

Kapitál

Karl Marx

Svazek první

Kritika politické ekonomie

Věnováno mému nezapomenutelnému příteli, odvážnému, oddanému a šlechetnému bojovníku za proletariát

Wilhelmu Wolffovi

který se narodil 21. června 1809 v Tarnau a zemřel v exilu v Manchesteru 9. května 1864

Obsah

[Předmluva k prvnímu vydání](#)

KNIHA PRVNÍ - Proces vytváření kapitálu

PRVNÍ ODDÍL - Zboží a peníze

[1. kapitola - Zboží](#)

[1. Dva činitele zboží: Užitná hodnota a hodnota \(látka hodnoty, velikost hodnoty\)](#)

[2. Dvojaký rys práce představované zbožím](#)

[3. Forma hodnoty, nebo-li směnná hodnota](#)

[A. Jednoduchá, samotná či případná forma hodnoty](#)

[1. Dva póly vyjádření hodnoty: relativní forma hodnoty a ekvivalentní forma hodnoty](#)

[2. Relativní forma hodnoty](#)

[a\) Obsah relativní formy hodnoty](#)

[b\) Určování množství hodnoty v relativní formě](#)

[3. Ekvivalentní forma hodnoty](#)

[4. Celek jednoduché formy hodnoty](#)

[B. Celková, nebo-li rozvinutá forma hodnoty](#)

[1. Rozvinutá relativní forma hodnoty](#)

[2. Zvláštní ekvivalentní forma](#)

[3. Nedostatky celkové, nebo-li rozvinuté formy hodnoty](#)

[C. Všeobecná forma hodnoty](#)

[1. Změněný charakter formy hodnoty](#)

[2. Vztah ve vývoji relativní a ekvivalentní formy hodnoty](#)

[3. Přejchod ze všeobecné formy hodnoty do peněžní formy](#)

[D. Peněžní forma](#)

[4. Zboží jako fetiš a jeho tajemství](#)

[2. kapitola - Průběh směny](#)

[3. kapitola - Peníze a oběh zboží](#)

[1. Míra hodnot](#)

[2. Oběživo](#)

[a\) Metamorfóza zboží](#)

[b\) Běh peněz](#)

[c\) Mince. Známková hodnota](#)

[3. Peníze](#)

[a\) Hromadění pokladu](#)

[b\) Platidlo](#)

[c\) Světové peníze](#)

DRUHÝ ODDÍL - Proměna peněz na kapitál

4. kapitola - Proměna peněz na kapitál

1. Všeobecné vyjádření kapitálu
2. Rozpory všeobecného vyjádření
3. Nákup a prodej pracovní síly

TŘETÍ ODDÍL - Výroba absolutní nadhodnoty

5. kapitola - Pracovní proces a proces zhodnocování

1. Pracovní proces
2. Proces zhodnocování

6. kapitola - Konstantní a variabilní kapitál

7. kapitola - Míra nadhodnoty

1. Stupeň vytěžování pracovní síly
2. Vyjádření hodnoty výrobku v poměrných částech výrobku
3. Seniorova "poslední hodina"
4. Nadvýrobek

8. kapitola - Pracovní den

1. Hranice pracovního dne
2. Upíří hlad po nadpráci. Továrník a bojar
3. Odvětví anglického průmyslu bez zákonných omezení vytěžování
4. Denní a noční práce. Práce na směny
5. Boj za normální pracovní den. Zákony vynucující prodloužení pracovního dne od poloviny 14. do konce 17. století
6. Boj za normální pracovní den. Zákonem vynucené omezení pracovní doby. Anglické tovární zákonodárství od roku 1833 do roku 1864
7. Boj za normální pracovní den. Odezva anglických továrních zákonů v ostatních zemích

9. kapitola - Míra a objem nadhodnoty

ČTVRTÝ ODDÍL - Výroba relativní nadhodnoty

10. kapitola - Pojem relativní nadhodnoty

11. kapitola - Spolupráce

12. kapitola - Dělbá práce a manufaktura

1. Dvojí původ manufaktury
2. Dílčí pracovník a jeho nástroj
3. Dvě základní formy manufaktury - heterogenní a organická manufaktura
4. Dělbá práce uvnitř manufaktury a dělba práce uvnitř společnosti

5. Kapitalistický charakter manufaktury

13. kapitola - Strojní výroba a velký průmysl

1. Rozvoj strojní výroby

2. Předávání hodnoty stroje na výrobek

3. Další účinky strojní výroby na pracovníka

a) Kapitál si přivlastňuje dodatečné pracovní síly. Ženská a dětská práce

b) Prodlužování pracovního dne

c) Intenzifikace práce

4. Továrna

5. Boj pracovníka se strojem

6. Teorie kompenzace pracovníků vyháněných stroji

7. Přitahování a odpuzování pracovníků s rozvojem strojní výroby. Krize bavlnářského průmyslu

8. Velký průmysl revolucionizuje manufaktury, řemesla a domácí výrobu

a) Zrušení spolupráce spočívající na řemeslech a dělbě práce

b) Zpětné působení továren na manufaktury a domácí výrobu

c) Moderní manufaktura

d) Moderní domácí výroba

e) Přechod moderní manufaktury a domácí výroby k velkému průmyslu. Urychlení této revoluce prostřednictvím uplatnění továrních zákonů na tyto způsoby výroby

9. Tovární zákonodárství (ustanovení o zdraví a výchově) a jeho zveřejnění v Anglii

10. Velký průmysl a zemědělství

PÁTÝ ODDÍL - Výroba absolutní a relativní nadhodnoty

14. kapitola - Absolutní a relativní nadhodnota

15. kapitola - Změny velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty

I. Délka pracovního dne a intenzita práce konstantní (daná), produktivita práce proměnlivá

II. Konstantní pracovní den, konstantní produktivita práce, intenzita práce proměnlivá

III. Konstantní produktivita a intenzita práce, pracovní den proměnlivý

IV. Současné změny v trvání, produktivitě a intenzitě práce

16. kapitola - Různá vyjádření míry nadhodnoty

ŠESTÝ ODDÍL - Mzda

17. kapitola - Proměna hodnoty respektive ceny pracovní síly na mzdu

18. kapitola - Časová mzda

19. kapitola - Kusová mzda

20. kapitola - Národní rozdíly ve mzdách

SEDMÝ ODDÍL - Proces hromadění kapitálu

21. kapitola - Prostá reprodukce

22. kapitola - Proměna nadhodnoty na kapitál

1. Kapitalistický výrobní proces ve zvětšujícím se rozsahu. Proměna vlastnických zákonů výroby zboží na zákony kapitalistického přivlastňování
2. Mylné pojetí reprodukce ve zvětšujícím se rozsahu ze strany politické ekonomie
3. Rozdělení nadhodnoty na kapitál a důchod. Teorie zdrženlivosti
4. Okolnosti, které nezávisle na poměrném rozdělení nadhodnoty na kapitál a důchod určují rozsah hromadění: stupeň vytěžování pracovní síly - produktivita práce - rostoucí rozdíl mezi používaným a spotřebovávaným kapitálem - velikost zálohovaného kapitálu
5. Takzvaný pracovní fond

23. kapitola - Obecný zákon kapitalistického hromadění

1. Poptávka po pracovní síle při stálém složení kapitálu roste s hromaděním
2. Relativní snižování variabilní části kapitálu při postupujícím hromadění a při koncentraci, která ho doprovází
3. Postupující vytváření poměrného přelidnění, nebo-li průmyslové rezervní armády
4. Různé existenční formy poměrného přelidnění. Obecný zákon kapitalistického hromadění
5. Ilustrace všeobecného zákona kapitalistického hromadění
 - a) Anglie mezi lety 1846-1866
 - b) Špatně placené vrstvy britské průmyslové pracující třídy
 - c) Kočovní pracovníci
 - d) Účinek krizí na nejlépe placenou část pracující třídy
 - e) Britský zemědělský proletariát
 - f) Irsko

24. kapitola - Takzvané prvotní hromadění

1. Tajemství prvotního hromadění
2. Vyvlastnění půdy venkovského lidu
3. Krvavé zákonodárství proti vyvlastněným od konce patnáctého století. Zákony na snížení mezd
4. Geneze kapitalistického majitele farmy
5. Zpětné působení revoluce v zemědělství na průmysl. Vytvoření vnitřního trhu pro průmyslový kapitál
6. Geneze průmyslového kapitalisty
7. Dějinné tendence kapitalistického hromadění

25. kapitola - Moderní teorie kolonizace

Předmluva k prvnímu vydání

Dílo, jehož první svazek nyní předkládám veřejnosti, tvoří pokračování mého spisu "Zur Kritik der Politischen Oekonomie" zveřejněného v roce 1859. Ta dlouhá přestávka mezi začátkem a pokračováním byla způsobena dlouholetou nemocí, která mou práci znova a znova přerušovala.

Obsah toho dřívějšího spisu je shrnut v první kapitole tohoto svazku. Tak je tomu nejen pro souvislost a úplnost. Jeho podání je vylepšeno. Pokud to okolnosti dovolily, tak bylo mnoho bodů, které byly dříve jen naznačeny, dále rozvinuto, zatímco ty body, které byly dříve rozvinuty podrobně, jsou zde jen naznačeny. Oddíly o dějinách teorie hodnoty a peněz nyní přirozeně zcela odpadly. Čtenář toho dřívějšího spisu zde přesto k dějinám teorie nalezne nové zdroje v poznámkách k první kapitole.

Každý začátek je těžký, to platí v každé vědě. Největší obtíží proto bude porozumění první kapitole, zejména oddílu, který se věnuje rozboru zboží. Co se týče bližšího rozboru látky hodnoty a velikosti hodnoty, tak jsem se ho snažil co nejvíce zpopularizovat. (1) Ta forma hodnoty, jejímž hotovým tvarem je peněžní forma, je jednoduchá a nemá velký obsah. Přesto už více než dva tisíce let lidský duch marní čas jejím podrobným zkoumáním, zatímco rozbor mnohem obsažnějších a komplikovanějších forem provedl jen přibližně. Proč? Protože je snadnější studovat hotové tělo než jeho buňku. Kromě toho, při rozboru ekonomických forem nám mikroskop ani chemické reagenty neposlouží. Tyto nástroje musejí být nahrazeny schopností abstrahovat. V měšťácké společnosti je však formou té ekonomické buňky výsledek práce ve formě zboží, nebo-li má zboží formu hodnoty. Její rozbor se nevzdělanci zdá být pouhým procvičováním důvtipu. Ono se skutečně jedná o důvtip, avšak jen tolik, kolik se o něj jedná v mikrobiologii.

S výjimkou oddílu o formě hodnoty si proto nikdo nebude moci stěžovat na to, že je tato kniha těžko pochopitelná. Přirozeně předpokládám, že ji bude číst čtenář, který se chce něco nového naučit a tedy sám myslet.

Fyzik pozoruje přírodní procesy buď tam, kde se vyskytují v té nejvýraznější formě a zdají se být nejméně zkaleny rušivými vlivy, nebo, tam kde je to možné, provádí experimenty za podmínek, které u toho procesu zajišťují čistý průběh. V tomto spise prozkoumávám kapitalistický výrobní způsob a jemu odpovídající výrobní a společenské poměry. Jeho klasickým místem výskytu je doposud Anglie. To je důvod, proč právě Anglie slouží jako hlavní ilustrace mých teoretických vývodů. Pokud by však chtěl německý čtenář nad stavem anglických průmyslových a zemědělských pracovníků pouze farizejsky pokrčit rameny nebo se optimisticky uklidňovat tím, že Německo na tom ještě není tak špatně, tak mu musím připomenout: De te fabula narratur!*

Nejedná se zde pouze o vyšší či nižší stupeň rozvoje společenských antagonismů, které vyplývají z přirozených zákonitostí kapitalistické výroby. Zde se jedná o samotné ty zákonitosti, o tendence, které účinkují nutně a neúprosně. Průmyslově rozvinutá země jen ukazuje té méně rozvinuté obraz její vlastní budoucnosti.

Avšak nehleď na to, tam, kde u nás kapitalistická výroba plně zdomácněla, například v továrnách, jsou poměry mnohem horší než v Anglii, protože v Německu chybí protiváha továrních zákonů. Ve všech ostatních sférách nás trápí, stejně jako celý zbytek kontinentální západní Evropy, nejen rozvoj kapitalistické výroby, nýbrž také nedostatek jejího rozvoje. Vedle moderních problémů nás tlačí celá řada zděděných problémů, které vyplývají z přetrvávání starých přežitých výrobních způsobů doprovázených zastaralými společenskými a politickými poměry. Netrpíme jen kvůli živým, ale také kvůli mrtvým. Le mort saisit le vif!*

V porovnání s anglickými jsou sociální statistiky Německa a zbytku kontinentální západní Evropy bídné. Přesto ten závoj odhalují dost na to, abychom za ním mohli zahlédnout hlavu Medúzy. Kdyby naše vlády a parlamenty pravidelně zřizovaly vyšetřovací komise ekonomických poměrů tak, jako v Anglii, a kdyby ty komise měly taková zplnomocnění a byly ke zjišťování pravdy vybaveny tak, jako v Anglii, a kdyby se povedlo k tomuto účelu najít nestranné muže, kteří věci rozumějí a bezohledně pro ni pracují tak, jako tovární inspektoři Anglie, jako jejich zdravotní zpravodajové "Public Health", jako jejich komisaři pro vyšetřování ženské a dětské práce, poměrů bydlení, výživy atd., tak bychom se stavu v našich zemích zhržovali a náš Perseus by na pronásledování všech těch příšer potřeboval šátek přes oči. U nás si ten šátek nasazujeme přes oči i uši, abychom existenci těch příšer mohli zapírat.

Nesmíme se tím nechat zmást. Podobně jako americká válka za nezávislost v 18. století zatroubila do útoku i pro evropskou střední třídu, stejně tak i americká občanská válka 19. století pro evropskou třídu pracujících. V Anglii je ten proces převratu velmi hmatatelný. Až se dostane na určitou úroveň, tak musí udeřit i na kontinentu. Zde se bude odehrávat v brutálnější či humánnější formě podle toho, jaký bude stupeň rozvoje samotné třídy pracujících. Nehledě na vyšší motivy, nejvlastnější zájmy nyní vládnoucích tříd tedy přikazují odstranit všechny zákonem ovladatelné překážky, které brání rozvoji třídy pracovníků. Proto jsem kromě jiného dal v tomto svazku mnoho místa dějinám, obsahu a výsledkům anglického továrního zákonodárství. Národ se může a musí poučit od druhého národa. I kdyby už společnost odhalila přirozené zákonitosti svého vývoje - a to je hlavní smysl tohoto díla - odhalit zákony ekonomického pohybu moderní společnosti - tak se přirozené vývojové fáze nedají ani přeskočit ani zákonem zakázat. Porodní bolesti se však dají zkrátit a zmírnit.

Ještě pár slov, abychom se vyhnuli možným nedorozuměním. Postavu kapitalisty a majitele půdy rozhodně neukazuji v růžovém světle. O osoby se zde však jedná jen potud, pokud jsou zosobněním ekonomických kategorií, nositeli určitých třídních zájmů a poměrů. Mé stanovisko, které pojímá ekonomické utváření společnosti jako jeden z přírodních dějinných procesů, nemůže jedince činit zodpovědným za poměry, jejichž výtvorem sám sociálně zůstává, ať už se nad ně jakkoli subjektivně povznese.

Na poli politické ekonomie se svobodné vědecké bádání nestřetává pouze s těmi samými nepřáteli, jako na všech ostatních polích. Ta zvláštní povaha látky, kterou politická ekonomie zkoumá, proti sobě popuzuje ty nejprudší, nejnižší a nejnenávislivější vášně lidského srdce - na bojiště totiž vstupují fúrie soukromých zájmů. Například anglická státní církev by se raději zřekla třiceti osmi ze svých třiceti devíti vyznání víry než jedné třicetidevítiny svých peněžních příjmů. Dnes je i sám ateismus culpa levis* ve srovnání s kritikou zděděných vlastnických poměrů. Avšak i zde je patrný pokrok. Poukazuji zde například na v posledních týdnech zveřejněnou modrou knihu: * "Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions". Zahraniční zastánci anglické koruny zde suše konstatují, že v Německu, Francii, zkrátka ve všech kulturních státech evropského kontinentu, je proměna současných poměrů kapitálu a práce stejně tak hmatatelná a nevyhnutelná jako v Anglii. Pan Wade, viceprezident Spojených států severoamerických, současně na opačné straně Atlantského oceánu při veřejných projevech prohlašuje: Po odstranění otrokářství je na pořadu dne změna poměrů kapitálu a pozemkového vlastnictví! Toto jsou znamení doby, která nelze schovat pod purpurový háv nebo černou kutnou. Neznamenají, že se zítra budou dít zázraky. Ukazují, že i ve vládnoucích třídách prosvítá vědomí, že nynější společnost není tuhým krystalem, nýbrž živým organismem, který se stále nachází v procesu proměny.

Druhý svazek tohoto spisu se bude zabývat procesem oběhu kapitálu (Druhá kniha) a formami celkového procesu (Třetí kniha), závěrečný třetí svazek (Čtvrtá kniha) se bude zabývat dějinami ekonomických teorií.

Uvítám každý soud vědecké kritiky. Proti předsudkům takzvaného veřejného mínění, kterému jsem nikdy nedělal ústupky, mi vždy posloužilo heslo velkého florent'ana:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

Londýn, 25. července 1867

Karl Marx

Poznámky:

(1) To se mi zdálo o to nutnější, protože i výňatek ze spisu, který napsal F. Lassalle* proti Schulze-Delitzschovi, ve kterém říká, že podává "duchovní kvintesenci" mého rozboru tohoto tématu, obsahuje značná nedorozumění. En passant. Jestliže si F. Lassalle veškeré ty obecné teoretické soudy ve svých ekonomických pracech, například o historickém charakteru kapitálu, o souvislosti mezi výrobními poměry a výrobním způsobem atd. atd. téměř doslova, včetně mnou vytvořené terminologie, vypůjčil z mých spisů, a sice bez udání zdroje, tak bylo toto jednání vedeno propagandistickým záměrem. Přirozeně nehovořím o jejich detailním podání a o tom, k čemu je používal; s tím nemám nic společného. [zpět](#)

Kniha první

Proces vytváření kapitálu

První oddíl

Zboží a peníze

KAPITOLA PRVNÍ

Zboží

1. Dva činitele zboží: užitná hodnota a hodnota (látka hodnoty, velikost hodnoty)

Bohatství té společnosti, ve které převládá kapitalistický způsob výroby, se jeví jako "obrovské nakupení zboží", (1) jehož jednotkou je jeden druh zboží. Naše zkoumání musíme proto začít rozbořením zboží.

Zboží je především nějaký předmět mimo nás. Je to věc, která svými vlastnostmi uspokojuje lidské potřeby různých druhů. Povaha takových potřeb, zda-li například pocházejí ze žaludku nebo ze záliby, nehraje žádnou roli. (2) Nejedná se zde také o to, jakým způsobem ta věc ony potřeby uspokojuje, zda-li přímo jako životní prostředek - to znamená jako předmět spotřeby - nebo nepřímo jako výrobní prostředek.

O každé užitečné věci, jako například o železu, papíru, a tak dále, můžeme uvažovat dvojím způsobem - o množství a o jakosti. Každá věc je celkem o mnoha vlastnostech, a proto může být užitečná rozmanitými způsoby. Objevy různých způsobů používání věcí jsou závislé na běhu dějin. (3) Stejně tak závislé jsou společensky uznávané způsoby měření množství těchto užitečných věcí. Rozdílnost měr pochází částečně z rozdílné povahy oněch předmětů, které měříme, a částečně závisí na dohodě.

Užitečnost nějaké věci dělá z této věci **užitnou hodnotu**. (4) Ale tato užitečnost nevisí jen tak ve vzduchu, je podmíněna vlastnostmi tělesa daného zboží, a proto sama bez tohoto zboží neexistuje. Těleso nějakého zboží, jako například železa, zrní nebo diamantu, je proto samo o sobě užitnou hodnotou či statkem. Užitečnost je vlastnost, která nezávisí na tom, zda to dá člověku hodně nebo málo práce, aby ony užité vlastnosti získal. Když uvažujeme o užitných hodnotách, vždy si představujeme určitá množství - například tucty hodin, lokty plátna, tuny železa, a tak dále. Užitné hodnoty zboží jsou dobrým námětem pro zvláštní obor zkoumání, a sice zbožíznalství. (5) Užitné hodnoty se stanou skutečnými jedině tím, že se použijí nebo spotřebují. Užitné hodnoty vytvářejí látku veškerého bohatství, přičemž vůbec nezáleží na jeho společenské formě. V té formě společnosti, o které pojednáváme, jsou ještě navíc hmotným nositelem směnné hodnoty.

Směnná hodnota se na první pohled jeví jako poměr množství, jako poměr, kterým jsou užité hodnoty jednoho druhu směňovány za druhé. (6) Je to vztah, který se neustále mění s časem a místem. Proto se směnná hodnota jeví jako něco nahodilého a čistě relativního, v důsledku čehož "vnitřní" či "vlastní" směnná hodnota zboží (valeur intrinsèque) vypadá jako sporný pojem. (7) Proberme tuto látku podrobněji.

Určité zboží, například tuna pšenice, je směňováno za X krému na boty, Y hedvábí nebo Z zlata, a tak dále, stručně za jiné druhy zboží v nejrozličnějších poměrech. Ta pšenice má tedy několikero směnných hodnot, nikoli jen jednu jedinou. Ale protože X krému na boty, Y hedvábí nebo Z zlata, a tak dále, každá z těchto věcí představuje tu směnnou hodnotu jedné tuny pšenice, tedy X krému na boty, Y hedvábí, Z zlata, a tak dále, musí být jako směnné hodnoty zaměnitelné jedna s druhou, nebo-li vzájemně si rovný. Z toho vyplývá

- za prvé: příslušné směnné hodnoty vyjadřují něco stejného
- za druhé: směnná hodnota může být pouze způsobem vyjádření či formou projevu nějakého od ní odlišitelného obsahu.

Mějme dva druhy zboží - například pšenici a železo. Ať už jsou vzájemně směňovány v jakémkoli poměru, vždy si tu směnu představíme jako rovnici, ve které se dané množství pšenice rovná nějakému množství železa, například

1 tuna pšenice = X liber železa.

Co nám tato rovnice říká? Říká nám, že ve dvou rozdílných věcech je něco přítomno ve stejném množství, jak v jedné tuně pšenice, tak v X librách železa. Tyto dvě věci proto musejí být rovný nějaké třetí věci, která sama o sobě není ani tou první, ani tou druhou věcí. Každá z těchto dvou věcí, pokud je směnnou hodnotou, musí být proto převeditelná na tu třetí věc.

Toto jednoduše objasníme pomocí geometrického příkladu. Abychom mohli vypočítat a porovnat plochy mnohoúhelníků, musíme je rozložit na trojúhelníky. Avšak plocha samotného trojúhelníka se převádí na něco úplně odlišného od jeho viditelného tvaru, a sice na polovinu součinu jeho základny a výšky. Tím samym způsobem je možné převést směnné hodnoty zboží na něco, co je pro ně společné a čeho obsahují větší či menší množství.

Toto "něco" nemůže být geometrickou, fyzikální, chemickou nebo jinou přírodní vlastností zboží. Tělesných vlastností zboží si všímáme pouze tehdy, když ho ty vlastnosti činí užitečným, tedy když z něho dělají užitnou hodnotu. Avšak je to právě otažitost od užitečných hodnot, která je hlavním rysem směnného poměru mezi různými druhy zboží. Jedna užitná hodnota je právě tak dobrá jako jiná za předpokladu, že je v patřičném množství. Nebo-li, jak říká starý Barbon:*

"Jeden druh zboží je stejně dobrý jako druhý, jestliže je jejich směnná hodnota stejně velká. Neexistuje žádný rozdíl mezi věcmi o stejně velké směnné hodnotě." (8)

Jako užité hodnoty mají různé druhy zboží především různou jakost, ale jako směnné hodnoty mohou být jen v různých množstvích, a proto neobsahují ani atom užité hodnoty.

Pokud nyní odhlédneme od užité hodnoty tělesa zboží, tak nám už zůstává jen ta vlastnost, že je výrobkem. Avšak i ten výrobek se nám hned pod rukama mění. Pokud odhlížíme od jeho užité hodnoty, tak potom také odhlížíme od jeho tělesných částí a tvaru, které z něj užitnou hodnotu vytvářejí. Už to není stůl, dům, přize nebo jiná užitečná věc. Všechno jeho smyslové bytí se ztrácí. Už to také není výrobek truhláře, zedníka, přadleny nebo nějakého jiného určitého pracovníka. Společně s užitečností výrobku se ztrácí i užitečnost jím představované práce. Stejně tak mizí i různé určité formy této práce. Už se neliší, nýbrž jsou všechny zjednodušeny na jednolitou lidskou práci, obecnou lidskou práci.

Zamysleme se nyní nad tím, co po práci zůstává jako výrobky. Nezůstává nic víc, než ona chladná tělesa, nic než rosol tvořený nerozlišitelnou lidskou prací, nebo-li vynaložením lidské práce bez ohledu na způsob jejího vynaložení. Ony věci představují vynaložení lidské pracovní síly, představují nahromadění lidské práce. Jako krystaly narostlé z této společné látky jsou ty věci hodnotou - hodnotou zboží.

Při směně jednoho zboží za druhé se nám jejich směnná hodnota jeví jako něco naprosto nezávislého na jejich užitné hodnotě. Pokud si nyní od výrobků skutečně odmyslíme jejich užitnou hodnotu, dostaneme tu jejich hodnotu, jak jsme ji právě stanovili. To společné, co se ukazuje při směně jako směnná hodnota zboží, je tedy jeho **hodnota**. Pokračování našeho zkoumání nám ukáže, že směnná hodnota je nutným vyjádřením hodnoty, nebo-li její formou projevu. Hodnotu si však musíme představit jako nezávislou na této její formě.

Nějaká užitná hodnota či statek má tedy jen jednu hodnotu, neboť je v něm zhmotněna obecná lidská práce. Jak však nyní velikost takové hodnoty změříme? Prostřednictvím množství v ní obsažené "hodnototvorné látky" - prostřednictvím práce. Množství této práce se měří její délkou v čase, a tato pracovní doba se dále skládá z určitých částí, jako je například hodina, den, a tak dále.

Mohlo by se zdát, že když je hodnota zboží určena dobou práce při jeho zhotovování, tak čím línější nebo nešikovnější pracovník, tím hodnotnější je jeho zboží, protože pro jeho zhotovení potřeboval více času. Avšak ta práce, která tvoří látku hodnot, je obecná lidská práce - vynaložení obecné lidské pracovní síly. Celková pracovní síla společnosti, která se ukazuje jako hodnota všeho zboží, zde platí jako jedna a ta samá lidská pracovní síla, i když je složena z nespočetného množství jednotlivých pracovních sil. Každá z těchto jednotlivých pracovních sil je stejná jako kterákoli jiná, pokud má rys společensky průměrné pracovní síly a pokud účinkuje jako společensky průměrná pracovní síla. Tedy taková pracovní síla, která při výrobě nějakého zboží potřebuje průměrně nutnou, nebo lépe, společensky nutnou pracovní dobu.

Společensky nutná pracovní doba je taková pracovní doba, která je potřebná ke zhotovení dané užitné hodnoty vynaložením společensky průměrného umu a vypětí za společensky normálních výrobních podmínek. Například po zavedení parních tkalcovských stavů v Anglii stačilo k proměně daného množství příze na tkanivo snad jen poloviční množství práce než před tím. Anglický rukodělný tkadlec potřeboval na tuto proměnu před i po zavedení parních stavů tutéž pracovní dobu, avšak výsledek jeho jednotlivé hodinové práce pak už představoval jen polovinu společenské pracovní hodiny a propadl se proto na polovinu své dřívější hodnoty.

Hodnota užitné hodnoty je tedy určena pouze množstvím společensky nutné práce, nebo-li pracovní dobou, která je pro její výrobu společensky nutná. (9) Určitý kus zboží zde platí pouze jako průměrný vzorek svého druhu. (10) Ty druhy zboží, které v sobě obsahují stejná množství práce, nebo-li mohou být vyrobeny za stejnou pracovní dobu, pak mají tutéž hodnotu. Hodnota jednoho druhu zboží se má k hodnotě každého dalšího druhu zboží jako pracovní doba nutná pro výrobu jednoho ku pracovní době nutné pro výrobu každého dalšího.

"Jako hodnoty jsou všechny druhy zboží pouze určitou mírou zkrystalizované pracovní doby." (11)

Velikost hodnoty by proto zůstávala stále stejná, pokud by zůstávala stejná délka pracovní doby, která je potřebná k jejímu zhotovení. Ovšem ona pracovní doba se s každou změnou produktivity práce mění. Produktivitu práce určuje mnoho okolností, kromě jiných například průměrný stupeň zručnosti pracovníka, stupeň vývoje vědy a jejího uplatnění, společenské rozložení výrobních postupů - jejich objem a jejich účinnost - a také přírodní podmínky. Tak například osm tun pšenice vypěstovaných v příznivém období představuje stejné množství práce jako čtyři tuny v období nepříznivém. Stejně množství práce vynese více kovu z bohatého dolu než z dolu chudého, a tak dále. Diamanty se v zemské kůře vyskytují jen řídce a jejich nalezení proto v průměru zabere dlouhou pracovní dobu. Následně pak v malém objemu obsahují velké množství práce. Jacob pochybuje o tom, že za zlato byla vůbec kdy zaplácena jeho plná hodnota. Ještě více to platí o diamantech. Podle Eschwege* v roce 1823 ještě nedosáhl celkový výtěžek brazilských diamantových nalezišť za osmdesát let cenu jedno a půl roční průměrné brazilské úrody cukru nebo kávy, ačkoli představoval mnohem více práce, tedy vyšší hodnotu. Na bohatých nalezištích by se to samé množství práce proměnilo na více diamantů a jejich hodnota by klesla. Pokud by se podařilo uhlík proměnit na diamant vynaložením nepatrné práce, tak by jeho hodnota

klesla pod hodnotu cihly. Všeobecně: Čím vyšší produktivita práce, tím kratší čas potřebný k výrobě daného zboží, tím menší je v něm vykryštalizovaný objem práce, tím nižší je jeho hodnota. A naopak: Čím nižší je produktivita práce, tím delší je pracovní doba nutná k výrobě daného zboží, tím vyšší je jeho hodnota. Velikost hodnoty je tedy přímo úměrná množství práce a nepřímo úměrná produktivitě práce, která tuto hodnotu vytváří. Nyní známe látku, kterou je hodnota tvořena. Tou látkou je práce. Známe i její míru. Tou je **pracovní doba**. Forma této látky, která hodnotu odráží jako směnnou hodnotu, musí být ještě rozebrána. Právě vyvozené závěry však ještě blíže upřesníme.

Nějaká věc může být užitnou hodnotou bez toho, aby byla hodnotou. Tento případ nastává, když její užitek pro člověka není zprostředkován prací. Je to například vzduch, panenská půda, přírodní pastviny, divoce rostoucí dříví, a tak dále. Nějaká jiná věc může být užitečná a zároveň výsledkem lidské práce, a přitom není hodnotou. Ten, kdo svými výrobky uspokojuje vlastní potřebu, vytváří sice užitnou hodnotu, ale nikoli zboží. Aby vyráběl zboží, nesmí vyrábět jen užitnou hodnotu, nýbrž užitnou hodnotu pro druhé - společenskou užitnou hodnotu.

(Ovšem nikoli doslovně pro druhé. Středověký sedlák pěstoval část úrody pro pána a desátek pro církev. Avšak ani panská část ani desátek nebyly zbožím jen proto, že byly vypěstovány pro druhé. Aby se výrobek stal zbožím, musí se k těm druhým, k těm, jimž slouží jako užitná hodnota, dostat prostřednictvím směny.) (11a)

A konečně, žádná věc nemůže být hodnotou bez toho, aby byla předmětem spotřeby. Pokud je ta věc nepoužitelná, tak je nepoužitelná i ta práce, kterou obsahuje, neplatí za práci a nevytváří proto žádnou hodnotu.

2. Dvojaký rys práce představované zbožím

Zboží se nám původně jevilo jako dvojaká věc - užitná hodnota a směnná hodnota. Později se ukázalo, že také práce, pokud je vyjádřena jako hodnota, už nenese ty známky, které má jako původce užitných hodnot. Tuto dvojakou povahu práce obsažené ve zboží jsem již dříve kriticky prokázal. (12) A protože je tento bod východiskem, kolem kterého se točí chápání politické ekonomie, musíme ho zde blíže vysvětlit.

Mějme dva druhy zboží, jeden kabát a deset loktů plátna. To první zboží nechť má dvojnásobnou hodnotu toho druhého, takže když je deset loktů plátna = P, pak jeden kabát = 2P.

Ten kabát je užitnou hodnotou, která uspokojuje určitou potřebu. Aby ho bylo možno vyrobit, byl zapotřebí určitý druh výrobní činnosti. Ta činnost je určena svým účelem, způsobem konání, předmětem, prostředkem a výsledkem. Tu práci, jejíž užitečnost je vyjádřena užitnou hodnotou svého výsledku, nebo-li jejíž výsledek je užitnou hodnotou, nazývejme stručně užitečná práce. Při tomto pohledu budeme mít stále na zřeteli její užitečnost.

Tak, jak jsou kabát a plátno jakostně rozdílné užitné hodnoty, stejně tak jsou jakostně rozdílné ty práce, které je vytvářejí - šití a tkaní. Kdyby ty věci nebyly jakostně rozdílnými užitnými hodnotami - tedy výsledky jakostně rozdílných užitečných prací - tak by se vůbec nemohly setkat na trhu jako zboží. Kabát se nesměňuje za kabát - žádná užitná hodnota se nesměňuje za tu samou užitnou hodnotu.

V celistvosti různorodých užitných hodnot, nebo-li těles zboží, se ukazuje celistvost užitečných prací, stejně tak různorodých podle druhu, poddruhu a obměn, nebo-li se v ní ukazuje společenská dělba práce. Ona je existenční podmínkou výroby zboží, avšak výroba zboží není existenční podmínkou společenské dělby práce. Ve staroindické společnosti je práce společensky rozdělena, aniž by se její výsledek stal zbožím. Nebo jeden bližší příklad: v každé továrně je práce systematicky rozdělena, avšak toto rozdělení nevede k tomu, že by si dělníci své jednotlivé výrobky směňovali. Pouze výrobky samostatné a nezávislé soukromé práce vystupují vzájemně vůči sobě jako zboží.

Viděli jsme tedy, že v užité hodnotě každého zboží je ukryta určitá účelná výrobní činnost, nebo-li užitečná práce. Užité hodnoty se nemohou směňovat, pokud v nich nejsou ukryty jakostně různé užitečné práce. V takové společnosti, jejíž výrobky na sebe obecně berou formu zboží - tedy ve společnosti výrobců zboží - se tyto jakostní rozdíly vyvinou mezi užitečnými pracemi. Tyto práce budou probíhat jako na sobě nezávislé soukromé provozy samostatných výrobců a vytvoří členitou soustavu - společenskou dělbu práce.

Tomu kabátu je ostatně jedno, zda ho bude nosit krejčí nebo zákazník krejčího. V obou případech bude užitnou hodnotou. Stejně tak se nic nemění na vztahu mezi tím kabátem a prací samou o sobě, která ho vyrábí, i když bude šití zvláštním povoláním, samostatným členem společenské dělby práce. Tam, kde ho potřeba mít oděv přinutí, člověk tisíce let šil ještě před tím, než se z něj stal krejčí. Avšak existence kabátu, plátna či každého v přírodě se nevyskytujícího prvku musí být vždy zprostředkována zvláštní účelnou výrobní činností, která určité přírodní látky přizpůsobuje určitým lidským potřebám. Jako tvůrkyň užitných hodnot a jako užitečná práce je proto práce podmínkou bytí člověka - nezávislou na všech společenských formách - věčnou přírodní nutností, aby zprostředkovávala látkovou výměnu mezi člověkem a přírodou - tedy lidský život.

Užité hodnoty jako je kabát, plátno, a tak dále, zkrátka tělesa zboží, jsou spojením dvou prvků - přírodní látky a práce. Pokud od kabátu, plátna, a tak dále, odečteme celkový součet veškerých různých v nich obsažených užitečných prací, tak nám zůstane hmotný podklad, který je v přírodě k mání bez přispění člověka. Člověk si při výrobě může počínat pouze tak, jak si počíná sama příroda - to znamená, že může pouze měnit tvar látky. (13) Co víc, člověk sám je v této práci při tváření látky stále podporován přírodními silami. Práce proto není jediným zdrojem jí vytvářených užitných hodnot - bohatství látek. Práce je otcem tohoto bohatství, zatímco Země je jeho matkou, jak říká William Petty.*

Přejdeme nyní od zboží, které vidíme jako užitný předmět, ke zboží, které vidíme jako hodnotu.

V našem příkladu má kabát dvojnásobnou hodnotu plátna. Toto je ale jen rozdíl v množství, který nás ještě nezajímá. Vzpomínáme si, že když je hodnota jednoho kabátu dvakrát tak velká jako deseti loktů plátna, tak má dvacet loktů plátna tutéž hodnotu jako jeden kabát. Jako hodnoty jsou kabát i plátno věcmi složenými z té samé látky - jsou vyjádřením rovnocenné práce. Avšak šití a tkaní jsou jakostně rozdílné práce. Existují ovšem takové společnosti, kde jeden a tentýž člověk střídavě šije a tká, kde jsou proto oba tyto druhy prací pouze různými způsoby práce jednoho a téhož jednotlivce, ještě tedy nejsou zvláštními pevně stanovenými činnostmi různých jednotlivců, zcela jako ten kabát, který náš krejčí ušije dnes, a ty kalhoty, které ušije zítra, oba tyto druhy prací představují pouze obměny jedné a té samé jednotlivé práce.

Na první pohled se nám dále jeví, že v naší kapitalistické společnosti, vždy podle měnícího se směru poptávky po práci, jedno dané množství lidské práce je střídavě používáno ve formě šití nebo ve formě tkaní. Toto střídání forem práce se nemusí odehrávat bez třenic, avšak odehrávat se musí. Pokud odhlédneme od určitosti výrobní činnosti, a proto od užitého rysu práce, tak nám z ní zůstane jen to, že je vynaložením lidské pracovní síly. Ačkoli jsou šití a tkaní jakostně odlišné výrobní činnosti, obě jsou výrobním použitím lidského mozku, svalů, nervů, rukou, a tak dále, a v tomto smyslu jsou obě lidskou prací.

Jsou pouze dvě různé formy, jak použít lidskou pracovní sílu. Ovšem ona lidská pracovní síla musí být více méně vyvinutá, aby mohla být v jedné nebo druhé formě použita. Hodnota zboží však zcela představuje obecnou lidskou práci - vynaložení lidské práce vůbec. Tak, jak je to nyní v měšťanské společnosti, kde generál nebo bankéř hraje velkou, zatímco obyčejný člověk zcela nicotnou roli, (14) tak je to zde také s lidskou prací. Ona je vynaložením jednoduché pracovní síly, kterou má v průměru každý obyčejný člověk ve svém organismu.

Samotná jednoduchá průměrná práce sice mění v různých zemích a kulturních epochách své rysy, v každé společnosti je však k mání. Složitá práce zde platí jen jako "umocněná" nebo lépe "násobená" jednoduchá práce, takže malé množství složité práce je rovno nějakému většímu množství práce jednoduché. Zkušenost nám ukazuje, že se toto převádění děje stále. Někjaký druh zboží může být výsledkem té nejsložitější práce, jeho hodnota se však rovná výsledku jednoduché práce, a proto představuje pouze

určité množství jednoduché práce. (15) Ty různé poměry, kterými jsou různé druhy prací převáděny na jednoduchou práci, která je jejich měrnou jednotkou, jsou stanoveny společenským procesem za zády výrobců, a těmto se proto zdá, že jsou dány zvykem. Abychom si zjednodušili výklad, tak budeme pokračovat tak, že budeme každou pracovní sílu bezprostředně považovat za jednoduchou pracovní sílu, čímž si jen ušetříme námahu převádění.

Kabát a plátno však nejsou pouze hodnotami, ale také hodnotami o určité velikosti. V našem příkladě má kabát dvojnásobnou hodnotu deseti loktů plátna. Kde se vzal tento rozdíl mezi jejich hodnotami? Ten rozdíl pramení z toho, že plátno obsahuje pouze polovinu práce, kterou obsahuje kabát, takže při výrobě kabátu byla pracovní síla vynakládána dvakrát tak dlouho než při výrobě plátna.

Jestliže tedy - pokud máme na zřeteli užitnou hodnotu - z práce obsažené ve zboží platí pouze její jakost, tak potom - pokud máme na zřeteli velikost hodnoty - platí pouze její množství, neboť je ihned převedena na lidskou práci bez další jakosti. V tom prvním případě se nám u práce jedná o **jak a co**, v tom druhém případě o **kolik** - o její časovou délku. Protože velikost hodnoty zboží představuje pouze množství v něm obsažené práce, musejí mít různé druhy zboží v určitých poměrech stále stejně velkou hodnotu.

Pokud produktivita užitečné práce - řekněme při výrobě jednoho kabátu - zůstává nezměněna, tak velikost hodnoty kabátů roste s jejich množstvím. Jestliže 1 kabát představuje X, potom 2 kabáty představují 2 X pracovních dnů, a tak dále. Řekněme však, že by práce nutná pro výrobu jednoho kabátu stoupla na dvojnásobek nebo spadla na polovinu. V tom prvním případě má jeden kabát takovou hodnotu jako před tím kabáty dva. V tom druhém případě mají dva kabáty pouze takovou hodnotu jako měl před tím jeden, ačkoli v obou případech vykonává kabát stejnou službu a v obou případech má užitečná práce v něm obsažená tutéž jakost. To, co se při výrobě změnilo, však bylo množství vynaložené práce.

Velké množství užité hodnoty samo o sobě vytváří velké látkové bohatství - dva kabáty jsou víc než jeden. Dvěma kabáty je možno obléci dva lidi, jedním kabátem jen jednoho člověka, a tak dále. Přesto může zvyšující se hmotě látkového bohatství odpovídat současný pokles velikosti její hodnoty. Tento protipohyb pramení z onoho dvojakého rysu práce. Produktivita je přirozeně stále produktivitou užitečné konkrétní práce a ve skutečnosti určuje pouze stupeň účinnosti účelné výrobní činnosti v daném ohraničeném čase. Užitečná práce proto bude bohatším či chudším zdrojem výrobků, přímo úměrně zvyšování či poklesu své produktivity. Naproti tomu vůbec nezpůsobí změnu produktivity obecné práce, která se projevuje hodnotou. Protože produktivita přísluší konkrétní užité formě práce, tak se přirozeně nemůže dotknout práce, jakmile je tato zbavena své konkrétní užité formy. Tatáž práce proto v tomtéž ohraničeném čase vytváří stále tutéž velikost hodnoty, ať už se produktivita jakkoli změní. Ona práce ovšem dodává v tomtéž ohraničeném čase různá množství užité hodnoty - více, pokud produktivita roste, méně, pokud klesá. Jedna a ta samá změna produktivity, která zvyšuje plodnost práce, a proto také hmotu jí dodávaných užitečných hodnot, na druhé straně zmenšuje velikost hodnoty této celkové zmnožené hmoty, pokud zkrátí celkovou délku pracovní doby, která je nutná k její výrobě. Obráceně to platí stejně.

Na jedné straně je každá práce vynaložením lidské pracovní síly ve fyziologickém smyslu a touto svou vlastností jednotlivé, nebo-li obecné, lidské práce tvoří hodnotu zboží. Na straně druhé je každá práce vynaložením lidské pracovní síly určitou účelnou formou a touto svou vlastností konkrétní užitečné práce vytváří užité hodnoty. (16)

3. Forma hodnoty, nebo-li směnná hodnota

Různé druhy zboží přicházejí na svět ve formě užité hodnoty, nebo-li jsou to tělesa zboží, jako železo, plátno, pšenice, a tak dále. To je jejich přírodní domácká forma. Zbožím jsou však proto, že mají dvojakou povahu. Jsou užitečnými předměty a zároveň nosiči hodnoty. Jako zboží se jeví - nebo-li mají formu zboží - pokud mají dvojakou formu - přírodní formu a formu hodnoty.

Předmět, který tvoří hodnotu zboží, se od paní Obratné* liší tím, že nevíme, kde je k mání. Smyslově hmatatelný předmět tělesa zboží stojí v přímém protikladu k předmětu hodnoty zboží, neboť hodnotu netvoří ani jeden atom přírodní látky. Proto můžeme nějaký druh zboží obracet jak chceme, jeho hodnota se nedá uchopit jako věc. Avšak vzpomínáme si, že různé druhy zboží vlastní předmět hodnoty tehdy, když jsou vyjádřením jedné a té samé společenské jednotky - lidské práce - takže onen předmět hodnoty je vlastností čistě společenskou, což se rozumí samo sebou, když se může projevit pouze ve společenském vztahu zboží ku zboží. Abychom se dostali na stopu hodnoty schované uvnitř zboží, tak jsme vycházeli ze směnné hodnoty, nebo-li směnného vztahu, mezi druhy zboží. Nyní se musíme vrátit zpět právě k této formě projevu hodnoty.

Každý ví, i kdyby už nic jiného nevěděl, že různé druhy zboží mají jednu společnou formu hodnoty, která se nanejvýš křiklavě odlišuje od pestrých přírodních forem jejich užitečných hodnot - peněžní formu. Zde však je třeba vykonat něco, o co se měšťanská ekonomie nikdy ani nepokusila, totiž ukázat genezi této peněžní formy, tedy popsat vývoj vyjádření hodnoty, jež je dáno vztahem mezi různými druhy zboží, od jeho nejjednodušší nepatrné podoby až k oslnivé peněžní formě. Tak zároveň zmizí ona záhada peněz.

Ten nejjednodušší vztah mezi hodnotami je zřejmě vztah jednoho druhu zboží vůči jinému odlišnému druhu zboží, jedno jakému. Vztah mezi hodnotami dvou druhů zboží nám proto dává to nejjednodušší vyjádření hodnoty nějakého druhu zboží.

A) Jednoduchá, samotná či případná forma hodnoty

x zboží A = y zboží B, nebo-li: x zboží A má hodnotu y zboží B
(20 loktů plátna = 1 kabát, nebo-li: 20 loktů plátna má hodnotu 1 kabátu)

1. Dva póly vyjádření hodnoty: relativní forma hodnoty a ekvivalentní forma

Ono tajemství všech forem hodnot vězí v této jednoduché formě hodnoty. Její rozbor proto představuje tu vlastní obtíž.

Dva různé druhy zboží - A a B - zde v našem příkladu plátno a kabát, zcela zřejmě hrají dvě různé role. To plátno vyjadřuje svou hodnotu prostřednictvím kabátu, zatímco ten kabát zde slouží jako materiál tohoto vyjádření hodnoty. Ten první druh zboží zde hraje aktivní roli, zatímco ten druhý roli pasivní. Ta hodnota prvního druhu zboží je vyjádřena jako relativní hodnota, nebo-li nachází se v relativní formě. Ten druhý druh zboží zde účinkuje jako ekvivalent, nebo-li nachází se v ekvivalentní formě.

Relativní forma a ekvivalentní forma hodnoty k sobě navzájem patří, vzájemně se podmiňují a pohybují se společně, avšak jsou také zároveň vylučnými či odloučenými extrémy - póly jednoho a téhož vyjádření hodnoty - a vždy se objevují na zbožích, která vyjadřují hodnotu jedno druhým. Například hodnotu plátna nemohu vyjádřit plátnem:

20 loktů plátna = 20 loktů plátna - toto není žádné vyjádření hodnoty.

Tato rovnice spíše naopak říká:

20 loktů plátna není nic jiného než 20 loktů plátna, určité množství užitečného předmětu - plátna. Hodnota

plátna může být tedy vyjádřena jen poměrem, to znamená prostřednictvím jiného zboží. Relativní forma hodnoty plátna proto předpokládá, že zde máme nějaké jiné zboží, které proti ní stojí v ekvivalentní formě. Na druhé straně toto jiné zboží, které zde vystupuje jako ekvivalent, se nemůže současně nacházet v relativní formě hodnoty. Ono nevyjadřuje svou hodnotu. Ono pouze poskytuje materiál pro vyjádření hodnoty jiného zboží.

Ovšem to vyjádření:

$20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát}$, nebo-li 20 loktů plátna má hodnotu 1 kabátu,

znamená také opačně:

$1 \text{ kabát} = 20 \text{ loktů plátna}$, nebo-li 1 kabát má hodnotu 20 loktů plátna.

Abych mohl vyjádřit hodnotu kabátu relativně, tak přece musím tu rovnici obrátit. Jakmile to udělám, tak bude ekvivalentem plátno namísto kabátu. Jeden a tentýž druh zboží tedy nemůže v jednom a totéž vyjádření hodnoty současně vystupovat v obou formách. Ty dvě formy se k sobě mají jako póly.

To, zda se zboží nachází v relativní formě hodnoty či v protější ekvivalentní formě, závisí výlučně na jeho místě ve vyjádření hodnoty, to znamená, zda je tím zbožím, jehož hodnota se vyjadřuje, nebo tím zbožím, kterým se hodnota vyjadřuje.

2. Relativní forma hodnoty

a) Obsah relativní formy hodnoty

Abychom zjistili, jak se skrývá jednoduché vyjádření hodnoty jednoho zboží v hodnotovém vztahu ke druhému zboží, musíme s tím druhým nakládat naprosto nezávisle na jeho množství. Většinou si počínáme přesně obráceně a ve vztahu mezi hodnotami vidíme jen poměr, ve kterém se určitá množství dvou druhů zboží rovnají. Přehlízíme, že ony velikosti různých věcí jsou co do množství srovnatelné až po tom, co jsou převedeny na jednu a tu samou jednotku. Jejich velikosti jsou srovnatelné pouze pokud jsou vyjádřeny pomocí téže jednotky. [\(17\)](#)

Pokud $20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát}$, nebo $20 \text{ loktů plátna} = x \text{ kabátů}$, to znamená pokud má nějaké dané množství plátna hodnotu více nebo méně kabátů, tak potom každý takový poměr vždy znamená, že plátno a kabáty vyjadřují hodnotu o stejné jednotce a jsou věcmi jedné společné povahy. Plátno = kabát je základem této rovnice.

Ale tato jakostně srovnávaná zboží nehrají tutéž roli. Vyjadřujeme pouze hodnotu plátna. A jak? - Prostřednictvím jeho vztahu ke kabátu, který je jeho "ekvivalentem", nebo-li s ním směnitelný. V tomto vztahu kabát představuje existenční formu hodnoty, věcnou hodnotu, neboť pouze tak je tím samým, co plátno. Na druhé straně se nám zjeví vlastní hodnota plátna - plátno dostane samostatné vyjádření - neboť je s kabátem směnitelné jen a pouze jako hodnota.

Kyselina máselná je jiného tvaru než propylformat. Obě látky jsou však složeny z těch samých chemických prvků - uhlík (C), vodík (H) a kyslík (O) - a mají dokonce jejich stejný procentuální podíl - $C_4H_8O_2$. Kdybychom nyní srovnali kyselinu máselnou s propylformatem, tak by zaprvé v tomto vztahu propylformat vystupoval jako existenční forma $C_4H_8O_2$ a zadruhé by se řeklo, že také kyselina máselná sestává z $C_4H_8O_2$. Prostřednictvím rovnice propylformatu vůči kyselině máselné bychom tedy vyjádřili jejich chemickou podstatu na rozdíl od formy jejich látky.

Řekněme tedy:

Jako hodnoty jsou různé druhy zboží pouhými rosoly lidské práce, takže je při našem rozkladu převádíme na abstraktní hodnoty a nedáváme je do žádné z jejich přírodních forem. Jinak si však počínáme u hodnotového vztahu mezi dvěma druhy zboží. Charakter jejich hodnot zde vystupuje prostřednictvím jejich vlastního vztahu vůči druhému zboží.

V takovém vztahu je například kabát jako věcná hodnota srovnáván s plátnem, a práce, která v něm vězí, je srovnávána s prací, která je uvnitř plátna. Šití, které vyrobilo kabát, je sice konkrétní práce jiného druhu než tkaní, které vytvořilo plátno, avšak ono srovnání s tkaním převádí šití na to, čím se obě práce skutečně rovnají - na jejich společný rys lidské práce. Touto oklikou potom říkáme, že také tkaní, pokud tká hodnotu, nemá žádné znaky, kterými se liší od šití, a je tedy obecnou lidskou prací. Pouze ono vyjádření ekvivalence různých zboží ukáže ten zvláštní rys hodnototvorné práce, přičemž ono skutečně převádí různorodé práce, jež vězí v různých zbožích, na to, co je pro ně společné - na obecnou lidskou práci. (17a)

Ono však nestačí vyjádřit ten zvláštní rys práce, ze které sestává hodnota plátna. Lidská pracovní síla v plynoucím stavu - nebo-li lidská práce - tvoří hodnotu, ale není hodnotou. Ona se stane hodnotou až ve ztuhlém stavu - ve formě předmětu. Abychom hodnotu plátna vyjádřili jako rosol lidské práce, musí být vyjádřena jako nějaký předmět, který je od samotného plátna věcně odlišný a je mu společně s ostatním zbožím roven. Tuto úlohu právě řešíme.

Ve vyjádření hodnoty plátna vystupuje kabát jako něco, co je mu jakostně rovno, jako něco, co má stejnou přirozenost, protože je hodnotou. Kabát zde proto vystupuje jako věc, kterou se hodnota projevuje, nebo-li jako věc, která ve své hmatatelné přírodní formě představuje hodnotu. Nyní je však kabát - těleso kabátového zboží - pouhou užitnou hodnotou. Ten kabát zde vyjadřuje hodnotu stejně tak málo jako ten úplně první kus plátna. To jen dokazuje, že ve vyjádření hodnoty plátna znamená více než mimo toto vyjádření stejně tak, jako člověk ve zdobeném kabátu znamená více než bez něj.

Při výrobě kabátu je lidská práce ve skutečnosti vynaložena ve formě šití. Lidská práce je v něm tedy nakupena. Z tohoto pohledu je ten kabát "nosičem hodnoty", ačkoli sama tato jeho vlastnost skrz jeho nitě není vidět. V hodnotovém vztahu vůči plátnu vystupuje jen z této strany jako ztělesněná hodnota, nebo-li jako těleso hodnoty. I přes jeho knoflíkový vzhled v něm plátno rozpoznalo duši hodnoty. Ten kabát však vůči plátnu nemůže představovat hodnotu bez toho, aby jeho hodnota na sebe současně vzala formu kabátu. Podobně se jedinec A nemůže vůči jedinci B chovat jako k majestátu bez toho, aby vůči A onen majestát na sebe zároveň vzal tělesnou podobu B, tedy rysy tváře, vlasy a další znaky, které ten panovník vždycky má.

Ve vyjádření hodnoty, ve kterém kabát tvoří ekvivalent plátnu, tedy forma kabátu vystupuje jako forma hodnoty. Hodnota zboží plátna je proto vyjádřena tělesem zboží kabátu - hodnota jednoho zboží je vyjádřena užitnou hodnotou jiného zboží. Jako užitná hodnota je plátno od toho kabátu smyslově odlišnou věcí, jako hodnota je kabátu rovno a vypadá proto jako kabát. Tím získá formu hodnoty, která se liší od jeho přírodní formy. Jeho bytí hodnotou se projevuje jeho rovností s kabátem podobně jako se beránčí povaha Krista projevuje rovností s beránkem Božím.

Vidíme, že vše, co nám zkoumání hodnoty zboží dříve řeklo, říká to plátno samo, hned jak vstoupí do vztahu s jiným zbožím - s kabátem. Ono nám pouze prozrazuje své myšlenky svou vlastní řečí - řečí zboží. Aby řeklo, že práce, která má tu vlastnost, že je obecnou lidskou prací, tvoří svou vlastní hodnotu, tak říká, že ten kabát, pokud je mu roven a má tedy stejnou hodnotu, potom sestává z té samé práce jako plátno. Aby řeklo, že se jeho vznešené bytí hodnotou odlišuje od jeho bytí nehybným tělesem, tak říká, že jeho hodnota vypadá jako kabát, jako hodnotná věc se proto kabátu podobá jako vejce vejci. Naokraj poznamenejme, že řeč zboží má také - kromě hebrejštiny - ještě mnoho jiných více či méně správných nářečí. Například německý výraz "mít hodnotu" (Wertsein) vyjadřuje přibližně to samé jako románské sloveso valere, valer, valoir, tedy to, že přirovnání zboží B ke zboží A je tím vlastním vyjádřením hodnoty zboží A.

Paris vaut bien une messe!*

V hodnotovém vztahu tedy stojí zboží B v přírodní formě vůči hodnotě ve formě zboží A, nebo-li těleso zboží B vůči zboží A jako zrcadlu jeho hodnoty. (18) V tomto vztahu se zboží A vztahuje na zboží B jako na těleso hodnoty, jako zhmotnění lidské práce, staví užitnou hodnotu B vůči hmotě svého vlastního vyjádření hodnoty. Hodnota zboží A, pokud je vyjádřena užitnou hodnotou zboží B, je hodnotou v relativní formě.

b) Určování množství hodnoty v relativní formě

Každé zboží, jehož hodnota má být vyjádřena, je nějakým užitným předmětem nějakého daného množství, 15 tun pšenice, 100 liber kávy, a tak dále. Toto dané množství zboží obsahuje nějaké určité množství lidské práce. Forma hodnoty má tedy vyjádřit nejen hodnotu vůbec, nýbrž hodnotu o určitém množství, nebo-li velikost hodnoty. V hodnotovém vztahu zboží A ke zboží B - plátna ke kabátu - je proto kabát jako druh zboží co do množství přirovnán plátnu, nikoli jen jako těleso zboží vůbec, nýbrž nějakému určitému množství plátna, například dvaceti loktům plátna, náleží určité množství tělesa hodnoty - ekvivalentu, například jeden kabát.

Rovnice

$$20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát},$$

nebo-li "20 loktů plátna má hodnotu jednoho kabátu" předpokládá, že v jednom kabátu vězí právě tolik látky hodnoty, jako ve dvaceti loktech plátna a že obě množství zboží tedy stojí stejně tolik práce, nebo-li stejně dlouhou pracovní dobu. Pracovní doba nutná k výrobě dvaceti loktů plátna nebo jednoho kabátu se ale mění s každou změnou produktivity tkaní nebo šití. Vliv takové změny na relativní vyjádření velikosti hodnoty bychom nyní měli blíže prozkoumat.

I. Nechť se hodnota plátna mění, (19) zatímco hodnota kabátu zůstává stejná. Pokud se zdvojnásobí doba nutná k výrobě plátna, řekněme následkem zhoršování úrodnosti půdy, na které pěstují len, tak se také zdvojnásobí jeho hodnota.

Místo

$$20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát}$$

bychom měli

$$20 \text{ loktů plátna} = 2 \text{ kabáty},$$

protože 1 kabát nyní obsahuje jen polovinu pracovní doby než 20 loktů plátna. Pokud se naproti tomu zkrátí doba nutná k výrobě plátna na polovinu, řekněme následkem zlepšení tkalcovských stavů, tak hodnota plátna klesne na polovinu. Tomu nyní odpovídá

$$20 \text{ loktů plátna} = 1/2 \text{ kabátu}.$$

Relativní hodnota zboží A - to znamená jeho hodnota vyjádřena zbožím B - tedy stoupá a klesá přímo úměrně hodnotě zboží A za předpokladu, že hodnota zboží B zůstává stejná.

II. Nechť hodnota plátna zůstává stejná, zatímco se mění hodnota kabátu. Pokud se za těchto okolností zdvojnásobí práce nutná k výrobě kabátu, například následkem nepříznivých dodávek vlny, tak máme místo

$$20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát}$$

nyní:

$$20 \text{ loktů plátna} = 1/2 \text{ kabátu}.$$

Pokud však spadne hodnota kabátu na polovinu, tak bude

$$20 \text{ loktů plátna} = 2 \text{ kabáty}.$$

Pokud hodnota zboží A zůstává stejná, tak relativní hodnota vyjádřená prostřednictvím zboží B klesá nebo roste nepřímo úměrně změně hodnoty zboží B.

Pokud porovnáme tyto rozličné případy z odstavců I a II, tak nám z toho plyne, že jedna ta samá změna velikosti relativních hodnot může pramenit z protichůdných příčin. Rovnice $20 \text{ loktů plátna} = 1 \text{ kabát}$ se změní na:

1.

$$20 \text{ loktů plátna} = 2 \text{ kabáty}$$

buď tehdy, když se zdvojnásobí hodnota plátna, nebo tehdy, když hodnota kabátu klesne na polovinu;

2.

$$20 \text{ loktů plátna} = 1/2 \text{ kabátu}$$

buď tehdy, když hodnota plátna klesne na polovinu, nebo tehdy, když hodnota kabátu stoupne na dvojnásobek.

III. Necht' se obě množství nutné práce, jak pro výrobu plátna, tak pro výrobu kabátu, mění současně tím samým směrem a v tom samém poměru. V tomto případě zůstává před i po změně 20 loktů plátna = 1 kabát, ať se obě hodnoty společně jakkoli mění. Změnu obou hodnot bychom odhalili až potom, co bychom je srovnávali s nějakým třetím druhem zboží, jehož hodnota zůstala stálá. Pokud současně stoupají nebo klesají hodnoty všech zboží v tom samém poměru, tak jejich relativní hodnoty zůstanou nezměněny. Skutečnou změnu jejich hodnoty bychom poznali z toho, že za tutéž pracovní dobu by bylo dohromady dodáno větší nebo menší množství zboží než dříve.

IV. Necht' se pracovní doby nutné k výrobě plátna a kabátu, a proto i jejich hodnoty, současně mění tím samým směrem, avšak nestejnými kroky, a nebo necht' se mění v protichůdných směrech. Vliv všech možných kombinací tohoto druhu na relativní hodnotu jednoho zboží vyplývá jednoduše z použití případů I, II a III.

V relativním vyjádření nebo ve velikosti relativních hodnot se tedy skutečné změny velikostí hodnot neodrážejí ani jednoznačně ani úplně. Relativní hodnota nějakého zboží se může měnit, ačkoli jeho hodnota zůstává stálá. Jeho relativní hodnota může být stálá, ačkoli se jeho hodnota mění. A konečně, současné změny ve velikostech jejich hodnot a v relativním vyjádření těchto hodnot se vůbec nemusejí krýt. (20)

3. Ekvivalentní forma hodnoty

Viděli jsme, že: Zatímco zboží A (plátno) vyjadřuje svou hodnotu prostřednictvím užité hodnoty nějakého odlišného zboží B (prostřednictvím kabátu), zboží A vtiskává zboží B osobitou formu hodnoty - hodnotu ekvivalentu. Plátno se nám ukáže jako zboží tím, že se mu kabát rovná bez toho, aby přijal jakoukoli formu hodnoty odlišnou od formy svého tělesa. Plátno tedy vskutku vyjadřuje svou vlastní hodnotnost tím, že je s ním kabát bezprostředně směnitelný. Ekvivalentní forma nějakého zboží je tedy formou jeho bezprostřední směnitelnosti s jiným zbožím.

Jestliže nějaký druh zboží - například kabáty - slouží jako ekvivalent nějakému jinému druhu zboží - například plátnu - tak ty kabáty potom obsahují tu charakteristickou vlastnost, že se nacházejí ve formě bezprostředně směnitelné s plátnem, takže není žádným způsobem dán poměr, ve kterém jsou kabáty a plátno směnitelné. Tím, že je dána velikost hodnoty plátna, pak ten poměr závisí na velikosti hodnoty kabátů. Ať už vyjadřujeme kabát jako ekvivalent a plátno jako relativní hodnotu, nebo obráceně - plátno jako ekvivalent a kabát jako relativní hodnotu - velikost jejich hodnoty zůstává stále určena pracovní dobou nutnou k jejich výrobě - je tedy nezávislá na formě jejich hodnoty. Ale hned jak kabát jako druh zboží zaujme ve vyjádření hodnoty místo ekvivalentu, velikost jeho hodnoty už není vyjádřena jako velikost hodnoty. Při srovnávání hodnot spíše figuruje jen jako určité množství nějaké věci.

Například:

40 loktů plátna má hodnotu - čeho? - dvou kabátů.

Protože zde kabát jako druh zboží hraje roli ekvivalentu, užitná hodnota kabát stojí proti plátnu jako těleso hodnoty - určité množství kabátů tedy postačí k vyjádření určitého množství hodnoty plátna. Dva kabáty proto mohou vyjádřit velikost hodnoty 40 loktů plátna, ale nemohou nikdy vyjádřit velikost své vlastní hodnoty - hodnoty kabátů. Povrchní chápání této skutečnosti - to, že má ekvivalent při srovnávání hodnot stále jen formu nějakého jednoduchého množství nějaké věci, nějaké užité hodnoty - svedlo Baileyho* a stejně tak mnoho jeho předchůdců a následovníků k tomu, aby ve vyjádření hodnoty viděli pouze vztah mezi množstvími. Ekvivalentní forma nějakého zboží neobsahuje vůbec žádné určení hodnoty co do množství.

První zvláštnost, která nás napadne při uvažování o ekvivalentní formě, je tato:
Užitná hodnota je projevem svého protějšku - hodnoty.

Přirozenou formou zboží je forma hodnoty. Avšak toto *quidproquo** se notabene děje pro nějaké zboží B (kabát, pšenice, železo, a tak dále) jen v rámci vztahů mezi hodnotami, kde k němu přistupuje nějaké jiné libovolné zboží A (plátno, atd.), pouze v rámci tohoto vztahu. Protože se žádné zboží nevztahuje samo k sobě jako ekvivalent, tedy také jeho vlastní přírodní těleso neslouží k vyjádření jeho vlastní hodnoty, musí se vztahovat k jinému zboží, které je ekvivalentem, nebo-li použít přírodní těleso nějakého jiného zboží jako formu své vlastní hodnoty.

Toto nám znázorní příklad míry, která přísluší tělesům zboží jako tělesům zboží, to znamená jako užitným hodnotám. Homole cukru, pokud je tělesem, je těžká a má proto váhu, avšak u žádné homole cukru není možno její váhu uvidět nebo nahmatat. Bereme jen různé kusy železa, jejichž váha je předem určena. Tělesná forma železa sama o sobě však také není formou projevu tíže, podobně jako homole cukru. Přesto, abychom vyjádřili homoli cukru jako tíži, dáme ji do vztahu k tíži železa. V tomto vztahu platí železo jako těleso, které nepředstavuje nic než tíži. Množství železa nám proto slouží jako míra váhy cukru a vůči tělesu cukru reprezentuje pouze podobu tíže - formu projevu tíže. Tuto roli železo hraje pouze uvnitř tohoto vztahu, kde k němu přistupuje cukr nebo jakékoli jiné těleso, jehož váha má být zjištěna. Pokud by obě věci nebyly těžké, tak by do tohoto vztahu nemohly vstoupit a ta první by proto nemohla posloužit k vyjádření tíže té druhé. Pokud obě věci položíme na misky vah, tak vskutku uvidíme, že jsou jako tíže shodné, a proto také mají určitou velikost té samé váhy. Tak, jak těleso železa co by míra váhy zastupuje ve vztahu k cukru pouze tíží, stejně tak v našem vyjádření hodnoty těleso kabátu zastupuje ve vztahu k plátnu pouze hodnotu.

Zde však toto podobenství končí. Železo ve vyjádření váhy cukrové homole zastupuje pro obě tělesa společnou přírodní vlastnost - jejich tíži, zatímco kabát ve vyjádření hodnoty plátna u obou věcí zastupuje vlastnost nikoli přírodní - zastupuje jejich hodnotu - něco čistě společenského.

Zatímco relativní forma hodnoty jednoho zboží, například plátna, svou hodnotovou existenci vyjadřuje jako něco, co je veskrze odlišné od jeho tělesa a jeho vlastností, například jako srovnání s kabátem, samo toto vyjádření naznačuje, že ukrývá společenský vztah. S ekvivalentní formou je to obráceně. Ona spočívá právě v tom, že nějaké těleso zboží, jako kabát, tato věc tak, jak leží a běží, vyjadřuje hodnotu, od přírody tedy vlastní formu hodnoty. To však platí jen uvnitř hodnotového vztahu, kde je plátno vztaženo ke kabátům jako k ekvivalentu. (21) Ale protože vlastnosti nějaké věci nepramení z jejího vztahu vůči jiným věcem, neboť se spíše v takovém vztahu jen vyskytují, také se zdá, že kabát stejně tak od přírody vlastní svou ekvivalentní formu, svou vlastnost být bezprostředně směřitelný, tak jako vlastnost být těžký či zadržovat teplo. Odtud pochází ta záhada ekvivalentní formy, která první padne do hrubého měšťáckého oka politického ekonoma, hned jak se mu tato forma ukáže v penězích. Potom se snaží zlato a stříbro očistit od jejich mystického rysu tím, že jim podsouvá méně oslnivé druhy zboží a se stále živou radostí oddrmolí katalog všeho možného haraburdí, které za jeho časů hraje roli ekvivalentů zboží. Přitom netuší, že už to nejjednodušší vyjádření - jako například 20 loktů plátna = 1 kabát - dává řešení hádanky ekvivalentní formy.

Těleso zboží, které slouží jako ekvivalent, platí stále jako ztělesnění obecné lidské práce a je stále výsledkem nějaké určité užitečné konkrétní práce. Tato konkrétní práce se tedy stává vyjádřením obecné lidské práce. Platí-li ten kabát například jako pouhá hmota, tak je šití, které se v něm skutečně zhmotňuje, pouhou hmotnou formou obecné lidské práce. Při vyjadřování hodnoty plátna nevězí užitečnost šití v tom, že dělá šaty - a tedy také člověka - nýbrž v tom, že dělá těleso, na kterém je vidět, že má hodnotu, tedy že je rosolem práce, která se vůbec neodlišuje od té práce, jež je zhmotněna v plátnu. Aby mohlo šití vytvořit takový odraz hodnoty, nesmí samo odrážet nic kromě té své abstraktní vlastnosti, že je lidskou prací.

Lidská práce se vynakládá jak ve formě šití, tak ve formě tkaní. Obě proto mají obecnou vlastnost lidské práce, a proto o nich můžeme v určitých případech uvažovat - například při vytváření hodnot - jen z tohoto pohledu. Na tom všem není nic mystického. Ale ve vyjádření hodnoty zboží se ta věc překrutí. Abychom například vyjádřili, že tkaní vytváří hodnotu plátna nikoli ve své konkrétní formě jako tkaní, nýbrž ve své obecné formě jako lidská práce, tak je proti němu postaveno šití - konkrétní práce, která vyrábí ekvivalent plátna - a slouží jako hmatatelná forma hmoty obecné lidské práce.

Toto je tedy ta druhá zvláštnost ekvivalentní formy, že se konkrétní práce stává formou projevu svého protějšku - obecné lidské práce.

Přitom ale tato konkrétní práce - šití - platí jako pouhé vyjádření nerozlišitelné lidské práce, nachází se ve formě rovnosti s jinou prací, a sice s tou, která vězí v plátnu, a je proto - i když je prací konkrétní osoby jako všechny ostatní práce vytvářející zboží - prací v bezprostředně společenské formě. Proto se také projevuje výrobkem, který je bezprostředně směnitelný s jiným zbožím. Třetí zvláštností ekvivalentní formy je tedy to, že práce konkrétní osoby přebírá formu svého protějšku - práce v bezprostřední společenské formě.

Obě naposledy rozvinuté zvláštnosti ekvivalentní formy se stanou ještě hmatatelnější, jestliže půjdeme zpět za velkým badatelem, který jako první prozkoumal formu hodnoty, stejně tak jako mnoho forem uvažování o přírodě a společnosti. Tím badatelem je Aristotelés.*

Aristotelés nejdříve jasně prohlašuje, že peněžní forma zboží je jen dále rozvinutou podobou jednoduché formy hodnoty, to znamená vyjádření hodnoty nějakého zboží jakýmkoli libovolným jiným zbožím, neboť říká:

5 postelí = 1 dům
Κλιναι πεντε αντι οικιας
Klinai pente anti oikias

se neliší od:

5 postelí = tolik a tolik peněz
Κλιναι πεντε αντι ... οσου αι πεντε κλιναι
Klinai pente anti ... oson ai pente klinai

Dále pak zjišťuje, že hodnotový vztah, ve kterém vězí toto vyjádření hodnoty, ze své strany podmiňuje, že ten dům je jakostně srovnáván s postelemi a že tyto hmatatelně odlišné věci by bez takovéto bytostné rovnosti nebyly jedna na druhou vztažitelné jako souměřitelné velikosti. "Ta směna", říká, "nemůže být bez rovnosti, ale ta rovnost nemůže být bez souměřitelnosti" ουτ ισοτηζ μη ουσηζ συμμετριαζ Zde se však zasekne a další zkoumání hodnoty vzdává. "Je v pravdě nemožné τη μεν ουν αληθεια αδυνατον, aby byly tak rozdílné věci souměřitelné", to znamená byly si rovný. Toto srovnání může být jen něčím, co je opravdové přirozenosti věcí cizí, tedy jen "pomůckou pro praktickou potřebu".

Aristotelés nám tedy sám říká, na čem jeho další zkoumání krachuje, totiž na tom, že mu schází výraz pro hodnotu. Co je tou rovností, tou společnou látkou, která hodnotu toho domu vyjadřuje postelemi? Něco takového nemůže "v pravdě být", říká Aristotelés. Proč? Ten dům se rovná postelím, pokud si je něco v obou věcech - v postelích i v domě - skutečně rovno. A to něco je - lidská práce.

Ale to, že jsou všechny práce ve formě hodnot zboží vyjádřeny jako stejná lidská práce a platí proto stejně, nemohl Aristotelés z takové formy hodnoty sám vyčíst, protože řecká společnost spočívala na otrocké práci a měla proto za svůj přirozený základ nerovnost lidí a jejich pracovních sil. To tajemství vyjádření hodnoty - rovnost a stejná platnost všech druhů prací, pokud jsou obecnou lidskou prací - může být rozluštěno pouze tehdy, když už je pojem lidské rovnosti pevně zakotven v obecném přesvědčení. To je však možné nejdříve v takové společnosti, ve které se výsledek práce běžně vyskytuje ve formě zboží a ve které jsou tedy také poměry mezi lidmi jako vlastníky zboží vládnoucími společenskými poměry. Aristotelův génius září tím, že ve vyjádření hodnot zboží objevil vztah rovnosti. Pouze historická omezení společnosti, ve které žil, mu zabránila zjistit, v čem "v pravdě" tkví onen vztah rovnosti.

4. Celek jednoduché formy hodnoty

Jednoduchá forma hodnoty nějakého zboží je obsažena ve svém hodnotovém vztahu k nějakému jinému zboží nebo ve směnném vztahu s jiným zbožím. Hodnota zboží A je jakostně vyjádřena bezprostřední směnitelností zboží B za zboží A. Ta hodnota je dále co do množství vyjádřena směnitelností nějakého určitého množství zboží B za dané množství zboží A. Jinými slovy: Hodnota nějakého zboží se samostatně vyjádří svým účinkováním jako "směnná hodnota". Na začátku této kapitoly tehdy zaznělo: Zboží je užitnou hodnotou a směnnou hodnotou, což je však, pokud se chceme vyjadřovat přesně, špatně. Zboží je užitnou hodnotou či užitným předmětem a "hodnotou". Ono se jeví jako dvojaké, jakmile jeho hodnota dostane svou vlastní, od své přírodní formy odlišnou, formu projevu - formu směnné hodnoty a tuto formu nikdy nedostává izolovaně, ale vždy jen v hodnotovém či směnném vztahu vůči nějakému jinému druhu zboží. Pokud však už toto jednou víme, tak nám onen první způsob vyslovení neuškodí, ale poslouží nám jako zkratka.

Naše zkoumání prokázalo, že forma hodnoty či vyjádření hodnoty zboží pochází z podstaty hodnoty zboží, nikoli obráceně, že by hodnota a její velikost pocházela ze způsobu jejího vyjádření jako směnné hodnoty. Tomuto klamu však podléhají jak merkantilisté* a jejich moderní křísitelé jako Ferrier, Ganihl* a další, (22) stejně tak mu podléhají jejich protinožci - moderní liberálové - jako Bastiat* a další. Merkantilisté kladou největší důraz na jakostní stránku vyjadřování hodnoty, proto tedy na ekvivalentní formu zboží, která je hotově vyjádřena penězi. Naproti nim moderní liberálové, kteří se musejí svého zboží zbavit za každou cenu, kladou důraz na množství stránku relativní formy hodnoty. Tím pro ně neexistuje jiná hodnota a velikost zboží než ta, která vyplývá ze směnného vztahu, a proto pouze ta z cedulky na ceníku toho dne. Schotte Macleod, který se snaží zmatené představy z Lombard Street* podat co nejvíce učeně, představuje zdařilou syntézu pověřivých merkantilistů a osvícených liberálů.

Bližší zkoumání vyjádření hodnoty zboží A vztahem ke zboží B ukázalo, že uvnitř tohoto vztahu platí přírodní forma zboží A pouze jako tvar užitné hodnoty, zatímco přírodní forma zboží B platí pouze jako forma či tvar hodnoty. Vnitřní protiklad užitné hodnoty a hodnoty obsažený ve zboží se tedy vyjadřuje prostřednictvím nějakého vnějšího protikladu, to znamená vztahem k druhému zboží, kde to zboží, **jehož** hodnotu máme vyjádřit, vystupuje bezprostředně jako užitná hodnota, zatímco to druhé zboží, **kterým** se hodnota vyjadřuje, bezprostředně vystupuje pouze jako směnná hodnota. Jednoduchá forma hodnoty nějakého zboží je tedy jednoduchou formou projevu protikladu užitné hodnoty a hodnoty, který je v tom zboží obsažen.

Výsledek práce je za všech společenských okolností užitným předmětem, ale pouze určitá historická epocha vývoje, ve které je práce vynaložená při výrobě užitné věci představována svou "předmětnou" vlastností - to znamená jako svá hodnota - mění výsledek práce ve zboží. Z toho vyplývá, že jednoduchá forma hodnoty zboží odpovídá jednoduché zboží formě výsledku práce a že tedy také vývoj formy zboží souvisí s vývojem formy hodnoty.

Na první pohled vidíme nedostatky jednoduché formy hodnoty, této zárodečné formy, která musí nejdříve projít řadou proměn než dozraje do formy ceny.

Vyjádření nějakým zbožím B odlišuje hodnotu zboží A jen od jeho vlastní užitné hodnoty a staví ho proto také jen do směnného vztahu k nějakému jednotlivému zboží, které je od něho samotného odlišné, místo toho, aby vyjádřilo svou rovnost co do jakosti a poměru množství se všemi ostatními druhy zboží. Jednoduché relativní formě nějakého zboží odpovídá jednotlivá ekvivalentní forma nějakého jiného zboží. Kabát tak dostává v relativním vyjádření hodnoty plátnem pouze ekvivalentní formu, nebo-li formu bezprostřední směnitelnosti ve vztahu k tomu jednotlivému druhu zboží - k plátnu.

Tím však přechází jednotlivá forma hodnoty do formy úplné. Prostřednictvím ní samotné se sice vyjádří hodnota nějakého zboží A pouze jedním zbožím jiného druhu. Avšak jakého druhu je toto druhé zboží, zda je to kabát, železo či pšenice, atd., je zcela lhostejné.

Vždycky když nějaké zboží vstoupí do hodnotového vztahu s jakýmkoli jiným zbožím, tak vzniknou různá jednoduchá vyjádření hodnoty jednoho a téhož zboží. (22a) Počet možných vyjádření hodnoty je

omezen pouze počtem odlišných druhů zboží. Jednotlivé vyjádření hodnoty se proto mění na stále se prodlužující řadu jednoduchých vyjádření hodnoty.

B) Celková, nebo-li rozvinutá, forma hodnoty

z zboží A = u zboží B nebo = v zboží C nebo = w zboží D nebo = x zboží E, a tak dále

(20 loktů plátna = 1 kabát
nebo = 5 liber čaje
nebo = 20 liber kávy
nebo = 1 tuna pšenice
nebo = 2 unce zlata
nebo = 1/2 tuny železa,
a tak dále)

1. Rozvinutá relativní forma hodnoty

Hodnota nějakého zboží, například plátna, se nyní vyjádří nesčetnými jinými prvky ze světa zboží. Každé z těles oněch zboží zrcadlí hodnotu toho plátna. (23) Tím se tato hodnota sama jeví jako rosol nerozlišitelné lidské práce, neboť ta práce, která ho tvoří, je nyní prací, která se rovná jakékoli jiné lidské práci, ať už má jakoukoli formu a ať už se zhmotňuje v kabátu, pšenici, železu nebo zlatu. Proto se také nyní plátno nevyskytuje ve společenském vztahu pouze k jedinému druhu zboží, nýbrž k celému světu zboží. Jako zboží je plátno občanem tohoto světa. Zároveň leží v nekonečné řadě svých vyjádření, ve které jeho hodnota platí stejně jako daná zvláštní forma užité hodnoty, prostřednictvím které je právě vyjadřována.

V té první formě - 20 loktů plátna = 1 kabát - mohou všelijaké okolnosti zapříčinit, že jsou tato dvě zboží směnitelná právě v tomto určitém množstevním vztahu. Ve té druhé formě naproti tomu okamžitě prosvítá podstata, která tu formu určuje a jejíž projev je bytostně odlišný od toho, který je dán okolnostmi. Hodnota plátna zůstává stejně velká, ať už je vyjádřena kabátem, kávou či železem, nespočetnými různými druhy zboží, které mohou patřit nejrozličnějším majitelům. Ihned nás napadne případ vztahu mezi dvěma jednotlivými vlastníky zboží. Je zřejmé, že to není směna, co reguluje velikost hodnoty zboží, nýbrž obráceně, velikost hodnoty zboží řídí směnný vztah.

2. Zvláštní ekvivalentní forma

Každé zboží, kabát, čaj, pšenice, železo, a tak dále, platí ve vyjádření hodnoty plátna jako ekvivalent, a proto jako těleso hodnoty. Určitá přírodní forma každého z těchto zboží je nyní zvláštní ekvivalentní formou vedle mnoha ostatních. Stejně tak nyní platí mnohočetné určité konkrétní druhy užitečné práce, která je obsažena v různých tělesech zboží, jako stejné množství zvláštních forem projevu lidské práce.

3. Nedostatky celkové, nebo-li rozvinuté formy hodnoty

Za prvé, relativní vyjádření hodnoty zboží není hotové, protože řada zboží, kterým je hodnota vyjadřována, nikdy nekončí. Řetězec, kterým se srovnávání hodnoty připojuje k dalším, je možno dále prodlužovat každým dalším novým druhem zboží, který dodá materiál pro nové vyjádření hodnoty. Za druhé, tvoří pestrou mozaiku vzájemně provázaných různorodých vyjádření hodnot. Pokud by se nakonec relativní hodnota každého zboží vyjadřovala v této rozvinuté formě, tak by relativní forma hodnoty každého zboží byla nekonečnou řadou vyjádření hodnot odlišnou od relativní formy hodnoty každého jiného zboží.

Nedostatky rozvinuté relativní formy hodnoty se zrcadlí v jí odpovídající ekvivalentní formě. Protože je zde přírodní forma každého jednotlivého druhu zboží zvláštní ekvivalentní formou vedle nespočetných jiných zvláštních ekvivalentních forem, existují vůbec jen omezené ekvivalentní formy, kde se jedna odlišuje od druhé. Stejně tak je určitá konkrétní užitečná práce, obsažená v každém zvláštním ekvivalentu, jen zvláštní, nikoli tedy vyčerpávající, formou projevu lidské práce. Ta sice má svou úplnou či celkovou formu projevu tvořenu tím množstvím všech svých zvláštních forem projevu. Takto však nemá jednotnou formu projevu.

Rozvinutá relativní forma hodnoty se tedy skládá ze součtu jednoduchých relativních vyjádření hodnoty, nebo-li rovnic toho prvního druhu, jako například:

$$\begin{aligned} 20 \text{ loktů plátna} &= 1 \text{ kabát} \\ 20 \text{ loktů plátna} &= 5 \text{ liber čaje,} \\ &\text{a tak dále} \end{aligned}$$

Každá z těchto rovnic obrácená naruby je však stále totožná:

$$\begin{aligned} 1 \text{ kabát} &= 20 \text{ loktů plátna} \\ 5 \text{ liber čaje} &= 20 \text{ loktů plátna,} \\ &\text{a tak dále} \end{aligned}$$

Vskutku, jestliže nějaký člověk směňuje své plátno za mnoho jiných zboží a jeho hodnotu tedy vyjadřuje řadou jiných zboží, tak nutně musejí také ti mnozí jiní vlastníci zboží vyměňovat svá zboží za plátno a tak vlastně vyjadřovat hodnoty svých různých zboží tímž třetím zbožím - plátnem.

Obrátme tedy tu řadu: 20 loktů plátna = 1 kabát nebo = 5 liber čaje nebo = atd., to znamená, vyjádřeme onen zpětný vztah, jenž je obsažen v té řadě. Pak dostáváme formu, kterou nazveme:

C) Všeobecná forma hodnoty

$$\begin{aligned} 1 \text{ kabát} &= \\ 5 \text{ liber čaje} &= \\ 20 \text{ liber kávy} &= \\ 1 \text{ tuna pšenice} &= \\ 2 \text{ unce zlata} &= \\ 1/2 \text{ tuny železa} &= \\ x \text{ zboží A} &= \\ &\text{a tak dále} \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} 1 \text{ kabát} \\ 5 \text{ liber čaje} \\ 20 \text{ liber kávy} \\ 1 \text{ tuna pšenice} \\ 2 \text{ unce zlata} \\ 1/2 \text{ tuny železa} \\ x \text{ zboží A} \end{aligned}} \right\} 20 \text{ loktů plátna}$$

1. Změněný charakter formy hodnoty

Ta zboží nyní vyjadřují své hodnoty

1. jednoduše, protože je vyjadřují jedním jednotlivým zbožím a
 2. jednotně, protože je všechna vyjadřují jedním a tímž zbožím
- Její forma hodnoty je jednoduchá a společná, a proto tedy všeobecná.

Obě předchozí formy přispěly k tomu, abychom vyjádřili hodnotu nějakého zboží jako něco odlišného od její vlastní užitné hodnoty, nebo-li tělesa zboží.

Ta první forma nám dává rovnice hodnot jako například: 1 kabát = 20 loktů plátna, 5 liber čaje = půl tuny železa atd. Hodnota kabátu je vyjádřena srovnáním s plátnem, hodnota čaje srovnáním s železem, a tak dále, ale srovnání s plátnem a železem - tato vyjádření hodnot kabátu a čaje - jsou stejně tak odlišná jako

plátno a železo. Tato forma se zřejmě ukáže jako praktická jen v prvních začátcích, kdy se výrobky při příležitostné směně mění na zboží.

Ta druhá forma stejně jako ta první zcela odlišuje hodnotu jednoho zboží od jeho vlastní užitné hodnoty, neboť například hodnota kabátu ve všech možných přírodních formách nyní stojí proti vlastní přírodní formě kabátu jako ekvivalent ve formě plátna, železa, čaje, a tak dále, všeho ostatního, jen ne kabátu. Na druhé straně je zde každé společné vyjádření hodnoty zboží přímo vyloučeno, neboť vyjádřením hodnoty každého zboží se nyní projevují všechna ostatní zboží jen ve formě ekvivalentů. Rozvinutá forma hodnoty se uskuteční nejdříve tehdy, když už se nějaký produkt práce - například dobytek - nesměňuje za různá jiná zboží pouze výjimečně, ale na základě zvyku.

Tato nově získaná forma vyjadřuje hodnoty ze světa zboží jedním a tímž druhem zboží, který je od ní odloučen, například plátnem, a tak představuje hodnoty všech zboží prostřednictvím jejich rovnosti plátnu. Jako ekvivalent plátna se ta hodnota nyní liší nejen od své vlastní užitné hodnoty, ale také od veškeré užitné hodnoty, a tím je rovněž vyjádřena jako to, co s ním mají všechna zboží společné. Až teprve tato forma dává skutečně do vztahu různá zboží vůči sobě jako hodnoty, nebo-li umožňuje, aby se vůči sobě projevila jako směnné hodnoty.

Obě předchozí formy vyjadřují hodnotu pro každé zboží zvlášť, ať už jedním jediným odlišným zbožím nebo řadou mnoha zboží, která se liší od toho vyjadřovaného. V obou případech je to takřikajíc privátní záležitost toho jednotlivého zboží, aby na sebe vzalo formu hodnoty, přičemž to provede bez přičinění ostatních zboží. Ta vůči němu hrají pouze pasivní roli ekvivalentů. Všeobecná forma hodnoty vzniká naproti tomu jen jako společná práce světa zboží. Někaké zboží dostává pouze všeobecné vyjádření hodnoty, protože všechna ostatní zboží svou hodnotu vyjadřují současně tímž ekvivalentem a každý nově se vyskytující druh zboží to musí udělat stejně. Tak se ukazuje, že existence předmětu hodnoty u zboží - protože je pouze "společenským bytím" těchto věcí - může být také vyjádřena jen všestranným společenským vztahem, a proto musí být jejich forma hodnoty společensky platnou formou.

Ve formě ekvivalentu plátna se teď projeví všechna zboží nejen jako co do jakosti rovné hodnoty vůbec, nýbrž zároveň jako velikosti hodnoty srovnatelné co do množství. Protože ta zboží zrcadlí velikosti svých hodnot v jednom a tomž materiálu - v plátně - zrcadlí se tyto velikosti hodnot proti sobě navzájem. Například: 5 liber čaje = 20 loktů plátna a 20 liber kávy = 20 loktů plátna. Tedy: 5 liber čaje = 20 liber kávy, neboť v jedné libře kávy se skrývá pouze 1/4 látky hodnoty - práce - než kolik jí je v jedné libře čaje.

Všeobecná relativní forma hodnoty světa zboží dává plátnu, které je od něj odloučeným ekvivalentním zbožím, rys všeobecného ekvivalentu. Její vlastní přírodní forma je společným tvarem hodnoty tohoto světa, plátno je proto se všemi ostatními zbožimi bezprostředně směřitelné. Jeho tělesná forma platí za viditelné vtělení či všeobecné společenské zakuklení jakékoli lidské práce. Tkaní - jednotlivá práce, která vyrábí plátno - se zároveň nachází ve všeobecně společenské formě - ve formě rovnosti se všemi ostatními pracemi. Nespočetná srovnání, ze kterých sestává všeobecná forma hodnoty, dávají v řadě za sebou rovnítko mezi práci, která uskutečnila plátno, a každou práci obsaženou v ostatních zbožích. Tím staví tkaní do role všeobecné formy projevu lidské práce vůbec. Takto práce, která je zpředmětněna v hodnotě zboží, není vyjádřena jen negativně jako práce, u které odhlížíme od všech konkrétních forem a užitečných vlastností skutečných prací. Její vlastní pozitivní povaha vyčnívá prostřednictvím svého vyjádření. Ona je převedením všech skutečných prací na jim společný rys lidské práce - na vynaložení lidské práce.

Všeobecná forma hodnoty, která představuje výrobky práce jako pouhé rosoly nerozlišitelné lidské práce, prostřednictvím své vlastní kostry ukazuje, že je společenským vyjádřením světa zboží. Tak odhaluje, že uvnitř tohoto světa ta vlastnost práce, že je všeobecně lidská, zároveň znamená, že je specificky společenská.

2. Vztah ve vývoji relativní a ekvivalentní formy hodnoty

Vývojovému stupni relativní formy hodnoty odpovídá vývojový stupeň ekvivalentní formy. Ale - a toto je dobře patrné - vývoj ekvivalentní formy je jen vyjádřením a výsledkem vývoje relativní formy hodnoty.

Jednoduchá, nebo-li na jediný druh zboží omezená, relativní forma hodnoty nějakého zboží vytváří z nějakého jiného zboží jediný ekvivalent. Rozvinutá forma relativní hodnoty, toto vyjádření hodnot jednoho zboží všemi ostatními druhy zboží, jim vtiskává formu určitých různorodých ekvivalentů. A konečně, nějaký určitý druh zboží dostane formu všeobecného ekvivalentu, protože ho všechna ostatní zboží používají jako materiál své jednotné všeobecné formy hodnoty.

Avšak na tom samém stupni, na kterém spočívá vývoj formy hodnoty vůbec, spočívá také vývoj protikladu obou jejích pólů - relativní a ekvivalentní formy hodnoty.

Už ta první forma - 20 loktů plátna = 1 kabát - obsahuje tento protiklad, avšak nijak ho nesvazuje. Pokaždé když tu rovnici čteme dopředu nebo pozpátku, nachází se každý z obou extrémů - plátno a kabát - stejnoměrně jednou v relativní formě hodnoty, podruhé ve formě ekvivalentu. Zde to ještě vyžaduje námahu, abychom ten protiklad obou pólů uviděli.

Ve formě II stále ještě můžeme pro každý druh zboží zcela rozvinout jeho hodnotu, nebo-li to zboží samo má pouze rozvinutou relativní formu, protože a pouze protože všechna ostatní zboží se vůči němu nacházejí v ekvivalentní formě. Zde už nemůžeme obě strany hodnotové rovnice - 20 loktů plátna = 1 kabát nebo = 5 liber čaje nebo = 1 tuna pšenice atd. - převrátit bez toho, abychom nezměnili jejich celkový charakter a nezměnili je z celkové na všeobecnou formu hodnoty.

Poslední forma, forma III, konečně dává světu zboží všeobecně společenskou relativní formu hodnoty, protože a pouze protože s jednou jedinou výjimkou, všechna do něj patřící zboží jsou odloučena od všeobecné ekvivalentní formy. Jedno zboží - plátno - se proto nachází ve formě bezprostřední směnitelnosti se všemi ostatními druhy zboží, nebo-li v bezprostředně společenské formě, protože a pouze protože se všechna ostatní zboží v této formě nenacházejí. (24)

Obráceně je zboží, které vystupuje jako všeobecný ekvivalent, odloučeno od jednotné, a proto všeobecné, relativní formy hodnoty světa zboží. Pokud by se mělo plátno, to znamená jakékoli zboží nacházející se ve formě všeobecného ekvivalentu, zároveň účastnit všeobecné relativní formy hodnoty, tak by muselo posloužit jako ekvivalent samo sobě. Pak bychom dostali: 20 loktů plátna = 20 loktů plátna, nic neříkající pojem, který nevyjadřuje hodnotu ani její velikost. Abychom vyjádřili relativní hodnotu všeobecného ekvivalentu, tak bychom museli formu III mnohonásobně obrátit. On totiž nemá žádnou s jakýmkoli jiným zbožím společnou relativní formu hodnoty, nýbrž jeho hodnota se relativně vyjadřuje v nekonečné řadě všech ostatních těles zboží. Tím se nyní rozvinutá relativní forma hodnoty, nebo-li forma II, jeví jako specifická relativní forma hodnoty ekvivalentu.

3. Přejít ze všeobecné formy hodnoty do peněžní formy

Všeobecná forma ekvivalentu je formou hodnoty vůbec. Může tedy připadat na každé zboží. Na druhé straně se nějaké zboží nachází pouze ve všeobecné formě ekvivalentu, protože a pokud je všemi ostatními zbožím vyčleněno jako ekvivalent. Od prvního okamžiku, kdy je toto vyčlenění s konečnou platností omezeno na specifický druh zboží, získává jednotná relativní forma hodnoty světa zboží objektivní potvrzení a všeobecnou společenskou platnost.

Ten specifický druh zboží, s jehož přírodní formou je ekvivalentní forma společensky spojena, se nyní stává peněžním zbožím, nebo-li účinkuje jako peníze. Jeho specificky společenskou funkcí, a proto jeho společenským monopoem uvnitř světa zboží, je hrát roli všeobecného ekvivalentu. Toto přednostní místo mezi zbožím, která ve formě II vystupují jako zvláštní ekvivalenty plátna a která ve formě III vyjadřují svou relativní hodnotu plátnem, si historicky vydobilo jedno určité zboží - zlato. Postavme tedy ve formě III zboží zlato na místo zboží plátna. To, co dostaneme, je:

D) Peněžní forma

20 loktů plátna =	
1 kabát =	
5 liber čaje =	
20 liber kávy =	} 2 unce zlata
1 tuna pšenice =	
1/2 tuny železa =	
x zboží A =	

Při přechodu z formy I na formu II a z formy II na formu III dochází k podstatným změnám. Naproti tomu forma IV se od formy III neliší ničím jiným, než že místo plátna má nyní formu všeobecného ekvivalentu zlato. Zlato je ve formě IV tím, čím bylo plátno ve formě III - všeobecným ekvivalentem. Ten posun spočívá pouze v tom, že forma bezprostřední všeobecné směnitelnosti, nebo-li všeobecná ekvivalentní forma, je nyní konečně spojena se specifickou přírodní formou zboží zlata.

Zlato vůči ostatním zbožím vystupuje jako peníze, pouze protože ještě před chvílí vůči nim stálo jako zboží. Shodně vůči všem ostatním zbožím vystupovalo také jako ekvivalent, ať už jako jednotlivý ekvivalent v jednotlivých směnách, nebo jako zvláštní ekvivalent vedle ostatních zbožních ekvivalentů. Tak jako tak vystupovalo v malém i velkém měřítku jako všeobecný ekvivalent. Hned jak získalo monopol na toto postavení při vyjadřování hodnoty ve světě zboží, tak se forma IV odlišila od formy III, nebo-li všeobecná forma hodnoty se změnila na peněžní formu.

Jednoduché relativní vyjádření nějakého zboží - například plátna - zbožím, které nám právě začalo účinkovat jako peněžní zboží - tedy například zlatem - toto jednoduché vyjádření - je ve formě ceny. "Forma ceny" plátna je tedy:

20 loktů plátna = 2 unce zlata

nebo-li, jestliže jsou dvě libry šterlinku podloženy dvěmi uncemi zlata, tak

20 loktů plátna = 2 libry šterlinku

To nejobtížnější na pochopení peněžní formy spočívá v pochopení všeobecné ekvivalentní formy, tedy všeobecné formy hodnoty vůbec - formy III. Forma III se zpětně rozkládá na formu II - na rozvinutou formu hodnoty - a jejími stavebními prvky jsou srovnání ve formě I:
20 loktů plátna = 1 kabát, nebo-li x zboží A = y zboží B. Jednoduchá forma hodnoty zboží je proto zárodkem peněžní formy.

4. Zboží jako fetiš a jeho tajemství

Takové zboží se na první pohled jeví jako samozřejmá triviální věc. Jeho rozbor však ukazuje, že je velmi spletitou věcí plnou metafyzického důvtipu a teologických vrtochů. Dokud je užitnou hodnotou, tak na něm není nic tajemného, ať už se na něj díváme z toho pohledu, že svými vlastnostmi uspokojuje lidské potřeby, a nebo že tyto vlastnosti dostává až potom, co je vyrobeno lidskou prací. Je očividné, že člověk svou činností mění formy přírodních látek na takové, které jsou mu užitečné. Forma dřeva se například změní, když z něj vyrobíme stůl. Nicméně ten stůl zůstává dřevem - běžnou hmatatelnou věcí. Ale jakmile začne vystupovat jako zboží, tak se změní na hmatatelně nehmatatelnou věc. Už jen nestojí nohama na zemi, ale staví se vůči všem ostatním zbožím na hlavu a touto svou dřevěnou hlavou předvádí kousky, které jsou mnohem podivnější, než kdyby z ničeho nic začal tančit. (25)

Onen mystický rys zboží tedy nepochází z jeho užité hodnoty. Stejně tak málo pochází z obsahu určené hodnoty, neboť: Za prvé, ať už mohou být užitečné práce nebo produktivní činnosti jakékoli, tak je po fyziologické stránce pravdou, že jsou funkcemi lidského organismu a že každá taková funkce, ať už má jakýkoli obsah a formu, je v podstatě vynaložením lidského mozku, nervů, svalů, smyslových orgánů, a tak dále. Za druhé, určení velikosti hodnoty je založeno na trvání času onoho vynaložení, nebo-li množstvím práce, takže je to množství dokonce zřetelně rozlišitelné od jakosti práce. Za všech okolností musí lidi zajímat pracovní doba, kterou je stojí výroba životních prostředků, i když nestejně na různých vývojových stupních. (26) Konečně, jakmile lidé jakýmkoli způsobem pracují jeden pro druhého, dostává jejich práce společenskou formu.

Odkud tedy pochází ta záhada výrobků, jakmile se vyskytují ve formě zboží? Zcela zřejmě z té formy samotné. Rovnost lidských prací na sebe bere věcnou formu stejných předmětů hodnoty výrobků, míra vynaložení lidské pracovní síly, její trvání v čase, dostává formu velikosti hodnoty výrobků, a konečně, vztahy mezi výrobci, které jsou dány tím společenským určením jejich prací, dostávají formu společenských vztahů výrobků.

To tajemství ukryté ve formě zboží tedy spočívá v tom, že tato forma lidem zpětně jako v zrcadle odráží společenské rysy jejich vlastní práce jako věčné rysy samotných výrobků, jako společenské přírodní vlastnosti těchto věcí. Proto také odráží společenský vztah výrobců vůči celkové práci jako společenský vztah mezi věcmi, které existují mimo nich.

Tímto quidproquo se výrobky stávají zbožím - hmatatelně nehmatatelnou, nebo-li společenskou věcí. Stejně tak světlo odražené od nějaké věci na zrakový nerv nevyvolá jen pouhé podráždění nervu, ale také věcnou formu nějaké věci mimo oko. Při vidění však světlo skutečně putuje od jedné věci - od vnějšího předmětu - ke druhé věci - k oku. To je fyzický vztah mezi fyzickými věcmi. Naproti tomu forma zboží a vztah mezi hodnotami výrobků, kterým se ta forma vyjadřuje, nemá se svou fyzickou povahou a z ní vyplývajícími věcnými vztahy absolutně nic společného. Je to jen určitý společenský vztah mezi samotnými lidmi, který zde na sebe bere fantasmagorickou formu vztahů mezi věcmi. Abychom našli vhodné podobenství, musíme utéct do mlžné krajiny světa náboženství. Zde se nám výplody lidské hlavy zdají být nadané vlastním životem, samostatné bytosti mající vztahy jedna s druhou, a také s lidmi. Stejně tak je to ve světě zboží s výrobky lidských rukou. Toto já nazývám **fetišismem**, jenž lpí na výrobcích, jakmile jsou vyráběny jako zboží, a jenž je proto od výroby zboží neoddělitelný.

Tento rys fetiše světa zboží, jak nám právě předchozí rozbor ukázal, pochází z osobitého společenského rysu práce, která zboží vyrábí.

Užitné předměty se vůbec mohou stát zbožím, protože jsou výrobky na sobě nezávislých soukromých prací. Soubor těchto soukromých prací vytváří celkovou společenskou práci. Protože výrobci vstupují do společenského kontaktu až při směně svých výrobků, tak se také specificky společenské rysy jejich soukromých prací projeví teprve až při této směně. Jinými slovy, ony soukromé práce se účastní celkové společenské práce jako její skuteční členové až prostřednictvím vztahů, do nichž směna staví jak výrobky tak výrobce. Výrobcům se proto společenské vztahy mezi jejich soukromými pracemi jeví jako to, co jsou oni sami, to znamená nikoli jako bezprostřední společenské vztahy mezi osobami provádějící své práce,

nýbrž spíše jako věcné vztahy mezi osobami a společenské vztahy mezi věcmi.

Výrobky obdrží svou stejnorodou společenskou látku hodnoty, která se liší od smyslové látky užitečného předmětu, až při směně. Toto rozdvojení výrobku na užitečnou věc a hodnotnou věc se prakticky děje pouze jakmile směna získá dostatečný rozsah a důležitost, aby mohly být užitečné věci vyráběny pro směnu. Hodnota se tedy bere u těch věcí do úvahy už při jejich výrobě. Od tohoto okamžiku vskutku dostávají soukromé práce výrobců dvojaký společenský rys. Na jedné straně musejí jako určité užitečné práce uspokojovat nějakou společenskou potřebu a tím se osvědčit jako člen celkové práce - přirozeně vzniklé soustavy společenské dělby práce. Na druhé straně uspokojují rozličné potřeby vlastních výrobců, pokud je každá určitá soukromá užitečná práce směnitelná s každým dalším druhem užitečné práce a platí tedy stejně jako ona. Rovnost *toto coelo** rozličných prací může vzniknout pouze odhlédnutím od jejich skutečné nerovnosti, pouze převedením na jejich společný rys, kterým je vynaložení lidské práce - obecně lidské práce. Tento dvojaký společenský rys jeho soukromé práce se pouze v mozku soukromého výrobce odráží ve formách, které se objevují při praktickém styku - při směně výrobků. Rys společenské užitečnosti jeho soukromé práce tedy odráží v takové formě, že výrobek musí být užitečný, a sice užitečný pro druhé. Společenský rys rovnosti různorodých prací odráží ve formě rysu společné hodnoty těchto materiálně odlišných věcí - výrobků.

Ti lidé tedy své výrobky nedávají vůči sobě do vztahu jako hodnoty, protože by tyto věci považovali za pouhé věcné slupky stejnorodé lidské práce. Naopak. Tím, že při směně proti sobě stavějí jako hodnoty své nejruznější výrobky, stavějí také vzájemně na roveň své nejruznější práce jako práce lidské. Nevědí o tom, avšak dělají to tak. (27) Hodnota tedy nemá na čele napsáno, čím je. Hodnota mění každý výrobek na jakýsi společenský hieroglyf. Následně se lidé snaží dešifrovat smysl tohoto hieroglyfu - odhalit tajemství svých vlastních společenských výrobků, neboť když ustanoví užité předměty hodnotami, tak je jejich společenský výrobek stejně dobrý jako řeč. Pozdější vědecký objev, že výrobky, pokud jsou hodnotami, jsou jen věcným vyjádřením lidské práce, vynaložené při jejich výrobě, může být epochální pro dějinný vývoj lidstva, žádným způsobem však neruší to, že se společenský rys práce projevuje prostřednictvím předmětů. To, co platí pouze pro tuto zvláštní formu výroby - výrobu zboží - totiž onen specificky společenský rys na sobě nezávislých soukromých prací rovnajících se jedna druhé jako lidská práce, která na sebe bere formu hodnoty výrobku, se před nebo po objevu těm, kteří jsou uvězněni v poměrech při výrobě zboží, jeví stále stejně. Podobně vědecký rozklad vzduchu na jednotlivé prvky neruší existenci vzduchu jako chemické látky.

To, co prakticky zajímá ty, kdo si vyměňují zboží, je otázka, kolik cizího zboží dostanou za to svoje, tedy v jakém poměru se ta jejich zboží směňují. Jakmile takový poměr vyzraje a upevní se jako určitá zvyklost, tak vypadá, jakoby pramenil ze samé přirozenosti těch výrobků, takže například jedna tuna železa a dvě unce zlata mají stejnou hodnotu, ačkoli jedna libra zlata a jedna libra železa váží stejně navzdory tomu, že mají rozdílné fyzikální a chemické vlastnosti. Vskutku, ten rys výrobků, že mají hodnotu, se nejprve projevuje tím, že mají velikost hodnoty. Velikosti hodnoty se však stále mění nezávisle na vůli, vědomí a činnosti těch, kdo si výrobky směňují. Jejich vlastní pohyb ve společnosti proto přebírá formu pohybu věcí, jimiž jsou ovládáni, místo toho, aby oni ovládali věci. Je zapotřebí plně vyvinuté výroby zboží, aby samotná zkušenost prokázala ten vědecký poznatek, že na sobě nezávislé přirozeně rostoucí a účinkující části společenské dělby práce tvořené všestrannou závislostí všech soukromých prací jsou neustále převáděny na svůj společensky úměrný podíl, protože se ve stále kolísajících směnných vztazích mezi jejich výrobky, k jejichž výrobě je jako podle přírodního zákona zapotřebí společensky nutná pracovní doba, podobně jako podle zákona tíže jednomu spadne dům na hlavu. (28) Stanovení velikosti hodnoty prostřednictvím pracovní doby je proto tajemstvím, které je ukryto pod zjevnými pohyby relativních hodnot zboží. Jeho odhalení ruší domněnku, že se velikost hodnoty výrobků stanovuje pouze náhodně, avšak žádným způsobem neruší jejich věcnou formu.

Přemýšlení o formách lidského života, tedy také jejich vědecký rozbor, jde často cestou, která vede proti jejich skutečnému vývoji. Začíná *post festum* - tedy již s hotovými výsledky procesu vývoje. Formy, které z výrobků dělají zboží a které jsou předpokladem oběhu zboží, jsou od začátku ukotveny jako přírodní formy společenského života ještě před tím, než se lidé cítí být odpovědní nikoli za historický charakter těchto forem, jež jim připadají spíše jako neměnné, nýbrž za jejich obsah. Tak to byl jen rozbor cen zboží, který vedl ke stanovení velikosti hodnoty, a jen společenské peněžní vyjádření zboží, které vedlo k

upevnění jeho rysu hodnoty. Je to však rovněž tato hotová forma - peněžní forma - ve světě zboží, která společenský rys soukromé práce, a proto společenské vztahy soukromých pracovníků věcně zastírá místo toho, aby je ozřejmila. Jestliže řeknu, že se kabát, boty, a tak dále, vztahují k plátnu jako všeobecné ztělesnění obecné lidské práce, tak pomatenost tohoto vyjádření bije do očí. Avšak jestliže výrobci kabátu, bot, a tak dále, tato zboží vztahují na plátno - popřípadě na zlato a stříbro, což na té věci nic nemění - jako na všeobecný ekvivalent, tak se jim tento vztah jejich soukromých prací vůči celkové společenské práci zjevuje přesně v této pomatené formě.

Formy tohoto druhu rovněž vytvářejí kategorie měšťanské ekonomie. Jsou to společensky platné - tedy objektivní - myšlenkové formy výrobních vztahů tohoto určitého historického společenského druhu výroby - výroby zboží. Všechno mystické ve světě zboží, všechna ta kouzla a čáry, která jako mlha obklopují výrobky produkované ve formě zboží, proto okamžitě zmizí, jakmile se uchýlíme k jiným formám výroby.

Protože politická ekonomie miluje robinsonády, (29) představme si nejdříve Robinsona na jeho ostrově. Přestože je již z domova skromný, tak musí uspokojovat rozličné potřeby a musí tedy vykonávat různé užitečné práce - vyrábět nářadí, sbíjet nábytek, zkrotit lamu, chytat ryby, lovit zvěř, a tak dále. Nemluvíme zde o modlení a podobných věcech, neboť náš Robinson se jimi pouze baví a považuje takové činnosti za odpočinek. Robinson přes veškerou různost výrobních funkcí těchto prací ví, že jsou všechny pouze různými druhy činnosti jednoho a téhož Robinsona - jsou tedy pouze různými druhy lidské práce. Sama nutnost ho pohání, aby svůj čas přesně rozdělil mezi své různé funkce. To, zda jedna funkce zabere z jeho celkového času více a druhá méně času, závisí na větší či menší námaze, kterou je nutno překonat pro dosažení potřebného užitečného efektu. Zkušenost ho to tak učí a náš Robinson, který z vraku lodi zachránil hodiny, lodní deník, inkoust a pero, si jako správný Angličan brzy začne vést deník sám o sobě. Jeho inventář obsahuje seznam užitných předmětů, které vlastní, dále různých úkonů, které jsou zapotřebí k jejich výrobě, a nakonec pracovních dob, které ho průměrně stojí výroba těchto různých výrobků. Veškeré vztahy mezi Robinsonem a těmi věcmi, které vytvářejí jeho vlastnoručně získané bohatství, jsou zde tak jednoduché a průhledné, že by je sám pan M. Wirth* mohl pochopit bez zvláštního duševního úsilí. Přesto jsou v nich obsažena všechna podstatná určení hodnoty.

Přenesme se nyní z Robinsonova slunného ostrova do temného evropského středověku. Místo nezávislého člověka zde nacházíme samé na sobě závislé lidi - nevolníky a pány, vazaly a lenní pány, věřící a kněží. Osobní závislost stejně tak charakterizuje společenské vztahy materiální výroby jako na ní postavené sféry života. Ačkoli vztahy osobní závislosti vytvářejí danou společenskou podstatu, práce a výrobky na sebe nepotřebují brát žádnou fantastickou podobu odlišnou od skutečnosti. Práce a výrobky vstupují do společenského soukolí jako přirozené služby a výkony. Přirozená forma práce - určitá práce - a nikoli jako u výroby zboží - obecná práce - je zde jejich bezprostřední společenskou formou. Robota se rovněž měří časem stejně jako práce, která produkuje zboží, avšak každý nevolník ví, že je určitým množstvím jeho osobní pracovní síly, kterou vynakládá ve službě svému pánovi. Desátek, který připadl kněžím, je jasnější než kněžší požehnání. Proto ať už chceme tyto charakterové masky, ve kterých zde ti lidé proti sobě stojí, jakkoli posuzovat, společenské vztahy osob vykonávajících své práce se každopádně jeví jako jejich vlastní osobní vztahy a nejsou převlečeny za společenské vztahy věcí - výrobků.

Abychom prozkoumali společnou, to znamená bezprostředně zspolečněštěnou práci, tak nemusíme jít zpět až k přirozeně vzniklé formě této práce, se kterou se setkáváme na prahu dějin každého kulturního národa. (30) Mnohem bližší příklad nám poskytne půdně patriarchální hospodářství sedlácké rodiny, která pro svou vlastní potřebu vyrábí zrní, dobytek, přízi, plátno, kusy oděvu, a tak dále. Tyto různé věci vůči rodině vystupují jako různé výrobky jejich rodinné práce, avšak nikoli jako zboží. Ty různé práce, které plodí tyto výrobky - orba, chov dobytka, předení, tkaní, šití, a tak dále - jsou ve své přírodní formě společenskými funkcemi, protože jsou funkcemi rodiny, která má svou vlastní přirozeně vzniklou dělbu práce - stejně tak jako výroba zboží. Podobně jako přírodní podmínky pro práci, které se mění s ročním obdobím, rozdíl v pohlaví a věku zde v rodině řídí dělbu práce a pracovní dobu jejich jednotlivých členů. Vynakládání jednotlivých pracovních sil, měřeno délkou pracovní doby, se zde však jeví z pohledu statku jako společenské určení prací, neboť ony jednotlivé pracovní síly z pohledu statku účinkují pouze jako orgány společné rodinné pracovní síly.

A konečně, představme si nyní pro změnu spolek svobodných lidí, kteří pracují a vynakládají svou pracovní sílu užíváním společných výrobních prostředků. Všechny rysy Robinsonovy práce se zde opakují, avšak společensky a nikoli jednotlivě. Všechny výrobky Robinsona byly výlučně jeho osobními výrobky, a proto pro něj byly bezprostředně užitnými předměty. Celkový produkt našeho spolku je společenským produktem. Část tohoto produktu znova poslouží jako výrobní prostředky a zůstává společenským. Avšak nějaká jiná část je členy spolku spotřebována jako životní prostředky. Onen celkový produkt se proto musí mezi členy rozdělit. Způsob tohoto rozdělení se mění tak, jak se mění samy zvláštní druhy společenských výrobních organismů a příslušná úroveň dějinného vývoje těch výrobců. Předpokládejme - jen abychom věc připodobnili k výrobě zboží - že je podíl každého výrobce na životních prostředcích určen jeho pracovní dobou. Pracovní doba by tedy hrála dvojí roli. Její plánovitě společenské rozdělování by řídilo správné poměry různých pracovních funkcí vůči různým potřebám. Na druhé straně pracovní doba zároveň slouží jako míra jednotlivého podílu výrobce na společné práci, a proto také na jednotlivém dílu společného produktu. Společenské vztahy lidí vůči svým pracem a výrobkům zde zůstávají průhledně jednoduché, jak ve výrobě, tak v rozdělování.

Křesťanství je, se svým kultem abstraktního člověka, zejména ve své měšťanské formě, kterou je protestantismus, deismus, a další, formou náboženství, která nejvíce odpovídá společnosti výrobců zboží, jejichž všeobecné společenské vztahy spočívají v tom, že se ke svým výrobkům chovají jako ke zboží - tedy jako k hodnotě - a svou soukromou práci v této věcné formě vztahují jeden k druhému jako rovnocennou lidskou práci. U staroasijských, antických a podobných výrobních způsobů hraje proměna výrobků na zboží - a proto bytí lidí jako výrobců zboží - podružnou roli, která je však tím významnější, čím více stát vstupuje do stadia svého zániku. Původní obchodní národy existují jen v intermundiích* starého světa, jako například Epikurovy bohové nebo jako Židé v pórech polské společnosti. Ony staré společenské výrobní organismy jsou mnohem jednodušší a průhlednější než ten měšťanský, avšak spočívají buď na nezralosti jednotlivých lidí, kteří se ještě neodtrhli od pupeční šňůry přirozené rodové závislosti na ostatních, nebo na bezprostřední závislosti typu pán - sluha. Ony organismy jsou podmíněny nízkým stupněm vývoje produktivity práce a tomu odpovídajícím způsobem předurčenými vztahy mezi lidmi uvnitř jejich materiálního procesu udržování života, tedy jeden vůči druhému a vůči přírodě.

Toto skutečné předurčení se krásně odráží ve starých přírodních náboženstvích. Odraz skutečného světa v náboženství však vůbec může zmizet až tehdy, když každodenní poměry mezi lidmi budou průhlednými a rozumnými vztahy jednoho vůči druhému a vůči přírodě. Tvář společenského životního procesu, to znamená materiálního výrobního procesu, ze sebe sejme svůj mystický mlžný závoj, pokud bude tvořena společností svobodných lidí a pokud bude spočívat pod jejich vědomou a plánovitou vládou. K tomu je však zapotřebí materiální podklad společnosti, nebo-li celá řada materiálních existenčních podmínek, které jsou samy přirozeným výsledkem dlouhého a strastiplného vývoje.

Politická ekonomie nyní sice - i když ne zcela (31) - popsala hodnotu a její velikost, a dále odkryla obsah, který se za těmito formami skrývá. Nikdy si však nepoložila otázku, proč ten obsah na sebe bere ony formy, proč se tedy práce projevuje hodnotou a proč se její míra projevuje jako pracovní doba? (32) Formy, které mají na čele napsáno, že přísluší takové společenské formaci, ve které výrobní proces ovládá lidi a ve které člověk ještě neovládá výrobní proces, připadají jejímu měšťanskému vědomí jako stejně tak samozřejmá přírodní nutnost jako sama produktivní práce. Předměšťanské formy společenského výrobního organismu jsou jí proto brány podobně jako předkřesťanská náboženství církevními otcí. (33)

To, jak moc se část ekonomů plete ve věci fetišismu ulpívajícího na světě zboží, nebo-li věcného projevu společenského určení práce, nám kromě jiného dokazuje ten nudný a absurdní spor o to, jakou roli hraje příroda při vytváření směnné hodnoty. Protože směnná hodnota je určitým společenským způsobem, jak vynaloženou práci vyjádřit prostřednictvím věci, nemůže už obsahovat přírodní látku, ačkoli má třeba směnný kurs.

Protože je forma zboží tou nejvšeobecnější a nejméně vyvinutou formou měšťanské výroby, v důsledku čehož se objevuje brzy, avšak nikoli tím samým převládajícím charakteristickým způsobem jako dnes, její rys fetiše se zdá být ještě poměrně průhledný. U konkrétních forem se však toto zdání jednoduchosti ztrácí. Odkud pochází ona iluze monetární soustavy? Na zlatu a stříbru nebylo vidět, že jako peníze

představují společenský výrobní vztah, to až ve formě přírodních věcí se zvláštními společenskými vlastnostmi. A moderní ekonomie, která se vznešeně a s uspokojením šklebí nad monetární soustavou, necítí svůj fetišismus jako hmatatelný, jakmile nakládá s kapitálem? Jak dlouho je to, co zmizela ona fyziokratická* iluze, že pozemková renta roste ze země a nikoli ze společnosti?

Ačkoli abychom nepředbíhali, tak nám bude stačit ještě jeden příklad vztahující se k samotné formě zboží. Kdyby zboží uměla mluvit, tak by nám řekla: Naše užitná hodnota může lidi zajímat. Ta nám jako věcem nepřísluší. To, co nám však věcně přísluší, je naše hodnota. Náš vlastní pohyb jako věcí zboží to dokazuje. Jedno k druhému jsme ve vztahu pouze jako směnné hodnoty. Člověče poslyš, jak ekonom mluví z duše zboží:

"Hodnota" (směnná hodnota) "je vlastností věcí, bohatství" (užitná hodnota) "je vlastností lidí. Hodnota v tomto smyslu nutně zahrnuje směnu, bohatství nikoli." (34)

"Bohatství" (užitná hodnota) "je atributem lidí, hodnota je atributem zboží. Člověk či stát je bohatý; perla nebo diamant jsou hodnotné ... Perla nebo diamant mají hodnotu jako perla nebo diamant." (35)

Doposud ještě žádný chemik neobjevil v perle nebo v diamantu směnnou hodnotu. Ekonomičtí objevitelé této chemické látky, kteří si dělají zvláštní nárok na hloubku svých objevů, však zjišťují, že užitná hodnota věcí je nezávislá na jejich věcných vlastnostech, naproti tomu jejich hodnota jim přísluší jako věcem. To, co se tím potvrzuje, jsou ty zvláštní okolnosti, za kterých se užitná hodnota věcí uskutečňuje beze směny - tedy bezprostředním vztahem mezi věcí a člověkem - jejich hodnota naopak pouze při směně - to znamená společenským procesem. Kdopak by si zde nevzpomněl na starého dobrého Dogberryho, jak poučuje ponocného Seacoala:*

"Být dobře vypadajícím mužem je dáno okolnostmi, avšak umět číst a psát je dáno od přírody." (36)

Poznámky:

(1) Karl Marx, "Ke kritice politické ekonomie", Berlín 1859 [zpět](#)

(2) "Žádost předpokládá potřebu; to je žádostivost ducha, tak přirozená jako hlad těla ... většina (věcí) má proto svou hodnotu, že uspokojují potřebu ducha."

(Nicholas Barbon, "A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. Locke's* Considerations etc.", Rozprava o tom, proč razit nové peníze lehčí. Odpověď na úvahy pana Locke", Londýn 1696) [zpět](#)

(3) "Věci mají vnitřní hodnotu (intrinsic virtue)," (u Barbona zvláštní výraz pro užitnou hodnotu) "která je všude stejná, jako ta magnetu, jež přitahuje železo."

Ta vlastnost magnetu, že přitahuje železo, začala být užitečná až po tom, co člověk jejím prostřednictvím objevil magnetickou polaritu. [zpět](#)

(4) "Přirozená hodnota (worth) každé věci tkví v její schopnosti uspokojovat nutné potřeby či zpříjemnit lidský život."

(John Locke, "Několik úvah o důsledcích snižování úroků", 1691, publikováno v roce 1777 v jeho "Spisech")

V 17. století ještě často u anglických spisovatelů nacházíme slovo "worth" ve významu "užitná hodnota" a slovo "value" ve významu "směnná hodnota" zcela v duchu jazyka, který bezprostřední věc rád nazývá germánským výrazem, zatímco odraz věcí výrazem románským. [zpět](#)

(5) V buržoazní společnosti *fictio juris** platí, že každý člověk jako kupující má encyklopedické znalosti zboží. [zpět](#)

(6) "Hodnota je stanovena směnným vztahem, který vzniká mezi jednou a druhou věcí, mezi množstvím nějakého výrobku a nějakým jiným množstvím jiného výrobku."

(Le Trosne,* "De l'Intéret Social", součást "Physiocrates", Paříž 1846) [zpět](#)

(7) "Nic nemůže mít vnitřní směnnou hodnotu" (N. Barbon),
nebo-li jak říká Butler:

"Hodnota nějaké věci je přesně tolik, kolik ta věc vynese." [zpět](#)

(8) "One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value ... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." - Jeden druh zboží je stejně dobrý jako druhý, jestliže mají oba stejnou hodnotu. Není žádný rozdíl mezi věcmi, jež mají stejnou hodnotu ... Hodnota sto liber v olovu nebo v železu je stejnou hodnotou, jako hodnota sto liber ve zlatě nebo ve stříbře. (N. Barbon) [zpět](#)

(9) Poznámka k druhému vydání.

"The value of them (the necessities of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them."

- Jejich hodnota (užitných předmětů) je, pokud se směňují jeden za druhý, regulována množstvím práce, kterou je při jejich výrobě obvykle nutno vydat.

("Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public funds etc.", Londýn)
Tento podivuhodný anonymní spis z minulého století není označen žádným datem. Z jeho obsahu však vyplývá, že se objevil za vlády Jiřího II. kolem roku 1739 nebo 1740. [zpět](#)

(10) "Všechny výrobky stejného druhu vlastně pouze vytvářejí hmotu, jejíž cena je určena všeobecně bez ohledu na zvláštní okolnosti." [zpět](#)

(11) K. Marx, 1. kapitola 6. strana (viz svazek 13, strana 18) [zpět](#)

(11a) Friedrich Engels, poznámka ke 4. vydání:

Připojuji zde tuto závorku, neboť bez ní často dochází k nedorozumění v tom, že každý výrobek, který je spotřebováván někým jiným než samotným výrobcem, platí u Marxe jako zboží. [zpět](#)

(12) 1. kapitola strana 12, 13 a dále (viz svazek 13, strana 22, 23 a dále) [zpět](#)

(13) "Všechny jevy ve vesmíru, ať už jsou vyvolány lidskou rukou či všeobecnými zákony fyziky, nejsou skutečným novým stvořením, nýbrž pouhým přetvářením látky. Slučování a dělení jsou jedinými prvky, které lidský duch znovu a znovu nalézá při rozboru přetváření reprodukce; a stejně tak je tomu při reprodukci hodnoty" (užitné hodnoty - ačkoli Verri* zde ve své polemice proti fyziokratům sám přesně neví, o kterém druhu hodnoty vlastně mluví) "a bohatství, když se země, vzduch a voda na polích promění na zrní, nebo také když se výměšek hmyzu v rukou člověka promění na hedvábí, nebo když se jednotlivé částičky kovu uspořádají tak, že vytvoří hodinky."

(Pietro Verri, "Meditazioni sulla Economia Politica" - poprvé vytištěno 1771 - sbírka spisů italských ekonomů od Custodiho,* Parte Moderna, část XV, strana 21, 22) [zpět](#)

(14) srovnej: Hegel,* "Filosofie práva", Berlín 1840, strana 250, odstavec 190 [zpět](#)

(15) Čtenář si musí uvědomit, že se zde nemluví o mzdě nebo hodnotě, kterou pracovník dostane přibližně za jeden pracovní den, nýbrž o hodnotě zboží, do které se jeho pracovní den zhmotní. Na této úrovni našich představ mzda jako kategorie zatím ještě neexistuje. [zpět](#)

(16) Poznámka ke druhému vydání.

Proto aby A. Smith* dokázal, že

"práce samotná je s konečnou platností tou reálnou mírou, podle které je možno oceňovat a srovnávat hodnotu všech zboží ve všech dobách",

tak říká:

"Stejná množství práce musejí mít ve všech dobách a na všech místech pro samotného pracovníka tu

samou hodnotu. Za normálních okolností, tvořených jeho zdravím, silou, činností a s průměrným stupněm umu, on musí vždy obětovat jednu a tutéž část svého klidu, volna a potěšení."

("Bohatství národů", kniha I, kapitola V)

Na jedné straně zde Adam Smith zaměňuje (ne všude) stanovení hodnoty množstvím práce, která je vydána při výrobě zboží, se stanovením hodnoty zboží prostřednictvím hodnoty práce, a proto se snaží dokázat, že stejná množství práce mají stále tu samou hodnotu. Na druhé straně tuší, že práce, pokud se projevuje hodnotou zboží, platí jen jako vynaložení pracovní síly, avšak toto vynaložení chápe opět pouze jako obětování klidu, volna a potěšení, nikoli jako také normální životní činnost. Zajisté má před očima moderního námezdního pracovníka.

Mnohem trefněji to říká anonymní předchůdce A. Smitha citovaný v poznámce (9):

"Jeden muž na výrobu tohoto užitého předmětu vynaložil týden ... a ten, který mu při směně dává nějaký jiný předmět, nemůže správněji ocenit, co má skutečně stejnou hodnotu, než spočtením, co ho stojí stejné množství *labour* a času. To vskutku znamená směnu té *labour*, kterou nějaký člověk za nějaký určitý čas použil na nějaký předmět, za tu *labour* někoho jiného, která byla použita za tentýž čas na nějaký jiný předmět."

("Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.", strana 39)

{Friedrich Engels, poznámka ke 4. vydání:

Anglický jazyk má tu přednost, že má dvě různá slova pro dvě různé stránky práce. Ta práce, která tvoří užité hodnoty a je určena jakostí, se nazývá *work* a stojí proti *labour*, což je práce, která tvoří hodnotu a je měřena pouze množstvím.

Viz poznámky k anglickému překladu} [zpět](#)

(17) Ti nemnozí ekonomové, kteří se jako S. Bailey zabývali rozbořem formy hodnoty, nemohli dojít k žádnému výsledku, protože za prvé zaměňovali formu hodnoty s hodnotou, a za druhé měli pod vlivem hrubého praktického měšťanství před očima výlučně její stanovování jako množství.

"Nakládání s množstvím ... dělá hodnotu."

("Money and its Vicissitudes", Londýn 1837, strana 11)

sestavil S. Bailey. [zpět](#)

(17a) Poznámka ke druhému vydání:

Jeden z prvních ekonomů, který po Williamu Pettym zahlédl podstatu hodnoty - slavný Franklin* - říká: "Protože obchod není nic jiného než směna jedné práce za jinou práci, tak je hodnota všech věcí nejspávněji oceněna v práci."

("The Works of B. Franklin etc.", edited by Sparks, Boston 1836, svazek II, strana 267)

Franklin si není vědom toho, že tím, že hodnotu všech věcí oceňuje "v práci", tak odhlíží od rozdílů mezi směňovanými pracemi - a tak je tím převádí na rovnocennou lidskou práci. Neví to, avšak říká to. Mluví nejdříve o "jedné práci", pak o "jiné práci", konec konců tedy o "práci" bez dalšího popisu, jako o látce hodnoty všech věcí. [zpět](#)

(18) Jistým způsobem se člověku daří jako tomu zboží. Protože na svět nepřichází ani se zrcadlem ani jako fichtovský filosof: Já jsem já, člověk se nejdříve odráží v nějakém jiném člověku. To až prostřednictvím vztahu k člověku Pavlovi jako k sobě rovnému považuje Petr sám sebe za člověka. Tím však také pro něj Pavel se svou kůží a vlasy ve své tělesnosti představuje formu projevu lidského rodu.

[zpět](#)

(19) Výraz "hodnota", který jsme už mimochodem dříve na několika místech použili, zde používáme pro "velikost hodnoty", tedy pro hodnotu určenou množstvím. [zpět](#)

(20) Poznámka ke druhému vydání:

Tuto neshodu mezi velikostí hodnoty a jejím relativním vyjádřením vulgární ekonomie využívá se svým obvyklým důvtipem, například:

"Připusťme, že A klesá, zatímco B, za které se směňuje, stoupá, ačkoli na A není vynakládáno méně práce. Váš všeobecný princip hodnoty je smeten ze stolu ... Pokud připustíme, že hodnota B relativně vůči A padá, zatímco hodnota A relativně vůči B stoupá, tak se pod nohama propadá země, na které stojí Ricardův velký zákon, že hodnota nějakého zboží je vždy určena množstvím do něj vtělené práce; neboť jestliže změna v nákladech na A nemění jen jeho vlastní hodnotu ve vztahu k B, za které se směňuje,

nýbrž také hodnotu B relativně vůči hodnotě A, ačkoli nenastala žádná změna v množství práce potřebné k výrobě B, pak je ze stolu smetena nejen ona doktrína, která tvrdí, že množství práce vynaložené na nějaký druh zboží určuje jeho hodnotu, nýbrž také ta doktrína, že hodnotu zboží určují výrobní náklady na tento druh zboží."

(J. Broadhurst, "Political Economy", Londýn 1842, strana 11, 14) [zpět](#)

(21) U takových určení odrazem se vůbec jedná o jedinou věc. Například tento člověk je králem, protože se vůči němu jiní lidé chovají jako poddaní. A oni naopak myslí, že jsou poddanými, protože on je králem. [zpět](#)

(22) Poznámka ke druhému vydání:

F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes - celní inspektor), "Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce", Paříž 1805, a Charles Ganilh, "Des Systemes d'Économie Politique", druhé vydání, Paříž 1821 [zpět](#)

(22a) Poznámka ke druhému vydání:

Například u Homéra se hodnota nějaké věci vyjadřuje řadou různých jiných věcí. [zpět](#)

(23) Proto když hovoříme od hodnotě plátna v kabátech, tak myslíme její vyjádření prostřednictvím kabátů, a když hovoříme o hodnotě plátna ve zrní, tak myslíme její vyjádření prostřednictvím zrní, a tak dále. Každé takové vyjádření znamená, že jeho hodnotou je ta, která se projevuje jako užitná hodnota kabát, zrní, a tak dále.

"Protože je hodnota každého zboží dána jeho směnným vztahem, tak ji můžeme označovat jako ... hodnotu ve zrní, hodnotu v prostředcích, vždy podle toho zboží, se kterým je srovnáváno; a proto existují tisíce různých druhů hodnot, tolik, kolik je po ruce zboží, a všechny jsou stejně reálné a stejně nominální."

("A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo* and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions", Londýn 1825, strana 39)

S. Bailey, který sestavil tento anonymní spis, který ve své době způsobil v Anglii velký povyk, se kvůli této poznámce o pestrých relativních vyjádřeních jedné a té samé hodnoty zboží domnívá, že zničil veškerý pojem hodnoty. Ostatně to, že se navzdory vlastní zabeđenosti dotknul bolavých míst ricardovské teorie, ukazuje ono podráždění, s jakým ho ricardovská škola napadla například ve "Westminster Review". [zpět](#)

(24) Na formě všeobecné bezprostřední směnitelnosti vskutku nijak nevidíme, že je s protikladnou formou nikoli bezprostřední směnitelnosti zboží svázaná stejně nerozlučně jako je severní magnetický pól svázán s jižním. Proto by si někdo mohl myslet, že by mohl najednou všechna zboží označit za bezprostředně směnitelná, podobně jako by si mohl myslet, že může z každého katolíka udělat Papeže. Pro maloměšťáka, který vidí výrobu zboží jako nec plus ultra* lidské svobody a osobní nezávislosti, by to přirozeně bylo velmi žádoucí, kdyby byl povznesen nad nepříjemnosti spojené s touto formou, zvláště také nad nikoli bezprostřední směnitelností zboží. Když tuto filištýnskou utopii semeleme, tak vytvoříme Proudhonův* socialismus, který, jak jsem na jiném místě ukázal (Karl Marx, "Misere de la philosophie. Réponse a la philosophie de la misere de M. Proudhon"), není originální, neboť ho dlouho před ním daleko lépe rozvinuli Gray,* Bray* a další. To však takovým moudrostem nebrání v tom, aby dnes v jistých kruzích řádily pod jménem "science".* Ještě nikdy žádná škola kolem sebe nemlátila slovem "věda" tak jako ta prouthonská, neboť

"kde chybějí pojmy,
tam se ve správný čas objeví slovo".

[zpět](#)

(25) Vzpomínáme si, že stoly a porcelán začaly tančit, když všechen ostatní svět vypadal, že stojí - pour encourager les autres.* [zpět](#)

(26) Poznámka ke druhému vydání:

U starých germánů se počítala velikost jednoho jitra půdy podle jednodenní práce, a proto se nazývala jitřní práce, jurnale, terra jurnalis, Mannwerk, Mannkraft a podobně. Viz Georg Ludwig von Maurer, "Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung", Mnichov 1854, strana 129 [zpět](#)

(27) Poznámka ke druhému vydání:

Jestliže proto Galiani* říká: Hodnota je vztahem mezi osobami - "La Ricchezza e una ragione tra due persone", tak musí dodat: vztahem ukrytým pod věcnou slupkou. (Galiani, "Della Moneta", strana 221, část III, v Custodiho* sbírce "Scrittori Classici Italiani di Economia Politica", Parte Moderna, Milano 1803) [zpět](#)

(28) "Co si má člověk myslet o takovém zákonu, který se prosadí jen periodickými revolucemi?"

(Friedrich Engels, "Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie", "Deutsch-Französische Jahrbücher", vydal Arnold Ruge a Karl Marx, Paříž 1844) [zpět](#)

(29) Poznámka ke druhému vydání:

Také Ricardo nezůstal beze své robinsonády.

"Nechává dávného rybáře a dávného lovce jako vlastníky zboží okamžitě směňovat ryby a zvěřinu v poměru, ve kterém se v těchto směnných hodnotách zhmotnila pracovní doba. Při této příležitosti upadá do anachronismu tím, že dávný rybář a lovec započítávají splátky svých pracovních nástrojů podle tabulek anuit běžných na Londýnské burze v roce 1817. 'Paralelogram pana Owena'* asi byla ta jediná společenská forma, kterou kromě té měšťanské znal."

(Karl Marx, "Ke kritice politické ekonomie", strana 38, 39) [zpět](#)

(30) Poznámka ke druhému vydání:

"Směšným a v dnešní době velmi rozšířeným předsudkem je to, že forma přirozeně vzniklého společného vlastnictví je zvláštní a dokonce výlučně ruskou formou. Tato forma je původní dávnou formou, kterou můžeme doložit u Římanů, Germánů a Keltů, která se však stále ještě nachází u Indů v mnoha různých odstínech. Přesnější studium asijských a zvláště indických forem společného vlastnictví by prokázalo, že různé formy vlastnictví jsou výsledkem rozpadu přirozeně vzniklých forem společného vlastnictví. Tak lze například různé původní typy římského a germánského soukromého vlastnictví odvodit z různých forem indického společného vlastnictví."

(Karl Marx, "Ke kritice politické ekonomie", strana 10) [zpět](#)

(31) Onen nedostatek Ricardova rozboru velikosti hodnoty - přičemž jeho rozbor je tím nejlepším - bude zřejmý z třetí a čtvrté knihy tohoto spisu. Co se však týče hodnoty vůbec, tak klasická politická ekonomie nikde vědomě a výslovně nerozlišuje mezi prací, která se projevuje jako hodnota, a tou samou prací, která se projevuje jako užitná hodnota svého výrobku. Fakticky je však přirozeně rozlišuje, neboť práci zkoumá jednou co do množství a podruhé co do jakosti. Avšak nenapadne ji, že pouhý množstevní rozdíl mezi pracemi předpokládá jejich jakostní jednotu či rovnost, tedy jejich převedení na obecnou lidskou práci. Například Ricardo prohlašuje, že souhlasí s Destutt de Tracy,* když ten říká:

"Protože je jisté, že samy naše tělesné a duševní schopnosti jsou naším prvopočátečním bohatstvím, tak je užití těchto schopností určitým způsobem - práce - naším prvopočátečním bohatstvím; je to vždy toto užití, které vytváří všechny ty věci, které nazýváme bohatstvím ... Mimoto je jisté, že všechny ty věci představují pouze práci, která je stvořila, a pokud mají nějakou hodnotu, či dokonce dvě rozdílné hodnoty, tak je mohou přeci mít pouze z " (hodnoty) " té práce, ze které vznikly."

(Ricardo, "The principles of Political Economy", 3. vydání, Londýn 1821, strana 334; srovnej s Destutt de Tracy, "Éléments d'ideologie." IV a V část, Paříž 1826, strana 35, 36)

My zde pouze naznačujeme, že Ricardo Destuttovi podstrčil svou vlastní hlubokou myšlenku. Destutt sice vskutku na jedné straně říká, že všechny věci, které tvoří bohatství, "představují práci, která je stvořila", ale na druhé straně říká, že z "hodnoty práce" dostanou své "dvě rozdílné hodnoty" (užitnou hodnotu a směnnou hodnotu). Tím upadá do povrchnosti vulgární ekonomie, která předpokládá hodnotu nějakého zboží (zde práce), aby prostřednictvím ní později stanovila hodnotu jiného zboží. Ricardo ho čte tak, že se práce (nikoli hodnota práce) projevuje jak užitnou hodnotou, tak směnnou hodnotou. On sám však příliš nerozlišuje dvojaký rys práce, která se projevuje dvojité, takže je musí v celé kapitole "Value and Riches, their Distinctive Properties - Hodnota a bohatství, jejich určující vlastnosti" namáhavě vytyčovat

trivialitami nějakého J. B. Saye.* Proto také na konci docela žasne, že Destutt je s ním samotným v souladu, co se týče práce jako zdroje hodnoty, a na druhé straně v souladu se Sayem, co se týče pojmu hodnoty. [zpět](#)

(32) Jedním z hlavních nedostatků klasické politické ekonomie je, že se jí z rozboru zboží a zvláště z rozboru hodnoty zboží nikdy nepodařilo nalézt tu formu hodnoty, která z ní vytváří směnnou hodnotu. Prostřednictvím svých nejlepších zástupců jako je Adam Smith a Ricardo politická ekonomie chápe formu hodnoty jako něco zcela lhostejného nebo jako něco, co je od samotné podstaty zboží odloučeno. Důvodem není jen to, že jejich pozornost zcela pohltil rozbor velikosti hodnoty. Jsou zde hlubší důvody. Forma hodnoty produktu práce je tou nejabstraktnější, ale také nejvšeobecnější formou měšťanského výrobního způsobu, který se tak stává zvláštním druhem společenské výroby a dostává tak i svůj dějinný rys. Pokud se na tento výrobní způsob díváme jako na věčnou přirozenou formu společenské výroby, tak si zároveň také nutně nevšimneme té zvláštnosti formy hodnoty, tedy formy zboží, dále rozvinuté do formy peněz, kapitálu, a tak dále. Proto u ekonomů, kteří se ztotožňují s pracovní dobou jako mírou velikosti hodnoty, nacházíme ty nejpestřejší a vzájemně si odporující představy peněz - hotové podoby všeobecného ekvivalentu. Toto okatě vyčnívá například při pojednávání o bankovníctví, kde už si s všedními definicemi peněz nevystačíme. Proto proti tomu povstala obnovená merkantilní soustava (Ganilh a další), která za hodnotou vidí pouze společenskou formu či snad mnohem více jen projev bez jakékoli látky. -

Jednou a provždy tedy říkám, že za klasickou politickou ekonomii považuji veškerou ekonomii počínaje W. Pettym, která zkoumá vnitřní souvislosti měšťanských výrobních vztahů, a stojí v protikladu k vulgární ekonomii, která pouze chodí kolem dokola viditelných souvislostí, aby podala přijatelná vysvětlení těch takřka nejhrubějších jevů a aby uspokojila domovskou měšťanskou poptávku, pročez stále znova přezvykne materiál dávno dodaný vědeckou ekonomikou, ve zbytku se však omezuje na systematizaci a pedantizaci banálních a samolibých představ měšťanských výrobních činitelů o svém vlastním nejlepším světě, které pak proklamují jako věčné pravdy. [zpět](#)

(33) "Ekonomové se chovají podivným způsobem. Podle nich jsou jen dva druhy institucí - umělé a přirozené. Instituce feudalismu jsou umělými institucemi, ty buržoazní pak přirozenými. V tomto se chovají jako teologové, kteří také rozlišují dva druhy náboženství. Každé náboženství, které není zrovna to jejich, je vynálezem lidí, zatímco jejich vlastní náboženství je zjevením Božím. - To nám tak dalo dějiny, avšak žádné další už nejsou."

(Karl Marx, "Misere de la Philosophie. Réponse a la Philosophie de la Misere de M. Proudhon" - Bída filosofie. Odpověď na Filosofii bídy od M. Proudhona, 1847, strana 113)

Vskutku zábavný je pan Bastiat, který fantazíruje o tom, že staří Řekové a Římané žili pouze z loupení. Pokud ale někdo mnoho století žije z loupení, tak zde přeci musí stále být něco, co lze uloupit, nebo-li ten loupený předmět se musí stále reprodukovat. Proto se jeví, že také Řekové a Římané měli nějaký výrobní proces, tedy ekonomiku, která tvořila materiální základ jejich světa zcela jako měšťanská ekonomika tvoří základ světa dnešního. Či chce snad Bastiat říci, že takový výrobní způsob, který spočívá na otrocké práci, je loupežným systémem? Pak však vstupuje na tenký led. Jestliže se takový obří myslitel jako Aristotelés mylil ve svém hodnocení otrocké práce, proč by měl v hodnocení námezdní práce mít pravdu takový trpasličí ekonom jako Bastiat?

- Chápu se této příležitosti, abych ve stručnosti vyvrátil jednu námitku, kterou po vydání mého spisu "Ke kritice politické ekonomie", 1859, vůči mně vznesl jeden německo-americký list. Ten řekl, že mé mínění, že určitý výrobní způsob a jemu vždy odpovídající výrobní vztahy, zkrátka že "ekonomická struktura společnosti je reálnou základnou, na které roste právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí" a že "výrobní způsob materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní život" - to všechno sice může být pravdou v dnešním světě, kde vládou materiální zájmy, nikoli však ve středověku, kde vládl katolicismus, a nikoli v Aténách a Římě, kde vládla politika. Především je zarážející, že někdo ráčí předpokládat, že by tyto všeobecně známé fráze o středověku a antickém světě mohly někomu zůstat utajeny. Tolik je jasné, že středověk nemohl žít z katolicismu a že antický svět nemohl žít z politiky. Ten způsob, kterým se tehdy lidé udržovali při životě, naopak vysvětluje, proč tehdy politika a katolicismus hrály hlavní roli. Ostatně k tomu je třeba mít alespoň malou znalost, například dějin Římské republiky, aby člověk věděl, že dějiny vlastnictví půdy tvoří své vlastní skryté dějiny. Naproti tomu už Don Quijote pykal za ten omyl, když se domníval, že živoucí rytířství lze sloučit se všemi ekonomickými formami společnosti. [zpět](#)

(34) "Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchange, riches do not."

("Observations on some verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value, and to supply and demand", Londýn 1821, strana 16) [zpět](#)

(35) "Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable ... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond."

(S. Bailey, v uvedeném strana 165 a dále) [zpět](#)

(36) Autor "Observations" a S. Bailey obviňují Ricarda, že prý směnnou hodnotu převedl z něčeho, co je pouze relativní, na něco absolutního. Naopak. Ricardo převedl relativitu projevu těchto věcí, například diamantu a perel, kterou mají jako směnné hodnoty, na pravdivý vztah, který se skrývá za jeho projevem - na jeho relativitu jako pouhých vyjádření lidské práce. Jestliže stoupenci Ricarda odpovídají Baileymu hrubě, avšak nikoli pádně, tak jen protože u Ricarda sami nenašli vysvětlení vnitřní souvislosti mezi hodnotou a její formou, nebo-li směnnou hodnotou. [zpět](#)

KAPITOLA DRUHÁ

Průběh směny

Zboží se na trh sama nedostanou a nemohou se sama směňovat. Musíme se tedy poohlédnout po jejich držitelích - po jejich vlastnících. Zboží jsou věci, nemohou se člověku nijak bránit. Pokud mu nejsou povůli, tak může člověk použít násilí, jinými slovy, může si je vzít. (37) Pokud se tyto věci mají jedna ke druhé vztahovat jako zboží, tak se k sobě musejí držitelé zboží chovat jako osoby, jejichž vůle si ony věci podrobuje, takže ten první si přivlastní cizí zboží, přičemž své vlastní prodává, a to pouze s povolením toho druhého, takže jde pro oba o společný akt vůle. Proto se oba vzájemně musejí uznávat jako soukromí vlastníci. Tento právní vztah, jehož formu má tato smlouva, ať už je nebo není právně rozvinutá, je vztahem mezi vůlemi, ve kterém se odráží vztah ekonomický. Obsah tohoto právního či volního vztahu je sám o sobě dán prostřednictvím vztahu ekonomického. (38) Ty osoby zde jedna vůči druhé existují pouze jako zástupci zboží, tedy jako vlastníci zboží. Sledováním vývoje směny zjistíme, že ekonomické masky osob nejsou ničím jiným než zosobněním ekonomických vztahů, které se střetávají prostřednictvím nositelů těchto masek.

Vlastníka zboží odlišuje od zboží zejména ta okolnost, že vůči zboží platí těleso každého druhého zboží jen jako forma projevu jeho vlastní hodnoty. Rodilý rovnostář* a cynik je proto stále připraven vyměnit s jakýmkoli jiným zbožím nejen jejich duši, ale i tělo, byť by ono samo bylo nepříjemnější než Maritorne.* Tento smysl pro konkrétnost tělesa, který tomu zboží chybí, doplňuje vlastník zboží svými vlastními pěti a více smysly. Jeho zboží pro něj nemá žádnou bezprostřední užitnou hodnotu, jinak by s ním nešel na trh. Zboží vlastníka má užitnou hodnotu pro druhé. Pro něj samotného má bezprostředně pouze tu užitnou hodnotu, že je nosičem směnné hodnoty a že je tedy směnným prostředkem. (39) Proto vlastník toto zboží prodá za zboží, jehož užitnou hodnotu potřebuje. Všechna zboží jsou ne-užitnými hodnotami pro své vlastníky a užitnými hodnotami pro své ne-vlastníky. Musejí proto vzájemně změnit majitele. Avšak tato změna majitelů předpokládá směnu, směna dává zboží do vztahu jednoho vůči druhému jako hodnoty a uskutečňuje je jako hodnoty. Zboží se proto musejí projevit jako hodnoty ještě před tím, než se mohou projevit jako užitné hodnoty.

Na druhé straně se zboží musejí nejdříve osvědčit jako užitné hodnoty ještě před tím, než se projeví jako hodnoty, neboť práce na ně vynaložená platí pouze tehdy, pokud byla vynaložena ve formě, která je pro někoho jiného užitečná. Avšak to, že je pro někoho jiného užitečná a její výrobek tedy uspokojuje cizí potřeby, se prokáže až její směnou.

Každý vlastník zboží chce své zboží prodat jen proti takovému druhému zboží, jehož užitná hodnota uspokojuje jeho potřeby. Potud je pro něj směna jen jednotlivým procesem. Na druhé straně chce své zboží představit jako hodnotu, tedy prostřednictvím libovolného druhého zboží té samé hodnoty, ať už jeho vlastní zboží užitnou hodnotu pro vlastníka druhého zboží má nebo nemá. Potud je pro něj směna všeobecně společenským procesem. Avšak jeden a ten samý proces nemůže být současně pro všechny vlastníky zboží pouze jednotlivým a zároveň pouze všeobecně společenským.

Při bližším pohledu tak pro každého vlastníka zboží platí každé cizí zboží jako zvláštní ekvivalent jeho vlastního zboží a jeho vlastní zboží proto platí jako všeobecný ekvivalent všech ostatních zboží. Protože však všichni vlastníci zboží dělají to samé, tak žádné zboží není všeobecným ekvivalentem, a proto také zboží nemají žádnou všeobecnou relativní formu hodnoty, prostřednictvím které by vůči sobě vystupovala jako hodnoty a jako velikosti hodnoty by se srovnávala. Proto vůči sobě vůbec nestojí jako zboží, nýbrž jako výrobky, nebo-li užitné hodnoty.

Naši vlastníci zboží ve svých rozpacích přemýšlejí jako Faust.* Na počátku byl skutek. Oni už tedy jednali dříve, než přemýšleli. Přirozené zákonitosti zboží se uskutečňují prostřednictvím přirozeného pudu vlastníků zboží. Oni mohou svá zboží vůči sobě stavět jen jako hodnoty, a proto tedy jen jako zboží, přičemž tato zboží naproti tomu vztahují vůči tomu či onomu druhému zboží jako vůči všeobecnému

ekvivalentu. To vyplývá z rozboru zboží. Avšak pouze společenský skutek může z nějakého určitého zboží udělat všeobecný ekvivalent. Společenské účinkování všech ostatních zboží proto z celku vylučuje jedno určité zboží, prostřednictvím kterého všechna ostatní zboží vůči sobě navzájem projevují hodnotu. Tímto se přirozená forma zboží stává společensky platnou ekvivalentní formou. Společenský proces tomuto výlučnému zboží dává zvláštní společenskou funkci. Tak se z něj stanou peníze.

"Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nomis ejus."*

Peníze jsou krystalem, nutným výsledkem procesu směny, pomocí kterého se různorodé výsledky práce vskutku srovnávají, a proto se vskutku mění na zboží. Historické rozšíření a prohloubení směny rozvíjí protiklad užité hodnoty a hodnoty, který v povaze zboží jen dřímá. Ona potřeba oběhu zboží vyjádřit navenek tento protiklad je hnána do samostatné formy hodnoty zboží a neustane, dokud se zboží nerozdvojí na zboží a peníze. V té samé míře, v jaké se výrobky mění na zboží, se proto děje proměna zboží na peníze. (40)

Bezprostřední směna výrobků má na jedné straně formu jednoduchého vyjádření hodnoty a na druhé straně ji ještě nemá. Ona forma byla:

$x \text{ zboží A} = y \text{ zboží B}$.

Forma bezprostřední směny výrobků je:

$x \text{ užitného předmětu A} = y \text{ užitného předmětu B}$. (41)

Věci A a B zde před směnou nejsou zbožími, nýbrž stanou se zbožími až při směně. Ten první způsob, kdy má nějaký užitný předmět možnost stát se směnnou hodnotou, je jeho bytí jako majitelovy ne-užité hodnoty, jako určité množství užitné hodnoty, které převyšuje majitelovu bezprostřední potřebu. Tyto věci samy o sobě člověk dává pryč, a proto je prodává. Aby byl tento prodej vzájemný, tak lidé musejí mlčky vůči sobě vystupovat jako soukromí vlastníci oněch věcí na prodej a tím rovněž jako na sobě nezávislé osoby. Takový vztah vzájemné cizosti však neexistuje mezi členy přirozeně vzniklého společenství, pokud má formu patriarchální rodiny, staroindické obce, říše Inků, a tak dále. Směna zboží začíná tam, kde taková společenství končí, tedy v těch bodech, ve kterých mají kontakt s cizími společenstvími nebo se členy cizích společenství. Jakmile jsou však věci v cizině, tak se doma v životě obce zpětně odrazí jako zboží. Jejich směnný poměr je co do množství nejdříve zcela nahodilý. Ty věci jsou směnitelné díky vůli vzájemně si je prodat. Tím se pozvolna ustaví poptávka po cizích užitných předmětech. Neustálé opakování směny z ní dělá pravidelný společenský proces. S postupem času se proto musí vyrábět alespoň část výrobků úmyslně za účelem směny. Od tohoto okamžiku se na jedné straně upevní odloučení mezi užitečností věcí pro uspokojení bezprostřední potřeby a jejich užitečností pro směnu. Jejich užitná hodnota se odloučí od jejich směnné hodnoty. Na druhé straně se poměr co do množství, podle kterého se věci směňují, stane závislým na jejich výrobě. Zvyk tento poměr upevní jako velikosti hodnot.

Při bezprostřední směně výrobků je každé zboží pro svého vlastníka bezprostředním prostředkem směny, ekvivalentem pro svého nevlastníka, avšak pouze tehdy, pokud je pro něj užitnou hodnotou. Předmět směny tedy ještě neobdrží žádnou formu hodnoty, která by byla nezávislá na jeho vlastní užitné hodnotě nebo jednotlivé potřebě směnovatele. Nutnost této formy se rozvine s rostoucím počtem a růzností zboží, která vstupují do procesu směny. Úloha vzniká současně s prostředky k jejímu vyřešení. Setkání, při kterém vlastníci zboží směňují a srovnávají své vlastní předměty s různými jinými předměty, se nikdy nekonají bez toho, aby se různá zboží různých vlastníků během svého setkání směnovala za jedno a to samé třetí zboží a aby se pomocí tohoto třetího zboží porovnávala jako hodnoty. Takové třetí zboží, které se stává ekvivalentem různých jiných zboží, obdrží bezprostřední, byť omezenou, všeobecnou, nebo-li společenskou, ekvivalentní formu. Tato všeobecná forma ekvivalentu vzniká a zaniká při okamžitém společenském kontaktu, který ji uvedl do života. Tato forma porůznu a prchavě připadá na to či ono zboží. S rozvojem směny zboží se však ustálí na zvláštních zbožích, nebo-li vykrystalizuje do peněžní formy. To, na kterém zboží ulpí, je zpočátku nahodilé. Celkově však rozhodují dvě okolnosti. Peněžní forma se ustálí buď na nejdůležitějším předmětu směny z ciziny, který je vskutku přirozeně vzniklou formou projevu směnné hodnoty domácích výrobků, a nebo na takovém užitném předmětu, který tvoří hlavní prvek domácího bohatství na prodej, například na dobytku. Kočovné národy první rozvíjejí peněžní formu, protože se jejich veškerý majetek nachází v pohyblivé, a proto v bezprostředně prodejné

formě, a protože způsob jejich života je stále uvádí do kontaktu s cizími společenstvími, a proto je vede ke směně výrobků. Ti lidé často učinili prvotní materiál peněz z lidí ve formě otroků, avšak nikdy z půdy. Taková myšlenka se mohla zrodit jen v již vzdělané měšťanské společnosti. Datuje se do poslední třetiny 17. století a pokus o její provedení v národním měřítku spadá do doby francouzské měšťanské revoluce o sto let později.

V tom samém poměru, v jakém směna zboží trhá pouze své místní svazky, se proto hodnota zboží rozšiřuje jako zhmotnění lidské práce vůbec a peněžní forma přechází na zboží, která se od přírody hodí ke společenské funkci všeobecného ekvivalentu - na ušlechtilé kovy.

To, že nyní "ačkoli zlato a stříbro nejsou od přírody penězi, peníze jsou od přírody zlatem a stříbrem", (42) ukazuje shoda jejich přírodních vlastností s jejich funkcemi. (43) Až dosud však známe jen tu jednu funkci peněz - že slouží jako forma projevu hodnoty zboží, nebo-li jako materiál, kterým se společensky vyjadřují velikosti hodnot zboží. Odpovídající formou projevu hodnoty, nebo-li zhmotněním obecné, a proto stejnorodé, lidské práce, může být jen taková hmota, jejíž veškeré vzorky mají jednu a tutéž stejnorodou jakost. Na druhé straně, protože rozdíl velikostí hodnot je čistě co do množství, peněžní zboží musí mít schopnost vyjadřovat rozdíly čistě co do množství, musí být tedy libovolně dělitelné a jeho díly musí být možno znovu sestavit. Zlato a stříbro mají tyto vlastnosti od přírody.

Užitná hodnota peněžního zboží se zdvojuje. Vedle jeho zvláštní užitné hodnoty jako zboží, kdy například zlato slouží k vyplňování zubních dutin nebo jako surovina pro luxusní předměty, dostává formální užitnou hodnotu, která vychází z jeho zvláštní společenské funkce.

Protože všechna ostatní zboží jsou jen zvláštními ekvivalenty peněz a peníze jejich všeobecným ekvivalentem, tak se jako zvláštní zboží vůči penězům chovají jako k všeobecnému zboží. (44)

Viděli jsme, že peněžní forma je jen ustáleným odrazem vztahů všech ostatních zboží vůči jednomu zboží. To, že peníze jsou zbožím, (45) je tedy objevem jen pro toho, kdo při jejich rozboru vycházel z jejich hotového tvaru. Proces směny dává tomu zboží, které přetvořil na peníze, nikoli jeho hodnotu, nýbrž jeho zvláštní formu hodnoty. Záměna obou těchto pojmů svádí k tomu, abychom hodnotu zlata a stříbra považovali za imaginární. (46) Protože peníze mohou být v určitých funkcích nahrazeny pouhými známkami, vznikl jiný omyl, a sice ten, že peníze jsou pouhými známkami. Na druhé straně dávaly tušit, že peněžní forma věcí stojí mimo peníze a je pouhou formou projevu vztahů mezi lidmi, které stojí v pozadí. V tomto smyslu by pak každé zboží bylo známkou, protože jako hodnota je jen věcnou slupkou lidské práce do něj vložené. (47) Tím že však společenské rysy, které na základě určitého výrobního způsobu dostávají věci, nebo věcné rysy, které na základě určitého výrobního způsobu dostávají společenská určení práce, považujeme za pouhé známky, tím je rovněž považujeme za výplod lidské svévole. Toto byl v 18. století oblíbený způsob vysvětlování, kterým se lidé alespoň předběžně snažili ze záhadných tvarů lidských vztahů, jejichž proces vzniku tehdy ještě nedokázali rozluštit, strhnout zdání záhady.

Již dříve jsme poznamenali, že ekvivalentní forma nějakého zboží neobsahuje určení velikosti jeho hodnoty co do množství. Víme, že je proto zlato jako peníze bezprostředně směnitelné se všemi ostatními zbožím, avšak takto nevíme, jakou hodnotu má například 10 liber zlata. Jako každé jiné zboží i zlato může velikost své vlastní hodnoty vyjádřit jen v poměru k jiným zbožím. Jeho vlastní hodnota je určena pracovní dobou potřebnou pro jeho výrobu a vyjadřuje se jakýmkoli jiným zbožím v množství, které je zhmotněním stejné pracovní doby. (48) Toto stanovení jeho relativní velikosti hodnoty se odehrává v místě jeho výroby při bezprostředně směnném obchodu. Jakmile vstoupí do oběhu jako peníze, jeho hodnota je již dána. Jestliže znalost toho, že peníze jsou zbožím, byla začátkem rozboru peněz daleko překročeným už v posledních desetiletích 17. století, tak však také jen začátkem. Není obtížné pochopit, že peníze jsou zbožím, nýbrž jak, proč a jakým způsobem tím zbožím jsou. (49)

Viděli jsme, jak již v tom nejjednodušším vyjádření -

x zboží A = y zboží B -

se ta věc, kterou je vyjadřována velikost hodnoty nějaké jiné věci, zdá, že má svou ekvivalentní formu nezávisle na tomto vztahu jako společenskou přírodní vlastnost. Šli jsme ve stopách tohoto falešného

zdání. Toto zdání je dokončeno, jakmile je všeobecná ekvivalentní forma vykrystalizovaná či srostlá s přírodní formou nějakého zvláštního druhu zboží. Někaké zboží se nezdá být penězi, protože ostatní zboží pomocí něho všestranně vyjadřují své hodnoty, nýbrž naopak ona se zdají, že své hodnoty vyjadřují všeobecně pomocí něho, protože to zboží jsou peníze. Způsob, kterým jsme se k tomu dostali, nám mizí ve výsledku a nenechává stopy zpět. Bez nich zboží nacházejí tvář své hodnoty hotovou jako nějaké vnější těleso zboží, které existuje vedle nich. Tyto věci, zlato a stříbro, tím jak jsou dolovány z nitra země, jsou zároveň bezprostředním vtělením veškeré lidské práce. Odtud pochází ta magie peněz. Atomistické chování lidí ve svém společenském výrobním procesu, a proto věčná tvář jejich vlastních výrobních vztahů, nezávislá na jejich vládě a jejich vědomé jednotlivé činnosti, se objeví nejdříve tehdy, až když mají jejich výrobky formu zboží všeobecně. Záhada fetišu peněz je proto jen zviditelněnou oslepující záhadou fetišu zboží.

Poznámky

(37) Ve 12. století, známém svou pobožností, se mezi těmito zbožím často objevovaly velmi choulostivé věci. Tak jeden francouzský básník té doby uvádí mezi zbožím, která se nacházela na trhu Landit, vedle látek na šaty, bot, kůží, nářadí pro práci na poli, a tak dále, také "femmes folles de leur corps".* [zpět](#)

(38) Proudhon* z právních vztahů odpovídajících výrobě zboží nejdříve vytvoří svůj ideál spravedlnosti - "justice éternelle",* který tak kromě jiného dává útěchu všem zaslepeným měšťákům, že forma výroby zboží je stejně tak věčná jako ta spravedlnost. Potom on na míru tomuto ideálu obráceně přizpůsobí skutečnou výrobu zboží a jí odpovídající skutečné právo. Co by si jeden pomyslel o takovém chemikovi, který by místo toho, aby studoval skutečné zákony látkové výměny a na na jejich základě řešil stanovené úlohy, chtěl látkovou výměnu přizpůsobit věčným ideálům "přirozenosti" (naturalité) a "zpřízněnosti" (affinité) ? Že by snad Proudhon o "lichvě" věděl něco víc, když říká, že odporuje "justice éternelle" a "équité éternelle" (věčné slušnosti) a "mutualité éternelle" (věčné vzájemnosti) a dalším "vérités éternelles" (věčným pravdám), jak to znali církevní otcové, když říkali, že odporuje "grâce éternelle", "foi éternelle" a "volonté éternelle de dieu" (věčné milosti, věčné víře, věčné vůli Boží) ? [zpět](#)

(39) "Užitek každého zboží je dvojitý. - Ten první je vlastní věci jako takové, ten druhý nikoli, podobně jako je střevíc vlastní sloužit k obutí a být směnitelný. Oba jsou užitnými hodnotami střevíce, neboť také ten, kdo vymění střevíc za to, co mu schází, například jídlo, použije střevíc jako střevíc. Avšak nikoli tak, jak se přirozeně používá, protože střevíc nevznikl proto, aby byl směňován."

(Aristotelés,* "De Republica", I. I, c. 9.) [zpět](#)

(40) Podle toho poznáme vychytralost maloměšťáckého socialismu, který chce zvěčnit výrobu zboží a zároveň odstranit "protiklad zboží a peněz", tedy samotné peníze, neboť ty stojí pouze v tomto protikladu. Stejně tak bychom mohli odstranit Papeže a katolicismus nechat napokoji. O tomto blíže v mém spise "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", strana 61 a dále. [zpět](#)

(41) Pokud se nesměňují dva různé užité předměty, nýbrž se, jak to často nacházíme u divochů, nabízí chaotické nakupení věcí jako ekvivalent za nějakou třetí věc, potud sama bezprostřední směna výrobků ještě stojí ve své předsíni. [zpět](#)

(42) Karl Marx, v uvedeném strana 135

"Kovy ... jsou od přírody penězi."

(Galiani,* "Della Moneta" v Custodiho* sbírce, Parte Moderna, část III, strana 137) [zpět](#)

(43) O tom blíže v mém již uvedeném spise, oddíl: "Drahé kovy" [zpět](#)

(44) "Peníze jsou všeobecným zbožím."
(Verri,* v uvedeném strana 16) [zpět](#)

(45) "Samotné zlato a stříbro, pro které můžeme použít obecný název drahé kovy, jsou ... zboží, která co do hodnoty stoupají a klesají ... Drahým kovům můžeme přisoudit vyšší hodnotu, jestliže svou nepatrnou vahou kupují velké množství výrobků a výpěstků."

(S. Clement, "A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant", Londýn 1695, strana 7)

"Zlato a stříbro, ať už ražené nebo surové, jsou sice používány jako měřítko všech ostatní věcí, nicméně jsou zbožím stejně jako víno, olej, tabák, textil či suroviny."

(J. Child, "A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.", Londýn 1689, strana 2)

"Bohatství a moc království se přísně vzato neomezuje na peníze a ani zlato a stříbro nemohou být výlučně zbožím."

(Th. Papillon, "The East India Trade a most Profitable Trade", Londýn 1677, strana 4) [zpět](#)

(46) "Zlato a stříbro mají hodnotu jako kovy ještě před tím, než se stanou penězi."

(Galiani, v uvedeném strana 72)

Locke* říká:

"Lidé se obecně shodují v tom, že stříbru, které jeho vlastnosti činí vhodným k tomu, aby bylo penězi, přisuzují imaginární hodnotu."

(John Locke, "Some Considerations etc.", 1691, součástí "Works" vydaných 1777, svazek II, strana 15)

Naproti tomu Law říká:

"Jak by mohly různé národy jakékoli věci dávat imaginární hodnotu ... nebo jak by se mohla tato imaginární hodnota udržovat?"

Jak málo však on sám té věci rozuměl:

"Stříbro se směňovalo podle užitné hodnoty, kterou mělo, tedy podle své skutečné hodnoty; tím, že bylo určeno jako peníze, dostalo přidanou hodnotu (une valeur additionnelle)."

(Jean Law, "Considérations sur le numéraire et le commerce", vydal E. Daires v "Économistes Financiers du XVIII. siècle", strany 469, 470) [zpět](#)

(47) "Peníze jsou jejich známkami." (známkami zboží)

(V. de Forbonnais,* "Éléments du Commerce", Nouv. Édit. Leyde 1766, díl II, strana 143)

"Jako známky si je zboží berou na sebe."

(v uvedeném strana 155)

"Peníze jsou známkou nějaké věci a zastupují ji."

(Montesquieu,* "Esprit des Lois", Oeuvres, London 1767, t. II, strana 3)

"Peníze nejsou pouhými známkami, neboť jsou samy bohatstvím; ony nezastupují hodnoty, ony jsou jejich ekvivalentem."

(Le Trosne,* v uvedeném strana 910)

"Pokud se zamyslíme nad pojmem hodnoty, tak ta věc sama vypadá jen jako nějaká známka a neplatí jako sama o sobě, nýbrž jako to, čeho je hodnotou."

(Hegel,* v uvedeném strana 100)

Dlouho před ekonomy uvedli právníci do oběhu představu peněz jako pouhých známek a pouhé imaginární hodnoty drahých kovů, a to jako podlézavou službu královské moci, jejíž právo ochuzovat mince podepřeli ve středověku tradicemi Římského císařství a peněžními představami z Římského práva:

"Nikdo nemůže a nesmí pochybovat,"

říká jejich učený žák Philipp z Valois* v jednom dekretu z roku 1346

"že pouze Nám a našemu královskému veličenstvu přísluší ... aby mince - výrobu, jakost, zásoby a všechna pravidla týkající se mincí - dávalo do oběhu takovým způsobem a za takovou cenu, jak se Nám hodí a jak je Nám libo."

Bylo to římské právní dogma, že císař nařizuje hodnotu peněz, a bylo výslovně zakázáno zacházet s penězi jako se zbožím:

"Avšak nikomu není dovoleno peníze kupovat, neboť jsou stvořeny k obecnému užitku a nesmějí být zbožím."

Dobrý rozbor této věci od G. F. Pagniniho,* "Saggio sopra il giusto pregio delle cose", 1751, v Custodiho

sbírce, Parte Moderna, díl II. Zejména ve druhém díle tohoto spisu Pagnini polemizuje s pány právníky. [zpět](#)

(48) "Pokud někdo dokáže přinést jednu unci stříbra z útrob Peruánské země do Londýna za tutéž dobu, která je zapotřebí pro výrobu jednoho bušle zrní, pak má to stříbro přirozeně cenu toho zrní; pokud by nyní díky těžbě ve výnosnějším dole dokázal za stejných nákladů získat dvě unce stříbra místo jedné, tak by zrní v ceně 10 šilinků* za bušl bylo stejně drahé, jako když mělo předtím cenu 5 šilinků, caeteris paribus.*"

(William Petty,* "A Treatise of Taxes and Contributions" (Pojednání o daních a poplatcích), Londýn 1667, strana 31) [zpět](#)

(49) Poté, co nás pan profesor Roscher* poučí, že:

"Chybné definice peněz se dají rozdělit do dvou skupin: takové, které je považují za něco více, a takové, které je považují za něco méně než zboží",
následuje pestrý katalog spisů o peněžnictví, přes který do skutečných dějin teorie peněz neproniká ani to nejmenší světlo, a pak moralizování:

"Ostatně nelze popřít, že většina nových národohospodářů neměla zvláštnosti, které odlišují peníze od ostatních zboží," (jsou tedy přece jen méně nebo více než zboží?) "dostatečně na zřeteli ... Napůl merkantilistická* reakce Ganiha* a dalších do jisté míry není zcela neopodstatněná."

(Wilhelm Roscher, "Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3. vydání, 1858, strany 207-210)

Více - méně - nedostatečně - do jisté míry - ne zcela!

Jaké jasné pojmy!

Takové a podobné eklektické profesorské žvanění pan Roscher skromně křtí na "anatomicko-fyziologickou metodu" politické ekonomie!

Přece jen mu však vděčíme za jeden objev, totiž ten, že peníze jsou "příjemné zboží". [zpět](#)

KAPITOLA TŘETÍ

Peníze a oběh zboží

1. Míra hodnot

Pro zjednodušení všude v tomto spise předpokládám, že peněžním zbožím je zlato.

První funkce zlata spočívá v tom, že dává světu zboží materiál pro vyjadřování hodnoty, tedy umožňuje hodnoty zboží vyjádřit jako stejnorodé velikosti, jakostně stejné a množstevně srovnatelné. Zlato takto účinkuje jako všeobecná míra hodnot a pouze díky této funkci se ze zlata stává zvláštní ekvivalentní zboží a následně peníze.

Zboží se nestanou souměřitelná až prostřednictvím peněz. Naopak. Protože jsou všechna zboží jako hodnoty zhmotněnou lidskou prací a tím jsou tedy sama o sobě souměřitelná, tak mohou své hodnoty společně měřit prostřednictvím jednoho a téhož zvláštního zboží, které tak promění na svou společnou míru hodnoty, nebo-li peníze. Peníze jako míra hodnot jsou nutnou formou projevu míry hodnot zboží, která je mu vlastní, což je práce. [\(50\)](#)

Vyjádření hodnoty nějakého zboží ve zlatě

x zboží A = y peněžního zboží

je jeho peněžní forma, nebo-li jeho cena. Jedna jediná rovnice, jako například

1 tuna železa = 2 unce zlata,

nám nyní stačí, abychom hodnotu železa vyjádřili způsobem společensky platným. Tato rovnice už nemusí být členem řady rovnic hodnot pro ostatní zboží, protože ekvivalentní zboží - zlato - už má charakter peněz. Všeobecná relativní forma hodnoty zboží má proto nyní opět tvar své původní, jednoduché či jednotlivé, relativní formy hodnoty. Na druhé straně se rozvinuté relativní vyjádření hodnoty, nebo-li ona nekonečná řada relativních vyjádření hodnoty, stává specificky relativní formou hodnoty peněžního zboží. Tato řada už je však společensky dána prostřednictvím cen zboží. Nabídky na cenících si můžeme přečíst pozpátku a tak zjistit, že velikost hodnoty peněz je stanovena prostřednictvím všech možných zboží. Naproti tomu peníze nemají žádnou cenu. Aby se mohly účastnit této jednotné relativní formy hodnoty ostatních zboží, tak by se musely vztahovat samy k sobě jako svůj vlastní ekvivalent.

Cena, nebo-li peněžní forma zboží, je - jako ostatně forma jeho hodnoty - formou, která se liší od jeho hmatatelné reálné tělesné formy, je tedy formou ideální, kterou si musíme představit. Hodnota železa, plátna, pšenice, a tak dále, existuje v samotných těchto věcech, ačkoli je neviditelná; představujeme si ji prostřednictvím její rovnosti se zlatem, prostřednictvím jejího vztahu ke zlatu, který těm věcem takřikajíc pouze straší v hlavě. Vlastník zboží proto musí svůj jazyk strčit do jejich hlavy nebo na ně pověsit papírový lístek, aby světu sdělil jejich cenu. [\(51\)](#) Protože je zlato ideálním vyjádřením hodnoty zboží, tak je také pro tuto operaci použitelné pouze myšlené či ideální zlato. Každý vlastník zboží ví, že své zboží nepozlatí tím, když mu dá formu ceny, nebo-li když ho myslí ve formě zlata. A také ví, že nepotřebuje ani ždibec skutečného zlata k tomu, aby ve zlatě udával milióny hodnot zboží. Peníze proto ve své funkci míry hodnot slouží pouze jako myšlené či ideální peníze. Tato okolnost stála u zrodu těch nejbáznivějších teorií. [\(52\)](#) Ačkoli ve funkci míry hodnot slouží pouze myšlené peníze, cena zcela závisí na reálném materiálu peněz. Hodnota - to znamená množství lidské práce, které je obsaženo například v jedné tuně železa - se vyjadřuje myšleným množstvím peněžního zboží, jež obsahuje stejně tolik práce. Hodnota tuny železa má zcela odlišná vyjádření ceny vždy podle toho, jestli jako míra hodnoty slouží zlato, stříbro nebo měď, nebo-li vyjadřuje se zcela odlišnými množstvími zlata, stříbra nebo mědi.

Pokud tedy jako míry hodnot slouží současně dvě různá zboží - například zlato a stříbro - tak mají

všechna zboží dvě různá vyjádření ceny - cenu ve zlatě a cenu ve stříbře - které poklidně existují vedle sebe tak dlouho, dokud vztah mezi hodnotou zlata a stříbra zůstává nezměněn, například 1:15. Každá změna tohoto poměru hodnot však narušuje vztah mezi cenami zboží ve zlatě a ve stříbře, a tím názorně dokazuje, že zdvojení míry hodnot odporuje její funkci. (53)

Zboží určená svou cenou se všechna ukazují v této formě:

a zboží A = x zlata, b zboží B = z zlata, c zboží C = y zlata, a tak dále,

kde a, b, c představují určitá množství druhů zboží A, B, C a kde x, z, y jsou určitá množství zlata.

Hodnoty zboží se proto tváří jako daná množství zlata o různých velikostech, tedy - navzdory rozmanité pestrosti těles zboží - jako stejnorodé velikosti, velikosti zlata. Jako taková různá množství zlata se mezi sebou srovnávají a poměřují, a technicky vzniká nutnost vztahovat je k fixnímu množství zlata jako ke své měrné jednotce. Z této měrné jednotky se dalším rozdělováním na alikvótní části vyvine měřítko.

Ještě před tím, než se ze zlata, stříbra a mědi stanou peníze, tak už mají taková měřítka ve váze kovu, takže například jedna libra slouží jako měrná jednotka a dále se dělí jedním způsobem na unce, jiným způsobem na centy, a tak dále. (54) Proto také u všech kovových oběživ tvoří názvy již dříve používané pro váhová měřítka původní názvy peněžních měřítek, nebo-li měřítek cen.

Jako míra hodnot a jako měřítko cen vykonávají peníze dvě zcela odlišné funkce. Mírou hodnot jsou jako společenské vtělení lidské práce, měřítkem cen jsou jako stanovená váha kovu. Jako míra hodnot slouží k tomu, aby hodnoty různých zboží převedly na ceny - na myšlená množství peněz;

jako měřítko cen pak tato množství měří. Když jsou peníze použity jako míra hodnoty, tak se prostřednictvím nich zboží poměřují jako hodnoty, naproti tomu, když jsou peníze použity jako měřítko cen, tak poměřují různá množství zlata k nějakému danému množství zlata, nikoli hodnotu nějakého množství zlata k váze toho daného množství. Pro měřítko cen musí být ustálena jedna určitá váha zlata jako měrná jednotka. Zde, jako ve všech ostatních určeních míry stejnorodých veličin, je stálost vztahů mezi mírami rozhodující. Měřítka cen proto svou funkci vykonává tím lépe, čím neměnitelněji jedno a to samé množství zlata slouží jako měrná jednotka. Jako míra hodnot může zlato sloužit jen proto, protože je samo výsledkem práce - jeho hodnota se tedy měnit může. (55)

Přínejménším je jasné, že změna hodnoty zlata mu nijak neuškodí v jeho funkci měřítka cen. Ať už se hodnota zlata jakkoli mění, různá množství zlata zůstávají vůči sobě stále v jednom a tom samém poměru hodnot. Kdyby hodnota zlata klesla o 1.000%, tak by před i po poklesu mělo 12 uncí zlata dvanáctkrát více hodnoty než jedna unce zlata, a u cen se jedná pouze o poměr různých množství zlata vůči sobě navzájem. Protože se na druhé straně váha jedné unce se svou klesající či stoupající hodnotou nemění, tak se také vůbec nemění váha jejich alikvótních dílů, a tak zlato koná službu jako stále měřítko cen, ať už se jeho hodnota jakkoli mění.

Změna hodnoty zlata také nebrání jeho funkci, že je mírou hodnoty. Dopadá na všechna zboží současně a nechává tedy u všech stejně jejich vzájemné relativní hodnoty beze změny, ačkoli ty se nyní všechny projeví ve vyšších nebo nižších cenách ve zlatě než dříve.

Stejně jako u projevu hodnoty nějakého zboží prostřednictvím užitné hodnoty jakéhokoli jiného zboží se také u oceňování zboží ve zlatě pouze předpokládá, že výroba nějakého určitého množství zlata v daném čase stojí nějaké dané množství práce. Co se týče pohybu cen zboží vůbec, tak platí dříve odvozené zákony jednoduchého relativního vyjadřování hodnoty.

Ceny zboží mohou všeobecně stoupat pouze tehdy,
když při stabilní hodnotě peněz hodnota zboží stoupají
nebo

když při stabilní hodnotě zboží hodnota peněz klesá.

Naopak mohou ceny zboží všeobecně klesat pouze tehdy,
když při stabilní hodnotě peněz hodnota zboží klesá
nebo

když při stabilní hodnotě zboží hodnota peněz stoupá.

Proto stoupající hodnota peněz v žádném případě nepodmiňuje přímo úměrný pokles cen zboží a klesající hodnota peněz nepodmiňuje přímo úměrný vzestup cen zboží. Tak to platí pouze u zboží s nezměněnými

hodnotami. U těch zboží, u kterých například jejich hodnota současně a ve stejné míře s hodnotou peněz stoupá, zůstávají ceny stejné. Pokud jejich hodnoty stoupají pomaleji nebo rychleji než hodnota peněz, tak je vzestup nebo pád jejich cen určen rozdílem mezi pohybem hodnoty zboží a pohybem hodnoty peněz.

Vraťme se nyní zpět k rozboru formy ceny.

Názvy peněz podle váhy kovu se postupně od svých původních názvů z různých důvodů odlučují. Rozhodujícími historickými důvody jsou:

1. Zavádění cizích peněz méně rozvinutými národy jako například ve starém Římě, kde stříbrné a zlaté mince obíhaly nejdříve jako zahraniční zboží. Názvy těchto cizích peněz se odlišují od domácích váhových názvů.
2. S postupujícím rozvojem bohatství jsou méně ušlechtilé kovy z funkce míry hodnot vytlačeny ušlechtilějšími kovy. Měď stříbrem, stříbro zlatem, ať už toto pořadí odporuje všem poetickým chronologiím. (56) Například Libra byla peněžním názvem opravdové libry stříbra. Jakmile bylo stříbro vytlačeno zlatem, tak se tentýž název začal používat pro více méně 1/15 libry zlata vždy podle poměru hodnot zlata a stříbra. Libra jako název peněz a libra jako obvyklý název pro váhu zlata jsou nyní odloučeny. (57)
3. Znehodnocování peněz prováděná vládci po celá staletí, po nichž v mincích zůstalo z původní váhy vskutku jen její jméno. (58)

Tyto historické procesy činí z odlučování peněžních váhových názvů od obyčejných váhových názvů národní zvyk. Protože je peněžní měřítko na jedné straně čistě závislé na dohodě a na druhé straně vyžaduje všeobecnou platnost, tak se nakonec reguluje zákonem. Někaká určitá váha ušlechtilého kovu, například jedna unce zlata, se oficiálně rozdělí na alikvótní části, které ze zákona obdrží křestní jména, jako například libra, tolar, a tak dále. Tato alikvótní část, která pak platí jako vlastní měrná jednotka peněz, se dále rozdělí na jiné alikvótní části se zákonnými křestními jmény, jako například šilink, pence,* a tak dále. (59) Určité váhy kovu tak stejně jako před tím zůstávají měřítkem kovových peněz. To, co se změnilo, je rozdělení a pojmenování.

Ceny, nebo-li množství zlata, do kterých se myšleně zhmožňují hodnoty zboží, se tedy nyní vyjadřují prostřednictvím peněžních názvů, nebo-li prostřednictvím zákonně platných názvů počtů měřítek zlata. Takže místo toho, aby se říkalo, že čtvrták* pšenice je roven jedné unci zlata, tak se v Anglii říká, že je roven třem libráům šterlinku sedmnácti šilinkům deseti a půl penci. O tom, jakou mají zboží hodnotu, se tak mluví prostřednictvím peněžních názvů a peníze slouží jako počítadlo, pokud se má často nějaká věc jako hodnota - tudíž v peněžní formě - ustálit. (60)

Název nějaké věci vůbec nijak nevyplývá z její přirozenosti. O člověku nevím nic, pokud vím jen to, že se jmenuje Jakub. Stejně tak u peněžních názvů libra, tolar, frank, dukát, a tak dále, mizí po vztahu k hodnotě všechny stopy. Zmatek vyvolaný oním tajemným smyslem těchto kabalistických znamení je ještě větší, když ten název současně vyjadřuje jak peněžní název hodnoty zboží, tak příslušnou část váhy kovu, který slouží jako měřítko peněz. (61) Na druhé straně je nutné, aby se hodnota, narozdíl od pestrých těles ze světa zboží, vyvinula do této věcně neuchopitelné, avšak také jednoduché společenské formy. (62)

Cena je peněžním názvem práce, která se zhmožnila ve zboží. Ekvivalence zboží a množství peněz, jehož název je cenou zboží, je proto prázdným pojmem, (63) protože relativní vyjádření hodnoty nějakého zboží je stále stejně vyjádřením ekvivalence dvou zboží. Jestliže je však cena jako představitel velikosti hodnoty zboží představitelem jeho směnného poměru vůči penězům, tak z toho obráceně nevyplývá, že představitel jeho směnného poměru vůči penězům je nutně představitelem jeho velikosti hodnoty. Společensky nutná práce se zhmožní ve stejné velikosti do jednoho čtvrtáku pšenice a do dvou liber (přibližně půl unce zlata). Ty dvě libry jsou peněžním vyjádřením velikosti hodnoty čtvrtáku pšenice, nebo-li jeho cenou. Pokud ji nyní okolnosti dovolí zvednout se na tři libry nebo přinutí ocenit pouze jednou librou, tak je jedna nebo tři libry jako vyjádření velikosti hodnoty té pšenice příliš málo nebo příliš hodně, avšak stále jsou cenami jednoho a téhož čtvrtáku pšenice, neboť jsou za prvé jeho formou hodnoty - penězi - a za druhé představitelem jeho směnného poměru vůči penězům. Za stálých výrobních podmínek a za stále produktivity práce se musí na výrobu čtvrtáku pšenice stále vynakládat stejné množství společenské pracovní doby. Tato okolnost nezávisí ani na vůli pěstitelů pšenice, ani na vůli ostatních

vlastníků zboží. Velikost hodnoty zboží tedy vyjadřuje nutný, procesu jejího vzniku vlastní, vztah vůči společenské pracovní době. Během proměny velikosti hodnoty na cenu se tento nutný vztah projevuje jako směnný vztah nějakého zboží vůči vně existujícímu peněžnímu zboží. V tomto vztahu se však stejně tak může velikost hodnoty zboží vyjádřit jako ono více nebo méně, na kolik je za daných okolností prodejná. Ta možnost neshody v množství mezi cenou a velikostí hodnoty, nebo-li odchylování ceny od velikosti hodnoty, tedy tkví v samotné formě ceny. Toto není nedostatek této formy, nýbrž z ní naopak činí příhodnou formu výrobního způsobu, ve kterém se pravidlo může prosadit jen jako slepě účinkující zákon průměrnosti za stavu bez pravidel.

Forma ceny však nepřipouští pouze možnost neshody mezi velikostí hodnoty a cenou co do množství, to znamená mezi velikostí hodnoty a jejím vyjádřením v penězích, nýbrž v sobě také může ukrývat ten rozpor co do jakosti, že cena přestává vyjadřovat hodnotu, ačkoli peníze jsou pouze formou hodnoty zboží. Věci, které samy o sobě nejsou zbožím, například svědomí, čest, a tak dále, mohou pro své vlastníky získat formu zboží prostřednictvím jejich prodeje za peníze a tedy za svou cenu. Někaká věc tedy může mít formálně cenu bez toho, aby měla hodnotu. Toto cenové vyjádření je zde imaginární jako určité veličiny v matematice. Na druhé straně může také tato imaginární forma ceny, jako například cena nikým neobdělávané půdy (taková půda nemá žádnou hodnotu, protože v ní není zhmotněna žádná lidská práce) skrývat nějaký skutečný hodnotový vztah či nějakou od něj odvozenou souvislost.

Tak jako relativní forma hodnoty vůbec vyjadřuje cenu hodnoty nějakého zboží, například jedné tuny železa, tím, že je určité množství ekvivalentu, například jedné unce zlata, bezprostředně směnitelné s železem, avšak vůbec ne naopak, že je železo ze své strany bezprostředně směnitelné se zlatem. Aby se tedy směnná hodnota prakticky projevila, tak musí zboží ze sebe sejmout své přirozené tělo a musí se změnit z myšleného zlata na zlato skutečné, ačkoli toto přehmotnění ho může přijít "pěkně draho" podobně jako ten hegelovský* "pojem" přechodu z nutnosti do svobody nebo jako humra rozbití jeho mušle či jako otce Hieronyma sejmutí starého Adama. (64) Vedle svého reálného tvaru, například železa, může mít zboží ideální tvar hodnoty nebo myšlený tvar zlata, avšak nemůže být zároveň skutečným železem a skutečným zlatem. Aby mu byla dána cena, tak úplně stačí, aby se srovnávalo s myšleným zlatem. Dá se nahradit zlatem, aby svému vlastníku poskytlo službu všeobecného ekvivalentu. Kdyby například vlastník železa přišel za vlastníkem nějakého všeobecně žádaného zboží a poukázal by na cenu železa - v peněžní formě - tak by ten všeobecně žádaný odpověděl jako svatý Petr v nebi Dantovi, který mu přednesl toto vyznání víry:

Assai bene e trascorsa
D'esta moneta gia la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa.

Tudy už prošly
věci za všechny peníze,
Řekni však, zda je máš v peněženice.

Forma ceny v sobě zahrnuje prodejnost zboží za zlato a také nutnost tohoto prodeje. Na druhé straně zlato účinkuje jen jako ideální míra hodnoty, protože jako peněžní zboží se v procesu směny zmítá. Za ideální mírou hodnot tedy číhají hrubé peníze.

2. Oběživo

a) Metamorfóza zboží

Viděli jsme, že proces směny zboží v sobě zahrnuje vzájemně si odporující a vylučující se vztahy. Rozvoj zboží tyto protiklady neruší, avšak tvoří formu, ve které se mohou pohybovat. Toto je vůbec ta metoda, kterou se skutečné protiklady ruší. Protikladem je například to, že nějaké těleso stále padá na nějaké jiné a zároveň od něj letí pryč. Elipsa je jednou z forem pohybu, ve které se tento protiklad uskutečňuje a stejně tak řeší.

Proces směny zboží, kdy se zboží předává z ruky, ve které je ne-užitnou hodnotou, do ruky, ve které je užitnou hodnotou, je tak společenskou látkovou výměnou. Produkt nějakého užitečného druhu práce je nahrazen produktem nějaké jiné práce. Jakmile je požadováno na místě, kde slouží jako užitná hodnota, padá zboží ze sféry směny zboží do sféry spotřeby. Zde nás zajímá samotná sféra směny. Musíme tedy celý ten proces po formální stránce rozebrat - tedy pouze tu změnu formy či metamorfózu zboží, která tu společenskou látkovou výměnu zprostředkovává.

Odhlédneme-li od nejasností okolo samotného pojmu hodnoty, tak to veskrze nedostatečné pochopení této změny formy vyplývá z té okolnosti, že každá změna formy nějakého zboží se ukončí při směně dvou zboží - jednoho obyčejného zboží a peněžního zboží. Pokud se budeme držet samotného tohoto látkového pohybu - směny zboží za zlato - tak právě přehlédneme, co bychom vidět měli, totiž to, co se s tou formou stane. Přehlédneme, že zlato jako pouhé zboží není penězi a že se ta ostatní zboží sama vůči sobě prostřednictvím svých cen vztahují vůči zlatu jako ke své vlastní peněžní formě.

Zboží nejdříve vstupují do procesu směny nepozlacená, nepocukrovaná, tak jak jsou. Proces směny vytvoří zdvojení zboží na zboží a peníze - vnější protiklad - prostřednictvím kterého se ukazuje jejich vnitřní protiklad mezi užitnou hodnotou a hodnotou. V tomto protikladu se setkávají zboží jako užitné hodnoty s penězi jako směnnou hodnotou. Na druhé straně jsou obě strany tohoto protikladu zbožimi, tedy sjednoceními užitné hodnoty a hodnoty. Avšak toto sjednocení rozdílů se na každém z obou pólů nachází převráceně, čímž zároveň představuje vztah jejich změny. Zboží je reálně užitnou hodnotou, jeho existence jako hodnoty se ukazuje pouze ideálně prostřednictvím ceny, kterou se vztahuje na svůj protějšek zlato jako na svou reálnou formu hodnoty. Obráceně pak zlatý materiál platí pouze jako zhmotnění hodnoty - peníze. Ty jsou reálné, a proto jsou směnnou hodnotou. Jejich užitná hodnota se ukazuje pouze ideálně prostřednictvím řady relativních vyjádření hodnoty, kterou se vztahuje na protějšek tvořený zbožimi jako na souhrn svých reálných užitných forem. Tyto protikladné formy zboží jsou skutečnými pohybovými formami procesu směny zboží.

Následujme nyní nějakého majitele zboží, například našeho starého známého tkalce plátna, na scénu procesu směny - na trh. Jeho zboží - dvacet loktů plátna - je určeno svou cenou. Cena jeho zboží je dvě libry šterlinku. Toto zboží smění za dvě libry šterlinku, načež náš starý dobrý řemeslník ty dvě libry šterlinku zase smění za Bibli v rodinném vydání za tutéž cenu. Plátno, které je pro něj pouze zbožím - nosičem hodnoty - se prodá za zlato - svou formu hodnoty - a tuto formu prodá nazpět za nějaké jiné zboží - Bibli - která však putuje do tkalcova domu jako užitný předmět, který zde bude uspokojovat jeho potřebu povznést se na duchu. Proces směny zboží se tedy dokončí ve dvou rozdílných a vzájemně se doplňujících metamorfózách - proměnou zboží na peníze a zpětnou proměnou peněz na zboží. (65) Tyto pohyby při proměnách zboží jsou zároveň činnostmi vlastníka zboží - prodej, směna zboží za peníze; nákup, směna peněz za zboží, a sjednocení obou činností: prodát, aby se nakoupilo.

Podívá-li se nyní tkadlec na konečný výsledek své činnosti, tak vlastní Bibli místo plátna, místo svého původního zboží má nyní nějaké jiné zboží té samé hodnoty, avšak rozdílného užitku. Stejným způsobem si opatřuje i své ostatní životní a výrobní prostředky. Z jeho pohledu celý ten proces pouze zprostředkovává směnu výsledků jeho práce za výsledek cizí práce - směnu produktů.

Proces směny zboží se tedy uskutečňuje jako následující proměna forem:

zboží - peníze - zboží
Z - P - Z

Z hlediska látkového obsahu je pohyb Z - Z, směna zboží za zboží, látkovou výměnou společenské práce, jejímž výsledkem se ten proces sám ukončí.

Z - P.

První metamorfóza toho zboží, nebo-li prodej. Tento přeskok hodnoty zboží z tělesa zboží do tělesa zlata je, jak už jsem jinde popsal, saltem mortale zboží. Pokud se nepodaří, tak zboží sice ošizené není, avšak jeho vlastník ano. Společenská dělba práce činí jeho práci stejně tak jednostrannou jako jeho potřeby mnohostrannými. Právě proto mu vlastní produkt slouží pouze jako směnná hodnota. Všeobecně společensky platnou ekvivalentní formu však obdrží pouze v penězích, přičemž ty peníze se nalézají v cizí kapse. Aby je z té kapsy vytáhlo, tak to zboží především musí mít užitnou hodnotu pro vlastníka peněz, práce na to zboží vynaložená tedy musí být vynaložena ve společensky užitečné formě, nebo-li musí se osvědčit jako člen společenské dělby práce.

Avšak dělba práce je přirozeně vzniklý výrobní organismus, jehož vlákna se tkala a tkají za zády výrobců zboží. Možná je to zboží produktem nějaké nové výroby, která nabízí uspokojení nějaké nové potřeby, nebo chce možná na vlastní pěst nějakou potřebu nejdříve vyvolat. Včera to ještě byla jen jedna z mnoha činností jednoho a téhož výrobce zboží, dnes se snad ta zvláštní práce odtrhne ze svých souvislostí, osamostatní se a pošle tak svůj dílčí produkt na trh jako samostatné zboží. Okolnosti mohou být pro toto odloučení zralé či nezralé. Ten výrobek dnes uspokojuje nějakou společenskou poptávku. Zítra bude možná zcela nebo zčásti nějakým podobným výrobkem ze svého místa vyhnán. Také i když je práce, podobná té našeho tkalce, platným členem společenské dělby práce, tak tím užitná hodnota právě těch jeho dvacetí loktů plátna není v žádném případě zaručena. Jakmile je společenská poptávka po plátnu - a ta má svou míru jako všechno ostatní - nasycena soupeřícím tkalcem, tak je produkt našeho přítele nadbytečný a tudíž bez užitku. Darovanému koni na zuby nehleď - ale on neobchází trh proto, aby někomu dával dárky.

Připusťme však, že se užitná hodnota jeho výrobku osvědčí, a proto to zboží vydělá peníze. Ale teď se ptáme, kolik peněz? Odpověď už ovšem máme připravenou v ceně toho zboží - v představiteli jeho velikosti hodnoty. Pomineme případné čistě subjektivní chyby vlastníka zboží při počítání, jež se na trhu ihned objektivně napraví. On měl na svůj výrobek vynaložit pouze společensky nutný průměr pracovní doby. Ta cena toho zboží je tedy pouze peněžním názvem množství společenské práce, která je v něm zhmotněna. Avšak bez dovolení a za zády našeho tkalce začaly kdysi zaručené výrobní podmínky při tkaní plátna kvasit. To, co bezpochyby včera byla pracovní doba společensky nutná pro výrobu jednoho lokte plátna, už dnes tou dobou přestává být, jak nám majitel peněz hbitě ukáže na cenovkách různých konkurentů našeho přítele. K jeho smůle je na světě příliš mnoho tkalců.

A konečně připusťme, že by každý kus plátna, který je na trhu k mání, obsahoval pouze společensky nutnou pracovní dobu. Navzdory tomu může celkový součet těchto kusů obsahovat nadbytek vynaložené pracovní doby. Pokud žaludek trhu nedokáže celkové množství plátna pohltnout při normální ceně dvou šilinků za loket, tak to dokazuje, že byla ve formě tkaní vynaložena příliš velká část celkové společenské pracovní doby. Výsledek je stejný, jakoby každý jeden tkadlec na svůj jednotlivý výrobek vynaložil delší než společenskou pracovní dobu.

Tak tomu se říká: Společně chyceni, společně pověšeni.

Všechno plátno na trhu platí pouze jako jeden druh zboží, každý kus pouze jako příslušný díl. A hodnota každého jednotlivého lokte je vskutku pouze zhmotněním jedné části z celkového množství práce vynaložené na celkové množství loktů.

Vidíme, že zboží miluje peníze, avšak

"the course of true love never does run smooth".*

Společenský výrobní organismus je členěn jakostně a stejně tak samorostle a náhodně množstevně, a takto v systému dělby práce představuje svá membra disjecta.* Naši vlastníci zboží proto zjišťují, že jedna a tatáž dělba práce z nich dělá nezávislé soukromé výrobce, přičemž společenský výrobní proces - včetně jejich vztahů v tomto procesu - dělá na nich samotných nezávislým, a že tato osobní nezávislost

doplňuje celek soustavy všestranné věcné závislosti.

Dělba práce proměňuje výsledek práce na zboží, a tím svou proměnu na peníze činí nutnou. Úspěch tohoto přehmotnění zároveň činí případ od případu závislým na okolnostech. Avšak tento jev můžeme v jeho čistotě pouze pozorovat. Předpovídat tedy můžeme jen jeho normální průběh. Ostatně, tím že vůbec proběhne - zboží tedy není neprodejné - se změna jeho formy vždy uskuteční, ačkoli při této změně z látky na velikost hodnoty může být ta velikost abnormálně zvýšena nebo snížena.

Jednomu vlastníku zlato nahradí jeho zboží a jinému zboží jeho zlato. Tím hmatatelným jevem je výměna na místě z ruky do ruky, zboží za zlato, 20 loktů plátna za 2 libry šterlinku, to znamená jejich směna. Avšak za co se to zboží směňuje? Za svou vlastní všeobecnou formu hodnoty. A za co se směňuje to zlato? Za nějakou určitou formu své užitné hodnoty. Proč zlato vystupuje vůči plátnu jako peníze? Protože cena plátna 2 libry šterlinku, nebo-li jeho peněžní název, ho vztahuje právě ke zlato jako k penězům. Proměna původní formy zboží se dokončí až prodejem zboží, to znamená v okamžiku, kdy se jeho cena, která dosud znamenala pouze zlato myšlené, změnila na zlato skutečné. Toto uskutečnění ceny, nebo-li pouze ideální formy hodnoty zboží, je proto zároveň obráceně uskutečněním pouze ideální užitné hodnoty peněz - proměna zboží na peníze a zároveň proměna peněz na zboží. Tento jediný proces je dvoustranným procesem, z pólu vlastníka zboží prodej, z protipólu vlastníka peněz nákup. Prodej je tedy nákupem, $Z - P$ a zároveň $P - Z$. (66)

Až dosud se nezabýváme jiným ekonomickým vztahem než vztahem mezi vlastníky zboží, vztahem, kdy si tito přivlastní výsledek cizí práce, přičemž se vlastního zbavují. Vůči vlastníku zboží může proto jiný vlastník vystupovat pouze jako vlastník peněz, buď proto, že výsledek jeho práce má již od přírody formu peněz - je tedy peněžním materiálem, zlatem, a tak dále - nebo proto, že se jeho vlastní zboží právě stáhlo z kůže a svléklo svou původní užitnou formu. Aby zlato účinkovalo jako peníze, tak musí přirozeně v nějakém místě vstoupit na trh. Toto místo leží v místě jeho výroby, kde se jako bezprostřední výsledek práce směňuje za jiný výsledek práce té samé hodnoty. Ale od tohoto okamžiku už představuje uskutečněnou cenu zboží. (67) Pomineme-li směnu zlata za zboží na místě jeho výroby, tak je zlato v rukách každého vlastníka zboží obraznou formou jeho prodaného zboží, výsledkem prodeje, nebo-li první metamorfózy $Z - P$. (68) Z myšlených peněz, nebo-li míry hodnoty, se stalo zlato, protože všechna zboží prostřednictvím něho měří své hodnoty, a tím z něj dělají myšlený protiklad své užitné formy - formu své hodnoty. Skutečnými penězi se stane, protože z něj ta zboží prostřednictvím svého všestranného prodeje dělají svou skutečnou proměněnou užitnou formu, a proto i svou skutečnou formu hodnoty. Ve své formě hodnoty to zboží zahradí všechny stopy po své přírodní užitné hodnotě a zvláštní užitečné práci, které vděčí za svůj původ, aby se zakuklilo do stejnorodého společenského zhmotnění nerozlišitelné lidské práce. Na penězích nevidíme, jakého druhu byla ta zboží, která se na ně proměnila. Ve své peněžní formě vypadají jedno jako druhé. Peníze proto mohou být odpadem, ačkoli odpad nejsou peníze. Připusťme, že ty dvě babky, za které náš tkadlec prodal své zboží, jsou proměněnou formou jedné tuny pšenice. Prodej plátna, $Z - P$, je zároveň jeho nákupem, $P - Z$. Prodejem plátna se však dává do pohybu proces, který končí protikladem - nákupem Bible; nákupem plátna končí proces, který začal protikladem - prodejem pšenice. $Z - P$ (plátno - peníze), tato první fáze pohybu $Z - P - Z$ (plátno - peníze - Bible), je zároveň $P - Z$ (peníze - plátno) poslední fází jiného pohybu $Z - P - Z$ (pšenice - peníze - plátno). První metamorfóza jednoho zboží - jeho proměna ze zboží formy na peníze - je zároveň vždy druhou protichůdnou metamorfózou nějakého jiného zboží - jeho zpětné proměny z peněžní formy na zboží. (69)

$P - Z$.

Druhá nebo-li závěrečná metamorfóza zboží: nákup. - Protože jsou peníze obraznou formou všech ostatních zboží, nebo-li výsledkem jejich všeobecného prodávání, tak jsou absolutně prodejným zbožím. Ony čtou všechny ceny obráceně a odrážejí se tak ve všech tělesech zboží jako v materiálu obětovaném jejich vlastnímu bytí zbožím. Zároveň pak ty ceny - žádostivé oči, jimiž zboží na peníze mrkají - ukazují meze své schopnosti proměny - tedy své vlastní množství. Protože zboží během své proměny na peníze zmizí, tak na penězích nevidíme, jak se dostaly do rukou svého vlastníka nebo co se na ně proměnilo. *Non olet,** ať už jsou jakéhokoli původu. Jestli na jedné straně zastupují prodané zboží, tak na druhé straně zastupují zboží ke koupi. (70)

P - Z, nákup je zároveň prodejem, Z - P; poslední metamorfóza jednoho zboží je proto zároveň první metamorfózou nějakého jiného zboží. U našeho tkalce se život jeho zboží uzavírá Bibli, na kterou zpátky proměnil ty dvě libry šterlinku. Avšak prodáváč Bibli převedl ty dvě libry od tkalce na pálenku. P - Z, závěrečná fáze procesu Z - P - Z (plátno - peníze - Bible), je zároveň Z - P, první fází procesu Z - P - Z (Bible - peníze - pálenka). Protože výrobce zboží dodává jen nějaký jednostranný výrobek, prodává ho často ve velkém měřítku, zatímco ho jeho mnohostranné potřeby nutí, aby skutečnou cenu, nebo-li získanou sumu peněz, rozmělnil na mnoho nákupů. Jeden prodej proto vyúsťuje do mnoha nákupů různých zboží. Závěrečná metamorfóza jednoho zboží tak tvoří sumu prvních metamorfóz jiných zboží.

Pokud se nyní podíváme na celkovou proměnu jednoho zboží, například plátna, tak nejdříve vidíme, že se skládá ze dvou protichůdných a vzájemně se doplňujících pohybů, Z - P a P - Z. Tyto dvě protichůdné proměny zboží se uskutečňují ve dvou protichůdných společenských procesech vlastníka zboží a odrážejí se ve dvou protichůdných ekonomických rysech tohoto vlastníka. Jako činitel prodeje se stává prodejcem, jako činitel nákupu kupcem. Avšak stejně jako u každé proměny zboží existují vedle sebe na opačných pólech současně obě jeho formy - zbožní forma a peněžní forma, stejně tak naproti každému vlastníku zboží jako prodejci stojí nějaký kupec a jako kupci nějaký prodejce. Tak jako každé zboží postupně projde dvěma obrácenými proměnami - ze zboží na peníze a z peněz na zboží, stejně tak každý vlastník zboží projde rolí prodejce a kupce. Tyto dvě postavy tedy nejsou pevně dány, nýbrž v oběhu zboží stále mění osoby.

Celková metamorfóza nějakého zboží ve své nejjednodušší formě představuje čtyři vrcholy a tři zúčastněné osoby. Nejprve vystoupí peníze vůči zboží jako forma jeho hodnoty, která pak - v cizí kapse - dostane věcně hmatatelné uskutečnění. Takto vůči vlastníku zboží vystoupí vlastník peněz. Jakmile je nyní zboží proměněno na peníze, tak se peníze stanou svou ekvivalentní formou, jejíž užitná hodnota, nebo-li její obsah, existuje v tělesech ostatních zboží. Peníze jsou jako cílový bod první proměny zboží zároveň výchozím bodem proměny druhé. Tak se z prodejce v prvním výstupu stává kupec ve výstupu druhém, kde vůči němu vystoupí nějaký třetí vlastník zboží jako prodejce. (71)

Obě obrácené pohybové fáze proměny zboží tvoří koloběh: zbožní forma, sejmutí zbožní formy, návrat ke zbožní formě. Ovšem také zde je zboží určeno v protikladech. Ve výchozím bodě je pro svého vlastníka ne-užitnou hodnotou, v koncovém bodě je pak pro svého vlastníka hodnotou užitnou. Takto se peníze jeví nejprve jako krystal hodnoty, na který se to zboží promění, aby se následně roztekly do pouhé ekvivalentní formy toho zboží.

Ty dvě proměny, které tvoří koloběh jednoho zboží, tvoří zároveň obrácené dílčí proměny druhých zboží. Jedno a totéž zboží (plátno) začíná řadu svých vlastních proměn a uzavírá celkovou proměnu nějakého jiného zboží (pšenice). Během své první proměny - prodeje - plátno hraje tyto dvě role v jediné osobě. Naproti tomu jako zlatá kukla, ve které plátno samo putuje cestou všeho živého, ukončuje zároveň první proměnu nějakého třetího zboží. Koloběh, který opisuje proměna každého zboží, se tedy nevyhnutelně a nerozuzlitelně proplétá s koloběhy ostatních zboží. Tento celkový proces se projevuje jako oběh zboží.

Oběh zboží se neliší od bezprostředního směňování výrobků jen formálně, nýbrž také věcně. Ohlédněme se zpět za jeho průběhem. Tkadlec určitě vyměnil plátno za Bibli, vlastní zboží za cizí. Avšak tento jev je pravdou pouze pro něho. Obchodník s Biblemi, jenž dává přednost kořalce, nezamýšlel vyměnit Bibli za plátno stejně jako tkadlec, který neví nic o tom, že jeho plátno bylo vyměněno za pšenici, a tak dále. Zboží pana A je nahrazeno zbožím pana B, avšak pan A i B si svá zboží vzájemně nevyměňují. Může se vskutku přihodit, že pan A i B vzájemně jeden u druhého nakupují, avšak tento zvláštní vztah v žádném případě není podmíněn všeobecnými vztahy oběhu zboží. Na jedné straně zde vidíme, jak směna zboží bourá místní jednotlivá omezení bezprostřední směny výrobků a rozvíjí látkovou výměnu lidské práce. Na druhé straně se tu vyvíjí celý okruh společenských přirozených souvislostí, které účinkující osoby neovládají. Tkadlec může plátno prodat pouze proto, že sedlák právě prodal pšenici, zbožný horlivec může prodat Bibli pouze proto, že tkadlec právě prodal plátno, lihovarník může prodat pálenou vodu pouze proto, že ten druhý právě prodal vodu věčného života, a tak dále, a tak dále.

Proces oběhu proto také nezaniká vzájemným předáním užitných hodnot - jako bezprostřední výměna výrobků. Peníze nezmezí tím, že nakonec vypadnou z řady proměn jednoho zboží. Vždy se srážejí na místě oběhu vyklizeném po nějakém zboží. Například v celkové proměně plátna: plátno - peníze - Bible nejprve z oběhu vypadne plátno, peníze nastoupí na jeho místo, pak vypadne z oběhu Bible a peníze zaujmou její místo. Náhrada zboží zbožím zároveň nechává ve třetí ruce peněžní zboží. (72) Ten oběh neustále potí peníze.

Nic nemůže být pošetilejší než to dogma, že oběh zboží nutně působí rovnováhu prodeje a nákupů, protože každý prodej je nákupem a obráceně. Pokud se tím myslí, že se počet uskutečněných prodejů rovná počtu nákupů, tak je to naprosto prázdný pojem. Mělo by se tím však ukázat, že prodejce přivede na trh svého vlastního kupce. Prodej a nákup jsou jako vzájemný vztah mezi dvěma osobami na opačných pólech - vlastníkem zboží a vlastníkem peněz - jedním totožným skutkem. Obě osoby provádějí dva pólově obrácené skutky jako činnost jedné a té samé osoby. Ona totožnost prodeje a nákupu proto znamená, že to zboží bude zbytečné, pokud - vhozeno do alchymistické baňky oběhu zboží - nevypadne jako peníze, není svým vlastníkem prodáno, tedy není vlastníkem peněz koupeno. Ona totožnost dále zahrnuje to, že ten proces, pokud se podaří, dá tomu zboží místo klidu, část jeho života, která může být kratší či delší. Protože první proměnou zboží je současný prodej a nákup, tak je tato část procesu zároveň samostatným procesem. Kupce má zboží a prodejce má peníze, to znamená, že se zboží osvědčilo jako schopné oběhu, ať už se na trhu znovu objeví dříve nebo později. Nikdo nemůže prodat bez toho, aby někdo jiný koupil. Avšak ten, kdo prodal, nemusí ještě sám bezprostředně koupit. Oběh rovněž staví směně výrobků časové, místní a individuální meze tím, že zde tu bezprostřední totožnost výměny vlastního výrobku za cizí štěpí na protiklad prodeje a nákupu. To, že samostatné procesy, které vůči sobě vzájemně vystupují, tvoří vnitřní jednotu, stejně tak znamená, že se ta jejich vnitřní jednotka ve vnějších protikladech pohybuje. Pokud vnější osamostatnění těch vnitřních částí, jež jsou nesamostatné, protože se vzájemně doplňují, zajde až do určitého bodu, tak se ta jednotka násilně uplatní - prostřednictvím krize. Ten protiklad užité hodnoty a hodnoty vlastní každému zboží, ten protiklad osobní práce, která se zároveň musí projevit jako bezprostředně společenská práce, ten protiklad určité zvláštní práce, která zároveň platí pouze jako neurčitá obecná práce, ten protiklad zosobnění věci a zvěcnění osob - tento vnitřní rozpor obsahuje v protikladech proměny zboží svou rozvinutou formu pohybu. Tyto formy proto v sobě zahrnují možnost, avšak také pouze možnost krize. Vývoj této možnosti ke skutečnosti vyžaduje celý okruh vztahů, které z pohledu jednoduchého oběhu zboží ještě vůbec neexistují. (73)

Peníze jako zprostředkovatel oběhu zboží zastávají funkci oběživa.

b) Běh peněz

Změna forem, ve kterých se uskutečňuje látková výměna výsledků práce, Z - P - Z, způsobuje, že jedna a tatáž hodnota jako zboží tvoří výchozí bod tohoto procesu a jako zboží se vrací zpět do tohoto bodu. Tento pohyb zboží je proto oběhem. Na druhé straně tato jedna a tatáž forma vylučuje oběh peněz. Jejím výsledkem je, že se peníze stále vzdalují od svého výchozího bodu a nevracejí se k němu. Prodejce drží proměněnou formu svého zboží - peníze - tak dlouho, jak dlouho se zboží nalézá ve stadiu první proměny, nebo-li má za sebou pouze první polovinu svého oběhu. Pokud je ten proces - prodeje, aby se nakoupilo - dokončen, tak už také peníze znovu utekly z rukou svého původního vlastníka. Ovšem když tkadlec, potom co koupil Bibli, znovu prodá plátno, vrátí se také peníze zpět do jeho rukou. Avšak nevrátí se prostřednictvím oběhu těch prvních dvaceti loktů plátna, které zjevně odešly z rukou tkalce do rukou prodávče Biblí. Peníze se k němu opět dostanou pouze proto, že obnovil či opakoval tentýž proces oběhu s novým zbožím, přičemž ten proces opět skončí tímtež výsledkem. Ta forma pohybu, která je penězům bezprostředně dána oběhem zboží, je proto jejich neustálým vzdalováním se z výchozího bodu, je pohybem z rukou jednoho vlastníka zboží do rukou nějakého jiného, nebo-li je to **běh (currency, cours de la monnaie)**.

Běh peněz poukazuje na neustálé, jednotvárné opakování jednoho a téhož procesu. Zboží stále stojí na straně prodejce a peníze na straně kupce jako prostředek k nakupování. Peníze účinkují jako prostředek nakupování tím, že uskutečňují cenu zboží. Tím, jak ji uskutečňují, přenášejí zboží z rukou prodejce, zatímco současně utíkají z rukou kupce do rukou prodejce, aby se tentýž proces mohl znovu zopakovat s jiným zbožím. To, že tato jednostranná forma pohybu peněz vychází z dvoustranné formy pohybu zboží, je zakryto. Toto opačné zdání vytváří sama povaha oběhu zboží. První proměna zboží je viditelná nejen jako pohyb peněz, nýbrž také jako pohyb samotného zboží, avšak druhá proměna zboží je viditelná pouze jako pohyb peněz. V první polovině svého oběhu si zboží vymění místo s penězi. Tím zároveň vypadává z oběhu jeho užitná forma a spadne do spotřeby. (74) Forma jeho hodnoty, nebo-li peněžní maska, nastoupí na jeho místo. Tu druhou polovinu svého oběhu už neprojde ve své vlastní přirozené kůži, nýbrž ve své peněžní kůži. Návaznost toho pohybu jde zcela na vrub peněz a tentýž pohyb, který pro zboží znamená dva protichůdné procesy, pro peníze znamená stále jeden proces - peníze si vymění místo s pokaždé jiným zbožím. Výsledek oběhu zboží - nahrazení jednoho zboží druhým - se nejeví jako zprostředkován změnou jejich vlastních forem, nýbrž jeví se jako zprostředkován funkcí peněz jako prostředku oběhu, který dává zboží, jež jsou sama o sobě nehybná, do pohybu a přenáší je z rukou, ve kterých jsou ne-užitnými hodnotami do rukou, ve kterých jsou užitnými hodnotami, stále do protisměrného pohybu vůči vlastnímu peněžnímu běhu. Peníze stále vyhánějí zboží ze sféry oběhu, přičemž stále zaujímají jejich místo v oběhu a samy se vzdalují od svého výchozího bodu. Proto ačkoli je pohyb peněz pouze vyjádřením oběhu zboží, tak se oběh zboží obráceně jeví pouze jako výsledek pohybu peněz. (75)

Na druhé straně penězům přísluší pouze funkce prostředku oběhu, protože jsou osamostatněnou hodnotou zboží. Jejich pohyb jako prostředku oběhu je proto vskutku pouze pohybem jejich vlastní formy. Toto se proto musí také hmatatelně odrážet v běhu peněz. Tak například plátno nejprve promění svou zboží formu do formy peněžní. Druhý konec jeho první proměny Z - P - peněžní forma - se potom stane prvním koncem jeho druhé proměny P - Z - jeho zpětnou proměnou na Bibli. Avšak každá z těchto proměn formy se uskutečňuje prostřednictvím jediné výměny mezi zbožím a penězi - prostřednictvím jejich vzájemné výměny. Tytéž peníze přicházejí do rukou prodejce jako pozůstatek formy jeho zboží a tyto ruce opouštějí jako absolutně prodejná forma zboží. Přemístí se dvakrát. První proměna plátna strčí tyto peníze do kapsy tkalce, ta druhá proměna je opět vytáhne ven. Obě protichůdné proměny forem jednoho a téhož zboží se tedy vzájemně zrcadlí v dvojitěm přemístění peněz protichůdnými směry.

Pokud se naproti tomu odehrají pouze jednostranné proměny zboží, pouhé prodeje nebo nákupy, jak je libo, tak se jedny a tytéž peníze také přemístí jen jednou. Jejich druhé přemístění stále vyjadřuje onu druhou proměnu zboží - jeho zpětnou proměnu z peněz na zboží. V častém opakování přemísťování peněz se neodráží jen řada proměn jednoho jediného zboží, nýbrž také souhrn nespočetných proměn světa zboží vůbec. Rozumí se ostatně samo sebou, že všechno toto platí pouze pro zde rozebíranou formu jednoduchého oběhu zboží.

Každé zboží, při svém prvním kroku do oběhu, při své první proměně formy, vypadává z oběhu, do kterého stále nastupuje zboží nové. Peníze jako prostředek oběhu naproti tomu stále pobývají ve sféře oběhu a pohybují se stále jen v ní. Z toho vyvstává otázka, kolik peněz tato sféra stále pohlcuje.

V jedné zemi se každý den odehrávají mnohé současné a tedy vedle sebe probíhající jednostranné proměny zboží, nebo-li jinými slovy, pouhé prodeje na jedné straně a pouhé nákupy na straně druhé. Svými cenami se ta zboží přesně rovnají určitému myšlenému množství peněz. Protože zde zboží a peníze stále stojí proti sobě v této bezprostřední formě, kterou nyní probíráme - zboží na pólu prodeje a peníze na protipólu nákupu, tak je množství oběživa potřebného pro proces oběhu v tomto světě zboží určeno přesně součtem cen zboží. Peníze vskutku pouze představují skutečný celkový součet cen zboží, které bychom jinak mysleli jako množství zlata. Rovnost těchto množství se proto rozumí sama sebou. Avšak víme, že se při stálých hodnotách zboží samy jejich ceny mění podle hodnoty zlata (materiálu peněz), stoupají, když hodnota zlata klesá, a klesají, když hodnota zlata roste. Když pak na základě toho celkový součet cen zboží roste nebo klesá, tak musí množství obíhajících peněz úměrně tomu růst nebo klesat. Změna množství oběživa zde ovšem vyvěrá ze samotných peněz, nikoli však z jejich funkce oběživa, nýbrž z jejich funkce míry hodnoty. Ceny zboží se nejprve mění nepřímou úměrně hodnotě peněz a pak se množství oběživa mění přímo úměrně cenám zboží.

Přesně tentýž jev by se odehrál, kdyby například neklesla hodnota zlata, ale ve funkci míry hodnoty by ho nahradilo stříbro, a nebo kdyby nestoupila hodnota stříbra, ale z funkce míry hodnoty by ho vypudilo zlato. V prvním případě by pak muselo obíhat více stříbra než před tím zlata a ve druhém případě pak méně zlata než před tím stříbra. V obou případech se změnila hodnota materiálu peněz - tedy hodnota zboží, které účinkuje jako míra hodnot - proto se změnila cenová vyjádření hodnot zboží, a proto se změnilo i množství obíhajících peněz, které slouží k uskutečňování těchto cen. Viděli jsme, že sféra oběhu má v sobě díru, kterou do ní zlato (nebo stříbro, zkrátka peněžní materiál) vstupuje jako zboží dané hodnoty. Tato hodnota je předpokladem funkce peněz jako míry hodnoty, tedy předpokladem stanovování cen. Jestliže nyní například poklesne hodnota samotné míry hodnoty, tak se to nejprve projeví změnou cen zboží, která se bezprostředně směňuje za zboží v místech výroby drahých kovů. V méně vyvinutých částech měšťanské společnosti se pak velká část ostatních zboží ještě dlouhou dobu oceňuje zastaralou hodnotou míry hodnoty, která už je nyní pouhou iluzí. Dál se postupně jedno zboží napojí na další prostřednictvím svých vzájemných hodnotových vztahů a ceny zboží ve zlatě nebo stříbre se pozvolna dorovnají do poměrů určených jejich vzájemnými hodnotami, až jsou nakonec všechny hodnoty zboží oceňovány podle nové hodnoty peněžního kovu. Tento proces vyrovnávání je provázen stálým doplňováním drahých kovů, které proudí do oběhu jako náhrada za zboží, která byla směněna přímo za drahé kovy. Proto v té samé míře, v jaké se opravené oceňování zboží rozšiřuje na celou obec, či jak se hodnoty zboží oceňují podle nové pokleslé a dále až na určitý bod klesající hodnoty kovu, je také k mání přírůstek peněz nutný k uskutečnění těch vyšších cen. Jednostranné pozorování skutečností, které následovaly po objevení nových zlatých a stříbrných nalezišť, svedlo ekonomy sedmnáctého a hlavně osmnáctého století k tomu mylnému závěru, že ceny zboží stouply, protože v oběhu fungovalo více zlata a stříbra. V následujícím odstavci budeme předpokládat, že je hodnota zlata stálá tak, jak ostatně v okamžiku oceňování vsutku je.

Za tohoto předpokladu je tedy množství oběživa stanoveno součtem cen zboží. Nyní dále předpokládejme, že je dána cena každého druhu zboží, takže ten součet cen zboží zcela zřejmě závisí na objemu zboží, které se nachází v oběhu. Nemusíme si vůbec lámat hlavu, abychom pochopili, že když 1 tuna pšenice stojí 2 libry šterlinku, tak 100 tun stojí 200 liber šterlinku, 200 tun stojí 400 liber šterlinku, a tak dále, tedy s objemem pšenice proto musí růst i objem peněz, které se za ni při prodeji vymění.

Pokud předpokládáme stálý objem zboží, tak se objem obíhajících peněz mění podle kolísání cen zboží. Objem peněz se zvětšuje a zmenšuje, protože se součet cen všech zboží následkem změny jejich cen zvyšuje nebo snižuje. Ani není nutné, aby ceny všech zboží současně stoupaly nebo klesaly. Zvyšování ceny jednoho určitého hodně prodáváného druhu zboží v prvním případě nebo pokles jeho ceny v případě druhém postačí, aby se součet cen všech obíhajících zboží zvýšil nebo snížil a tím tedy také dostal do oběhu více nebo méně peněz. Ať už ta změna ceny zboží odráží skutečnou změnu hodnoty nebo pouhé kolísání tržních cen, účinek na množství oběživa je jeden a tentýž.

Dejme tomu, že máme nějaký počet vzájemně nezávislých, současných, a proto v místě vedle sebe probíhajících prodejů, nebo-li částečných proměn, například jedné tuny pšenice, dvaceti loktů plátna, jedné Bible a čtyř galonů pálenky. Pokud je cena každého z těchto zboží 2 libry šterlinku, tak cena, za kterou se všechna prodají, musí být 8 liber šterlinku, takže do oběhu musí vstoupit peníze v množství 8 liber šterlinku. Naproti tomu pokud ta samá zboží tvoří články řetězce proměn, jak už ho známe: 1 tuna pšenice - 2 libry šterlinku - 20 loktů plátna - 2 libry šterlinku - 1 Bible - 2 libry šterlinku - 4 galony pálenky - 2 libry šterlinku tak potom ty 2 libry šterlinku umožňují oněm různým zbožím v řadě za sebou obíhat, přičemž jejich součet v řadě za sebou dělá těch celkových 8 liber, aby nakonec ty 2 libry šterlinku spočinuly v rukou lihovárníka. Ony vykonají čtyři přeběhy. Toto opakované přemístění jedné a těch samých peněz představuje onu dvojitou změnu formy zboží - jeho pohyb dvěma protichůdnými stadii - a spojení proměn různých zboží. (76) Protichůdné a vzájemně se doplňující fáze, kterými tento proces probíhá, nemohou běžet vedle sebe v jednom místě, nýbrž mohou pouze následovat v čase jedna po druhé. Časové úseky proto tvoří míru trvání tohoto procesu, nebo-li počtem přeběhů jednoho a téhož balíku peněz v daném čase se měří rychlost běhu peněz. Řekněme, že by proces oběhu oněch čtyř zboží trval například jeden den. Pak by byl celkový součet cen 8 liber, počet přeběhů jednoho a téhož balíku peněz během dne by byl 4 a množství obíhajících peněz by bylo 2 libry, nebo-li pro daný časový úsek procesu oběhu platí:

celkový součet cen zboží

= množství peněz, které účinkují jako oběživo

počet přeběhů jedné peněz

Tento zákon platí obecně. Proces oběhu v nějaké zemi v daném časovém úseku sice na jedné straně obsahuje mnoho samostatných současných a v místě vedle sebe probíhajících prodejských (nebo také nákupů), nebo-li částečných proměn, při kterých se jedny a ty samé peníze přemístí pouze jednou, nebo-li provedou pouze jeden přeběh, na druhé straně však obsahuje mnoho řetězců proměn, které mají více nebo méně článků a které vedou z části vedle sebe a z části se vzájemně propojují a ve kterých tentýž balík peněz provede větší nebo menší množství přeběhů. Celkový počet přeběhů všech balíků peněz, které se nacházejí v oběhu, však dává průměrný počet přeběhů jediného balíku peněz, nebo-li průměrnou rychlost běhu peněz. Množství peněz, které jsou na začátku řekněme denního procesu oběhu do něj vloženy, je přirozeně určeno součtem cen současně a na místě vedle sebe obíhajících zboží. Avšak během toho procesu se jeden balík peněz stane takřikajíc zodpovědným za ty ostatní. Jestliže jeden zvýší rychlost svého běhu, tak ochromí ty ostatní nebo zcela vyletí ven ze sféry oběhu, protože ta může vstřebat jen takové množství zlata, které se, vynásobeno středním počtem přeběhů jeho jediného prvku, rovná součtu cen, jež se mají uskutečnit. Proto jestliže roste počet přeběhů balíků peněz, tak se zmenšuje jejich obíhající objem. Jestliže se zmenšuje počet jejich přeběhů, tak roste jejich objem. Protože je objem peněz, které mohou účinkovat jako oběživo, při dané průměrné rychlosti dán, tak se proto například musí do oběhu vložit pouze jedno určité množství jednolibrových bankovek, aby se z něho vytlačilo stejné množství jednolibrových zlatých mincí, což je trik dobře známý všem bankám.

Tak jak se proces oběhu zboží, to znamená jejich obíhání protichůdnými proměnami, může vůbec projevit pouze během peněz, stejně tak se rychlost změny jejich formy, chvat látkové výměny, neustálé vzájemné propojování řetězců proměn, rychlé mizení zboží ze sféry oběhu a jejich stejně tak rychlé nahrazování novými zbožím, projevuje rychlostí běhu peněz. Rychlostí běhu peněz se tedy projevuje plynulá jednota protikladných a vzájemně se doplňujících fází - proměna předmětu spotřeby na předmět hodnoty a jeho zpětná proměna z předmětu hodnoty na předmět spotřeby, nebo-li jednota obou procesů, prodeje i nákupu. Zpomalením běhu peněz se naopak projeví rozdělení a osamostatnění těchto protikladných procesů, váznutí proměny formy a tedy i látkové výměny. To, odkud pochází toto váznutí, přirozeně není podle samotného oběhu poznat. Ono pouze ukazuje ten samotný jev. Populární názor, který když vidí, že se peníze při zpomaleném běhu peněz ve všech bodech na okraji oběhu méně často objevují a mizí, pak tento jev vysvětluje nedostatečným množstvím oběživa. (77)

Celkové množství peněz, které v každém časovém úseku účinkují jako oběživo, je tedy na jedné straně určeno součtem cen obíhajících zboží, na druhé straně pak pomalejším nebo rychlejším tokem jejich protikladných procesů oběhu, na kterém závisí, kolikátá část každého součtu cen může být uskutečněna těmi samými balíky peněz. Celkový součet cen zboží však závisí jak na objemu tak i na cenách každého druhu zboží. Ty tři činitelé: pohyb cen, objem obíhajících zboží a konečně rychlost běhu peněz se však mohou měnit v různých směrech a vztazích, součet cen, jež se mají uskutečnit, proto i objem oběživa podmíněný tím součtem, se tedy vyskytují ve velmi mnoha kombinacích. My zde uvedeme pouze ty, jež jsou pro dějiny cen zboží těmi nejdůležitějšími.

Při stálých cenách zboží může objem oběživa růst, protože objem obíhajících zboží také narůstá, protože rychlost běhu peněz klesá nebo protože obě příčiny působí společně. Objem oběživa se může naopak snižovat s klesajícím objemem zboží nebo rostoucí rychlostí oběhu.

Když ceny zboží všeobecně stoupají, tak může objem oběživa zůstat stejný, pokud se objem obíhajících zboží v tom samém poměru snižuje, přičemž jejich ceny se zvyšují, nebo pokud se zvyšuje rychlost běhu peněz vůči rychlosti zvyšování cen, přičemž objem obíhajících zboží zůstává stejný. Objem oběživa může klesat, když objem zboží klesá rychleji než ceny nebo když rychlost oběhu roste rychleji než ceny.

Když ceny zboží všeobecně klesají, tak může objem oběživa zůstat stejný, pokud objem zboží roste v tom samém poměru, v jakém ceny zboží klesají, nebo pokud rychlost běhu peněz klesá ve stejném poměru, v jakém klesají ceny. Rychlost běhu peněz může růst, pokud objem zboží roste rychleji, než jak

ceny zboží klesají, nebo pokud rychlost oběhu zboží klesá rychleji, než jak klesají ceny zboží.

Změny různých činitelů se mohou vzájemně vyrovnávat, takže navzdory jejich stálým výkyvům roste celkový součet cen zboží konstantní, tedy také i objem obíhajících peněz. Proto vidíme, zejména při pohledu na delší údobí, mnohem konstantnější průměrnou úroveň objemu peněz obíhajících v každé zemi a - s výjimkou silných otřesů, jež periodicky vznikají kvůli krizím ve výrobě a obchodu, zřídka pak kvůli změně samotné hodnoty peněz - mnohem menší odchylky od této průměrné úrovně, než bychom očekávali na základě zběžného pohledu.

Ten zákon, že množství oběživa je určeno součtem cen obíhajících zboží a průměrnou rychlostí běhu peněz, (78) se dá také vyjádřit tak, že při daném součtu hodnot zboží a dané průměrné rychlosti proměny těch hodnot, závisí množství přebíhajících peněz, nebo-li materiálu peněz, na jeho vlastní hodnotě. Ten klam, že ceny zboží jsou naopak určeny objemem oběživa, přičemž objem oběživa je určen objemem peněžního materiálu, který se v zemi nachází, (79) má pro jeho původní zastánce kořeny v přežití hypotéze, že zboží bez ceny a peníze bez hodnoty vstupují do procesu oběhu, kde se pak má alikvótní díl cen zboží směnit za alikvótní díl drahého kovu. (80)

c) Mince. Znamka hodnoty.

Z funkce peněz jako oběživa vyplývá jeho mincovní forma. Váhový díl zlata představovaný cenou či peněžním jménem zboží musí vůči zboží v oběhu vystupovat jako stejnorodý kus zlata, nebo-li mince. Stejně jako u stanovování měřítek cen, připadá toto mincování na stát. Prostřednictvím různých národních uniforem, které zlato a stříbro jako mince nosí a které si však na světovém trhu zase svlékají, se projevuje rozdělení mezi vnitřními či národními sférami oběhu zboží a sférou celosvětového trhu.

Zlaté mince a zlaté pruty se tedy liší pouze tvarem, přičemž zlato je stále možno přetvořit z jedné formy do druhé. (81) Cesta ven z mincovny je však zároveň pochodem do tavícího kotle. Při běhu se otírají zejména zlaté mince, některé více, jiné méně. Nápis na zlatě a zlatá látka, jmenovitý obsah a skutečný obsah, vcházejí do procesu odlučování. Stejnojmenné zlaté mince začnou mít různé hodnoty, neboť budou mít různé váhy. Zlato jako oběživo se odchýlí od zlata jako měřítka cen a tak přestane být skutečným ekvivalentem zboží, jejichž cenu uskutečňuje. Dějiny těchto zmatků vytvářejí dějiny mincovnictví středověku a novověku až do 18. století. Přirozený sklon procesu oběhu proměnit u mincí bytí zlatem na bytí obrazem zlata, nebo-li proměnit minci na symbol jejího oficiálního kovového obsahu, byl posvěcen nejmodernějšími zákony o stupni ztráty kovu, po jehož dosažení se zlaťák stane neschopným běhu a je demonetizován.

Jestliže samotný běh peněz odděluje skutečný obsah mince od jmenovitého, jeho bytí jako kovu od jeho bytí jako oběživa, tak už má v sobě ukrytu tu možnost, aby byly kovové peníze ve své funkci mincí nahrazeny symboly či známkami z jiného materiálu. Technické překážky při mincování drobných váhových dílů zlata popřípadě stříbra a ta okolnost, že méně ušlechtilé kovy původně sloužily jako míry hodnoty místo těch drahých, stříbro místo zlata, měď místo stříbra, a proto v okamžiku, kdy je ten dražší kov sesadil z trůnu, obíhaly jako peníze, tato okolnost historicky vysvětluje roli stříbrných a měděných známek jako náhražek zlatých mincí. Ony nahrazují zlato v těch drahách oběhu zboží, ve kterých mince obíhají nejrychleji, a proto se také nejrychleji opotřebovávají, to znamená tam, kde se nákupy a prodeje odehrávají bez přerušení a v tom nejmenším měřítku. Aby se zabránilo ustálení těchto běžců na místě samotného zlata, tak je zákonem stanoven velmi nízký poměr, ve kterém oni samotní musejí být při placení místo zlata přijímáni. Ty určité dráhy, ve kterých běhají různé druhy mincí, se přirozeně vzájemně do sebe vnořují. Ty náhražkové mince se vedle zlata vyskytují při placení za zboží o ceně zlomků těch nejmenších zlatých mincí; zlato stále vstupuje do drobného oběhu, stejně tak je však stále vytlačováno výměnou za náhražkové mince. (82)

Obsah kovu ve stříbrných nebo měděných známkách je libovolně stanoven zákonem. Při běhu se otírají ještě rychleji než zlaté mince. Jejich funkce mincí je proto fakticky zcela nezávislá na jejich váze, to znamená na jejich hodnotě. Bytí zlata jako mince se zcela odloučí od své hodnotové látky. Poměrně nehodnotné věci, papírové lístky, mohou tedy samy fungovat na místě mincí. V kovových peněžních známkách je tento symbolický rys ještě do určité míry skrytý. U papírových peněz se ukazuje očividně. Vidíme, že *ce n'est que le premier pas que coute*.*

Jedná se zde pouze o státní papírové peníze s daným kurzem. Ty vyrůstají bezprostředně z kovového oběhu. Naproti tomu cenné papíry předpokládají vztahy, které jsou pro nás jako pozorovatele jednoduchého oběhu zboží ještě zcela neznámé. Předběžně však poznamenejme, že jak vlastní papírové peníze vycházejí z funkce peněz jako oběživa, tak mají podobně cenné papíry své přirozené kořeny ve funkci peněz jako platidla. (83)

Papírové lístky, jejichž peněžní názvy, jako 1 libra šterlinku, 5 liber šterlinku, a tak dále, jsou na nich natištěny, vkládá stát do procesu oběhu. Pokud skutečně obíhají místo stejnojmenných obnosů zlata, tak se v jejich pohybu odrážejí pouze samotné zákony běhu peněz. Jeden určitý zákon papírového oběhu může pocházet pouze z jeho zástupného vztahu vůči zlatu. A tímto zákonem je jednoduše ten, že vydávání papírových peněz je co do množství omezeno na zlato (popřípadě stříbro), které je jimi symbolicky zastoupeno a které by skutečně muselo obíhat. Nyní však to množství zlata, které může sféra oběhu pohltnout, stále kolísá pod nebo nad nějakou určitou průměrnou hladinou. Avšak objem obíhajícího média v nějaké dané zemi nikdy neklesne pod jisté minimum, které se dá stanovit na základě zkušenosti. To, že se části obsahu tohoto minimálního objemu nepřetržitě mění, to znamená, že se skládá stále z jiných kousků zlata, přirozeně nic nemění na jeho rozsahu a pohybu ve sféře oběhu. Tento objem se proto může nahradit papírovými symboly. Naproti tomu pokud by dnes byly všechny kanály oběhu plně nasyceny papírovými penězi, tak by zítra mohly být v důsledku kolísání oběhu zboží přeplněny. Veškerá míra by byla ztracena. Pokud však papír překročí svou míru, to znamená množství stejnojmenných zlatých mincí, které by mohly obíhat, tak přece představuje, pokud odhlédneme od nebezpečí jeho všeobecného znevážení, jen to množství zlata, které je určeno vlastními zákony světa zboží, tedy množství zastoupené samotným zlatem. Pokud například papírový lístek představuje 2 unce zlata místo 1 unce, tak se fakticky 1 libra šterlinku stane peněžním názvem řekněme asi 1/8 unce místo 1/4 unce. Působí to stejně, jako kdyby se zlato ve své funkci míry cen změnilo. Jedny a ty samé hodnoty, které se předtím vyjadřovaly jednou librou šterlinku, se teď vyjádří cenou dvou liber šterlinku.

Papírové peníze jsou známkou zlata, nebo-li známkou peněz. Jejich vztah vůči hodnotám zboží spočívá jen v tom, že jsou ideálně vyjádřeny tím samým množstvím zlata, kterým jsou papírem vyjádřeny symbolicky. Pokud papírové peníze zastupují množství zlata, která, jako všechna ostatní množství zboží, jsou také množstvím hodnoty, potud jsou známkou hodnoty. (84)

Konečně ptejme se, proč může být zlato nahrazeno samotnými bezcennými známkami? Takto však, jak jsme viděli, může být zlato nahrazeno pouze potud, pokud se izolovalo či osamostatnilo ve své funkci bytí mincí, nebo-li oběživem. To osamostatnění této funkce se však nekoná pro jednotlivé zlaté mince, ačkoli se projevuje stálým oběhem obrušujících se zlatých kousků. Kousky zlata jsou mincemi či oběživem čistě jen potud, pokud se skutečně nacházejí v oběhu. To, co však neplatí pro jednotlivé zlatáky, to platí pro ono minimální množství zlata, které je nahraditelné papírovými penězi. Ono stále přebývá ve sféře oběhu, stále účinkuje jako oběživo, a proto existuje výlučně jako nosič této funkce. Jeho pohyb tedy představuje pouze stále probíhající vzájemné obracení protichůdných procesů proměny zboží $Z - P - Z$, při kterém vůči zboží přistupuje jeho forma hodnoty, aby zase hned zmizela. Samostatné zjevení se směnné hodnoty zboží je zde pouhým letmým momentem. Směnná hodnota je zde okamžitě nahrazena jiným zbožím. Proto také pro tento proces, při kterém jdou peníze stále z ruky do ruky, postačuje jejich pouhá symbolická existence. Jejich funkční bytí takřka pohlcuje jejich bytí materiální. Tím jak mizí zpředmětněný odraz cen zboží, tak už funguje jen jako známka sebe sama, a proto se také může nahradit známkou. (85) Znamka peněz vyžaduje pouze svou vlastní objektivní společenskou platnost a tuto platnost papírový symbol obdrží stanovením kurzu. Tento státem stanovený kurz platí pouze uvnitř hranic daného společenství, nebo-li uvnitř sféry oběhu, ale také pouze zde se peníze vzdávají své funkce oběživa či mincí, a proto mohou pouze zde obdržet svou pouhou funkční existenci jako papírové peníze odtržené od své kovové látky.

3. Peníze

Peníze jsou to zboží, které účinkuje jako míra hodnot, a proto také jako oběživo, ať už svým vlastním tělem nebo prostřednictvím zástupce. Zlato (popřípadě stříbro) je proto penězi. Kov účinkuje jako peníze na jedné straně tam, kde se peníze musejí projevovat svým zlatým (popřípadě stříbrným) tělem - jako peněžní zboží - tedy ani čistě myšleně, jako u míry hodnoty, ani prostřednictvím zástupce, jako u oběživa; na druhé straně pak tam, kde ho jeho funkce - ať už se tato uskutečňuje jím samotným nebo prostřednictvím zástupce - ustaluje jako výhradní formu hodnoty či jediného vhodného představitele směnné hodnoty všech ostatních zboží, vůči kterým má poměr jako k čistým užitným hodnotám.

a) Hromadění pokladu

Stále probíhající kolotoč dvou protichůdných proměn zboží, nebo-li plynulé střídání prodeje a nákupu, se projevuje neúnavným během peněz, nebo-li jejich funkcí jako perpetua mobile oběhu. On se znehybní, nebo-li změní se, jak říká Boisguillebert,^{*} z meuble na immeuble, z mincí na peníze, pokud se řetězec proměn přeruší, pokud se prodej nedoplní následujícím nákupem.

Při počátečním vývoji samotného oběhu zboží se vyvíjí nutnost a touha udržet si výsledek té první proměny - proměněnou formu zboží, nebo-li jeho zlatou kuklu. (86) Zboží se prodá ne proto, aby se zboží nakoupilo, nýbrž proto, aby se zbožní forma nahradila peněžní formou. Z pouhého zprostředkovávání látkové výměny se tato změna formy stane samoučelnou. Ta prodaná forma zboží přestane fungovat jako jeho absolutně prodejná forma. Peníze tak zkamení, stane se z nich poklad, a z prodejce zboží se stane strádatel pokladu.

Přímo v začátcích oběhu zboží se na peníze proměňuje pouze přebytek užitných hodnot. Zlato a stříbro se tak samy od sebe stávají společenským vyjádřením přebytku, nebo-li bohatství. Tato naivní forma hromadění pokladů se zvětšuje u národů, kde tradičním a na své vlastní potřeby nasměřovaným výrobním způsobům odpovídá pevně stanovený okruh potřeb. Tak je tomu u Asiátů, jmenovitě u Indů. Vanderlint,^{*} který fantazíruje o tom, jak jsou ceny zboží stanoveny množstvím zlata a stříbra, které je v kraji k mání, se ptá, proč jsou indická zboží tak laciná?

Odpověď: Protože Indové ty peníze zakopávají.

Poznamenává, že mezi lety 1602 až 1734 zakopali 150 miliónů liber šterlinku ve stříbře, které původně přišly z Ameriky do Evropy. (87) Mezi lety 1856-1866, tedy za 10 let, vyvezla Anglie do Indie a Číny (kov vyvezený do Číny z velké části teče zase do Indie) 120 miliónů liber šterlinku ve stříbře, které byly před tím zaměněny za australské peníze.

U vyvinutější výroby zboží si musí každý výrobce zajistit *nervus rerum*, "společenskou pevnou záruku". (88) Jeho potřeby se stále obnovují a vyžadují neustálé nakupování cizího zboží, zatímco výroba a prodej jeho vlastního zboží stojí čas a závisí na náhodách. Aby mohl nakupovat bez toho, aby prodával, tak musí před tím prodat bez toho, aby nakoupil. Tato operace, prováděná v běžném měřítku, vypadá, že si sama protiřečí. Jenže drahé kovy se v místech své výroby směňují přímo za jiná zboží. Zde se odehrává prodej (na straně vlastníků zboží) bez toho, aby se koupilo (na straně vlastníků zlata a stříbra). (89) A pozdější prodeje bez následujících nákupů pouze zprostředkovávají další rozdělování drahých kovů mezi všechny vlastníky zboží. Takto na všech místech styku vznikají zlaté a stříbrné poklady nejrůznějších rozměrů. S možností zajistit zboží jako směnnou hodnotu nebo směnnou hodnotu jako zboží se probouzí zlatá horečka. S rozšiřováním oběhu zboží roste moc peněz, jež jsou tou nejhbitější a absolutní společenskou formou bohatství.

"Zlato je úžasná věc! Ten, kdo ho vlastní, je pánem všeho, čeho si přeje. Za zlato je dokonce možné dostat duše do ráje." (Kolumbus, v dopise z Jamaiky, 1503)

Protože na penězích není nijak vidět, co se na ně proměnilo, tak se všechno, ať už zboží nebo něco jiného, proměňuje na peníze. Vše je na prodej a dá se koupit. Oběh je velkou společenskou baňkou, do které vše padá, aby to z ní opět vypadlo jako krystal peněz. Této alchymii neodolají ani ostatky svatých, ani

mnohem choulostivější *res sacrosanctae, extra commercium hominum*.^{*} (90) Tak, jak jsou v penězích rozpuštěny všechny jakostní rozdíly mezi zbožími, stejně tak peníze jako radikální rovnostář^{*} ruší všechny rozdíly. (91) Peníze jsou však samy zbožím, prodejnou věcí, která se může stát každého soukromým vlastnictvím. Ona společenská moc se tak stane soukromou mocí soukromé osoby. Antická společnost toto zavrhuje jako rozmělnění svého ekonomického a mravního řádu. (92) Moderní společnost, která už ve svých dětských letech tahá Pluta za vlasy ven z útroby země, (93) zlatým grálem zdraví zářivé vtělení svého nejvlastnějšího principu života.

Zboží jako užitná hodnota uspokojuje zvláštní požadavek a tvoří zvláštní prvek látkového bohatství. Avšak hodnota zboží měří stupeň jeho přitažlivosti vůči všem prvkům látkového bohatství, odtud ono společenské bohatství vlastníka. Pro barbarsky jednoduchého vlastníka zboží, samotného západoevropského sedláka, je hodnota nerozlučně spojena s formou hodnoty, proto pro něj hromadění zlata a stříbra znamená hromadění hodnoty. Ovšem hodnota peněz se mění, ať už následkem změny své vlastní hodnoty, nebo změnou hodnoty mnoha zboží. To však na jedné straně nebrání tomu, že 200 uncí zlata obsahuje před i po změně více hodnoty než 100 uncí, 300 je víc než 200, a tak dále, na druhé straně, že kovová přirozená forma těchto věcí zůstává všeobecnou ekvivalentní formou všech zboží, zůstává bezprostředně společenským vtělením veškeré lidské práce. Pud hromadit poklady je od přírody nesmírný. Peníze nejsou omezeny ani svou jakostí ani svou formou, to znamená, že jsou všeobecným zástupcem látkového bohatství, protože se dají proměnit na jakékoli zboží. Avšak každý skutečný objem peněz je zároveň omezen co do množství, a proto je také pouze prostředkem nákupu s omezeným účinkem. Tento rozpor peněz mezi tímto omezením co do množství a neomezeností co do jakosti stále žene střadatele pokladu zpátky do sisyfovské práce hromadění. Je jako dobyvatel světa, který s každou novou získanou zemí nalezne jen nové hranice.

Abychom zlato jako peníze zadrželi a udělali z něj prvek hromadění pokladu, tak mu musíme zabránit v oběhu, nebo-li musíme ho přestat používat jako prostředek nákupu a proměňovat ho na prostředek spotřeby. Střadatel pokladu proto zlatému fetiši obětuje svou tělesnou slast. Pochtivě následuje evangelium odřikání. Na druhé straně může z oběhu odebrat v penězích pouze to, co do něj vloží ve zboží. Čím více vyrábí, tím více může prodávat. Pracovitost, spořivost a lakota proto tvoří jeho kardinální ctnosti, mnoho prodávat, málo kupovat, to je suma jeho politické ekonomie. (94)

Vedle bezprostřední formy pokladu jde jeho estetická forma - vlastnictví zlatých a stříbrných zboží. To roste s bohatstvím měšťanské společnosti.

"Soyons riches ou paraissions riches".^{*} (Diderot)

Tím se jednak vytváří stále se zvětšující trh pro zlato a stříbro nezávislý na jejich peněžních funkcích, jednak skrytý zdroj peněz, ze kterého peníze přitékají zejména ve společensky bouřlivých dobách.

Hromadění pokladů v ekonomii kovového oběhu plní různé funkce. Následující funkce vyvěrá z podmínek běhu zlatých nebo stříbrných mincí. Viděli jsme, jak objem peněz v oběhu neúnavně přibývá a ubývá v důsledku stálého kolísání rozsahu, cen a rychlosti oběhu zboží. Ta funkce tedy musí být schopna svého zúžení a rozšíření. Peníze se hned musejí převést do formy mincí, hned zase pryč z této formy. Aby objem skutečně obíhajících peněz stále odpovídal stupni nasycení sféry oběhu, tak musí být množství zlata a stříbra nacházející se v nějaké zemi větší než to, které je obsaženo v mincích. Tato podmínka je splněna prostřednictvím peněz ve formě pokladu. Nádrže pokladů zároveň slouží jako přiváděcí a odváděcí kanály obíhajících peněz, které tak nikdy nepřeplní své obíhací kanály. (95)

b) Platidlo

V doposud rozebírané bezprostřední formě oběhu zboží byla jedna a tatáž velikost hodnoty k mání stále dvojakým způsobem, na jednom pólu zboží, na protipólu peníze. Vlastníci zboží proto vstupovali do kontaktu pouze jako zástupci ekvivalentů, které jsou vzájemně okamžitě k mání. S vývojem oběhu zboží se ovšem vyvíjejí vztahy, ve kterých je prodej zboží časově odloučen od uskutečnění jeho ceny. Postačí, když zde z těchto vztahů naznačíme ty nejjednodušší. Jeden druh zboží pro svou výrobu vyžaduje delší čas a druhý čas kratší. Výroba různých zboží je svázána s různými ročními dobami. Jedno zboží se rodí přímo na svém trhu, druhé musí cestovat na trh vzdálený. Jeden vlastník zboží proto může vystupovat jako prodejce ještě před tím, než ten druhý vystoupí jako kupec. Při stálém opakování těch samých převodů mezi těmi samými osobami se podmínky prodeje těch zboží řídí podle jejich výrobních podmínek. Na druhé straně se užívání určitých druhů zboží, například domu, prodává na nějaký určitý čas. Kupec ve skutečnosti obdrží užitnou hodnotu toho zboží až po uběhnutí toho termínu. To znamená, že ji kupuje před tím, než ji zaplatí. Jeden vlastník zboží prodává zboží ihned k mání, ten druhý nakupuje jako pouhý zástupce peněz, nebo-li zástupce budoucích peněz. Prodejce se stane věřitelem, kupec dlužníkem. Protože se zde proměna zboží, nebo-li vývoj jeho formy hodnoty mění, dostávají proto také peníze další funkci. Stává se z nich platidlo. (96)

Postava věřitele nebo dlužníka zde vyvěrá z toho nejjednoduššího oběhu zboží. Proměna jeho forem dává prodejci a kupci tyto nové nálepky. Nejdříve jsou to tedy stejně prchavé a vzájemně hrané role činitelů oběhu - prodejce a kupce. Avšak nyní ten protiklad najednou nevypadá tak roztomile a je schopný větší krystalizace. (97) Tytéž postavy však mohou vystupovat nezávisle na oběhu zboží. Například třídní boj v antickém světě se odehrává především ve formě zápasu mezi věřiteli a dlužníky, a v Římě končí zánikem plebejského dlužníka, který je nahrazen otrokem. Ve středověku ten zápas končí zánikem feudálního dlužníka, který ztrácí svou politickou moc společně s její ekonomickou základnou. Peněžní forma - přičemž vztah věřitele a dlužníka má formu peněžního vztahu - tak zde odráží antagonismus, který vychází z hloubi ekonomických životních podmínek.

Vraťme se zpět ke sféře oběhu zboží. Současné zjevování se obou ekvivalentů - zboží a peněz - na obou pólech procesu prodeje skončilo. Peníze nyní zaprvé účinkují jako míra hodnoty při stanovování ceny toho prodaného zboží. Jeho smluvně stanovená cena měří závazek kupce, to znamená množství peněz, které k určitému termínu dluží. Zadruhé účinkují jako myšlený prostředek nákupu. Ačkoli existují jen jako příslib peněz od kupce, způsobují předání zboží. Platidlo tak ve skutečnosti vstoupí do oběhu až v termínu splatnosti, to znamená je předáno z rukou kupce do rukou prodejce. Oběživo se proměnilo na poklad, protože byl proces oběhu po první fázi přerušen, nebo-li proměněná forma zboží byla vyloučena z oběhu. Platidlo vstupuje do oběhu, ale právě až po tom, co z něj zboží vystoupilo. Peníze už ten proces nezprostředkovávají. Ony ho, jako absolutní bytí směnné hodnoty, nebo-li všeobecné zboží, samostatně ukončí. Prodejce proměnil zboží na peníze proto, aby penězi uspokojil nějakou potřebu, střadatel pokladu proto, aby zboží zachoval v peněžní formě, kupec dlužník proto, aby mohl zaplatit. Pokud nezaplatí, tak se provede nucený prodej jeho majetku. Peníze jako hodnotová forma zboží se tedy nyní stávají samoučelem prodeje prostřednictvím společenské nutnosti, která sama odpovídá vztahům procesu oběhu.

Kupec promění peníze zpět na zboží před tím, než promění zboží na peníze, nebo-li provede druhou proměnu před tou první. Zboží prodejce obíhá, svou cenu však uskutečňuje pouze soukroměprávním nárokem na peníze. To zboží se promění na užitnou hodnotu před tím, než se promění na peníze. Provedení jeho první proměny tak následuje až dodatečně. (98)

V každém určitém časovém úseku procesu oběhu splatné závazky zastupují celkovou cenu zboží, která vyvolala jejich prodej. Objem peněz, který je nutný pro uskutečnění této celkové ceny, závisí především na rychlosti běhu platidel. Ta je podmíněna dvěma okolnostmi:

- řetězením vztahů věřitelů a dlužníků, takže A obdrží peníze od svého dlužníka B a za ně dále zaplatí svému věřiteli C, a tak dále.
- a délkou času mezi různými termíny placení.

Postupující řetězení plateb, nebo-li dodatečných prvních proměn, se podstatným způsobem odlišuje od dříve probíraného proplétání řad proměn. Během oběživa není vyjádřena pouze souvislost mezi prodejci a kupci. Ta souvislost sama vzniká až s během peněz a uvnitř běhu peněz. Naproti tomu pohyb platidla

vyjadřuje společenskou souvislost, která byla hotová už před ním.

Současnost a souběžnost prodeje omezuje možnost nahradit objem mincí rychlostí jejich běhu. Tato současnost a souběžnost naopak tvoří novou páku v ekonomii platidel. Se soustředěním plateb na jednom a tomtéž místě se přirozeně vyvíjejí opatření a metody jejich vyrovnávání. Tak například virements* ve středověkém Lyonu. Nárok A na dluh B, B na C, C na A, a tak dále, se pouze potřebují setkat, aby se vzájemně vyrušily jako kladné a záporné veličiny až na nějaké určité zbývající částky. Tak postačí pouze vyrovnat bilanci dluhů. Čím mohutnější je soustředění plateb, tím je poměrně menší jejich balance, tedy i objem obíhajících platidel.

Funkce peněz jako platidla má v sobě jeden bezprostřední rozpor. Pokud se platby vyrovnávají, tak peníze účinkují pouze myšleně jako počítadlo, nebo-li jako míra hodnot. Pokud se má provést skutečná platba, nevystupují jako oběživo, jako pouhá mizící zprostředkující forma látkové výměny, nýbrž jako jednotlivé vtělení společenské práce, samostatné bytí směnné hodnoty, absolutní zboží. Tento rozpor se vystupňuje v momentě výrobních a obchodních krizí, který se nazývá peněžní krize. (99) Peněžní krize se odehrává pouze tam, kde je postupující řetězec plateb a umělý systém jejich vyrovnávání plně vyvinut. Při obvyklých poruchách, které se vždy mohou objevit, tento mechanismus náhle a bezprostředně obrátí peníze z pouhé myšlené formy počítadla na tvrdé peníze. Ty se stanou nenahraditelnými obvyklým zbožím. Užité hodnota zboží se stane bezcennou a jeho hodnota před svou vlastní formou hodnoty zmizí. Měšťák opojen prosperitou a tápající v temnotě peníze stále ještě vysvětloval jako prázdnou představu. Pouze zboží jsou peníze. Pouze peníze jsou zbožím! tak to platí na světovém trhu. Jako jelen k prameni kráčí jeho duše k penězům, jedinému bohatství. (100) V době krize se protiklad mezi zbožím a jeho formou hodnoty - penězi - vystupňuje až na absolutní rozpor. Proto je zde také jedno, jakou formou se peníze projevují. Hlad po penězích zůstává týž, ať už mají být placeny ve zlatě, úvěry nebo bankovkami. (101)

Když se nyní podíváme na celkový objem peněz, které běží v nějakém daném časovém úseku, tak ten objem je při dané rychlosti běhu oběživa a platidla roven objemu cen zboží, které se mají uskutečnit, plus platby, co mají být zaplacené, mínus platby, které se vzájemně ruší, a konečně mínus počet běhů, při kterých jeden a tentýž balík peněz porůznu účinkuje hned jako oběživo a hned jako platidlo. Například sedlák prodá své obilí za 2 libry šterlinku, které takto poslouží jako oběživo. V den splatnosti jimi zaplatí za plátno, které mu před tím dodal tkadlec. Ty samé 2 libry šterlinku nyní účinkují jako platidlo. Tkadlec za ně nyní koupí Bibli - znova účinkují jako oběživo - a tak dále. Pokud jsou dány samotné ceny, rychlost běhu peněz a ekonomie plateb, tak se už běžící objem peněz a obíhající objem zboží, které se pohybují během nějaké periody, například jednoho dne, nekryjí. Ony totiž běží ty peníze, které zastupují zboží teprve nedávno vyhnané z oběhu a obíhají ta zboží, jejichž peněžní ekvivalent se teprve v budoucnu objeví. Na druhé straně jsou platby sjednané jednoho dne a platby splatné téhož dne zcela nesouměřitelné veličiny. (102)

Úvěrové peníze bezprostředně pocházejí z funkce peněz jako platidla, přičemž dlužní úpisy za prodané zboží samy obíhají při uspokojování výzev k placení. Na druhé straně, jak se rozšiřuje poskytování úvěrů, tak se posiluje funkce peněz jako platidla. Peníze v této funkci dostávají vlastní formy existence, ve kterých obývají sféry velkých obchodních převodů, zatímco zlaté a stříbrné mince jsou zatlačovány hlavně do sféry maloobchodu. (103)

Při určitém stupni a objemu výroby zboží zasahuje funkce peněz jako platidla až za sféru oběhu zboží. Platidlo se stává obecným zbožím smluv. (104) Renty, daně, a tak dále, se mění z naturálních dodávek na platby v penězích. To, jak hodně je tato proměna podmíněna celkovou formou výrobního procesu, dokazuje například pokus Římského císařství vybírat veškeré daně v penězích, který dvakrát ztroskotal. Příšerná bída francouzských rolníků za vlády Ludvíka XIV, jak si stěžuje Boisguillebert, Marschall Vauban a jiní, nebyla způsobena pouze výši daní, nýbrž také proměnou naturálních daní na daně peněžní. (105) Na druhé straně, jestliže tam naturální forma pozemkové daně - v Asii zároveň hlavní prvek státní daně - spočívá na takových výrobních vztazích, které se s nezměnitelností přírodních vztahů reprodukuje, obdrží každá forma placení se zpětným účinkem tu starou výrobní formu. Toto tvoří jedno z tajemství sebezachovávání turecké říše. Pokud evropský zámořský obchod za sebou do Japonska přivede proměnu naturální renty na rentu peněžní, tak se úzké existenční podmínky typického Japonského zemědělství

rozpadnou.

V každé zemi se ustálí určité obecné platební lhůty. Ty, pokud odhlédneme od ostatních opakujících se částí reprodukce, částečně závisejí na přírodních podmínkách výroby svázaných se střídáním ročních období. Taktéž stanovují platby, které nepocházejí přímo z oběhu zboží, jako daně, renty, a tak dále. Objem peněz, který je zapotřebí pro tyto platby rozprostřené na celou společnost v určitých dnech roku, způsobuje periodické a celoplošné zamíchání ekonomik platidel. [\(106\)](#)

Ze zákona o rychlosti běhu platidel vyplývá, že pro všechny periodické platby, lhostejno jaký je jejich zdroj, je nutný objem platidel přímo úměrný délce platebních lhůt. [\(107\)](#)

Vývoj peněz jako platidla vynucuje hromadění peněz pro lhůty splatnosti dlužných částek. Zatímco hromadění pokladu jako samostatná forma obohacování s pokrokem měšťanské společnosti mizí, tak jako forma rezervních fondů platidel naopak v důsledku toho samého pokroku roste.

c) Světové peníze

Tím jak peníze vystupují z vnitřní sféry oběhu, sejmají ze sebe typické místní formy měřítka cen, mincí a známky hodnoty, a mění se zpět do původní formy prutů drahých kovů. Ve světovém obchodu rozvíjejí zboží svou hodnotu univerzálně. Jejich samostatná forma hodnoty zde proto proti nim stojí jako světové peníze. Až na světovém trhu účinkují peníze po všech stránkách jako zboží, jehož přírodní forma je zároveň bezprostřední společenskou uskutečňující formou obecné lidské práce. Způsob bytí peněz se zde srovnává s pojmem peněz.

Ve vnitřní sféře oběhu může jako míra hodnoty, a tedy jako peníze, sloužit jen jedno zboží. Na světovém trhu panují dvě míry hodnoty, zlato a stříbro. (108)

Světové peníze účinkují jako všeobecné platidlo, všeobecný prostředek nákupu a absolutní společenské zhmotnění bohatství vůbec (universal wealth). Převládá funkce peněz jako platidla při vyrovnávání mezinárodních bilancí. Odtud pochází hlavní heslo merkantilní* soustavy - Obchodní bilance! (109) Jako mezinárodní prostředek nákupu slouží zlato a stříbro hlavně tehdy, když se obvyklá rovnováha látkové výměny mezi různými národy najednou poruší. Konečně slouží jako absolutně společenské zhmotnění bohatství, kde se nejedná ani o nákup ani o platbu, nýbrž o přenášení bohatství z jedné země do druhé, a kde je toto přenášení ve formě zboží vyloučeno buď kvůli konjunktuře trhu se zbožím nebo kvůli účelu, který mají plnit. (110)

Každá země potřebuje pro oběh na světovém trhu rezervní fond stejně jako ho potřebuje pro svůj vnitřní oběh. Funkce pokladů tedy částečně vyplývají z funkce peněz jako vnitřního oběživa a platidla, částečně z funkce světových peněz. (110a) V této své druhé roli je vždy zapotřebí skutečné peněžní zboží - skutečné zlato a stříbro - a proto James Steuart* zlato a stříbro, na rozdíl od jejich místních náhražek, charakterizuje výslovně jako money of the world (světové peníze).

Proudění zlata a stříbra je dvojí. Na jedné straně se valí od svých zdrojů přes celý světový trh, kde jsou v různých objemech odsáty různými národními sférami oběhu, aby vstoupily do jejich oběžných kanálů, nahradily obroušené zlaté a stříbrné mince, dodaly materiál pro luxusní zboží nebo zamrzly v pokladech. (111) Tento první pohyb je zprostředkován přímou směnou národní práce uskutečněné ve zboží s prací země vyrábějící zlato a stříbro uskutečněné v drahém kovu. Na druhé straně zlato a stříbro stále běží vpřed tam či tam mezi různými národními sférami oběhu, což je pohyb, který je způsoben bez přestání oscilujícím směnným kurzem. (112)

Země s vyvinutou měšťanskou výrobou omezují poklady soustředěné v bankovních rezervách na naprosté minimum potřebné k jejich zvláštní funkci. (113) Nápadné přeplnění rezerv pokladů nad jejich průměrnou úroveň poukazuje s jistými výjimkami na váznutí oběhu zboží nebo na přerušení toku proměn zboží. (114)

Poznámky

(50) Otázka, proč peníze samy bezprostředně nezastupují pracovní dobu tak, že by například jedna papírová bankovka představovala x pracovních hodin, se velmi jednoduše převede na otázku, proč na základě výroby zboží musejí výsledky práce vůči sobě vystupovat jako zboží, neboť takové vyjádření zboží obsahuje jeho zdvojení ve zboží i v peněžním zboží. Nebo také proč soukromá práce nemůže být považována za bezprostředně společenskou práci - tedy za svůj protějšek. [zpět](#)

(51) Divoch nebo napůl divoch používá jazyk i jinak. Kapitán Parry o obyvatelích západního pobřeží Baffinova zálivu poznamenal:

"V tomto případě" (při směně výrobků) "... ho olízli" (ten výrobek, který jim byl nabídnut) "dvakrát jazykem, čímž dali najevo spokojenost s uzavřeným obchodem."

Stejně tak u východních eskymáků směňovatel každý přijatý kus olízal.

Jestliže se na severu jazyk používá jako orgán pro přivlastňování, tak není divu, že na jihu za orgán pro hromadění vlastnictví platí břicho, přičemž sedlák odhaduje bohatství člověka podle tloušťky jeho bachoru. Sedláci jsou chlapi, co se vyznají, neboť zatímco si oficiální britská Zpráva o stavu veřejného zdraví z roku 1864 stěžuje na nedostatek tukotvorných látek u velké části dělnické třídy, tak v tom samém roce nějaký Dr. Harvey, ačkoli ještě neobjevil krevní oběh, udělal štěstí na "bordelreceptech", kterými buržoazii a aristokracii slíbil odstranění přebytkového tukového břemena. [zpět](#)

(52) Viz Karl Marx, "Ke kritice politické ekonomie", "Teorie o měrné jednotce peněz", strana 53 a dále [zpět](#)

(53) Poznámka ke druhému vydání:

"Tam, kde jsou zlato a stříbro zákonem postaveny vedle sebe jako měřítka hodnot, tam jsou stále prováděny marné pokusy nakládat s nimi jako s jednou a toutéž hmotou. Pokud řekneme, že jedna a tatáž pracovní doba se musí zhmotnit do zlata a stříbra v jednom a tomtéž neměnném poměru, tak ve skutečnosti říkáme, že zlato a stříbro jsou jednou a toutéž hmotou a že určité množství méně hodnotného kovu - stříbra - tvoří neměnný zlomek určitého množství zlaté hmoty.

Od časů vlády Eduarda III. až do časů Jiřího II. se odvíjejí dějiny anglického peněžnictví jako dlouhá řada problémů způsobených kolizí mezi uzákoněným poměrem hodnot zlata a stříbra, a skutečným kolísáním jejich hodnot. Jednou bylo přeceněno zlato, podruhé zase stříbro. Ten kov, který byl oceňován příliš nízko, byl vylučován z oběhu, přetaven a exportován. Poměr mezi hodnotami obou kovů byl pak znovu zákonem změněn, aby nová jmenovitá hodnota brzy vešla se skutečným poměrem hodnot do stejného konfliktu, jako ta stará.

- Přímou v naší době vytvořil velmi slabý a stálý pád hodnoty zlata vůči stříbru jako následek indicko-čínské poptávky po stříbru tentýž jev ve velkém měřítku ve Francii - vývoz stříbra a jeho vytlačování z oběhu zlatem. Během let 1855, 1856 a 1857 činil ve Francii přebytek dovozu zlata nad jeho vývozem 41 580 000 liber, zatímco přebytek vývozu stříbra nad dovozem 34 704 000 liber. Vskutku, v zemích, kde jsou oba kovy zákonnými mírami hodnot, a proto musejí být oba při placení přijímány, kde však každý může platit dle libosti stříbrem nebo zlatem, tam nese ážio kov, jenž stoupá v hodnotě, a měří svou hodnotu jako každé jiné zboží tím přehodnoceným kovem, přičemž ten sám slouží jako míra hodnot. Všechna dějinná zkušenost v této oblasti se jednoduše shrne do toho, že tam, kde jsou zákonem dvě zboží ustavena do funkce míry hodnot, fakticky tuto funkci vždy zastává jen jedno."

(Karl Marx, v uvedeném strana 52, 53) [zpět](#)

(54) Poznámka ke druhému vydání:

Ta zvláštnost, že se v Anglii unce zlata jako jednotka peněz nedělí na alikvótní části, se vysvětluje takto: "Naše peněžnictví bylo původně uzpůsobeno pouze k používání stříbra - proto se může jedna unce stříbra vždy dělit na určitý stejný počet kusů zlata; protože však bylo zlato do peněžnictví, které bylo přizpůsobeno jen stříbru, zavedeno až později, tak se jedna unce zlata nemůže razit do alikvótního počtu mincí."

(MacLaren, "Dějiny měny", Londýn 1858, strana 16) [zpět](#)

(55) Poznámka ke druhému vydání:

V anglických spisech dochází k nesmírnému zmatení ohledně míry hodnoty (measure of value) a měřítka cen (standard of value). Proto se tyto funkce a jejich názvy stále zaměňují. [zpět](#)

(56) Ostatně toto pořadí také nemá všeobecnou historickou platnost. [zpět](#)

(57) Poznámka ke druhému vydání:

Anglická libra tak označuje méně než třetinu své původní váhy, skotská libra před sjednocením jen 1/36, francouzská Livre 1/74, španělská Maravedi méně než 1/1000 a portugalský Rei ještě mnohem menší poměr. [zpět](#)

(58) Poznámka ke druhému vydání:

"Ty mince, jejichž názvy jsou dnes jen myšlené, jsou u všech národů těmi nejstaršími; všechny byly kdysi skutečné a - protože byly skutečné - tak se s nimi tak i počítalo."

(Galiani,* "Della Moneta", v uvedeném strana 153) [zpět](#)

(59) Poznámka ke druhému vydání:

Pan David Urquhart* ve svých "Familiar Words" o té strašlivé věci (!), že jedna libra (L St.) - jednotka anglického peněžního měřítka - je dnes rovna přibližně jedné čtvrtině unce zlata, poznamenal:

"Toto je falšování míry a nikoli stanovení měřítka." (strana 105)

Za tímto "falešným pojmenováním" té váhy zlata pak stejně jako za vším ostatním vidí proľhanou ruku civilizace. [zpět](#)

(60) Poznámka ke druhému vydání:

"Když se Anacharsise zeptali, na co Řekové potřebují peníze, tak jim odpověděl: na počítání."

(Athenaeus, "Deipnos", I. IV, 49, svazek 2, vydal Schweighäuser, 1802) [zpět](#)

(61) Poznámka ke druhému vydání:

"Protože se zlato jako měřítko cen počítá pomocí těch samých početních názvů, jako ceny zboží, tedy například hodnota jedné unce zlata se vyjádří stejně jako hodnota jedné tuny železa pomocí tří liber sedmnácti šilinků deseti a půl pencí, tak byly tyto jeho početní názvy pojmenovány jako jeho "mincovní cena". Tato zvláštní představa vznikla tak, jako by se zlato (popřípadě stříbro) oceňovalo prostřednictvím svého vlastního materiálu a na rozdíl ode všech zboží by ve státním zájmu dostalo nějakou fixní cenu. Oni přehlédli fixaci početních názvů určité váhy zlata a zaměnili ji za fixaci hodnoty této váhy."

(Karl Marx, v uvedeném strana 52) [zpět](#)

(62) Srovnej s "Teorie měrných jednotek peněz" v "Ke kritice politické ekonomie" na straně 53.

To fantazírování o zvyšování či snižování "mincovní ceny", jež spočívá v tom, že se zákonné peněžní názvy pro zákonem ustálené váhové díly zlata nebo stříbra ve státním zájmu převádějí na větší či menší váhové díly, čímž se také řekněme 1/4 unce zlata razí místo do 20 uměle do 40 šilinků - toto fantazírování, pokud jeho cílem nejsou zákeřné finanční operace proti státnímu a soukromému věřiteli, nýbrž ekonomické "zázračné léčby", Petty* vyčerpávajícím způsobem zpracoval v "Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax, 1682", takže už jeho bezprostřední nástupci - Sir Dudley North* a John Locke* - neměli o čem mluvit a mohli jen rozměľňovat.

Petty kromě jiného říká:

"Kdyby bylo možné bohatství národa zdesateronásobit nařízením, tak by bylo divné, že už naše vlády dávno taková nařízení nevydaly."

(v uvedeném strana 36) [zpět](#)

(63) "Nebo-li musíme připustit, že jeden milión v penězích má větší hodnotu než stejná hodnota ve zboží"

(Le Trosne,* v uvedeném strana 919), tedy

"že nějaká hodnota je větší hodnotou než jiná stejná hodnota." [zpět](#)

(64) Hieronymus musel ve svém mládí hodně zápasit s materiálním tělem, jak ukazuje jeho pouštní zápas s obrazy krásných žen, ve stáří však zápasil s tělem duchovním.

"Věřím že jsem", říká například, "duchem soudce tohoto světa."

"Kdo že jsi?" ptá se jakýsi hlas.

"Jsem Kristus."

"Lžeš", zahřměľ soudce světa. "Jsi jen jako ten Cicero!" [zpět](#)

(65) "Z ohně ... však povstane vše, řekl Hérakleitos, a oheň ze všeho, stejně jako ze zlata zboží a ze zboží zlato."

(F. Lassalle,* "Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln", Berlín 1858, svazek I, strana 222)

Lassalova poznámka na tomto místě (strana 224, poznámka 3) říká, že není správné považovat peníze za pouhé známky hodnoty. [zpět](#)

(66) "Každý prodej je nákupem"

(Dr. Quesnay,* "Hovory o obchodu a řemeslech" ve "Physiocrates", vydal Daire, I. díl, Paříž 1846, strana 170),

nebo-li, jak Quesnay říká ve svých "obecných zásadách":

"Prodej je koupě." [zpět](#)

(67) "Cena jednoho zboží může být zaplacená pouze cenou nějakého jiného zboží."

(Mercier de la Riviere,* "L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", ve "Physiocrates", vydal Daire, strana 554) [zpět](#)

(68) "Abychom měli peníze, tak musíme prodat."

(v uvedeném strana 543) [zpět](#)

(69) Výjimku, jak už bylo dříve řečeno, tvoří výrobce zlata či stříbra, který svůj výrobek směňuje bez toho, aby ho před tím prodal. [zpět](#)

(70) "Jestliže peníze v našich rukou představují věci, které si můžeme dopřát koupit, potom stejně tak představují ty věci, které jsme za ty peníze prodali."

(Mercier de la Riviere, v uvedeném strana 586) [zpět](#)

(71) "Na základě toho existují čtyři koncové body a tři partneři, z nichž každý účinkuje dvakrát."

(Le Trosne, v uvedeném strana 909) [zpět](#)

(72) Poznámka ke druhému vydání:

Ačkoli je tento jev tolik hmatatelný, političtí ekonomové si ho většinou nevšimnou, zvláště lidoví liberálové. [zpět](#)

(73) Srovnej s mými poznámkami o Jamesu Millovi,* "Ke kritice politické ekonomie", strana 74-76.

Pro metodu ekonomické apologetiky* jsou zde typické dva body. Za prvé je to ztotožnění oběhu zboží s bezprostředním směňováním výrobků prostřednictvím jednoduché abstrakce od jejich rozdílů. Za druhé je to pokus popřít rozpory kapitalistického výrobního procesu, kdy se vztahy jeho výrobních činitelů převádějí na jednoduché vztahy vyplývající z oběhu zboží. Výroba a oběh zboží jsou však jevy, které přísluší nejruznějším výrobním způsobům v nejruznější šíři a rozsahu. Nevíme tedy ještě nic o určujících rozdílech mezi těmito výrobními způsoby a nemůžeme je proto posuzovat, když zatím známe jen obecné abstraktní kategorie oběhu zboží. V žádné vědě kromě politické ekonomie si vědec nehraje na důležitého na základě elementárních všeobecností. Například J. B. Say* se rozhodl posuzovat krize, neboť ví, že zboží je výrobkem. [zpět](#)

(74) Tím, jak se to zboží znovu a znovu prodává, což je jev, který zde pro nás zatím ještě neexistuje, padá posledním konečným prodejem ze sféry oběhu do spotřeby, aby zde posloužilo jako životní nebo výrobní prostředek. [zpět](#)

(75) "Ony" (peníze) "nemají žádný jiný pohyb než ten, který jim propůjčila zboží."

(Le Trosne, v uvedeném strana 885) [zpět](#)

(76) "Jsou to výrobky, co je" (peníze) "uvádí do pohybu a způsobuje jejich oběh ... Jejich množství"

(peněz) "je doplňováno podle rychlosti jejich pohybu. V případě nutnosti jdou z ruky do ruky bez toho, aby se na chvíli zastavily."

(Le Trosne, v uvedeném strana 915, 916) [zpět](#)

(77) "Protože peníze ... představují všeobecnou míru nákupu a prodeje, tak má každý, kdo má něco na prodej, avšak nemůže nalézt žádného kupce, okamžitě sklon myslet si, že na vině je nedostatek peněz v zemi či království, takže jeho zboží nejde na odbyt; proto pak všichni křičí, že je málo peněz, což je však veliký omyl ... Co potřebují ti lidé, kteří žadoní o peníze? ... Zemědělec si stěžuje ... myslí si, že když by bylo v zemi více peněz, tak by mohl za své zboží dostat takovou cenu ... Tedy zjevně mu peníze nechybí, nýbrž taková cena za jeho zrní a dobytek, za kterou by chtěl prodat, ale nemůže ... Proč není schopen

dosáhnout pořádnou cenu? ...

1. Buď je v zemi příliš mnoho zrní a dobytka, takže většina těch, kteří stejně jako on přicházejí na trh, těžko prodává, avšak málokdo těžko nakupuje, nebo

2. vážne obvyklý vývoz ... nebo

3. spotřeba se snižuje, když už například lidé kvůli bídě neutrácejí za svou domácnost tolik jako dřív. Proto zmnožení peněz vůbec není to, co se příznivě projeví na zboží zemědělce, nýbrž je to odstranění jedné z těchto tří příčin, jež skutečně oslabují trh ... Kupec a prodejce stejně tak potřebují peníze, to znamená protože trhy vážnou, chybí jim odbyt pro zboží, se kterými obchodují ... Žádnému národu se nedaří lépe než když jdou bohatství rychle z ruky do ruky."

(Sir Dudley North, "Discourses upon Trade", Londýn 1691, na stranách 11 - 15)

[zpět](#)

(78) "Existuje určitá míra a poměr peněz, který je nutný k tomu, aby se v nějakém národě udržel obchod; více nebo méně peněz by obchod poškodilo. Je to zrovna jako v nějakém malém obchodě, kde je určité množství farthingů* nutné k tomu, aby bylo z čeho dát nazpět za stříbrné mince a aby bylo možno provést platby, na které není možno použít nejmenší stříbrné mince ... Stejně jako nyní tento číselný vztah, kde farthingy potřebné v malém obchodě závisejí na počtu kupujících, na tom, jak často nakupují, a především také na hodnotě nejmenších stříbrných mincí, jsou peníze potřebné pro náš obchod (zlaté a stříbrné mince) určeny tím, jak často dochází ke směně a jak vysoké jsou platby."

(William Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions", Londýn 1667, strana 17)

Kromě jiných obhajoval Humeovu* teorii proti J. Steuartovi A. Young* ve své "Political Arithmetic", Londýn 1774, kde je přímo kapitola:

"Prices depend on quantity of money"

(Ceny závisejí na množství peněz)

Ve své práci "Ke kritice politické ekonomie" jsem na straně 149 učinil poznámku:

"Otázky množství obíhajících mincí se (A. Smith*) mlčky zbavil tím, že peníze mylně považoval za pouhé zboží."

Toto platí pouze tehdy, když A. Smith zachází s penězi ex officio.* Příležitostně to však, například v kritice dřívějších soustav politické ekonomie, říká správně:

"Množství mincovních peněz se v každé zemi reguluje hodnotou zboží, jehož oběh mají zprostředkovat ... Hodnota zboží, která se v nějaké zemi každý rok nakoupí a prodají, vyžaduje určité množství peněz, aby mohla obíhat a být rozdělena mezi své spotřebitele, pro více peněz však nemůže nalézt uplatnění. Kanál oběhu nutně vstřebává takovou sumu, která stačí k jeho naplnění, nikdy však nepřijme větší."

("Bohatství národů", svazek III, kniha IV, kapitola I, strana 87, 89)

Podobně A. Smith zahazuje svou práci ex officio apoteózou dělby práce. Později, v poslední knize o zdrojích státního příjmu, příležitostně dělbu práce odsuzuje, čímž opakuje A. Fergusona,* svého učitele.

[zpět](#)

(79) "Ceny věcí budou jistě v každé zemi stoupat tak, jak narůstá množství zlata a stříbra mezi lidmi; následně také, pokud v zemi zlata a stříbra ubývá, musejí ceny všech zboží odpovídajícím způsobem vůči tomuto úbytku poklesnout."

(Jacob Vanderlint, "Money answers all Things", Londýn 1734, strana 5)

Po bližším srovnání "esejí" Vanderlinta a Humea ani v nejmenším nepochybují o tom, že Hume pátý méně významný spis znal a použil. Ten názor, že objem oběživa určuje ceny, se objevuje také u Barbona* a ještě mnohem starších spisovatelů.

Vanderlint říká: "Prostřednictvím volného obchodu nemůže nastat žádná nepříjemnost, nýbrž pouze velký užitek, neboť jestliže se kvůli němu množství hotových peněz v národě zmenší, čemuž mají samozřejmě ochranná opatření zabránit, tak ty národy, jimž hotovost přibývá, jistě zjistí, že všechny věci tou měrou stoupnou v ceně tak, jak u nich roste hotovost. A ... výrobky našich rukodílen a všechna ostatní zboží budou brzy tak laciná, že se obchodní rozvaha opět obrátí v náš prospěch, důsledkem čehož peníze potečou zpět k nám."

(v uvedeném strana 43, 44) [zpět](#)

(80) To, že každý jeden druh zboží tvoří jeden prvek součtu cen všech obíhajících zboží, to je samozřejmé. Avšak to, že se užitné hodnoty jedna s druhou nesouměřitelné masově směňují za zlatou či stříbrnou hmotu, která se těží ze země, to je naprosto nepochopitelné. Podsuneme-li za svět zboží jeho představu jako jednoho jediného souhrnného zboží, v kterém každý druh zboží tvoří jen jeden alikvótní díl, tak z toho vyjde hezký početní příklad:

souhrnné zboží = X tun zlata.

zboží A = alikvótní díl souhrnného zboží = tentýž alikvótní díl z X tun zlata.

Tak to opravdu vychází u Montesquieu:*

"Pokud porovnáme masu zlata a stříbra, která je na světě k dispozici, s celkem veškerého zboží, které je k dispozici, tak jistě můžeme každý jeden výrobek potažmo zboží porovnat s určitým množstvím peněz. Představme si, že existuje pouze jeden jediný výrobek potažmo zboží nebo že se pouze jedno kupuje a že je zrovna tak dělitelné, jako peníze:

jeden určitý díl tohoto zboží by pak odpovídal jednomu dílu z objemu peněz; polovina celku zboží polovině celku peněz, a tak dále. ... stanovení cen zboží v zásadě stále závisí na vztahu celkového množství zboží vůči celkovému množství peněz."

(Montesquieu, v uvedeném, část III, strana 12, 13)

Pro informaci o dalším vývoji této teorie Ricardem, jeho žákem Jamesem Millem, lordem Overstonem* a dalšími srovnej s "Ke kritice politické ekonomie", strana 140-146 a strana 150 a dále)

Pan John Stuart Mill* tomu rozumí svou pro něj běžnou eklektickou logikou shodnou a zároveň protichůdnou s názorem svého otce Jamese Milla. Pokud si přečteme text jeho kompendia: "Principles of Political Economy" v předmluvě (prvního vydání), ve které se sám prohlašuje za Adama Smitha dneška, tak člověk neví, co má obdivovat více - zda naivitu tohoto muže, nebo spíše publika, jež ho bralo smrtelně vážně jako Adama Smitha, s nímž se J. St. Mill může měřit asi tak, jako generál Williams Kars z Karsu* s Vévodou z Wellingtonu.*

O nic širší a hlubší originální poznatky pana J. St. Milla na poli politické ekonomie nalezneme všechny pěkně srovnané v jeho spisku z roku 1844:

"Some Unsettled Questions of Political Economy".

Locke přímo vyslovuje souvislost mezi bezhodnotností zlata a stříbra a stanovením jejich hodnoty množstvím.

"Neboť lidé se shodují v tom, že zlatu a stříbru propůjčují imaginární hodnotu ... vnitřní hodnota, kterou v těchto kovech vidíme, není nic než jejich množství."

("Některé úvahy...", 1691, součástí "Works", vydáno 1777, svazek II, strana 15) [zpět](#)

(81) Přirozeně není mým záměrem, abych se zabýval detaily ražení a podobnými věcmi. Proti romantickému patolízalu Adamu Müllerovi, který obdivuje "ohromnou svobodomyšlnost", se kterou "anglická vláda bezplatně razí mince", zde však máme názor Sira Dudley Northa:

"Stříbro a zlato mají jako všechna zboží své přílivy a odlivy. Když přijde zásilka ze Španělska, ... je dopravena do Toweru a rozražena do mincí. Nedlouho po tom vznikne poptávka po prutech na vývoz. Pokud však nyní žádné nejsou k mání, protože jsou náhodou všechny rozraženy, co pak? Znovu se slijí; to neznamena pro vlastníka žádnou ztrátu, protože ho rozmincování nic nestálo. Národ však utrpěl škodu, neboť zaplatil za to, že se ze slámy, kterou se krmí oslové, předtím napletly klobouky. Kdyby obchodník" (North byl sám jedním z největších obchodníků za časů Karla II.) "musel za rozmincování zaplatit, tak by své stříbro do Toweru neposílal bez rozmyslu, přičemž mincované peníze by pak měly vždy vyšší hodnotu než surové stříbro."

(North, v uvedeném strana 18) [zpět](#)

(82) "Jestliže už nejsou k mání žádné stříbrné peníze, když jsou zapotřebí pro menší platby, nemohou se pro větší platby v dostatečném množství nasbírat ... Použití zlata na velké platby s sebou nutně také přináší použití v drobném obchodu: Ten, kdo má zlaté mince, je použije také při malých nákupech a nazpátek dostane společně s koupeným zbožím zbytek ve stříbře; tím se přebytek stříbra, který by jinak drobného obchodníka obtěžoval, od něj dostane pryč do všeobecného oběhu. Jestli je však k mání tolik stříbra, že se malé platby mohou provádět nezávisle na zlatě, tak drobný obchodník za malé nákupy obdrží stříbro, které se pak u něho nutně hromadí."

(David Buchanan, "Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain", Edinburgh 1844, strana 248, 249) [zpět](#)

(83) Mandarín pro finance Wan-Mao-In si dovolil Synu nebes předložit projekt, který skrytě směřoval k proměně čínských říšských asignátů* na směnitelné bankovky. Podle zprávy komise pro asignáty z dubna 1854 mu ho otloukli o hlavu. To, zda také dostal obligátní náklad bambusovou holí, nebylo zmíněno. "Komise", jak stojí na konci zprávy, "jeho projekt pozorně zvážila a shledává, že je výhodný pouze pro obchodníky a ničím nepřispívá Koruně."

("Práce ruského vyslanectví v Pekingu o Číně" přeloženo z ruštiny doktorem K. Abelem a F. A. Mecklenburgem, svazek první, Berlín 1858, strana 54)

O neustálé ztrátě kovu zlatých mincí při jejich běhu říká jeden "guvernér" Bank of England jako svědek před "komisí Sněmovny lordů" (o "bankovních zákonech"):

"Každý rok je čerstvá série suverénů* o něco lehčí. Jedna a ta samá série, která jeden rok co do váhy vyhovuje, ztratí obroušením tolik, že by další rok byla sama sebou převážena."

(Komise Sněmovny lordů 1848, číslo 429) [zpět](#)

(84) Poznámka ke druhému vydání:

To, jak i ti nejlepší spisovatelé nemají v peněžnictví, které zahrnuje ony různé funkce peněz, jasno, ukazuje například následující místo ve Fullartonovi:

"Co se týče naší vnitrozemské směny, tak mohou být všechny funkce peněz, které obvykle zastávají zlaté nebo stříbrné mince, stejně tak účinně konány oběhem ne-splatných bankovek, které nemají jinou než umělou hodnotu, která spočívá na dohodě a kterou dostaly ze zákona - toto je skutečnost, kterou myslím nelze popřít. Hodnota tohoto druhu by mohla zastat všechny úkoly vnitřní hodnoty a nutnost existence měřítka hodnot by se tím dokonce stala nadbytečnou, pokud by se množství vydávaných bankovek drželo v patřičných mezích."

(Fullarton, "Regulace měn", druhé vydání, Londýn 1845, strana 21)

Tedy, jelikož může být peněžní zboží v oběhu nahrazeno pouhou známkou své hodnoty, tak je jako míra hodnot a měřítko cen zbytečné! [zpět](#)

(85) Z toho, že se ze zlata a stříbra výlučně v jejich funkci oběživa stávají známky jich samých, vyvozuje Nicholas Barbon právo vlády "to raise money" (zvyšovat hodnotu peněz), to znamená například jednomu množství stříbra, které se nazývalo groš, dát nějaké větší množství stříbra jako tolar a tak věřitelům zaplatit groši místo tolarů. "Peníze se spotřebovávají a mnohočetnými platbami se stávají lehčími ... Je to název a kurz peněz, na co se lidé při obchodě ohlížejí, a ne množství stříbra ... Je to autorita státu, co z kovu dělá peníze."

(N. Barbon, v uvedeném strany 29, 30, 25) [zpět](#)

(86) "Bohatství v penězích není ničím jiným než ... bohatstvím ve výrobcích, které se proměnily na peníze."

(Mercier de la Riviere, v uvedeném strana 573)

"Hodnota ve formě výrobků pouze změnila svou formu."

(tamtéž strana 486) [zpět](#)

(87) "Tímto opatřením drží ceny všech svých zboží a výrobků tak nízko."

(Vanderlint, v uvedeném strana 95, 96) [zpět](#)

(88) "Peníze jsou zárukou."

(John Bellers,* "Eseje o chudých, manufakturách, řemeslech, plantážích a nemorálnosti", Londýn 1699, strana 13) [zpět](#)

(89) Nákup v kategorickém smyslu totiž předpokládá zlato nebo stříbro už jako proměněnou formu zboží, nebo-li jako výsledek prodeje. [zpět](#)

(90) Jindřich III., navýsost křesťanský král Francie, v kláštorech i jinde loupil ostatky, aby je zpeněžil.

Víme, jakou roli hrálo v řeckých dějinách vyloupení pokladů delfských svatyní Fokaji.*

Bůh zboží u starých národů, jak je známo, sídlil v chrámech. Ty byly "svatými bankami".

Pro Féničany - obchodní národ par excellence - byly peníze zástupnou formou všech věcí. Proto bylo v pořádku, když panny, které se při slavnosti bohyně lásky oddaly cizincům, peníze, které přijaly jako výplatu, obětovaly Bohyni. [zpět](#)

(91) "Zlato? Žluté, třpytivé, vzácné zlato? ...
Mnoho-li ho, učiní černé bílým, ošklivé krásným,
špatné dobrým, nízkého vznešeným, starého mladým, slabého udatným.
Bohové! Proč to? Proč to, bohové?
Ha! ono vám odvede kněze od oltáře ...
Tak ten žlutý otrok dělí a spojuje
svazky svaté, žehná prokletým...
a dává moc a vliv
v radě senátorů. Tak přivede
i vdově v letech ženicha ...
Zatracený kove,
ty sprostá děvko lidstva ..."
(Shakespeare, "Timon athénský") [zpět](#)

(92) "Neboť nic není tak hanebné, jako hodnota peněz,
Přeroste-li přes člověka: může rozbít města,
vyhání muže pryč z domova;
Otupuje smysl pro čest,
čestné muže svádí k nečestným skutkům,
a žene je do každé špinavé práce."
(Sofoklés, "Antigona") [zpět](#)

(93) "Lakota doufá, že z nitra země vytáhne samotného Pluta."
(Atény, "Deipnos") [zpět](#)

(94) "Počet prodejců každého zboží co nejvíc zvýšit, počet kupců co nejvíc snížit, to jsou stěžejní body,
kolem kterých se točí všechna opatření politické ekonomie."
(Verri,* v uvedeném strana 53) [zpět](#)

(95) "K provozování obchodu každý národ potřebuje určitý objem specifické money (kovových peněz),
které se mění a jednou jsou větší a jindy menší tak, jak to poměry vyžadují ... Tyto přílivy a odlivy peněz
se regulují samy bez jakékoli pomoci politiků ... Nádobu pracují nápodobně: když je málo peněz, tak se
pruty rozmincují; když je málo prutů, tak se mince slijí."
(Sir D. North, v uvedeném strana 3)
John Stuart Mill, který byl dlouhou dobu úředníkem Východoindické společnosti, potvrzuje, že v Indii
stále ještě stříbrný šperk funguje bezprostředně jako poklad. "stříbrné šperky jsou rozmincovávány, když
se zvedne sazba daní; a mění se zpět na šperky, když sazba daní klesne."
(J. St. Millovy zápisy z "Reports on Bankacts", 1857, číslo 2084, 2101)
Podle jednoho dokumentu z parlamentu z roku 1864 o dovozu a vývozu zlata a stříbra do a z Indie v roce
1863 dovoz přesáhl vývoz o 19 367 764 liber. Za 8 let před rokem 1864 činil přebytek dovozu drahých
kovů nad vývozem 109 652 917 liber. Během tohoto století se v Indii rozmincovalo hodně přes 200 000
000 liber. [zpět](#)

(96) Luther* rozlišuje mezi penězi jako prostředkem pro nákup a prostředkem pro placení.
"Machest mir einen Zwilling aus dem Schadewacht, das ich hie nicht bezalen und dort nicht kauffen
kann."
(Tu škodu mi nahradíš dvojnásobně, protože nemůžu tu platit a tam kupovat.)
(Martin Luther, "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen"
(Kněžím, aby kázali proti lichvě), Wittenberg 1540) [zpět](#)

(97) O vztazích mezi dlužníky a věřiteli u anglických obchodníků na začátku 18. století:
"Mezi obchodníky zde v Anglii panuje takový duch krutosti, jaký není k nalezení v žádné jiné lidské
společnosti a v žádné jiné zemi na světě."
("An Essay on Credit and the Bankrupt Act" Pojednání o zákonu o úvěrech a bankrotech, Londýn 1707,
strana 2) [zpět](#)

(98) Poznámka k druhému vydání:

Z následujícího citátu vypůjčeného z mého spisu, který vyšel v roce 1859, uvidíme, proč v tom textu neberu žádný ohled na jednu protichůdnou formu:

"Naopak v procesu P - Z mohou být peníze jako skutečný prostředek nákupu abstrahovány a cena zboží tak může být uskutečněna dříve, než je uskutečněna užitná hodnota těch peněz, nebo-li dříve, než se to zboží prodá. Toto se například děje ve formě běžné prenumerace. Nebo také ve formě, ve které anglická vláda v Indii kupuje opium od ryotů (držitelů půdy). Takto však peníze účinkují pouze v nám již známé formě prostředku nákupu ... Kapitál se přirozeně také rozšiřuje ve formě peněz. Tento pohled však spadá za obzor tvořený jednoduchým oběhem."

("Ke kritice politické ekonomie", strana 119, 120) [zpět](#)

(99) Peněžní krizi tak, jak je zmíněna v textu jako určitá fáze každé obecné výrobní a obchodní krize, bychom měli odlišovat od toho zvláštního druhu krize, která se taktéž nazývá peněžní krizí, která však může vzniknout nezávisle, a na průmysl a obchod působí jen zpětně. To jsou ty krize, jejichž centrem pohybu je peněžní kapitál, tedy banky, burzy a bezprostředně finanční sféry.

(poznámka od Marxe ke třetímu vydání) [zpět](#)

(100) "Tento náhlý obrat ze systému úvěrů na systém monetární k praktické panice přidává teoretickou hrůzu: a činitelé oběhu se strachy třesou před neproniknutelným tajemstvím jejich vlastních vztahů."

(Karl Marx, v uvedeném strana 126)

"Chudí nemají práci, protože bohatí nemají peníze, aby je mohli zaměstnat, ačkoli vlastní ty samé polnosti a pracovní síly jako dřív, aby mohli nechat vyrábět potraviny a šaty: ty však tvoří opravdové bohatství národa a nikoli peníze."

(John Bellers, "Proposals for raising a Colledge of Industry", Londýn 1696, strana 3, 4) [zpět](#)

(101) O tom, jak "amis du commerce"* takové momenty využívají:

"Při jedné příležitosti" (1839) "zvedl jeden starý majetkuchtivý bankéř" (ze City) "ve své osobní pracovně víko psacího stolu, u kterého seděl, a rozprostřel před jedním přítelem balík bankovek; s vřelým potěšením řekl, že to je 600 tisíc liber šterlinku, které zadržel, aby peněz nebylo dost, a které dá do oběhu po třetí hodině ještě tentýž den."

(H. Roy, "The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844", Londýn 1864, strana 81)

Polooficiální orgán, "The Observer", 24. dubna 1864 poznamenal:

"Šíří se svérázné pověsti o postupech, které se používaly s úmyslem způsobit nedostatek bankovek ...

Může se zdát býti pochybným připustit, že jakékoli triky tohoto druhu mohly být použity, avšak ta zpráva o nich byla natolik rozšířena, že je třeba se o ní zmínit." [zpět](#)

(102) "Objem prodejů nebo smluv, které se uzavřou během nějakého určitého dne, neovlivňuje množství peněz, které toho dne obíhají, ale ve velké většině případů se při mnoha směnách rozpadne na taková množství, která mohou být v oběhu později v dalších dnech ... Dnešní uskutečněné směny nebo otevřené úvěry se ani svými počty ani svou výší a ani svou dobou nemusejí podobat těm, které se uskuteční a otevřou zítra nebo pozítří; Dnešní směny a úvěry se spíše, když jsou splatné, kryjí s počtem obchodů, jejichž původ je v předešlých a zcela neurčitých datech. Splatnosti 12, 6, 3 nebo 1 měsíc se často sejdou, takže v nějaký určitý den se splatné obchody obzvláště nakupí ..."

("The Currency Theory Reviewed; a letter to the Scotch people. By a Banker in England",

Rozbor teorie měny; dopis skotskému lidu od bankéře z Anglie,

Edinburgh 1845, strana 29, 30 a dále) [zpět](#)

(103) Jako příklad, jak málo skutečných peněz vstupuje do vlastních obchodních operací, následuje zde toto schema ročních peněžních příjmů a plateb jednoho z největších londýnských obchodních domů (Morrison, Dillon & Co.). Jejich převody v roce 1856, které zahrnují mnoho milionů liber, jsou udány s měřítkem jednoho milionu:

Příjmy	milionů liber šterlinku	Výdaje	milionů liber šterlinku
Přijaté směnky bankéřů a obchodníků splatné k určitému datu	533 596	Směnky námi vydané splatné k určitému datu	302 674
Přijaté šeky bankéřů splatné na potkání	357 715	Šeky vydané londýnským bankéřům	663 672
Zemské bankovky	9 627	Bankovky Bank of England	22 743
Bankovky Bank of England	68 554	Zlato	9 427
Zlato	28 089	Stříbro a měď	1 484
Stříbro a měď	1 486		
Poštovní poukázky	933		
Celkem:	1 000 000	Celkem:	1 000 000

("Report from the Select Committee on the Bankacts",
Zpráva komise pro bankovní zákony,
červenec 1858, strana LXXI) [zpět](#)

(104) "Charakter obchodního styku se změnil tím způsobem, že místo směny zboží za zboží nebo dodávky za peníze, se nyní uskutečňuje prodej a placení, a všechny obchody ... se nyní odehrávají čistě jako obchody s penězi."

(D. Defoe, [*](#) "An Essay upon Publick Credit", Pojednání o veřejném úvěru, 3. vydání, Londýn 1710, strana 8) [zpět](#)

(105) "Peníze se staly popravčím všech věcí." Finanční umění je "bankou, ve které se rozpustily děsivá množství zboží a výrobků, aby z ní vylezl tento ničemný výtažek". "Peníze vyhlásily válku celému lidskému pokolení."

(Boisguillebert, "Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs", Pojednání o povaze bohatství, peněz a daní, vydal Daire v "Économistes financiers", Paříž 1843, díl I., strana 413, 419, 417, 418) [zpět](#)

(106) "Na svatodušní pondělí 1824", vypravuje pan Craig parlamentní vyšetřovací komisi v roce 1826, "byla v Edinburku taková obrovská poptávka po bankovkách, že jsme o jedenácté hodině v našem trezoru neměli už ani jedinou. Postupně jsme šli do různých bank, abychom si nějaké půjčili, avšak žádné jsme nedostali a hodně převodů jsme museli vyřídit pouze pomocí lístků. Ve tři hodiny odpoledne ovšem byli veškeré bankovky zpátky v bankách, ze kterých byly vypůjčeny. Ony pouze prošly rukama."

Ačkoli ve Skotsku účinný průměrný oběh bankovek obnáší méně než 3 miliony liber, tak jsou všechny z celkových 7 milionů, které drží bankéři, při různých platebních lhůtách v roce povolány do služby. Při těchto příležitostech mají bankovky jednu jedinou zvláštní funkci a jakmile ji uskuteční, tak stečou zpátky do bank, ze kterých vyšly.

(John Fullarton, "Regulation of Currencies", Regulace měny, druhé vydání, Londýn 1845, strana 86, poznámka)

Abychom porozuměli, tak musíme dodat, že v časech Fullartonova spisu se ve Skotsku proti vkladům nevydávaly šeky, nýbrž pouze bankovky. [zpět](#)

(107) Na otázku, "zda by při nutnosti obrátit 40 milionů za rok stačilo jedněch a těch samých 6 milionů" (zlata) "na běhy a oběhy, které vyplývají z požadavků obchodu" odpovídá Petty jako obvykle mistrovsky: "Odpovídám ano: na obnos 40 milionů by stačilo už 40/52 milionu, pokud by oběhy byly v tak krátkých lhůtách, to znamená v týdenních, jak se to mezi chudými pracovníky a dělníky odehrává, když každou sobotu dostanou peníze a jdou platit; pokud jsou však lhůty čtvrtletní, jak se u nás obvykle platí nájem a vybírají daně, pak je zapotřebí 10 milionů. Pokud tedy připustíme, že se platby ve všeobecnosti odehrávají v různých lhůtách od 1 do 13 týdnů, tak se ke 40/52 musí přičíst 10 milionů, z čehož polovina obnáší asi 5 a 1/2 milionu, takže by stačilo 5 a 1/2 milionu."

(William Petty, "Political Anatomy of Ireland. 1672", sestaveno v Londýně 1691, strana 13, 14) [zpět](#)

(108) Zde pramení každé to absurdní zákonné opatření, které národním bankám předepisuje, aby navyšovaly zásoby pouze toho drahého kovu, který uvnitř dané země účinkuje jako peníze. Tyto samy pro sebe vytvořené "příznivé překážky", například od Bank of England, jsou dobře známy. Pro podrobnosti o velkých historických epochách změn hodnot zlata s stříbra vůči sobě navzájem viz Karl Marx, v uvedeném strana 136 a dále

Dodatek ke druhému vydání:

Sir Robert Peel* se ve svém zákoně o bankách z roku 1844 snažil tuto závalu opravit tím, že Bank of England dovolil, aby vydávala bankovky na stříbrné bulliony,* ovšem jen tolik, aby zásoby stříbra nikdy nebyly větší než jedna čtvrtina zásob zlata. Hodnota stříbra se přitom stanovovala podle jeho tržní ceny (ve zlatě) na Londýnském trhu.

Ke čtvrtému vydání Friedrich Engels:

Znovu se nacházíme v epoše velké změny hodnoty zlata vůči stříbru. Asi před 25 lety byl poměr zlata ke stříbru 15 1/2 ku 1. Nyní je asi 22 ku 1 a stříbro stále ještě vůči zlatu klesá. Toto je důsledkem převratu ve způsobu výroby obou kovů. Dříve se zlato získávalo téměř výhradně prostřednictvím vymývání naplavenin tvořených zvětralou zlatonosnou horninou. Dnes už tato metoda nestačí a je zatlačena do pozadí tou, která byla dříve až na druhém místě, ačkoli zpracovávání zlatonosných žil v křemíku bylo známo již hodně dávno (Diodorus,* III, 12-14). Na druhé straně nejen objev obrovských nových nalezišť stříbra na západě amerických Skalnatých hor, ale také zpřístupnění mexických stříbrných dolů pomocí železnice, použitím moderních strojů a paliv, umožnilo dobývání stříbra ve velkém a s nižšími náklady. Jsou však veliké rozdíly ve způsobech, v jakých se oba kovy v žilách nacházejí. Zlato je většinou v křemíku rozptýleno ve velmi malém množství, avšak v ryzím stavu; všechna hlušina se proto musí rozmělnit a zlato se musí vypláchnout, tedy vyjmout pomocí rtuti. V milionu gramů křemíku se často vyskytnou sotva jeden až tři, velmi zřídka třicet až šedesát gramů zlata. Stříbro se zřídka vyskytuje ryzí, za to je však často k nalezení ve vlastních rudách, které se poměrně snadno oddělují od hlušiny a většinou obsahují 40 až 90 procent stříbra; nebo se v malých množstvích vyskytuje v rudách mědi a olova, jejichž zpracovávání je samo o sobě výnosné. Z tohoto je již patrné, že zatímco se práce potřebná pro výrobu zlata spíše zvětšila, ta, která je zapotřebí pro výrobu stříbra, se rozhodujícím způsobem zmenšila a tímto se tedy pokles hodnoty stříbra přirozeně vysvětluje. Tento pokles hodnoty by se projevil ještě větším poklesem ceny, kdyby cena stříbra nebyla uměle držena vysoko. Zásoby stříbra v Americe jsou však už z malé části zpřístupněny, což dává vyhlídku na to, že hodnota stříbra bude ještě dlouho klesat. K tomu ještě musíme přičíst poměrný pokles poptávky po stříbre na užitná a luxusní zboží, jeho nahrazování plechovým a hliníkovým zbožím, a tak dále. Potom jsou na zvážení ty utopické představy zastánců dvojkovové měny, že mezinárodně uzákoněný kurs by znovu stříbro vyšrouboval na starý poměr hodnot 1 ku 15 1/2. Stříbro bude spíše své postavení peněz na světovém trhu stále více ztrácet. [zpět](#)

(109) Odpůrci merkantilní soustavy, která považovala vyrovnávání přebytků obchodní bilance zlatem a stříbrem za smysl světového obchodu, ze své strany naprosto podcenili funkci světových peněz. To, jak se toto mylné chápání zákonů, které ovládají objem oběhiv, odráží v mylném chápání mezinárodního pohybu drahých kovů, jsem podrobně ukázal na Ricardovi.* (v uvedeném strana 150 a dále). Jeho mylné dogma:

"Nepříznivá obchodní bilance nemůže nikdy nastat jinak než prostřednictvím přebytku oběhiva ... Vývoz mincí se děje kvůli jejich láci a není důsledkem nýbrž příčinou nepříznivé bilance"

se proto dá najít už u Barbona:

"Obchodní bilance, jestli nějaká je, není příčinou toho, že peníze tečou pryč ze země. Vývoz peněz je spíše výsledkem rozdílů hodnot drahých kovů v každé zemi."

(N. Barbon, v uvedeném strana 59)

MacCulloch* ve "The Literature of Political Economy: a classified Catalogue", Londýn 1845, chválí Barbona za toto pojetí, uvážlivě však vůbec nepřipomíná naivní formy, ve kterých se ještě u Barbona objevují ty absurdní předpoklady "currency principle". Nepřítomnost kritiky a nepoctivost onoho katalogu vrcholí v odstavcích o dějinách teorie peněz, protože tu MacCulloch vrtí ocasem jako patolízal lorda Overstona (bývalého bankéře Loyd), kterého nazývá uznávaným králem peněžníků. [zpět](#)

(110) Například při subvencování, půjčování na vedení války nebo na znovuzahájení plateb bank v hotovosti, a tak dále, může být hodnota zapotřebí právě ve formě peněz. [zpět](#)

(110a) Poznámka ke druhému vydání:

"Vskutku jsem si nemohl přát přesvědčivější důkaz pro to, že mechanismus hromadění pokladů v zemích s kovovou měnou je schopen plnit každou nutnou funkci při vyrovnávání mezinárodních závazků, a sice bez citelné podpory všeobecného oběhu, než tu lehkost, s jakou byla Francie schopna zahojit se po otřesu z ničivé invaze a v čase 27 měsíců provést platbu válečného odškodnění ve výši skoro 20 milionů uloženou spojeneckými mocnostmi, a sice velkou část této sumy v kovových penězích, bez znatelného omezení nebo narušení vnitřního peněžního oběhu či jakéhokoli alarmujícího kolísání jejich kurzu."

(Fullarton, v uvedeném strana 141)

Ke čtvrtému vydání Friedrich Engels:

Ještě lepším příkladem je lehkost, s jakou byla tatáž Francie v letech 1871-1873 za 30 měsíců schopna odvést desetkrát vyšší válečné odškodnění, rovněž významnou měrou v kovových penězích. [zpět](#)

(111) "Peníze se rozdělují mezi národy podle jejich potřeb ... přičemž jsou vždy přitahovány výrobky." (Le Trosne, v uvedeném strana 916)

"Ty doly, které stále dodávají zlato a stříbro, jsou dostatečně výnosné, aby každému národu dodaly toto nutné množství."

(J. Vanderlint, v uvedeném strana 40) [zpět](#)

(112) "Směnné kurzy stoupají a klesají každý týden, v určitých ročních dobách stoupají v neprospěch jednoho národa na nějakou úroveň a v jiné době dosáhnou té samé úrovně v jeho prospěch."

(N. Barbon, v uvedeném strana 39) [zpět](#)

(113) Tyto různé funkce se mohou dostat do nebezpečného konfliktu, jakmile kovy začnou mít funkci fondu pro konverzi bankovek. [zpět](#)

(114) "To, o co více peněz je k mání než kolik je bezpodmínečně nutno pro vnitřní obchod, představuje mrtvý kapitál a zemi, která ho vlastní, nepřináší užitek kromě případu, kdy se peníze exportují popřípadě importují."

(John Bellers, "Essays etc.", strana 13)

"Ale co když nyní máme příliš mnoho namincovaných peněz? Pak můžeme ty nejryzejší roztavit a udělat z nich drahé stolní přístroje, nádoby nebo zlaté a stříbrné domácí potřeby; nebo je můžeme jako zboží poslat tam, kde je po nich poptávka; nebo je můžeme půjčit na daně tam, kde se platí vysoké daně."

(W. Petty, "Quantulumcunque Concerning Money", strana 39)

"Peníze jsou jen tukem na těle státu, pročež hodně-li ho, omezuje pohyb, málo-li ho, nedává sílu ... tak jako tuk dělá svaly pohyblivější, nahrazuje nedostatek ve výživě, vyplňuje nerovnosti a zkrášluje tělo, stejně tak peníze usnadňují běh státu, pokud je v zemi nouze, tak přinášejí jídlo z ciziny, vyrovnávají dluhy .. a všechno zkrášlují; avšak", ironicky zakončeno, "zvláště pak ty osoby, které jich mají hodně."

(W. Petty, "Political anatomy of Ireland", strana 14, 15) [zpět](#)

Druhý oddíl

Proměna peněz na kapitál

KAPITOLA ČTVRTÁ

Proměna peněz na kapitál

1. Všeobecné vyjádření kapitálu

Oběh zboží je výchozím bodem kapitálu. Výroba zboží a rozvinutý oběh zboží - obchod - tvoří dějinné předpoklady, za kterých kapitál vzniká. Světový obchod a světový trh v 16. století otevírají moderní dějiny života kapitálu.

Odhlédněme od látkového obsahu oběhu zboží - od směny různých užitných hodnot - a rozeberme nyní ekonomické formy, které tento proces vytváří, kde jako jeho poslední produkt nacházíme peníze. Tento poslední produkt oběhu zboží je první formou projevu kapitálu.

Kapitál historicky vystupuje vůči vlastnictví půdy nejdříve ve formě peněz - jako peněžní bohatství, kapitál obchodníků a kapitál lichvářů. (1) Avšak proto, abychom viděli, že peníze jsou první formou projevu kapitálu, se nemusíme ohlížet na dějiny jeho vzniku. Ty dějiny se denně odehrávají před našima očima. Každý nový kapitál vstupuje v prvním dějství na jeviště - to znamená na trh se zbožím, na pracovní či peněžní trh - vždy jako peníze - peníze, které se mají určitými procesy proměnit na kapitál.

Peníze jako peníze, a peníze jako kapitál se odlišují pouze svými různými formami oběhu.

Bezprostřední forma oběhu zboží je Z-P-Z, proměna zboží na peníze a zpětná proměna peněz na zboží - prodat, aby se nakoupilo. Vedle této formy však nacházíme druhou odlišnou formu, P-Z-P, proměnu peněz na zboží a zpětnou proměnu ze zboží na peníze - koupit, aby se prodalo. Peníze, které svým pohybem opisují tento druhý oběh, se proměňují na kapitál, stávají se kapitálem a jsou určeny k tomu, aby se stávaly kapitálem.

Podívejme se na oběh P-Z-P podrobněji. Stejně jako u jednoduchého oběhu zboží zde probíhají dvě protichůdné fáze. V první fázi, P-Z, nákupu, se peníze promění na zboží. Ve druhé fázi, Z-P, prodeje, se zboží promění zpět na peníze. Avšak tím celkovým pohybem, který smění peníze za zboží, a to pak opět na peníze, je sjednocení obou fází, zboží je koupeno, aby se prodalo, nebo-li se - pokud zanedbáme formální rozdíly mezi nákupem a prodejem - za peníze kupuje zboží a za zboží se kupují peníze. (2) Výsledkem, kterým celý ten proces končí, je směna peněz za peníze, P-P. Jestliže za 100 liber šterlinku koupím 2000 liber bavlny a těch 2000 liber bavlny znovu prodám za 110 liber šterlinku, tak jsem na konci směnil 100 liber šterlinku za 110 liber šterlinku, peníze za peníze.

Nyní je však zjevné, že by proces oběhu P-Z-P byl naprosto bez obsahu, kdybychom chtěli touto oklikou směnit jedny peníze za tytéž peníze, tedy například 100 liber šterlinku za 100 liber šterlinku. Nepoměrně jednodušší a jistější by byla ona metoda střadatele pokladu, který by si svých 100 liber šterlinku ponechal

místo toho, aby je vydal napospas dobrodružství oběhu. Na druhé straně, ať už ten obchodník bavlnu koupenou za 100 liber šterlinku prodá zpátky za 110, nebo se jí musí zbavit za 100 či 50 liber šterlinku, za všech okolností jeho peníze prošly tajemnou a originální cestou, která je zcela jiného druhu než ta, kterou prošly při jednoduchém oběhu zboží, například když ruka sedláka prodá zrní a za utržené peníze koupí šaty. Zde se především projeví hlavní rys formálního rozdílu mezi oběhem P-Z-P a Z-P-Z. Tím se také zároveň projeví onen rozdíl obsahů, který se za těmito formálními rozdíly skrývá.

Podívejme se především, co mají obě formy společné.

Oba oběhy se skládají ze dvou jedné a těch samých protichůdných fází, Z-P, prodej, a P-Z, nákup. V každé z obou fází proti sobě stojí tytéž věcné prvky - zboží a peníze - a dvě osoby za těmi samými ekonomickými charakterovými maskami - kupec a prodejce. Každý z obou oběhů je sjednocením těch samých protichůdných fází a v obou případech se toto sjednocení zprostředkovává vystupováním tří smluvních stran, ze kterých ta první pouze prodává, ta druhá pouze kupuje, avšak ta třetí jednou kupuje a pak prodává.

To, co však oba oběhy Z-P-Z a P-Z-P od začátku odlišuje, je obrácená posloupnost těch protiběžných fází oběhu. Jednoduchý oběh zboží začíná prodejem a končí nákupem, oběh peněz jako kapitálu začíná nákupem a končí prodejem. V tom prvním případě je to zboží, co tvoří počáteční a koncový bod toho pohybu. V tom druhém peníze. V té první formě je celkový průběh zprostředkován penězi, v té druhé zbožím.

Při oběhu Z-P-Z se peníze nakonec promění na zboží, které poslouží jako užitná hodnota. Peníze se tedy s konečnou platností utratí. V té obrácené formě P-Z-P naproti tomu kupec utratí peníze proto, aby je jako prodejce získal. On při nákupu zboží vkládá peníze do oběhu, aby je z oběhu opět prostřednictvím prodeje téhož zboží vytáhl. On se s penězi rozloučí pouze s tím postranním úmyslem, že se jich znova zmocní. Ty peníze jsou proto jen zálohovány. (3)

Ve formě Z-P-Z si jeden a tentýž obnos peněz dvakrát vymění místo. Prodejce ho obdrží od kupce a zaplatí s ním nějakému jinému prodejci. Celý ten proces, který začíná přijetím peněz za zboží, končí odevzdáním peněz za zboží. Ve formě P-Z-P je to obráceně. Zde si dvakrát vymění místo nikoli tentýž obnos peněz, nýbrž jedno a totéž zboží. Kupec ho obdrží z rukou prodejce a odevzdává ho do rukou nějakého jiného kupce. Stejně jako u jednoduchého oběhu zboží dvojí výměna místa téhož obnosu peněz umožňuje jeho konečný přechod z jedné rukou do druhé, tak zde dvojí výměna místa téhož zboží umožňuje, aby peníze přitekly nazpátek do svého výchozího bodu.

Ono přitečení nazpátek do výchozího bodu nezávisí na tom, zda se to zboží prodá dražší než za kolik se koupilo. Tato okolnost ovlivňuje pouze velikost té částky, která nazpátek přiteče. Sám ten jev toho přitečení se odehrává, pokud se to koupené zboží znovu prodá, tedy pokud je oběh P-Z-P zcela dokončen. Toto je tedy ten smysly vnímatelný rozdíl mezi oběhem peněz jako kapitálu a oběhem peněz jako pouhých peněz.

Oběh Z-P-Z je zcela dokončen, jakmile prodej jednoho zboží přinese peníze, které opět odnese nákup jiného zboží. Pokud se však penězům podaří přitéci zpět do svého výchozího bodu, tak pouze obnovením nebo opakováním toho celého běhu. Jestliže prodám jednu tunu zrní za 3 libry šterlinku a za tyto 3 libry šterlinku koupím šaty, tak jsou pro mě ty 3 libry šterlinku s konečnou platností utraceny. Už s nimi nemůžu nic dalšího udělat. Už patří obchodníkovi šaty.

Jestliže nyní prodám druhou tunu zrní, tak peníze přitečou zpátky ke mně, ale nikoli v důsledku toho prvního obchodu, nýbrž pouze v důsledku jeho opakování. O ty peníze opět přijdu, jakmile druhý obchod dokončím a znovu nakoupím. Při oběhu Z-P-Z tedy vydávání peněz nemá nic co dělat s jejich přitečením nazpátek. Naproti tomu při P-Z-P je to přitečení peněz nazpátek podmíněno samotným způsobem jejich vydání. Bez tohoto zpětného přitečení je ta operace nezdarem, nebo je ten proces přerušen a není ještě hotov, protože jeho druhá fáze - ten prodej, který doplňuje a uzavírá nákup - chybí.

Oběh Z-P-Z vychází z krajního bodu jednoho zboží a uzavírá se v krajním bodu nějakého druhého zboží, které vypadá ven z oběhu a spadá do spotřeby. Spotřeba - uspokojování potřeb - zkrátka užitná

hodnota - je proto jeho hlavním smyslem.

Oběh P-Z-P naproti tomu vychází z krajního bodu peněz a vrací se nakonec zpátky do téhož bodu. Jeho hnací silou a určujícím smyslem je proto sama směnná hodnota.

V jednoduchém oběhu zboží mají oba krajní body tutéž ekonomickou formu. Oba jsou zbožími. Jsou také zbožími o téže velikosti hodnoty. Jsou však jakostně rozdílnými užitnými hodnotami, například zrní a šaty. Tato směna výrobků, výměna různých látek, kterou se projevuje společenská práce, zde tvoří obsah toho pohybu. Jinak je tomu u oběhu P-Z-P. On se zdá být na první pohled bez obsahu, zdá se být prázdným. Oba krajní body mají tutéž ekonomickou formu. Oba jsou penězi, tedy nejsou jakostně rozdílnými užitnými hodnotami, neboť peníze jsou rovněž proměněnou formou zboží, ve které jsou zvláštní užitné hodnoty rozpuštěny. Směnit nejdříve 100 liber šterlinku za bavlnu a pak znovu tutéž bavlnu za 100 liber šterlinku, tedy směnit peníze oklikou za peníze, to samé za to samé, to vypadá jako naprosto bezúčelná a bezobsažná operace. (4) Nějaká částka peněz se od druhé může vůbec lišit pouze svou velikostí. Proces P-Z-P tedy svůj obsah nenachází v jakostním rozdílu. Z toho oběhu nakonec vypadne více peněz, než kolik bylo do něj na začátku vloženo. Ta bavlna, která byla nakoupena za 100 liber šterlinku, se znovu prodá například za 100 + 10 liber šterlinku, nebo-li za 110 liber šterlinku. Úplná forma tohoto procesu je proto P-Z-P', kde $P' = P + \Delta P$, to znamená rovno počáteční zálohované částce plus nějaký přírůstek. Tento přírůstek nebo přebytek nad původní hodnotou nazývám - **nadhodnotou**. Původně zálohovaná hodnota se v oběhu nikoli pouze nachází, nýbrž mění v oběhu svou velikost, přidává k sobě nadhodnotu, nebo-li zhodnocuje se. A tento pohyb ji proměňuje na kapitál.

Je sice také možné, že při Z-P-Z mají oba krajní body Z - Z, například zrní a šaty, různé velikosti hodnoty. Sedlák může své zrní prodat nad jeho hodnotou nebo může šaty koupit pod jejich hodnotou. I ze svého pohledu může být ošizen. Taková různost hodnot však při této formě oběhu zůstává závislá čistě na tom či onom případě. Tento oběh nikdy zcela neztrácí svůj smysl a účel, jako je tomu u procesu P-Z-P, protože oba krajní body - zrní i šaty - jsou ekvivalenty. Jejich stejná společná hodnota je zde především podmínkou normálního průběhu tohoto procesu.

Opakování či obnovování prodeje, aby se nakoupilo, nachází - jako samotný tento proces - míru a cíl v nějakém hlavním smyslu, jenž leží mimo něj - ve spotřebě, v uspokojování určitých potřeb. Naproti tomu u nakupování kvůli prodeji je začátek i konec jeden a tentýž - peníze, směnná hodnota - a už kvůli tomu je tento pohyb bez konce. Pochopitelně že z P se stalo $P + \Delta P$, tedy ze 100 liber šterlinku je 100 + 10. Pokud však tento výsledek zkoumáme pouze co do jakosti, tak je 100 liber šterlinku tím samým, co 110 liber šterlinku, tedy penězi. A pokud ho zkoumáme co do množství, tak je 110 liber šterlinku stejně jako 100 liber šterlinku nějakým určitým množstvím hodnoty. Kdyby někdo těch 110 liber šterlinku jako peníze utratil, tak by vypadly ze své role. Přestaly by být kapitálem. Vyjmuty z oběhu zkamení na poklad a nepřiřoste k nim už ani vinda, i kdyby tam ležely až do soudného dne. Pokud se má tedy jednat o zhodnocení té hodnoty, tak vyvstává tentýž požadavek na zhodnocení těch 110 liber šterlinku jako před tím u těch 100 liber šterlinku, protože obě ty částky jsou jen určitými vyjádřeními směnné hodnoty, a proto mají obě totéž povolání - svým zvětšováním jít vstříc bohatství. Původně zálohovaná hodnota 100 liber šterlinku se sice na okamžik liší od nadhodnoty 10 liber šterlinku, která k ní přirostla během oběhu, avšak tato odlišnost se okamžitě rozplyne. Na konci toho procesu nestojí proti sobě na jedné straně původní hodnota 100 liber šterlinku a na druhé straně nadhodnota 10 liber šterlinku. Výsledkem je hodnota 110 liber šterlinku, která se nachází v téže formě zcela vhodné k tomu, aby se pustila do procesu zhodnocování jako těch původních 100 liber šterlinku. Peníze se na konci tohoto pohybu opět postaví na jeho začátek. (5) Konec jednoho jediného oběhu, při kterém se uskuteční nákup kvůli prodeji, proto sám od sebe vytvoří začátek nového dalšího oběhu. Jednoduchý oběh zboží - prodej kvůli nákupu - slouží jako prostředek pro hlavní smysl, který leží mimo oběh, jímž je přivlastňování si užitných hodnot a uspokojování potřeb. Oběh peněz jako kapitálu je naproti tomu samoúčelem, neboť ono zhodnocování hodnoty existuje pouze v rámci tohoto stále se obnovujícího pohybu. Pohyb kapitálu je proto bez konce. (6)

Pokud je vlastník peněz vědomým nositelem tohoto pohybu, tak se stává kapitalistou. Jeho osobnost, či spíše jeho kapsa, je tím výchozím i konečným bodem peněz. Objektivní obsah onoho oběhu - zhodnocování hodnoty - je jeho subjektivním cílem, a pokud je vzrůstající přivlastňování si abstraktního bohatství samo tou pohnutkou jeho činnosti, tak ten vlastník účinkuje jako kapitalista, nebo-li jako

zosobněný kapitál nadaný vůlí a vědomím. Užité hodnota tedy nikdy není tím bezprostředním cílem, o který kapitalista usiluje. (7) Ani jednotlivý zisk, nýbrž pouze neustálé opakování zisku. (8) Tento pud absolutního obohacování se, tento vášnivý hon na hodnotu (9) má kapitalista společný se střadatelem pokladu, avšak zatímco střadatel je jen hloupým kapitalistou, tak kapitalista je rozumným střadatelem. Neustálé zvětšování hodnoty, o které střadatel usiluje tím, že se snaží peníze před oběhem uchránit, (10) dosahuje chytřejší kapitalista tím, že je do oběhu stále znova a znova sází. (10a)

Samostatné formy - peněžní formy - které na sebe bere hodnota zboží při jednoduchém oběhu, pouze zprostředkovávají směnu zboží a na konci s výsledkem tohoto pohybu mizí. Při oběhu P-Z-P naproti tomu účinkují obě věci - zboží i peníze - pouze jako různé způsoby existence samotné hodnoty - peníze jsou jejím všeobecným, zatímco zboží jejím určitým, takřikajíc převlečeným, způsobem její existence. (11) Hodnota stále přechází z jedné formy do druhé bez toho, aby se při tomto pohybu ztrácela, čímž se z ní stává automatický subjekt. Pokud znehybníme ony určité formy projevu, které zhodnocující se hodnota při oběhu svého života na sebe střídavě bere, tak dostaneme toto vysvětlení: Kapitál jsou peníze, Kapitál je zboží. (12) Avšak ve skutečnosti se zde hodnota stává subjektem procesu, ve kterém při neustálé výměně forem peněz a zboží sama mění svou velikost, jako nadhodnota se odtrhává sama od sebe, od původní hodnoty, a sama se zhodnocuje, neboť ten pohyb, při kterém k sobě přidává nadhodnotu, je jejím vlastním pohybem. Její zhodnocování je tedy sebezhdnocováním. Hodnota dostala tuto okultní vlastnost - dávat hodnotu, protože je hodnotou. Ona rodí mladé, nebo alespoň snáší zlatá vejce.

Hodnota jako subjekt, který přesahuje takový proces, ve kterém na sebe jednou bere formu peněz a hned zase zboží - avšak při těchto změnách se zachová a zvětší - potřebuje především nějakou samostatnou formu, pomocí které svou totožnost sama vysloví. A tuto formu má pouze v penězích. Tato forma proto tvoří výchozí i koncový bod každého procesu zhodnocování. Hodnota byla 100 liber šterlinku, nyní je 110, a tak dále. Avšak samy peníze zde platí jen jako jedna forma hodnoty, neboť hodnota má dvě formy. Peníze se bez toho, aby na sebe vzaly formu zboží, kapitálem nestanou. Peníze zde tedy nevstupují do polemiky se zbožím jako je tomu u hromadění pokladu. Kapitalista ví, že všechna zboží, jakkoli bídně vypadají nebo páchnou, jsou v mysl i ve skutečnosti penězi, a k tomu ještě takovou divotvornou věcí, která z peněz udělá více peněz.

Jestliže u jednoduchého oběhu hodnota zboží dostává proti své užité hodnotě nanejvýš samostatnou formu peněz, tak se zde najednou ukazuje jako postupující látka, která sama sebe uvádí do pohybu a u které jsou zboží a peníze pouze jejími formami. Avšak ještě něco navíc. Místo toho, aby představovala zboží vztahy, tak nyní vstupuje takřikajíc do soukromého vztahu sama se sebou. Ona se jako původní hodnota odlišuje sama od sebe jako od nadhodnoty, podobně jako se liší Bůh Otec sám od sebe jako od Boha Syna, přičemž jsou oba stejně staří a ve skutečnosti tvoří jedinou osobu, neboť jen prostřednictvím nadhodnoty 10 liber šterlinku se ze zálohovaných 100 liber šterlinku stane kapitál, a hned, jak se jím stane - jak Otec zplodí Syna skrze Syna - tak jejich rozdíl opět zmizí a oba se sjednotí - 110 liber šterlinku.

Z hodnoty se tedy stává postupující hodnota, postupující peníze, které se jako takové stávají kapitálem. Vycházejí z oběhu, znovu do něj vcházejí, zachovávají a množí se v něm, zvětšené se z oběhu vrátí zpět a tentýž koloběh začínají stále znova. (13) P-P', penězonosné peníze - money which begets money - tak popisují kapitál jeho první tlumočníci merkantilisté.*

Koupit, aby se prodalo, nebo přesněji, koupit, aby se prodalo dražší, P-Z-P', to sice vypadá jen jako osobitá forma jednoho druhu kapitálu - obchodního kapitálu. Avšak také průmyslový kapitál jsou peníze, které se proměňují na zboží a které se přes prodej tohoto zboží vracejí zpět jako více peněz. Ty skutky, které se odehrávají mezi nákupem a prodejem mimo sféru oběhu, nic na této formě pohybu nemění. V kapitálu, který přináší zisk, se nakonec po zkrácení odráží oběh P-Z-P', a pokud sledujeme výsledek a zanedbáme jeho zprostředkování, tak dostáváme takřikajíc lapidární podobu P-P' - peníze, které se rovnají více penězům, hodnotu, která je větší než ona sama.

P-Z-P' je tedy vskutku všeobecným vyjádřením kapitálu tak, jak se bezprostředně projevuje ve sféře oběhu.

2. Rozpory všeobecného vyjádření

Forma oběhu, ze které se peníze vykouklí jako kapitál, odporuje všem dříve vyvozeným zákonům o povaze zboží, hodnotě, penězích a samotné povaze oběhu. To, čím se odlišuje od jednoduchého oběhu zboží, je to obrácené pořadí těch dvou protichůdných procesů - prodeje a nákupu. A jakým to kouzlem by měl takový čistě formální rozdíl změnit povahu těchto procesů?

Co více - toto obrácení existuje jen pro jednoho z těch tří obchodních přátel, kteří spolu obchodují. Jako kapitalista kupuji zboží od pana A a znovu ho prodávám panu B, přičemž zboží prodávám panu B jako obyčejný vlastník zboží a pak kupuji zboží od pana A. Pro obchodní přátele pana A a pana B tento rozdíl neexistuje. Oni vystupují pouze jako kupec a prodejce zboží. Já sám vůči nim pokaždé vystupuji jako obyčejný vlastník peněz nebo vlastník zboží, kupec nebo prodejce, a sice v řadě vystupuji vůči té první osobě pouze jako kupec a vůči té druhé osobě pouze jako prodejce, vůči té první osobě jen jako peníze, vůči té druhé jen jako zboží, v žádné z těchto dvou rolí nevystupuji jako kapitalista nebo kapitál, nebo zástupce čehokoli, co by mohlo být více než peníze nebo zboží, nebo co by mohlo účinkovat nějak jinak než jako peníze nebo zboží. Nákup od pana A a prodej panu B je pro mě jediná řada. Avšak ta souvislost mezi těmito dvěma skutky existuje pouze pro mě. Pan A se nijak nestará o můj obchod s panem B, a pan B se nijak nestará o můj obchod s panem A. Kdybych jim snad chtěl objasnit tu svou zvláštní zásluhu, že jsem ono pořadí obrátil, tak by mi ukázali, že se v tom pořadí mýlím a že ten celkový převod nezačal nákupem a neskončil prodejem, nýbrž obráceně, začal prodejem a skončil nákupem. Opravdu, můj první skutek - nákup - byl z pohledu pana A prodejem a můj druhý skutek - prodej - byl z pohledu pana B nákupem. Pánové A a B by se pouze s tímto nespokojili a vysvětlili by mi, že celá ta řada mých skutků byl nadbytečný hokuspokus. Pan A by to zboží prodal přímo panu B a pan B by ho koupil přímo od pana A. Tím by se celý ten převod smrškl na jednostranný obchod v obvyklém oběhu zboží, z pohledu pana A by to byl pouhý prodej a z pohledu pana B by to byl pouhý nákup. Obrácením řady prodeje a nákupu jsme se tedy nedostali mimo sféru jednoduchého oběhu zboží a musíme se tedy důkladně podívat na to, zda ten oběh ze své povahy dovoluje zhodnocování hodnot, které do něj vstupují, a zda tedy umožňuje vytvářet nadhodnotu.

Podívejme se na proces oběhu ve formě, ve které se projevuje jako pouhá směna zboží. Toto je přesně ten případ, kdy oba vlastníci zboží nakupují jeden od druhého a bilanci svých vzájemných peněžních nároků vyrovnávají v platební den. Peníze zde slouží jako počítadlo, pomocí kterého vyjadřují hodnoty zboží jako ceny, samotné tyto peníze však vůči těmto zbožím nevystupují. Pokud se jedná o užitnou hodnotu, tak je jasné, že oba směňující mohou vydělat. Oba prodávají zboží, jehož užitnou hodnotu nepotřebují, a dostávají zboží, které potřebují pro svou spotřebu. A nemusí to být jen tento jediný užitek. Pan A, který prodává víno a nakupuje obilí, pravděpodobně vyrábí více vína, než kolik by pěstitel obilí pan B vyrobil za stejný čas, a pěstitel obilí pan B za stejnou dobu vypěstuje více obilí, než by vypěstoval vinař pan A. Pan A tedy za tutéž směnnou hodnotu obdrží více obilí a pan B zase více vína, než kdyby každý z těch dvou musel beze směny pro sebe vyrábět víno i obilí. S ohledem na užitnou hodnotu tedy můžeme říci, že "směna je obchod, při kterém obě strany vydělají". (14)

Se směnnou hodnotou je to však jinak.

"Člověk, který vlastní mnoho vína a žádné obilí, obchoduje s člověkem, který vlastní mnoho obilí a žádné víno, přičemž mezi sebou směňují pšenici v hodnotě 50 za hodnotu 50 ve víně. Tato směna není žádným zmnožením směnné hodnoty ani pro jednoho ani pro druhého; neboť před směnou vlastnil každý z nich hodnotu rovnou té, kterou si prostřednictvím této operace opatřil." (15)

Na té věci se nic nemění, ani když mezi ta zboží vstoupí peníze jako oběživo a oba skutky nákupu a prodeje se smyslově odloučí. (16) Hodnota těch zboží je určena jejich cenami ještě před tím, než ta zboží vstoupí do oběhu, jejich hodnota je tedy předpokladem a nikoli výsledkem oběhu. (17)

Pokud to rozebereme abstraktně, to znamená zanedbáme okolnosti, které nevyplývají z vnitřních zákonů jednoduchého oběhu zboží, tak se při oběhu kromě nahrazení jedné užitné hodnoty druhou neodehrává nic než proměna - pouhá změna formy zboží. Tatáž hodnota, to znamená totéž množství zhmotněné společenské práce, je v rukou téhož vlastníka zboží nejdříve ve formě zboží, pak ve formě peněz, na které se to zboží promění, a nakonec ve formě zboží, na které se zpět promění ty peníze. Tato změna forem v

sobě nezahrnuje žádnou změnu velikosti hodnoty, ale ta změna, kterou při tomto procesu projde sama hodnota toho zboží, se omezuje na jednu změnu své peněžní formy. Nejdříve existuje jako cena zboží nabízeného ke koupi, potom jako nějaká částka peněz, která už však byla vyjádřena tou cenou, a nakonec jako cena nějakého ekvivalentního zboží. Tato změna formy v sobě rovněž nezahrnuje žádnou změnu velikosti hodnoty stejně jako rozměnění pětilibrové bankovky na librové nebo půllibrové mince a šilinky.*

Pokud je tedy oběh zboží podmíněn pouze změnou formy jejich hodnot, tak je - pokud se odehraje čistě tento jev - podmíněn směnou ekvivalentů. Sama lidová ekonomie, ačkoli ani netuší, co je hodnota, proto předpokládá, pokud chce svým způsobem tento jev čistě rozebrat, že nabídka a poptávka se kryjí, to znamená, že úplně přestane účinkovat. Jestliže tedy s ohledem na užitnou hodnotu mohou oba směňující získat, tak nemohou oba získat na směnné hodnotě. Tady by se lépe řeklo: "Kde je rovnost, tam není zisk." (18) Zboží se sice mohou prodávat za ceny, které se odchylují od jejich hodnot, ale takové odchýlení se projevuje jako porušení zákona směny zboží. (19) Ve své čisté formě je směnou ekvivalentů, není tedy žádným prostředkem, jak se obohatit na hodnotě. (20)

Za pokusy ukázat, že oběh zboží je zdrojem nadhodnoty, proto stojí quidproquo,* záměna užitné hodnoty za směnnou hodnotu. Tak je tomu například u Condillaca:*

"Není pravda, že se při směně zboží směňuje stejná hodnota za stejnou hodnotu. Je to naopak. Každý z obou obchodníků vždy dává menší hodnotu proti hodnotě větší ... Kdyby se vsutku vždy směňovaly stejné hodnoty, tak by žádný obchodník nikdy nemohl mít zisk. Avšak oba získávají nebo by alespoň měli získávat. Proč? Hodnota věcí je dána pouze jejich vztahem k našim potřebám. To, co je pro jednoho více, je pro druhého méně, a naopak ... Nepředpokládáme, že bychom naprodej nabízeli věci, které jsou nepostradatelné pro naši spotřebu ... Chceme se zbavit věcí, která pro nás nemá užitek, abychom získali věc, kterou nutně potřebujeme; chceme dát méně a získat více ... Bylo by přirozené myslet si, že se při směně dává stejná hodnota za stejnou hodnotu, neboť se každá z obou směňovaných věcí svou hodnotou rovná tomu samému množství peněz ... Avšak musíme ještě počítat s jiným pohledem; ptejme se, zda oba směňujeme přebytek za něco nutně potřebného." (21)

Vidíme, jak Condillac do sebe zamotal nejen užitnou hodnotu se směnnou hodnotou, ale také neskutečně dětinsky podsouvá společnosti s rozvinutou výrobou zboží takový stav, při kterém výrobce sám vyrábí své životní potřeby a do oběhu vkládá pouze tu část nad svou vlastní spotřebou - své přebytky. (22) Moderní ekonomové přesto tento Condillacův argument často opakují, zvláště pokud chtějí ukázat, že rozvinutá forma směny zboží - obchod - vytváří nadhodnotu.

Tak například: "Obchod přidává k výrobkům hodnotu, neboť tytéž výrobky mají větší hodnotu v rukou spotřebitelů než v rukou výrobců, a proto se na obchod musí pohlížet výslovně (strictly) jako na výrobní činnost." (23)

Avšak za zboží dvakrát neplatíme - poprvé za jeho užitnou hodnotu a podruhé za jeho hodnotu. A jestliže je užitná hodnota toho zboží pro kupujícího užitečnější než pro prodávajícího, tak je její peněžní forma pro prodávajícího užitečnější než pro kupujícího. Proč by jinak prodával? A zrovna tak můžeme říci, že kupec výslovně (strictly) skuteční "výrobní činnost", při které například obchodníkovy punčochy promění na peníze.

Pokud se směňují ekvivalenty, tedy různá zboží, nebo zboží a peníze o stejných směnných hodnotách, tak z oběhu nevychází žádná větší hodnota než ta, která do něj byla vložena. Potom se žádné vytváření nadhodnoty nekoná. Ve své čisté formě je proces oběhu podmíněn směnou zbožních ekvivalentů. Avšak ve skutečnosti se věci čistě neodehrávají. Předpokládejme proto směnu ne-ekvivalentů.

Na trhu každopádně proti sobě stojí pouze vlastníci zboží a ona moc, kterou tyto osoby jeden vůči druhému mají, je pouze mocí jejich zboží. Látková odlišnost těch zboží je látkovým motivem té směny a vlastníky zboží tak na sobě dělá vzájemně závislými, přičemž žádný z nich nemá předmět své vlastní potřeby a každý z nich má předmět potřeby toho druhého. Kromě této látkové odlišnosti jejich užitných hodnot je mezi těmi zbožím ještě jedna - odlišnost mezi jejich přirozenou formou a jejich proměněnou formou - odlišnost mezi zbožím a penězi. A tak se vlastníci zboží liší pouze jako prodejce - vlastníci zboží - a kupec - vlastníci peněz.

Předpokládejme nyní, že by prostřednictvím nějakého nevysvětlitelného privilegia bylo prodejci dáno, aby to zboží prodal nad jeho hodnotou - za 110, jestliže má hodnotu 100 - tedy s nominální cenovou přírůžkou 10%. Prodejce tedy získá nadhodnotu 10. Ale potom, co byl prodejcem, se stane kupcem. Někáký třetí vlastník zboží ho teď potká jako prodejce a užije si ze svého pohledu to privilegium prodat zboží o 10% draze. Náš člověk jako prodejce 10 získal proto, aby jako kupec 10 ztratil. (24) Celé to ve skutečnosti vyplývá z toho, že všichni vlastníci zboží prodávají svá zboží 10% nad hodnotou, což je zcela to samé, jako by ta zboží prodávali za jejich hodnoty. Taková všeobecná nominální cenová přírůžka má tentýž účinek, jako kdyby se například hodnoty zboží oceňovaly ve stříbře místo ve zlatě. Peněžní názvy - tedy ceny zboží - by se nafoukly, avšak vztahy mezi jejich hodnotami by zůstaly nezměněny.

Nyní naopak předpokládejme, že kupec má to privilegium kupovat zboží pod jeho hodnotou. Zde nemusíme připomínat, že se kupcem stává. Před tím, než se stal kupcem, byl prodejcem. Právě ztratil 10% jako prodejce před tím, než 10% získá jako kupec. (25) Všechno opět zůstává při starém.

Vytváření nadhodnoty - tedy proměna peněz na kapitál - se proto nemůže vysvětlit ani tím, že prodejci svá zboží prodávají nad hodnotou, ani tím, že je kupci kupují pod hodnotou. (26)

Tento problém se v žádném případě nezjednoduší tím, že se do něj propašují cizí souvislosti, tedy asi tak, jak říká plukovník Torrens:*

"Efektivní poptávka spočívá v zámožnosti a ochotě(!) spotřebitelů, ať už v bezprostřední nebo zprostředkované směně, dávat za zboží určitý větší díl všech částí kapitálu než kolik stojí jeho výroba." (27)

Při oběhu se výrobci a spotřebitelé vůči sobě stavějí jen jako prodejci a kupci. Pokud tvrdíme, že nadhodnota pro výrobce pramení v tom, že mu spotřebitelé za zboží platí nad jeho hodnotu, tak to znamená, že se pouze vyhýbáme této jednoduché větě: Vlastník zboží má jako prodejce privilegium prodávat příliš draho. Prodejce sám vyrobil to zboží nebo zastupuje jeho výrobce, ale kupec taktéž sám vyrobil to zboží, které představují jeho peníze, nebo zastupuje jeho výrobce. Výrobce tedy stojí proti výrobcí. Liší se v tom, že jeden kupuje a ten druhý prodává. To, že vlastník zboží pod jménem "výrobce" prodává zboží nad jeho hodnotou a pod jménem "spotřebitel" za něj platí příliš draho, nás neposouvá ani o krok dále. (28)

Důslední zastánci té iluze, že nadhodnota pramení z nominální cenové přírůžky či z toho privilegia prodejce prodávat zboží příliš draho, proto musejí předpokládat nějakou třídu, která pouze kupuje bez toho, aby prodávala, tedy také pouze spotřebovává bez toho, aby vyráběla. Existence nějaké takové třídy je z hlediska našeho doposud dosaženého poznání jednoduchého oběhu ještě nevysvětlitelná. Avšak zkusme se trochu podívat dopředu. Ty peníze, za které nějaká taková třída stále nakupuje, jí stále musejí - beze směny - zdarma - z titulu libovolného práva či nátlaku - přitékat od samotných vlastníků zboží. Prodávat této třídě zboží nad hodnotou pouze znamená ošidit je zčásti zpět o peníze, které jsme jí zdarma odevzdali. (29) Takto platila maloasijská města roční odvody peněz do Starého Říma. Řím za tyto peníze od nich nakupoval zboží a nakupoval ho příliš draho. Maloasijské ošidili Římany tím, že dobyvatelům opět vyfoukli část toho odvodu prostřednictvím obchodu. Maloasijské přesto zůstali těmi ošizenými. Jejich zboží bylo tak jako tak zapláceno jejich vlastními penězi. Toto rozhodně není metoda, jak zbohatnout nebo vytvářet nadhodnotu.

Držme se tedy v mezích směny zboží, kde je prodejce kupcem a kupec prodejcem. Naše rozpaky možná vycházejí z toho, že ty osoby pojímáme jako zosobněné kategorie a nikoli individuálně.

Vlastník zboží A může být natolik čtverák, že svým kolegům B a C dá za uši, zatímco oni mu to navzdory své nejlepší vůli neoplatí. Pan A prodá víno v hodnotě 40 liber šterlinku panu B a vydělá při směně obilí v hodnotě 50 liber šterlinku. Pan A proměnil svých 40 liber šterlinku na 50 liber šterlinku, z méně peněz udělal více peněz a své zboží proměnil na kapitál. Podívejme se na to zblízka. Před směnou jsme měli v rukou pana A víno za 40 liber a v rukou pana B obilí za 50 liber šterlinku, celková hodnota byla 90 liber šterlinku. Po směně máme tutéž celkovou hodnotu 90 liber šterlinku. Obíhající hodnota se nezvětšila ani o atom, avšak změnilo se její rozdělení mezi A a B. Na jedné straně se projevuje jako nadhodnota to, co je na druhé straně podhodnotou, na jedné straně jako plus to, co je na druhé straně mínusem. Stejná změna

by se udála, kdyby pan A bez obalu ve formě směny panu B těch 10 liber šterlinku přímo ukradl. Součet obíhajících hodnot se zcela zřejmě nemůže při žádné změně jeho rozdělení zvětšit, asi tak jako Žid nezvětší množství drahého kovu v nějaké zemi tím, když starou vindru z doby královny Anny prodá za jednu guineu. Třída kapitalistů jako celek v nějaké zemi nemůže šidit sama sebe. (30)

Můžeme se tedy na to dívat, z které strany chceme, výsledek je pořád tentýž. Pokud se směňují ekvivalenty, tak nevzniká žádná nadhodnota, a pokud se směňují ne-ekvivalenty, tak taky nevzniká žádná nadhodnota. (31) Oběh či směna zboží žádnou hodnotu nevytváří. (32)

Proto chápeme, proč v našem rozboru základní formy kapitálu, formy, která je určující pro ekonomickou organizaci moderní společnosti, její populární a takřikajíc předpotopní projevy - obchodní kapitál a lichvářský kapitál - zůstávají nejdříve zcela nezohledněny.

Vlastní obchodní kapitál se projevuje formou P-Z-P', v nejčistší formě - koupit, aby se draze prodalo. Jinak probíhá celý jeho pohyb uvnitř sféry oběhu. Protože je však nemožné ze samotného oběhu vysvětlit proměnu peněz na kapitál či tvorbu nadhodnoty, obchodní kapitál se zdá být nemožným, pokud se směňují ekvivalenty, (33) proto se dá vyvodit pouze z dvoustranného šízení kupujících a prodávajících výrobců obchodníkem, který stojí mezi nimi a parazituje na nich. V tomto smyslu Franklin* říká: "Válka je loupež, obchod je šejdiřství." (34)

Pokud bychom zhodnocování obchodního kapitálu nechtěli vysvětlovat pouhým šízením výrobců, tak zde máme dlouhou řadu spojovacích článků, která zde - kde jsou naše jediné předpoklady tvořeny oběhem zboží a jeho jednoduchými pohyby - ještě zcela chybí.

To, co platí pro obchodní kapitál, to platí ještě více pro kapitál lichvářský. U obchodního kapitálu jsou jeho krajní body - peníze sázené na trh a větší peníze odebírané z trhu - přinejmenším zprostředkovány nákupem a prodejem - pohybem oběhu. U lichvářského kapitálu je ta forma P-Z-P' zkrácena na ony krajní ničím nespojené body P-P', peníze, které se směňují za více peněz, což je forma, která odporuje povaze peněz, a proto je z pohledu směny zboží nevysvětlitelná. Aristotelés* proto píše:

"Protože je chrematistika dvojí, jedna náleží obchodu a ta druhá ekonomice, tak ta druhá je nutná a chvályhodná, zatímco ta první se zakládá na oběhu a je po právu haněna (neboť nespočívá v přirozenosti, nýbrž v mnohostranném šejdiřství), proto je lichva plným právem nenáviděna, protože peníze jsou zde samy zdrojem zisku a nejsou užívány k tomu, k čemu byly vynalezeny. Neboť ony vznikly pro směnu zboží, avšak zisk dělá z peněz více peněz. Proto má také své jméno" (τοκοζ tokos ratolest zisk). "Neboť ratolest se podobá svému rodiči. Zisk jsou však peníze z peněz, takže je ze všech druhů výdělků tím nejméně přirozeným." (35)

V průběhu našeho zkoumání budeme ziskový stejně jako obchodní kapitál nacházet jako odvozené formy a zároveň uvidíme, proč se historicky objevují před moderní základní formou kapitálu.

Ukázalo se, že nadhodnota nemůže pocházet z oběhu. Při jejím vytváření se tedy za jeho zády musí odehrávat něco, co na něm samotném není vidět. (36) Může však nadhodnota pocházet odkudkoli odjinud než z oběhu? Oběh je celkem všech směnných vztahů mezi vlastníky zboží. Mimo oběh má vlastník zboží vztah už jen ke svému vlastnímu zboží. Co se týče hodnoty jeho zboží, tak se ten vztah omezuje na to, že jeho zboží obsahuje množství jeho vlastní práce měřené podle určitých společenských zákonů. Toto množství práce se vyjadřuje velikostí hodnoty jeho zboží a - protože se velikost hodnoty vyjadřuje penězi jako počítadlem - cenou, například deseti librami šterlinku. Ale jeho práce se neprojevuje jako hodnota toho zboží a nějaký nadbytek nad její vlastní hodnotou, nikoli jako cena 10, která je zároveň cenou 11, nikoli jako nějaká hodnota, která je větší než ona sama. Vlastník zboží může prostřednictvím své práce tvořit hodnoty, avšak žádné samy se zhodnocující hodnoty. On může zvýšit hodnotu nějakého zboží tím, že k té hodnotě, která už je, přidá novou hodnotu prostřednictvím nové práce, například tím, když z kůže udělá boty. Tatáž látka má nyní více hodnoty, protože obsahuje větší množství práce. Bota má proto větší hodnotu než kůže, avšak hodnota té kůže zůstala taková, jaká byla. Ona se nezhodnotila, žádná nadhodnota se během výroby bot nevytvořila. Je proto nemožné, aby výrobce zboží, bez toho, aby vešel v kontakt s jinými vlastníky zboží, mimo sféru oběhu zhodnocoval hodnotu a tedy proměňoval peníze na kapitál.

Kapitál tedy nemůže pocházet z oběhu a stejně tak nemůže z oběhu nepocházet. On z něho musí zároveň pocházet i nepocházet.

Dostali jsme tedy dvojí výsledek.

Proměna peněz na kapitál se na základě zákonů neoddělitelných od směny zboží tedy musí odvíjet od toho, že jako výchozí bod platí směna ekvivalentů. (37) Náš vlastník peněz, který je zatím ještě jen housenkou kapitalisty, musí zboží nakupovat za jeho hodnotu, za jeho hodnotu ho musí prodávat, a přesto musí na konci tohoto procesu vybrat více hodnoty než kolik dovnitř vložil. Jeho proměna na motýla se musí i nesmí odehrávat ve sféře oběhu. Toto jsou podmínky našeho problému. Hic Rhodus, hic salta!*

3. Nákup a prodej pracovní síly

Změna hodnoty peněz, které se mají proměnit na kapitál, nemůže probíhat s těmi samými penězi, neboť ony pouze jako prostředek nákupu a platidlo uskutečňují cenu toho zboží, které kupují nebo za které platí, zatímco ony, setrvávající ve své vlastní formě, ztuhnou a stanou se zkamenělinou stále stejné velikosti hodnoty. (38) Ta změna zrovna tak nemůže pocházet z druhého jednání oběhu - z opětovného prodeje toho zboží - neboť toto jednání pouze proměňuje zboží z přírodní formy zpátky na formu peněžní. Ta změna se tedy musí odehrávat se zbožím, které se v prvním jednání P-Z nakupuje, avšak nikoli za jeho hodnotu, neboť se směňují ekvivalenty, za zboží se platí jeho hodnotou. Ta změna tedy může pocházet jen z jeho užitné hodnoty jako takové, to znamená z jeho spotřeby. Aby ze spotřeby nějakého zboží vytáhl hodnotu, tak by náš vlastník peněz musel mít takové štěstí, že by uvnitř sféry oběhu - na trhu - objevil nějaké zboží, jehož samotná užitná hodnota by měla tu vlastnost, že by byla zdrojem hodnoty, jehož skutečná spotřeba by tedy byla samotným zhmotněním práce, a proto tvořením hodnoty. A náš vlastník peněz na trhu takové zvláštní zboží nachází - schopnost pracovat, nebo-li pracovní sílu.

Pracovní síla, nebo-li schopnost pracovat, je souhrn tělesných a duševních schopností, které existují jako žijící tělo a osobnost nějakého člověka a které tento člověk uvádí do pohybu, když vyrábí užitné hodnoty jakéhokoli druhu.

Avšak aby vlastník peněz nacházel na trhu pracovní sílu jako zboží, tak musejí být splněny různé podmínky. Směna zboží sama o sobě vylučuje jiné vztahy závislosti než ty, které pocházejí ze samotné povahy směny zboží. Za tohoto předpokladu se pracovní síla jako zboží může na trhu objevit pouze tehdy a pouze protože ji její vlastní majitel - osoba, jejíž pracovní síla to je - nabízí ke koupi a prodává. Pokud ji její vlastník prodává jako zboží, tak s ní musí svobodně nakládat, musí být tedy svobodným vlastníkem své schopnosti pracovat, svobodným vlastníkem své osoby. (39) On a vlastník peněz se potkají na trhu a uzavrou mezi sebou vztah jako rovnocenní vlastníci zboží, kteří se liší jen tím, že jeden je kupec a druhý prodejce, oba jsou z právního hlediska stejnými osobami. Další trvání tohoto vztahu vyžaduje, aby vlastník pracovní síly tuto sílu prodal vždy jen na určitou dobu, neboť kdyby ji prodal tak, jak leží a běží, jednou provždy, tak by prodal sám sebe, proměnil by se ze svobodného člověka na otroka, z vlastníka zboží na zboží. Jako osoba se stále musí ke své pracovní síle chovat jako k vlastnímu majetku, a proto jako ke svému vlastnímu zboží, a to může jen tehdy, pokud ji kupci dává k mání a spotřebě stále jen přechodně, na určitou dobu. Tím, že ji prodává, se tedy nezříká jejího vlastnictví. (40)

Druhou podstatnou podmínkou toho, aby vlastník peněz na trhu našel pracovní sílu jako zboží, je ta, že její vlastník, místo toho, aby mohl prodávat zboží, do kterého by se zhmotnila jeho práce, musí jako zboží ke koupi nabízet samu svou pracovní sílu, která existuje jen jako jeho živé tělo.

Aby někdo prodával zboží odlišné od jeho pracovní síly, tak musí přirozeně vlastnit výrobní prostředky, například suroviny, nářadí, a tak dále. Bez kůže boty udělat nemůže. Kromě toho potřebuje prostředky k životu, potraviny. Nikdo, ani ten, kdo pořád jen slibuje, nemůže žít ani ze slibů, ani z užitných hodnot, jejichž výroba ještě není dokončena, a stejně jako první den, kdy se objevil na světě, musí ten člověk

každý den spotřebovávat ještě před tím, než vyrábí, i během toho, když vyrábí. Pokud se výrobky vyrábějí jako zboží, tak se - potom, co byly vyrobeny - musejí prodat, a potřeby výrobce tak mohou uspokojit až po svém prodeji. K výrobnímu času se tak přičítá čas nutný na prodej.

Aby tedy vlastník peněz mohl peníze proměnit na kapitál, tak musí na trhu se zbožím najít volného pracovníka, volného v dvojím smyslu. Tím, že jako volná osoba sám nakládá se svou pracovní silou, a tím, že jinak nemá žádné zboží na prodej a je zbaven a uvolněn od všech věcí, které jsou nutné k užití jeho pracovní síly.

Otázka, proč proti němu tento volný pracovník ve sféře oběhu stojí, vlastníka peněz nezajímá, pro něj je pracovní trh pouze zvláštním oddílem trhu se zbožím. Také nás v tuto chvíli ta otázka nezajímá. Budeme se této skutečnosti držet teoreticky tak, jak se jí vlastník peněz drží prakticky. Jedno je však jasné. Příroda nevytváří na jedné straně vlastníky zboží a peněz, a na druhé straně vlastníky pouze své vlastní pracovní síly. Tento vztah, ani z hlediska přirozených dějin ani ze společenského hlediska, není společný pro všechna dějinná údobí. On sám je zřejmě výsledkem probíhajícího historického vývoje, výsledkem mnoha ekonomických převratů, výsledkem zániku celé řady starších forem společenské výroby.

Také ekonomické kategorie, které jsme dříve rozebírali, mají svou stopu v dějinách. Bytí výrobku zbožím předpokládá určité historické podmínky. Aby se výrobek stal zbožím, tak nesmí být vyráběn jako bezprostřední životní potřeba pro samotného svého výrobce. Kdybychom dále zkoumali, za jakých okolností na sebe všechny nebo většina výrobků bere formu zboží, tak by se ukázalo, že se to děje pouze na základě jednoho zcela zvláštního způsobu výroby - kapitalistického způsobu výroby. Takové zkoumání mělo předcházet rozboru zboží. Výroba a oběh zboží mohou probíhat i ve společnosti, kde vysoce převažuje výroba výrobků, které jsou bezprostředně určeny pro vlastní spotřebu a které se neproměňují na zboží, a kde tedy společenský výrobní proces ještě dlouho není v celé své hloubce a šířce ovládan směnnou hodnotou. Vystupování výrobku jako zboží je podmíněno natolik rozvinutou dělbou práce ve společnosti, že rozdělení užitné hodnoty a směnné hodnoty, které směnným obchodem pouze začíná, už je zcela dokončeno. Takový vývojový stupeň je však společný pro nejrozumnější dějinné společensko-ekonomické formace.

Podívejme se třeba na peníze, protože ty předpokládají určitou úroveň směny zboží. Ony zvláštní peněžní formy - pouhý ekvivalent zboží, oběživo či platidlo, poklad a světové peníze - podle různého rozsahu a poměrné převahy jedné nebo druhé funkce ukazují na velmi odlišné stupně společenského výrobního procesu. Podle zkušeností však na vytvoření všech těchto forem postačuje poměrně slabě rozvinutý oběh zboží. S kapitálem je to jinak. Jeho historické existenční podmínky oběhem zboží a peněz zdaleka ještě nejsou splněny. Kapitál vznikne pouze tam, kde vlastník výrobních a životních prostředků na trhu nachází volného pracovníka jako prodejce své pracovní síly, a tato historická podmínka ohraničuje světové dějiny. Kapitál proto od té chvíle ohlašuje epochu společenského výrobního procesu. (41)

Nyní se blíže podíváme na ono zvláštní zboží - pracovní sílu. Stejně jako všechna ostatní zboží má nějakou hodnotu. (42) Jak se tato hodnota určuje?

Hodnota pracovní síly, stejně jako každého jiného zboží, je určena pracovní dobou nutnou pro produkci - a tedy také pro reprodukci - tohoto specifického druhu zboží. Je-li pracovní síla hodnotou, potom sama zastupuje pouze určité množství v ní zhmotněné společenské průměrné práce. Pracovní síla existuje pouze jako vlohy žijícího jednotlivce. Její výroba tedy předpokládá jeho existenci. Pokud už jednotlivce existuje, tak produkce jeho pracovní síly spočívá v jeho reprodukci, nebo-li udržování. Ke svému udržování potřebuje žijící jednotlivce nějaké určité množství životních prostředků. Pracovní doba nutná pro výrobu pracovní síly se tedy převádí na pracovní dobu nutnou pro výrobu těchto životních prostředků, nebo-li hodnota pracovní síly je hodnotou životních prostředků nutných pro udržení svého vlastníka. Pracovní síla se však uskutečňuje pouze prostřednictvím jejího prodeje, do činnosti se dává pouze v práci. Její činností - prací - se však vynaloží určité množství lidských svalů, nervů, mozku, a tak dále, které se musejí nahradit. Podmínkou těchto zvýšených výdajů jsou zvýšené příjmy. (43) Jestliže dnes vlastník pracovní síly pracoval, tak musí být zítra schopen na základě svého zdraví a síly tentýž proces za těch samých podmínek opakovat. To množství životních prostředků proto musí stačit pracujícího jednotlivce udržet jako pracujícího jednotlivce v jeho normálním stavu. Samy přirozené potřeby, jako výživa,

ošacení, palivo, bydlení, a tak dále, se liší vždy podle klimatických i jiných přírodních zvláštností dané země. Na druhé straně samotný rozsah takzvaných nutných potřeb, stejně jako způsob jejich uspokojování, je historickým produktem, a proto z velké části závisí na kulturní úrovni dané země a kromě jiného také podstatně závisí na tom, za jakých podmínek - a proto s jakými zvyklostmi a životními nároky - se třída volných pracovníků vytvořila. (44) Narozdíl od ostatních zboží má tedy stanovování hodnoty pracovní síly historické a morální prvky. Avšak pro určitou zemi v nějaké určité době je průměrný okruh nutných životních potřeb dán.

Vlastník pracovní síly je smrtelný. Pokud se má tedy na trhu vyskytovat průběžně, což je předpokladem průběžné proměny peněz na kapitál, tak se prodejce pracovní síly musí zvětšit tak, "jako se každý živý jedinec zvětšuje rozmnožováním". (45) Pracovní síly, které zmizí z trhu v důsledku opotřebení a smrti, se musejí stále nahrazovat přinejmenším stejným počtem nových pracovních sil. K tomu množství životních prostředků nutných k výrobě pracovní síly se tedy přičítají životní prostředky pro náhradníky, to znamená pro děti pracovníků, tak, aby se tato rasa zvláštních vlastníků zboží na trhu zvětšovala. (46)

Aby se obecná lidská povaha přizpůsobila tak, že v nějakém určitém pracovním odvětví dosáhne zručnosti a připravenosti, a stane se zvláštní vyvinutou pracovní silou, tak je zapotřebí určité vzdělání či výchova, která ze své strany stojí větší nebo menší množství zbožních ekvivalentů. Náklady na vzdělání se různí vždy podle více či méně zprostředkovaného charakteru pracovní síly. Tyto náklady na vyučení, pro obyčejnou pracovní sílu mizivě malé, jdou tedy navrch hodnot vynaložených na její výrobu.

Hodnota pracovní síly se převádí na hodnotu nějakého určitého množství životních prostředků. Proto se tedy také mění s hodnotou životních prostředků, to znamená s velikostí pracovní doby, která je zapotřebí pro jejich výrobu.

Část životních prostředků, například výživa, topivo, a tak dále, se spotřebovává každý den a musí se každý den znova nahradit. Jiné životní prostředky, jako šaty, nábytek, a tak dále, se spotřebovávají za delší dobu a nahrazují se proto jen za delší dobu. Zboží jednoho druhu se musí nakupovat či platit denně, jiné týdně, čtvrtletně, a tak dále. Pokud by se však měl ten celkový objem výloh rozdělit plynule do jednoho roku, tak musí být pokryt každodenním průměrným příjmem. Pokud je objem zboží denně nutného pro výrobu pracovní síly roven A, týdně B, čtvrtletně C, a tak dále, tak by denní průměr z těchto zboží byl:

$$365 \cdot A + 52 \cdot B + 4 \cdot C + \text{a tak dále}$$

$$365$$

Řekněme, že v tomto objemu zboží nutném pro průměrný den je uloženo 6 hodin společenské práce, takže se do pracovní síly denně zhmotní jeden půlden průměrné společenské práce, nebo-li pro denní výrobu pracovní síly je zapotřebí půl pracovního dne. Toto množství práce, potřebné pro denní výrobu pracovní síly, tvoří denní hodnotu pracovní síly, nebo-li hodnotu denně reprodukované pracovní síly. Jestliže je půlden průměrné společenské práce představován množstvím zlata 3 šilinky nebo jeden tolar, tak je potom jeden tolar tou cenou, která odpovídá směnné hodnotě pracovní síly. Pokud vlastník pracovní síly tuto nabízí na prodej za jeden tolar denně, tak je její prodejní cena rovna její hodnotě a - podle našeho předpokladu - vlastník peněz posedlý proměnou svých tolarů na kapitál platí tuto hodnotu.

Poslední hranice či minimum hodnoty pracovní síly je tvořeno hodnotou takového objemu zboží, bez jehož denního přísunu nositel pracovní síly - člověk - nemůže obnovit svůj životní proces, je tedy tvořeno hodnotou fyzicky nepostradatelných životních prostředků. Pokud cena pracovní síly klesne na toto minimum, tak klesne pod svou hodnotu, neboť tak se může udržet a vyvíjet jen ve formě chřadnutí. Hodnota každého zboží je však určena pracovní dobou, která je nutná k tomu, aby se vyrábělo v normální jakosti.

Obzvláště lacinou sentimentalitou je pak toto určení hodnoty pracovní síly, které vyplývá z přirozenosti té věci, shledávat příliš drsným a naříkat asi tak jako Rossi:

"Pochopit schopnost pracovat (puissance de travail), zatímco odhlížíme od životních prostředků pro práci během procesu výroby, znamená pochopit přelud (être de raison). Ten, kdo říká práce, kdo říká schopnost pracovat, říká zároveň pracovník a životní prostředky, pracovník a mzda za práci." (47)

To, že někdo říká schopnost pracovat a neříká práce, je pravdou natolik, nakolik ten, kdo říká schopnost trávit, neříká trávení. Pro proces trávení je, jak známo, zapotřebí více než jen dobrý žaludek. Ten, kdo říká schopnost pracovat, neodhlíží od životních prostředků nutných pro její bytí. Hodnota těch životních prostředků je právě vyjádřena v hodnotě schopnosti pracovat. Pokud se tato neprodává, tak z ní pracovník nemá užitek, takže ji spíše pociťuje jako krutou přírodní nutnost, že jeho schopnost pracovat pro svou produkci potřebovala určité množství životních prostředků a stále je znova a znova pro svou reprodukci potřebuje. Pracovník pak spolu se Sismondim* zjišťuje, že:
"Schopnost pracovat ... není ničím, pokud se neprodává" (48)

Ona zvláštní povaha tohoto specifického zboží - pracovní síly - s sebou nese to, že uzavřením smlouvy mezi kupcem a prodejcem užitná hodnota pracovní síly ještě ve skutečnosti nepřejde do rukou kupce. Její hodnota, stejně jako u každého jiného zboží, byla stanovena ještě před tím, než vstoupila do oběhu, neboť na výrobu té pracovní síly bylo vynaloženo určité množství společenské práce, avšak její užitná hodnota vzniká až dodatečně vydáváním této síly. Prodej síly a její skutečné vydání, to znamená její bytí užitnou hodnotou, jsou v čase odděleny. Avšak u takových zboží, (49) kde je formální prodej užitné hodnoty a její skutečný převod na kupce v čase oddělen, kupcovy peníze účinkují většinou jako platidlo. Ve všech zemích kapitalistického výrobního způsobu se pracovní síla vyplácí hned potom, co během doby stanovené kupní smlouvou účinkovala, například na konci každého týdne.

Všude proto pracovník dává užitnou hodnotu své pracovní síly jako zálohu; nechává kupce, aby ji spotřeboval před tím, než dostane její cenu zaplacenou, všude proto dává pracovník kapitalistovi úvěr. To, že toto poskytování úvěru není pouhý výmysl, ukazuje nejen příležitostná ztráta úvěrovaných mezd při bankrotu kapitalisty, (50) ale také řada déle trvajících následků. (50) To, zda peníze účinkují jako prostředek nákupu nebo prostředek placení, však na samotné povaze směny zboží nic nemění. Cena pracovní síly je stanovena smlouvou, ačkoli se uskuteční až dodatečně, podobně jako nájemné v domě. Pracovní síla je prodána, ačkoli bude zaplacená až dodatečně. Abychom zachytili čistě tento vztah, tak bude užitečné v tuto chvíli předpokládat, že vlastník pracovní síly za její prodej rovněž také pokaždé dostane smluvně stanovenou cenu.

Nyní známe způsob stanovování hodnoty, kterou vlastníku tohoto zvláštního zboží - pracovní síly - platí vlastník peněz. Užitná hodnota, kterou vlastník peněz ze svého pohledu při směně dostává, se ukáže až při jejím skutečném spotřebovávání - v procesu spotřeby pracovní síly. Všechny věci nutné pro tento proces, jako surový materiál, a tak dále, vlastník peněz nakupuje na trhu se zbožím a platí za ně plnou cenu. Proces spotřeby pracovní síly je zároveň procesem výroby zboží i nadhodnoty. Spotřeba pracovní síly se - stejně jako spotřeba každého jiného zboží - uskutečňuje mimo trh i mimo sféru oběhu. Tuto hlučnou sféru, která sídlí na povrchu a je přístupná všem očím, proto společně s vlastníkem peněz a vlastníkem pracovní síly opustíme, abychom oba dva následovali na ono skryté místo výroby, na jehož prahu stojí: "No admittance except on business".* Zde se ukáže nejen to, jak kapitál vyrábí, ale také to, jak se vyrábí sám kapitál. To tajemství získávání hodnoty se nakonec musí odhalit.

Sféra oběhu, nebo-li směny zboží, v jejíž mezích se pohybuje nákup a prodej pracovní síly, byla vskutku pravým rájem přirozených lidských práv. Zde panují výhradně svoboda, rovnost, vlastnictví a Bentham.* Svoboda! Neboť kupec a prodejce nějakého zboží - například pracovní síly - jsou vedeni pouze svou svobodnou vůlí. Smlouvají jako svobodné, právně rovné osoby. Smlouva je výsledkem, jímž jejich svobodné vůle vzájemně nacházejí právní vyjádření. Rovnost! Neboť se jeden vůči druhému vztahuje jako vlastník zboží a směňují ekvivalent za ekvivalent. Vlastnictví! Neboť každý nakládá pouze se svou věcí. Bentham! Neboť se oba starají jen o sebe. Jedinou silou, která je spojuje do svazku, je síla jejich vlastního užitku, jejich zvláštních předností, jejich soukromých zájmů. A protože se také každý stará jen o sebe a nemíchá se do věcí toho druhého, vykonávají všichni, následkem předurčené harmonie věcí, nebo-li díky dobrozdání všemi mastmi mazané prozřetelnosti, pouze práci svých předností, vzájemného užitku a společného zájmu.

Při opouštění této sféry jednoduchého oběhu, nebo-li směny zboží, ze které si liberál vulgaris půjčuje názory, pojmy a měřítko pro svůj soud nad společností kapitálu a námezdní práce, to vypadá, že už se fyziognomie naší dramatis personae trochu mění. Bývalý vlastník peněz kráčí vpřed jako kapitalista, vlastník pracovní síly ho následuje jako jeho pracovník; ten první je důležitý, usměvavý a podnikavý, ten druhý pak plachý a neochotný, jako někdo, kdo na trh nese svou vlastní kůži a nemůže čekat nic jiného, než - stahování z kůže.

Poznámky:

(1) Protiklad mezi mocí spočívající na vztazích mezi pánem a poddaným na půdě a neosobní mocí peněz je dobře zachycen ve dvou francouzských rčeních:

"nulle terre sans seigneur"*

"l'argent n'a pas de maître"* [zpět](#)

(2) "Penězi se kupuje zboží a zbožím se kupují peníze."

(Mercier de la Riviere,* "L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", strana 543) [zpět](#)

(3) "Pokud se nějaká věc kupuje proto, aby se opět prodala, tak se částka k tomu použitá nazývá zálohované peníze; pokud se nakoupí, aby se už znova neprodalo, tak se ta částka může označit za utracenou."

(James Steuart,* "Works etc.", vydáno Generálem Sirem Jamesem Steuartem, jeho synem, Londýn 1805, svazek I, strana 274) [zpět](#)

(4) "Ony se nesměňují peníze za peníze", volá Mercier de la Riviere na merkantilisty*

(v uvedeném strana 486)

V jedné práci, která ex professo pojednává o "obchodu" a "spekulování", se dočteme:

"Veškerý obchod se skládá ze směny věcí různých druhů; a ta výhoda" (pro obchodníka?) "rovněž vyplývá z této různosti. Směna jedné libry chleba za jednu libru chleba by nepřinesla žádnou výhodu ... odtud pochází ten výhodný kontrast mezi obchodem a hrou, kterou může být pouze výměna peněz za peníze."

(Th. Corbet, "An Inquiry into the Causes and Models of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained" Zkoumání příčin a druhů bohatství jednotlivců aneb princip obchodu a spekulování vysvětlen, London 1841, strana 5)

Ačkoli Corbet nevidí, že P-P, směňování peněz za peníze, je charakteristickou formou oběhu nejen obchodního kapitálu, nýbrž všeho kapitálu, tak alespoň přiznává, že tato forma určitého druhu obchodu - spekulace - má mnoho společného s hrou, ale pak přichází MacCulloch* a zjišťuje, že nákup za účelem prodeje je spekulací, čímž tedy pro něj rozdíl mezi spekulací a obchodem mizí:

"Každý obchod, při kterém jedna osoba koupí výrobek, aby ho opět prodala, je vskutku spekulací."

(MacCulloch, "A Dictionary, practical etc. of Commerce" Slovník a příručka pro obchod, Londýn 1847, strana 1009)

Ještě naivnější je Pinto - Pindaros* Amsterdamské burzy:

"Obchod je hra" (tuto větu si vypůjčil od Locke*), "a na žebrácích se nedá nic vydělat. Kdyby se dlouhou dobu všechno všem bralo, tak by se laskavě musela velká část zisku vrátit zpět, aby hra mohla znovu začít."

(Pinto, "Traité de la Circulation et du Crédit" Pojednání o oběhu a úvěrech, Amsterdam 1771, strana 231) [zpět](#)

(5) "Kapitál se skládá z ... původního kapitálu a ze zisku - z přírůstku ke kapitálu ... ačkoli sama praxe tento zisk opět lepí ke kapitálu a ten pak dává do pohybu."
(Friedrich Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" in "Deutsch-Französische Jahrbücher" Základní črty kritiky národní ekonomie v Německo-francouzských ročenkách, vydáno Arnoldem Ruge a Karlem Marxem, Paříž 1844, strana 99) [zpět](#)

(6) Aristotelés staví proti ekonomice chrematistiku. Vychází z ekonomiky. Pokud je tato uměním vydělávání, tak se omezuje na obstarávání potřeb nutných pro život, domov nebo stát.
"Opravdové bohatství (ο αληθινος πλουτος o alethinos ploutos) se skládá právě z takových užitných hodnot; neboť míra těchto věcí postačující k dobrému životu není neohraničená.
Avšak existuje ještě druhé umění vydělávání, které by se mělo lépe a oprávněně nazývat chrematistikou, při jehož provozování se zdá, že žádné hranice bohatství a vlastnictví neexistují."
Obchod se zbožím (η καπηλικη e kapelike) se doslovně nazývá obchod s potřebami a Aristotelés používá tuto formu, protože v ní převládá užitná hodnota a protože přirozeně nepatří k chrematistice, neboť se zde směna omezuje pouze na to, co kupec a prodejce potřebují.
A proto, vyvozuje dále, byl také směnný obchod původní formou obchodu se zbožím, avšak s jeho rozšířením nutně vznikly peníze.
S vynálezem peněz se směnný obchod nutně musel rozvinout do καπηλικη obchodu se zbožím a tento se - v protikladu vůči svému původnímu směřování - přetvořil na chrematistiku - na umění vydělávat peníze.
Chrematistika se nyní odlišuje od ekonomiky tím, že "pro ni je zdrojem bohatství oběh (ποιητικη χρηματων ... δια χρηματων μεταβολης poietike chrematon ... dia chrematon metaboles).
A zdá se, že se točí jen kolem peněz, neboť peníze jsou začátkem i koncem tohoto druhu směny (το γαρ νομισμα στοιχειον και περαζ της αλλαγης εστιν to nomisma stoiceion tes allages estin). Proto je také to bohatství, o které chrematistika usiluje, neohraničené. Tudiž každé umění, u kterého jeho účel není prostředkem, nýbrž hlavním cílem, je ve svém snažení neohraničené, neboť se mu snaží stále přibližovat, zatímco ta umění, která jsou pouze prostředky vedoucí k cíli, nejsou neohraničená, protože samotný jejich cíl jim staví hranici, tak u této chrematistiky její cíl nemá žádné hranice, protože jejím cílem je absolutní obohacení. Ekonomika, nikoli chrematistika, má své hranice ... ekonomika usiluje o cíl odlišný od samotných peněz, chrematistika usiluje o množení peněz ... Zaměřování obou těchto forem, které se jedna s druhou přetahují, u některých lidí způsobuje, že ekonomiku považují za nekonečné hromadění a množení peněz."
(Aristotelés, "De Republica", vydal Bekker, v uvedené knize na stranách 8 a 9) [zpět](#)

(7) "Zboží" (zde ve smyslu užitných hodnot) "nejdou tím konečným cílem obchodujícího kapitalisty ... jeho konečným cílem jsou peníze."
(Th. Chalmers, [*](#) "On Political Economy etc." O politické ekonomii, druhé vydání, Glasgow 1832, strana 165, 166) [zpět](#)

(8) "Jestliže obchodník právě dosažený zisk nepovažuje za příliš malý, tak přece svůj pohled vždy nasměruje na ten příští zisk."
(A. Genovesi, "Lezioni di Economia Civile" (1765), v Custodiho [*](#) sbírce, Parte Moderna, část VIII, strana 139) [zpět](#)

(9) "Nezkrotná vášeň pro zisk, auri sacra fames [*](#) vždy určuje kapitalistu."
(MacCulloch, "The Principles of Political Economy", Londýn 1830, strana 179)
Toto nahlížení tomu samému MacCullochovi a dalším nebrání v tom, aby při teoretických rozpacích, například při rozboru nadvýroby, toho samého kapitalistu proměnili na dobrého občana, kterému se jedná pouze o užitnou hodnotu a u kterého se dokonce vyvinul vpravdě upřír hlad po holínkách, kloboucích, vejcích a jiných dobře známých druzích užité hodnoty. [zpět](#)

(10) Σωζειν socein - šetřit - je u Řeků jeden z charakteristických výrazů pro hromadění pokladu. Stejně tak anglické "to save" znamená jak šetřit, tak spořit. [zpět](#)

(10a) "To nekonečno, které věci nemají v přímém postupu, pak mají v oběhu."
(Galiani, [*](#) v uvedeném strana 156) [zpět](#)

(11) "Není to ta látka, co tvoří kapitál, nýbrž hodnota těch látek."

(J. B. Say, * "Traité d'Économie Politique" Pojednání o politické ekonomii, třetí vydání, Paříž 1817, část II, strana 429) [zpět](#)

(12) "Oběživo(!), které se používá k účelům výroby, je kapitálem."

(Macleod, "The Theory and Practice of Banking" Teorie a praxe bankovníctví, Londýn 1855, svazek I, c. I, strana 55)

"Kapitál rovná se zboží."

(James Mill, * "Elements of Political Economy" Základy politické ekonomie, Londýn 1821, strana 74) [zpět](#)

(13) "Kapitál ... trvale se množící hodnota."

(Sismondi, "Nouveaux Principes d'Économie Politique" Nové principy politické ekonomie, část I, strana 89) [zpět](#)

(14) "L'échange est une transaction admirable dans laquelle les deux contractants gagnent - toujours."

Směna je obdivuhodný obchod, při kterém obě strany vydělávají - vždy(!),

(Destutt de Tracy, * "Traité de la Volonté et de ses effets" Pojednání o svobodném konání a jeho důsledcích, Paříž 1826, strana 68)

Ta kniha se objevila také jako "Traité d'Économie Politique" [zpět](#)

(15) Mercier de la Riviere, v uvedeném strana 544 [zpět](#)

(16) "Zda jsou jednou z těch dvou hodnot peníze nebo jsou obě hodnoty obyčejným zbožím, je zcela lhostejné."

(Mercier de la Riviere, v uvedeném strana 543) [zpět](#)

(17) "O hodnotě nerozhodují ti obchodní partneři: ta hodnota je dána už před obchodní dohodou."

(Le Trosne, * v uvedeném strana 906) [zpět](#)

(18) "Dove e egualita non e lucro."

(Galiani, "Della Moneta", v Custodiho sbírce, Parte Moderna, část IV, strana 244) [zpět](#)

(19) "Směna bude pro jednu z obou stran nepříznivou, jestliže nějaká cizí okolnost cenu zvýší nebo sníží: potom je rovnováha narušena; avšak toto narušení je vyvoláno onou cizí příčinou a nikoli směnou."

(Le Trosne, v uvedeném strana 904) [zpět](#)

(20) "Směna je ve své přirozenosti smlouvou, která je postavena na rovnosti, to znamená vzniká mezi dvěma stejnými hodnotami. Není tedy žádným prostředkem k obohacení, neboť dáváme zrovna tolik, kolik dostáváme."

(Le Trosne, v uvedeném strana 903, 904) [zpět](#)

(21) Condillac, "Le Commerce et le Gouvernement" (1776) Obchod a správa, vydal Daire a Molinari * v "Mélanges d'Économie Politique" Sborník politické ekonomie, Paříž 1847, strana 267, 291 [zpět](#)

(22) Le Trosne proto svému příteli Condillacovi dobře odpovídá:

"V rozvinuté společnosti není přebytečného vůbec nic."

Zároveň si ho dobírá poznámkou, že:

"jestliže oba směňující dostanou stejně více za stejně méně, tak oba dostanou stejně tolik".

Protože Condillac ještě ani v nejmenším netuší, jaká je povaha směnné hodnoty, tak je tím správným ručitelem dětských výrazů pana profesora Wilhelma Roschera. * Ty jsou k přečtení v "Die Grundlagen der Nationalökonomie" Základy národní ekonomie, třetí vydání, 1858 [zpět](#)

(23) S. P. Newman, "Elements of Political Economy" Základy politické ekonomie, Andover a New York 1835, strana 175 [zpět](#)

(24) "Tím, že se zvednou nominální hodnoty výrobků ... prodejci nebudou bohatší ... protože přesně to, co jako prodejci získají, jako kupci svého vlastnictví vydají.

(J. Gray,* "The Essential Principles of the Wealth of Nations etc." Základní principy bohatství národů, Londýn 1797, strana 66) [zpět](#)

(25) "Jestliže musíme za 18 liber šterlinku prodat nějaké množství určitých výrobků, které má hodnotu 24 liber šterlinku, tak obdržíme - jestliže tutéž částku použijeme na nákup - za 18 liber šterlinku rovněž tolik jako za 24 liber šterlinku."

(Le Trosne, v uvedeném strana 897) [zpět](#)

(26) "Žádný prodejce proto nemůže běžně zvednout cenu svého zboží bez toho, aby rovněž musel za zboží jiných prodejců zaplatit draž; a z téhož důvodu nemůže žádný spotřebitel běžně nakupovat levněji bez toho, aby zboží, které prodává, rovněž musel zlevnit."

(Mercier de la Riviere, v uvedeném strana 555) [zpět](#)

(27) R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth" Pojednání o vytváření bohatství, Londýn 1821, strana 349 [zpět](#)

(28) "Ta myšlenka, že zisky jsou placeny spotřebiteli, je zcela jistě absurdní. Kdo jsou ti spotřebitelé?"

(G. Ramsay,* "An Essay on the Distribution of Wealth" Pojednání o rozdělování bohatství, Edinburgh 1836, strana 183.) [zpět](#)

(29) "Jestliže někomu schází poptávka, poradí mu pak pan Malthus,* aby zaplatil nějaké osobě, aby tato jeho zboží odebrala?" ptá se rozhořčený ricardián Malthuse, který stejně jako jeho žák - velebný pán Chalmers - ekonomicky oslavuje třídu pouhých kupců či spotřebitelů.

Viz "An Inquiry into those principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc." Rozbor těch principů, které se týkají povahy poptávky a nutnosti spotřeby, nedávno obhajovaných panem Malthusem, atd., Londýn 1821, strana 55 [zpět](#)

(30) Destutt de Tracy, i když - a možná protože - je Membre de l'Institut, měl opačný názor. Průmysloví kapitalisté, říká, vytvářejí své zisky tím, že "vše prodávají draž, než kolik to stálo vyrobit. A komu to prodávají? Především sami sobě."

(v uvedeném strana 239) [zpět](#)

(31) "Směna dvou rovných hodnot celkový objem hodnot ve společnosti ani nezvýší ani nesníží. Směna dvou nerovných hodnot ... rovněž nic nemění na součtu společenských hodnot, neboť jednomu na majetku přidá to, co druhému ubere."

(J. B. Say, v uvedeném, díl II, strana 443, 444)

Say, který se přirozeně nestará o důsledky této věty, si ji téměř doslovně vypůjčil od fyziokratů. Způsob, jakým ve své době již zapomenuté spisy využil ke zvýšení své vlastní "hodnoty", ukazuje následující příklad. "Nejslavnější" věta, kterou řekl monsieur Say:

"Produkty se mohou kupovat pouze za produkty"

(v uvedeném, díl II, strana 438),

v originále u fyziokratů zní:

"Výrobky lze zaplatit jen výrobky."

(Le Trosne, v uvedeném strana 899) [zpět](#)

(32) "Směna hodnotu na výrobky žádným způsobem nepřenáší."

(F. Wayland,* "The Elements of Political Economy" Základy politické ekonomie, Boston 1843, strana 168) [zpět](#)

(33) "Pod vládou neměnných ekvivalentů by byl obchod nemožný."

(G. Opdyke,* "A Treatise on Political Economy" Pojednání o politické ekonomii, New York 1851, strana 66 až 69)

"Rozdíl mezi skutečnou hodnotou a směnnou hodnotou má svou příčinu - totiž tu, že hodnota nějaké věci se liší od té, kterou má takzvaný ekvivalent dodaný při obchodu, to znamená, že takový ekvivalent není ekvivalentem."

(F. Engels, v uvedeném strana 95, 96) [zpět](#)

(34) Benjamin Franklin, "Works", svazek II, vydal Sparks v "Positions to be examined concerning National Wealth" Rozbor názorů týkajících se národního bohatství [zpět](#)

(35) Aristotelés, v uvedeném, c. 10 [zpět](#)

(36) "Za obvyklých tržních podmínek se zisk prostřednictvím směny netvoří. Nebyl-li vytvořen už před ní, tak po ní také nebude."

(Ramsay, v uvedeném strana 184) [zpět](#)

(37) Podle uvedeného rozboru čtenář chápe, že to znamená pouze: Tvorba kapitálu musí být možná, také když se cena zboží rovná hodnotě zboží. Nemůže být vysvětlována odchylouáním cen od hodnot zboží. Pokud se ceny od hodnot skutečně odchýlí, tak je nejdříve musíme na hodnoty převést, to znamená odhlédnout od této okolnosti jako od náhodné, abychom před sebou měli čistý jev tvorby kapitálu na základě směny zboží a nebyli při jeho pozorování mateni rušivými vedlejšími okolnostmi, které jsou tomu vlastnímu průběhu cizí. Ostatně víme, že taková převádění v žádném případě nejsou pouze vědeckým postupem. Neustálé výkmity tržních cen, jejich stoupání a klesání, se vzájemně vyrovnávají, zvedají se a padají kolem průměrné ceny jako kolem svého vnitřního pravidla. Toto pravidlo zachycující delší časové období pak tvoří Polárku, která vede například obchodníky a průmyslníky každého podniku. On tedy ví, že se z pohledu nějaké delší doby zboží neprodávají ani pod ani nad, nýbrž za svou průměrnou cenu. Pokud by tedy bezcílné přemýšlení vůbec bylo jeho cílem, tak by se na problém tvorby kapitálu musel dívat takto: Jak může vznikat kapitál při tom, když jsou ceny řízeny průměrnou cenou, to znamená v poslední instanci hodnotou zboží? Říkám "v poslední instanci", protože průměrné ceny se přímo nekryjí s velikostmi hodnot, jak věřili A. Smith,* Ricardo* a další. [zpět](#)

(38) "Ve formě peněz ... kapitál nevytváří žádný zisk."

(Ricardo, "Principles of Political Economy", strana 267) [zpět](#)

(39) V encyklopediích o klasickém starověku si můžeme přečíst ten nesmysl, že v antickém světě byl kapitál plně vyvinut, "kromě toho, že chyběli svobodní pracovníci a soustava úvěrů". Také pan Mommsen* se ve svých "Římských dějinách" dopouští jednoho quidproquo za druhým. [zpět](#)

(40) Různá zákonodárství proto stanovují pro pracovní smlouvy maxima. Všechny zákoníky u svobodných pracovníků regulují podmínky výpovědi smlouvy.

V různých zemích, například v Mexiku (před americkou občanskou válkou také na územích, která se od Mexika odtrhla, a podobně tomu v Podunají až do Kusasova převratu), se otroctví skrývá ve formě peonáže.* Prostřednictvím záloh splácených prací a převáděných z generace na generaci se vskutku stává majetkem jiných osob nikoli jediný pracovník, nýbrž celá rodina. Juárez* peonáž zrušil. Takzvaný císař Maxmilián* ji znovu zavedl dekretem, který byl ve sněmovně reprezentantů ve Washingtonu trefně strhán jako znovuzavedení otrokářství v Mexiku.

"Užívání svých zvláštních tělesných a duševních schopností a možností svého konání mohu ... na nějaký omezený čas prodat někomu jinému, protože tím omezením se mé schopnosti budou ke mně jako k celku vztahovat zvnějška. Prostřednictvím prodávání celého svého času stanoveného prací a celku své produkce bych své věčné bytí, činnost, skutečnost a svou osobnost učinil majetkem někoho jiného."

(Hegel,* "Filosofie práva", Berlín 1840, strana 104) [zpět](#)

(41) To, co tedy kapitalistickou epochu charakterizuje, je to, že pracovní síla pro samotného pracovníka dostává formu zboží, které mu patří, a jeho práce proto dostává formu námezdné práce. Na druhé straně se od tohoto okamžiku výsledky práce ve formě zboží stávají obecnou formou. [zpět](#)

(42) "Hodnota jednoho muže je stejně jako u všech ostatních věcí rovna jeho ceně: to znamená tolik, kolik se za spotřebu jeho síly platí."

(Th. Hobbes,* "Leviathan", ve "Works", vydal Molesworth, Londýn 1839-1844, svazek III, strana 76) [zpět](#)

(43) Starořímský villicus, jako správce a první mezi zemědělskými otroky, tedy dostává "protože lehčí práci má než pacholci, menší míru než tito"

(Th. Mommsen, "Römische Geschichte", 1856, strana 810) [zpět](#)

(44) Srovnej s "Over-Population and its Remedy" Přelidnění a lék na něj, Londýn 1846, W. Th. Thornton [zpět](#)

(45) Petty* [zpět](#)

(46) "Její" (té práce) "přirozená cena ... se skládá z takového množství životních prostředků a věcí pro pohodlí, kolik je v nějaké zemi za daného klimatu a zvyklostí nutno mít, aby se pracovník udržoval a aby mohl vychovat rodinu, která bude schopna na trhu zajistit nezmenšenou nabídku práce."

(R. Torrens, "An Essay on the external Corn Trade", Londýn 1815, strana 62)

Slovo "práce" je zde špatně použito místo výrazu "pracovní síla". [zpět](#)

(47) Rossi, "Cours d'Économie Politique", Bruxelles 1843, strana 370, 371 [zpět](#)

(48) Sismondi, "Nouveaux Principes d'Économie Politique" Nové principy politické ekonomie, část I, strana 113 [zpět](#)

(49) "Za každou práci se platí potom, co je dokončena."

("An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand etc.", strana 104)

"Ta obchodní půjčka musela začít v ten moment, ve kterém byl pracovník - prvotní činitel výroby - díky svým úsporám schopen na mzdu za svou práci čekat na konec jednoho až dvou týdnů, měsíce, čtvrtletí, a tak dále."

(Ch. Ganilh,* "Des Systemes d'Économie Politique", druhé vydání, Paříž 1821, díl II, strana 150) [zpět](#)

(50) "Pracovník dává svou píli", avšak - jak Storch* chytře dodává - on "nic neriskuje", kromě "ztráty své mzdy ... pracovník nedává nic hmotného".

(Storch, "Cours d'Économie Politique", Petrohrad 1815, díl II, strana 36, 37) [zpět](#)

(51) Jeden příklad. V Londýně existují dva druhy pekařů, "full priced", kteří prodávají chleba za jeho plnou hodnotu, a "undersellers", kteří ho prodávají pod touto hodnotou. Ti druzí tvoří přes tři čtvrtiny celkového počtu pekařů

(strana XXXII v "Reportu" vládního vyslance H. S. Tremenheere o "Grievances complained of by the journeymen bakers etc." Potíží, na které si stěžují pekařští tovaryši, Londýn 1862).

Tito undersellers prodávají téměř bez výjimky chleba, který je šízený přidáváním kamence, mýdla, perlového drasla, křídly, kamenné moučky z Derbyshire a podobnými příjemnými, výživnými a zdravými přísadami.

(viz výše uvedený spis, stejně tak zprávu "Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" Komise v roce 1855 o falšování chleba a "Adulterations Detected" Prokazování falšování potravin, druhé vydání, Londýn 1861)

Sir John Gordon před tou Komisí v roce 1855 vysvětloval, že

"v důsledku těchto falšování chudý člověk, který žije ze dvou liber chleba denně, nyní nedostává ani čtvrtinu výživných látek, nemluvě o škodlivých účincích na jeho zdraví".

Jako důvod proč "velká část pracující třídy", ačkoli je dobře zpravena o těchto falšováních, přesto kamenec, kamennou moučku, a tak dále, pořád kupuje, Tremenheere uvádí (v uvedeném strana XLVIII), že je to pro ně "nutná věc odebírat od svého pekaře nebo kramáře takový chleba, jaký on dodá". Protože dostanou zapláceno až na konci pracovního týdne, tak také mohou "chleba snědený jejich rodinami během týdne zaplatit až na konci týdne"; a - dodává Tremenheere a uvádí výpověď svědka:

"Je dobře známo, že se chléb připravený z takových směsí dělá výslovně pro tento druh zákazníků."

("It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.")

"V mnoha anglických zemědělských oblastech" (ještě více ve skotských) "se mzda za práci vyplácí co čtrnáct dní a nebo co měsíc. Kvůli těmto dlouhým platebním lhůtám musí zemědělský pracovník zboží nakupovat na úvěr ... Musí platit vyšší ceny a je doslova svázán s tím obchodem, který mu půjčuje. Tak ho například v Horningshamu in Wilts, kde se mzda vyplácí měsíčně, jedna a ta samá mouka stojí 2 šilinky a 4 pence za stone,* přičemž jinde by zaplatil 1 šilink 10 penci."

("Sixth Report" on "Public Health" by "The Medical Office of the Privy Council etc." Šestá zpráva o veřejném zdraví od Zdravotní kanceláře Státní rady, 1864, strana 264)

"zaměstnanci továrny na potisk kartounu z Paisley a Kilmarnocku" (západní Skotsko) "si v roce 1853 stávkou vynutili zkrácení termínu výplaty z jednoho měsíce na 14 dní."

("Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853" Zpráva továrních inspektorů, strana 34)

Jako další chytré rozvinutí úvěru, který pracovník dává kapitalistovi, můžeme vidět onu metodu mnoha anglických vlastníků uhelných dolů, podle které se pracovník vyplácí až na konci měsíce a mezi výplatami dostává od kapitalisty zálohu, často ve zboží, za něž musí zaplatit vyšší než tržní cenu (truck-system*).

"Je to nechutná praxe uhlobaronů, že svým pracovníkům platí jednou za měsíc a na konci každého týdne mezi výplatami jim dávají zálohu. Tato záloha se dává v obchodě" (jmenovitě v tommy-shopu nebo v obchodech patřících samotnému uhlobaronu). "Ti muži si ji na jedné straně obchodu vyzvednou a na druhé straně ji zase utratí."

("Children's Employment Commission, III. Report", Komise pro zaměstnávání dětí, zpráva III, Londýn 1864, strana 38, odstavec 192) [zpět](#)

Třetí oddíl

Výroba absolutní nadhodnoty

KAPITOLA PÁTÁ

Pracovní proces a proces zhodnocování

1. Pracovní proces

Spotřebování pracovní síly je samotnou prací. Kupec pracovní síly ji spotřebává tím, že jejího prodejce nechává pracovat. Její prodejce je tak činnou pracovní silou v uskutečnění (actu), pracovníkem, kterým byl dříve jen v možnosti (potentia). Aby svou práci představil jako zboží, tak ji především musí představit jako užitné hodnoty, věci, které slouží k uspokojování potřeb jakéhokoli druhu. Je to tedy nějaká zvláštní užitná hodnota, určitý druh zboží, které kapitalista nechává pracovníka zhotovovat. Výroba užitných hodnot nebo potřeb nemění svou obecnou povahu tím, že je prováděna pro kapitalistu a pod jeho vlivem. Na pracovní proces se proto musíme dívat především jako na nezávislý na jakékoli určité společenské formě.

Práce je především procesem mezi člověkem a přírodou, procesem, při kterém člověk prostřednictvím svých vlastních skutků zprostředkovává a ovládá svou látkovou výměnu s přírodou. On sám vůči přírodní látce vystupuje jako přírodní síla. Jeho přirozenou sílu náležející jeho tělu, paže a nohy, hlavu a ruce, dává do pohybu, aby si přírodní látku přivlastnil ve formě, která je upotřebitelná pro jeho vlastní život. Tím, že prostřednictvím tohoto pohybu působí a mění vnější přírodu, mění zároveň svou vlastní povahu. Člověk rozvíjí možnosti, které v přírodě dřímají, a hru jejích sil podřizuje svému vlastnímu panství. Zde se však nezabýváme prvotními zvířecími pudovými formami práce. Ten stav, ve kterém lidská práce ještě nesejmula svou prvotní pudovou formu, je od stavu, ve kterém pracovník vystupuje na trhu jako prodejce své vlastní pracovní síly, odsunut do pozadí dávnověku. Předpokládáme práci ve formě, která náleží výlučně člověku. Pavouk provádí práce, které se podobají těm, které provádí tkadlec, včela stavbou svých voskových buněk zahanbí leckterého lidského stavitele. To, co však od začátku i toho nejhoršího stavitele od včely odlišuje, je to, že on tu buňku postaví v hlavě ještě před tím, než ji postaví z vosku. Na konci pracovního procesu se objeví výsledek, který byl již na začátku připraven v pracovníkově představě jako myšlenka. Nejen že ovlivňuje proměnu formy přírodní látky; on zároveň v přírodní látce uskutečňuje svůj cíl, který zná a který podobně jako zákon určuje způsob jeho konání a kterému on musí podřídit svou vůli. A toto podřízení není jeho jediným skutkem. Kromě namáhání orgánů, které pracují, je po celé trvání práce zapotřebí cílevědomá vůle, jež se projevuje jako pozornost, a navíc, čím méně ta práce prostřednictvím svého obsahu a způsobu vykonávání pracovníka s sebou unáší, tím méně si pak pracovník tuto práci užívá jako hru svých vlastních tělesných a duševních sil.

Jednoduché momenty pracovního procesu jsou tou účelnou činností, nebo-li samotnou prací, jejím předmětem a jejím prostředkem.

Země (do které v ekonomickém smyslu slova počítáme také vodu), tak, jak člověka původně vybavila hotovými potravinami, (1) je bez jeho přispění obecným předmětem lidské práce. Všechny věci, které práce odnímá z jejich bezprostředních souvislostí se zemí, jsou od přírody existujícími pracovními předměty. To je například ryba, kterou - vyjímajíc z jejího životního prostředí - z vody - lovíme, dřevo, které kácíme v pralese, nebo ruda, kterou těžíme z její žíly. Naproti tomu pokud už je samotný pracovní předmět takřikajíc přefiltrován dřívější prací, tak ho nazýváme surovinou. To je například právě vytěžená ruda, která se teprve bude vymývat. Každá surovina je pracovním předmětem, avšak ne každý pracovní předmět je surovinou. Surovinou se pracovní předmět stane jen tehdy, pokud už prodělal změnu, která byla zprostředkována prací.

Pracovní prostředek je nějaká věc nebo soustava věcí, kterou pracovník vkládá mezi sebe a pracovní předmět a která mu slouží jako vodítko jeho činnosti na tomto předmětu. Pracovník využívá mechanické, fyzikální a chemické vlastnosti té věci, aby ji podle účelu jako prostředek moci nechal působit na jiné věci. (2) Předmět, jehož se pracovník bezprostředně zmocňuje - odhlédneme-li od sbírání hotových životních prostředků, například ovoce, kdy samy pracovníkovy vlastní tělesné orgány slouží jako pracovní prostředek - není pracovním předmětem, nýbrž pracovním prostředkem. Tak se sama příroda stává orgánem své činnosti, orgánem, který přidává ke svým vlastním tělesným orgánům, prodlužuje svůj přírodní tvar, navzdory Bibli. Tak, jak je země původní spížírnou pracovníka, stejně tak je jeho původní zbrojnicí pracovních prostředků. Dává mu například kámen, kterým hází, brousí, lisuje, seká, a tak dále. Sama země je pracovním prostředkem, avšak pro to, aby v zemědělství sloužila jako pracovní prostředek, předpokládá dlouhou řadu jiných pracovních prostředků a už poměrně vysoce vyvinutou pracovní sílu. (3) Jakmile už je pracovní proces vůbec jakkoli vyvinut, tak potřebuje již opracované pracovní prostředky. V nejstarších sídlech jeskynního člověka nalézáme kamenné nástroje a kamenné zbraně. Vedle opracovaného kamene, dřeva, kostí a mušlí hraje na počátku lidských dějin jako pracovní prostředek hlavní roli zkrocené - tedy již prací změněné - domácí zvíře. (4) Užívání a vytváření pracovních prostředků, ačkoli je v zárodku vlastní jistým druhům zvířat, tvoří hlavní rys specificky lidského pracovního procesu a Franklin* proto definuje člověka jako "toolmaking animal" - zvíře vyrábějící nástroje. Tutěž důležitost, kterou mají zbytky kostí pro třídění zaniklých druhů zvířat, mají zbytky pracovních prostředků pro posuzování zaniklých společensko-ekonomických formací. Ekonomické epochy se neodlišují podle toho, co se dělá, ale podle toho, jak a jakými pracovními prostředky se to dělá. (5) Pracovní prostředky nejsou jen měřítkem úrovně vývoje lidské pracovní síly, nýbrž také poukazují na společenské vztahy, ve kterých se pracuje. Mezi samotnými pracovními prostředky poskytují mechanické pracovní prostředky, jejichž soubor můžeme označit za kostru a svaly výroby, mnohem rozhodnější charakteristické znaky nějaké společenské výrobní epochy než takové pracovní prostředky, které slouží pouze jako nádoby na pracovní předměty a jejichž soubor můžeme obecně označit za cévy výroby, například roury, sudy, koše, džbány, a tak dále. Ty hrají významnou roli až u chemické výroby. (5a)

V dalším smyslu se u pracovního procesu kromě věcí, které zprostředkovávají účinek práce na její předmět, a proto tím či oním způsobem slouží jako vodítko té činnosti, mezi jeho prostředky počítají všechny předmětné podmínky, které jsou zapotřebí, aby ten proces vůbec probíhal. Tyto podmínky do procesu přímo nevcházejí, ale proces bez nich buď vůbec nemůže probíhat nebo bez nich nebude dokončen. Obecným pracovním prostředkem tohoto druhu je opět sama země, neboť pracovníkovi dává locus standi* jeho procesu, dává mu prostor pro činnost. Pracovní prostředky tohoto druhu, které již byly zprostředkovány prací, jsou například budovy, kanály, cesty, a tak dále.

Při pracovním procesu tedy činnost člověka prostřednictvím pracovního prostředku ovlivňuje od samého začátku cílenou proměnu pracovního předmětu. Tento proces končí ve svém výsledku. Jeho výsledkem je nějaká užitná hodnota - přírodní látka, kterou si člověk změnou její formy přivlastnil pro své potřeby. Práce se provázala se svým předmětem. Je zpředmětněná a předmět je opracován. To, co se na straně pracovníka projevilo ve formě nepokoje, se nyní na straně výrobku projevuje jako poklidná vlastnost ve formě bytí. On tkal, a výsledkem je tkanivo.

Pokud se na celý ten pracovní proces díváme ze strany jeho výsledku, tak se pracovní prostředek i pracovní předmět jeví jako výrobní prostředky (6) a sama ta práce jako výrobní práce. (7)

Jestliže nějaká užitná hodnota vyjde z pracovního procesu jako výrobek, vchází do něj jiné užitné hodnoty - výrobky z dřívějších pracovních procesů - jako výrobní prostředky. Jedna a tatáž užitná hodnota, která je výrobkem jedné práce, tvoří výrobní prostředek práce druhé. Výrobky jsou proto nejen výsledky, nýbrž zároveň podmínkami pracovních procesů.

S výjimkou těžebního průmyslu, který svůj pracovní předmět nachází v přírodě, jako například hornictví, lov, chytání ryb, a tak dále (zemědělství jen potud, pokud se napoprvé rozvine na samotné panenské půdě), všechna průmyslová odvětví zacházejí s předmětem, který je surovinou, to znamená pracovním předmětem již přefiltrovaným prací, a sám je už výsledkem práce. To je například osivo v zemědělství. Zvířata a rostliny, na které se často díváme jako na přírodní produkty, nejen že jsou výsledky práce řekněme předešlého roku, nýbrž jsou také, ve svých nynějších formách, výsledkem neustálých proměn ovládaných lidmi po mnoho generací a zprostředkovaných lidskou prací. To se však týká zvláště pracovních prostředků, kdy jejich drtivá většina ukazuje i tomu nejpopvrchnějšímu pozorovateli stopy minulé práce.

Surovina může tvořit hlavní látku nějakého výrobku nebo může být pouze pomocnou látkou při jeho výrobě. Pomocná látka je spotřebovávána pracovním prostředkem, jako například uhlí parním strojem, olej kolem, seno tažným koněm; nebo se k surovině přidává, aby tím způsobila látkovou změnu, jako se například dává chlór na nevybělené plátno, uhlí do železa, barva na vlnu; nebo podporuje provádění samotné práce, jako například látky spotřebovované na osvětlení a vytápění pracovního prostředí. Rozdíl mezi hlavní látkou a pomocnou látkou se rozplyne u vlastní chemické výroby, protože žádná z použitých surovin se pak neobjeví jako látka výrobku. (8)

Protože každá věc má množství vlastností, a proto se dá používat různými způsoby, tak může jeden a tentýž výrobek tvořit surovinu různých pracovních procesů. Zrní je například surovinou pro mlynáře, výrobce škrobu, lihovarníka, chovatele dobytka, a tak dále. Použito jako osivo slouží jako surovina pro svou vlastní výrobu. Stejně tak uhlí vychází z dolů jako výrobek a jako výrobní prostředek do nich vchází.

Jeden a tentýž výrobek může při jednom a tomtéž pracovním procesu sloužit jako pracovní prostředek i surovina. Například u výkrmu dobytka, kde je dobytek opracovávanou surovinou a zároveň prostředkem pro hnojení.

Nějaký výrobek, který existuje ve formě použitelné pro spotřebu, se může znova stát surovinou pro nějaký jiný výrobek, jako se například hrozny mohou použít k výrobě vína. Nebo třeba práce zanechá svůj výsledek ve formě, ve které se dá znovu použít jen jako surovina. Surovina v tomto stavu se jmenuje polotovár a mohla by se lépe jmenovat stupňotovar, jako například bavlna, vlákna, příze, a tak dále. Ačkoli už je výrobkem, tak může původní surovina procházet celou řadou různých procesů, po kterých má vždy změněný tvar a vždy znova účinkuje jako surovina až do posledního pracovního procesu, ze kterého už vyjde jako hotová životní potřeba nebo pracovní prostředek.

Vidíme že:

To, zda se užitná hodnota projevuje jako surovina, pracovní prostředek nebo výrobek, závisí zcela na její určené funkci při pracovním procesu, na místě, které v něm zaujímá, přičemž se změnou tohoto místa se také mění ono určení.

Výrobky tím, že v podobě výrobních prostředků vstupují do nových pracovních procesů, proto ztrácejí charakter výrobku. Účinkují už pouze jako předmětní činitelé živé práce. Přadlena se k vřetenu chová jen jako k prostředku, kterým spřádá len, jen jako k předmětu. Ovšemže se nedá přist bez materiálu pro spřádání a vřeten. To, že jsou tyto výrobky k mání, se proto při započetí spřádání předpokládá. Při samotném tomto procesu je však jedno, že jsou len i vřeteno výsledky minulé práce, stejně jako je při výživě jedno, že je ten chleba výsledkem minulé práce sedláka, mlynáře, pekaře, a dalších. A obráceně. Pokud nějak výrobní prostředky při pracovním procesu projeví svůj charakter jako výsledky minulé práce, tak jen tehdy, když jsou s nimi potíže. Nůž, který neřeže, příze, která se pořád trhá, a tak dále, živým způsobem připomínají nožiče A a voskovače příze B. Ve výrobku, který se podařil, je ten fakt, že jeho užitné vlastnosti byly zprostředkovány minulou prací, zahlazen.

Stroj, který neslouží v pracovním procesu, je bez užitku. Kromě toho podléhá ničivému působení přirozené látkové výměny. Železo rezaví, dřevo hnije. Příze, ze které se netkalo ani nepletlo, je vyhozenou bavlnou. Živá práce se musí těchto věcí chopit, přinutit je, aby vstaly z mrtvých, přeměnit je z pouhých možných na skutečné a činné užité hodnoty. Olízuty plameny práce, která si je přivlastňuje jako těla a která jim vdechuje duši pro jejich patřičnou funkci, jsou sice také sežrány, ale účelně, jako stavební kameny nových užitečných hodnot, nových výrobků, jež jsou připraveny vstoupit do spotřeby jako životní prostředky nebo do nového pracovního procesu jako výrobní prostředky.

Jestliže jsou tedy výrobky nejen výsledky, ale také existenčními podmínkami pracovního procesu, tak je na druhé straně jejich vkládání do pracovního procesu - tedy jejich kontakt s živou prací - tím jediným prostředkem, jak tyto výrobky minulé práce udržet a uskutečnit jako užité hodnoty.

Práce spotřebovává své látkové stavební kameny - svůj předmět a svůj prostředek - sežere je, a je tedy procesem spotřeby. Tato výrobní spotřeba se od osobní spotřeby odlišuje tím, že zatímco osobní spotřeba žere výrobky jako životní potřeby živé osoby, tak výrobní spotřeba je žere jako životní potřeby práce - pracovní síly - která ji uvádí v činnost. Výsledkem osobní spotřeby je proto sám spotřebitel, výsledkem výrobní spotřeby je výrobek odlišný od spotřebitele.

Pokud už jsou prostředek i předmět práce samy výrobky, potud práce žere výrobky, aby vytvořila výrobky, nebo-li užívá výrobky jako výrobní prostředky pro výrobky. Avšak tím, jak probíhá pracovní proces původně jen mezi člověkem a zemí, která je k mání bez jeho přičinění, tak při něm slouží stále ještě také takové výrobní prostředky, které, tím, že jsou od přírody k mání, nepředstavují žádné spojení přírodní látky a lidské práce.

Pracovní proces, jak jsme jej ukázali v jeho jednoduchých a abstraktních momentech, je účelnou činností směřující k výrobě užitečných hodnot, přivlastňováním si přírody pro lidské potřeby, obecnou podmínkou látkové výměny mezi člověkem a přírodou, věčnou přirozenou podmínkou lidského života, a proto podmínkou nezávislou na jakékoli formě tohoto života - lépe řečeno - podmínkou společnou pro všechny formy společnosti. Proto nebylo nutné, abychom pracovníka ukazovali ve vztahu k jiným pracovníkům. Stačilo nám ukázat člověka a jeho práci na straně jedné, a přírodu s jejími látkami na straně druhé. Pšenice je cítit tím, kdo ji vypěstoval, tak málo, jak málo je po pracovním procesu vidět, za jakých podmínek probíhal; zda pod bičem otrokáře, nebo pod pečlivým dohledem kapitalisty; zda ho provádí Cincinnatus* obděláváním svých pár jiter, nebo dívoch, který kamenem skolí zvíře. (9)

Vraťme se zpět k našemu kapitalistovi in spe.* Opustili jsme ho potom, co na trhu se zbožím nakoupil všechny činitele nutné pro pracovní proces - předmětné činitele, nebo-li výrobní prostředky, a osobního činitele, nebo-li pracovní sílu. Zkušeným okem znalce si pro svůj určitý obor - předení, výrobu bot, a tak dále - vybral vhodné výrobní prostředky a pracovní síly. Náš kapitalista se tedy dává do spotřeby zboží, které nakoupil - pracovní síly - to znamená, že nositele pracovní síly - pracovníka - nechá prostřednictvím jeho práce spotřebovat výrobní prostředky. Obecná povaha pracovního procesu se přirozeně nemění tím, že ho pracovník provádí pro kapitalistu místo pro sebe sama. Ale také ten určitý způsob, jak se boty nebo příze vyrábějí, se nemůže změnit na základě přítomnosti kapitalisty. On především musí vzít pracovní sílu takovou, jakou ji nachází na trhu, tedy také její práci takovou, jak vznikla v době, když ještě žádní kapitalisté nebyli. Proměna samotného výrobního způsobu prostřednictvím podřízení práce kapitálu se může odehrát až později, a proto ji rozebereme až později.

Pracovní proces, tak jak probíhá jako proces spotřeby pracovní síly prostřednictvím kapitalisty, nyní ukazuje dva typické rysy.

Pracovník pracuje ovládan kapitalistou, kterému patří jeho práce. Kapitalista dává pozor, aby se práce dařila a aby se výrobní prostředky vynakládaly účelně, tedy aby žádná surovina nebyla promrhána a aby se pracovní nástroj šetřil, to znamená aby se ničil jen tolik, kolik ta práce nutně vyžaduje.

Avšak zadruhé:

Výrobek je vlastnictvím kapitalisty, nikoli bezprostředního výrobce - pracovníka. Kapitalista zaplatí například denní hodnotu pracovní síly. Její užitek, stejně jako užitek každého jiného zboží - například

koně, kterého si najal na jeden den - mu tedy patří na jeden den. Kupci zboží patří užitek toho zboží a vlastník pracovní síly tím, že dává svou práci, dává vskutku jen tu užitnou hodnotu, kterou prodal. Od toho okamžiku, kdy vstoupil do dílen kapitalisty, patřila užitná hodnota jeho pracovní síly - tedy její užitek - práce - kapitalistovi. Kapitalista koupil pracovní sílu jako živoucí kvasnice a vtělil ji do mrtvých - rovněž mu patřících - stavebních kamenů výrobků. Z jeho pohledu je pracovní proces pouze spotřebou koupeného zboží pracovní síly, které však může spotřebovat jen tím, že k němu přidá výrobní prostředky. Pracovní proces je procesem mezi věcmi, které kapitalista koupil, mezi věcmi, které mu patří. Výsledek tohoto procesu mu proto patří zcela tak, jako výsledek procesu kvašení v jeho vinném sklepeč. (10)

2. Proces zhodnocování

Výrobek - vlastnictví kapitalisty - je nějaká užitná hodnota, přize, boty, a tak dále. Ale ačkoli například boty do jisté míry tvoří základ společenského pokroku a náš kapitalista je rozhodný pokrokář, tak ty boty nevyrábí kvůli nim samotným. Užitná hodnota u výroby zboží vůbec není to, qu'on aime pour lui-meme.* Užité hodnoty se zde vůbec vyrábějí pouze proto, že jsou materiálním podložím, nosičem směnné hodnoty. A našemu kapitalistovi se jedná o dvě věci. Zaprvé chce vyrobit nějakou užitnou hodnotu, která má směnnou hodnotu - nějaký výrobek určený k prodeji - nějaké zboží. A zadruhé chce vyrobit nějaké zboží, jehož hodnota je vyšší než součet hodnot zboží - výrobních prostředků a pracovní síly - která potřeboval pro jeho výrobu a za která na trhu se zbožím utratil své peníze. On nechce pouze vyrobit užitnou hodnotu, nýbrž zboží - nejen užitnou hodnotu, ale také hodnotu - a nejen hodnotu, ale také nadhodnotu.

Vskutku, protože se zde jedná o výrobu zboží, tak jsme doposud očividně rozebírali jen jednu stránku toho procesu. Stejně jako je samo zboží jednotou užité hodnoty a hodnoty, tak jeho výrobní proces musí být jednotou pracovního procesu a hodnototvorného procesu.

Rozeberme si nyní výrobní proces také jako hodnototvorný proces.

Víme, že hodnota každého zboží je určena množstvím společensky nutné pracovní doby, která se zhmotňuje v jeho užité hodnotě. Toto také platí pro výrobek, který náš kapitalista dostal jako výsledek pracovního procesu. Musíme tedy nejdříve spočítat práci, která se zpředmětnila v tomto výrobku.

Vezměme například přízi.

K výrobě příze byla nejdříve nutná její surovina, například 10 liber bavlny. To, jaká je hodnota této bavlny, nemusíme zkoumat, neboť ji kapitalista koupil na trhu za její hodnotu, například 10 šilinků.* V té ceně bavlny je již vyjádřena práce potřebná na její výrobu ve formě obecné společenské práce. Dále budeme předpokládat, že objem vřeten spotřebovaný při zpracování bavlny, který nám zde bude zastupovat všechny ostatní vynaložené pracovní prostředky, má hodnotu 2 šilinky. Pokud je nějaké množství zlata o názvu 12 šilinků výsledkem 24 pracovních hodin, nebo-li dvou pracovních dnů, tak z toho vychází, že se do té příze zpředmětnily dva pracovní dny.

Okolnost, že ta bavlna změnila svou formu a spotřebovaný objem vřeten zcela zmizel, nás nesmí zmást. Podle všeobecného zákona hodnoty je například 10 liber příze ekvivalentem 10 liber bavlny a jedné čtvrtiny vřeten, jestliže hodnota 40 liber příze = hodnota 40 liber bavlny + hodnota jednoho celého vřeten, to znamená, jestliže je pro výrobu obou stran této rovnice zapotřebí tatáž pracovní doba. V tomto případě je tatáž pracovní doba jednou vyjádřena v užité hodnotě příze a podruhé v užitných hodnotách bavlny a vřeten. Je tedy jedno, zda se ta hodnota projevuje v přízi, vřetenu nebo bavlně. Vřeten a bavlna, místo toho, aby vedle sebe klidně ležely, jsou při procesu spřádání spojeny tak, že se změny jejich užité formy a proměny se na přízi, a toto spojení jejich hodnotu neovlivní stejně tak, jako kdyby se za ekvivalent v přízi směnily při jednoduché směně.

Pracovní doba potřebná na výrobu bavlny je částí té pracovní doby, která je potřebná na výrobu příze, protože tvoří její surovinu a je proto v přízi obsažena. Stejně tak je to s pracovní dobou, která je zapotřebí na výrobu toho objemu vřeten, bez jehož opotřebení, či-li spotřeby, se bavlna nedá spřádat. (11)

Pokud tedy rozebíráme hodnotu příze - pracovní dobu potřebnou na její výrobu - tak mohou být různé zvláštní pracovní procesy, které jsou odděleny místem a časem, a které musejí proběhnout, aby se vyrobila samotná bavlna a onen objem spotřebovaných vřeten a aby se nakonec z bavlny a vřeten vyrobila příze, rozebírány jako různé jedna za druhou následující fáze jednoho a téhož pracovního procesu. Všechna práce obsažená v přízi je prací minulou. To, že pracovní doba potřebná na výrobu jejích stavebních kamenů byla vydána dříve - je v plusquamperfektu - a naproti tomu práce bezprostředně vynaložená na závěr - při spřádání - vůči přítomnosti stojí blíže - je v perfektu - je zcela lhostejná okolnost. Pokud je pro stavbu nějakého domu nutné určité množství práce, například 30 pracovních dnů, tak na tom celkovém množství vtěleném do toho domu nic nemění ten fakt, že ten třicátý pracovní den vstoupil do výroby o 29 dnů později než ten první den. A takto můžeme s pracovní dobou obsaženou v pracovním materiálu a pracovním prostředku nakládat, jakoby jen byla vynaložena v dřívějším stadiu procesu spřádání před tou poslední prací ve formě spřádání.

Hodnoty výrobních prostředků - bavlny a vřeten - vyjádřené cenou 12 šilinků tedy tvoří součásti hodnoty příze, nebo-li hodnoty výrobku.

Nyní musejí být splněny dvě podmínky. Zaprvé, bavlna a vřeten musejí skutečně posloužit k výrobě nějaké užitné hodnoty. V našem případě se z nich musí stát příze. Hodnotě je úplně jedno, jaká užitná hodnota ji nese, nějaká užitná hodnota ji však nést musí. Zadruhé předpokládáme, že byla vynaložena pouze taková pracovní doba, která je za daných společenských výrobních podmínek nutná. Kdyby tedy na sepredení 1 libry příze byla nutná 1 libra bavlny, tak se při vytvoření 1 libry příze smí spotřebovat pouze 1 libra bavlny. Stejně tak to musí být i s vřeteny. Kdyby kapitalista dostal ten nápad, že by místo železných vřeten použil zlatá, tak by hodnotou příze byla stejně jen ta společensky nutná práce - to znamená pracovní doba nutná pro výrobu železných vřeten.

Nyní víme, jakou část hodnoty příze tvoří výrobní prostředky bavlna a vřeten. Je rovna 12 šilinkům, nebo-li je zhmotněním dvou pracovních dnů. Ted' se nám tedy jedná o tu část hodnoty, kterou k bavlně přidává samotná práce přadleny.

Tuto práci musíme rozebrat z pohledu zcela odlišného než byl ten na pracovní proces. Tam se jednalo o účelnou činnost proměňování bavlny na přízi. Čím účelnější je ta práce, tím lepší je příze, pokud všechny ostatní okolnosti zůstávají nezměněny. Práce přadleny se odlišovala od jiných výrobních prací a tato odlišnost se projevila subjektivně i objektivně ve zvláštním cíli přadleny, v jejím zvláštním způsobu činnosti, ve zvláštní povaze jejích výrobních prostředků a ve zvláštní užitné hodnotě jejího výrobku. Bavlna a vřeten slouží jako životní prostředky spřádací práce, ale vlečná děla se z nich vyrábět nedají. Naproti tomu pokud je práce přadleny hodnototvornou prací - to znamená zdrojem hodnoty - tak se vůbec neliší od práce vrtače děl nebo - což je nám zde bližší - od práce pěstitele bavlny a výrobce vřeten, která se zhmotnila do výrobních prostředků příze. Jen díky této totožnosti mohou pěstování bavlny, vyrábění vřeten a spřádání tvořit části - odlišné čistě jen co do množství - jedné a té samé celkové hodnoty - hodnoty příze. Zde se už nejedná o jakost, o uzpůsobení a obsah práce, ale už jen o její množství. A toto se jednoduše spočítá. Budeme předpokládat, že je spřádací práce jednoduchou prací, společensky průměrnou prací. Později uvidíme, že opačný předpoklad na věci nic nezmění.

Během pracovního procesu se práce stále přelévá z formy neklidu do formy bytí, z formy pohybu do formy předmětu. Na konci jedné hodiny se pohyb spřádání projevil určitým množstvím příze, tedy určitým množstvím práce, jednou pracovní hodinou, zhmotněnou v bavlně. Říkáme pracovní hodina, to znamená vynaložení životní síly přadleny během jedné hodiny, neboť spřádací práce zde platí jen za vynaložení pracovní síly, nikoli za zvláštní práci přadleny.

Nyní je rozhodujícím způsobem důležité, že se během trvání toho procesu, to znamená během přeměny bavlny na přízi, spotřebuje pouze společensky nutná pracovní doba. Pokud se za normálních - to znamená průměrných společenských výrobních podmínek - musí A liber bavlny proměnit na B liber příze během

jedné pracovní hodiny, tak pracovní den platí jen jako pracovní den o 12 hodinách, kdy se $12 \cdot A$ liber bavlny promění na $12 \cdot B$ liber příze. Neboť hodnotu tvoří pouze společensky nutná pracovní doba.

Tak jako u samotné práce, také surovina a výrobek se zde ukazují ve zcela jiném světle než z pohledu vlastního pracovního procesu. Surovina zde platí jen jako pohlcovač nějakého určitého množství práce. Tímto pohlcováním se surovina vskutku mění na přízi, protože se k ní přidává práce vynaložená ve formě spřádání. Avšak ten výrobek - příze - je teď jen mírou práce pohlcené bavlnou. Pokud se za jednu hodinu nasprádá 1 a 2/3 libry bavlny, nebo-li promění se na 1 a 2/3 libry příze, tak 10 liber příze ukazuje na 6 pohlcených pracovních hodin. Určitá a podle zkušenosti stanovená množství výrobku nyní nepředstavují nic jiného, než určitá množství práce, určitý objem zhmotněné pracovní doby. Ta množství výrobku jsou jen zhmotněním jedné hodiny, dvou hodin, jednoho dne společenské práce.

To, že ta práce je zrovna spřádání, jejím materiálem je bavlna a jejím výrobkem je příze, je zde stejně lhostejné, jako že pracovní předmět je již sám výrobkem a tedy surovinou. Kdyby byl ten pracovník místo v přádelně zaměstnán v uhelném dole, tak by byl jeho pracovní předmět - uhlí - k mání od přírody. Přesto by určité množství uhlí vytěženého ze svého ložiska, například jedna tuna, představovalo určité množství pohlcené práce.

Při prodeji pracovní síly jsme předpokládali, že její denní hodnota = 3 šilinky a že jsou vtěleny do posledních šesti pracovních hodin, toto množství práce je tedy zapotřebí, aby se vyrobil průměrný objem denních životních prostředků pracovníka. Pokud nyní naše přádelna během jedné pracovní hodiny promění 1 a 2/3 libry bavlny na 1 a 2/3 libry příze, (12) tak za 6 hodin promění 10 liber bavlny na 10 liber příze. Během trvání procesu spřádání tedy bavlna nasaje 6 pracovních hodin. Ta samá pracovní doba se projevuje množstvím zlata o názvu 3 šilinky. K bavlně se tedy samotným spřádáním přidá hodnota tří šilinků.

Podívejme se nyní na celkovou hodnotu toho výrobku - 10 liber příze. V těch deseti librách se zpředmětnily 2 a 1/2 pracovních dnů, 2 dny jsou obsaženy v bavlně a objemu vřeten, 1/2 dne práce bylo nasáto během procesu spřádání. Tato pracovní doba se projevuje jako množství zlata o velikosti 15 šilinků. Cena rovnající se 10 libráům příze tedy obnáší 15 šilinků, cena jedné libry příze je 1 šilink a 6 pencí.

Náš kapitalista se zarazí. Hodnota toho výrobku je rovna hodnotě zálohovaného kapitálu. Ta zálohovaná hodnota se nezhodnotila, nevytvořila žádnou nadhodnotu, peníze se tedy neproměnily na kapitál. Cena 10 liber příze je 15 šilinků, a 15 šilinků se na trhu vynaložilo na stavební kameny výrobku, nebo-li - což je to samé - na činitele pracovního procesu:

10 šilinků za bavlnu, 2 šilinky za spotřebovaná vřetena a 3 šilinky za pracovní sílu. Ta vyšší hodnota příze nám nepomůže, neboť je pouze součtem hodnot rozdělených na bavlnu, vřetena a pracovní sílu, a z takového pouhého součtu hodnot teď ani nikdy jindy nemůže vzniknout nadhodnota. (13) Tyto hodnoty jsou nyní soustředěny do jedné věci, ale to byly také v peněžním obnosu 15 šilinků před tím, než se tento rozštěpil na tři nákupy zboží.

Tento výsledek sám o sobě není udivující. Hodnota jedné libry příze je 1 šilink a 6 pencí, a za 10 liber příze by náš kapitalista proto na trhu se zbožím musel zaplatit 15 šilinků. Ať už si svůj rodinný dům koupí hotový na trhu nebo si ho sám nechá postavit, tak mu ani jedna z těchto operací nerozmnoží peníze vložené do získání toho domu.

Kapitalista, který se vyzná v lidové ekonomii, možná řekne, že do toho vložil své peníze s tím úmyslem, aby z nich udělal více peněz. Dobrymi úmysly je však dlážděna cesta do pekla a on by stejně tak mohl mít ten úmysl, že by vydělal peníze bez toho, aby vyráběl. (14) On vyhrožuje. Už se příště nenechá nacytat. V budoucnu bude to zboží nakupovat hotové na trhu místo toho, aby ho sám vyráběl. Pokud však všichni jeho bratři kapitalisté udělají to samé, tak kde se pak na trhu vezme zboží? A peníze on jíst nemůže. Tak katechizuje. Měli bychom děkovat jeho zdrženlivosti. On mohl svých 15 šilinků prohýřit. Místo toho je produktivně spotřeboval a udělal z nich přízi. A proto teď vlastní přízi místo špatného svědomí. Za nic na světě nesmí upadnout zpět do role střadatele pokladu, který nám ukázal, co je výsledkem askeze. Kromě toho, tam, kde nic není, tam ani smrt nebere. Ať už je výslužka z jeho odříkání jakákoli, tak zde není nic,

co by ji zaplatilo navíc, protože hodnota výrobku, který vyjde z toho procesu, se rovná pouze součtu hodnot zboží do něj vložených. On by se tedy mohl spokojit s tím, že ctnost se vyplácí. Místo toho začne být dotěrný. Ta příze mu k ničemu není. On ji vyrobil, aby ji prodal. Tak by ji prodal nebo by - ještě jednodušeji - v budoucnu vyráběl jen věci pro svou vlastní potřebu, což je recept, který mu jeho domácí doktor MacCulloch* právě předepsal jako osvědčený prostředek proti epidemii nadprodukce. On se však vzdorovitě postaví na zadní. Mohl by snad pracovník svými vlastními údy na zelené louce postavit dílny a vyrábět zboží? Nedal mu on snad ty věci, kterými a do kterých může pracovník svou práci vtělovat? Jestliže se největší část společnosti skládá z takové chátry, neprokázal on tak společnosti svými výrobními prostředky - svou bavlnou a svými vřeteny - nezměrnou službu? A co samotnému pracovníkovi, kterého nadto ještě zaopatřil životními prostředky? A neměl by si on tuto službu započítat? Neprokázal mu však pracovník protislužbu tím, že bavlnu a vřetena proměnil na přízi? Kromě toho se zde nejedná o služby. (15) Služba není ničím jiným, než užitečným působením nějaké užité hodnoty, ať už zboží nebo práce. (16) Zde se však jedná o směnnou hodnotu. On pracovníkovi zaplatil hodnotu tří šilinků. Ten pracovník mu za ně dal přesný ekvivalent v hodnotě tří šilinků, které přidal k bavlně. Hodnotu za hodnotu. Náš přítel, stále ještě bažící po kapitálu, skromný požadavek svého vlastního pracovníka najednou převezme. On sám snad nepracoval? Neprováděl snad práci nejvyššího dozoru nad spřádáním? Netvoří snad tato jeho práce také hodnotu? Jeho vlastní dozorce a manažer krčí rameny. Po tomto se mu však s širokým úsměvem vrátila jeho stará fyziognomie. Těmito všemi nářky si nás jen dobíral. Ty ho nestojí ani vindru. Tyto a jim podobné nejasné výmluvy a prázdné tlachy přenechává profesorům politické ekonomie, kteří jsou za ně ostatně placeni. On sám je praktickým člověkem, který si sice ne vždy rozmyslí, co mimo obchod řekne, ale vždycky ví, co v obchodě dělá.

Podívejme se na to zblízka. Denní hodnota pracovní síly byla 3 šilinky, protože se do ní samotné zpředmětnilo půl pracovního dne, to znamená protože životní prostředky, které jsou denně nutné k výrobě pracovní síly, stojí půl pracovního dne. Ale ta minulá práce, která je ukryta v pracovní síle, a ta živá práce, kterou může pracovní síla vykonávat - náklady na její udržení a její denní vynaložení - jsou dvě zcela různé veličiny. Ta první určuje její směnnou hodnotu, ta druhá tvoří její užitnou hodnotu. To, že je polovina pracovního dne nutná k tomu, aby pracovníka udržela 24 hodin při životě, mu nijak nebrání v tom, aby pracoval celý den. Hodnota pracovní síly a její zhodnocení v pracovním procesu jsou tedy dvě různé veličiny. Tento rozdíl v hodnotách kapitalista viděl, už když tu pracovní sílu kupoval. Její užitná vlastnost - vyrábění příze nebo bot - byla jen jednou *conditio sine qua non*,* protože práce, aby tvořila hodnotu, se musí vynakládat v užitečné formě. To, co však rozhodlo, byla ta zvláštní užitná hodnota tohoto zboží - být zdrojem hodnoty a více hodnoty, než jakou ona sama má. Toto je ta zvláštní služba, kterou od ní kapitalista očekává. A on si při tom počíná přesně podle věčných zákonů směny zboží. Vskutku, prodejce pracovní síly - stejně jako prodejce každého jiného zboží - obdrží svou směnnou hodnotu a prodá svou užitnou hodnotu. Nemůže dostat tu první bez toho, aby se vzdal té druhé. Užitná hodnota pracovní síly - samotná práce - nepatří svému prodejci stejně jako užitná hodnota prodaného oleje prodejci oleje. Vlastník peněz zaplatil denní hodnotu pracovní síly a jemu proto patří její spotřeba během toho dne - práce dlouhá jeden den. Ta okolnost, že denní udržení pracovní síly stojí jen půl pracovního dne, ačkoli pracovní síla účinkuje celý den tím, že může pracovat, a že proto hodnota, kterou její spotřeba během jednoho dne vytvoří, je dvojnásobná vůči své vlastní denní hodnotě, to je jen zvláštní štěstí na straně kupce, avšak naprosto žádný prohřešek vůči prodejci.

Náš kapitalista tento případ, kvůli kterému se usmívá, předvídal. Pracovník proto v dílně najde výrobní prostředky nejen na šestihodinový, nýbrž na dvanáctihodinový pracovní proces. Pokud 10 liber bavlny nasálo 6 pracovních hodin a změnilo se na 10 liber příze, tak 20 liber nasaje 12 pracovních hodin a promění se na 20 liber příze. Podívejme se na výsledek tohoto prodlouženého pracovního procesu. Ve dvaceti librách příze je teď zhmotněno 5 pracovních dnů: čtyři ve spotřebovaném objemu bavlny a vřeten, a jeden nasátý bavlnou během procesu spřádání. 5 pracovních dnů vyjádřených ve zlatě je však 30 šilinků, nebo-li jedna libra šterlinku a 10 šilinků.* Toto je tedy cena dvaceti liber příze. Jedna libra příze stojí 1 šilink a 6 pencí, stejně jako před tím. Avšak celková hodnota zboží vložených do toho procesu byla 27 šilinků. Hodnota příze činí 30 šilinků. Hodnota toho výrobku narostla o 1/9 nad hodnotu zálohovanou na jeho výrobu. Takto se 27 šilinků proměnilo na 30 šilinků. Ony vytvořily nadhodnotu o velikosti 3 šilinky. Ten kousek se konečně podařil. Peníze se proměnily na kapitál.

Všechny příčiny našeho problému jsou vyřešeny a zákony směny zboží nebyly žádným způsobem porušeny. Ekvivalent se směnil za ekvivalent. Kapitalista jako kupec zaplatil za každé zboží jeho hodnotu, za bavlnu, vřetena i pracovní sílu. Potom udělal to, co udělá každý jiný kupec zboží - spotřeboval jeho hodnotu. Proces spotřeby pracovní síly, který byl zároveň výrobním procesem zboží, vydal výsledek 20 liber příze o hodnotě 30 šilinků. Kapitalista se nyní vrátí zpět na trh a zboží prodá, potom co zboží nakoupil. Libru příze prodá za 1 šilink a 6 pencí, ani vindru nad nebo pod její hodnotou. A přesto z oběhu vytáhne o 3 šilinky více, než kolik do něj původně vložil. Celý tento průběh - proměna jeho peněz na kapitál - probíhá ve sféře oběhu a zároveň mimo tuto sféru. Probíhá prostřednictvím oběhu, protože je podmíněn nákupem pracovní síly na trhu se zbožím. A probíhá mimo oběh, neboť vede přes proces zhodnocování, který se odehrává ve sféře výroby. A tak je to "tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles".*

Tím, že kapitalista proměňuje peníze na zboží, která slouží jako látky stavebních kamenů nějakého nového výrobku nebo jako činitele pracovního procesu, kdy on do jejich bytí mrtvým předmětem vtěluje živou pracovní sílu, tím proměňuje hodnotu - minulou, zhmotněnou, mrtvou práci - na kapitál - na hodnotu, která se sama zhodnocuje - na stvůru nadanou duchem, která začíná "pracovat", jako kdyby to tak měla od narození ráda.

Když teď porovnáme hodnototvorný proces s procesem zhodnocování, tak proces zhodnocování není ničím jiným, než hodnototvorným procesem prodlouženým za určitý bod. Pokud hodnototvorný proces trvá jen do bodu, kdy je hodnota pracovní síly zaplacená kapitálem nahrazena novým ekvivalentem, tak je jednoduchým hodnototvorným procesem. Pokud hodnototvorný proces pokračuje i za tento bod, tak se z něj stává proces zhodnocování.

Když dále porovnáme hodnototvorný proces s pracovním procesem, tak pracovní proces sestává z užitečné práce, která vyrábí užité hodnoty. Ten pohyb zde pozorujeme co do jakosti, jeho zvláštní druh vždy podle jeho cíle a obsahu. Tentýž pracovní proces se při hodnototvorném procesu projevuje jen ze své množstevní stránky. Zde se jedná už jen o čas, který ta práce ke své činnosti potřebuje, nebo-li o trvání, během kterého se pracovní síla užitečným způsobem vynakládá. Zde už také ta zboží, která vstupují do pracovního procesu, neplatí jako funkcí určené látkové činitele cíleně účinkující pracovní síly. Ta zboží platí jen jako určitá množství zhmotněné práce. Ta práce, ať už je obsažená ve výrobních prostředcích nebo je přidána pracovní silou, se počítá už jen podle svého časového měřítka. Ona obnáší tolik a tolik hodin, dnů, a tak dále.

Ona se však počítá jen potud, pokud je čas spotřebovaný na výrobu té užité hodnoty časem společensky nutným. To zahrnuje tyto různé věci: Pracovní síla musí účinkovat za normálních podmínek. Pokud je společensky převládajícím pracovním prostředkem na spřádání spřádací stroj, tak tomu pracovníkovi nemůžeme dát do ruky kolovrat. Místo bavlny normální jakosti nesmí dostat šmejda, který se každým okamžikem trhá. V obou případech by pracovník na výrobu jedné libry příze spotřeboval delší než společensky nutnou pracovní dobu. Tento nadbytečný čas však netvoří ani hodnotu ani peníze. Normální charakter předmětných pracovních činitelů ovšem nezávisí na pracovníkovi, nýbrž na kapitalistovi. Další podmínkou je normální charakter samotné pracovní síly. V tom oboru, ve kterém se používá, musí mít převládající průměrnou míru šikovnosti, zručnosti a hbitosti. Ale náš kapitalista na pracovním trhu pracovní sílu normální jakosti koupil. Tato síla se musí vynakládat s obvyklým průměrným vypětím, se společensky běžným stupněm intenzity. Na to kapitalista dohlíží stejně pečlivě, jako na to, že se žádný čas nepromrhá bez práce. On tu pracovní sílu koupil na určitou časovou lhůtu. Trvá na tom, že musí dostat, co mu patří. Nechce být okraden. A konečně - na to má zde ten pán svůj vlastní *code pénal* - nesmí dojít k žádné bezúčelné spotřebě surovin a pracovních prostředků, protože promrhaný materiál nebo pracovní prostředek představuje zbytečně vynaložené množství zhmotněné práce, které se nezapočítává do výsledku tvorby hodnoty. (17)

Co vidíme: ten rozdíl, který jsme dříve dostali z rozboru zboží, mezi prací, která tvoří užitou hodnotu, a tou samou prací, která tvoří hodnotu, se nyní projevil jako rozdělení různých stránek výrobního procesu.

Výrobní proces je jako jednota pracovního procesu a hodnototvorného procesu výrobním procesem zboží; jako jednota pracovního procesu a hodnototvorného procesu je kapitalistickým výrobním procesem, kapitalistickou formou výroby zboží.

Již dříve jsme poznamenali, že pro proces zhodnocování je zcela lhostejné, zda je práce, kterou si kapitalista přivlastnil, jednoduchou společensky průměrnou prací nebo prací složitější, prací, která má vyšší specifickou váhu. Ta práce, která platí jako vyšší, složitější práce vůči společensky průměrné práci, je vydáním takové pracovní síly, do které vstupují vyšší náklady na vzdělání, jejíž vytvoření stojí více pracovního času a která má proto vyšší hodnotu než jednoduchá pracovní síla. Pokud je hodnota takové síly vyšší, tak také vydává vyšší práci, a proto se za ten samý čas zhmotňuje do hodnot přímo úměrně vyšších. Ať už je ovšem rozdíl úrovně mezi prací přadleny a prací klenotníka jakýkoli, ta část práce, kterou ten brusí drahokamů pouze nahrazuje hodnotu své vlastní pracovní síly, se žádným způsobem co do jakosti neliší od té dodatečné části práce, kterou vytváří nadhodnotu. Stejně jako před tím se nadhodnota získá pouze prostřednictvím přebytku práce co do množství, prostřednictvím prodlouženého trvání jednoho a téhož pracovního procesu, v prvním případě procesu výroby příze, v tom druhém případě procesu výroby klenotů. [\(18\)](#)

Na druhé straně se při každém hodnototvorném procesu ta vyšší práce musí stále převádět na společensky průměrnou práci, například jeden den vyšší práce na X dnů jednoduché práce. [\(19\)](#) Tím si tedy ušetříme jednu přebytečnou operaci a ten rozbor si zjednodušíme předpokladem, že pracovník, kterého kapitál použil, provádí jednoduchou společensky průměrnou práci.

Poznámky:

(1) "Přirozené výtvořiny země, které se nacházejí v malých množstvích zcela nezávisle na člověku, se zdají být od přírody dány stejným způsobem, jakým se mladému muži dává malý obnos proto, aby ho přivedl na cestu píle a bohatství."

(James Steuart, [*](#) "Principles of Political Economy", vydal Dublin 1770, svazek I, strana 116) [zpět](#)

(2) "Rozum je jak mocný, tak lstivý. Ona lest vůbec spočívá ve zprostředkované činnosti, která, tím, že ty objekty podle jejich vlastní přirozenosti nechává jeden na druhý působit a pracovat bez toho, aby se do tohoto procesu bezprostředně vměšovala, a nechává je pouze provést svůj cíl."

(Hegel, [*](#) "Enzyklopädie", První díl, "Die Logik", Berlín 1840, strana 382) [zpět](#)

(3) V jinak ubohém spise "Teorie politické ekonomie", Paříž 1815, Ganilh [*](#) fyziokratům trefně uvádí dlouhou řadu pracovních procesů, které tvoří předpoklad pro vlastní zemědělství. [zpět](#)

(4) V "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" Úvahy o utváření a rozdělování bohatství (1766) Turgot [*](#) dobře ukazuje důležitost krocených zvířat v počátcích kultury. [zpět](#)

(5) Ze všech zboží jsou ta luxusní pro technologické srovnání různých výrobních epoch těmi nejméně významnými.

[zpět](#)

(5a) Poznámka ke druhému vydání:

Dějepis doposud znal vývoj materiální výroby - tedy základny každého společenského života, a proto veškerých skutečných dějin - tak málo, že rozdělení prehistorické doby podle materiálu náradí a zbraní na dobu kamennou, bronzovou a železnou bylo vůbec možné na základě výzkumů přírodovědeckých a nikoli takzvaných bádání historických. [zpět](#)

(6) Nazývat rybu, která ještě není chycena, výrobním prostředkem pro chytání ryb, se zdá být paradoxem. Doposud však ještě nikdo nepředvedl to umění chytat ryby ve vodách, ve kterých se ryby nenacházejí.

[zpět](#)

(7) Toto určení výrobní práce, jak se ukazuje z pohledu jednoduchého pracovního procesu, pro kapitalistický výrobní proces v žádném případě nepostačuje. [zpět](#)

(8) Storch* rozlišuje vlastní surovinu "matiere" od pomocných látek "matériaux"; Cherbuliez* označuje pomocné látky jako "matieres instrumentales". [zpět](#)

(9) Z těchto nanejvýš logických důvodů plukovník Torrens* v kameni divocha objevil - původ kapitálu. "V prvním kameni, který divoch vrhá na zvíře, které pronásleduje, v prvním klacku, který uchopí, aby si sundal ovoce, na které nedosáhne, vidíme přivlastňování si předmětu za účelem dosažení nějakého jiného, a objevujeme tak - původ kapitálu."

(R. Torrens, "An Essay on the Production of Wealth etc." Pojednání o vytváření bohatství, strana 70, 71) [zpět](#)

(10) "Výrobky jsou přivlastněny ještě před tím, než se promění na kapitál; tato proměna není toho přivlastnění zbavena."

(Cherbuliez, "Richesse ou Pauvreté" Bohatství nebo chudoba, vydáno v Paříži 1841, strana 54)

"Tím, že proletář prodává svou práci za určité množství životních prostředků, se zcela zříká jakéhokoli podílu na výrobku. Přivlastňování si výrobků zůstává stejné jako před tím; ono není zmíněnou dohodou nijak změněno. Výrobek patří výlučně kapitalistovi, který dodal suroviny a životní prostředky. Toto je tvrdý důsledek zákona přivlastňování, zákona, jehož základní princip byl v přímém protikladu, a sice že každý pracovník má výlučné právo vlastnit to, co vyrábí."

(tamtéž, strana 58)

"Jestliže pracovníci pracují za mzdu, tak kapitalista vlastní nejen kapitál," (tím míní výrobní prostředky) "ale také práci. Jestliže to, co se platí mzdou, se také považuje za kapitál, což je obvyklé, tak je nesmyslem mluvit o práci jako o odloučené od kapitálu. Slovo kapitál použito v tomto smyslu zahrnuje jak práci, tak kapitál."

(James Mill,* "Elements of Political Economy etc." 1821, strana 70, 71) [zpět](#)

(11) "Hodnotu zboží neovlivňuje pouze ta práce, která se na něj bezprostředně vynakládá, nýbrž také ta práce, která byla vynaložena na přístroje, náradí a budovy, které jsou základem pro tu bezprostředně vynakládanou práci."

(Ricardo,* v uvedeném strana 16) [zpět](#)

(12) Ta čísla jsou zde zcela vymyšlená. [zpět](#)

(13) Toto je základní poučka, na které spočívá nauka fyziokratů o neproduktivitě veškeré nezemědělské práce, a ta je pro ekonomy - z povolání - nezvratná.

"Tento způsob, k jednomu jedinému předmětu připočítávat hodnotu několika ostatních" (například ke lnu životní prostředky tkalce plátna) "tedy takříkajíc různé hodnoty po vrstvách kupit na nějakou první, znamená, že ta hodnota narůstá rovnoměrně ... Výraz přičítání velmi dobře popisuje ten způsob, jak se tvoří cena rukodělných výrobků; tato cena je jen celkovým součtem několika spotřebovaných a společně započtených hodnot; přičítání však neznamená násobení."

(Mercier de la Riviere,* v uvedeném strana 599) [zpět](#)

(14) Tak například v letech 1844-1847 vytáhl část svého kapitálu z výroby, aby ho prospekuloval s akciemi železnic. Tak v době americké občanské války zavřel fabriku a pracovníky vyrazil na dlažbu, aby pak šel hrát na liverpoolské bavlněné burze. [zpět](#)

(15) "Můžeš se chlubit, zdobit a zkrášlovat ... Když však někdo bere větší nebo lepší" (než dal) "tak je to lichva, a to znamená, že svému bližnímu udělal škodu a ne službu, jak se to děje při kradení a loupení. Ne vše, co se nazývá službou a dobrodiním bližnímu, je službou a dobrodiním. Neboť cizoložnice a cizoložník si vzájemně prokazují velkou službu a potěšení. Osadník prokazuje zbojníkovi velkou službu tím, že mu dává prostor pro loupení na cestách a plenění země i lidu. Papeženci nám prokazují velkou službu tím, že každého neutopí, neupálí, nezavraždí a nenechají shnit ve vězení, nýbrž nechají několik žít a pronásledují je nebo jim vezmou vše, co mají. Dábel samotným svým služebníkům prokazuje velkou, nezměrnou službu ... V celku, svět je plný větších, rozmanitějších každodenních služeb a dobrodiní." (Martin Luther, [* "An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc."](#) Kněžím, aby kázali proti lichvě, Wittenberg 1540) [zpět](#)

(16) K tomu ve své "Zur Kritik der Politischen Oekonomie" na straně 14 kromě jiného poznamenávám: "Chápeme, jakou "službu" musí vykonávat kategorie "služba" (service) u takového druhu ekonomů, jako jsou J. B. Say [*](#) a F. Bastiat. [*](#)" [zpět](#)

(17) Toto je jedna z okolností, které prodražují výrobu založenou na otroctví. Pracovník se zde podle přílehlavého starověkého názvu odlišuje od mrtvého nástroje, *instrumentum mutum*, a zvířete, *instrumentum semivocale*, jen tím, že je *instrumentum vocale*. [*](#) On sám však zvířeti a pracovnímu nástroji dává pocítit, že jim roven není, nýbrž že je člověk. Ten pocit, že se od nich liší, si vytváří tím, že je zanedbává a *con amore* [*](#) jimi mrhá. Při tomto výrobním způsobu proto platí ten ekonomický princip, že se používají jen ty nejneotesanější, nejtěžkopádnější, ale právě pro svou nezdolnou neohrabanost těžko zničitelné pracovní nástroje. Až do vypuknutí občanské války se proto v otrokářských státech v Mexickém zálivu vyskytovaly pluhy staročínské konstrukce, které půdu rozrývají jako prase nebo krtek aniž by ji řezaly a obracely.

Srovnej s J. E. Cairnes, [*](#) "The Slave Power", Londýn 1862, strana 46 a dále

Olmsted ve svém "Seaboard Slave States" kromě jiného vypráví:

"Ukázali mi zde nástroje, které by u nás žádný rozumný člověk svému pracovníkovi, kterému platí mzdu, nedal. Jejich mimořádná váha a těžkopádnost podle mého mínění musí jimi prováděnou práci ztížit nejméně o 10 procent proti té prováděné nástroji u nás obvyklými. Byl jsem však ujištěn, že otrokům při nedbalém a neotesaném způsobu, kterým nástroje zjevně používají, není možno úspěšně svěřit nástroje lehčí a méně hrubé; takové nástroje, které my stále s dobrými výsledky našim pracovníkům svěřujeme, by na obilném poli ve Virginii nevydržely ani jediný den - ačkoli půda je tam lehčí a méně kamenitá než u nás. Na mou otázku, proč se na farmách místo koní používají muly, mi rovněž řekli první a, jak přiznali, rozhodující důvod, že koně nesnesou zacházení, které nutně stále od negrů zakoušejí. Oni koně za krátkou dobu ochromí a zmrzačí, zatímco muly mlácení a sem tam výpadek jednoho nebo dvou krmení vydrží bez toho, aby byly poškozeny na těle. Muly se také, pokud jsou zanedbány nebo přepracovány, nenachladí a neonemocní. Na to, abych téměř pokaždé viděl takové zacházení s dobytkem, které by u každého farmáře na severu vedlo k okamžitému propuštění poháněče, nemusím jít dále než k oknu pokoje, ve kterém toto píše." [zpět](#)

(18) Rozdíl mezi vyšší a jednoduchou prací, "skilled" a "unskilled labour", spočívá zčásti na pouhých iluzích nebo alespoň rozdílech, které už dlouho přestaly být reálné a pouze ještě přežívají v tradici; zčásti na zoufalé situaci určitých vrstev pracující třídy, která jim nedovoluje vynutit si hodnotu své pracovní síly tolik jako jiní. Náhodné okolnosti přitom hrají tak velkou roli, že se ty samé druhy práce zaměňují. Kde je například fyzická látka pracující třídy zesláblá a relativně vyčerpaná, jako ve všech zemích rozvinuté kapitalistické výroby, tam se brutální práce vyžadující mnoho svalové síly běžně cení více než mnoho jemnějších prací, které tak klesají na úroveň jednoduché práce, tak například práce zedníka v Anglii zaujímá daleko vyšší postavení než práce tkalce damašku. Na druhé straně, práce zastříhávače bavlny figuruje jako "jednoduchá" práce, ačkoli stojí mnoho tělesné námahy a nadto je ještě velmi nezdравá. Ostatně si nesmíme namlouvat, že takzvaná "skilled labour" má v národní práci co do množství významný podíl. Laing* počítá, že v Anglii (a Walesu) spočívá existence více než jedenácti miliónů lidí na jednoduché práci. Po odečtení jednoho miliónu aristokratů a půl druhého miliónu chudáků, tuláků, zločinců, prostitutek, a tak dále, od osmnácti miliónů všeho obyvatelstva, v době jeho spisu, zůstává 4.650.000 lidí střední třídy, která zahrnuje drobné rentiéry, úředníky, spisovatele, umělce, učitele, a tak dále. Aby dostal tyto 4 a 2/3 miliónu, tak k pracující části střední třídy připočítává kromě bankéřů a podobných také lépe placené "tovární dělníky"! Také zedníci nechybějí mezi "zámožnými pracovníky". Potom mu teprve zbyde těch řečených 11 miliónů.

(S. Laing, "National Distress etc." Národní nouze, Londýn 1844, porůznu na stranách 49-52)

"Tou velkou třídou, která za výživu nemůže dát nic jiného než obyčejnou práci, tou je velká masa lidu."

(James Mill v článku "Kolonie", dodatek k "Encyclopaedia Britannica", 1831) [zpět](#)

(19) "Tam, kde o práci hovoříme jako o měřítku hodnot, tím nutně rozumíme práci nějakého určitého druhu ... ten vztah, ve kterém vůči ní ty ostatní druhy práce stojí, se zjistí snadno."

(J. Cazenove,* "Outlines of Political Economy", Londýn 1832, strana 22, 23) [zpět](#)

KAPITOLA ŠESTÁ

Konstantní a variabilní kapitál

Různí činitelé pracovního procesu se na tvorbě hodnoty výrobku podílejí různě.

Pracovník k pracovnímu předmětu přidává novou hodnotu tím, že přidává určité množství práce, přičemž odhlížíme od jejího určitého obsahu, účelu a technického charakteru. Na druhé straně zase vidíme, že hodnoty spotřebovaných výrobních prostředků jsou stavebními kameny hodnoty výrobku, například hodnota bavlny a vřeten tvoří hodnotu příze. Hodnota výrobního prostředku se tedy svým přenosem na výrobek zachovává. Tento přenos se odehrává během proměny výrobních prostředků na výrobek - při pracovním procesu. Je zprostředkován prací. Ale jak?

Pracovník v jednom a totéž čase nepracuje dvojnásobně, nikoli tak, že by nejdříve k bavlně prostřednictvím své práce přidal hodnotu a že by poté zachoval její starou hodnotu, nebo-li - což je to samé - že by hodnotu bavlny, kterou zpracovává, a vřeten, která používá, přenášel na přízi, která je výrobkem. Tu starou hodnotu zachovává pouhým přidáním nové hodnoty. Protože však přidání nové hodnoty k pracovnímu předmětu a zachování starých hodnot pro výrobek jsou dva zcela rozdílné výsledky, které pracovník vyvolá v totéž čase, ačkoli v tu dobu pracuje jen jednou, tak tato dvojakost tohoto výsledku může být vysvětlena pouze dvojakostí samotné jeho práce. Ta práce musí mít v jednom a totéž čase tu vlastnost, že tvoří hodnotu, a ještě druhou vlastnost, že hodnotu zachovává, nebo-li přenáší.

Jak tedy každý pracovník přidává pracovní dobu, a proto i hodnotu? Vždy jen ve formě svého zvláštního způsobu práce, kterým vyrábí. Přadlena přidává pracovní dobu jen tím, že spřádá, tkadlec jen tím, že tká, kovář tím, že ková. Prostřednictvím této účelné formy, ve které oni mohou práci, a proto i novou hodnotu, vůbec přidávat - prostřednictvím spřádání, tkaní a kování - se výrobní prostředky - bavlna a vřeten, příze a tkalcovský stav, železo a kovářská - stávají stavebními kameny nějakého výrobku, nějaké nové užitné hodnoty. (20) Stará forma její užitné hodnoty zaniká, ale jen proto, aby vstoupila do nějaké nové formy užitné hodnoty. Při rozboru hodnototvorného procesu se však ukázalo, že pokud se užitná hodnota používá účelně pro výrobu nějaké nové užitné hodnoty, pak pracovní doba nutná pro výrobu spotřebované užitné hodnoty tvoří jednu část pracovní doby nutné pro výrobu té nové užitné hodnoty, je tedy pracovní dobou, která se ze spotřebovaného výrobního prostředku přenáší na ten nový výrobek. Pracovník tedy obdrží hodnoty spotřebovaných výrobních prostředků - nebo-li přenáší je jako stavební kameny hodnoty na výrobek - nikoli tím, že by je přidal prací, ale prostřednictvím zvláštního užitného charakteru, prostřednictvím zvláštní výrobní formy této přidané práce. Jako taková účelná výrobní činnost - spřádání, tkaní, kování - nechává práci pouhým svým stykem s výrobními prostředky tyto vstát z mrtvých, oživuje je na činitele pracovního procesu a spojí se s nimi do výrobků.

Kdyby tou zvláštní výrobní prací toho pracovníka nebylo spřádání, tak by neproměňoval bavlnu na přízi, a také by tedy na přízi nepřenášel hodnotu bavlny a vřeten. Naproti tomu, pokud tentýž pracovník změní řemeslo a stane se stolařem, tak stejně jako před tím prostřednictvím pracovního dne ke svému materiálu přidává hodnotu. Tu hodnotu on tedy přidává svou prací, nikoli tím, že dělá spřádací nebo stolařskou práci, nýbrž tím, že dělá obecnou, společenskou práci vůbec, a určitou velikost hodnoty přidává nikoli proto, že má jeho práce zvláštní užitný obsah, nýbrž proto, že trvá určitý čas. Práce přadleny tedy svou abstraktní, obecnou vlastností, že je vynaložením lidské pracovní síly, přidává k hodnotě bavlny a vřeten novou hodnotu, a svou konkrétní, určitou, užitnou vlastností v procesu spřádání přenáší hodnotu těchto výrobních prostředků na výrobek a zachovává tak jejich hodnotu pro výrobek. Proto hovoříme o dvojakosti jejího výsledku v jednom a totéž časovém okamžiku.

Pouhým množstevním přidáním práce se přidává nová hodnota, jakostí přidané práce se staré hodnoty výrobních prostředků ve výrobku zachovávají. Tento dvojaký účinek téže práce v důsledku jejího dvojakého charakteru se hmatatelně ukazuje na různých jevech.

Představme si, že nějaký vynález umožní přádleně za 6 hodin sepríst tolik bavlny, kolik dříve za 36 hodin. Jako účelná užitečná výrobní činnost se síla její práce zšestinásobila. Její výrobek je šestinásobkem, 36 místo šesti liber příze. Avšak těch 36 liber bavlny nyní nasaje jen tolik pracovní doby, kolik dříve 6 liber. Narozdíl od té staré metody se k nim přidá šestkrát méně nové práce, proto už jen jedna šestina dřívější hodnoty. Na druhé straně nyní ve výrobku - v třiceti šesti librách příze - existuje šestinásobek hodnoty bavlny. Za 6 hodin spřádání se zachová a na výrobek přenese šestkrát větší hodnota suroviny, ačkoli se k té samé surovině přidá šestkrát menší nová hodnota. Toto nám ukazuje, jak se ta vlastnost, že práce během jednoho a téhož nedělitelného procesu hodnotu zachovává, podstatně odlišuje od té její vlastnosti, že hodnotu tvoří. Čím více nutné pracovní doby během spřádání připadne na stejné množství bavlny, tím větší je nová hodnota, která se k bavlně přidává, ale čím méně liber bavlny se za stejnou dobu seprěde, tím větší je ta stará hodnota, která se ve výrobku zachovává.

Představme si to obráceně, produktivita spřádací práce zůstane nezměněna. Na to, aby přádlena proměnila jednu libru bavlny na přízi, tedy potřebuje stejně tolik času, jako před tím. Ale směnná hodnota bavlny se sama mění, jedna libra bavlny vůči své původní ceně šestinásobně stoupne nebo klesne. V obou případech přádlena dále přidává ke stejnému množství bavlny stejnou pracovní dobu, tedy stejnou hodnotu, a v obou případech vyrábí za stejný čas stejně tolik příze. Ovšem hodnota, kterou přenáší z bavlny na přízi - na výrobek, je jednou šestkrát menší a podruhé šestkrát větší než dříve. Stejně tak, jestliže se pracovní prostředky zdraží nebo zlevní, ale při pracovním procesu stále konají tutéž službu.

Pokud technické podmínky procesu spřádání zůstávají nezměněny a rovněž nedochází k žádné změně jeho výrobních prostředků, tak přádlena spotřebuje stejně jako před tím v tom samém čase stejná množství surovin a strojů o té samé hodnotě. Hodnota, kterou pro výrobek zachovává, je potom přímo úměrná nové hodnotě, kterou přidává. Za dva týdny přidá dvakrát více práce než za jeden týden, tedy dvakrát více hodnoty, a zároveň spotřebuje dvakrát více materiálu o dvojnásobné hodnotě, a dvakrát opotřebí stroje ve dvojnásobné hodnotě, v dvoutýdenním výrobku tedy zachová dvakrát více hodnoty než ve výrobku jednoho týdne. Za daných stejných výrobních podmínek zachovává pracovník tím více hodnoty, čím více hodnoty přidává, více hodnoty ale nezachovává proto, že by více hodnoty přidával, nýbrž proto, že ji přidává za stejných podmínek nezávislých na jeho práci.

V relativním smyslu ovšem můžeme říci, že pracovník staré hodnoty stále zachovává ve stejném poměru, v jakém přidává novou hodnotu. Pokud bavlna v ceně jednoho šilinku stoupne na 2 šilinky, nebo klesne na 6 pencí,* tak ve výrobku jedné hodiny stále zachovává jen půlkrát tolik hodnoty bavlny, ať už se tato jakkoli mění, než ve výrobku dvou hodin. Pokud se dále mění produktivita jeho vlastní práce - stoupá nebo klesá - tak například za jednu pracovní hodinu seprěde více nebo méně bavlny než dříve a tomu odpovídajícím způsobem ve výrobku jedné hodiny zachová více nebo méně hodnoty bavlny. Všemi těmi způsoby ve dvou pracovních hodinách zachová dvakrát více hodnoty než v jedné pracovní hodině.

Hodnota - pokud odhlédneme od jejího pouze symbolického projevu ve známce hodnoty - existuje jen v nějaké užité hodnotě, v nějaké věci. (Člověk sám, pokud se na něj díváme jako na pouhé bytí pracovní síly, je přírodním předmětem, je věcí, i když žijící a sebevědomou věcí, a práce sama je věcným vydáním oné síly.) Proto pokud se zničí užitná hodnota, tak se také zničí hodnota. Výrobní prostředky se svou užitnou hodnotou neztrácejí zároveň svou hodnotu, protože původní tvar své užité hodnoty ztrácejí prostřednictvím pracovního procesu vskutku jen proto, aby ve výrobku získaly tvar nějaké jiné užité hodnoty. Tak, jak je však pro hodnotu důležité, aby existovala v nějaké užité hodnotě, stejně tak je lhostejné - jak nám ukázala metamorfóza různých zboží - ve které konkrétní užité hodnotě existuje. Z toho vyplývá, že při pracovním procesu hodnota z výrobního prostředku na výrobek pouze přechází, pokud výrobní prostředek se svou samostatnou užitnou hodnotou ztrácí také svou směnnou hodnotu. Na výrobek přechází jen ta hodnota, kterou výrobní prostředky ztrácejí. Věcní činitelé pracovního procesu se však v tomto ohledu chovají různě.

Uhlí, kterým se stroj vytápí, zmizí beze stopy, stejně tak olej, kterým se mažou hřídele kol, a tak dále. Barva a jiné pomocné látky zmizí, ale projeví se ve vlastnostech výrobku. Surovina tvoří látku výrobku, avšak až potom, co změní svou formu. Suroviny a pomocné látky tedy ztrácejí samostatný tvar, ve kterém jako užité hodnoty vstoupily do pracovního procesu. Jinak je to z vlastními pracovními prostředky. Nástroj, stroj, dílenská budova, nádoba, a tak dále, v pracovním procesu slouží jen potud, pokud si udržují svůj původní tvar a zítra do pracovního procesu znova vstoupí ve stejné formě jako včera. Tak, jak si stroje během svého života - během pracovního procesu - zachovávaly vůči výrobku svůj samostatný tvar, stejně tak si ho zachovávají i po smrti. Mrtvolý strojů, nástrojů, dílen, a tak dále, existují stále odděleně od výrobků, které pomáhaly tvořit. Podívejme se nyní na celou tu dobu, během které takový pracovní prostředek slouží - ode dne, kdy vstoupil do dílny, až do dne svého vyhození do šrotu - takže během této doby práce spotřebuje celou svou užitnou hodnotu a jeho směnná hodnota se proto plně přenesla na výrobky. Jestliže spřádací stroj vydržel například 10 let, tak se během tohoto desetiletého pracovního procesu jeho celková hodnota přenesla na desetiletou produkci. Doba života nějakého pracovního prostředku tedy zahrnuje větší či menší počet pracovních procesů, které jsou s ním stále znova opakovány. A s pracovním prostředkem je to jako s člověkem. Každý člověk se každý den přiblíží ke smrti o 24 hodin. Na žádném člověku však není přesně vidět, kolik dnů mu ještě zbývá. To však společností prodávajícím životní pojištění nebrání v tom, aby z průměrného života člověka vyvodila velmi jisté, a co víc, velmi výdělečné závěry. Stejně tak je to s pracovním prostředkem. Ze zkušenosti víme, jak dlouho nějaký pracovní prostředek, například nějaký stroj jistého druhu, průměrně vydrží. Předpokládejme, že by jeho užitná hodnota v pracovním procesu trvala jen 6 dnů. Potom průměrně za jeden den ztratí 1/6 své užité hodnoty a odevzdá proto 1/6 své hodnoty denní produkci. Tímto způsobem se počítá opotřebení všech pracovních prostředků, tedy například jejich denní ztráta co do užité hodnoty a tomu odpovídající denní odevzdání hodnoty výrobku.

Takto se názorně ukazuje, že výrobní prostředek nikdy výrobku neodevzdá více hodnoty, než kolik při pracovním procesu ztratil ničením své vlastní užité hodnoty. Pokud by žádnou hodnotu neztrácel, to znamená pokud by sám nebyl výsledkem lidské práce, tak by žádnou hodnotu do výrobku neodevzdával. Pak by sloužil jako zdroj užité hodnoty bez toho, aby sloužil jako zdroj směnné hodnoty. Toto je případ všech výrobních prostředků, které jsou k mání od přírody bez lidského přispění - je to země, vítr, voda, železo v rudné žíle, dřevo v pralese, a tak dále.

Ukazuje se nám tu i jiný zajímavý jev. Mějme například stroj o hodnotě 1000 liber šterlinku, přičemž tento stroj se za 1000 dnů opotřebuje. V tomto případě denně přechází na výrobek 1/1000 hodnoty toho samotného stroje. Zároveň celý ten stroj stále účinkuje v pracovním procesu, i když se snižující se životní silou. Ono se tedy ukazuje, že jeden činitel pracovního procesu - výrobní prostředek - vchází do pracovního procesu celý, ale do procesu zhodnocování jen z části. Ten rozdíl mezi pracovním procesem a procesem zhodnocování se zde odráží v jejich předmětných činitelích, kdy jeden a tentýž výrobní prostředek v jednom a totéž výrobním procesu platí za prvek pracovního procesu zcela a za prvek tvorby hodnoty jen po kouskách. (21)

Na druhé straně nějaký výrobní prostředek může do procesu zhodnocování vstoupit zcela, ačkoli do pracovního procesu pouze po kouskách. Předpokládejme, že při spřádání bavlny na každých 115 liber připadá 15 liber, které netvoří přízi, nýbrž bavlněný prach. Přesto, jestliže je tento odpad patnácti liber neodlučitelný od normálního zpracování bavlny, tak hodnota těch patnácti liber bavlny, která se do příze nedostane, vchází rovněž do hodnoty příze, stejně jako ta hodnota toho sta liber, které tvoří látku příze. Užité hodnoty patnácti liber bavlny se musí změnit na prach, aby bylo možno vyrobit 100 liber příze. Zánik této bavlny je tedy výrobní podmínkou příze. Právě proto svou hodnotu předává přízi. Toto platí o všech výměšcích pracovního procesu, nejméně v tom rozsahu, ve kterém tyto výměšky již nevytvoří nové výrobní prostředky, a proto i nové samostatné užité hodnoty. Tak ve velkých strojírenských závodech u Manchesteru vidíme hory železného odpadu, třísky spadající z kyklopských strojů, jak večer putují ve velkých vozech z dílen do slévárny, aby další den jako kusy železa opět putovaly ze slévárny do dílen.

Výrobní prostředky přenášejí hodnotu na nový tvar výrobku, jen pokud během pracovního procesu hodnotu ve tvaru svých starých užitných hodnot ztrácejí. Maximální ztráta hodnoty, kterou při pracovním procesu mohou utrpět, je pochopitelně omezena původní velikostí hodnoty, se kterou vstupují do pracovního procesu, nebo-li pracovní dobou, která je potřebná pro jejich vlastní výrobu. Výrobní

prostředky proto nikdy nemohou k výrobku přidat více hodnoty, než kolik vlastní nezávisle na pracovním procesu, kterému slouží. Jak užitečný je nějaký pracovní materiál, stroj, výrobní prostředek: Jestliže on stojí 150 liber šterlinku, řekněme 500 pracovních dnů, tak k celkovému výrobku, k jehož výrobě slouží, nepřidává více než 150 liber šterlinku. Jeho hodnota není určena pracovním procesem, do kterého vchází jako výrobní prostředek, nýbrž tím pracovním procesem, ze kterého vyšel jako výrobek. V pracovním procesu slouží jen jako užitná hodnota, jako věc, která má užitečné vlastnosti, a neodevzdává proto výrobku žádnou hodnotu, kterou by neměl už před svým vstupem do toho procesu. (22)

Při tom, jak produktivní práce proměňuje výrobní prostředky na stavební kameny nějakého nového výrobku, probíhá s jejich hodnotou stěhování duší. Hodnota přechází ze spotřebovaného těla do těla nově vytvarovaného. Avšak toto stěhování duší se odehrává takřka za zády skutečné práce. Pracovník nemůže přidat novou práci - tedy nemůže vytvořit novou hodnotu - bez toho, aby zachoval ty staré hodnoty, neboť on vždy musí tu práci přidat v určité užitečné formě, přičemž ji nemůže přidat v užitečné formě bez toho, aby z výrobků udělal výrobní prostředky nějakého nového výrobku a tím jejich hodnotu přenesl na ten nový výrobek. Toto je tedy přirozená vlastnost účinkující pracovní síly - živoucí práce - že tím, jak přidává hodnotu, zároveň hodnotu zachovává, je to přirozená vlastnost, která pracovníka nic nestojí, avšak kapitalistovi mnoho přináší - zachování té hodnoty kapitálu, která už je k dispozici. (22a) Dokud jdou obchody hladce, tak je kapitalista natolik ponořen do vydělávání, že si toho, co od práce dostává zadarmo, vůbec nevšimne. Násilná přerušení pracovního procesu - krize - ho přinutí, aby byl citlivý a pozorný. (23)

To, co se z výrobních prostředků vůbec spotřebovává, je jejich užitná hodnota, jejíž spotřebou práce vytváří výrobky. Jejich hodnota se skutečně nespotebovává (24) a nemůže se tedy také znovu vytvářet. Ona se zachovává, avšak nikoli proto, že by se nějaká operace při pracovním procesu prováděla s ní samotnou, nýbrž proto, že ta užitná hodnota, ve které původně existuje, sice zmizí, ale zmizí jen v nějaké jiné užitné hodnotě. Hodnota výrobního prostředku se proto znova projeví v hodnotě toho výrobku, avšak - přesněji řečeno - se znova nevytváří. To, co se znova vytváří, je ta nová užitná hodnota, ve které se ta stará směnná hodnota znova projeví. (25)

Jinak je to se subjektivním činitelem pracovního procesu - s účinkující pracovní silou. Během práce, prostřednictvím její účelné formy, získává hodnotu výrobních prostředků a přenáší ji na výrobek, čímž v každém momentu svého pohybu vytváří přidanou hodnotu, novou hodnotu. Předpokládejme, že by se výrobní proces přerušil v bodě, ve kterém pracovník vytvořil ekvivalent hodnoty své vlastní pracovní síly, například by šestihodinovou práci přidal hodnotu o velikosti 3 šilinky. Tato hodnota tvoří přídavek hodnoty výrobku k hodnotě jeho součástí vzatých z výrobních prostředků. Ona je tou jedinou hodnotou, která vznikla při tomto procesu, tou jedinou částí hodnoty výrobku, která je tímto procesem sama vyráběna. Ona ovšem nahrazuje pouze tu hodnotu, kterou kapitalista zálohoval při nákupu pracovní síly, což jsou peníze, které pracovník sám vynakládá na životní prostředky. S ohledem na ty vynaložené 3 šilinky se ta nová hodnota o velikosti 3 šilinky zdá být pouze reprodukcí. Avšak ona se skutečně reprodukuje, nejen zdáním, jako ta hodnota výrobních prostředků. Náhrada jedné hodnoty druhou je zde zprostředkována novým vytvářením hodnoty.

My už však víme, že pracovní proces pokračuje i za ten bod, ve kterém se zreprodukuje pouhý ekvivalent hodnoty pracovní síly a přidá se k pracovnímu předmětu. Místo šesti hodin, které na to stačí, ten proces trvá například dvanáct hodin. Činností pracovní síly se tedy nejen zreprodukuje její vlastní hodnota, nýbrž se také vyprodukuje přebytná hodnota. Tato nadhodnota tvoří ten přebytek v hodnotě výrobku nad hodnotou spotřebovaných stavebních kamenů, to znamená nad hodnotou výrobních prostředků a pracovní síly.

Tím, že jsme ukázali různé role, které různí činitelé pracovního procesu hrají při tvorbě hodnoty výrobku, jsme vskutku charakterizovali funkce různých stavebních kamenů kapitálu při jeho vlastním procesu zhodnocování. Ten přebytek v celkové hodnotě výrobku nad součtem hodnot jeho stavebních kamenů je tím přebytkem zhodnocujícího se kapitálu nad tou původně zálohovanou hodnotou. Výrobní prostředky na straně jedné a pracovní síla na straně druhé jsou jen různými existenčními formami, které na sebe ta původní hodnota kapitálu vzala, když ze sebe sejmula svou peněžní formu a proměnila se na činitele pracovního procesu.

Tedy ta část kapitálu, která se promění na výrobní prostředky, to znamená na suroviny, pomocné látky a pracovní prostředky, velikost své hodnoty při výrobním procesu nemění. Tuto část proto nazývám konstantní částí kapitálu, nebo krátce: **konstantním kapitálem**.

Ta část kapitálu, která se promění na pracovní sílu, naproti tomu svou hodnotu při výrobním procesu změní. Ta hodnota zreprodukuje svůj vlastní ekvivalent a nadto nějaký přebytek, nadhodnotu, která se sama může měnit, může být větší či menší. Z konstantní velikosti se tato část kapitálu mění na proměnnou. Proto tuto část nazývám variabilní částí, nebo krátce: **variabilním kapitálem**. Tytéž stavební kameny kapitálu, které se z hlediska pracovního procesu dělí na objektivní a subjektivní činitele - na výrobní prostředky a pracovní sílu - se z hlediska procesu zhodnocování dělí na konstantní kapitál a variabilní kapitál.

Pojem konstantního kapitálu v žádném případě nevylučuje zvraty v hodnotách svých stavebních kamenů. Pripusťme, že by libra bavlny dnes stála 6 pencí a zítra by v důsledku potíží při její sklizni stoupla na 1 šilink. Ta stará bavlna, která se nadále zpracovává, byla nakoupena za 6 pencí, avšak nyní do výrobku vkládá část hodnoty o velikosti 1 šilink. A ta už sepředená bavlna, která už možná jako příze obíhá na trhu, do výrobku rovněž vkládá dvojnásobek své původní hodnoty. Vidíme však, že tyto změny hodnoty jsou nezávislé na zhodnocování bavlny při samotném procesu spřádání. Kdyby ta stará bavlna do pracovního procesu ještě vůbec nevstoupila, tak by se teď dala znova prodat za jeden šilink místo šesti pencí. A naopak:

Čím méně pracovními procesy už proběhl, tím jistější je tento výsledek. Proto zákon spekulace říká, že se má spekulovat na zvrat v hodnotě suroviny v její nejméně zpracované formě, tedy spíše na přízi než na utkané látky a spíše na samotnou bavlnu než na přízi. Ta změna hodnoty zde vyplývá z toho procesu, který vytváří bavlnu, a nikoli z toho procesu, ve kterém účinkuje jako výrobní prostředek, a proto jako konstantní kapitál. Hodnota nějakého zboží je sice určena množstvím práce, které obsahuje, ale samo toto množství je určeno společensky. Pokud se společenská pracovní doba potřebná pro jeho výrobu změní - a to samé množství bavlny například představuje při nepříznivých sklizních větší množství práce než při příznivých - tak dojde ke zpětnému působení na to staré zboží, které stále ještě platí jako jediný exemplář svého druhu, (26) jehož hodnota se stále měří společensky nutnou prací, tedy prací nutnou za právě přítomných společenských podmínek.

Stejně jako hodnota suroviny se může měnit i hodnota pracovních prostředků sloužících přímo ve výrobním procesu, například strojového vybavení, a tedy také ta část hodnoty, kterou předávají na výrobek. Pokud se - například v důsledku nějakého nového vynálezu - strojové vybavení stejného druhu reprodukuje se sníženým vynaložením práce, tak to staré strojové vybavení více či méně ztratí na hodnotě a na výrobek proto přenáší úměrně tomu méně hodnoty. Avšak také zde ta změna hodnoty vzniká mimo výrobní proces, ve kterém ten stroj účinkuje jako výrobní prostředek. V tomto procesu nikdy neodevzdává více hodnoty, než kolik jí má nezávisle na tomto procesu.

Změna hodnoty výrobního prostředku, třeba i se zpětným účinkem až potom, co již vstoupil do výrobního procesu, nemění ten jeho charakter, že je konstantním kapitálem, stejně tak změna v poměru mezi konstantním a variabilním kapitálem neovlivní jejich funkční rozdíl. Technické podmínky pracovního procesu se například mohou natolik přetvořit, že tam, kde dříve deset pracovníků s deseti nástroji o malé hodnotě opracovávalo úměrně tomu malý objem suroviny, nyní jeden pracovník s jedním drahým strojem opracuje stonásobné množství suroviny. V tomto případě by konstantní kapitál, to znamená objem hodnoty použitých výrobních prostředků, velmi narostl, zatímco ta variabilní část kapitálu, zálohovaná v pracovní síle, by velice poklesla. Tato změna ovšem mění jen poměr velikostí konstantního a variabilního kapitálu, nebo-li proporce, v jakých se celkový kapitál rozpadá na své konstantní a variabilní stavební kameny, naproti tomu na rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem nemění nic.

Poznámky:

(20) "Výsledkem práce je nějaký nový výtvar na místě nějakého zničeného."
("An Essay on the Political Economy of Nations", Londýn 1821, strana 13) [zpět](#)

(21) Zde se nejedná o opravy pracovních prostředků, strojů, staveb, a tak dále. Někaký stroj, který se opravuje, neúčinkuje jako pracovní prostředek, nýbrž jako pracovní materiál. S tím strojem se nepracuje, ale on sám je opracováván, aby se spravila jeho užitná hodnota. O takových pracích na opravách můžeme pro naše účely vždy přemýšlet jako o součásti práce potřebné pro výrobu pracovních prostředků. V tom textu se nám jedná o takové opotřebení, které žádný doktor nevyléčí a které pozvolna přibližuje smrt "onen druh opotřebení, které se nedá čas od času nahradit a které například nůž nakonec uvede do takového stavu, kdy nožír řekne, že už nemá cenu nasazovat novou čepel". V tom textu jsme viděli, že nějaký stroj například celý vchází do každého jednoho pracovního procesu, ale do současného procesu zhodnocování vchází jen po kouskách. Potom můžeme posoudit následující záměnu pojmů:

"Ricardo* hovoří o množství práce strojaře, které vynaložil na postavení stroje na pletení ponožek", například jako o obsaženém v hodnotě jednoho páru ponožek. "Ovšem celá ta práce, která vyrobila každý jeden pár ponožek ... obsahuje celou práci strojaře a nikoli jen nějakou její část; neboť jeden stroj sice udělá mnoho párů, avšak žádný z těchto párů by nebylo možno zhotovit, pokud by kterákoli část toho stroje chyběla."

("Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply" Poznátky z jistých sporů v politické ekonomii týkající se zvláště hodnoty, a nabídky a poptávky, Londýn 1821, strana 54)

Ten spisovatel, nevšedně samolibý "wiseacre", * by měl s tím svým zmatkem - a proto také s tou svou polemikou - pravdu jen potud, pokud by ani Ricardo ani jakýkoli jiný ekonom před ním nebo po něm nerozebíral obě ty stránky práce přesně odděleny, a tím i její různé role při tvorbě hodnoty. [zpět](#)

(22) Proto chápeme ten stokrát opakovaný omyl mdlého J. B. Saye,* který chce nadhodnotu (činži, zisk, rentu) odvodit ze těch "services productifs" (produktivních služeb), které výrobní prostředky - země, nástroje, kůže, a tak dále - vykonávají prostřednictvím svých užitných hodnot. Pan Wilhelm Roscher,* který své úlisné apologetické* nápady nikdy nezapomene zaznamenat černé na bílém, zvolává:

"Jak správně poznamenal J. B. Say, "Traité", díl 1, kapitola 4:

hodnoty vytvořené ropným čerpadlem po odečtení všech nákladů jsou přece něčím novým a podstatně odlišným od práce, kterou byla stvořena sama ropná čerpadla." (v uvedeném strana 82, poznámka)

Naprosto správně! "Ropa" získaná těmi čerpadly je něco velmi odlišného od té práce, kterou stojí výroba čerpadel. A slovem "hodnota" pan Roscher rozumí takovou věc jako "ropa", protože "ropa" má hodnotu, ropa se však nachází "v přírodě", i když poměrně "ne mnoho", na což svou další poznámkou nedbá:

"Směnné hodnoty nám (ta příroda!) skoro vůbec nedává." (v uvedeném strana 79)

Té Roscherově přírodě to s tou směnnou hodnotou jde stejně jako té bláznivé panně s tím dítětem, které bylo "jen takové úplně malinké". Tentýž "učenec" ("savant sérieux") při výše zmíněné příležitosti poznamenává:

"Ricardova škola kapitál také často zahrnuje pod pojem práce jako 'nahromaděnou práci'. Toto je nevhodné(!), protože(!) vlastník kapitálu(!) přece(!) udělal více než pouhé(!) udržení(?) a uplatnění(?) téže (čehože?): rovněž(!!?) se zřekl svého vlastního požitku, kvůli kterému například požaduje zisk(!!!)." (v uvedeném strana 82)

Jak "vhodná"! je tato "anatomicko-fyziologická metoda" politické ekonomie, která z pouhého "požadování" přece rovněž dostane "hodnotu". [zpět](#)

(22a) "Ze všech pomocných prostředků v zemědělství je lidská práce ... tím, na který je farmář při náhradě svého kapitálu nejvíce odkázán. Oba ostatní - stavy tažného dobytka a ... káry, pluhy, rýče, a tak dále - nejsou ničím bez určitého množství toho prvního."

(Edmund Burke,* "Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795" Názory a podrobnosti o nedostatku, původně předloženy panu Pittovi v měsíci listopadu, vydání Londýn 1800, strana 10) [zpět](#)

(23) V novinách The Times z 26. listopadu 1862 jakýsi továrník, jehož přádelna zaměstnává 800 pracovníků a v průměru týdně spotřebuje 150 balíků východoindické a asi 130 balíků americké bavlny, před obecnstvem pláče nad ročními náklady na odstávku své továrny. Odhaduje je na 6000 liber šterlinku. V těchto strašných nákladech je mnoho položek, které se nás tu netýkají, jako nájem pozemku, daně, splátky pojištění, roční platy smluvních pracovníků, manažerů, účetních, inženýrů, a tak dále. Pak však započítává 150 liber šterlinku za uhlí, aby mohl továrnu čas od času vytopit a příležitostně rozjet parní stroj, kromě toho mzdy pracovníků, kteří příležitostnou práci udržují strojové vybavení "v provozu". Nakonec 1200 liber šterlinku za zhoršování strojového vybavení, protože "počasí a přirozené okolnosti chátrání nepřestanou účinkovat jen proto, že se kolo parního stroje přestane otáčet". Výslovně poznamenává, že tu částku 1200 liber odhaduje tak nízkou, protože se to strojové vybavení již nachází ve velmi opotřebovaném stavu. [zpět](#)

(24) "Výrobní spotřeba: tam, kde je spotřeba nějakého zboží součástí výrobního procesu ... V těchto případech se neodehrává žádná spotřeba hodnoty."
(S. P. Newman, v uvedeném strana 296) [zpět](#)

(25) V jednom severoamerickém sborníku, který se dožil snad dvaceti vydání, se dočteme:
"Nezáleží na tom, v jaké formě se kapitál projevuje."

Po rozvlácném výčtu všech možných součástí výroby, jejichž hodnota se projevuje ve výrobku, se nakonec říká:

"Různé druhy potravin, ošacení a ubytování, které jsou potřebné pro existenci a pohodlí člověka, se rovněž mění. Čas od času se spotřebují a jejich hodnota se opět projeví v nové síle, kterou propůjčí svému tělu a duši, a vytvoří tak nový kapitál, který se opět použije ve výrobním procesu."

(F. Wayland,* v uvedeném strana 31, 32)

Pokud odhlédneme od všech ostatních podivuhodností, tak to například není cena chleba, která se znovu objeví v obnovené síle, nýbrž to jsou jeho krvotvorné látky. To, co se naproti tomu znovu objeví jako hodnota té síly, nejsou ty potraviny, nýbrž jejich hodnota. Tytéž potraviny, i kdyby stály jen polovinu, vytvářejí stejně tolik svalů, kostí, a tak dále, zkrátka tutéž, ale nikoli sílu o téže hodnotě. Toto převádění "hodnoty" na "sílu" a celá ta farizejská neurčitost zakrývají onen - pochopitelně marný - pokus o vymačkání nadhodnoty z pouhého znovuobjevení se zálohovaných hodnot. [zpět](#)

(26) "Všechny výrobky stejného druhu vlastně tvoří jen jeden objem, jehož cena je určena obecně bez ohledu na zvláštní okolnosti."

(Le Trosne,* v uvedeném strana 893) [zpět](#)

KAPITOLA SEDMÁ

Míra nadhodnoty

1. Stupeň vytěžování pracovní síly

Nadhodnota, kterou při výrobním procesu vytvořil zálohovaný kapitál C , nebo-li zhodnocení zálohované hodnoty kapitálu C , se projevuje především jako přebytek hodnoty výrobku nad součtem hodnot svých výrobních prvků.

Kapitál se dělí na dva díly, na objem peněz c , který se vydá na výrobní prostředky, a na druhý objem peněz v , který se vydá na pracovní sílu;

c představuje tu část hodnoty, která se proměňuje na konstantní kapitál,

a v tu část, která se proměňuje na variabilní kapitál.

Původně tedy máme $C = c + v$, například

zálohovaný kapitál o hodnotě 500 liber šterlinku = 410 + 90.

Na konci výrobního procesu vychází zboží,

jehož hodnota = $c + v + s$,

kde s označuje nadhodnotu, například 410 + 90 + 90 liber šterlinku. Ten původní kapitál C se proměnil na C' , z pěti set liber šterlinku na 590 liber šterlinku. Jejich rozdíl je roven s - nadhodnotě o velikosti 90 liber šterlinku. Protože je hodnota výrobních prvků rovna hodnotě zálohovaného kapitálu, tak je vskutku tautologií, že se ten přebytek hodnoty výrobku nad hodnotou jeho výrobních prvků rovná zhodnocení zálohovaného kapitálu, nebo-li je roven vyrobené nadhodnotě.

Avšak tato tautologie vyžaduje bližší určení. To, co se srovnává s hodnotou výrobku, je hodnota výrobních prvků spotřebovaných při její tvorbě. Nyní jsme však viděli, že ta část použitého konstantního kapitálu, která se skládá z pracovních prostředků, do výrobku odevzdává jen kus své hodnoty, zatímco jiný kus zůstává dál v její staré existenční formě. Od toho, že ten druhý kus při tvorbě hodnoty nehraje žádnou roli, zde odhlédneme. Jeho zohlednění při výpočtu by nic nezměnilo. Předpokládejme, že $c = 410$ liber šterlinku se skládá ze suroviny za 312 lb.št., pomocných látek za 44 lb.št. a strojového vybavení opotřebovaného při procesu za 54 lb.št., hodnota skutečně použitého strojového vybavení však obnáší 1054 lb.št. Jako zálohovanou na výrobu hodnoty výrobku započteme jen tu hodnotu 54 liber šterlinku, kterou strojové vybavení ztratí při své funkci, a proto ji odevzdá do výrobku. Kdybychom započítali těch 1000 liber šterlinku, které dále existují ve své staré formě, jako parní stroj, a tak dále, tak bychom je museli započítat na obou stranách, na straně zálohované hodnoty i na straně hodnoty výrobku, (26a) a dostali bychom tak 1500 lb.št. a 1590 lb.št. Ten rozdíl - nebo-li nadhodnota - by stále byl 90 liber šterlinku. Pod konstantním kapitálem, zálohovaným na výrobu hodnoty, proto rozumíme - kde opak není jasný ze souvislostí - stále jen hodnotu výrobních prostředků spotřebovaných při výrobě.

Toto předpokládejme a vraťme se zpátky k výrazu $C = c + v$, který jsme upravili na $C' = c + v + s$, a následně na $C' = C + s$. Víme, že hodnota konstantního kapitálu se ve výrobku pouze znova objeví. Hodnota nově vytvořená při tomto procesu proto - jak se na první pohled zdá - není $c + v + s$, nebo-li 410 lb.št. + 90 lb.št. + 90, nýbrž $v + s$, nebo-li 90 lb.št. + 90 lb.št., nikoli 590 lb.št., nýbrž 180 liber šterlinku. Kdyby byl c - konstantní kapitál - roven nule, jinými slovy, kdyby existovalo průmyslové odvětví, ve kterém by kapitalista nemusel používat žádné vyrobené výrobní prostředky, ani suroviny, ani pomocné látky, ani pracovní nástroje, nýbrž pouze látky, jež jsou k mání od přírody, a pracovní sílu, tak by se na výrobek nepřenesla žádná konstantní část hodnoty. Tento prvek hodnoty výrobku, v našem příkladu 410 lb.št., se může zvětšovat, ale vytvořená hodnota 180 lb.št., která obsahuje 90 lb.št. nadhodnoty, by zůstala

naprosto stejně velká, i kdyby c představovalo tu největší celkovou hodnotu. Měli bychom $C = 0 + v = v$, a C' - zhodnocující se kapitál - by byl roven $v + s$, $C' - C$ by bylo stále rovno s . Kdyby naopak bylo $s = 0$, jinými slovy, kdyby pracovní síla, jejíž hodnota je zálohovaná ve variabilním kapitálu, vyrobila pouze svůj ekvivalent, takže $C = c + v$, a C' (hodnota výrobku) $= c + v + 0$, proto $C = C'$. Zálohovaný kapitál by se nezhodnotil.

Vskutku nyní víme, že nadhodnota je pouhým následkem té změny hodnoty, která probíhá s v , s částí kapitálu, která je uložena do pracovní síly, takže je tedy $v + s = v + \Delta v$ (v plus přírůstek v). Avšak ta skutečná změna hodnoty a ten vztah, ve kterém se ta hodnota mění, se zatemňuje tím, že následkem růstu svého variujícího stavebního kamene také roste celkový zálohovaný kapitál. On byl 500 a bude 590. Čistý rozbor toho procesu tedy vyžaduje, abychom zcela odhlédli od té části hodnoty výrobku, ve které se pouze znovu objeví konstantní kapitál, abychom tedy konstantní kapitál brali jako $c = 0$ a tím uplatnili ten zákon matematiky, kde se zachází s proměnnými a konstantními veličinami tak, že ty konstantní veličiny jsou s proměnnými spojeny pouze prostřednictvím přičítání nebo odčítání.

Další těžkost vyplývá z té původní formy variabilního kapitálu. Tak je ve výše uvedeném příkladu $C' = 410$ lb.št. konstantní kapitál + 90 lb.št. variabilní kapitál + 90 lb.št. nadhodnota. Těch devadesát liber šterlinku je však dáno, jsou tedy konstantní veličinou, a proto se zdá zvláštní, když s nimi zacházíme jako s proměnnou veličinou. Ale 90 lb.št., nebo-li 90 lb.št. variabilního kapitálu, jsou zde ve skutečnosti jen symbolem pro ten proces, kterým tato hodnota projde. Ta část kapitálu, která je zálohována do nákupu pracovní síly, je nějakým určitým množstvím zhmotněné práce, tedy konstantní velikostí hodnoty, jako hodnota nakoupené pracovní síly. Při samotném výrobním procesu se však na místo mrtvé práce staví práce živá, na místo odpočívající velikosti se staví velikost probíhající, na místo konstanty se staví proměnná. Výsledkem je obnovení v plus přírůstek v . Z pohledu kapitalistické výroby je celý tento průběh samopohybem hodnoty, uložené v pracovní síle, která byla původně konstantní hodnotou. Této hodnotě je ten proces a jeho výsledek k dobru. Pokud se proto v tom výrazu těch 90 liber šterlinku variabilního kapitálu - nebo-li sama se zhodnocující hodnota - zdají být v protikladu, tak tím pouze vyjadřují onen protiklad vlastní kapitalistické výrobě.

Nahrazení konstantního kapitálu nulou nás na první pohled udiví. Avšak v každodenním životě to tak děláme stále. Pokud například někdo chce spočítat zisk anglického bavlnářského průmyslu, tak především odečte cenu bavlny zaplacenou do Spojených států, Indie, Egypta, a tak dále; to znamená, že za hodnotu kapitálu, který se jen znovu objevil v hodnotě výrobku, dosadí nulu.

Velký ekonomický význam ovšem nemá jen vztah nadhodnoty vůči té části kapitálu, ze které bezprostředně vplynula, nýbrž také vůči celkovému zálohovanému kapitálu. Tímto vztahem se proto budeme podrobně zabývat ve třetí knize. Aby se jedna část kapitálu prostřednictvím svého zavedení do pracovní síly zhodnotila, tak se musí druhá část kapitálu zavést do výrobních prostředků. Aby variabilní kapitál účinkoval, tak se konstantní kapitál musí zálohovat v odpovídajícím poměru, vždy podle daných technických rysů pracovního procesu. Ta okolnost, že pro nějaký chemický proces potřebujeme baňky a pro jiné sudy, nám ovšem nebrání, abychom při tomto rozboru od té samotné baňky odhlédli. Pokud zkoumáme tvorbu a proměnu hodnoty samu o sobě, to znamená v její čistotě, tak nám výrobní prostředky - látkové formy konstantního kapitálu - poskytují pouze látku, do které se vloží probíhající hodnototvorná síla. Povaha této látky je proto také lhostejná, ať už je to bavlna nebo železo. Také hodnota této látky je lhostejná. Musí být pouze k mání v dostatečném objemu, aby mohla nasát to množství práce, které se má během výrobního procesu vynaložit. Pokud tento objem máme, tak jeho hodnota může stoupat nebo klesat, nebo nemusí mít žádnou hodnotu - jako země a moře - proces tvorby a proměny hodnoty tím není ovlivněn. (27)

Nejdříve tedy budeme počítat s konstantním kapitálem rovným nule. Zálohovaný kapitál se proto převede z $c + v$ na v , a hodnota výrobků $c + v + s$ na zhodnocenou hodnotu $v + s$. Řekněme, že zhodnocená hodnota = 180 liber šterlinku, kterými se projeví práce probíhající po celou dobu výrobního procesu, takže, pokud odečteme hodnotu variabilního kapitálu = 90 lb.št., dostaneme nadhodnotu = 90 liber šterlinku. To číslo 90 liber šterlinku = s zde vyjadřuje absolutní velikost vyrobené nadhodnoty. Její poměrná velikost, tedy ten poměr, ve kterém se variabilní kapitál zhodnotil, je tedy zřejmě určena poměrem nadhodnoty ku variabilnímu kapitálu, nebo-li je vyjádřena jako s/v . Vy výše uvedeném příkladu

to tedy činí $90/90 = 100\%$. Toto poměrné zhodnocení variabilního kapitálu, nebo-li poměrnou velikost nadhodnoty, nazývám výrazem **míra nadhodnoty**. (28)

Viděli jsme, že pracovník během jednoho úseku pracovního procesu vyrábí pouze hodnotu své pracovní síly, to znamená hodnotu svých nutných životních prostředků. Tím, že vyrábí za stavu, který spočívá na společenské dělbě práce, tak své životní prostředky nevyrábí přímo, nýbrž ve formě nějakého zvláštního zboží, například přize, vyrábí tedy hodnotu rovnou hodnotě svých životních prostředků, nebo-li penězům, za které je kupuje. Ta část jeho pracovního dne, kterou na to potřebuje, je větší nebo menší, vždy podle hodnoty jeho průměrných denních životních prostředků, tedy vždy podle průměrné denní pracovní doby, která je zapotřebí pro jejich výrobu. Jestliže hodnota jeho denních životních prostředků představuje v průměru 6 zhmotněných pracovních hodin, tak musí pracovník, aby ji vyrobil, v průměru denně odpracovat 6 hodin. Kdyby nepracoval pro kapitalistu, ale pro sebe samého - nezávisle - tak by musel za jinak stejných podmínek stejně jako před tím v průměru odpracovat tu samou alikvótní část dne, aby vyrobil hodnotu své pracovní síly a tím získal nutné životní prostředky pro její vlastní udržování, nebo-li její stálé znovuvytváření. Protože v té části pracovního dne, ve které vyrobí denní hodnotu pracovní síly, řekněme 3 šilinky,* vyrobí pouze ekvivalent hodnoty, kterou za ni kapitalista zaplatil, (28a) tedy prostřednictvím nově vytvořené hodnoty pouze nahradí zálohovaný variabilní kapitál, tak se tato produkce hodnoty jeví jako pouhá reprodukce. Tu část pracovního dne, ve které se odehrává tato reprodukce, tedy nazývám výrazem **nutná pracovní doba** a tu práci, která se během této doby vynakládá, nazývám výrazem **nutná práce**. (29) Je nutná pro pracovníka, protože je nezávislá na společenské formě jeho práce. Je nutná pro kapitál a jeho svět, protože je základem stálého bytí pracovníka.

Ta druhá perioda pracovního procesu, kterou pracovník dosáhne za hranicí nutné práce, ho sice stojí práci, vydání pracovní síly, nevytváří však pro něj žádnou hodnotu. Ta práce vytváří nadhodnotu, která se s kouzlem vytváření z ničeho usměje na kapitalistu. Tuto část pracovního dne nazývám výrazem **nadpracovní doba** a tu práci, která se během ní vydává, výrazem **nadpráce** (surplus labour). Pro rozeznávání hodnoty vůbec je rozhodující její pojmání jako čistého zatuhnutí pracovní doby, jako čisté zhmotněné práce, stejně tak je pro rozeznávání nadhodnoty rozhodující její pojmání jako čistého zatuhnutí nadpracovní doby, jako čisté zhmotněné nadpráce. Společensko-ekonomické formace se odlišují pouze tou formou, kterou se tato nadpráce vynucuje na bezprostředním výrobcí - pracovníkovi - například otrokářská společnost od společnosti námezdní práce. (30)

Protože se hodnota variabilního kapitálu rovná hodnotě pracovní síly, která za něj byla koupena, a protože hodnota této pracovní síly určuje onu nutnou část pracovního dne, tak je však nadhodnota určena prostřednictvím té zbylé části pracovního dne. Z toho vyplývá: Nadhodnota se vztahuje k variabilnímu kapitálu jako nadpráce k nutné práci, nebo-li míra nadhodnoty je

$$\frac{s}{v} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$$

Oba poměry vyjadřují v různých formách jeden a tentýž vztah; ten první ve formě již zhmotněné práce, ten druhý ve formě práce probíhající.

Míra nadhodnoty je proto přesným vyjádřením stupně vytěžování pracovní síly kapitálem, nebo-li pracovníka kapitalistou. (30a)

V našem příkladu byla hodnota výrobku = 410 lb.št. + 90 lb.št. + 90, zálohovaný kapitál = 500 lb.št. Protože je nadhodnota = 90 a zálohovaný kapitál = 500, tak bychom obvyklým počítáním dospěli k tomu, že míra nadhodnoty (kterou bychom tak zaměnili za míru zisku) = 18%, což je číslo, které je tak nízké, že by pana Careyho a jiné usmírovače mohlo dojmout. Ve skutečnosti je však míra nadhodnoty nikoli s/C nebo $s/(c + s)$, nýbrž s/v , tedy nikoli $90/500$, nýbrž $90/90 = 100\%$, více než pětinasobek toho zdánlivého stupně vytěžování. Ačkoli nyní v tom daném případě neznáme absolutní velikost pracovního dne a neznáme také periodu pracovního procesu (den, týden, a tak dále), neznáme ani počet pracovníků, kteří variabilní kapitál v hodnotě 90 lb.št. současně dávají do pohybu, tak nám ta míra nadhodnoty svou

zaměnitelností s (nadhodnota) / (nutná práce) přesně ukazuje vztah těch dvou stavebních kamenů pracovního dne vůči sobě. Jejich poměr je 100%. Pracovník by tedy pracoval půlku dne pro sebe a druhou půlku pro kapitalistu.

Metoda pro výpočet míry nadhodnoty je tedy stručně řečeno tato:

Vezmeme celou hodnotu výrobku a odečteme hodnotu konstantního kapitálu, která se v celkové hodnotě pouze znovu objeví. Ta hodnota, která zůstane, je tou jedinou hodnotou, která byla při procesu vytváření zboží skutečně vyrobena. Pokud je dána nadhodnota, tak ji od této vyrobené hodnoty odečteme, abychom dostali variabilní kapitál. A naopak, jestliže je dán variabilní kapitál a my hledáme nadhodnotu. A když už máme obě dvě veličiny, tak jen zbývá provést závěrečnou operaci - spočítat poměr nadhodnoty k variabilnímu kapitálu s/v .

I když je to metoda jednoduchá, tak se zde hodí, abychom čtenáři na několika příkladech ukázali ty způsoby jejího chápání, které jsou pro ni zásadní a pro čtenáře nezažité.

Prvním příkladem bude přádelna o deseti tisících vřetenech, která z americké bavlny spřádá přízi číslo 32 a týdně na jedno vřeteno vyrobí jednu libru příze. Odpad tvoří 6%. Týdně se tedy 10600 liber bavlny zpracuje na 10000 liber příze a 600 liber odpadu.

V dubnu 1871 tato bavlna stojí 7 a 3/4 pence za libru, 10600 liber tedy stojí 342 liber šterlinku. Těch 10000 vřeten, včetně strojů na přípravu a parního stroje, stojí 1 lb.št. na vřeteno, tedy 10000 lb.št. Jejich opotřebení činí 10% = 1000 lb.št., nebo-li týdně 20 liber šterlinku.

Nájem továrních budov je 300 lb.št., nebo-li 6 lb.št. týdně. Uhlí (4 libry na hodinu a koňskou sílu, na 100 koňských sil (podle indikátoru) a 60 hodin za týden včetně vytápění budov) 11 tun za týden za cenu 8 šilinků 6 pencí za tunu činí celkem 4 a 1/2 lb.št. týdně;

plyn 1 lb.št. za týden, olej 4 a 1/2 lb.št. za týden, také veškeré pomocné látky 10 lb.št. za týden.

Konstantní část hodnoty je tedy 378 liber šterlinku týdně. Mzdy za práci obnášejí 52 liber šterlinku týdně.

Cena příze je 12 a 1/4 pence za libru, nebo-li 10000 liber = 510 liber šterlinku, nadhodnota je tedy 510 - 430 = 80 liber šterlinku. Konstantní část hodnoty 378 lb.št. vynulujeme, protože se týdenního vytváření hodnoty neúčastní. Zůstane nám týdenní vytvořená hodnota 132 = 52 + 80 lb.št. Míra nadhodnoty je tedy = 80/52 = 153 a 11/13%. Při průměrném desetihodinovém pracovním dnu dostáváme:

Nutná práce = 3 a 31/33 hodiny a nadpráce = 6 a 2/33 hodin. [\(31\)](#)

Jacob pro rok 1815 - při předpokládané ceně pšenice 80 šilinků za čtvrták* a průměrném výnosu 22 bušlů na akr, takže akr vydělá 11 liber šterlinku - předkládá následující účet, který má sice v důsledku uvedené kompenzace různých údajů nedostatky, avšak pro naše účely zcela postačuje.

Hodnota vytvořená na akr

Osivo (pšenice)	1 lb.št.	9 š.	Desátek, splátky, daně	1 lb.št.	1 š.
Hnojivo	2 lb.št.	10 š.	Renta	1 lb.št.	8 š.
Mzda za práci	3 lb.št.	10 š.	Zisk pronajímatele	1 lb.št.	2 š.
<hr/>					
Součet:	7 lb.št.	9 š.	Součet:	3 lb.št.	11 š.

Nadhodnota je zde - přičemž stále předpokládáme, že cena výrobku = jeho hodnota - rozdělena pod různými rubrikami - zisk, desátek, renta, a tak dále. Tyto rubriky jsou nám lhostejné. Všechny je sečteme a dostaneme nadhodnotu 3 libry šterlinku a 11 šilinků. Ty 3 lb.št. a 19 š. za osivo a hnojivo jako konstantní kapitál vynulujeme. Zůstane nám zálohovaný variabilní kapitál 3 lb.št. a 10 š., což znamená, že byla vytvořena

nová hodnota 3 lb.št. 10 š. + 3 lb.št. 11 š.

s/v tedy obnáší (3 lb.št. 11 š.) / (3 lb.št. 10 š.), což je více než 100%.

Ten pracovník vynakládal více než polovinu svého pracovního dne na výrobu nadhodnoty, kterou si mezi sebe rozdělily různé osoby na různé účely. [\(31a\)](#)

2. Vyjádření hodnoty výrobku v poměrných částech výrobku

Vraťme se nyní zpět k našemu příkladu, který nám ukázal, jak kapitalista z peněz dělá kapitál. Nutná práce jeho přadlen činila 6 hodin, nadpráce totéž, stupeň vytěžování pracovní síly byl proto 100%.

Výsledkem dvanáctihodinového pracovního dne je 20 liber příze v hodnotě 30 šilinků. Ne méně než 8/10 této hodnoty příze (24 šilinků) je tvořeno pouze znovu objevenou hodnotou spotřebovaných výrobních prostředků (20 liber bavlny za 20 šilinků, vřeten atd. za 4 šilinky), těch 8/10 se tedy skládá z konstantního kapitálu. Ty zbylé 2/10 je nová hodnota 6 šilinků vzniklá během procesu spřádání, ze které jedna její polovina nahrazuje zálohovanou denní hodnotu pracovní síly, nebo-li nahrazuje variabilní kapitál, a ta druhá polovina tvoří nadhodnotu 3 šilinky. Celková hodnota dvaceti liber příze se tedy skládá z následujících položek:

hodnota příze 30 šilinků = 24 šilinků + 3 šilinky + 3 šilinky

Protože je tato celková hodnota vyjádřena celkovým výrobkem 20 liber příze, tak musejí být také různé prvky její hodnoty vyjádřitelné jako poměrné části toho výrobku.

Jestliže hodnota příze 30 šilinků existuje ve dvaceti librách příze, tak 8/10 této hodnoty, nebo-li její konstantní část 24 šilinků, existuje v 8/10 toho výrobku, nebo-li v šestnácti librách příze. Z toho 13 a 1/3 libry představuje hodnotu suroviny, spřádané bavlny za 20 šilinků a 2 a 2/3 libry hodnotu spotřebovaných pomocných látek a pracovních prostředků, vřeten, a tak dále, za 4 šilinky.

13 a 1/3 libry příze tedy představuje všechnu bavlnu zapředenou do celkového výrobku dvaceti liber příze, surovinu pro celý výrobek, ale dále už nic. V nich sice vězí jen 13 a 1/3 liber bavlny o hodnotě 13 a 1/3 šilinku, ale jejich dodatečná hodnota 6 a 2/3 šilinku tvoří ekvivalent za bavlnu zapředenou do dalších 6 a 2/3 liber příze. Je to jakoby ta další příze tu vlnu vyškubala a všechna vlna celkového výrobku byla napěchována do 13 a 1/3 libry příze. Ony naproti tomu nyní neobsahují ani atom hodnoty spotřebovaných pomocných látek a pracovních prostředků, ani nové hodnoty vytvořené při procesu spřádání.

Stejně tak další 2 a 2/3 libry příze, ve kterých je uložen zbytek konstantního kapitálu (= 4 šilinky), nepředstavují nic jiného než hodnotu pomocných látek a pracovních prostředků spotřebovaných na celkový výrobek 20 liber příze.

Osm desetin výrobku, nebo-li 16 liber příze, proto v této souvislosti neobsahuje žádnou spřádací práci, žádnou práci, která byla nasáta během procesu spřádání, ačkoli jejich těleso - pokud ho bereme jako užitnou hodnotu - jako přízi - je stejně tak výtvorem spřádací práce jako ostatní části výrobku. Je to jakoby by se proměnily na přízi bez toho, aby byly sepředeny, a jakoby jejich forma příze byla čistým přeludem. Vskutku, jestliže je kapitalista prodá za 24 šilinků, aby tak zpátky nakoupil jejich výrobní prostředky, tak se ukazuje, že těch 16 liber příze jsou jen převlečenou bavlnou, vřeteny, uhlím, a tak dále.

Obráceně nyní ty zbylé 2/10 výrobku, nebo-li 4 libry příze, nepředstavují nic jiného, než novou hodnotu 6 šilinků vytvořenou při dvanáctihodinovém procesu spřádání. To, co v nich bylo z hodnoty spotřebovaných surovin a pracovních prostředků, to jsme právě odsunuli a vtělili do těch prvních šestnácti liber příze. Spřádací práce, která se vtělila do dvaceti liber příze, je soustředěna do dvou desetin výrobku. Je to jakoby přadlena ty čtyři libry příze sepředla ve vzduchu nebo do bavlny a s vřeteny, která by byla k mání od přírody - bez příspěvku lidské práce - a tak by ta bavlna a vřeteny k výrobku nepřidala žádnou hodnotu.

Z těch čtyř liber příze, ve kterých existuje celá vytvořená hodnota denního procesu spřádání, představuje jedna polovina pouze nahrazenou hodnotu spotřebované pracovní síly - tedy variabilní kapitál 3 šilinky - a ty zbylé 2 libry příze pak pouze nadhodnotu 3 šilinky.

Protože se 12 pracovních hodin přadleny zhmotní do šesti šilinků, tak je v hodnotě příze 30 šilinků zhmotněno 60 pracovních hodin. Ty existují ve dvaceti librách příze, ze kterých je 8/10, nebo-li 16 liber,

zhmotněním čtyřiceti osmi pracovních hodin, které proběhly před procesem spřádání, jsou totiž prací, která se zhmotnila do výrobních prostředků příze, 2/10, nebo-li 4 libry, jsou naproti tomu zhmotněním dvanácti pracovních hodin, které byly vydány při procesu spřádání.

Již dříve jsme viděli, že se hodnota příze rovná součtu nové hodnoty, která byla při její výrobě vytvořena, plus hodnoty, která existovala už před výrobou ve výrobních prostředcích příze. Nyní se ukázalo, jak se funkčně a pojmově různé stavební kameny hodnoty výrobku dají vyjádřit poměrnými částmi samotného výrobku.

Toto rozebrání výrobku - výsledku výrobního procesu - na nějaké množství výrobku, které představuje pouze práci obsaženou ve výrobních prostředcích, nebo-li konstantní část kapitálu, a na nějaké jiné množství výrobku, které představuje pouze nutnou práci přidanou při výrobním procesu, nebo-li variabilní část kapitálu, a to poslední množství výrobku, které představuje pouze onu nadpráci přidanou při tomtéž procesu, nebo-li nadhodnotu, toto rozebrání je stejně tak jednoduché jako důležité, jak nám ukáže jeho pozdější použití při řešení zamotaných a ještě nevyřešených problémů.

Rovněž ten celkový výrobek jsme považovali za hotový výsledek dvanáctihodinového pracovního dne. My ho však také můžeme sledovat při procesu jeho vzniku, a přesto můžeme dílčí výrobky vyjádřit jako různé funkční části toho výrobku.

Přadlena za 12 hodin vyrobí 20 liber příze, proto za jednu hodinu vyrobí 1 a 2/3, a za 8 hodin vyrobí 13 a 1/3 libry, tedy dílčí výrobek z celkové hodnoty bavlny, která se sepře během celého pracovního dne. Tím samym způsobem je ten dílčí výrobek následující hodiny a třiceti šesti minut roven dvěma a dvěma třetinám libry příze, a proto představuje hodnotu pracovních prostředků, spotřebovaných během těch dvanácti pracovních hodin. Stejně tak přadlena vyrobí v následující hodině a dvanácti minutách 2 libry příze = 3 šilinky, což je hodnota výrobku rovna celé vytvořené hodnotě, kterou ona vytvoří za 6 hodin nutné práce. Nakonec ona v posledních šesti pětinach hodiny vyrobí rovněž 2 libry příze, jejíž hodnota se rovná nadhodnotě vyrobené její nadprací. Tento způsob počítání anglickému továrníkovi slouží jako domácí zvyklost, přičemž by například řekl, že v těch prvních osmi hodinách, nebo-li dvou třetinách pracovního dne, vytěží svou bavlnu, a tak dále. Vidíme, že to vyjádření je správné, skutečně stačí jen to první vyjádření přesadit z toho místa, kde vedle sebe leží hotové části výrobku, do času, kdy jeden navazuje na druhý. To vyjádření však může být také doprovázeno velmi barbarskými představami, zejména v těch hlavách, které se natolik prakticky zajímají o proces zhodnocování, jako se stejně tolik zajímají o jeho teoretické překroucení.

Tak si můžeme vymyslet, že naše přadlena například v těch prvních osmi hodinách svého pracovního dne vyrábí či nahrazuje hodnotu bavlny, v následující hodině a třiceti šesti minutách vyrábí či nahrazuje hodnotu spotřebovaných pracovních prostředků, v následující hodině a dvanácti minutách vyrábí či nahrazuje hodnotu mzdy za práci, a jen v té slavné "poslední hodině" věnuje továrníkovi nadhodnotu. Přadleně je tak uloženo, aby vykonala dvojí zázrak, že má vyrábět bavlnu, vřetena, parní stroj, uhlí, olej, a tak dále, v tomtéž okamžiku, kdy s nimi spřádá, a z jednoho pracovního dne o daném stupni intenzity má udělat pět takových dnů. V našem případě totiž výroba suroviny a pracovních prostředků vyžaduje $24/6 = 4$ dvanáctihodinové pracovní dny a jejich proměna na přízi jeden další dvanáctihodinový pracovní den. To, že touha vykořisťovat takovému zázraku věří a že se nikdy nevyhne patolízalu této doktríny, který ji dokazuje, nám ukáže jeden historicky proslulý příklad.

3. Seniorova "poslední hodina"

Jednoho krásného rána roku 1836 byl Nassau W. Senior,* známý díky své ekonomické vědě a hezkému stylu, do jisté míry Clauren* mezi anglickými ekonomy, poslán z Oxfordu do Manchesteru, aby učil politickou ekonomii zde, místo toho, aby ji učil v Oxfordu. Továrníci si ho vyvolili za svého bojovníka proti nově vydanému zákonu o továrnách a nadto ještě proti agitaci za desetihodinovou pracovní dobu. S obvyklým praktickým důvtipem poznali, že pan profesor "wanted a good deal of finishing".* Proto ho nechali poslat do Manchesteru. Sám pan profesor tu lekci, kterou od továrníků obdržel, stylizoval do pamfletu:

"Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture",* Londýn 1837. V něm si kromě jiného můžeme přecíst následující povznášející myšlenku:

"Za současného zákona žádná továrna, která zaměstnává osoby mladší osmnácti let, nemůže pracovat déle než 11 a 1/2 hodiny denně, to znamená 12 hodin během prvních pěti dnů a 9 hodin v sobotu. Následující analýza (!) nyní ukáže, že se v takové továrně ztratí celý čistý zisk poslední hodiny. Továrník vynaloží 100.000 lb.št. - 80.000 na tovární budovu a stroje, 20.000 na suroviny a mzdy za práci. Předpokládáme, že se kapitál otočí jednou za rok a hrubý zisk činí 15%, roční obrát továrny musí obnášet zboží v hodnotě 115.000 lb.št. ... Z těchto 115.000 lb.št. každá z 23 pracovních půlhodin vyprodukuje denně 5/115, nebo-li 1/23. Z těchto 23/23, které tvoří celek těch 115.000 lb.št. (constituting the whole L115.000), nahrazuje 20/23, to znamená 100.000 z těch 115.000, jen ten kapitál; 1/23 či 5.000 lb.št. z toho hrubého zisku (!) 15.000 nahrazuje opotřebení továrny a strojového vybavení. Ty zbylé 2/23, to znamená obě poslední půlhodiny každého dne, produkují onen čistý zisk 10%. Kdyby proto za stejných cen mohla továrna pracovat 13 hodin místo 11 a 1/2 hodiny, tak by to k obíhajícímu kapitálu přidalo asi 2.600 lb.št. a čistý zisk by se více než zdvojnásobil. Na druhé straně, kdyby se pracovní doba zkrátila o 1 hodinu denně, tak by čistý zisk zcela zmizel, a kdyby se zkrátila o 1 a 1/2 hodiny, tak by zmizel i hrubý zisk." (32)

A toto pan profesor nazývá slovem "analýza"!

Pokud věřil nářku továrníků, že pracovníci promarní lepší část dne při produkci - a proto reprodukci - nebo-li nahrazení hodnoty budov, strojů, bavlny, uhlí, a tak dále, tak byla každá analýza zbytečná.

Jednoduše měl odpovědět:

Vážení pánové! Jestliže necháte lidi pracovat 10 hodin místo 11 a 1/2 hodiny, tak se - za jinak stejných okolností - denní spotřeba bavlny, strojového vybavení, a tak dále, sníží o 1 a 1/2 hodiny. Vyděláte tedy přesně tolik, kolik ztratíte. Vaši pracovníci v budoucnu promarní na reprodukci či náhradu zálohované hodnoty kapitálu o 1 a 1/2 hodiny méně. Když už jim každé jejich slovo nevěřil a jako znalec považoval za nutné provést analýzu, tak musel především v této otázce, která se točí výlučně okolo vztahu čistého zisku vůči velikosti pracovního dne, pány továrníky požádat, aby do sebe nemotali strojové vybavení, tovární budovy, suroviny a práci, nýbrž aby laskavě dali konstantní kapitál obsažený v továrních budovách, strojovém vybavení, surovinách, atd. na jednu stranu a kapitál zálohovaný ve mzdě za práci na stranu druhou. Pokud by mu vyšlo, že podle účtů továrníků pracovník reprodukuje či nahradí mzdu za práci za 2/2 pracovní hodiny, nebo-li za jednu hodinu, tak měl jako analytik pokračovat:

Podle vašich údajů pracovník vyprodukuje v předposlední hodině svou mzdu za práci a v té poslední pak vaši nadhodnotu, nebo-li čistý zisk. Protože za stejnou dobu vyprodukuje stejné hodnoty, tak má produkt předposlední hodiny tu samou hodnotu, jako produkt hodiny poslední. Dále, hodnotu produkuje jen tehdy, když vynakládá práci, a množství jeho práce se měří jeho pracovní dobou. Tato podle vašich údajů činí 11 a 1/2 hodiny denně. Jednu část z těchto 11 a 1/2 hodin spotřebuje na produkci či nahrazení své mzdy, druhou na produkci vašeho čistého zisku. Nic dalšího už během pracovního dne nedělá. Protože však - podle těch údajů - jeho mzda a nadhodnota, kterou vytváří, jsou stejně velké hodnoty, tak zcela zřejmě vyprodukuje svou mzdu za 5 a 3/4 hodiny a váš čistý zisk za těch dalších 5 a 3/4 hodin. Dále, protože je hodnota přize vyrobené za dvě hodiny rovna součtu hodnot jeho mzdy plus váš čistý zisk, tak se musí hodnota této přize měřit jedenácti a půl pracovními hodinami, výrobek předposlední hodiny pěti a tři čtvrtě pracovními hodinami a výrobek poslední hodiny taktéž pěti a tři čtvrtě hodinami. Nyní se dostáváme do choulostivého bodu. Tedy pozor!

Ta předposlední pracovní hodina je stejně obyčejná pracovní hodina, jako ta první. Ni plus, ni moins.* Jak proto může pracovník v jedné pracovní hodině vyrobit přízi v hodnotě, která představuje 5 a 3/4 pracovních hodin? On skutečně žádný takový zázrak neudělá. To, co pracovník za jednu pracovní hodinu jako užitou hodnotu vyrobí, je určité množství příze. Hodnota této příze se měří pěti a tři čtvrtě pracovními hodinami, z čehož 4 a 3/4 jsou bez jeho přičinění obsaženy ve výrobních prostředcích spotřebovaných za jednu hodinu v bavlně, strojovém vybavení, atd., 4/4, nebo-li jednu hodinu, sám

přidal. Protože se tedy jeho mzda vyprodukuje za 5 a 3/4 hodiny a příze vyrobená za jednu hodinu obsahuje rovněž 5 a 3/4 pracovní hodiny, tak v tom vůbec nejsou žádné čáry, když se hodnota vytvořená za 5 a 3/4 hodin spřádání rovná hodnotě výrobku jedné hodiny spřádání. To jste teda úplně vedle, když si myslíte, že by on ztrácel jeden jediný atom času ze svého pracovního dne reprodukcí či "nahrazováním" hodnoty bavlny, strojového vybavení, atd. Tím, že jeho práce dělá z bavlny a vřeten přízi - tím, že spřádá - přechází hodnota bavlny a vřeten na přízi sama od sebe. Za to vděčí jakosti své práce, nikoli množství své práce. Ovšemže za jednu hodinu přenese více hodnoty bavlny atd. na přízi než za 1/2 hodiny, ale jen proto, že za 1 hodinu sepře více bavlny než za 1/2.

Chápete tedy že:

Vaše vyjádření, že pracovník v předposlední hodině vyrobí hodnotu své mzdy a v poslední pak čistý zisk, neznamena nic jiného, než že v přízi vyrobené za dvě hodiny jeho pracovního dne, ať už stojí na začátku nebo na konci, je zhmotněno 11 a 1/2 pracovních hodin, přesně tolik hodin, kolik činí celý jeho pracovní den.

A to vyjádření, že za prvních 5 a 3/4 hodin vyprodukuje svou mzdu a za posledních 5 a 3/4 hodin váš čistý zisk, znovu neznamena nic jiného, než že vy platíte těch prvních 5 a 3/4 hodin a těch posledních 5 a 3/4 hodin neplatíte. Mluvím o placení práce, nikoli o placení pracovní síly, abych mluvil vaším slangem. Pokud nyní pánové srovnáte poměr pracovní doby, kterou platíte, vůči pracovní době, kterou neplatíte, tak zjistíte, že je to půlden ku půldni, tedy 100%, což je ovšem slušná procentní sazba.

Také je mimo jakoukoli pochybnost, že, když vaše "ruce" místo jedenácti a půl hodiny necháte pracovat 13 hodin a - to je vám podobné - tu 1 a 1/2 hodinu navíc přidáte k čisté nadpráci, tak ta se potom zvětší z 5 a 3/4 na 7 a 1/4 hodin, a míra nadhodnoty se proto zvýší ze 100% na 126 a 2/23%.

Naproti tomu jste příliš pošetilými optimisty, když doufáte, že by se přidáním 1 a 1/2 hodiny zvýšila ze 100 na 200% a dokonce ještě více než na 200%, což by mělo to "více než zdvojnásobil" znamenat.

Na druhé straně - lidské srdce je zvláštní věc, zvláště pak, když člověk své srdce nosí v peněženke - jste příliš pošetilými pesimisty, když se bojíte, že se zkrácením pracovního dne z 11 a 1/2 na 10 a 1/2 hodin půjde celý váš čistý zisk k čertu. To rozhodně ne.

Pokud předpokládáme, že všechny ostatní okolnosti zůstanou nezměněny, tak se nadpráce sníží z 5 a 3/4 na 4 a 3/4 hodiny, což dává stále ještě pořádnou míru nadhodnoty, a sice 82 a 14/23%. Avšak ta osudná "poslední hodina", o které jste toho nafantazírovali víc než chiliasté* o konci světa, je "all bosh".* Její ztráta vás nebude stát ani "čistý zisk" ani "čistotu duše" dětí obou pohlaví, které pro vás pracovaly. (32a)

Až jednou vaše "poslední hodinka" skutečně udeří, tak myslíte na toho profesora z Oxfordu. A nyní: Vaší drahou přítomností bych se znovu rád potěšil až na onom lepším světě. Addio! (33)

... Tento Seniorův signál "poslední hodiny" z roku 1836 byl znovu zatrouben 15. dubna 1848 Jamesem Wilsonem, jedním z hlavních ekonomických mandarínů v "London Economist", v polemice proti zákonu o desetihodinové pracovní době.

4. Nadvýrobek

Tu část výrobku (1/10 z dvaceti liber příze, nebo-li 2 libry příze z příkladu pod bodem 2), kterou se projevuje nadhodnota, nazýváme slovem nadvýrobek (surplus produce, produit net). Stejně jako se míra nadhodnoty stanovuje svým poměrem nikoli k celkovému součtu, nýbrž k variabilní části kapitálu, tak se výše nadvýrobku stanovuje nikoli svým poměrem ke zbytku z celkového výrobku, nýbrž k té části výrobku, kterou se projevuje nutná práce. To, že je vytváření nadhodnoty určující vlastností kapitalistické výroby, znamená, že se úroveň bohatství neměří absolutní velikostí výrobku, nýbrž relativní velikostí nadvýrobku. [\(34\)](#)

Součet nutné práce a nadpráce - časových úseků, ve kterých pracovník vytváří hodnotu, která nahrazuje hodnotu jeho pracovní síly, a nadhodnotu - tento součet tvoří absolutní velikost jeho pracovní doby - jeho pracovní den (working day).

Poznámky:

(26a) "Jestliže počítáme hodnotu použitého fixního kapitálu jako část zálohovaného kapitálu, tak na konci roku musíme zůstatkovou hodnotu tohoto kapitálu započíst jako část ročního příjmu."

(Malthus, [*](#) "Principles of Political Economy", 2. vydání, Londýn 1836, strana 269) [zpět](#)

(27) Poznámka ke druhému vydání:

Samo sebou se rozumí již podle Lucretia "nil posse creari de nihilo". Z ničeho se nevytvoří nic. "Tvorba hodnoty" je vložení pracovní síly do práce. Ze svého pohledu je pak pracovní síla především přírodní látkou vloženou do lidského organismu. [zpět](#)

(28) Stejným způsobem se hovoří o "míře zisku", "úrokové míře", a tak dále.

Ve třetí knize uvidíme, že míra zisku se dá snadno pochopit, pokud známe zákony nadhodnoty. Pokud bychom postupovali opačným směrem, tak bychom nepochopili "ni l'un, ni l'autre". [*](#) [zpět](#)

(28a) Friedrich Engels, poznámka ke třetímu vydání:

Autor zde použil obecný ekonomický jazyk. Vzpomínáme si, že [zde](#) ukázal, jak ve skutečnosti "dává zálohu" pracovník kapitalistovi a nikoli kapitalista pracovníkovi.

[zpět](#)

(29) Doposud jsme v tomto spise používali výraz "nutná pracovní doba" pro společensky nutnou práci vůbec, která je nutná pro výrobu nějakého zboží. Nyní ho používáme také pro tu pracovní dobu, která je nutná pro výrobu onoho zvláštního zboží - pracovní síly. Používání jednoho a téhož termínu technici v různých smyslech je nevhodné, ale v žádné vědě se mu nedá zcela vyhnout. Příkladem může být vyšší a nižší matematika. [zpět](#)

(30) Pan Wilhelm Thúkydídés* Roscher* se skutečnou gottschedovskou* genialitou odhalil, že, jestliže za tvorbu nadhodnoty, nebo-li nadvýrobku, a za s tím spojené hromadění dnes vděčíme kapitalistově "spořivosti", který proto "například požaduje zisk", tak naproti tomu "na té nejnižší kulturní úrovni ... jsou slabší silnějšími ke spořivosti přinuceni".

(v uvedeném strana 82, 78)

Přinucení ke spoření práce nebo nadmíry výrobků? Vedle skutečné ignorance je to apologetický* strach před svědomitým rozbořem hodnoty a nadhodnoty, a jeho výsledkem - nejspíš policejně stíhatelným - který Roschera a spol. nutí, aby důvody, které více méně ospravedlňují kapitalistovo přivlastňování si nadhodnoty, převrátil na důvody vzniku nadhodnoty.

[zpět](#)

(30a) Poznámka ke druhému vydání:

Ačkoli je míra nadhodnoty přesným vyjádřením stupně vytěžování pracovní síly, tak v žádném případě není vyjádřením absolutní velikosti vytěžování. Například jestliže je nutná práce = 5 hodin a nadpráce = 5 hodin, tak je stupeň vytěžování = 100%. Velikost vytěžování zde měří 5 hodin. Naproti tomu pokud je nutná práce = 6 hodin a nadpráce = 6 hodin, tak stupeň vytěžování zůstává nezměněn 100%, zatímco velikost vytěžování vzrostla o 20%, z pěti na šest hodin. [zpět](#)

(31) Poznámka ke druhému vydání:

Ten příklad přádelny z roku 1860 uvedený v prvním vydání obsahoval některé faktické omyly. Ta veskrze přesná data, která jsou v textu uvedena, mi dodal jeden manchesterský továrník. - Musíme poznamenat, že se v Anglii stará koňská síla počítala podle průměru válce, zatímco ta nová platí podle skutečné síly, kterou ukazuje indikátor. [zpět](#)

(31a) Uvedené účty jsou zde jen pro ilustraci. My zde totiž předpokládáme, že ceny = hodnoty. V knize III uvidíme, že se toto srovnávání, pro samotné průměrné ceny, nedělá tímto jednoduchým způsobem.

[zpět](#)

(32) Senior, v uvedeném strana 12, 13.

Nezacházíme do podivných detailů, které jsou zde pro nás lhostejné, například to tvrzení, že továrníci přičítají náhradu opotřebovaného strojového vybavení atd. - tedy části kapitálu - k zisku, brutto nebo netto, špinavému nebo čistému. Nezabýváme se ani tím, zda jsou udaná čísla správná nebo špatná. To, že nestojí za nic stejně jako ona takzvaná "analýza", dokázal Leonard Horner v "A Letter to Mr. Senior etc", Londýn 1837. Leonard Horner, jeden z členů Komise pro přehled o továrnách z roku 1833 a tovární inspektor, skutečný tovární cenzor, až do roku 1859, má nesmrtelné zásluhy o anglickou pracující třídu. Kromě toho, že vedl celoživotní boj s rozhořčenými továrníky, tak bojoval také s ministry, pro které byly "hlasy" továrníků v Dolní sněmovně mnohem důležitější než počítání pracovních hodin "rukou" v továrně.

Dodatek k poznámce 32:

To, co Senior uvádí, je zmatené, a to i když odhlédneme od chybného postupu, který použil. To, co chtěl vlastně říci, bylo:

Továrník pracovníky zaměstnává 11 a 1/2, nebo-li 23/2 hodin denně. Stejně jako jeden samostatný pracovní den i roční práce sestává z 11 a 1/2 či 23/2 hodin (vynásobeno počtem pracovních dnů za rok).

Toto předpokládáme, pak

těch 23/2 pracovních hodin vytváří roční výrobek 115.000 lb.št.;

1/2 pracovní hodiny vytvoří 1/23 * 115.000 lb.št.;

20/2 pracovních hodin vytvoří 20/23 * 115.000 lb.št = 100.000 lb.št., to znamená, že pouze nahradí zálohovaný kapitál.

Zůstávají 3/2 pracovní hodiny, které tvoří 3/23 * 115.000 lb.št. = 15.000, to znamená hrubý zisk.

Z těchto 3/2 pracovních hodin 1/2 pracovní hodiny vytvoří 1/23 * 115.000 lb.št. = 5.000 lb.št., to znamená, že vyprodukuje pouze náhradu za opotřebení továrny a strojového vybavení. Ty poslední dvě pracovní půlhodiny, to znamená ta poslední pracovní hodina, vyprodukuje 2/23 * 115.000 lb.št. = 10.000 lb.št., to znamená čistý zisk. V tom textu Senior zaměnil ty poslední 2/23 výrobku za části samotného pracovního dne. [zpět](#)

(32a) Poté, co Senior dokázal, že čistý zisk továrníků, existence anglického bavlnářského průmyslu a postavení Anglie na světovém trhu závisí na té "poslední pracovní hodině", tak na základě toho Dr. Andrew Ure* dokázal, že děti a osoby mladší osmnácti let, které nejsou ponechány plných 12 hodin v srdečném a morálně čistém ovzduší tovární dílny a místo toho jsou o hodinu dříve vypuzeny do nevlídného a nestoudného venkovního světa, jsou zahálkou a neřestí ošizeny o blaho svých duší. Od roku 1848 si tovární inspektori dávají tu práci a ve svých půlročních "Zprávách" si továrníky dobírají tou "poslední", "osudnou hodinou". Tak pan Howell ve své Zprávě o továrnách z 31. května 1855 říká: "Kdyby byl následující duchaplný výpočet" (cituje Seniora) "správný, tak by každá bavlnářská továrna ve Spojeném království od roku 1850 pracovala se ztrátou."

("Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1855" Zprávy továrních inspektorů za půlrok končící 30. dubna 1855, strana 19, 20)

Když v roce 1848 parlamentem procházel zákon o desetihodinové pracovní době, tak továrníci několik normálních pracovníků z venkovských přádelen lnu, rozptýlených mezi hrabstvími Dorset a Somerset, přinutili podepsat odmítavou petici, ve které kromě jiného stojí:

"Vaši prosebníci jako rodiče věří, že hodina volna navíc nemůže mít jiný následek, než ztrátu morálky dětí, neboť zahálka je počátkem veškeré neřesti."

K tomu Zpráva o továrnách z 31. října 1848 poznamenává:

Ovzduší přádelen lnu, ve kterých děti těchto ctnostných a něžných rodičů pracují, je natolik plné prachu a vláken ze suroviny, že je v přádelnách krajně nepříjemné stát byt' jen 10 minut, protože to není možno zvládnout bez mimořádně nepříjemných pocitů v důsledku toho, že vám do očí, uší, nosu a úst neustále vnikají mračna lněného prachu, před kterým nelze utéct. Samotná práce kvůli horečnému chvatu strojů vyžaduje neustálý pohyb a zručnost ovládanou neúnavnou bdělostí, a zdá se tedy poněkud kruté nechat rodiče používat termín "zahálka" o svých vlastních dětech, které jsou s výjimkou přestávky na jídlo celých 10 hodin připoutány k zaměstnání v takovém ovzduší ... Tyto děti pracují déle než čeleď v okolních vesnicích ... Takovou krutou řeč o "zahálce a neřesti" musíme označit za nejčistší žvást a nejnestydatější pokrytectví ... Ta část veřejnosti, která byla přibližně před dvanácti lety pod záštitou vysokého úřadu zahrnuta ujištěním, se kterým bylo veřejně a se vši vážností prohlašováno, že celý čistý zisk výrobce pochází z práce v poslední hodině a že by proto zkrácení pracovního dne o jednu hodinu zničilo jeho čistý zisk, ta část veřejnosti, řekněme, těžko věří vlastním očím, když nyní vidí, že ten originální objev důležitosti "poslední hodiny" byl od té doby tolik vylepšen smícháním morálky a zisku; že když se práce dětí zkrátí na plných 10 hodin, tak zmizí jak jejich morálka, tak společně s ní i čistý zisk jejich zaměstnavatelů, protože obě tyto hodnoty jsou závislé na této poslední, osudné hodině.

("Reports of Inspectors of Factories for 31st October 1848", strana 101)

Tatáž Zpráva o továrnách pak dává ukázky "morálky" a "ctnosti" těchto pánů továrníků, úskoků, lstí, svodů, výhružek, podvodů, a tak dále, které používají k tomu, aby si od několika zcela zchátralých pracovníků nechávali podepsat podobné petice, aby je pak v parlamentu předváděli jako petice celého průmyslového odvětví a celých hrabství. - Pro dnešní stav takzvané ekonomické "vědy" je nanejvýš charakteristické, že ani sám Senior, který se později ke své cti energicky zastával továrních zákonů, ani jeho současní či pozdější odpůrci klamné závěry "originálního objevu" rozluštit neuměli. Ono *why and wherefore** zůstalo záhadou. [zpět](#)

(33) Přesto pan profesor na svém výletu do Manchesteru přece jen něco vydělal! V "Letters on the Factory Act" celý čistý zisk, "zisk" a "úrok" a dokonce "something more", závisí na jedné nezaplacené pracovníkově hodině! Rok před tím, ve spise napsaném pro Oxfordské studenty a učené filištýny "Outlines of Political Economy", popřením Ricardova* stanovení hodnoty pracovní dobou ještě "objevil", že zisk pochází z práce kapitalisty a úroky z jeho askeze, z jeho "abstinence".

Ten samotný žvást už byl starý, ale to slovo "abstinence" nové. Pan Roscher* ho správně poněmčil na "Enthaltung".* Jeho v latině méně kovaní krajané, Wirtové, Schulzové a jiní Michelsové, ho pomništěli na "Entsagung".* [zpět](#)

(34) "Pro nějakého jednotlivce s kapitálem 20.000 lb.št., jehož zisky ročně činí 2.000 lb.št., je zcela lhostejnou věcí, zda jeho kapitál zaměstnává 100 nebo 1.000 pracovníků, zda se ta vyráběná zboží prodávají za 10.000 nebo 20.000 lb.št., pokud vždy předpokládáme, že jeho zisky ve všech případech neklesnou pod 2.000 liber šterlinku. Není snad reálným zájmem národa to samé? Předpokládejme, že jeho reálné čisté příjmy, jeho výběry a zisky zůstanou stejné, takže není vůbec důležité, zda má národ 10 nebo 12 milionů lidí."

(Ricardo, v uvedeném strana 416)

Dlouho před Ricardem fanatik nadvýroby Arthur Young,* ostatně tlachavě nekritický spisovatel, jehož pověst je nepřímou úměrou jeho zásluhám, kromě jiného řekl:

"jaký užitek by v moderním království měla celá taková provincie, jejíž půda by byla obdělávána starořímským způsobem malými nezávislými sedláky, byť i velmi dobře? Jaký účel, kromě pouhého plození lidí (the mere purpose of breeding men), které samo o sobě žádný účel nemá (is a most useless purpose)".

(Arthur Young, "Political Arithmetic etc.", Londýn 1774, strana 47)

Dodatek k poznámce 34:

Zvláštní jsou "ty sklony považovat čistý příjem za výhodný pro pracující třídu, ... ačkoli je zřejmé, že to není kvůli tomu, že je čistý".

(Th. Hopkins, "On Rent of Land etc.", Londýn 1828, strana 126) [zpět](#)

KAPITOLA OSMÁ

Pracovní den

1. Hranice pracovního dne

Vycházeli jsme z toho předpokladu, že se pracovní síla kupuje a prodává za svou hodnotu. Její hodnota je stejně jako u každého jiného zboží určena pracovní dobou nutnou pro její výrobu. Jestliže je tedy pro výrobu průměrných denních životních potřeb pracovníka zapotřebí 6 hodin, tak musí pracovník v průměru pracovat 6 hodin denně, aby vyrobil svou denní pracovní sílu, nebo-li aby znovu vytvořil hodnotu, kterou obdrží při jejím prodeji. Nutná část jeho pracovního dne potom činí 6 hodin a je proto - za jinak stejných okolností - danou veličinou. Tímto však ještě velikost samotného pracovního dne dána není.

Předpokládejme, že úsečka $a-----b$ představuje trvání, nebo-li délku, nutné pracovní doby, řekněme 6 hodin. Pokaždé, když práci prodloužíme o 1, 3 nebo 6 hodin, tak dostaneme 3 různé úsečky:

Pracovní den I
 $a-----b-c$

Pracovní den II
 $a-----b---c$

Pracovní den III
 $a-----b-----c$

Tyto tři různé pracovní dny představují 7, 9 a 12 hodin. Úsečka bc představuje délku nadpráce. Protože pracovní den je roven $ab + bc$, nebo-li ac , tak se mění s měnící se velikostí bc . Protože ab je dáno, tak vždy můžeme měřit poměr bc ku ab .

V pracovním dnu I činí $1/6$,

v pracovním dnu II $3/6$

a v pracovním dnu III $6/6$ délky úsečky ab .

Dále, protože (doba nadpráce)/(nutná práce) stanovuje míru nadhodnoty, tak je tato dána tímto poměrem.

Míra nadhodnoty v těch třech různých pracovních dnech činí $162/3$, 50 a 100%.

Opačně, kdyby byla dána samotná míra nadhodnoty a nikoli velikost pracovního dne, například kdyby byla 100%, tak by pracovní den mohl být 8, 10, 12-ti hodinový a ona by pouze říkala, že ty dvě části pracovního dne - nutná práce a nadpráce - jsou stejně velké, avšak neříkala by, jak velká je každá z těchto částí.

Pracovní den tedy nemá konstantní, nýbrž proměnlivou velikost. Jedna jeho část je sice určena pracovní dobou potřebnou pro obnovu samotného pracovníka, avšak jeho celková délka se mění s délkou, nebo-li trváním, nadpráce. Pracovní den je proto stanovitelný, avšak sám o sobě stanoven není. [\(35\)](#)

Ačkoli nyní nemáme pracovní den s pevnou, nýbrž s pohyblivou velikostí, tak se ten den na druhé straně může měnit pouze v jistých mezích. Jeho minimum se však stanovit nedá. Ovšemže můžeme úsečku bc , či-li nadpráci, mít rovnu nule, pak dostaneme nějaké minimum, jmenovitě tu část dne, po kterou musí pracovník nutně pracovat pro svou sebezáchovu. Na základě kapitalistického výrobního způsobu však nutná práce může tvořit vždy pouze nějakou část pracovního dne a pracovní den se tedy na takové

minimum nikdy zkrátit nemůže. Naproti tomu je pracovní den omezen svým maximem. Za jistou hranici už se nedá dál prodlužovat. Tato hranice maxima je stanovena hned dvakrát. Jednou fyzickým omezením pracovní síly. Člověk může během přirozeného dne o 24 hodinách vydávat jen určité množství životní síly. Stejně tak kuň může každý den pracovat jen plus mínus 8 hodin. Během nějaké části dne musí síla odpočívat, spát, během jiné části dne musí člověk uspokojovat jiné tělesné potřeby, musí přijímat potravu, mýt se, oblékat se, a tak dále. Za těmito čistě tělesnými zábranami naráží prodlužování pracovního dne na zábrany morální. Pracovník potřebuje čas na uspokojování duševních a společenských potřeb, jejichž rozsah a četnost je určena obecnou kulturní úrovní. Kolísání délky pracovního dne se proto pohybuje mezi fyzickými a sociálními zábranami. Obě zábrany jsou však velmi pružné povahy a vytvářejí velký prostor. Tak vidíme, že jsou pracovní dny v trvání 8, 10, 12, 14, 16, 18 hodin, tedy mají ty nejružnější délky.

Kapitalista koupil pracovní sílu za její denní hodnotu. Jemu patří její užitná hodnota během jednoho pracovního dne. On si tedy osobuje právo nechat pro sebe pracovníka během jednoho dne pracovat. Avšak co je to pracovní den? (36) Každopádně je kratší než přirozený den života. O kolik? Kapitalista má na tuto Ultimu Thule,* na toto nutné omezení pracovního dne, svůj vlastní názor. Jako kapitalista je jen zosobněným kapitálem. Jeho duší je duše kapitálu. Kapitál však má jen jeden jediný životní pud, pud zhodnocovat se, tvořit nadhodnotu, svou konstantní částí - výrobními prostředky - nasát co největší možný objem nadpráce. (37) Kapitál je mrtvou prací, která se jako upír vrací do života nasáváním živé práce, a čím více žije, tím více ji nasává. Ta doba, během které pracovník pracuje, je tou dobou, během které kapitalista spotřebovává pracovní sílu, kterou od něj koupil. (38) Pokud pracovník tuto dobu, která je k mání pro kapitalistu, spotřebovává sám pro sebe, tak kapitalistu okrádá. (39)

Kapitalista se tedy odvolává na zákon směny zboží. Jako každý jiný kupec se snaží z užitné hodnoty svého zboží vytlout ten největší možný užitek. Najednou se však zvedne hlas pracovníka, jenž byl vřavou výrobního procesu utlumen:

To zboží, které jsem ti prodal, se od ostatních hromad zboží liší tím, že jeho užívání vytváří hodnotu a dokonce větší hodnotu, než kolik samo stojí. Toto byl ten důvod, proč jsi ho koupil. To, co se z tvého pohledu jeví jako zhodnocování kapitálu, je z mé strany nadměrné vydávání pracovní síly. Ty i já na trhu známe jen jeden zákon, zákon směny zboží. A spotřeba toho zboží nenáleží prodejci, který ho prodává, nýbrž kupci, který ho nabývá. Tobě proto náleží spotřeba mé denní pracovní síly. Avšak prostřednictvím její denní prodejní ceny ji musím denně obnovit, abych ji mohl znova prodat. Pokud odhlédneme od přirozeného opotřebení věkem, a tak dále, tak musím být zítra schopen pracovat v totéž normálním stavu co do síly, zdraví a čerstvosti jako dnes. Ty mi stále kážeš evangelium "spořivosti" a "zdrženlivosti". Dobře tedy! Jako rozumný a spořivý hospodář chci svůj jediný majetek - pracovní sílu - opečovávat a zdržet se každého jejího bláznivého marnění. Každý den ji chci uvést do činnosti - proměnit ji na práci - jen tolik, kolik při normálním trvání a zdravém vývoji snese. Neúměrným prodloužením pracovního dne můžeš v jednom dni uvést do činnosti tak velké množství mé pracovní síly, kolik můžu nahradit za tři dny. To, co takto získáš na práci, to já ztratím na látce své práce. Využívání mé pracovní síly a její loupení jsou dvě zcela různé věci. Jestliže průměrná doba, po kterou může průměrný pracovník při rozumné míře práce žít, obnáší 30 let, tak je hodnota mé pracovní síly, kterou mi den za dnem platíš, $\frac{1}{365} \cdot 30$, nebo-li $\frac{1}{10950}$ její celkové hodnoty. Pokud ji však spotřeboješ za 10 let, tak mi denně platíš $\frac{1}{10950}$ místo $\frac{1}{3650}$ její celkové hodnoty, tedy jen $\frac{1}{3}$ její denní hodnoty, a proto mi denně kradeš $\frac{2}{3}$ hodnoty mého zboží. Tam, kde spotřebováš třídní pracovní sílu, tam mi platíš jen jednodenní. To je porušení naší dohody a zákona směny zboží. Proto tedy požaduji pracovní den o normální délce a požaduji ho bez toho, abych se dovolával tvého srdce, neboť když jde o peníze, tak končí veškerá dobrosrdečnost. Klidně můžeš být vzorným občanem, snad i členem spolku proti týrání zvířat a nadto si hrát na svatého, ale té věci, kterou vůči mně zastupuješ, v hrudi žádné srdce nebije. Zdá se, že to jediné, co v ní buší, je mé vlastní srdce. Požaduji normální pracovní den, protože jako každý jiný prodejce požaduji hodnotu svého zboží. (40)

Vidíme, že:

Pokud odhlédneme od naprosto pružných mezí, tak z přirozenosti samotné směny zboží nevychází žádná hranice pracovního dne, tedy žádná hranice nadpráce. Kapitalista hájí své právo jako kupec, když se snaží pracovní den udělat tak dlouhý, jak je jen možné, a třeba i z jednoho pracovního dne udělat dva. Na druhé

straně, zvláštní povaha prodávaného zboží má v sobě mez své spotřeby kupcem, a pracovník hájí své právo jako prodejce, když chce pracovní den omezit na určitou normální délku. Zde se tedy ukazuje antinomie, právo proti právu, obě jsou stejně podepřena zákonem směny zboží. Mezi dvěma stejnými právy rozhodne násilí. A tak normování pracovního dne v dějinách kapitalistické výroby představuje boj za meze pracovního dne - boj mezi celkovým kapitalistou, to znamená třídou kapitalistů, a celkovým pracovníkem, nebo-li třídou pracujících.

2. Upíří hlad po nadpráci. Továrník a bojar

Nadpráci nevynalezl kapitál. Všude, kde jedna část společnosti vlastní monopol na výrobní prostředky, tam musí pracovník, ať už svobodný nebo nesvobodný, k pracovní době nutné pro své sebezachování přidat dodatečnou pracovní dobu, aby vyrobil životní prostředky pro vlastníka výrobních prostředků, (41) ať je tento vlastník athénský $\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma\ \kappa\ \alpha\gamma\alpha\delta\omicron\varsigma$,* etruský theokrat, civis romanus,* normanský baron, americký otrokář, valašský* bojar, moderní majitel nemovitostí nebo kapitalista. (42) Je však jasné, že jestliže v nějaké společensko-ekonomické formaci převažuje nikoli směnná, nýbrž užitná hodnota výrobku, tak je nadpráce omezena užším či širším okruhem potřeb a žádná neomezená potřeba nadpráce ze samotného charakteru výroby nevyplyvá. Děsivě se proto ve starověku nadpráce projevuje tam, kde se získává směnná hodnota v její samostatné peněžní formě - při výrobě zlata a stříbra. Násilím nucená práce k smrti je zde oficiální formou nadpráce. Jen si přečtěte, co napsal Diodorus Siculus.* (43) Toto však byly ve starém světě výjimky. Jakmile jsou však národy, jejichž výroba se odehrává v nízkých formách práce otrocké, nevolnické, a tak dále, zataženy na světový trh ovládaný kapitalistickým výrobním způsobem, a prodej jejich výrobků do zahraničí se stane jejich převažujícím zájmem, tak se barbarská hrůzovláda otrokářství, nevolnictví atd. naroubuje na civilizovanou hrůzovládu nadpráce. Dokud výroba v jižních státech americké unie uspokojovala hlavně vnitřní poptávku, tak si negerská práce zachovávala umírněný patriarchální charakter. Avšak poté, co vývoz bavlny dosáhl takového stupně, že byl pro ty státy životně důležitý, se přepracovávání negra a sem tam i spotřeba jeho života za sedm pracovních let stala činitelem propočítaného a propočítávaného systému. Už nestačilo z něho vymlátit pouze určitý objem užitečných výrobků. Začalo se s výrobou samotné nadhodnoty. Podobně se to děje s nevolnickou robotou, například v podunajských knížectvích.

Srovnání hladu po nadhodnotě z podunajských knížectví s tím samým hladem z anglických továren je obzvláště zajímavé, protože při nevolnické robotě má nadpráce samostatnou, smysly vnímatelnou formu.

Předpokládejme, že pracovní den je tvořen šesti hodinami nutné práce a šesti hodinami nadpráce. Takže svobodný pracovník týdně kapitalistovi dodá $6 * 6$ nebo-li 36 hodin nadpráce. To je to samé, jako kdyby 3 dny v týdnu pracoval pro sebe a 3 dny v týdnu zadarmo pro kapitalistu. Toto je však neviditelné. Nadpráce a nutná práce se do sebe slévají. Proto například můžu tentýž vztah vyjádřit tak, že ten pracovník v každé minutě pracoval 30 sekund pro sebe a 30 sekund pro kapitalistu, a tak dále. Jinak je to s robotou. Nutná práce, kterou pro své živobytí vykonává například valašský* sedlák, je prostorově oddělena od jeho nadpráce pro bojara. Nutnou práci provádí na svém vlastním poli, nadpráci na panském statku. Obě části pracovní doby proto existují samostatně vedle sebe. Ve formě roboty je nadpráce přesně oddělena od nutné práce. Pokud jde o jejich vztah co do množství, tak na něm tato zvláštní forma projevu zcela zřejmě nic nemění. Tři dny nadpráce za týden zůstávají třemi dny práce, která pro pracovníka nevytvoří žádný ekvivalent, ať už se nazývá robotou nebo námezdní prací. U kapitalisty se však hlad po nadpráci projevuje snahou o neúměrné prodlužování pracovního dne, u bojara jednodušeji při bezprostředním honu na dny roboty. (44)

Robota byla v podunajských knížectvích svázaná s odvody v naturáliích a s ostatními součástmi nevolnictví, tvořila však rozhodující zdroj pro vládnoucí třídu. Kde tomu bylo tak, tam robota zřídka vyplynula z nevolnictví, většinou to bylo naopak - nevolnictví vyplynulo z roboty. (44a) Tak tomu bylo v rumunských provinciích.

Jejich původní výrobní způsob byl založen na obecním vlastnictví, avšak nikoli na obecním vlastnictví slovanského nebo dokonce indického typu. Jedna část polností byla obhospodářována členy obce samostatně jako volné soukromé vlastnictví, druhá část - *ager publicus** - byla zaopatřována společně. Výsledky této společné práce sloužily z části jako rezervní fondy na dobu špatné sklizně a jiná neštěstí, z části jako státní poklad na pokrytí nákladů na válku, náboženství a dalších obecních nákladů. Jak šel čas, tak si váleční a církevní hodnostáři společně s obecním majetkem usurpovali i pro něj potřebné odvody práce. Práce svobodných sedláků na jejich obecních pozemcích se změnila na robotu pro lupiče obecních pozemků. Tím se zároveň vyvinuly nevolnické poměry, byť ještě jen jako skutečnost a ne jako zákon, než je svět-osvobozující Rusko pod záminkou odstraňování nevolnictví povýšilo na zákon. Zákon o robotě, který v roce 1831 vyhlásil ruský generál Kiselěv, byl přirozeně nadiktován samotnými bojary. Rusko tak jednou ranou na svou stranu získalo jak vládce podunajských knížectví, tak potlesk liberálních kreténů z celé Evropy.

Podle toho "Reglement organique", jak se onen zákon o robotě jmenuje, je každý valašský sedlák takzvanému majiteli půdy povinen odvést, kromě nějakého přesně určeného množství naturálií,

1. dvanáct pracovních dnů celkem,
2. jeden den práce na poli a
3. jeden den svážení dřeva.

Summa summarum 14 dnů za rok. S hlubokým chápáním politické ekonomie se však ten pracovní den nebere ve svém obvyklém smyslu, nýbrž jako pracovní den nutný pro výrobu průměrného denního výrobku, avšak ten průměrný denní výrobek je chytře nastaven tak, že by s ním za 24 hodin nebyl hotov ani kyklop. Suchými slovy ryzí ruské ironie proto sám ten "Reglement" vyhláší, že za 12 pracovních dnů se považuje výsledek ruční práce za 36 dnů, za jeden den práce na poli práce tří dnů, a za jeden den svážení dřeva rovněž trojnásobek.

Celkem: 42 dnů roboty.

K tomu se však připočítává takzvaná jobagie - služby, které náležejí pánovi při zvláštních výrobních potřebách. Podle velikosti zalidnění má každá vesnice ročně odvést určité plnění jobagie. Tato dodatečná robota se odhaduje na 14 dnů na každého valašského sedláka. Takže předepsaná robota činí 56 pracovních dnů ročně. Zemědělská sezóna však ve Valašsku kvůli špatnému klimatu trvá jen 210 dnů, ze kterých jsou 40 dnů neděle a svátky, v průměru 30 dnů je špatné počasí, celkový výpadek je tedy 70 dnů. Zůstává 140 pracovních dnů. Poměr roboty k nutné práci, 56/84, nebo-li 66 a 2/3 procenta, vyjadřuje mnohem menší míru nadhodnoty než je ta, která ovládá práci anglického zemědělského nebo továrního pracovníka. Toto je však jen zákonem předepsaná robota. V ještě "liberálnější" duchu, než jaký mají anglické zákony o továrnách, umožňuje onen "Reglement organique" tento zákon obcházet. Poté, co z 12 dnů udělal 54, se nominální denní práce každého z těch 54 dnů roboty znova stanoví tak, že vznikne přírůstek dalších dnů. Například v jednom dnu má být odpleveleno takové množství půdy, které pro tuto operaci, zvláště na kukuřičných polích, potřebuje dvakrát více času. Onen zákonný den práce se dá pro jednotlivé zemědělské pracovníky vykládat tak, že ten den začíná v květnu a končí v říjnu. Pro Moldavsko jsou ta ustanovení ještě tvrdší.

"Těch dvanáct dnů roboty z Reglement organique", zvolal jeden bojar opilý vítězstvím, "dělá 365 dnů za rok!" (45)

Jestliže byl Reglement organique v podunajských knížectvích pozitivním vyjádřením hladu po nadpráci, který byl každým jeho paragrafem legalizován, tak jsou anglické Factory-Acts negativním vyjádřením téhož hladu. Tyto zákony ze strany státu násilně omezují délku pracovního dne a drží na uzdě snahu kapitálu o neúměrné vysávání pracovní síly, a sice ze strany státu, který ovládají kapitalisté a majitelé pozemků. Pokud odhlédneme od hnutí pracujících, které každým dnem hrozivě narůstá, tak bylo to omezení tovární práce diktováno toutéž nutností, která na anglická pole rozlila guano. Stejná slepá posedlost kořistěním, která v jednom případě vyčerpala úrodnost polí, v tom druhém případě vytrhla i s kořeny životní sílu národa. Opakované epidemie zde o tom hovoří stejně jasně jako snižující se míra pro přijetí za vojáka v Německu a Francii. (46)

Nyní platný (1867) Factory-Act z roku 1850 povoluje pro průměrný všední den 10 hodin, jmenovitě pro prvních 5 dnů 12 hodin, od šesti hodin ráno do šesti hodin večer, z čehož však podle zákona půl hodiny připadá na snídani a jedna hodina na oběd, zůstává tedy deset a půl pracovních hodin, a 8 hodin v sobotu, od šesti hodin ráno do dvou hodin odpoledne, z čehož půl hodiny připadá na snídani.

Zůstává 60 pracovních hodin, 10 a 1/2 v prvních pěti všedních dnech, 7 a 1/2 v posledním všedním dnu. (47) Ten zákon má vlastní ochránce, tovární inspektory, kteří jsou podřízeni přímo ministerstvu vnitra a jejichž zprávy jsou každého půl roku zveřejňovány v parlamentu. Tyto zprávy nám tedy poskytují průběžnou a oficiální statistiku o kapitalistickém hladu po nadpráci.

Poslechněme si na chvíli ty tovární inspektory. (48)

"Ten proradný továrník práci začne čtvrt hodinu, někdy dříve, někdy později, před 6 hodinou ráno a ukončí ji čtvrt hodinu, někdy dříve, někdy později, odpoledne. Sebere 5 minut ze začátku a konce předepsané půlhodiny na snídani, a skoro 10 minut ze začátku a konce hodiny předepsané na oběd. V sobotu pracuje čtvrt hodinu, někdy více, někdy méně, po 2 hodině odpoledne. Takže jeho zisk obnáší:

Před 6 hodinou ranní	15 minut	
Po 6 hodině odpoledne	15 minut	
Z doby pro snídani	10 minut	
Z doby oběda	20 minut	
	<hr/> 60 minut	Součet za 5 dní: 300 minut

O sobotách

Před 6 hodinou ranní	15 minut	
Z doby pro snídani	10 minut	
Po 2 hodině odpoledne	15 minut	
	<hr/> 40 minut	Celkový zisk za týden: 340 minut

Nebo-li 5 hodin a 40 minut týdně, což vynásobeno padesáti pracovními týdny, po odečtení 2 týdnů na svátky či případné prostoje ve výrobě, dává 27 pracovních dnů." (49)

"Pokud se pracovní den denně prodlouží 5 minut přes normální délku, tak to dělá dva a půl dne výroby za rok." (50) "Jedna dodatečná hodina denně, která se získá tak, že se kousek času uloví hned tu, další kousek hned tam, udělá z dvanácti měsíců ročně měsíců třináct." (51)

Krize, při kterých se výroba přerušuje a kdy se pracuje jen "krátkou dobu", jen během několika dnů v týdnu, přirozeně nic nemění na nutkání prodlužovat pracovní den. Čím méně obchodu se provádí, tím větší zisk by měl z provedeného obchodu být. Čím méně času se může pracovat, tím více času by mělo připadat na nadpráci. Takto tovární inspektoři podávají zprávu o období krize z let 1857 až 1858:

"Mohlo by se zdát, že jakákoli nadpráce odehrávající se v této době, kdy se obchodu daří tak špatně, nemůže být důsledkem této doby, avšak špatný stav obchodu žene bezohledné lidi do krajnosti; takto si opatřují zvláštní zisk ..." "Za poslední půlrok", říká Leonard Horner, "kdy je 122 továren v mém okrsku zcela opuštěno, 143 stojí a všechny ostatní pracují krátkou dobu, nadpráce stále pokračuje nad zákonem stanovenou dobu." (52) "Ačkoli se ve většině továren vinou špatného stavu obchodu pracuje jen poloviční dobu", říká pan Howell, "stále dostávám jako před tím stejný počet stížností, že jsou pracovníci oškubáváni (snatched) o půl nebo tři čtvrtě hodiny denně tím, že je jim zasahováno do zákonem zajištěných časů na jídlo a odpočinek." (53)

Tentýž jev se opakoval v menším měřítku během strašlivé bavlnářské krize v letech 1861 až 1865. (54)

"Někdy, když pracovníky přistihnu v dílně během doby jídla nebo v jiném nezákonném čase, je to vylepšeno výmluvami, že oni něchtějí továrnu opustit v určenou hodinu a že musejí být nuceni, aby přestali pracovat (čistit své stroje, atd.), zvláště o sobotních odpolednech. Avšak, jestliže ruce zůstanou v továrně po tom, co se stroje zastavily ... tak by nebyly takto zaměstnány, kdyby byl na čištění atd. určen zvláštní čas, buď po 6 hodině ráno nebo před 2 hodinou o sobotních odpolednech." (55)

"Ten zvláštní zisk, který vznikne nadprací přes zákonnou dobu, se zdá být pro mnoho továrníků příliš velkým pokušením, než aby mu mohli odolat. Spoléhají na to, že nebudou odhaleni, a počítají, že i kdyby odhaleni byli, tak jim nízké peněžní pokuty a soudní výlohy stále zajistí ziskovou rozvahu." (56)

"Tam, kde se dodatečná doba získává násobením drobných krádeží (a multiplication of small thefts) během dne, tam inspektorům při dokazování stojí v cestě téměř nepřekonatelné překážky." (57)

Tyto "drobné krádeže", kterými se kapitál zmocňuje pracovníka času na jídlo a odpočinek, tovární inspektoři označují také jako "petty pilferings of minutes", drobné vykrádání minut, (58) "snatching a few minutes", uškubávání několika minut, (59) nebo - jak to technicky nazývají pracovníci - "nibbling and cribbling at meal times" ukusování a šízení přestávek na jídlo. (60)

Vidíme, že v této atmosféře není tvorba nadhodnoty nadprací žádným tajemstvím.

"Pokud mi dovolíte", řekl mi jeden velmi ctihodný továrník, "abych Vás nechal denně pracovat jen 10 minut přesčas, tak mi ročně strčíte do kapsy 1000 liber šterlinku." (61)

"Chvilíčky jsou stavebními kameny zisku." (62)

V tomto ohledu není nic charakterističtějšího než označování pracovníků, kteří pracují plný čas, za "full times" a dětí mladších třinácti let, které smějí pracovat jen 6 hodin, za "half times". (63)

Pracovník zde není ničím jiným než zosobněnou pracovní dobou. Všechny individuální rozdíly se rozplývají na "plnočasáky" a "poločasáky".

Poznámky:

(35) "Pracovní den nemá určenou délku, může být dlouhý nebo krátký."

("An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.", Londýn 1770, strana 73) [zpět](#)

(36) Tato otázka je nekonečně důležitější, než ta slavná otázka Sira Roberta Peela* položená birminghamské obchodní komoře:

"What is a pound?"*

otázka, která mohla být položena jen proto, že pan Peel má v povaze peněz stejně tak jasno, jako ti "little shilling men"* z Birminghamu. [zpět](#)

(37) "Úkolem kapitalisty je, aby s vydaným kapitálem vydobyl co největší objem práce." ("D'obtenir du capital déposé la plus forte somme de travail possible.")

(J.-G. Courcelle-Seneuil, "Traité théorique et pratique des entreprises industrielles" Pojednání o teorii a praxi průmyslového podnikání, druhé vydání, 1857, strana 62) [zpět](#)

(38) "Ztráta jedné pracovní hodiny denně představuje pro obchodní stát mimořádně velkou škodu."

"Spotřeba luxusního zboží mezi pracujícími chudými těchto království je velmi vysoká; zvláště mezi lůzou z manufaktur; přitom však marní také váš čas, což je spotřeba osudnější než jakákoli jiná."

("An Essay on Trade and Commerce etc.", strana 47 a 153) [zpět](#)

(39) "Pokud ten svobodný nádeník na okamžik spočine, tak o něm ta špinavá ekonomie, která ho pozornýma očima pronásleduje, tvrdí, že ji okrádá."

(N. Linguet,* "Théorie des Loix Civiles etc." Teorie občanského práva, Londýn 1767, část II, strana 466) [zpět](#)

(40) Během velké stávky Londýnských stavebních dělníků v letech 1860-1861 za zkrácení pracovního dne na 9 hodin její výbor zveřejnil prohlášení, které více méně vychází z obhajovací řeči našeho pracovníka.

V tom prohlášení jsou ironické narážky na to, že ten nejziskuchtivější z "building masters"* - jistý Sir M. Peto* - byl tehdy téměř za svatého.

(Ten samý Peto po roce 1867 skončil se - Strousbergem!*) [zpět](#)

(41) "Ti dotyční, kteří pracují ..., ve skutečnosti žijí jak rentiéři, nebo-li bohaté, tak také sami sebe." (Edmund Burke,* v uvedeném strana 2, 3) [zpět](#)

(42) Niebuhr* ve svých "Římských dějinách" učinil jednu velmi naivní poznámku:

"Nemůžeme zastírat to, že výtvoři jako ty etruské, které ohromí i svými troskami, v malých(!) státech předpokládají pány a sluhy."

Sismondi* řekl mnohem hlouběji, že

" Bruselské krajky" předpokládají pány a námezdní sluhy. [zpět](#)

(43) "Na tyto nešťastníky," (ve zlatých dolech mezi Egyptem, Etiopií a Arábií) "kteří nemohou ani očistit svá těla ani zakrýt svou nahotu, nelze pohlédnout bez toho, aby člověk nezaplakal nad jejich krutým osudem. Neboť toho nejsou ušetřeni ani nemocní, prokřehlí, staří a slabé ženy. Všichni jsou bitím nuceni stále pracovat, dokud smrt neukončí jejich bídu a trápení."

(Diodorus Siculus, "Historická knihovna", kniha 3, hlava 13) [zpět](#)

(44) Následující popis se vztahuje ke stavu rumunských provincií v podobě, kterou měly před převrácením po krymské válce. [zpět](#)

(44a) Friedrich Engels - poznámka ke třetímu vydání:

Toto rovněž platí pro Německo a zvláště pak pro Prusko na východ od Labe. V 15. století byl německý sedlák téměř všude poddaným povinným odvádět určité množství výrobků a práce, avšak jinak fakticky svobodný člověk. Němečtí noví osadníci v Brandenburku, Pommernu, Slezsku a východním Prusku byli dokonce právně uznáváni jako svobodní. Vítězství šlechty v Selské válce s tím skončovalo. Nejenže se znovu stali nevolníci z poražených jihoněmeckých sedláků. Už od poloviny 16. století jsou východopruští, brandenburští, pommernští a slezští, a brzy po tom také šlesvicko-holštýnští svobodní sedláci poníženi na nevolníky.

(Maurer, "Fronhöfe", IV. svazek - Meitzen, "Der Boden des Preussischen Staats" Půda pruského státu. - Hanssen, "Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein" Nevolnictví ve Šlesvicku-Holštýnsku.) [zpět](#)

(45) Další detaily naleznete v

E. Regnault, "Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes" Politické a sociální dějiny Podunajských knížectví, Paříž 1855 [zpět](#)

(46) "O tom, jak dobře se organismu daří, obecně v jistých mezích hovoří překračování střední velikosti svého druhu. Také u člověka, jestliže je jeho zdárný vývin narušen, ať už prostřednictvím fyzických nebo sociálních vztahů, se tělesné míry zmenšují. Ve všech evropských zemích, kde jsou odvody branců, se od doby jejich zavedení střední tělesná míra dospělých mužů a celkově jejich vhodnost pro vojenskou službu snížila. Před revolucí (1789) bylo ve Francii minimum pro člena pěchoty 165 centimetrů; v roce 1818 (zákon z 10. března) 157, podle zákona z 21. března 1832 156 centimetrů; ve Francii kvůli nedostatečné velikosti a zdravotním problémům vylučují průměrně přes polovinu branců. Vojenská míra v Sasku v roce 1780 byla 178 centimetrů, nyní 155. V Prusku je 157. Podle oznámení v 'Bayrischen Zeitung'* z 9. května 1862, které napsal Dr. Meyer, se na devítiletém průměru ukazuje, že v Prusku na 1000 branců připadá 716 neschopných vojenské služby: 317 vinou nedostatečné míry a 399 vinou zdravotních problémů ... Berlín v roce 1858 nemohl dodat svůj příspěvek náhradního mužstva, chybělo 156 mužů." (J. v. Liebig,* "Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie" Chemie užitá v zemědělství a fyziologii, 1862. 7. vydání svazek I, strana 117, 118) [zpět](#)

(47) Dějiny tohoto Továrního zákona od roku 1850 budeme v průběhu této kapitoly sledovat. [zpět](#)

(48) Do období od začátku velkopřemyslu v Anglii až do roku 1845 se pouštím jen tu a tam, a odkazuji čtenáře na "Postavení pracující třídy v Anglii" od Friedricha Engelse, Lipsko 1845. To, jak hluboce Engels zachytil ducha kapitalistického výrobního způsobu, ukazují ony Tovární zprávy, Zprávy o dolech, a tak dále, které se objevují od roku 1845, a to, jak obdivuhodně Engels vylíčil detaily tehdejšího stavu, ukazuje už to nej povrchnější srovnání jeho spisu s oficiálními Zprávami Komise pro zaměstnávání dětí (1863-1867) zveřejňovanými o 18 či 20 let později. Tyto se totiž zabývají těmi odvětvími průmyslu, na které se až do roku 1862 ještě nevztahovaly Tovární zákony a částečně se ještě nevztahují. Zde tedy ten stav, který Engels vylíčil, více méně nebyl zvenčí změněn. Své příklady si vypůjčuji hlavně z liberálního období po roce 1848, což byla pro toto rajska doba, ve které kupčíci s volným obchodem, jak velkohubí tak vědecky zpustlí, toho Němcům tolik převyprávěli. - Ostatně Anglie zde figuruje na popředí, protože ona reprezentuje klasickou kapitalistickou výrobu a jako jediná má oficiální průběžnou statistiku o věcech, o kterých pojednáváme. [zpět](#)

(49) "Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories", in "Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. August 1859"

"Návrhy atd. pana L. Hornera, továrního inspektora" ze "Zákona o regulaci továren. Dolní sněmovnou odevzdán do tisku 9. srpna 1859", strana 4, 5 [zpět](#)

(50) "Reports of the Inspectors of Factories for the half year, October 1856"

"Zprávy továrních inspektorů za uplynulý půlrok, říjen 1856, strana 35 [zpět](#)

(51) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1858", strana 9 [zpět](#)

(52) "Zprávy továrních inspektorů", v uvedeném strana 10 [zpět](#)

(53) "Zprávy továrních inspektorů", v uvedeném strana 25 [zpět](#)

(54) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1861", viz přílohu číslo 2;

"Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 7, 52, 53 [zpět](#)

(55) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1860", strana 23

To, s jakým fanatismem podle soudních výpovědí továrníků jejich tovární ruce odporují každému zastavení práce, ukazuje následující zajímavost:

Na začátku června 1836 přišla na radnici v Dewsbury (Yorkshire) udání, podle kterých vlastníci osmi velkých továren v blízkosti Batley porušili Zákon o továrnách. Několik z těchto pánů bylo obžalováno, že 5 chlapců ve věku 12 až 15 let muselo pracovat od pátku od šesti hodin ráno až do čtyř hodin odpoledne následující soboty bez toho, aby jim bylo dovoleno odpočívat, kromě času na jídlo a jedné hodiny spánku o půlnoci. A tyto děti museli tu nekonečnou třicetihodinovou práci provádět v "shoddyhole", jak se to peklo jmenuje, kde se párou chomáče vlny a kde samotná oblaka prachu, odpadu, atd. nutí dospělé pracovníky, aby si ústa stále překrývali kapesníky proto, aby si chránili své plíce! Páni obžalovaní namísto přísahy soudce ujistili - jako quakeři* měli přílišné náboženské zábrany vykonat přísahu - že ve svém milosrdenství těm ubohým dětem povolili 4 hodiny spánku, avšak ty umíněné děti vůbec nechtěly jít spát! Páni quakeři byli odsouzeni k pokutě 20 liber šterlinku. Dryden* měl o těchto quakerech tušení:

"Liška plná okázalé svátosti,
která lže jako čert,
a bojí se přísahy,
která vypadá jako kající,
a stranou vrhá chtivé pohledy,
hříšnou však se nestane dřív
než vysloví svou modlitbu!"

[zpět](#)

- (56) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 34 [zpět](#)
- (57) v uvedeném strana 35 [zpět](#)
- (58) v uvedeném strana 48 [zpět](#)
- (59) v uvedeném [zpět](#)
- (60) v uvedeném [zpět](#)
- (61) v uvedeném strana 48 [zpět](#)
- (62) "Moments are the elements of profit."
("Reports of the Inspectors etc. 30th April 1860", strana 56) [zpět](#)
- (63) Ten výraz zná oficiální občanské právo, jak v továrně, tak v Továrních zprávách. [zpět](#)

3. Odvětví anglického průmyslu bez zákonných omezení vytěžování

Ono nutkání prodlužovat pracovní den, onen upíří hlad po nadpráci, jsme doposud sledovali v oblasti, kde neúměrné výstřelky, které, jak říká jeden anglický měšťácký ekonom, hrůzami páchanými Španěly na amerických rudokožcích nebyly překonány, (64) nakonec kapitál svázaly řetězem zákonné regulace. Podívejme se nyní na některá výrobní odvětví, kde vysávání pracovní síly ještě dnes není spoutáno nebo ještě včera nebylo.

"Pan Broughton, okresní zastupitel, jako předseda na jedné schůzi, která se konala na radnici v Nottinghamu 14. ledna 1860, vysvětloval, že u té části městského obyvatelstva, která je zaměstnána ve výrobě krajek, panuje v jinak civilizovaném světě nevídaný stupeň bíd a strádání ... O 2, 3, 4 hodině ranní jsou děti od 9 do 10 let ze svých špinavých postelí vyhnány a přinuceny pracovat pro holé přežití až do 10, 11, 12 hodin v noci, přičemž jim mizí údy, jejich těla se zcvrkávají, rysy jejich obličejů otupují a jejich lidské bytí zakrní do strnulosti podobné kameni, na což pouhý pohled vyvolává hrůzu. Nejsme překvapeni, že pan Mallett a další továrníci vystoupili, aby podali protest proti jakékoli diskusi ... Ten systém, jak ho popsal reverend Montagu Valpy, je systémem neomezeného otroctví, je to otroctví ve smyslu sociálním, fyzickým, morálním a intelektuálním ... Co si máme pomyslet o takovém městě, kde se koná veřejná schůze za účelem petice, aby byla pracovní doba pro muže omezena na 18 hodin denně! ... Protestujeme proti virginským a karolinským plantážníkům. Je však jejich trh s negry se všemi hrůzami biče a obchodem s lidským masem odpornější než toto pomalé ubíjení lidí, které se odehrává proto, aby se vyrobily závoje a límce pro kapitalistův zisk?" (65)

Výroba keramiky (pottery) ve Staffordshire se během posledních 22 let stala předmětem tří parlamentních vyšetřování. Výsledky jsou zaneseny do zprávy pana Scrivena z roku 1841 předložené "Children's Employment Commissioners", ve zprávě Dr. Greenhova z roku 1860 zveřejněné na příkaz lékařského zmocněnce Státní rady ("Public Health, 3rd Report", I, 102-113), a konečně ve zprávě pana Longe z roku 1863 ve "First Report of the Children's Employment Commission" z 13. června 1863. Pro mé účely mi postačí, abych si ze Zpráv z roku 1860 a 1863 vypůjčil několik svědeckých výpovědí samotných vykořisťovaných dětí. Podle dětí můžeme usuzovat na dospělé, zvláště na dívky a ženy, a sice v takovém průmyslovém odvětví, vedle kterého se spřádání bavlny a podobné provozy zdají být jako velmi příjemná a zdravá zaměstnání. (66)

Wilhelm Wood, devět let, "měl 7 let a 10 měsíců, když začal pracovat". Ten chlapec od začátku "ran moulds" (nosil zformované zboží do sušárny a potom nosil prázdné formy zpět). Každý den v týdnu začíná v 6 hodin ráno a končí asi v 9 hodin večer. "Každý den v týdnu pracuju až do devíti hodin večer. Tak například během posledních 7-8 týdnů." Tedy patnáctihodinová práce pro sedmileté dítě! M. Murray, dvanáctiletý chlapec, vypovídá:

"I run moulds and turn jigger (otáčím kolem). Začínám v 6 hodin, někdy ve 4 ráno. Pracoval jsem celou minulou noc až do dnešního rána do šesti hodin. V posteli jsem nebyl od poslední noci. Kromě mě celou minulou noc pracovalo 8 nebo 9 dalších kluků. Všichni kromě jednoho přišli i dnes ráno. Týdně dostávám 3 šilinky a 6 pencí.* I když pracuju celou noc, tak nedostanu víc. Minulý týden jsem propracoval dvě noci."

Fernyhough, desetiletý chlapec:

"Ne vždy mám celou hodinu na oběd; často jen půl hodiny; každý čtvrtek, pátek a sobotu." (67)

Dr. Greenhow tvrdí, že doba života v oblastech s výrobou keramiky jako je Stoke-upon-Trent a Wolstanton je neobyčejně krátká. Ačkoli je v keramičkách zaměstnáno v oblasti Stoke jen 36.6% a v oblasti Wolstanton jen 30.4% mužského obyvatelstva staršího dvaceti let, tak v té první oblasti více než polovina a v té druhé asi 2/5 úmrtí připadají na plicní onemocnění. Dr. Boothroyd, praktický lékař z Haley, vypovídá:

"Každá další generace hrnčírů je drobnější a slabší než ta předcházející."

Rovněž jiný lékař, pan McBean:

"Od té doby, co jsem před dvaceti pět lety začal mezi hrnčíři svou praxi, se nápadná degenerace této třídy ukazuje v postupném zmenšování konstituce a váhy."

Tyto výpovědi byly vybrány ze Zprávy pana Dr. Greenhowa z roku 1860. (68)

Ve Zprávě komisařů z roku 1863: Dr. J. T. Arledge, hlavní lékař nemocnice severního Staffordshire, říká:

"Jako třída jsou hrnčíři, muži i ženy ... znetvořeným obyvatelstvem, fyzicky i morálně. Zpravidla jsou velmi malí, špatně rostlí a slabí na plíce. Předčasně stárnou a žijí krátce; jsou flegmatictí a apatičtí, slabost jejich stavby se projevuje těžkými poruchami zažívání, nemocemi jater, ledvin a revmatismem. Především jsou však postihováni nemocemi plic: zápalem, tuberkulózou, bronchitidou a astmaty. Jedna forma astmatu je pro ně příznačná a říká se jí hrnčířské astma či hrnčířské souchotiny. Skrofulóza,* která napadá žlázy, kosti nebo jiné části těla, je nemocí, kterou mají dvě třetiny i více hrnčířů ... To, že tato degenerace není ještě větší, je způsobeno přijímáním nových lidí z okolních vesnic a uzavíráním sňatků s osobami zdravější rasy."

Pan Charles Parsons, tehdejší House Surgeon (ústavní lékař) té samé nemocnice, v jednom dopise komisaři Longeovi mimo jiného píše:

"Můžu mluvit pouze na základě pozorování učiněných personálem, nikoli na základě statistik, bez rozpaků však říkám, že mé rozhořčení znovu a znovu vzkypí při pohledu na ty ubohé děti, jejichž zdraví bylo obětováno, aby se nasýtila lakota jejich rodičů a zaměstnavatelů."

Podává výčet příčin nemocí hrnčířů a shrnuje je slovy "long hours" (dlouhá pracovní doba). Zpráva Komise doufá, že

"továrnám, jež v očích celého světa získaly vynikající postavení, už brzy nebude muset být vytýkáno, že jejich velký úspěch je doprovázen fyzickým poškozením, hojně se vyskytujícím tělesným utrpením a předčasnou smrtí pracujících lidí ... jejichž práci bylo dosaženo takových vynikajících výsledků." (69)

To, co platí pro keramičky v Anglii, to platí také pro keramičky ve Skotsku. (70)

Továrny na zápalky existují od roku 1833, od vynálezu metody nanášení fosforu na zápalku. Od roku 1845 se v Anglii rychle rozvíjely, zejména v hustě zalidněných částech Londýna, dále ve městech Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, Newcastle a Glasgow. S nimi se zároveň rozšířila forma ochrnutí úst, kterou v roce 1845 jeden vídeňský lékař odhalil jako příznačnou pro pracovníky zápalkáren. Polovina pracovníků jsou děti mladší třinácti let a osoby mladší osmnácti let. Tato výroba je vyhlášena svým natolik nezdravým a nepříjemným prostředím, že pouze ta nejzuboženější část pracujících třídy, napůl vyhladovělé vdovy a podobní, do ní odevzdávají své děti, "otřhané, napůl vyzábělé, zanedbané děti". (71) Ze svědků, které komisař White (1863) vyslyšel, bylo 270 mladších osmnácti let, 40 mladších deseti let, 10 mělo jen osm let a 5 jen šest let. Pracovní směny mají dvanáct, čtrnáct až patnáct hodin, pracuje se i v noci, přestávky na jídlo jsou nepravidelné, většinou v samotných dílnách, které jsou zamořeny fosforem. Dante by tyto továrny považoval za horší než své děsivé fantazie o pekle.

V továrně na tapety jsou hrubší typy lisovány strojem, ty jemnější pak ručně (block printing). Měsíce, kdy jdou obchody nejlépe, spadají mezi začátek října a konec dubna. Během této doby práce často trvá skoro bez přerušení od šesti hodin ráno do deseti hodin večer a dále do noci.

J. Leach vypovídá:

"Minulou zimu" (1862) "v důsledku nemocí způsobených přepracováním zůstalo z devatenácti dívek jen šest. Abych je udržel bdělé, musím na ně křičet." W. Duffy: "Ty děti často od únavy nemohly udržet oči otevřené, vskutku, my sami je často sotva udržíme." J. Lightbourne: "Mám třináct let ... Minulou zimu jsme pracovali až do devíti hodin večer a předešlou zimu až do deseti. Poslední zimu jsem skoro každý večer brečel kvůli bolavým nohám." G. Aspden: "Tohoto svého chlapce, když mu bylo sedm let, jsem nosila na zádech tam a zpět na sněhu a on pracoval 16 hodin! ... Často jsem vedle něho klečela, abych ho nakrmila, zatímco on stál u stroje, neboť ho nemohl ani opustit ani zastavit." Smith, společník a obchodní vedoucí jedné manchesterské továrny: "My pracujeme" (míní tím: našima "rukama") "bez přestávek na jídlo, takže denní práce o deseti a půl hodinách je hotova o půl páté odpoledne, a všechna pozdější práce je přesčasem." (72) (Že by si tento pan Smith během deseti a půl hodiny také nedal přestávku na jídlo?) "My" (pořád ten samý Smith) "zřídka kdy končíme před šestou hodinou večer" (míní tím: končíme se spotřebováváním "našich" strojů dodávajících pracovní sílu), "takže my" (iterum Crispinus*) "vskutku celý rok pracujeme na přesčasy ... Děti a dospělí (152 dětí a mladších osmnácti let a 140 dospělých) "pracovali rovnoměrně během minulých osmnácti měsíců v průměru nejméně 7 dní a 5 hodin týdně, či-li 78 a půl hodiny týdně. Za šestici týdnů, končící 2. května tohoto roku" (1863) "byl ten průměr vyšší - 8 dnů, či-li 84 hodin týdně!"

Přesto ten samý pan Smith, který tak rád používá pluralis majestatis, s úsměvem dodává: "Práce na strojích je snadná." A toto říkají provozovatelé block printingu: "Ruční práce je zdravější než práce na strojích." Vesměs se však páni továrníci s rozhořčením ohrazují proti návrhu "zastavit stroje alespoň během přestávek na jídlo".

"Takový zákon," říká pan Ottley, vedoucí jedné továrny na tapety v Borough (v Londýně) "který by dovoloval pracovat od šesti hodin ráno do devíti večer, by se nám (!) velmi zamlouval, avšak ta pracovní doba stanovená ve Factory Act od sedmi ráno do šesti večer nám (!) nevyhovuje ... Naše stroje se během oběda zastavují." (jaká velkorysost) "To zastavování nezpůsobuje žádnou podstatnou ztrátu papíru a barvy." "Ale" dodává soucitně "rozumím tomu, že ztrátu času s tím spojenou nemá nikdo rád."

Zpráva komise naivně předpokládá, že strach některých "vedoucích firem" ze ztráty času, tedy času na přivlastnění si cizí práce, a proto ze ztráty zisku, není "dostatečným důvodem" pro to, aby bylo dětem mladším třinácti let a osobám mladším osmnácti let během dvanácti až šestnácti hodin umožněno "utrpět ztrátu" oběda, či aby jim byl dodáván tak, jak se parnímu stroji dodává uhlí a voda, jak se k vlně dodává mýdlo, ke kolu olej a tak dále - jako pouhá pomocná látka k pracovnímu prostředku během samotného výrobního procesu. (73)

Žádné průmyslové odvětví v Anglii (odhlížíme od teprve nedávno zavedené strojní výroby chleba) nemá tak starobylý, vskutku - jak můžeme číst u básníků Římského císařství - předkřesťanský způsob výroby, který se zachoval až do dneška, jako pekařství. Avšak kapitál, jak jsme dříve poznamenali, je lhostejný vůči technickému charakteru pracovního procesu, jehož se zmocňuje. Vezme si ho v takovém stavu, v jakém ho najde.

Neuvěřitelné šizení chleba, zvláště v Londýně, bylo odhaleno až Komisí dolní sněmovny "o falšování potravin" (1855-1856) a ve spise Dr. Hassalla "Adulterations Detected". (74) Důsledkem těchto odhalení byl zákon z 6. srpna 1860: "for preventing the adulteration of articles of food and drink" (o předcházení falšování potravin a nápojů), zákon neúčinný, protože se zabývá tím nejcitlivějším místem každého liberálního obchodníka, který si předsevzal, že nákupem a prodejem šizeného zboží bude "turn an honest penny".* (75) Sama ta Komise více méně naivně formuluje své přesvědčení, že by volný obchod vlastně znamenal obchod s falšovaným, nebo - jak to Angličani vtipně nazývají - "sofistikovaným" zbožím. Vskutku, tomuto druhu "sofistiky" ona rozumí lépe než Protagoras,* z bílé umí udělat černou a z černé bílou, a lépe než Eleaté* pouhé zdání reálného postavit ad oculos.* (76)

Ta komise každopádně před oči publika postavila jeho "denní chléb", a tím také pekárny. Současně s tím zazněly na veřejných schůzích a v peticích adresovaných parlamentu stížnosti londýnských pekařských tovaryšů na přepracovávání atd. Ty stížnosti byly tak naléhavé, že pan H. S. Tremenheere, také člen již mohokrát uvedené komise z roku 1863, byl povýšen na královského vyšetřujícího komisaře. Jeho zpráva (77) spolu s výpověďmi svědků vyvolala u publika podráždění, nikoli srdce, nýbrž žaludku. Zbožný Angličan sice věděl, že pokud není vyvoleným kapitalistou, majitelem nemovitostí či sinekurem, tak je povolán, aby svůj chléb jedl v potu tváře, avšak nevěděl, že musí každý den ve svém chlebu jíst určité množství lidského potu smíchaného s obsahem hnusajících ran, s pavučinami, mrtvolami švábů a shnilého německého droždí, a to odhlížíme od kamence, písku a jiných příjemných minerálních přísad. Bez ohledu na "Jeho Svátost free-trade"* bylo proto "svobodné" pečení podrobeno dohledu státních inspektorů (konec zasedání parlamentu v roce 1863) a tím samym zákonem parlament zakázal pekařským tovaryšům mladším osmnácti let pracovat od devíti hodin večer do pěti do rána. To poslední ustanovení toho říká spousty o přepracovávání v tomto tak starobylém domáckém odvětví obchodu.

"Práce londýnského pekařského tovaryše začíná zpravidla v jedenáct hodin v noci. O této hodině zadělává těsto, což je velmi namáhavý proces, který trvá půl až tři čtvrtě hodiny vždy podle velikosti a jemnosti pečiva. Potom si tovaryš lehne na hnětací desku, která zároveň slouží jako víko necek, ve kterých se zadělávalo těsto, a spí pár hodin s pytlkem mouky pod hlavou a druhým pytlkem se přikryje. Pak začne rychlá a nepřerušovaná pětihodinová práce - těsto se vyhazuje, váží, tvaruje, zasouvá do pece, vytahuje z pece a tak dále. Teplota v pekárně je od 75 do 90 stupňů* a v malých pekárnách je spíše vyšší než nižší. Jestliže jsou chléb a rohlíky napečeny, tak začíná jejich roznáška, což je podstatná část denního úkolu, poté co již odvedl popsanou noční práci, během dne nosí chleba v koši nebo ho tlačí na vozíku dům od domu a mezi tím také něco dělá v pekárně. Podle ročního období a rozsahu obchodu ta práce končí mezi jednou a šestou odpoledne, zatímco druhá část tovaryšů je až do pozdního odpoledne zaměstnána v pekárně." (78) Během londýnské sezóny tovaryši z Westendu, kteří pečou plnohodnotný chleba, začínají pracovat pravidelně o jedenácté hodině noční a pečením chleba jsou zaměstnáni - s jednou nebo dvěma krátkými přestávkami - až do osmi hodin následujícího rána. Potom do čtyř, pěti, někdy i do sedmi hodin

roznášejí chleba nebo pečou oplatky. Po práci si dopřejí spánek v délce šesti, často jen pěti nebo čtyř hodin. V pátek práce často začíná dříve, řekněme večer v deset, a trvá bez přestání - buď na přípravě nebo donáše chleba - až do následující soboty do osmi hodin večer, ale většinou až do neděle do čtyř nebo pěti hodin v noci. Také v těchto pekárnách, které chleba prodávají za "plnou cenu", se musí znova v neděli provést čtyři až pět hodin přípravné práce na další den ... Tovaryši pracující u undersellerů," (kteří prodávají chleba za nižší ceny) "a těchto jsou, jak jsme již dříve uvedli, více než tři čtvrtiny všech londýnských pekařů, mají ještě delší pracovní dobu, avšak jejich práce se omezuje téměř výhradně na pekárnu, neboť jejich mistři prodávají jen ve svých obchůdkách s výjimkou dodávek do malých krámků. S příchodem konce týdne ... , to znamená ve čtvrtek, zde práce začíná o desáté v noci a s drobnými přestávkami trvá až hluboko do sobotní noci." (79)

I samotný měšťák chápe, že u těch "undersellerů" ta "nezaplacená práce tovaryšů (the unpaid labour of the men) tvoří základ jejich konkurence." (80) A "full priced baker" na své "underselling" konkurenty podává udání vyšetřovací komisi jako na zloděje cizí práce a šejdíře.

"Oni prosperují pouze tak, že klamou veřejnost a že si od svých tovaryšů za dvanáctihodinovou mzdu berou osmáctihodinovou práci." (81)

Šízení chleba a vznik třídy pekařů, kteří prodávají chleba pod jeho plnou cenou, se v Anglii rozvíjelo od začátku 18. století, jakmile ta živnost přestala mít cechovní charakter a za jmenovitými pekařskými mistry stál kapitalista ve formě mlynáře či výrobce mouky. (82) Tím byly položeny základy pro kapitalistickou výrobu - pro neúměrné prodlužování pracovního dne a noční práci, ačkoli sama noční práce v Londýně poprvé vážně zdomácněla až v roce 1824. (83)

Z toho, co jsme viděli, chápeme, že Zpráva komise pekařské tovaryše řadí mezi pracovníky s krátkým životem, kteří se - potom co šťastně uniknou decimaci dětí, která je normální u všech částí pracující třídy - zřídka dožívají čtyřiceti dvou let. Pekařská živnost je nicméně stále přeplněná zájemci. Dodávky těchto "pracovních sil" pro Londýn mají svůj zdroj ve Skotsku, v západních zemědělských okresech Anglie a - v Německu.

V letech 1858-1860 pekařští tovaryši v Irsku na vlastní náklady organizovali velké schůze, aby agitovali proti noční a nedělní práci. Veřejnost, například na květnové schůzi v Dublinu v roce 1860, vzala požadavky s irskou vřelostí za své. Výhradně denní práce byla tímto hnutím skutečně úspěšně prosazena v městech Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford, a dalších.

"Ve městě Limerick, kde jak známo utrpení námezdních tovaryšů přesahovalo veškerou míru, toto hnutí narazilo na opozici pekařských mistrů, zvláště pak majitelů mlýnů a pekáren. Příklad města Limerick vedl ke stáhnutí v Ennis a Tipperary. Ve městě Cork, kde se otevřený odpor projevil v nejživotnější formě, mistři hnutí zmařili tím, že měli tu moc tovaryše vyhodit. V Dublinu se mistři postavili na rozhodný odpor tím, že pronásledovali tovaryše, kteří vedli agitaci, a přinutili zbytek, aby se vzdal a souhlasil s noční a nedělní prací." (84)

Komise anglické vlády - v Irsku po zuby ozbrojené - neúprosným pekařským mistrům z Dublinu, Limericku, Corku, atd. hořce vyčítá:

"Komise věří, že pracovní doba je omezena přírodními zákony, které nelze beztrestně porušovat. Tím, že mistři pomocí výhružek nutí své pracovníky, aby porušovali své náboženské přesvědčení, zemský zákon a opovrhovali přesvědčením veřejnosti" (to všechno se vztahuje k nedělní práci) "tak mezi kapitál a práci staví zlou krev a dávají příklad, který je nebezpečný pro náboženství, morálku a veřejný pořádek ... Komise věří, že prodlužování pracovního dne přes 12 hodin je zmocněním se domácího a osobního života pracovníků a vede k neblahým morálním důsledkům tím, že se vměšuje do mužovy domácnosti a plnění jeho rodinných povinností jako syna, bratra, manžela a otce. Práce přes 12 hodin má tendenci podkopávat pracovníkovu zdraví a vede k předčasnému stárnutí a brzké smrti, a proto k neštěstí pro rodiny pracovníků, které jsou právě v nejnutnějších chvílích oloupeny (deprived) o péči a podporu hlav rodin." (85)

To jsme byli v Irsku. Na druhé straně kanálu - ve Skotsku - si zemědělský pracovník - muž pluhu - stěžuje na svou třinácti až čtrnáctihodinovou práci v drsném klimatu se čtyřhodinovou dodatečnou prací v neděli (v této zemi Sabatistů!), (86) zatímco před londýnskou velkou porotou stojí tři pracovníci dráhy současně - průvodčí, strojvedoucí a výpravčí. Velká nehoda vlaku poslala stovky pasažérů na onen svět. Příčinou neštěstí je nedbalost těch pracovníků. Před porotou jednohlasně vypovídají, že před deseti až dvanácti lety jejich práce trvala jen 8 hodin denně. Během posledních pěti až šesti let byla vyšroubována na 14, 18 a 20 hodin, a při zvláště silném zájmu cestujících, jako například v době výletních vlaků, trvá bez přerušení 40 až 50 hodin. Oni jsou přece obyčejní lidé a ne kyklopy. V určitém bodě jejich pracovní síla selže.

Zmocní se jich strnulost. Jejich mozek přestává myslet a jejich oči už nevidí. Ten "respectable British Jurymen"* odpověděl verdiktem, který je za "manslaughter"* poslal před assisy* a v jednom mírném dodatku vyjádřil zbožné přání, aby páni kapitalističtí železniční magnáti přece jen v budoucnu více utráceli za nákup nutného počtu "pracovních sil" a aby byli při vysávání zaplacené pracovní síly "zdrženlivější" a "šetrnější". (87)

Z pestrých řad pracovníků všech povolání, věků a pohlaví - kteří na nás tlačí horlivěji než duše zabitých na Odyssea a na kterých na první pohled vidíme přepracovanost i bez modrých knih* pod jejich pažemi - si vybereme ještě dvě postavy, jejichž do očí bijící kontrast dokazuje, že před kapitálem jsou si všichni lidé rovni - modistku a kováře.

V posledních týdnech června 1863 vytiskly všechny londýnské deníky jeden odstavec se "senzačním" titulkem: "Death from simple overwork".* Jednalo se o smrt dvacetileté modistky jménem Mary Anne Walkley zaměstnané v jednom ctihodném dvorním salónu a vytěžované jednou dámou s příjemným jménem Elise. Nyní byla znovu objevena ta již dříve často vyprávěná historka, (88) že tyto dívky pracují průměrně 16 a půl hodiny, během sezóny však často až 30 hodin bez přerušení, přičemž je jejich selhávající "pracovní síla" udržována při životě pořádným přísunem sherry, portského nebo kávy. A tehdy právě byla sezóna. Během okamžiku bylo nutno vyčarovat zdobené šaty vznešených dam pro bál na počest čerstvě importované Princezny z Walesu. Mary Anne Walkley pracovala 26 a půl hodiny bez přestávky společně s šedesáti dalšími dívkami, bylo jich třicet v jedné místnosti, která poskytovala sotva jednu třetinu nutného množství vzduchu, zatímco se v noci vždy dvě dělily o jednu postel v jedné z těch děr, ve kterých je ložnice rozdělena různými příhrádkami. (89) A toto byl jeden z těch lepších londýnských salónů. Mary Anne Walkley onemocněla v pátek a zemřela v neděli bez toho, aby před tím - k údivu paní Elisy - dokončila poslední kus. Lékař, kterého ke smrtelné posteli přivolali příliš pozdě, pan Keys, před "Coroner's Jury"* suchými slovy vypověděl:

"Mary Anne Walkley zemřela na dlouhou pracovní dobu v přeplněné dílně a spánek v příliš těsné a špatně větrané ložnici."

Ta "Coroner's Jury" - aby tomu lékaři udělila lekci slušného chování - naproti tomu vydala prohlášení:

"Zesnulá zemřela na mrtvici, existují však důvody obávat se, že její smrt byla uspišena přepracováním v přeplněné dílně atd."

Naši "bílí otroci", plakal deník Morning Star - orgán liberálů, Cobdena* a Brighta* - "naši bílí otroci se dřou až do hrobu a většinou tiše vadnou a hynou." (90)

"Práce až k smrti není na denním pořádku jen v dílnách modistek, nýbrž na tisících místech, vlastně všude, kde má obchod "prosperovat" ... Jako příklad si vezměme kováře. Pokud máme věřit básníkům, tak neexistuje živější a veselejší člověk než kovář. Brzy vstává a tluče jiskry před rozedněním; jí, pije a spí jako nikdo jiný. Z čistě fyzického hlediska má, při přiměřené práci, vskutku jeden z nejlepších lidských údělů. Následujme ho však do města a podívejme se na to pracovní břemeno, které je na něj uvaleno, a na jaké přičce se umísťuje na seznamu úmrtnosti naší země? V Marylebone" (jedna z největších londýnských čtvrtí) "kováři umírají v poměru 31 na 1000 ročně, či-li 11 přes průměrnou úmrtnost dospělých mužů v Anglii. To zaměstnání, téměř vrozené umění člověka, samo o sobě bez výhrad, se pouhým přepracováváním stává zabijákem. Ten člověk může denně kladivem tolikrát tlouci, ujit tolik kroků, tolikrát se nadechnout, vykonat tolik práce, a žít průměrně řekněme 50 let. On je však nucen tlouci o tolik více, ujit o tolik více kroků, o tolik více se nadechnout, a tím vším dohromady vynaložit denně o čtvrtinu více ze svého života. On to zkouší a výsledkem je, že za omezenou dobu vykoná o čtvrtinu více práce a umírá ve třiceti sedmi místo v padesáti letech." (91)

Poznámky:

(64) "Nenasytost majitelů továren, jejichž hrůzné skutky v honu za ziskem mohou být sotva překonány těmi, které konali Španělé při dobývání Ameriky v honu za zlatem."

(John Wade, "History of the Middle and Working Classes" Dějiny střední a pracující třídy, 3. vydání, Londýn 1835, strana 114)

Teoretická část této knihy, svým způsobem základy politické ekonomie, obsahuje na svou dobu některé originální myšlenky, například o krizích. Dějepisná část trpí nestydatým plagiátorstvím díla Sira M. Edense, "The State of the Poor" Stát chudých, Londýn 1797. [zpět](#)

- (65) Londýn "Daily Telegraph" 17. leden 1860 [zpět](#)
- (66) Srovnej s Engels "Postavení pracující třídy...", strany 249-251 [zpět](#)
- (67) "Children's Employment Commission, First Report etc. 1863", příloha, strana 16, 19, 18 [zpět](#)
- (68) "Public Health, 3rd Report etc." Zpráva o veřejném zdraví, strana 103, 105 [zpět](#)
- (69) "Children's Employment Commission, 1863", strana 24, 22 u. XI [zpět](#)
- (70) v uvedeném strana XLVII [zpět](#)
- (71) v uvedeném strana LIV [zpět](#)
- (72) Toto v našem smyslu slova není doba nadpráce. Tito pánové považují tu deset a půl hodinovou práci za normální pracovní den, který už tedy také obsahuje normální nadpráci. Potom začíná ten "přesčas", který je zaplacen o něco lépe. Později při jedné příležitosti uvidíme, že používání pracovní síly během takzvaného normálního dne je zaplacen pod hodnotou, takže ten "přesčas" je pouhým trikem kapitalisty, aby mohl vymačkat více "nadpráce", což ostatně platí i tehdy, když tu pracovní sílu použitou během "normálního dne" skutečně plně zaplatí. [zpět](#)
- (73) v uvedeném, dodatek, strana 123, 124, 125, 140 u LXIV [zpět](#)
- (74) Kamenec, jemně rozetřený či smíchaný se solí, je normálním obchodním artiklem, který se prodává pod sebepopisným názvem "baker's stuff".* [zpět](#)
- (75) Saze jsou známy jako velmi energická forma uhlíku a tvoří hnojivo, které kapitalističtí kominíci prodávají anglickým farmářům. V roce 1862 měl britský "juryman"* při jednom procesu rozhodnout, zda saze, ke kterým bez vědomí kupujícího bylo přimícháno 90% prachu a písku, jsou "skutečnými" sazemi v "obchodním" smyslu nebo "zfalšovanými" sazemi v "zákonném" smyslu. Ti "amis du commerce"* rozhodli, že se jedná o "skutečné" obchodní saze a žalobu farmáře zamítli, přičemž ten musel nadto ještě zaplatit soudní výlohy. [zpět](#)
- (76) Francouzský chemik Chevallier v jednom pojednání o "sophistications" (falšování) potravin podává výčet více než šesti set druhů potravin, které zkoumal, pro mnoho z nich uvádí 10, 20, 30 různých metod falšování. K tomu dodává, že všechny metody nezná a že neuvádí všechny, které zná. Uvádí 6 druhů falšování cukru, 9 olivového oleje, 10 másla, 12 soli, 19 mléka, 20 chleba, 23 pálenky, 24 mouky, 28 čokolády, 30 vína, 32 druhů falšování kávy, a tak dále. Ani sám milovaný Pámbů tomuto osudu nešel. Viz Rouard de Card "De la falsification des substances sacramentelles" O falšování svatých poživatin, Paříž 1856 [zpět](#)
- (77) "Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc." Zpráva týkající se potíží, na které si stěžují pekařští tovaryši, Londýn 1862, a "Second Report etc.", Londýn 1863 [zpět](#)
- (78) v uvedeném "First Report etc." strana VI/VII [zpět](#)
- (79) v uvedeném strana LXXI [zpět](#)
- (80) George Read, "The History of Baking" Dějiny pekařství, Londýn 1848, strana 16 [zpět](#)
- (81) "Report (First) etc. Evidence." Důkazy Zprávy (první), Výpověď pana Cheesmana "full priced baker" pekaře prodávajícího za plnou cenu, strana 108 [zpět](#)

(82) George Read, v uvedeném

Na konci 17. a počátkem 18. století byly ti činitelé (agenti) vstupující do všech možných živností ještě oficiálně označováni jako "Public Nuisances".* Tak například Velká porota na čtvrtém zasedání Smírčího soudu v hrabství Somerset poslala udání Dolní sněmovně, ve kterém se kromě jiného říká:

"protože jsou tito agenti Blackwella Halla veřejným pohoršením, poškozují tkalcovskou živnost a měli by být potlačeni jako škodná".

("The Case of our English Wool etc." Právo a naše anglická vlna, Londýn 1685, strana 6, 7) [zpět](#)

(83) "First Report etc." První Zpráva atd., strana VIII [zpět](#)

(84) "Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861" Zpráva komisařů o pekařské živnosti v Irsku za rok 1861 [zpět](#)

(85) v uvedeném [zpět](#)

(86) Veřejná schůze zemědělských pracovníků v Lasswade u Edinburku z 5. ledna 1866 (viz "Workman's Advocate" ze 13. ledna 1866)

Vznik odborů zemědělských pracovníků od konce roku 1865 je přinejmenším ve Skotsku dějinnou událostí. V jednom z nejutlačovanějších zemědělských okresů Anglie, v Buckinghamshire, v březnu 1867 drželi námezdní pracovníci velkou stávkou za zvýšení týdenní mzdy z 9-10 šilinků na 12 šilinků.

(Dodatek ke třetímu vydání:

Z toho, co jsme uvedli, vidíme, že hnutí anglického zemědělského proletariátu, od potlačení násilných demonstrací po roce 1830 a zejména od zavedení nových chudinských zákonů, bylo zcela rozbito a v šedesátých letech znovu začíná - až se nakonec v roce 1872 stává epochálním. Ve druhém svazku se vracím k tomuto i k modrým knihám,* které se objevily po roce 1867 o postavení anglických zemědělských pracovníků) [zpět](#)

(87) "Reynolds' Paper", 21. ledna 1866

Týden co týden ten týdeník přináší senzační titulky: "Strašlivé smrtelné nehody", "Zdrcující tragédie" atd., celou řadu nových železničních katastrof. Jeden pracovník severostaffordské linky na to odpovídá: "Každý zná následky toho, když se pozornost strojvedoucího a topiče na okamžik oslabí. Je to při neúměrném prodlužování práce v nejdřívějších počasech bez přestávky a občerstvení možné jinak? Jako příklad, který se denně odehrává, si vezměme následující případ: Minulé pondělí jeden topič začal svou denní práci velmi brzy ráno. Ukončil ji po čtrnácti hodinách a padesáti minutách. Před tím, než měl čas dát si svůj čaj, byl znova povolán do práce. Musel tedy odvést 29 hodin a 15 minut nepřerušené práce. Ve zbytku týdne odvedl: ve středu 15 hodin 35 minut; v pátek 14 a půl hodiny; v sobotu 14 hodin 10 minut; dohromady za celý týden 88 hodin a 30 minut. A nyní se divil, že dostal zaplacen jen za šest pracovních dnů. Ten muž byl nováčkem a zeptal se, co se rozumí pod pojmem denní práce. Odpověď: 13 hodin, tedy 78 hodin týdně. Ale jak to bude se zaplacením těch dodatečných deseti hodin třiceti minut? Po dlouhé hádce dostal přilepšení 10 pencí"

(v uvedeném, číslo ze 4. února 1866) [zpět](#)

(88) Srovnej s Friedrich Engels, v uvedeném strana 253, 254 [zpět](#)

(89) Dr. Letheby, lékař při Board of Health,* tehdy vysvětloval:

"Dospělý by měl mít v ložnici minimálně 300 a v obývací místnosti minimálně 500 kubických stop vzduchu."

Dr. Richardson, vrchní lékař jedné londýnské nemocnice:

"Šišky všeho druhu - modistky, švadleny i obyčejné šišky - trpí trojicí potíží - přepracovaností, nedostatkem vzduchu a nedostatkem výživy či poruchami trávení. Tento druh práce za všech okolností lépe vyhovuje ženám než mužům. Avšak toto podnikání je nešťastné tím, že je - zejména v hlavním městě - monopolizováno dvaceti šesti kapitalisty, kteří si prostřednictvím své moci, která pochází z kapitálu (that spring from capital), z práce vynucují ekonomii (force economy out of labour; tím míní - plýtvají pracovní silou a tak snižují náklady). Jejich moc je cítit v celé této třídě pracovníků. Pokud se nějaké švadleně podaří získat malý okruh zákazníků, tak ji - aby si ho udržela - konkurence nutí, aby se doma upracovala k smrti a stejným přepracováváním nutně musí stíhat i své pomocnice. Pokud se jí obchody

nedaří nebo pokud se nedokáže sama prosadit, tak se obrátí na zavedenou firmu, od které sice nedostane méně práce, ale alespoň má jistotu, že dostane zapláceno. Z tohoto pohledu se z ní stává čistě jen otrokyně, která se zmítá s každým hnutím společnosti; jednou se doma buď zcela nebo skoro trápí hladu; podruhé je zase 15, 16 i 18 hodin z dvaceti čtyř zaměstnána v sotva snesitelném vzduchu a na výživě, která, i kdyby byla dobrá, nemůže být kvůli nedostatku čerstvého vzduchu strávena. Tyto oběti jsou ničeny souchotinami, které nejsou ničím jiným než onemocněním ze špatného vzduchu." (Dr. Richardson, "Work and Overwork" in "Social Science Review" Práce a přepracovávání v Revue společenských věd, 18. července 1863) [zpět](#)

(90) "Morning Star", 23. června 1863

Deník "Times" tento případ využil k obhajobě amerických otrokářů proti Brightovi a dalším:

"Mnoho z nás si myslí, že dokud naše vlastní mladé ženy hladem místo bičem poháníme do práce k smrti, tak máme sotva právo dštít oheň a síru na rodiny, které se narodily jako otrokáři a své otroky přinejmenším dobře živí a nechávají přiměřeně pracovat."

("Times", 2. července 1863)

Tím samým způsobem "Standard" - torystický* list - odsoudil reverenda Newmana Halla:

"Exkomunikoval otrokáře, modlí se však s těmi ušlechtilými lidmi, kteří nechají londýnské kočí a řidiče omnibusů pracovat 16 hodin denně za mzdu pro psa."

A konečně promluvila věštitka, pan Thomas Carlyle, o kterém jsem psal již v roce 1850:

"K čertu s géniem, kult zůstal."

V jednom krátkém podobenství shrnuje tu jedinečnou a velkolepou dějinnou událost - americkou občanskou válku - na to, že Petr ze severu chce vši silou rozbít lebku Pavlovi z jihu, protože Petr ze severu svého pracovníka najímá "na den", zatímco Pavel z jihu "na život".

("Macmillan's Magazine". Ilias Americana in nuce. Augustheft 1863.)

Tak konečně praskla ta bublina torystických sympatií pro městské - ani za nic venkovské! - námezdní dělníky. Tou podstatou je - otrokářství! [zpět](#)

(91) Dr. Richardson, v uvedeném [zpět](#)

4. Denní a noční práce. Práce na směny

Konstantní kapitál - výrobní prostředky - z pohledu procesu zhodnocování existují jen proto, aby nasály práci a aby s každou kapkou práce nasály příslušné množství nadpráce. Pokud toto nedělají, tak jejich samotná existence kapitalistovi vytváří negativní ztrátu, neboť během doby, kdy bez užítu stojí, představují nadarmo zálohovaný kapitál, a tato ztráta se stane pozitivní, jakmile si přerušení výroby vynutí dodatečné výdaje na její opětovné rozběhnutí. Prodlužování pracovního dne za hranice přirozeného dne až hluboko do noci účinkuje jen jako paliativum,* pouze se snaží o ukojení upíří žízně po krvi živoucí práce. Přivlastňování si práce v průběhu všech dvaceti čtyř hodin je proto vnitřním pudem kapitalistické výroby. Protože je však fyzicky nemožné, aby byly stejné pracovní síly vysávány průběžně ve dne i v noci, tak je pro překonání této fyzické překážky zapotřebí u pracovních sil spotřebovaných během dne a noci provádět výměnu, která se dá provádět různými metodami, například může být nařízeno, že jedna část personálu má jeden týden denní službu a druhý týden pak službu noční, a tak dále. Víme, že tato práce na směny panovala v anglickém bavlnářském průmyslu, když tento bujel ve svých začátcích, a nyní v současné době kromě jiných míst kvete v přádelnách bavlny v moskevské oblasti. Systematicky tento dvacetičtyřhodinový výrobní proces existuje ještě dnes v mnoha až dosud "svobodných" průmyslových odvětvích Velké Británie, kromě jiných v hutnictví, válcovnách a dalších podnicích na zpracování kovu v Anglii, Walesu a Skotsku. Pracovní proces zde zahrnuje kromě dvaceti čtyř hodin po šest pracovních dnů většinou také 24 hodin v neděli. Pracovníci jsou muži a ženy, dospělí a děti obou pohlaví. Děti a mladé osoby jsou všech věků od osmi (v ojedinělých případech od šesti) do osmnácti let. (92) V některých odvětvích dívky a ženy pracují také v noci společně s mužským personálem. (93)

Pokud odhlédneme od všeobecně škodlivých účinků noční práce, (94) tak nepřerušené, dvacetičtyřhodinové trvání výrobního procesu nabízí nanejvýš vítanou příležitost pro překračování hranice nominálního pracovního dne. Například ve výše zmíněném namáhavém průmyslovém odvětví oficiální pracovní den obnáší většinou 12 hodin na každého pracovníka, ať už nočních nebo denních hodin. Avšak nadpráce dále přes tuto hranici je v mnoha případech, abychom použili slova anglické oficiální zprávy, "vpravdě strašlivá" (truly fearful). (95)

"Není možné", říká zpráva, "aby si myslící člověk uvědomil ten objem práce, který vykonávají chlapci od devíti do dvanácti let, bez toho, že by došel k nezvratnému závěru, že takové zneužívání moci rodičů a zaměstnavatelů nesmí být nadále povoleno." (96)

"Ta praxe, nechat chlapce vůbec pracovat střídavě den a noc, jak v časové tísní, tak za normálního stavu, jak se zdá nevyhnutelně otevírá bránu tomu, aby tito nezřídka pracovali neúměrně dlouhou dobu. Tato doba je vskutku v některých případech nejen krutá, ale dokonce na děti neuvěřitelně dlouhá. Ve skupině několika chlapců se samozřejmě nezřídka stává, že jeden nebo více z nějakého důvodu chybí. Když se toto stane, tak jsou nahrazeni jedním nebo více chlapci, kteří pracují v jiné směně. To, že toto je běžný systém, je jasné z odpovědi jednoho vedoucího z jedné velké válcovny, který - když jsem se ho zeptal, jak jsou nahrazováni chlapci, kteří chybějí - odpověděl *Pane, já myslím, že to víte stejně jako já a tento fakt připustil.*" (97)

"V jedné válcovně, kde byla normální pracovní doba od šesti ráno do půl šesté odpoledne, pracoval jeden chlapec asi čtyři noci každý týden nejméně do půl deváté večer ... a to celkem šest měsíců."

"Jiný, devítiletý chlapec, občas dělal tři dvanáctihodinové směny za sebou, a když měl deset let, tak udělal dva dny a dvě noci za sebou."

"Třetí chlapec, nyní desetiletý ... pracoval od šesti od rána do půlnoci třikrát za sebou a do devíti večer v ostatních dnech."

"Další chlapec, nyní třináctiletý, pracoval od šesti ráno do poledne následujícího dne dohromady týden a občas tři směny dohromady, to je od pondělka ráno až do úterý do noci."

"Další, nyní dvanáct let, pracoval ve slévárně ve Stavely od šesti ráno do půlnoci dva týdny, než skončil, protože: *Už jsem dál nemoh.*"

"George Allinsworth, 9 let, sem přišel jako cellar-boy minulý pátek:

ráno jsme museli začít ve tři, takže jsem tu v noci zůstal, protože bydlím pět mil odsud. Spal jsem na podlaze u pece na zástěře a přikryl jsem se bundou. V dalších dvou dnech jsem tu byl v šest ráno. Jo! Je tu horko. Než jsem přišel sem, tak jsem skoro rok dělal tu samou práci v různých dílnách okolo. Tam jsem začínal taky ve tři ráno v sobotu - vždycky, ale měl jsem to blízko domů, takže jsem spal doma. V jiných dnech jsem začínal v šest ráno a padla bylo po šesté nebo sedmé večer."

A tak dále. (98)

Poslechněme si nyní, jak tento dvacetičtyřhodinový systém pojímá sám kapitál. Ony výstřelky - jeho zneužívání ke "krutému a neuvěřitelnému" prodlužování pracovního dne - přirozeně přechází mlčením. Kapitál hovoří pouze o "normální" formě toho systému.

Pánové Naylor a Vickers - majitelé oceláren - kteří zaměstnávají mezi šesti a sedmi sty osob, z nich pouze 10% pod 18 let, a z těchto jen 20 chlapců jako noční personál, hovoří takto:

"Ti chlapci horkem netrpí. Teplota je tam asi od 86° do 90° ... V kovárnách a válcovnách ruce pracují střídavě ve dne a v noci, avšak všechny ostatní práce jsou prováděny ve dne, to znamená od šesti ráno do šesti večer. V kovárně se pracuje od dvanácti do dvanácti. Některé z rukou pracují vždy v noci bez jakéhokoli střídání denní a noční práce ... Nenacházíme žádné rozdíly ve zdraví mezi těmi, kdo pravidelně pracují v noci a těmi, kdo pracují ve dne, a lidé pravděpodobně lépe spí, když mají stálou dobu odpočinku než když se střídá ... Asi 20 chlapců mladších osmnácti let pracuje v nočních směnách ... Bez mládenců pod 18 let pracujících v noci bychom to nezvládli. Důvodem by byl vzrůst výrobních nákladů ... Ve všech odděleních je obtížné získat vyučené ruce a hlavy, ale mládenců můžeme mít kolik chceme ... Kvůli malému podílu chlapců na našich zaměstnancích je pro nás toto téma (omezení noční práce) nedůležité a nezajímavé." (99)

Pan J. Ellis z firmy, kterou vlastní páni John Brown a spol., železářny a ocelárny zaměstnávající 3000 mužů a chlapců, a sice na jednu část té těžké práce "ve dne a v noci, na směny", vysvětluje, že v těžkých ocelárnách připadá jeden nebo dva chlapci na dva muže. Jejich podnik čítá 500 chlapců mladších osmnácti let a z nich asi 1/3, či-li 170, mladších třinácti let. K navrhované změně zákona se pan Ellis vyjadřuje takto:

"Nemyslím, že by se dalo něco vytknout požadavku, aby žádná osoba mladší osmnácti let nesměla pracovat déle než dvanáct hodin z dvaceti čtyř. Avšak nemyslím si, že by se mohlo stanovit jakékoli omezení pro noční práci chlapců starších dvanácti let. Dokonce bychom spíše připustili takový zákon, který by zakazoval zaměstnávání všech chlapců mladších třinácti nebo přímo čtrnácti let, než zákaz toho, aby chlapci, které už máme, pracovali v noci. Ti chlapci, kteří pracují v denních směnách, musejí také střídát a jít na noční, protože muži by nemohli pracovat pouze v noci; to by jim zničilo zdraví ... Myslíme si však, že noční práce střídaná po týdnu neškodí."

(Pánové Naylor a Vickers si naopak mysleli - ve shodě s prospěchem svého podniku - že periodické střídání noční práce může škodit.)

"ty lidi, kteří vykonávají střídavou noční práci, shledáváme stejně tak zdravými jako ty, kteří pracují pouze ve dne ... Naše námitky proti zákazu zaměstnávání chlapců mladších osmnácti let noční prací jsme činili kvůli zvýšeným výdajům, ale toto je také náš jediný důvod." (Jak cynicky naivní!) "Myslíme si, že by toto zvýšení bylo vyšší, než by tento obor, s patřičným přihlédnutím k jeho úspěšnému provádění, mohl dost dobře snést. (Jaká velkohubá frazeologie!) Práce je zde vzácná a mohl by jí být nedostatek, pokud by se taková regulace uplatnila." (to znamená, že by se Ellis, Brown a spol. mohli dostat do té fatální situace, že by museli platit plnou hodnotu pracovní síly) (100)

"Kyklopské železářny a ocelárny" pánů Cammell a spol. jsou na žebříčku velikosti vedle zmíněného Johna Browna a spol. Výkonný ředitel vládnímu komisaři panu Whiteovi písemně podal svou svědeckou výpověď, avšak později, když mu byl ten rukopis předložen ke kontrole, uznal za vhodné si jej ponechat. Avšak pan White má dobrou paměť. Přesně si vzpomíná, že pro tyto pány Kyklopy by byl zákaz noční práce dětí a mládeže "zcela nemožný a rovnal by se zastavení podniku". Přesto jejich podnik čítá o málo více než 6% chlapců mladších osmnácti a jen jedno procento chlapců mladších třinácti let! (101)

Na totéž téma hovoří pan E. F. Sanderson z firmy Sanderson, bratři a spol., Ocelárny, válcovny a kovářny v Attercliffe:

"Zákaz noční práce chlapců mladších osmnácti let by způsobil velké potíže. Ta hlavní potíž by spočívala v nárůstu nákladů při zaměstnávání mužů místo chlapců. Nemůžu říct, kolik by to bylo, ale pravděpodobně by to nebylo dost na to, aby výrobci mohli zvednout cenu oceli, následná ztráta by dopadla na ně, protože ti hrubí muži (jací tvrdohlaví lidé!) by ji odmítli zaplatit."

Pan Sanderson neví, kolik těm dětem platí, ale

"snad to činí 4 až 5 šilinků* týdně ... Ta práce pro chlapce je takového druhu, na kterou chlapci svými silami obecně ('obecně', pochopitelně ne vždy a v každém případě) stačí, následkem toho by při náhradě větší síla mužů nepřinesla žádný zisk, který by vyvážil tu ztrátu, nebo by se tak stalo jen v těch několika případech, kdy je kov těžký. Ti muži by nebyli rádi, že pod sebou nemají chlapce, protože muži nejsou tak poslušní. Kromě toho, chlapci musejí začínat jako mladí, aby se

naučili řemeslo. Pokud bychom chlapce mohli zaměstnávat pouze na denní práce, tak by to neplnilo ten účel."

A proč ne? Proč se chlapci své řemeslo nemohou naučit ve dne? Tvůj důvod?

"to kvůli mužům, kteří pracují po týdnech střídavě dny a noci. Ti muži by polovinu času byli odloučení od svých chlapců a ztratili by půlku zisku, který z nich mají. To školení, které tomu učni dávají, se považuje za část výnosu z chlapecké práce a takto tomu muži umožňují, aby ho měl levněji. Každý muž by chtěl polovinu z tohoto zisku."

Jinými slovy, páni Sandersonové by museli část mzdy dospělých mužů zaplatit z vlastní kapsy místo z noční práce těch chlapců. Zisk pánů Sandersonů by za této situace o něco poklesl, což je dobrý sandersonský důvod, proč se chlapci svému řemeslu nemohou naučit ve dne. (102) Kromě toho by to uvrhlo pravidelnou noční práci i na ty muže, kteří jsou nyní střídáni chlapci, a to by oni nevydrželi. Zkrátka a dobře, ty potíže by byly tak velké, že by pravděpodobně vedly k úplnému zrušení noční práce. "Co se týče samotné výroby oceli", říká E. F. Sanderson, "tak by se nezměnilo vůbec nic, ale!" Ale páni Sandersonové chtějí dělat víc než jen ocel. Děláním oceli je pouhou záminkou pro vydělávání. Tavící pece, válcovací linky, budovy, stroje, železo, uhlí, a tak dále, dělají více než jen to, že se proměňují na ocel. Jsou zde proto, aby nasály nadpráci, a za 24 hodin jí přirozeně nasají více než za hodin 12. Ony vskutku Sandersonům dávají z Boží vůle nárok na pracovní dobu určitého počtu rukou po celých 24 hodin, a pokud ty výrobní prostředky ztratí svou povahu kapitálu, tak jsou pro Sandersony čirou ztrátou, protože je jejich funkce nasávání práce přerušena.

"Ale potom by vznikla ztráta na nákladném strojovém vybavení, které by polovinu času leželo ladem, a pro určitý objem výrobků, který jsme za současného systému schopni vyrobit, bychom museli budovy a stroje zdvojnásobit, což by zdvojnásobilo náklady."

Ale proč si právě tito Sandersoni činí nárok na to privilegium mezi ostatními kapitalisty, kteří smějí nechávat lidi pracovat jen ve dne a jejichž budovy, strojové vybavení, suroviny proto v noci leží "ladem"?

"Je pravda", odpovídá E. F. Sanderson jménem všech Sandersonů, "že tato ztráta na strojích ležících ladem postihuje všechny podniky, ve kterých se pracuje pouze ve dne. Avšak v našem případě, kdy používáme tavné pece, by toto způsobilo ztráty navíc. Pokud bychom je udržovali v provozu, tak bychom plýtvali palivem" (místo toho, že nyní plýtváme životním materiálem pracovníků) "a pokud bychom je v provozu neudržovali, tak bychom ztratili čas jejich opětovným zapalováním a žhavením na potřebnou teplotu" (zatímco nyní má Sandersonovo příbuzenstvo na pracovní době zisk ze ztráty spánku leckdy osmiletých chlapců) "a samotné pece by změnami teplot trpěly" (zatímco změnami směn pracovníků přece netrpí). (103)

Poznámky:

(92) "Children's Employment Commission. Third Report" Komise pro dětskou práci. Třetí zpráva, Londýn 1864, strana IV, V, VI [zpět](#)

(93) Ve Staffordshire stejně jako v jižním Walesu byly v uhelných dolech a koksovnách zaměstnány mladé dívky a ženy nejen ve dne, nýbrž také v noci. Ve zprávách odevzdávaných parlamentu bylo toto často uváděno jako praxe, která je spojena s velkým a otevřeným zlem. Tyto ženy pracující společně s muži - oděvem od nich sotva odlišitelné a zašpiněné od prachu a dýmu - jsou vystaveny charakterovému mrzačení, protože ztrácejí svou důstojnost, což je téměř nevyhnutelný důsledek jejich neženského zaměstnání."

(v uvedeném 194, strana XXVI srovnej s "Fourth Report" (1865) 61, strana XIII)

Stejně tak je tomu ve sklárnách. [zpět](#)

(94) "Zdá se býti přirozeným", poznamenal jeden ocelářský továrník, který zaměstnává děti na noční práce, "že chlapci, kteří v noci pracují, nemohou ve dne spát a nemají pořádný klid, nýbrž příští den ustavičně sem tam pobíhají."

(v uvedeném, "Čtvrtá zpráva", 63, strana XIII)

O důležitosti slunečního světla pro vývoj a udržování těla jeden lékař kromě jiného poznamenává: "Světlo působí také přímo na tkáň těla, jimž dává tvrdost a pružnost. Svaly zvířat, jimž odepřeme normální množství světla, se stávají houbovitými a nepružnými, síla nervů v důsledku nedostatku podnětů ztrácí svůj tonus a jejich stavba, která se projevuje vzrůstem, je chatrná ... V případě dětí je stálý přístup dostatečného denního světla a přímého slunečního záření během části dne pro zdraví naprosto podstatný. Světlo pomáhá zpracování potravy na dobrou tvárnou krev a vytvrzuje žilky po tom, co se vytvoří. Působí rovněž jako podnět pro zrakové orgány a vyvolává tak větší činnost různých mozkových funkcí."

Pan W. Strange, vrchní lékař všeobecné nemocnice ve Worcesteru, z jehož spisu Zdraví (1864) je toto místo opsáno, v jednom dopise jednomu z vyšetřujících komisařů, panu Whiteovi:

"Nedávno jsem měl v Lancashire příležitost pozorovat účinky noční práce na děti v továrnách a v rozporu s oblíbenými ujištěními některých zaměstnavatelů rozhodně prohlašuji, že tím zdraví těch dětí trpí."

("Children's Employment Commission. Fourth Report" Komise pro zaměstnávání dětí. Čtvrtá zpráva, 284, strana 55)

To, že se vůbec takové věci stávají předmětem vážně míněných sporů, nejlépe ukazuje, jak kapitalistická výroba působí na "mozkové funkce" kapitalistů a jejich přísluhovačů. [zpět](#)

(95) v uvedeném 57, strana XII [zpět](#)

(96) v uvedeném (Čtvrtá zpráva, 1865, 58, strana XII) [zpět](#)

(97) v uvedeném [zpět](#)

(98) v uvedeném strana XIII

Stupeň vzdělání těchto "pracovních sil" přirozeně musí být takový, jak se projevil v následujících rozhovorech s jedním z vyšetřovacích komisařů!

Jeremiah Haynes, 12 let: "... Čtyřikrát čtyři je osm; čtyři čtyřky (4 fours) jsou 16 ... Král je ten, co má všechny peníze a zlato. (A king is him that has all the money and gold.) Máme jednoho krále, říká se, že je to královna, říkají jí princezna Alexandra. Říkají, že si vzala královnina syna. Královnin syn je ta princezna Alexandra. Princezna je muž."

William Turner, 12 let: "Ne, nežiju v Anglii. Myslím, že je to nějaká země, ale to jsem dřív nevěděl."

John Morris, 14 let: "Slyšel jsem říkat, že Bůh stvořil svět a že všichni lidé se utopili kromě jednoho, říkali, že ten jeden byl ptáčkem."

William Smith, 15 let: "Bůh stvořil muže, muž stvořil ženu."

Edward Taylor, 15 let: "Nevím nic o Londýnu."

Henry Matthewman, 17 let: "Chodil jsem do kaple, ale v poslední době jsem hodně chyběl. Kázali o jednom jménu, Ježíš Kristus, ale další už vám neřeknu a o něm vám taky nic neřeknu. Nebyl zabít, umřel jako jiní lidé. Tak nějak nebyl stejný jako jiní lidé, protože byl tak nějak pobožný a jiný ne."

(v uvedeném strana XV)

"Dábel je dobrá postava. Nevím, kde bydlí." "Kristus byl zlý muž." "Tato dívka napsala slovo God jako dog a neznala jméno královny."

(Komise pro zaměstnávání dětí, 5. zpráva, 1866, strana 55 a 278)

Stejný systém z uvedených kovohutí panuje ve sklářských hutích a v továrnách na papír. V těch továrnách na papír, kde se papír dělá na strojích, je noční práce pravidlem pro všechny procesy kromě třídění kusů. V některých případech se noční práce - na směny - provozuje nepřerušeno po celý týden, obvykle je to od nedělní noci do půlnoci následující soboty. Pracovníci denní směny pracují 5 dnů dvanáct a jeden den 18 hodin, noční směna pracuje 5 nocí dvanáct a jednu noc 6 hodin, každý týden. V jiných případech pracuje každá směna 24 hodin, střídají se obden jedna s druhou. Jedna směna vždy pracuje 6 hodin v pondělí a 18 hodin v sobotu, aby měla celkově 24 hodin. V jiných případech byl zaveden prostřední systém, ve kterém všichni pracovníci od papírenských strojů pracují každý den v týdnu 15 až 16 hodin. Tento systém, jak říká vyšetřovací komisař Lord, zdá se spojuje obě zla dvanáctihodinové a dvacetičtyřhodinové směny. Děti mladší třinácti let, mládež mladší osmnácti let a ženy pracují v tomto nočním systému. Někdy - v tom dvanáctihodinovém systému - museli kvůli chybějícím v druhé směně

odpracovat dvě směny - 24 hodin. Výpovědi svědků dokládají, že chlapci a dívky velmi často dělají přesčas, které se nezřídka protáhnou na 24, i 36 hodin nepřerušené práce. V "průběžném a nezměnitelném" procesu glazurování se nacházejí dvanáctileté dívky, které po celý měsíc pracují 14 hodin denně, "bez jakéhokoli pravidelného odpočinku nebo přerušení kromě dvou nebo nanejvýš tří půlhodinových přestávek na jídlo". V některých továrnách, kde byla pravidelná noční práce zcela zrušena, se pracuje neúměrně mnoho přesčasů a "to často v těch nejšpinavějších, nejvíce horkých a monotónních procesech".

("Children's Employment Commission. Report IV" Komise pro zaměstnávání dětí. Zpráva IV, 1865, strana XXXVIII a XXXIX) [zpět](#)

(99) "Fourth Report etc." Čtvrtá zpráva atd., 1865, 79, strana XVI [zpět](#)

(100) v uvedeném 80, strana XVI, XVII [zpět](#)

(101) v uvedeném 82, strana XVII [zpět](#)

(102) "V naší vnímavé a přemýšlivé době jeden nestojí za nic, pokud na všechno - i na to nejhorší a nejšilenější - neumí uvést dobrý důvod. Všechno, co je na světě zkažené, je zkažené z dobrých důvodů." (Hegel,* v uvedeném strana 249) [zpět](#)

(103) "Children's Employment Commission. Fourth Report", 1865, 85, strana XVII

Na podobné nežné úvahy pana sklářského továrníka o tom, že "pravidelné přestávky na jídlo" nejsou u dětí možné, protože určité množství tepla, které z pecí unikne, by bylo "čirou ztrátou", nebo-li by bylo "promrháno", odpovídá vyšetřující komisař White naprosto jinak, než Ure,* Senior* a jejich mizerní němečtí nohsledi jako Roscher* a podobní, dojatí "šetrností", "odříkáním" a "spořivostí" kapitalistů při vydávání svých peněz a jejich timur-tamerlánským* mrháním lidskými životy:

"Pokud by byla zajištěna pravidelná strava, tak by určité množství tepla mohlo být promrháno nad nynější množství, pravděpodobně se však v peněžní hodnotě nevyrovná mrhání životní silou (the waste of animal power), které právě probíhá ve sklárnách po celém království na dorůstajících chlapcích, kteří nemají dost klidu na to, aby si pohodlně snědli jídlo a potom měli trochu klidu na jeho trávení."

(v uvedeném strana XIV)

A toto se děje v "roce pokroku" 1865! Pokud odhlédneme od vydávání síly při zvedání a nošení, tak takové dítě v hutích, které vyrábějí láhve a flintové sklo, během neustálého provádění své práce napochoduje 15 až 20 (anglických) mil za 6 hodin! A tato práce často trvá 14 až 15 hodin! V mnoha těchto sklářských hutích panuje, jako v moskevských přádelnách, systém šestihodinových směn.

"Během pracovní doby v týdnu je šest hodin tou nejdelší nepřerušenou periodou odpočinku, a z toho je třeba odečíst čas na příchod a odchod z továrny, mytí, oblékání, stravování se, všechno to také stojí čas. Tak skutečně zbývá jen ta nejkratší doba klidu. Žádný čas na hru a čerstvý vzduch, kromě toho, který je na účet spánku, který je tak nepostradatelný pro děti, které v takovém horkém vzduchu vykonávají takovou namáhavou práci ... Ten samotný krátký spánek je přerušován tím, že se to dítě ve dne nebo v noci vzbudí kvůli okolnímu hluku."

Pan White udává příklady, kdy jeden chlapec pracoval 36 hodin vkuse; jiný, kdy chlapci od dvanácti let horečně pracovali do dvou do rána a poté spali v huti až do pěti do rána (3 hodiny!), aby se znova pustili do denní práce!

"Ten objem práce", říkají redaktoři všeobecné zprávy, Tremeneere a Tufnell, "který chlapci, dívky a ženy během své denní nebo noční směny (spell of labour) vykonají, je úžasný."

(v uvedeném strana XLIII a XLIV)

Zatímco v té samé době, pozdě večer, sebeodříkající Sklářský Kapitál, posílen portským, vrávorá na cestě z klubu domů a idiotsky mumlá:

"Britons never, never shall be slaves!"* [zpět](#)

5. Boj za normální pracovní den.

Zákony vynucující prodloužení pracovního dne od poloviny 14. do konce 17. století

"Co je to pracovní den?"

Jak dlouhá je ta doba, během které smí kapitál spotřebovávat pracovní sílu, jejíž denní hodnotu platí?

Jak dalece se může pracovní den prodloužit za pracovní dobu nutnou pro reprodukci samotné pracovní síly?

Na tyto otázky, jak jsme viděli, kapitál odpovídá:

Pracovní den činí plných 24 hodin s odečtením těch několika hodin odpočinku, bez kterých by pracovní síla znovu ve službě absolutně selhala. Především se rozumí samo sebou, že pracovník během svého dne života není ničím jiným než pracovní silou, a proto je veškerý jeho disponibilní čas přirozeně a po právu pracovní dobou, přísluší tedy sebezahodnocování kapitálu. Čas na lidské vzdělávání, na duševní vývoj, na naplnění společenských funkcí, na styk s přáteli, na svobodnou hru tělesných a duševních sil, samotný sváteční čas neděle - i v zemi sabatistů (104) - naprostá zbytečnost! Avšak ve svém nezměrném slepém pudu, ve svém upířím hladu po nadpráci, kapitál překonává nejen morální, nýbrž také čistě fyzické maximální hranice pracovního dne. Uzurpuje si čas na růst, vývoj a zdravou péči o tělo. Bere si čas potřebný pro pobyt na čerstvém vzduchu a slunečním světle. Ukusuje čas na jídlo a všude, kde je to možné, ho připojuje k samotnému výrobnímu procesu, takže se jídlo k pracovníkovi přidává jako k pouhému výrobnímu prostředku, podobně jako uhlí k parnímu stroji a olej či vazelína do soukolí. Zdravý spánek pro nastřádání, obnovení a občerstvení životní síly redukuje na tolik hodin strnulosti, kolik je pro oživení absolutně vyčerpaného organismu nezbytně nutné. Místo toho, aby normální udržování pracovní síly určovalo hranici pracovního dne, tak naopak to největší možné denní vynakládání pracovní síly, jakkoli nezdravě násilné a bolestné, určuje pracovníkovu dobu odpočinku. Kapitál se nezajímá o délku života pracovní síly. To, co ho zajímá, je jen a pouze to maximum pracovní síly, které se za jeden pracovní den může dát do práce. Tohoto cíle dosahuje zkracováním života pracovní síly, podobně jako zemědělec, který chce rychle zbohatnout a zvyšuje výnosy vyčerpáváním půdy.

Kapitalistická výroba, která je v podstatě produkcí nadhodnoty - nasáváním nadpráce - tedy prodlužováním pracovního dne neprodukuje jen chřadnutí lidské pracovní síly, která je zbavována svých normálních morálních i fyzických podmínek vývoje a činnosti. Ona produkuje předčasné vyčerpání a oslabení samotné pracovní síly. (105) Ona prodlužuje produkční dobu pracovníka během daného časového úseku tím, že zkracuje dobu jeho života.

Hodnota pracovní síly však v sobě zahrnuje hodnotu těch zboží, která jsou zapotřebí pro obnovu pracovníka, nebo-li pro pěstění potomků pracující třídy. Jestliže tedy nepřirozené prodlužování pracovního dne, o které se kapitál ve svém neomezeném pudu po sebezahodnocování tolik snaží, zkracuje dobu života jednotlivých pracovníků a tím také trvání jejich pracovní síly, pak je nutná rychlejší náhrada opotřebovaných pracovníků, do obnovy pracovní síly tedy vstupují vyšší náklady pro opotřebení, zcela tak jako je denně se obnovující část hodnoty nějakého stroje tím vyšší, čím rychleji se opotřebovává. U kapitálu se proto jeví, že by mu na normálním pracovním dnu mělo záležet.

Otrokář koupí svého pracovníka stejně jako svého koně. Tím, že ztratí otroka, ztratí také kapitál, který musí novým nákladem nahradit na trhu s otroky. Avšak

"rýžová pole ve státu Georgia a bažiny v Mississippi by mohly mít na lidské tělo osudné účinky; avšak mrhání lidskými životy, které obdělávání těchto oblastí vyžaduje, není tak velké, že by se nedalo nahradit z bohatých oblastí ve státech Virginia a Kentucky. Ekonomická rozvaha, která by za normálních okolností mohla nabízet jistý druh jistoty lidského zacházení s otroky, protože by se udržování otroka ztotožňovalo se zájmy jeho pána, se po zavedení trhu s otroky naopak proměňuje na základ nejzazšího dření otroka, neboť jakmile může být nahrazen přísunem ze zahraničních zásob, tak se trvání jeho života stává méně důležitým než jeho produktivita během tohoto trvání. V zemích s čerstvým přísunem otroků je proto nejvyšším cílem otrokářského hospodaření zavést tu neúčinnější ekonomii tím, že se z lidského majetku (human chattle) za co nejkratší dobu vydře co nejvíce výkonu. Právě u tropického hospodaření, kde jsou roční zisky často rovny celkovému kapitálu plantáží, se život negra obětuje nejbezhledněji. Zemědělství Západní Indie pro obrovské bohatství za stovky let spolklo milióny africké rasy. Dnes je to Kuba, jejíž zisky se počítají v miliónech a jejíž majitelé plantáží jsou knížaty, kde vidíme třídu otroků, jejíž značná část je každý rok naprosto zničena nejhruší výživou a nekonečnou vyčerpávající dřinou." (106)

Mutato nomine de te fabula narratur!*

Místo "obchod s otroky" čti "pracovní trh", místo "Kentucky a Virginia" čti "Irsko a zemědělské oblasti Anglie, Skotska a Walesu", místo "Afriky" si dosad' "Německo"! Slyšeli jsme, jak přepracovávání ničí pekaře v Londýně, a přesto je londýnský pracovní trh stále přeplněný německými i jinými zájemci o smrt v pekařství. Hrnčířství je, jak jsme viděli, jedním z těch odvětví průmyslu, kde se pracovníci dožívají nejnižšího věku. Chybějí kvůli tomu hrnčíři? Josiah Wedgwood,* vynálezce moderního hrnčířství, původem sám obyčejný pracovník, v roce 1785 v dolní sněmovně prohlásil, že celá výroba zaměstnává 15 až 20 tisíc osob. (107) V roce 1861 činilo zalidnění městských sídel tohoto průmyslu ve Velké Británii 101 tisíc 302 lidí.

"Průmysl zpracování bavlny trvá devadesát let ... Trvá po tři generace anglické rasy a já věřím, že mohu s jistotou říci, že během té doby jím bylo utraceno devět generací továrních pracovníků." (108)

Ovšem v ojedinělých dobách horečného rozmachu se na pracovním trhu tvořily značné díry. Tak například v roce 1834. Nyní však páni továrníci navrhli sociálním úředníkům (Poor Law Commissioners), aby "přelidnění" ze zemědělských oblastí poslali na sever, a vysvětlili to tím, že "továrníci je absorbují a spotřebují". Toto byla jejich vlastní slova. (109)

"Se souhlasem sociálního úřadu byli vysláni agenti ... V Manchesteru byla zřízena kancelář, do které byly zasílány seznamy těch pracovníků ze zemědělských oblastí, kteří chtěli zaměstnání, a jejich jména byla zaregistrována. Výrobci tuto kancelář navštěvovali a vybírali si takové osoby, které potřebovali; když si takové osoby vybrali, tak dali pokyn, aby byly poslány do Manchesteru, a ony byly poslány, označované jako balíky zboží, po kanálech na nákladních lodích, jiní putovali po silnici a mnoho z nich bylo nalezeno vyhladovělých ztracených na cestě. Z tohoto systému se stal běžný obchod. Toto parlamentní shromáždění tomu bude těžko věřit, ale říkám Vám, že tyto převozy lidského masa byly časté, tak často bylo prodáváno těm manchesterským výrobcům, jak často jsou otroci prodáváni pěstitelům bavlny ve Spojených Státech ... V roce 1860 'bylo zpracování bavlny na vrcholu' ... Výrobci znovu zjistili, že mají málo rukou... Přihlásili se u 'dodavatelů masa' (flesh agents), jak byli tito nazýváni. Ti agenti se vydali na pastviny na jihu Anglie, na pastviny v hrabství Dorsetshire, do nížin v Devonshire, k pastevcům z Wiltshire, avšak marně. To 'přelidnění' již bylo 'absorbováno'."

List "Bury Guardian" plakal, že po uzavření francouzsko-anglické obchodní dohody mohlo být absorbováno deset tisíc a brzy by bylo zapotřebí třicet nebo čtyřicet tisíc pracovníků pro Lancashire. Poté, co agenti a sub-agenti obchodu s masem v roce 1860 zemědělské oblasti pročesali téměř bez výsledku, tak se

"zástupci továrníků obrátili na pana Villierse, ředitele sociálního úřadu (President of the Poor Law Board) s žádostí o získání chudých dětí ze sirotčinců pro Lancashire." (110)

Zkušenost kapitalistovi obecně ukazuje, že je stále přelidněno, to znamená přelidněno ve vztahu k okamžité potřebě zhodnocení kapitálu, ačkoli je toto přelidnění tvořeno chřadnoucimi, brzy umírajícími, rychle se zmenšujícími a takřkájící nezrale trhanými generacemi lidí. (111) Chápajícímu pozorovateli ta zkušenost ovšem na druhé straně ukazuje, jak rychle a hluboce kapitalistická výroba, která z hlediska dějin lidstva začala sotva včera, vytrhla životní sílu národa i s kořeny, jak je degenerace průmyslového obyvatelstva zpomalována pouze neustálým vstřebáváním přirozených životních prvků z venkova a jak už samotní venkovští pracovníci, navzdory čistému vzduchu a principu přirozeného výběru, který mezi nimi panuje a který nechává vyrůst pouze ty nejsilnější jedince, začínají vymírat. (112) Kapitál, který má tak "dobré důvody", aby zapřel utrpení generace pracovníků, která ho obklopuje, se při svém praktickém pohybu vyhlídkou na budoucí zkažení lidstva a následné nezadržitelné vylidnění řídí asi tak málo a tak hodně jako Země možným pádem do Slunce. Při každém chytračení s akcemi každý ví, že ta bouřka jednou musí udeřit, avšak každý doufá, že udeří do hlavy bližního poté, co jsme si my sami nachytali zlatý déšť a uklidili ho do bezpečí.

Apres moi le déluge!*

To je heslo každého kapitalisty a každého národa kapitalistů. Kapitál je proto bezohledný vůči zdraví a délce života pracovníků všude tam, kde není společností k ohleduplnosti přinucen. (113) Na nářky ohledně tělesného a duševního chřadnutí, předčasné smrti, trýzni z přepracovávání, kapitál odpovídá: Mělo by nás to trápit, jestliže to rozmnožuje naše potěšení (náš zisk)?

Toto však v celku nezávisí na dobré či zlé vůli jednotlivého kapitalisty. Volná konkurence způsobuje, že vnitřní zákony kapitalistické výroby jednotlivého kapitalistu k tomuto donutí zvenčí. (114)

Uzákonnění normálního pracovního dne je výsledkem mnohasetletého boje mezi kapitalistou a pracovníkem. Přesto dějiny tohoto boje ukazují dva protichůdné proudy. Porovnejme například anglické tovární zákonodárství naší doby s anglickými pracovními stanovami od čtrnáctého až hluboko do poloviny osmnáctého století. (115) Zatímco moderní tovární zákon pracovní den násilně zkracuje, tak se ho ony stanovy snažily násilně prodloužit. Avšak nároky kapitálu v jeho embryonálním stadiu - kdy si zajišťuje právo nasávat dostatečné množství nadpráce nikoli jen pouhou nutností ekonomických vztahů, nýbrž také pomocí státní moci - se zdají být velmi střídme pokud je porovnáme s ústupky, které ve své dospělosti musí neochotně a s nářky dělat. Trvalo staletí, než se "svobodný" pracovník v důsledku vyvinutého kapitalistického výrobního způsobu k němu staví svobodně - to znamená, že je za cenu svých obvyklých životních prostředků společensky nucen prodat celou svou aktivní dobu života, vskutku celou svou pracovní schopnost, prodat své vrozené jmění za kus žvance. Je proto přirozené, že prodlužování pracovního dne, které se kapitál od poloviny 14. až do konce 17. století prostřednictvím státní moci snažil plnoletým pracovníkům vnutit, se přibližně shoduje s mezí pracovní doby, která byla v druhé polovině 19. století vůči proměně dětské krve na kapitál tu a tam vytýčena státem. To, co je například dnes ve státě Massachusetts - až donedávna v nejsvobodnějších státech severoamerické republiky - vyhlášeno jako státní mez pracovní doby dětí mladších dvanácti let, to byl ještě v Anglii v polovině 17. století normální pracovní den zdatných řemeslníků, robustních venkovských pacholků a silných kovářů. (116)

První "Statute of Labourers"* (Eduard III., 23. rok jeho vlády, 1349) našly svou bezprostřední záminku (nikoli svou příčinu, neboť zákonodárství tohoto druhu trvá dál staletí poté, co ta záminka zmizela) ve velkém moru, který zdecimoval obyvatelstvo, takže - jak říká jeden torystický spisovatel: "Potíže při získávání pracovníků za rozumných podmínek (to je za cenu, která by zaměstnavatelům ponechala rozumné množství nadpráce) vzrostly natolik, že už je naprosto nebylo možno tolerovat." (117) Rozumné mzdy za práci byly proto nadiktovány zákonem stejně jako hranice pracovního dne. Ten poslední bod, který nás zde pouze zajímá, se opakuje ve Stanovách z roku 1496 (za Jindřicha VII). Pracovní den všech řemeslníků (artificers) a zemědělců měl tehdy od března do září, což se však nikdy neprosadilo, trvat od pěti od rána do sedmi až osmi večer, avšak doba na jídlo činila jednu hodinu na snídani, jednu a půl hodiny na oběd a půl hodiny na svačinu o čtvrté, tedy přesně dvakrát tolik, jako podle nyní platného Zákona o továrnách. (118) V zimě se mělo pracovat od pěti hodin ráno až do tmy, s těmi samými přestávkami. Stanovy královny Alžběty z roku 1562 ponechávají délku pracovního dne pro všechny pracovníky "najaté za denní či týdenní mzdu" nedotčenu, snaží se však omezit přestávky na dvě a půl hodiny v létě a dvě hodiny v zimě. Oběd měl trvat jen jednu hodinu a "ten půlhodinový odpolední spánek" měl být povolen pouze od poloviny května do poloviny srpna. Za každou hodinu nepřítomnosti měla být ze mzdy stržena jedna pence. V praxi však byly vztahy pracovníků mnohem příznivější než podle zákoníku. Otec politické ekonomie a do jisté míry objevitel statistiky - William Petty* - v jednom spise, zveřejněném v poslední třetině 17. století, říká:

"Pracovníci" (labouring men, v té době zemědělci) "pracují 10 hodin denně a týdně mají 20 krát jídlo, jmenovitě v pracovních dnech tři a v neděli dvě; z čehož je jasné, že kdyby se mohli v pátek večer postit a najíst se za hodinu a půl, zatímco jim to trvá dvě - od jedenácti do jedné; takto by pracovali o 1/20 více a ztratili by o 1/20 méně, a výše zmíněná daň by se takto dala vybrat." (119)

Neměl Dr. Andrew Ure* pravdu, když Dvanáctihodinový zákon z roku 1833 odmítnul jako návrat do doby temna? Ta nařízení z těch Stanov i ta, o kterých se zmínil Petty, ovšem platila také pro učně. Jak to však s dětskou prací vypadalo ještě na konci 17. století můžeme vidět na následující stížnosti:

"Naši mladí zde v Anglii nedělají nic až do doby, než vstoupí do učení, a pak přirozeně potřebují dlouhou dobu - sedm let - než se z nich stanou dokonalí řemeslníci."

Naproti tomu Německo je známé tím, že tam jsou děti z luk alespoň "vychovávány k trošce zaměstnání". (120)

Ještě v průběhu větší části 18. století, až do epochy velkého průmyslu, se kapitálu v Anglii nepodařilo, aby se placením týdenní hodnoty pracovní síly zmocnil celého pracovníka týdne, výjimku však tvořili pracovníci v zemědělství. Ta okolnost, že mohli celý týden žít ze mzdy za 4 dny, se pracovníkům nezdála být dostatečným důvodem k tomu, aby pro kapitalistu pracovali také v těch zbylých dvou dnech. Tuto svéhlavost jedni angličtí ekonomové ve službách kapitálu zuřivě strhali, druzí pak ty pracovníky

obhajovali. Poslechněme si například polemiku mezi Postlethwaytem,^{*} jehož Obchodní slovník měl tehdy ten samý ohlas, jako mají dnes podobné spisy MacCullocha^{*} a MacGregora, a již citovaného autora "Essay on Trade and Commerce" [\(121\)](#)

Postlethwayt kromě jiného říká:

"Nemůžeme těch několik zjištění uzavřít bez toho, aniž bychom si nevšimli té absurdní poznámky z mnoha úst: že jestliže mohou chudí pracovníci za pět dnů vydělat dostatek k tomu, aby se uživil, tak nebudou pracovat všech šest. Ti, kdož toto tvrdí, z toho důvodu vyvozují nutnost toho, aby se pomocí daní zdrazily dokonce i nutné životní prostředky nebo aby se zavedla jakákoli jiná opatření proto, aby byli řemeslníci a dělníci přinuceni pracovat bez přestávky celých šest dnů v týdnu. Dovolte mi prosím, abych měl na tu věc názor odlišný od těch velkých politiků, kteří usilují o věčné otroctví pracujících lidí v tomto království; oni zapomínají na to lidové pořekadlo "jen práce a žádná hra". Copak se Angličané nechlubí duchaplností a zručností svých řemeslníků a dělníků, kteří až doposud dávali obecný věhlas a důvěru v Britské zboží? A čemu za to vděčíme? Pravděpodobně ničemu jinému než tomu, že pracující lidé odpočívali po svém. Pokud by byli povinni dít se celý rok, všech šest dnů v týdnu, stále opakovat tu samou práci, neotupilo by to jejich duchaplnost a nezpůsobilo by to jejich hloupost místo čilosti a zručnosti? A neztratili by spíše naši řemeslníci svůj věhlas, kdybychom se ho snažili udržet takovým věčným otroctvím? ... A jaký to druh mistrovství bychom měli očekávat od takto popoháněných zvířat? ... Mnoho z nich za čtyři dny vykoná tolik práce, kolik Francouz za pět nebo šest. Avšak pokud mají být Angličané věčnými dřiči, tak se musíme bát, že zdegenerují pod úroveň Francouzů. Naši lidé jsou známí válečným hrdinstvím a neříkáme snad, že za to vděčíme dobrému anglickému pečenému hovězímu s pudinkem v jejich břichu, stejně tak jako jejich zásadovému duchu svobody? A proč by tato vynikající duchaplnost a zručnost našich řemeslníků a dělníků neměla být důsledkem té jejich svobody, kdy si mohou dělat, co chtějí? Já doufám, že je nikdy nepřipravíme o ta privilegia a o tak dobrý život, ze kterého jejich duchaplnost a odvaha pocházejí." [\(122\)](#)

Autor "Essay on Trade and Commerce" na to odpovídá:

"Jestliže má být každý sedmý den z boží vůle volno, tak to zahrnuje také to, že se ostatních šest dnů má věnovat práci" (tím myslí věnovat kapitálu, jak brzy uvidíme) "jistě to nebudeme považovat za kruté, jestliže se k tomu budou lidé nutit ... Protože lidstvo je obecně ve své přirozenosti náchylné k hovění si a netečnosti, tak tu pravdu osudně zakoušíme na chování našeho dělného obyvatelstva, které v průměru nepracuje více než čtyři dny v týdnu, pokud okolnosti značně neprodraží potraviny ... Nazvěme všechny nutné životní prostředky chudých jedním jménem, řekněme jim například pšenice a předpokládejme, že ... by bušl pšenice stál pět šilinků^{*} a že by dělník vydělával šilink denně, pak by musel pracovat pouze pět dnů v týdnu. Pokud by ale bušl pšenice stál čtyři šilinky, tak by musel pracovat už jen čtyři dny. Ale mzdy jsou v tomto království mnohem vyšší v poměru k cenám nutných životních prostředků ... dělník, který pracuje čtyři dny, má nadbytek peněz, aby mohl nečinně žít po zbytek týdne. ... Doufám, že jsem řekl dost na to, aby střídání práce šest dnů v týdnu nebyla brána jako otroctví. Naši pracovníci to tak dělají a, jak se zdá, jsou nejšťastnějšími ze všech našich chudých, [\(123\)](#) také Holanďani to tak dělají ve svých manufakturách a zdají se být velmi šťastnými lidmi. Francouzi to také tak dělají, pokud práci nepřerušují svátky. [\(124\)](#) Avšak naše obyvatelstvo si osvojilo zdání, že jako Angličané mají od narození právo na více svobody a nezávislosti než obyvatelstvo jakékoli jiné země Evropy. Tato myšlenka by mohla být užitečná, pokud by měla podpořit hrdinství našich vojáků. Avšak čím méně tuto myšlenku mají chudí dělníci, s jistotou tím lépe pro ně samotné i pro stát. Pracující by si nikdy neměli myslet, že jsou nezávislí na svých představených... Je velmi nebezpečné povzbuzovat lůzu v průmyslové zemi jako je ta naše, kde má snad sedm lidí z osmi malý nebo žádný majetek. [\(125\)](#) Ten lék nebude dokonalý, dokud naši chudí pracující nebudou přinuceni pracovat šest dnů v týdnu za to samé, co dnes vydělají za dny čtyři." [\(126\)](#)

K účelu, jako například k "vykořenění lenosti, prostopášnosti a blouznění o svobodě" - čti jako "snížení příspěvků na chudé, podpoření ducha průmyslu a snížení cen práce v manufakturách" - náš upřímný ochránce kapitálu navrhuje osvědčený prostředek: ti pracovníci, kteří zůstanou odkázáni na veřejnou dobročinnost - jedním slovem žebráci - by měli být zavřeni do "ideální dílny" (ideal workhouse). "Taková dílna musí být domem hrůzy (house of terror)" [\(127\)](#) V tomto "domě hrůzy", v tomto "ideálním pracovním domě", by se mělo pracovat "14 hodin denně, avšak s přestávkami na vhodnou stravu, takže by zbylo plných 12 pracovních hodin" [\(128\)](#)

Dvanáct pracovních hodin denně v "ideální dílně", v "domě hrůzy" z roku 1770! O šedesát tři let později, v roce 1833, když anglický parlament ve čtyřech průmyslových odvětvích zkrátil pracovní den dětí od třinácti do osmnácti let na plných 12 pracovních hodin, tak se zdálo, že přišel Soudný den anglického průmyslu! V roce 1852, když si Ludvík Bonaparte snažil upevnit pozici u buržoazie tím, že chtěl prodloužit legální pracovní den, tak francouzští pracující jednohlasně protestovali, že "ten zákon, který omezuje pracovní den na 12 hodin, je tím jediným dobrodiním, které jim ze zákonů Republiky zůstalo" ! [\(129\)](#) V Žurichu je práce dětí starších deseti let omezena na 12 hodin; v Aargau byla v roce 1862 práce dětí od třinácti do šestnácti let zkrácena z 12 a půl hodiny, v Rakousku v roce 1860 pro děti od čtrnácti do šestnácti let na 12 hodin. [\(130\)](#) Jaký že to "pokrok od roku 1770" by chtěl Macaulay^{*} "s jásotem" vítat?!

"Dům hrůzy" pro žebráky, o kterém duše kapitálu v roce 1770 ještě jen snila, se o několik let později povznese na obrovskou dílnu pro samotné dělníky z manufaktur. Jmenoval se továrna. A tentokrát ideál blednul před skutečností.

Poznámky:

(104) Například v Anglii je na venkově stále ještě sem tam nějaký pracovník odsouzen do vězení pro znesvěcení sabatu prací na své zahrádce před svým domem. Tentýž pracovník je potrestán za porušení smlouvy, nepřijde-li v neděli z těch samých náboženských pohnutek do práce v kovohutích, papírnách či sklárnách. Pokud se znesvěcování sabatu odehrává při procesu "zhodnocování" kapitálu, tak o něm pravověrný parlament nechce nic slyšet. V jednom memorandu (srpen 1863), ve kterém londýnští nádeníci z obchodů s rybami a drůbeží požadují zrušení nedělní práce, se píše, že jejich práce trvala průměrně 15 hodin denně během prvních šesti dnů v týdnu a 8 až 10 hodin v neděli. Z toho spisu se zároveň dozvídáme, že tato "nedělní práce" je podporována zejména mlsným gurmánstvím aristokratických svatoušek z Exeter Hall. Tito "svatí", tolik horliví "in cute curanda",^{*} prokazují svou křesťanskost oddaností, s jakou snášejí přepracovávání, strádání a hlad třetích osob. Obsequium ventris istis (pracovníkům) perniciosius est.^{*} [zpět](#)

(105) "V našich dřívějších zprávách jsme znovu a znovu uváděli zjištění od různých zkušenějších továrníků, ze kterých vyplývá, že práce přesčas ... v sobě s jistotou nese to nebezpečí, že se pracovní síla člověka předčasně vyčerpá."
(v uvedeném 64, strana XIII) [zpět](#)

(106) Cairnes,^{*} "The Slave Power", strana 110, 111 [zpět](#)

(107) John Ward, "History of the Borough of Stoke-upon-Trent" Dějiny okresu Stoke nad Trentem, Londýn 1843, strana 42 [zpět](#)

(108) Ferrandova řeč v dolní sněmovně z 27. dubna 1863 [zpět](#)

(109) "That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers."
(v uvedeném) [zpět](#)

(110) Pan Villiers musel, navzdory své nejlepší vůli, návrhy pánů továrníků "zákonně" odmítnout. Páni však dosáhli svého díky úslužnosti místních sociálních úřadů. Pan A. Redgrave, tovární inspektor, ujišťuje, že tentokrát ten systém, podle kterého sirotci a chudé děti "zákonně" platili jako učni, "nebyl doprovázen těmi starými chybami" - (o těchto "chybách" více u Engelse, v uvedeném) - ačkoli v jednom případě byl "systém zneužit u dívek a mladých žen, které byly ze skotských zemědělských oblastí odvezeny do hrabství Lancashire a Cheshire". V tomto "systému" továrník se sociálními úřady uzavřel smlouvu na dobu určitou. Živil, šatil a ubytoval ty děti, a dával jim drobné kapesné. Zvláště zní následující poznámka pana Redgrave, pokud si uvědomíme, že v samotných těch letech prosperity anglického bavlnářského průmyslu je rok 1860 jedinečným a kromě toho mzdy za práci byly vysoké, protože mimořádná poptávka po práci narážela na vylidnění v Irsku, na nevídané vystěhovávání z anglických a skotských zemědělských oblastí do Austrálie a Ameriky, na snížení počtu obyvatelstva v některých anglických zemědělských oblastech z části v důsledku úspěšně dokončeného zničení jeho životaschopnosti, z části v důsledku dřívějšího odčerpání disponibilního obyvatelstva obchodníky s lidským masem. A navzdory tomu všemu pan Redgrave říká:
"Tento druh práce" (těch dětí ze sirotčinců) "je však vyhledáván pouze tehdy, když už se nedá najít žádná jiná, neboť je to práce drahá (high-priced labour). Obvyklá mzda za práci třináctiletého chlapce je asi 4 šilinky týdně; pokud se však má 50 nebo 100 takových chlapců ubytovat, šatit, živit, lékařsky opatrovat a

mít pro ně vhodný dozor, a ještě jim nadto dávat kapesné, tak je to za 4 šilinky na hlavu a týden neproveditelné."

("Reports of the Inspectors of Factories for 30th April 1860", strana 27)

Pan Redgrave zapomněl říci, jak toto všechno zvládne udělat za 4 šilinky mzdy pro svého chlapce sám ten pracovník, jestliže továrník toho není schopen pro 50 či 100 chlapců, kteří jsou ubytováni, živeni a dohlíženi pohromadě. Abych zabránil vyvození chybných závěrů z toho textu, tak zde musím ještě poznamenat, že anglický bavlnářský průmysl - od doby svého podřízení Zákonu o továrnách z roku 1850 s jeho regulací pracovní doby, a tak dále - musí být považován za vzorný anglický průmysl. Anglický pracovník v průmyslu zpracování bavlny stojí v každém ohledu výše než jeho kontinentální kolega, který s ním sdílí jeho osud.

"Pruský tovární pracovník pracuje nejméně o 10 hodin týdně více než jeho anglický protivník, a pokud je zaměstnán doma na svém vlastním tkalcovském stavu, tak padají i tyto meze."

("Reports of Inspectors of Factories 31st October 1855", strana 103)

Výše zmíněný tovární inspektor Redgrave po Průmyslové výstavě roku 1851 cestoval na Kontinent, zvláště do Francie a Pruska, aby prozkoumal stav tamějších továren. O pruském továrním pracovníkovi říká:

"Dostává takovou mzdu, která mu stačí na obstarání jednoduché stravy a toho mála pohodlí, na které je zvyklý a se kterým se spokojí ... Žije hůře a pracuje usilovněji než jeho anglický protivník."

("Reports of Inspectors of Factories 31st October 1853", strana 85) [zpět](#)

(111) "Přepřacovaní umírají s udivující rychlostí; avšak místa těch, kteří umírají, jsou okamžitě znovu zaplněna, a tyto časté změny postav nevyvolávají na jevišti žádné změny."

E. G. Wakefield,* "England and America", Londýn 1833, svazek I, strana 55 [zpět](#)

(112) Viz "Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. 1863" Šestá zpráva o veřejném zdraví, zveřejněná v Londýně 1864. Tato zpráva pojednává zejména o pracovnících v zemědělství.

"Sutherland ... je obvykle dáván za příklad vysoce rozvinutého okresu ... avšak ... poslední průzkum odhalil, že dokonce zde - v okresu kdysi proslulém silnými muži a dobrými vojáky - obyvatelstvo zdegenerovalo na bídou a zakrnělou rasu. V těch nejzdravějších místech - na svazích kopců obrácených k moři - jsou obličeje vyhladovělých dětí stejně bledé, jako kdyby vyrůstaly v prohnílé vzduchu londýnské uličky.

(W. Th. Thornton. "Overpopulation and its Remedy" Přelidnění a lék na něj, v uvedeném na stranách 74, 75)

Vlastně se podobají těm třiceti tisícům "statných horalů", které Glasgow ukrývá ve svých uličkách a dvorcích společně s prostitutkami a zloději. [zpět](#)

(113) "Ačkoli je zdraví obyvatelstva velmi důležitým prvkem národního kapitálu, bohužel musí být řečeno, že třída zaměstnavatelů doposud nebyla příliš snaživá při ochraně a péči o tento poklad ... K ohledu vůči zdraví dělníků byli přinuceni majitelé továren."

(Times, 5. listopad 1861)

"Lidé z West Riding oblékli lidstvo ... zdraví pracovníků bylo obětováno a ta rasa za pár generací musela zdegenerovat. Avšak přišla reakce. Zákon, který vydal Lord Shaftesbury,* omezil dobu dětské práce", a tak dále.

("Report of the Registrar-General," za říjen 1861) [zpět](#)

(114) Proto například v memorandu z počátku roku 1863 vidíme, že 26 firem, které vlastní rozsáhlé hrnčířské dílny ve Staffordshire, mezi nimi také Josiah Wedgwood a synové, píše petici za "nějaké zákonné ustanovení". Konkurence ostatních kapitalistů jim neumožňuje žádné dobrovolné omezení pracovní doby dětí, a tak dále.

"To zlo, na které si stěžujeme, je tak veliké, že by mu jakákoli dohoda mezi výrobcí nemohla zabránit. ... Všechny tyto body jsme zvážili a dospěli jsme k přesvědčení, že je potřebné nějaké zákonné ustanovení."

("Children's Employment Commission" Report I, 1863, strana 322) [zpět](#)

(115) Tyto pracovní stanovy, které nacházíme současně také ve Francii, v Nizozemí a v dalších zemích, byly v Anglii formálně zrušeny až v roce 1813 poté, co už byly z výrobních vztahů dlouho odstraněny. [zpět](#)

(116) "Žádné dítě mladší dvanácti let nesmí být v žádné továrně zaměstnáno více než 10 hodin denně." ("General Statutes of Massachusetts" Všeobecné stanovy státu Massachusetts, hlava 60, § 3.

Ty stanovy byly vydávány mezi lety 1836 až 1858)

"Práce vykonávaná během doby deseti hodin kterýkoli den ve všech továrnách zpracovávajících bavlnu, vlnu, hedvábí, papír, sklo a len, nebo v dílnách zpracovávajících železo a mosaz, musí být považována za zákonnou denní práci. Budiž stanoveno, že od této chvíle nesmí být žádný nezletilý žádán či držen v práci více než deset hodin za jakýkoli den nebo 60 hodin za jakýkoli týden; a že od této chvíle nesmí být žádný nezletilý mladší deseti let v tomto státě zaměstnán v jakékoli továrně."

("State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc." Stát New Jersey, Zákon na omezení pracovní doby atd., § 1 a 2. Zákon z 18. března 1851)

"Žádný nezletilý, který dosáhl dvanácti let a je mladší patnácti let, nesmí být zaměstnán v jakékoli továrně více než 11 hodin za jakýkoli den, a nesmí pracovat před pátou hodinou ranní a po půl osmé hodiny večerní."

("Revised Statutes of the State of Rhode Island etc." Novelizované stanovy státu Rhode Island atd., hlava 139, § 23, 1. červenec 1857) [zpět](#)

(117) J. B. Byles, "Sophisms of Free Trade" Sofistika svobodného obchodu, 7. vydání, Londýn 1850, strana 205

Tentýž tory* ostatně připouští:

"Parlamentní zákony, které regulovaly mzdy na úkor pracovníka a ve prospěch zaměstnavatele, trvaly po dlouhou dobu 464 roků. Obyvatelstvo se zvětšilo. Tyto zákony pak byly shledány - a skutečně se staly - nadbytečnými a obtěžujícími." [zpět](#)

(118) J. Wade k těmto Stanovám učinil správnou poznámku:

"Ze Stanov z roku 1496 vyplývá, že výživa tvořila ekvivalent poloviny příjmu řemeslníka a poloviny příjmu zemědělce. Toto poukazuje na vyšší míru nezávislosti pracovníka než jaká se vyskytuje dnes, kdy výživa zemědělského a řemeslného pracovníka tvoří mnohem větší část jejich mzdy."

(J. Wade, v uvedeném strana 24, 25 a 577)

Ten názor, že by tento rozdíl měl být způsoben nepoměrem mezi dnešním a tehdejším rozdílem mezi cenami výživy a oblečení vyvrací už ten nejpopravnější pohled na "Chronicon Preciosum etc.", biskup Fleetwood, 1. vydání Londýn 1707, 2. vydání Londýn 1745 [zpět](#)

(119) William Petty, "Political Anatomy of Ireland 1672", vydáno 1691, strana 10 [zpět](#)

(120) "A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry" Pojednání o nutnosti podpory mechanického průmyslu, Londýn 1690, strana 13.

Macaulay, který zfalšoval anglické dějiny kvůli zájmům Whigů a buržoazie, prohlašuje:

"Ta praxe dávat děti předčasně do práce ... dosáhla v 17. století takového rozsahu, který se zdá být - jestliže ho porovnáme s rozsahem výrobního systému - téměř neuvěřitelným. Ve městě Norwich - v hlavním sídle oděvního průmyslu - byl šestiletý tvoreček shledán vhodným pro práci. Několik spisovatelů z té doby, mezi nimi někteří, kteří byli považováni za nesmírně dobročinné, s jásotem uvádějí ten fakt, že pouze v tom jednom městě chlapci a dívky velmi nízkého věku vytvářejí bohatství, které jejich nutné životní prostředky převyšuje o dvanáct tisíc liber ročně. Čím pečlivěji zkoumáme minulost, tím více důvodů nalézáme pro to, abychom nesouhlasili s těmi, kdo si představují, že naše doba zplodila nová společenská zla ... Neboť nová je pouze inteligence a humanita, která je dokáže vyléčit."

("History of England" Dějiny Anglie, svazek 1, strana 417)

Macaulay mohl dále uvést, že "nesmírně dobročinní" *amis du commerce* v 17. století "s jásotem" vyprávějí, jak bylo v jednom chudobinci v Holandsku zaměstnáno čtyřleté dítě a že se tento příklad *vertu mise en pratique** objevoval ve všech spisech humanistů jako byl Macaulay až do doby Adama Smitha.* Je pravdou, že s příchodem velkých dílen, narozdíl od ruční práce, se ukazují stopy vykořisťování dětí, které vždy do jisté míry existovalo u sedláků a bylo tím rozvinutější, čím tíživěji sedlák nesl své jho. Tendence kapitálu je zřejmá, avšak ta samotná fakta se ještě objevují ojediněle podobně jako dvouhlavé

děti. Proto byla "s jásosem" prozíravými *amis du commerce* označena jako zvláště zajímavá a obdivuhodná, a doporučena k napodobování. Tentýž skotský patolízal a krasomluvk Macaulay říká: "Dneska posloucháme řeči o zpátečnictví a vidíme pouze pokrok."
Jaké oči! A zvláště pak uši! [zpět](#)

(121) Mezi těmi, kdo pracovníky obžalovával, je tím nejtvrdším v textu zmíněný anonymní autor spisu "An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc.", Londýn 1770. Již dříve se k tomu tématu vyjádřil ve svém spise "Consideration on Taxes", Londýn 1765.

Na té samé straně stál také Polonius* Arthur Young,* nevýslovný statistický žvanil.

Mezi těmi, kdo pracovníky obhajoval, stojí v první řadě:

Jacob Vanderlint* ve svém "Money answers all things", Londýn 1734,

Reverend Nathaniel Forster, D. D.* ve svém "An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions", Londýn 1767,

Dr. Price, a zejména také

Postlethwayt ve svém Dodatku k "Universal Dictionary of Trade and Commerce" stejně jako v "Great-Britain's Commercial Interest explained and improved", 2. vydání, Londýn 1759.

Ta samotná fakta konstatuje mnoho dalších tehdejších autorů, kromě jiných Josiah Tucker.* [zpět](#)

(122) Postlethwayt, v uvedeném, "First Preliminary Discourse" První předběžné pojednání, strana 14 [zpět](#)

(123) "An Essay etc."

On sám na straně 96 vypráví, v čem tkví v roce 1770 to "šťěstí" anglických zemědělských pracovníků.

"Jejich pracovní síla je stále vypjatá; nemohou žít za méně než za kolik žijí a nemohou už pracovat tvrději." [zpět](#)

(124) Protestantismus hraje důležitou roli při genezi kapitálu už jen tím, že skoro všechny tradiční svátky proměnil na pracovní dny. [zpět](#)

(125) "An Essay etc.", strana 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57 [zpět](#)

(126) v uvedeném strana 69

Jacob Vanderlint už v roce 1734 vysvětlil, že to tajemství stížností kapitalistů na lenost pracujícího lidu je jednoduché. Oni si činili nárok na to, aby lid za tu samou mzdu pracoval místo čtyř celých šest dnů. [zpět](#)

(127) "An Essay etc." strana 242, 243:

"Ideální dílna musí být 'domem hrůzy' a nikoli úkrytem pro chudé, kde jsou teple a dobře oblékáni, dostávají bohatou stravu a pracují jen trochu." [zpět](#)

(128) "In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour."

(v uvedeném strana 260)

"Francouzi", říká, "se našim entuziastickým ideálům svobody smějí."

(v uvedeném strana 78) [zpět](#)

(129) "Odmítali zvláště práci přes 12 hodin denně, protože ten zákon, který stanovil tuto pracovní dobu, je jediným dobrem, které jim zůstalo ze zákonů Republiky."

("Reports of Inspectors of Factories", 31. říjen 1856, strana 80)

Francouzský Dvanáctihodinový zákon z 5. září 1850 - poměšťanštěné vydání dekretu dočasné vlády z 2. března 1848 - je rozšířen na všechny provozovny bez rozdílu. Před tímto zákonem byl pracovní den ve Francii neomezen. V továrnách činil 14, 15 i více hodin. Viz M. Blanqui,* "Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848" O pracující třídě ve Francii po roce 1848. Pan Blanqui - ekonom, nikoli revolucionář - prozkoumal podmínky pracujících na základě vládního pověření. [zpět](#)

(130) Belgie se s ohledem na regulaci pracovního dne projevuje také jako typický buržoazní stát. Lord Howard z Waldenu, anglický zplnomocněnec v Bruselu, 12. května 1862 oznamuje ministerstvu zahraničí:

"Ministr Rogier mě informoval, že dětská práce není omezena ani všeobecným zákonem, ani místními vyhláškami; a že za poslední tři roky vláda na každém svém zasedání chtěla navrhnout zákon, který by ji upravoval, ale vždy narazila na nepřekonatelné překážky úzkostlivého odporu vůči jakémukoli zákonu, který by narušoval princip dokonalé svobody práce." ! [zpět](#)

6. Boj za normální pracovní den. Zákonem vynucené omezení pracovní doby. Anglické tovární zákonodárství od roku 1833 do roku 1864

Poté, co kapitál potřeboval staletí, aby pracovní den prodloužil na jeho normální maximální hranici a potom za tuto hranici dále až k hranici přirozeného dne o délce 12 hodin, [\(131\)](#) tak se mu nyní, po zrodu velkého průmyslu v poslední třetině 18. století, podařila násilná, kvapná a lavinovitá změna. Každé omezení dané zvykem či přírodou, věkem či pohlavím, dnem či nocí, bylo smeteno. Samotné pojmy dne a noci - ve starých stanovách selsky jednoduché - natolik splývají, že jeden anglický soudce ještě v roce 1860 musel předvést skutečný talmudský ostrovtip, aby rozsudkem prohlásil, co je den a co noc. [\(132\)](#) Kapitál si užíval své orgie.

Jakmile se pracující třídě, omámené vřavou výroby, do značné míry vrátilo vědomí, tak počal její odpor - nejprve v domovině velkého průmyslu - v Anglii. Během tří desetiletí však zůstaly ústupky, které si vyvzdorovala, čistě nominální. Parlament od roku 1802 do roku 1833 vydal 5 pracovních zákonů, byl však natolik mazaný, že na jejich nucené zavedení a potřebný úřední personál nedal ani vindru. [\(133\)](#) Zůstala pouze slova na papíře.

"Je skutečností, že před zákonem z roku 1833 bylo s dětmi a mládeží pracováno (were worked) celou noc, celý den, nebo tak i tak podle libosti." [\(134\)](#)

Teprve až od Továrního zákona z roku 1833, který zahrnoval zpracování bavlny, vlny, lnu a hedvábí, se v moderním průmyslu datuje existence normálního pracovního dne. Nic necharakterizuje ducha kapitálu lépe než dějiny anglického továrního zákonodárství od roku 1833 do roku 1864!

Ten zákon z roku 1833 vyhláší, že obvyklý tovární pracovní den by měl začínat o půl šesté ráno a končit o půl deváté večer, a v těchto mezích - v úseku patnácti hodin - mělo být zákonem dovoleno používat mladé osoby (to znamená mezi třinácti a osmnácti lety) v kteroukoli dobu za předpokladu, že jedna a tatáž mladá osoba nebude pracovat více než 12 hodin během jednoho dne, s výjimkou jistých zvláštních vyjmenovaných případů. Sekce 6 toho zákona stanovuje, že "během každého dne musí být pro každou takovou osobu s omezenou pracovní dobou vymezena hodina a půl na jídlo". Používání dětí mladších devíti let bylo - s později uvedenou výjimkou - zakázáno a práce dětí od devíti do třinácti let byla omezena na 8 hodin denně. Noční práce - to znamená podle tohoto zákona mezi půl devátou večer a půl šestou ráno - byla zakázána pro všechny osoby mezi devíti a osmnácti lety.

Ti zákonodárci byli daleko od toho, že by se chtěli být jen dotknout svobody kapitálu při vysávání dospělých pracovních sil, nebo-li - jak to nazývali - "svobody práce" - že vymysleli vlastní systém, aby se tomuto možnému důsledku zákona, ze kterého jim hrůzou vstávaly vlasy na hlavě, předešlo.

"To veliké zlo továrního systému, jak je nyní zaveden", říká první zpráva Ústřední rady Komise z 28. června 1833, "se nám jevílo jako to, že je zde nutnost, aby dětské práce byly prováděny po celou dobu trvání práce dospělých. Jediným lékem na toto zlo, kromě omezení práce dospělých, které by podle našeho názoru stvořilo zlo ještě větší než je to, jež má být odstraněno, se zdá být plán, podle kterého by pracovaly dvě směny dětí."

Pod názvem "práce na směny" ("System of Relays" - slovo "relay" v Angličtině stejně jako ve Francouzštině znamená výměnu poštovních koní na určených stanicích) byl proto tento "plán" zaveden, takže například od půl šesté ráno do půl druhé odpoledne pracovala jedna směna dětí od devíti do třinácti let a od půl druhé odpoledne do půl deváté večer pak druhá směna, a tak dále.

Jako odměnu za to, že páni továrníci všechny zákony o dětské práci vydané během posledních dvaadvaceti let drze ignorovali, jim však nyní tu pilulku ještě pozlatili. Parlament stanovil, že po prvním březnu 1834 žádné dítě mladší jedenácti let, po prvním březnu 1835 žádné dítě mladší dvanácti let a po prvním březnu 1836 žádné dítě mladší třinácti let nesmí v továrně pracovat déle než 8 hodin! Tento "liberalismus" tolik ohleduplný vůči "kapitálu" byl o to více hoden uznání, když doktor Farre, Sir A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, pan Guthrie, a další, zkrátka ti nejvýznamnější londýnští lékaři a chirurgové ve svých svědeckých výpovědích před Dolní komorou prohlásili, že *periculum in mora!*[*](#)

Doktor Farre se vyjádřil ještě o něco hruběji:

"Vydávání zákonů je stejně tak nutné pro předcházení úmrtí ve všech formách, kde může být přivozeno předčasně, a na tuto" (tovární formu) "musí být nahlíženo jako na jeden z nejkrutějších způsobů, jak ho přivodit." (135)

Tentýž "reformní" parlament, který z jemnocitu vůči pánům továrníkům ještě na léta upoutal děti mladší třinácti let v pekle 72-hodinové týdenní tovární práce, naproti tomu v emancipačním zákonu, který také podával svobodu po kapkách, zakázal, aby byl jakýkoli negerský otrok ponechán v práci déle než 45 hodin týdně!

Tím jemnocitem však kapitál nebyl usmířen a nyní spustil několikaletou a hlasitou agitaci. Jednalo se v ní hlavně o věk pro ty kategorie, které byly pod názvem "dítě" omezeny na 8 hodin práce a podřízeny určité povinné školní docházce. Podle kapitalistické antropologie člověk přestává být dítětem od deseti či nanejvýš jedenácti let. Čím více se blížil osudný rok 1836 - termín plného zavedení toho zákona - tím divočejší byl ryk továrnické lůzy. A skutečně se jí podařilo vládu natolik zastrašit, že v roce 1835 navrhl, aby se termín "dětský věk" snížil ze třinácti na dvanáct let. Mezitím hrozivě rostl tlak zvenčí. Dolní sněmovna už neměla odvalu. Odmítla hodit třináctileté děti do mlýna kapitálu na déle než 8 hodin denně, onen zákon z roku 1833 vstoupil v plnou platnost a zůstal beze změn až do června 1844.

Během toho desetiletí, kdy zákon nejdříve částečně a pak zcela reguloval práci v továrnách, oplývaly oficiální zprávy továrních inspektorů stížnostmi na nemožnost jeho provádění. Protože zákon z roku 1833 Pánu z Kapitálu umožňoval, aby v libovolném okamžiku patnáctihodinového úseku od půl šesté ráno do půl deváté večer nechal každou "mladou osobu" a každé "dítě" začít dvanácti či osmihodinovou práci, přerušit ji, ukončit a rovněž mohl přidělit různé časy na jídlo, tak páni brzy vynalezli nový systém práce na směny, podle kterého se ti pracovní koně nestřídají v určených stanicích, nýbrž se na měnicích se stanicích vždy znova zapráhnou. Nebudeme se zastavovat u krásy tohoto systému, protože se k němu později budeme muset vrátit. Na první pohled je však jasné, že se to přičilo nejen duchu, ale také literě zákona. Jak měli tovární inspektoři při tomto komplikovaném sledování každého jednoho dítěte a mladé osoby vynucovat zákonem předepsanou pracovní dobu a čas na jídlo? Nepotrestán, ten starý surový zlořád ve velké části továren opět brzy rozkvétl. Na jedné schůzce s ministrem vnitra (1844) tovární inspektoři prokazovali nemožnost jakékoli kontroly v tom nově vymyšleném systému směn. (136) Mezitím se však okolnosti velmi změnily. Tovární pracovníci si od roku 1838 jako svůj ekonomický - a Chartisté jako svůj politický - volební slogan zvolili deseti hodinový zákon. Jedná část továrníků, která provoz ve svých továrnách podřídila zákonu z roku 1833, v memorandech předhodila parlamentu stížnost na nekalou "konkurenci" "falešných kolegů", kterým jejich větší drzost nebo šťastnější místní okolnosti umožňovaly zákon porušovat. K tomu ještě, při tom, jak chce továrník vždy povolit uzdu staré chamtivosti, mluvčí a političtí vůdci třídy továrníků zaujali jiný postoj a změnili řeč vůči pracovníkům. Spustili válečné tažení za zrušení zákona o obilí a k vítězství potřebovali pomoc pracovníků! Proto jim slíbili nejen dvojnásobně velký bochník chleba, ale také přijetí deseti hodinového zákona v tisícileté říši Svobodného obchodu. (137) Tím méně tedy mohli bojovat proti nařízení, které mělo pouze přivést k uskutečnění zákon z roku 1833. Při ohrožení svého svatého zájmu - pozemkové renty - se nakonec bouřili Toryové,* filantropicky rozhořčení nad "hanebnými praktikami" (138) svých nepřátel.

Takto vznikl dodatečný tovární zákon ze 7. června 1844. V platnost vstoupil 10. září 1844. Vytváří novou skupinu chráněných pracovníků - ženy nad 18 let. Tyto byly v každém ohledu postaveny na roveň mladým osobám, jejich pracovní doba byla omezena na 12 hodin, noční práce zakázána, a tak dále. Poprvé bylo tedy zákonodárství přinuceno, aby přímo a oficiálně regulovalo práci plnoletých. Ve Zprávě o továrnách z let 1844 - 1845 se ironicky píše:

"Nevíme ani o jednom případě, kdy by si dospělé ženy na tento zásah do svých práv stěžovaly." (139)

Práce dětí mladších třinácti let byla zkrácena na šest a půl, a za určitých podmínek, na sedm hodin denně. [\(140\)](#) Aby se odstranilo obcházení zákona při té klamné "práci na směny", tak zákon kromě jiného zavedl následující důležité detailní ustanovení:

"Pracovní den dětí a mladých osob se počítá od toho okamžiku, kdy jakékoli dítě či mladá osoba toho rána začne pracovat."

Takže když například dítě A začne pracovat v 8 hodin ráno a dítě B v 10 hodin ráno, tak musí přesto dítě B pracovní den skončit v tutéž hodinu jako dítě A. Začátek pracovního dne musí být udán prostřednictvím veřejných hodin, například z nejbližšího vlakového nádraží, podle kterých se řídí tovární zvon. Továrník musí na továrnu umístit tučně tištěnou ceduli, na které je udán začátek, konec a přestávky pracovního dne. Děti, které začnou pracovat dopoledne před dvanáctou hodinou, nesmějí být znova použity po jedné hodině polední. Odpolední směna tedy musí být složena z jiných dětí než směna dopolední. Ta hodina a půl na jídlo musí být pro všechny chráněné pracovníky vymezena ve stejnou denní dobu, nejméně však jednu hodinu před třetí hodinou odpolední. Děti a mladé osoby nesmějí být používány déle než 5 hodin před jednou hodinou odpoledne bez toho, aby měly nejméně půlhodinovou přestávku na jídlo. Děti, mladé osoby nebo ženy během času určeného na jídlo nesmějí zůstat v jakékoli tovární místnosti, kde probíhá pracovní proces, a tak dále.

Co jsme viděli: Tato přesná ustanovení, která s vojenskou uniformitou podle zvuku zvonce řídí dobu, hranice a přestávky práce, v žádném případě nebyla produktem parlamentního vymýšlení. Postupně se vyvinula ze vztahů jako přírodní zákony moderního výrobního způsobu. Jejich formulování, oficiální uznání a vyhlášení státem byla výsledkem dlouhotrvajících třídních zápasů. Jedním z jejich prvních důsledků byl ten, že stejným omezením praxe podřídila také pracovní den dospělých mužských továrních pracovníků, neboť ve většině výrobních procesů byla spolupráce s dětmi, mladými osobami a ženami nezbytná. Dvanáctihodinový pracovní den byl proto v období 1844 - 1847 v celku normální a uniformní ve všech průmyslových odvětvích podřízených továrním zákonům.

Továrníci však tento "pokrok" nedopustili bez jednoho kompenzačního "kroku zpět". Dolní sněmovna na jejich popud snížila minimální věk zaměstnávaných dětí z devíti na osm let, aby kapitálu zajistila "dodatečnou dodávku továrních dětí", na kterou měli od Boha poprávu nárok. [\(141\)](#)

Roky 1846 - 1847 tvoří jednu epochu v ekonomických dějinách Anglie. Zrušení Obilných zákonů, odstranění dovozních cel na bavlnu a dalších surovin, svobodný obchod prohlášen za nejvyšší cíl! Zkrátka, nastala ta tisíciletá říše. Na druhé straně, hnutí Chartistů a agitace za desetihodinovou pracovní dobu v těch letech dosáhla svého vrcholu. Spojence našli v Toryích, kteří bažili po pomstě. Navzdory fanatickému odporu věrolomné liberální fronty s Brightem* a Cobdenem* v čele, desetihodinový zákon, o který Chartisté tak dlouho usilovali, parlamentem prošel.

Nový tovární zákon z 8. června 1847 stanovil, že od 1. července 1847 vstoupilo v platnost předběžné zkrácení pracovního dne "mladých osob" (od třinácti do osmnácti let) a všech pracovníků na 11 hodin, od 1. května 1848 však vstoupilo v platnost definitivní omezení na 10 hodin. V ostatních bodech byl ten zákon pouze pozměňujícím dodatkem k zákonu z roku 1833 a 1844.

Kapitál podnikl předběžné tažení, aby plnému účinku zákona 1. května 1848 zabránil. A sice, měli to být sami pracovníci, údajně zkušeností poučení, kdo měl pomoci zničit jejich vlastní dílo. Byl pro to vybrán příhodný okamžik.

"Musíme si vzpomenout, že v důsledku hrozné krize v letech 1846 - 1847 byla mezi továrními pracovníky velká bída, neboť mnoho továren pracovalo jen krátce a ostatní byly zastaveny. Značný počet pracovníků se proto ocitl v té nejtěžší situaci, mnoho z nich v dluhích. Proto se bylo možno se značnou jistotou domnívat, že dají přednost delší pracovní době, aby zahladili své minulé ztráty, aby splatili dluhy či aby ze zástavárny dostali zpět svůj nábytek nebo nahradili majetek, který prodali, nebo aby pro sebe a své rodiny pořídili nové oblečení." [\(142\)](#)

Páni továrníci se přirozený účinek těchto okolností snažili vystupňovat všeobecným snížením mezd o 10 procent. Toto se stalo takřikajíc slavnostním zahájením nové liberální éry. Poté následovalo další snížení o 8 a 1/3 procenta, jakmile se pracovní den zkrátil na 11 hodin, a o dvojnásobek, jakmile byl definitivně zkrácen na 10 hodin. Tam, kde to poměry dovozovaly, tam byly mzdy sníženy nejméně o 25 procent.

(143) S takto dobře připravenou šancí byla mezi pracovníky zahájena agitace za odvolání zákona z roku 1847. Žádný prostředek ke zradě, svodu a vyhrožování při tom nebyl promarněn, ale všechno zbytečně. S ohledem na ten půl tucet peticí, ve kterých si pracovníci museli stěžovat na "utlačování zákonem", sami ti prosebníci u ústního slyšení prohlásili, že jejich podpisy byly vynuceny. "Jsou utlačováni, avšak někým jiným než továrním zákonem." (144) Když se továrníkům nepodařilo pracovníky přimět mluvit tak, jak potřebovali, tak tím hlasitěji ve jménu pracovníka sami křičeli v tisku a parlamentu. Stěžovali si na tovární inspektory, že jsou jako nějací inkvizitoři, kteří ve své snaze o nápravu světa nemilosrdně obětují nešťastného pracovníka. Ani tento manévř jim nevyšel. Tovární inspektor Leonard Horner předložil mnoho výpovědí svědků, které získal jak osobně tak od svých podřízených inspektorů v továrnách v Lancashire. Přibližně 70 procent vyslyšaných se vyslovilo pro 10 hodin, mnohem menší část pro 11 hodin a zcela nevýznamná minorita pro starých 12 hodin. (145)

Dalším "dobrosrdečným" manévrem byl ten, kdy dospělé mužské pracovníky nechali pracovat 12 až 15 hodin a poté tuto skutečnost prohlásili za to nejlepší vyjádření toho, co si proletáři od srdce přejí. Avšak ten "nemilosrdný" tovární inspektor Leonard Horner byl znova na místě. Většina "přesčasářů" nám řekla,

"že by rozhodně dali přednost desetihodinové práci za nižší mzdu, ale neměli na výběr; tolik jich bylo bez práce, tolik jich bylo nuceno pracovat jako obyčejní kusaři (piecers), že kdyby nepřijali delší pracovní dobu, tak by na jejich místo okamžitě nabrali někoho jiného, takže před nimi stálo rozhodnutí: buď pracovat delší dobu - nebo být na dlažbě." (146)

To předběžné tažení kapitálu se nezdařilo a desetihodinový zákon vstoupil 1. května 1848 v platnost. Mezitím však fiasko strany Chartistů, jejíž vůdce byl uvězněn a organizace rozprášena, otráslo sebedůvěrou anglické pracující třídy. Brzy na to pařížské červnové povstání a jeho krvavé potlačení, jak v kontinentální Evropě tak i v Anglii, sjednotilo všechny frakce vládnoucí třídy - vlastníky pozemků a kapitalisty, burzovní spekulanty a kramáře, protekcionisty a liberály, vládu a opozici, kněžoury a volnomyšlenkáře, mladé kurvy a staré jeptišky - ve společném úsilí o záchranu vlastnictví, náboženství, rodiny a společnosti! Pracující třída byla všude dána do klatby a bylo s ní nakládáno podle "loi des suspects".* Páni továrníci se tedy nemuseli ženýrovat. Otevřenou revoltou rozvrátili nejen desetihodinový zákon, ale také celé zákonodárství, které se od roku 1833 nějak snažilo nasadit uzdu "svobodnému" vysávání pracovní síly. Byla to miniaturní proslavery rebellion* prováděná více než dva roky s cynickou bezohledností a teroristickou energií, a přišla je o to levněji, že rebelující kapitalista neriskoval nic kromě kůže svého pracovníka.

Abychom pochopili, co následovalo, tak si musíme vzpomenout, že všechny tři tovární zákony z let 1833, 1844 a 1847 byly v platnosti, pokud pozdější nepozměňoval předchozí; že žádný z nich neomezoval pracovní den mužských pracovníků starších osmnácti let a že od roku 1833 byl ten patnáctihodinový úsek od půl šesté ráno do půl deváté večer zákonným "dnem", během něhož bylo možno za předepsaných podmínek vykonávat tu dvanácti a později desetihodinovou práci mladých osob a žen.

Továrníci začali tu a tam s propouštěním části, někdy poloviny, mladých osob a pracovníků a naproti tomu znova zavedli již téměř zapomenutou noční práci pro dospělé mužské pracovníky. Křičeli, že desetihodinový zákon jim nedává žádnou jinou možnost! (147)

Druhý krok se zaměřoval na zákonné přestávky na jídlo. Poslechněme si tovární inspektory:

"Od omezení pracovní doby na 10 hodin továrníci tvrdí - ačkoli svůj názor ještě v praxi do důsledků neuskutečnili - že když se například pracuje od devíti hodin ráno do sedmi do večera, tak splňují zákonné předpisy tím, že dají jednu hodinu na jídlo před devátou ráno a půl hodiny po sedmé večer, tedy jednu a půl hodiny. V některých případech nyní povolují půl nebo celou hodinu na oběd, zároveň však tvrdí, že nemají vůbec žádnou povinnost vymezit jakoukoli část z té hodiny a půl během toho desetihodinového pracovního dne." (148)

Ti páni továrníci tedy tvrdili, že ta trapně přesná ustanovení zákona z roku 1844 o časech na jídlo pracovníkům pouze dovolují, aby se najedli a napili před vstupem do továrny a po jejím opuštění, tedy u sebe doma! A proč by pracovníci nemohli obědovat před devátou ráno? Královští právníci ovšem rozhodli, že ty časy na jídlo

"musejí být vymezeny v přestávkách během skutečného pracovního dne a že je nezákonné nechat lidi bez přestávky pracovat od devíti od rána do sedmi do večera deset hodin v kuse." [\(149\)](#)

Po těchto roztomilých demonstracích kapitál vedl svou revoltu prostřednictvím jednoho kroku, který liteře zákona z roku 1844 odpovídal a byl tedy legální:

Zákon z roku 1844 sice zakázal, aby děti od osmi do třinácti let, které byly zaměstnány před dvanáctou dopoledne, byly znova zaměstnány po jedné hodině odpoledne. Žádným způsobem však nereguloval tu šest a půl hodinovou práci těch dětí, jejichž pracovní doba začala o dvanácté nebo později! Osmileté děti proto mohly být, pokud začaly pracovat o dvanácté, používány od dvanácti do jedné, jednu hodinu; od dvou do čtyř odpoledne, dvě hodiny, a od pěti do půl deváté večer, tři a půl hodiny; všechno to bylo v rámci těch zákonných šesti a půl hodin! Nebo ještě lépe. Aby se jejich používání lépe sladilo s prací dospělých mužských pracovníků do půl deváté večer, tak stačilo, aby jim továrníci před druhou hodinou odpoledne nedali žádnou práci a mohli je potom v továrně držet nepřetržitě až do půl deváté večer!

"A nyní se výslovně přiznává, že se - v důsledku touhy továrníků nechat své stroje běžet déle než 10 hodin - v Anglii zavedla praxe nechávat osmi až třináctileté děti obou pohlaví po odchodu všech mladých osob a žen samotné s dospělými muži až do půl deváté večer." [\(150\)](#)

Pracovníci a tovární inspektoři z hygienických a morálních důvodů protestovali. Ale kapitál odpověděl:

"Mé skutky na mou hlavu! Žádám si svého práva!
Odevzdejte mi, co mi právem náleží!"

Skutečně, podle statistiky předložené dolní sněmovně 26. července 1850, bylo ke dni 15. července 1850 této "praxi", navzdory všem protestům, podrobena 3732 dětí ze 257 továren. [\(151\)](#) A to ještě není všechno! Šelmí oko kapitálu odhalilo, že zákon z roku 1844 sice nedovoluje pětihodinovou dopolední práci bez nejméně třicetiminutové přestávky na občerstvení, ale nic podobného nepředepisuje pro odpolední práci. Proto si žádal a vynucoval to potěšení nechávat osmileté děti nepřetržitě od dvou odpoledne do půl deváté večer nejen dít, ale také hladovět!

"Tak tak, z jeho prsou,
jak praví smlouva"
[\(152\)](#)

To Shylockovo* lpění na liteře zákona z roku 1844 - pokud šlo o regulaci dětské práce - však mělo pouze zprostředkovat otevřenou revoltu proti tomu samému zákonu ohledně regulace práce "mladých osob a žen". Vzpomínáme si, že hlavním smyslem a obsahem onoho zákona bylo odstranění té "klamně práce na směny". Továrníci svou revoltu zahájili jednoduchým prohlášením, že ty sekce zákona z roku 1844, které zakazují libovolné užívání mladých osob a žen v libovolných kratších úsecích toho patnáctihodinového továrního dne, by

"zůstaly poměrně neškodné (comparatively harmless), pokud by pracovní doba byla omezena na 12 hodin. Za desetihodinového zákona jsou však nesnesitelnou strastí (hardship)." [\(153\)](#)

Suše proto inspektorům oznámili, že nebudou dbát na literu zákona a že ten starý systém zavedou zpátky na vlastní pěst. (154) Udělají to prý v zájmu samotných svedených pracovníků,

"aby jim mohli platit vyšší mzdy". "Je to jediný možný plán, jak za desetihodinového zákona udržet průmyslovou převahu Velké Británie." (155) "Snad může být trochu obtížné za tohoto systému směn zjistit nepravidelnosti, ale co z toho? Mají být velké průmyslové zájmy této země brány jako druhořadé jen proto, aby se trochu usnadnila práce továrním inspektorům a podinspektorům?" (156)

Tyto všechny řeči jim přirozeně nepomohly. Tovární inspektoři zakročili prostřednictvím soudů. Brzy však ministra vnitra, kterým byl Sir George Grey, zahltily mraky peticí od továrníků, takže v oběžníku z 5. srpna 1848 inspektory nabádal, aby

"nezasahovali kvůli porušení litery zákona, pokud ta práce na směny nebyla prokazatelně zneužita k tomu, aby byly mladé osoby a ženy ponechány v práci déle než deset hodin".

Na to pan J. Stuart, tovární inspektor, během onoho patnáctihodinového úseku továrního dne povolil takzvaný směnný systém v celém Skotsku, který tam tak brzy postaru vykvetl. Naproti tomu angličtí tovární inspektoři prohlásili, že ministr nemá žádnou diktátorskou moc, kterou by mohl pozastavit platnost zákona, a začali ty Proslavery-Rebels opět soudně stíhat.

K čemu jsou však všechna předvolání k soudu, když je soudy - county magistrates (157) - osvobozují? U těchto soudů zasedají páni továrníci, aby soudili sami sebe. Příklad: Jistý Eskrigge, spřádač bavlny z firmy Kershaw, Leese et Co. předložil továrnímu inspektoru ze svého okrsku schema práce na směny určené pro svou továrnu. Odmítnut, choval se spočátku pasivně. O několik měsíců později stálo individuum jménem Robinson - rovněž spřádač bavlny - nebyl sice jeho Pátkem, každopádně však jeho příbuzným - před borough magistrates ve Stockportu kvůli obvinění, že zavedl identický plán směn, který vymyslel Eskrigge. Zasedali tam čtyři soudci, z nichž tři byli spřádači bavlny v čele s tím samým neodbytným panem Eskrigge. Eskrigge Robinsona zprostil viny a usoudil, že na co má právo Robinson, na to musí mít právo i Eskrigge. Na základě svého vlastního právoplatného rozsudku ten systém okamžitě zavedl ve své továrně. (158) Už samotné zasedání toho soudu bylo ovšem otevřeným porušením zákona. (159)

"Tyto soudní frašky", zvolává inspektor Howell, "si žádají nápravu ... buď tak, že bude zákon změněn, aby vyhovoval těmto rozsudkům, nebo že bude prováděn méně klamným tribunálem, který své rozsudky činí podle zákona ... ve všech takových případech. Nyní toužím po placeném soudci!" (160)

Královští právníci ty továrnícké interpretace zákona z roku 1848 prohlásili za absurdní. Zachránci společnosti se tím však nenechali rozptýlit.

Leonard Horner: "Potom, co jsem deseti žalobami u sedmi různých soudních obvodů zkusil vynutit zákon a soud mě podpořil jen v jediném případě ... jsem si uvědomil, že další stíhání tohoto porušování zákona je neúčinné. Ta část zákona z roku 1848, která zajišťuje jednotnou pracovní dobu ... již tedy v mém okrsku (Lancashire) není dodržována. Ani já, ani mí podinspektoři nemáme žádné prostředky k tomu, abychom se při inspekci továrny, která pracuje na směny, přesvědčili, že mladé osoby a ženy nepracují déle než 10 hodin denně ... Ke třicátému dubnu ... je počet továren pracujících na směny 114 a již nějakou dobu se rapidně zvětšuje. Obecně se pracovní doba továrny prodloužila na 13 a půl hodiny od šesti ráno do půl osmé večer, ... v některých případech je dokonce 15 hodin, od půl šesté ráno do půl deváté večer." (161)

Už v prosinci roku 1848 měl Leonard Horner seznam šedesáti pěti továrníků a dvaceti devíti továrních manažerů, kteří jednoznačně prohlásili, že žádný systém vrchního dozoru nemůže při tomto systému práce na směny zabránit rozsáhlému prodloužování práce. (162) Tytéž děti a mladé osoby byly hned v přádelně, hned zase v tkalcovně, během patnácti hodin přesunuty (shifted) z jedné továrny do druhé. (163) Jak se má kontrolovat systém

"který slovo směna zneužívá k tomu, aby pracovníky v nekonečných kombinacích míchal jako karty a denně pro různé jedince posunoval čas na práci a odpočinek, že jedna a tatáž sestava pracovníků v tutéž dobu nikdy nepracuje na tomtéž místě"! (164)

Pokud však zcela odhlédneme od skutečného přepracovávání, tak byl tento takzvaný systém směn takovým výplodem fantazie kapitálu, jaký Fourier svými humoristickými skicami "courtes séances" nikdy nepřekonal, jen se přitažlivost práce proměnila na přitažlivost kapitálu. Podívejme se na ona továrnícká

schemata, která úctyhodný tisk chválil jako příklad toho, "co dokáže vysoký stupeň pečlivosti a metody" (what a reasonable degree of care and method can accomplish"). Pracovníci byli někdy rozděleni do dvanácti až patnácti kategorií, jejichž členové se také stále měnili. Během toho patnáctihodinového úseku továrního dne kapitál pracovníka nasadil jednou na třicet minut, pak třeba na hodinu a pak ho zase vysadil, aby ho znova strčil do továrny a pak zase vyhodil, poháněl ho sem a tam v rozptýlených kusech času a držel ho, dokud neskončil desetihodinovou práci. Stejně osoby vystupovaly jako na jevišti střídavě v různých výstupech a jednáních. Stejně jako herec po celou dobu trvání dramatu patří k jevišti, tak nyní pracovníci po dobu patnácti hodin patřili k továrně, přičemž nepočítáme čas na příchod do práce a odchod domů. Doba pro odpočinek se tak proměnila na dobu nucené zahálky, která mladého pracovníka zahнала do hospody a mladou pracovníci do bordelu. Po každém novém nápadu, který si kapitalista denně vymýšlel, aby své stroje ponechal v chodu bez zvýšení počtu pracovníků dvanáct nebo patnáct hodin denně, měl pracovník hned tu výlukou, hned zase tady musel zhltout své jídlo. V časech agitace za desetihodinový pracovní den továrníci křičeli a pracovníci podávali petice v očekávání, že dostanou dvanáctihodinovou mzdu za desetihodinovou práci. Nyní se mince obrátila. Kapitalisté platili desetihodinové mzdy za to, že pracovní sílou disponovali dvanáct i patnáct hodin denně! (165) Toto bylo jádro pudla, toto byl továrnícký výklad zákona o desetihodinové pracovní době! Byli to ti stejní liberálové oplývající hlubokou láskou k člověku, kteří těm pracovníkům celých deset let během agitace proti zákonu o obilí přesně na halíř spočítali, že při svobodném dovozu obilí bude desetihodinová práce s prostředky anglického průmyslu plně dostačovat k tomu, aby kapitalisty obohacovala. (166)

Ta dvouletá revolta kapitálu byla nakonec korunována rozsudkem jednoho ze čtyř nejvyšších soudů Anglie - Court of Exchequer - který v jednom případě, který se před něj dostal, 8. ledna 1850 rozhodl, že továrníci sice postupovali proti smyslu zákona z roku 1844, avšak samotný ten zákon obsahuje jistá slova, která ho činí nesmyslným.

"Tímto rozhodnutím byl desetihodinový zákon zrušen." (167)

Velké množství továrníků, kteří až dosud mladé osoby a ženy do systému směn nezačleňovali, tak nyní s velkou chutí učinili. (168)

S tímto zdánlivě definitivním vítězstvím kapitálu však přišel obrat. Pracovníci doposud jen pasivně, avšak nepoddajně a každý den znova odporovali. Nyní začali protestovat a hlasitě vyhrožovat na schůzích v Lancashire a Yorkshire. Ten údajný desetihodinový zákon je tedy jen pouhý humbug, podvod od parlamentu a nikdy neexistoval! Tovární inspektoři naléhavě varovali vládu, že antagonismus mezi třídami vzrostl na neuvěřitelnou úroveň. Reptala i část samotných továrníků:

"V důsledku těch protichůdných rozhodnutí soudu zde nastaly zcela abnormální a anarchické podmínky. V Yorkshire platí jeden zákon, jiný zase v Lancashire, jeden zákon platí v jedné farnosti v Lancashire a jiný zase v jejím bezprostředním sousedství. Továrníci ve velkých městech se mohou zákonu vyhýbat, továrníci z venkovských oblastí nemohou najít lidi nutné pro systém směn, tím méně pro přesouvání pracovníků z jedné továrny do druhé." a tak dále

A rovnost při vytěžování pracovní síly je přece prvním lidským právem kapitálu.

Za těchto okolností došlo ke kompromisu mezi továrníky a pracovníky, jemuž bylo parlamentem pozeňáno novým dodatečným továrním zákonem z 5. srpna 1850. Pro "mladé osoby a ženy" byl pracovní den v prvních pěti dnech týdne prodloužen z deseti na deset a půl hodiny, v sobotu zkrácen na sedm a půl hodiny. Práce musela být vykonávána v době od šesti ráno do šesti večer, (169) s hodinou a půl přestávek na jídlo, které byly podle zákona z roku 1844 vyhrazeny ve stejných časech, a tak dále. Tím ten systém směn jednou a provždy skončil. (170) Pro děti zůstal v platnosti zákon z roku 1844.

Jedna kategorie továrníků si tentokrát, jako ostatně již dříve, zajistila zvláštní panská práva vůči dětem proletářů. Byli to vlastníci továren na hedvábí. V roce 1833 výhrůžně vyli, že "když jim vezmou tu svobodu, aby mohli děti každého věku dít deset hodin denně, tak svoje továrny zavřou" (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it should stop their works). Že prý pro ně nebylo možné nakoupit dostatečný počet dětí nad třináct let. Ono požadované privilegium si vynutili a ta záminka se při pozdějším zkoumání ukázala jako nahá lež, (171) což jim však nijak nebránilo, aby během jednoho desetiletí deset hodin denně sprádali hedvábí z krve malých dětí, které - aby mohly pracovat - bylo nutno na stav posadit. (172) Zákon z roku 1844 je sice "oloupil" o "svobodu" ponechávat děti mladší jedenácti let v práci déle než šest a půl hodiny, naproti tomu jim však zajistil privilegium, aby mohli

nechat pracovat děti mezi jedenácti a třinácti roky deset hodin denně a sprostil je povinné školní docházky, která byla předepsána pro ostatní tovární děti. Tentokrát tato záminka:

"Jemnost tkaniva vyžaduje takovou citlivost prstů, kterou je možno zajistit pouze brzkým nástupem do továrny." (173)

Děti byly dováděny na jatka pro jemné prstíky podobně jako v jižním Rusku dobytek pro kůži a tuk. Nakonec, v roce 1850, bylo toto privilegium a výjimka ze zákona z roku 1844 pro obor tkaní hedvábí zrušena, zde však - jako odškodnění za to, že byl kapitál oloupen o svou "svobodu" - byla pracovní doba dětí od jedenácti do třinácti let prodloužena z deseti na deset a půl hodiny denně. Záminka:

"Práce v továrnách na hedvábí je lehčí než v jiných továrnách a v žádném případě nemá tak nepříznivé účinky na zdraví." (174)

Oficiální lékařské zkoumání později prokázalo, že naopak

"průměrná míra úmrtnosti v oblastech, kde se zpracovává hedvábí, je výjimečně vysoká a v ženské části obyvatelstva dokonce vyšší než v jiných oblastech Lancashire, kde se zpracovává bavlna." (175)

Navzdory protestům továrních inspektorů, které se opakují každý půlrok, trvá toto zlo až do této chvíle. (176)

Zákon z roku 1850 změnil tu patnáctihodinovou dobu od půl šesté ráno do půl deváté večer na dvanáctihodinovou dobu od šesti ráno do šesti večer pouze pro "mladé osoby a ženy". Tedy nikoli pro děti, které bylo možno dále používat půl hodiny před začátkem a dvě a půl hodiny po skončení této doby, i když celková doba trvání jejich práce nesměla překročit šest a půl hodiny. Během diskuse o zákonu byla parlamentu továrními inspektory předložena jedna statistika o hanebném zneužívání této anomálie. Avšak marně. V pozadí stál záměr, aby se pracovní den dospělých pracovníků s pomocí dětí v letech prosperity znova vyšrouboval až na patnáct hodin. Zkušenost z následujících tří let ukázala, že takový pokus musel na odporu dospělých mužských pracovníků ztroskotat. (177) Zákon z roku 1850 byl proto v roce 1853 nakonec doplněn zákazem, že se "děti nesmějí používat ráno před a večer po práci mladých osob a žen". Dále od té doby zákon z roku 1850, s několika výjimkami, v jemu podřízených odvětvích průmyslu reguloval pracovní den všech pracovníků. (178) Od vydání prvního továrního zákona právě uběhlo půlstoletí. (179)

Mimo svou původní sféru zasahuje toto zákonodárství nejprve prostřednictvím "Printworks' Act" z roku 1845. Ta nelibost, se kterou kapitál tuto novou "extravaganci" připustil, mluví z každého řádku toho zákona! Omezuje pracovní den pro děti od osmi do třinácti let a ženy na šestnáct hodin od šesti od rána do deseti večer, bez jakékoli zákonné přestávky na jídlo. Dovoluje, aby mužští pracovníci starší třinácti let mohli být ponecháni v práci libovolně ve dne i v noci. (180) Toto je parlamentní potrat. (181)

Přesto se ten princip prosadil tím, že zvítězil ve velkých průmyslových odvětvích, která jsou tím nejvlastnějším výtvozem moderního výrobního způsobu. Jeho podivuhodný rozvoj mezi lety 1853 - 1860, ruku v ruce s fyzickým i morálním znovuzrozením továrního pracovníka, bije i do těch nejlhostejnějších očí. Sami továrníci, na nichž byla zákonná omezení a pravidla pracovního dne krok za krokem vyvzdorována prostřednictvím půlstoletí trvající občanské války, se chlubí tím, jak kontrastují s dosud ještě "svobodnými" oblastmi vykořisťování. (182) Farizejové "politické ekonomie" nyní prohlásili pochopení nutnosti zákonem regulovaného pracovního dne za charakteristický nový výdobytek své "vědy". (183) Snadno pochopíme, že - poté, co se tovární magnáti smířili s nevyhnutelným - odpor kapitálu postupně oslaboval, zatímco současně rostla útočná síla třídy pracujících tím, že se připojilo množství nikoli bezprostředně zainteresovaných společenských vrstev. To byl důvod poměrně rychlého pokroku od roku 1860.

V roce 1860 byly Továrnímu zákonu z roku 1850 podrobeny barvírny a bělírny, (184) a v roce 1861 krajkářské a punčochářské továrny. V důsledku první Zprávy "Komise pro zaměstnávání dětí" (1863) sdílely tentýž osud manufaktury na veškeré hliněné zboží (nejen hrnčírny), dále továrny na zápalky, roznětky, patrony, tapety, fustian cutting* a mnohé procesy, které jsou zahrnuty pod označením "finishing". V roce 1863 byly "bělírny pod otevřeným nebem" (185) a pekárny postaveny pod vlastní zákon, který v bělárnách zakázal kromě jiného práci dětí, mladých osob a žen v noci (od osmi večer do

šesti ráno) a v pekárnách zakázal používání tovaryšů mladších osmnácti let mezi devátou večer a pátou ráno. K pozdějším návrhům zmíněné komise, které - s výjimkou zemědělství, dolů a dopravy - hrozí loupem "svobody" všem důležitým anglickým průmyslovým odvětvím, se ještě vrátíme. [\(185a\)](#)

Poznámky:

(131) "Jistě je politováníhodné, že se jakákoli třída osob musí dřít 12 hodin denně. Pokud k tomu připočítáme čas na jídlo a dobu, kterou potřebují na cestu do a z práce, tak to skutečně dělá 14 z 24 hodin ... Pokud odhlédneme od zdraví, tak se doufám nebude nikdo zdráhat připustit, že taková úplná absorpce času pracující třídy, bez ustání, od raného věku třinácti let - a v neregulovaných průmyslových odvětvích od věku ještě mnohem nižšího - je z morálního hlediska mimořádně škodlivá a že je strašlivým zlem ... V zájmu veřejné morálky, výchovy řádného obyvatelstva a zajištění rozumného vyžití velké části lidu je velmi žádoucí, aby byla ve všech odvětvích hospodářství část každého dne rezervována pro zotavení a volný čas."

(Leonard Horner ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. prosinci 1841") [zpět](#)

(132) Viz "Rozsudek pana J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860" [zpět](#)

(133) To je také velmi charakteristické pro vládu Ludvíka-Filipa, měšťanského krále, že ten jediný tovární zákon z 22. března 1841, který byl za jeho vlády vydán, nebyl nikdy prováděn. A tento zákon se týkal pouze dětské práce. Stanovoval 8 hodin pro děti mezi osmi a dvanácti roky, dvanáct hodin pro děti mezi dvanácti a šestnácti roky atd., s mnoha výjimkami, které dovolovaly i noční práci pro osmileté. Dozor a vynucování tohoto zákona v zemi, kde je každá myš pod policejním dohledem, bylo ponecháno na dobré vůli "přátel obchodu". Teprve až od roku 1853 existoval v jednom jediném kraji - Departement du Nord - jediný placený vládní inspektor. Neméně charakteristické pro vývoj francouzské společnosti je vůbec to, že zákon Ludvíka-Filipa byl ve francouzském všeobjímajícím moři zákonů až do revoluce v roce 1848 jediným svého druhu! [zpět](#)

(134) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1860, strana 50 [zpět](#)

(135) "Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it." [zpět](#)

(136) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1849, strana 6 [zpět](#)

(137) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 98 [zpět](#)

(138) Leonard Horner ostatně používá výraz "nefarious practices" oficiálně. ("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1859", strana 7) [zpět](#)

(139) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. září 1844", strana 15 [zpět](#)

(140) Zákon povoluje používat děti 10 hodin, jestliže nepracují den za dnem, ale obden. Tato klauzule vcelku zůstala bez účinku. [zpět](#)

(141) "Protože by zkrácení jejich pracovní doby vedlo k potřebě velkého počtu nových (dětí), myslelo se, že by tu zvětšenou poptávku pohla pokrýt dodatečná dodávka dětí ve věku 8 a 9 let." (v uvedeném strana 13) [zpět](#)

(142) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 16 [zpět](#)

(143) "Zjistil jsem, že lidem, kteří žili z deseti šilinků* týdně, vzali 1 šilink kvůli všeobecnému desetiprocentnímu snížení mezd a další 1 šilink a 6 pencí kvůli zkrácení doby, dohromady 2 šilinky a 6 pencí, a přesto přese všechno chce většina zachovat desetihodinový zákon."

(v uvedeném) [zpět](#)

(144) "Když jsem tu petici podepsal, tak jsem zároveň řekl, že tím dělám něco špatného. - Pročpak jste ji tedy podepsali? - Protože kdybych to odmítl, tak by mě vyhodili na dlažbu. - Ten prosebník se vskutku cítil 'utlačován', ale ne zrovna továrním zákonem."

(v uvedeném strana 102) [zpět](#)

(145) v uvedeném strana 17.

V okrsku pana Hornera bylo takto vyslyšeno 10270 dospělých mužů ze 181 továren. Jejich výpovědi lze nalézt v dodatku ke Zprávám továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848. Tyto svědecké výpovědi poskytují i v jiných ohledech cenný materiál. [zpět](#)

(146) v uvedeném

Viz výpovědi shromážděné samotným Leonardem Hornerem číslo 69, 70, 71, 72, 92, 93 a výpovědi získané podinspektorem A. číslo 51, 52, 58, 59, 62, 70 z dodatku. Jeden továrník sám nalil čistého vína. Viz číslo 14 po čísle 265 v uvedeném. [zpět](#)

(147) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 133, 134 [zpět](#)

(148) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1848, strana 47 [zpět](#)

(149) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 130 [zpět](#)

(150) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 142 [zpět](#)

(151) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1850, strana 5, 6 [zpět](#)

(152) Povaha kapitálu zůstává stejná jak v jeho nevyvinuté tak v jeho vyvinuté formě. V zákoníku, který byl krátce před vypuknutím Americké občanské války pod vlivem otrokářů zaveden na území Nového Mexika, se říká:

pracovník, jehož pracovní sílu kapitalista koupil, "je jeho penězi" (The labourer is his money.) To samé pojetí bylo běžné u římských patricijů. Ty peníze, které půjčili plebejskému dlužníku, se prostřednictvím jeho životních prostředků proměnily na maso a krev toho dlužníka. Toto "maso a krev" proto bylo "jejich penězi". Odtud pochází ten Shylockův zákon deseti tabulí! Ta Linguetova* hypotéza, že patricijští věřitelé čas od času za Tiberou pořádali hostiny, na kterých se podávalo uvařené maso dlužníků, zůstane stejně neověřená jako ta Daumerova* hypotéza o křesťanské večeři Páně. [zpět](#)

(153) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 133 [zpět](#)

(154) Toto kromě jiného napsal filantrop Ashworth ve svém quakersky nepříjemném dopisu Leonardu Hornerovi.

(Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849, strana 4) [zpět](#)

(155) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 138 [zpět](#)

(156) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 140 [zpět](#)

(157) Tyto "county magistrates", ty "great unpaid", jak je nazývá W. Cobbett, jsou druhem neplacených smířčích soudů tvořených z příspěvků šlechty. Ony jsou vskutku panskými soudy vládnoucí třídy. [zpět](#)

(158) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849, strana 21, 22

Srovnej s podobnými případy, tamtéž strana 4, 5 [zpět](#)

(159) Na základě prvního a druhého případu William IV., c. 29, s. 10, známého jako Tovární zákon Sira Johna Hobhouse, je zakázáno, aby jakýkoli vlastník přádelny nebo tkalcovny bavlny, či otec, syn, bratr takového vlastníka účinkoval jako smírčí soudce v případech, které se týkají Továrního zákona. [zpět](#)

(160) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849, strana 22 [zpět](#)

(161) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849, strana 5 [zpět](#)

(162) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1849, strana 6 [zpět](#)

(163) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849, strana 21 [zpět](#)

(164) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848, strana 95 [zpět](#)

(165) Viz "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1849", strana 6, a podrobný rozbor toho "směnového systému", který vypracovali tovární inspektori Howell a Saunders a který se nachází ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848".

Viz také tu petici duchovních Ashtona a jeho blízkých z jara 1849, určenou Královně, proti "směnovému systému". [zpět](#)

(166) Srovnej například s "The Factory Question and the Ten Hours Bill", napsal R. H. Greg, 1837 [zpět](#)

(167) Friedrich Engels, "Anglický desetihodinový zákon" (v mnou vydávaných novinách "Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", dubnové vydání 1850, strana 13)

Tentýž "vysoký" soud během Americké občanské války našel rovněž nějaká slova, kvůli kterým zákon proti vyzbrojování pirátských lodí obrátil na jeho přímý opak. [zpět](#)

(168) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1850 [zpět](#)

(169) V zimě může být ta doba od sedmi ráno do sedmi večer. [zpět](#)

(170) "Ten současný zákon" (z roku 1850) "byl kompromisem, kterým se pracovníci vzdali požehnání desetihodinového zákona ve prospěch jednotného začátku a konce práce."

"Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1852", strana 14 [zpět](#)

(171) Zprávy továrních inspektorů ke 30. září 1844, strana 13 [zpět](#)

(172) Zprávy továrních inspektorů ke 30. září 1844, strana 13 [zpět](#)

(173) "The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1846", strana 20) [zpět](#)

(174) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1861, strana 26 [zpět](#)

(175) Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1861, strana 27

Obecně se pracující obyvatelstvo podrobené továrnímu zákonu fyzicky velmi zlepšilo. Všechna lékařská svědectví se na tom shodují a přesvědčil mě o tom také můj vlastní osobní náhled na různá období. Přesto, i když odhlédneme od strašlivé úmrtnosti dětí v prvních letech jejich života, oficiální zprávy doktora Greenhwa ukazují nepříznivý zdravotní stav v továrních okresech, pokud se tyto srovnají se "zemědělskými oblastmi s normálním zdravím". Jako důkaz kromě jiného ke své zprávě z roku 1861 připojil následující tabulku:

Procentní podíl dospělých mužů zaměstnaných v manufakturách	Úmrtnost na plicní choroby na každých 100000 mužů	Okres	Úmrtnost na plicní choroby na každých 100000 žen	Procentní podíl dospělých žen zaměstnaných v manufakturách	Druh ženského zaměstnání
14.9	598	Wigan	644	18.0	bavlna
42.6	708	Blackburn	734	34.9	bavlna
37.3	547	Halifax	564	20.4	worsted
41.9	611	Bradford	603	30.0	worsted
31.0	691	Macclesfield	804	26.0	hedvábí
14.9	588	Leek	705	17.2	hedvábí
36.6	721	Stoke-upon-Trent	665	19.3	hliněné zboží
30.4	726	Woolstanton	727	13.9	hliněné zboží
-	305	zdravé zemědělské okresy	340	-	-

[zpět](#)

(176) Víme, s jakým odporem se angličtí "liberálové" vzdávali ochranných cel na hedvábné výrobky. Místo ochrany proti dovozu z Francie jim nyní zisky zajišťuje absence ochrany anglických továrních dětí.

[zpět](#)

(177) Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1853, strana 30 [zpět](#)

(178) Během doby, kdy byl anglický bavlnářský průmysl na svém zenitu - v letech 1859 a 1860 - zkusili někteří továrníci prostřednictvím lákadla vyšších mezd za přesčasy dospělé mužské spřádače naladit na prodloužení pracovního dne. Spřádači od ručních spřádacích strojů a dohlížeči selfactorů tomu experimentu učinili přítrž jedním memorandem zaslaným svým majitelům, ve kterém se kromě jiného píše:

"Jednoduše řečeno, naše životy jsou pro nás břemenem; a protože jsme v továrně skoro o dva dny v týdnu déle než jiní pracovníci v zemi, cítíme se jako otroci této země, kteří pomáhají živit systém, který ničí nás i budoucí generace... Tímto vám proto dáváme na vědomí, že poté, co znovu začneme pracovat po vánocích a novoročním volnu, budeme pracovat 60 hodin týdně a ne déle, nebo-li od šesti do šesti, s přestávkou hodinu a půl."

(Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1860, strana 30) [zpět](#)

(179) O prostředcích, jakými formulace tohoto zákona zajišťují jeho obcházení, srovnej s Parliamentary Return "Factories Regulation Acts" (9. August 1859) a v něm od Leonarda Hornera "Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now becoming very prevalent." [zpět](#)

(180) "Děti od osmi let výše jsou skutečně v mém okrsku během posledního půlroku zaměstnávány od šesti od rána do devíti večer."

"Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1857", strana 39 [zpět](#)

(181) "Přiznává se, že Zákon o tiskárnách je přehmatem ve vztahu ke svým jak výchovným tak i ochranným záměrům. [zpět](#)

(182) Tak například E. Potter v dopisu do "Times" z 24. března 1863. "Times" mu tu továrnickou revoltu proti desetihodinovému zákonu připomněly. [zpět](#)

(183) Tak mluví kromě jiných pan W. Newmarch,* spolupracovník a vydavatel Tooke's "History of Prices".

Zbabělé ústupky veřejnému mínění jsou dnes vědeckým pokrokem? [zpět](#)

(184) Ten zákon z roku 1860 o barvínách a bělírnhách stanovuje, že pracovní den je od 1. srpna 1861 předběžně 12 hodin, od 1. srpna 1862 definitivně 10 hodin, to znamená 10 a půl hodiny v pondělí až pátek a 7 a půl hodiny v sobotu. Když nyní udeřil zlý rok 1862, tak se ta stará fraška opakovala. Páni továrníci psali petice parlamentu, aby ještě jeden jediný rok trpěl dvanáctihodinové zaměstnávání mladých osob a žen...

"Za současného stavu obchodu" (v době hladu po bavlně) "je to pro pracovníky velká výhoda, pokud se jim dovolí, aby pracovali dvanáct hodin denně a získali co možno nejvyšší mzdy..."

Návrh v tomto smyslu se podařilo dostat do dolní sněmovny, tento však "nebyl schválen hlavně kvůli akcím pracovníků bělírny ve Skotsku."

(Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862, strana 14, 15)

Poražen samotnými pracovníky, když předstíral, že mluví jejich jménem, kapitál nyní s pomocí právníků odhalil, že zákon z roku 1860, stejný jako všechny parlamentní zákony k "ochraně práce", po překroucení slov obsahuje záminku, aby byli "calenderers" a "finishers" z jeho účinku vyloučení. Anglická jurisdikce - pacholek vždy oddaný kapitálu - prostřednictvím soudního dvora "Common Pleas" toto překroucení práva schválila.

"Pracovníci byli velmi zklamáni ... stěžovali si na přepracovávání a nezbývá než velmi litovat, že ten jasný záměr zákona z důvodů chybné definice selhal."

(v uvedeném strana 18) [zpět](#)

(185) "Bělič pod otevřeným nebem" se vyhnuli zákonu z roku 1860 "o bělírňách" tou lží, že na noční práci nezaměstnávají žádné ženy. Ta lež byla továrními inspektory odhalena, zároveň byl také petice pracovníků parlament zbaven své představy "bělírny pod otevřeným nebem" jako práce na vonné jarní louce. V těchto bělírňách se používají sušící komory, kde je teplota 90 až 100 stupňů Fahrenheita (33-38°C) a ve kterých pracují hlavně dívky. "Cooling" je zde technickým výrazem pro občasný útěk ze sušící komory na čerstvý vzduch.

"Patnáct dívek v sušících komorách. Horko 80 až 90 stupňů pro plátno, 100 a více pro batist. Dvanáct dívek žehlí a skládá v jedné malé místnosti přibližně tvaru čtverce o straně 10 stop, uprostřed je pec. Dívky stojí okolo pece, která vydává strašný žár, aby se ten batist rychle vysušil pro žehlení. Pracovní doba těchto pracovníc není omezena. Pokud mají práci, tak pracují až do devíti nebo dvanácti hodin v noci mnoho dnů po sobě."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 56)

Jeden lékař vysvětluje:

"Pro ochlazování nejsou povoleny žádné určité hodiny, avšak když je teplota příliš nesnesitelná nebo se ruce pracovníc špiní potem, je jim dovoleno na pár minut odejít... Moje zkušenost s léčením nemocí těchto pracovníc mě nutí konstatovat, že jejich zdraví stojí hluboko pod stavem spřádaček bavlny" (a to je kapitál ve svých žádostech parlamentu vymaloval v Rubensově stylu jako překypující zdravím!). "Jejich nejčastějšími nemocemi jsou tuberkulóza, bronchitida, poruchy močení, hysterie nejhorších forem a revmatismus. Myslím, že tyto všechny pocházejí buď přímo nebo nepřímo z přehřátého vzduchu na jejich pracovišti a nedostatku dostatečně pohodlného oblečení, které by je na cestě domů během zimních měsíců ochránilo před chladným a vlhkým vzduchem."

(v uvedeném strana 56, 57)

Tovární inspektoři o tomto zákonu z roku 1863, dodatečně vyvzdorovaném na těch žoviálních "bělírňách pod otevřeným nebem" poznamenali:

"Tento zákon nejen selhal v tom, aby pracovníkům zajistil ochranu, kterou zdánlivě zajišťuje ... on je formulován tak, že ochrana účinkuje až tehdy, když jsou po osmé večer v práci přistiženy ženy a děti, a i potom je předepsaná metoda dokazování natolik podmíněná dalšími okolnostmi, že je sotva možné porušení zákona usvědčit."

(v uvedeném strana 52)

"Jako zákon, který měl mít humánní a výchovný účel, zcela selhal. Přece ho nemůžeme nazývat humánním, když ženám a dětem dovoluje nebo je - což vyjde nastejno - nutí pracovat čtrnáct hodin denně, s jídlem či bez jídla, jak se hodí, a možná i déle, bez omezení co do věku, bez rozdílu pohlaví a bez ohledu na společenské zvyklosti rodin v místech, kde se bělírny nacházejí."

("Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1863", strana 40) [zpět](#)

(185a) Poznámka ke druhému vydání:

Od roku 1866, kdy jsem tyto skutečnosti napsal, opět nastoupila reakce. [zpět](#)

7. Boj za normální pracovní den. Odezva anglických továrních zákonů v ostatních zemích

Čtenář si vzpomíná, že výroba nadhodnoty, nebo-li vytěžování nadpráce, tvoří specifický obsah a účel kapitalistické výroby - pokud odhlédneme od samotného přetvoření výrobního způsobu, které vyplynulo z podřízení práce kapitálu. Vzpomíná si, že na až dosud rozvinuté pozici smlouvá s kapitalistou pouze samostatný, podle zákona svéprávný pracovník v roli prodejce zboží. Jestliže tedy v našem dějinném náčrtu na jedné straně hraje hlavní roli moderní průmysl a na druhé straně fyzicky a právně nesvéprávná práce, tak pro nás ten průmysl znamenal pouze zvláštní sféru a ta práce pouze obzvláště zářný příklad vytěžování práce. Aniž bychom předjímalí pozdější vývoj, tak z prosté souvislosti dějinných skutečností vyplývá:

Zaprvé:

V těch odvětvích průmyslu, která prodělala svou revoluci nejdříve - díky vodě, páře a strojům - v těchto prvních výtvozech moderního výrobního způsobu - v přádelnách bavlny, vlny, lnu a hedvábí - se pud kapitálu zprvu uspokojoval nemírným a bezohledným prodlužováním pracovního dne. Změněný materiální výrobní způsob a tomu odpovídajícím způsobem změněné společenské vztahy mezi výrobcí (186) nejdříve způsobují výstřelky a jako protiklad potom vyvolávají společenskou kontrolu, která zákonně vymezuje, reguluje a sjednocuje pracovní den i s jeho přestávkami. Tato kontrola se proto během první poloviny 19. století jeví pouze jako vydávání výjimečných zákonů. (187) Jakmile si tato kontrola podrobila původní místa vzniku nového výrobního způsobu, zjistilo se, že do skutečného továrního režimu vstoupilo nejen mnoho dalších výrobních odvětví, nýbrž že manufaktury s více či méně zastaralým výrobním způsobem, jako například hrnčářské, sklářské a další; staromódní řemesla, jako například pekařství, a nakonec i samy takzvané rozptýlené domácí práce, jako například výroba špendlíků a další, (188) již dávno propadly kapitalistickému vytěžování stejně jako továrny. To zákonodárství bylo proto nuceno postupně odstranit svůj výjimečný charakter, nebo tam, kde se postupuje podle římské kasuistiky - jako například v Anglii - kterýkoli dům, ve kterém se pracuje, dle libosti prohlásit za továrnu (factory). (189)

Zadruhé:

Dějiny regulace pracovního dne v některých výrobních odvětvích - a v ostatních výrobních odvětvích stále ještě trávající boj za tyto regulace - hmatatelně prokazují, že osamělý pracovník - ten "svobodný" prodejce své pracovní síly - je na jistém stupni zralosti kapitalistické výroby vůči této zcela bezbranný. Tvorba normálního pracovního dne je proto produktem dlouhotrvající, více či méně skryté občanské války mezi třídou kapitalistů a pracujícími. To, jak se takový boj stává otevřeným na pozadí moderního průmyslu, vidíme nejprve v jeho domovině, v Anglii. (190) Angličtí tovární dělníci se stali zápasníky nejen za anglickou, nýbrž také za moderní pracující třídu vůbec, stejně jako jejich teoretikové, kteří teorii kapitálu první hodili rukavici. (191) Tovární filosof Ure* to proto strhává jako nesmazatelnou ostudu anglické pracující třídy, neboť ta si - jdouc proti kapitálu - na prapor napsala "otroctví továrních zákonů", zatímco kapitál se mužně zasazoval o "všeobecnou svobodu práce". (192)

Za Anglií pomalu kulhá Francie. K tomu, aby se v ní zrodil dvanáctihodinový zákon, který je navíc horší než jeho anglická předloha, potřebovala Únorovou revoluci. (193) Přesto ta francouzská revoluční metoda také uplatňuje své vlastní výhody. Jediným úderem nadiktovala všem provozům a továrnám bez rozdílu stejné meze pracovního dne, zatímco anglické zákonodárství v tom či onom bodě ustupuje proti své vůli tlaku okolností a je na nejlepší cestě, aby vysedělo nějakého nového krysaře právníků. (194) Na druhé straně ten francouzský zákon vyhláší jako princip to, za co se v Anglii bojuje pouze ve jménu dětí, nesvéprávných a žen, a co se až teprve odnedávna požaduje jako všeobecné právo. (195)

Ve Spojených státech severoamerických bylo každé samostatné hnutí pracujících ochromováno, dokud část republiky hyzdilo otrokářství. Práce v bílé kůži se nemůže emancipovat tam, kde je odsouzena do kůži černé. Ze smrti otrokářství však okamžitě vyrašil nový život. Prvním plodem občanské války byla agitace za osmihodinovou pracovní dobu nesená sedmimílovými botami lokomotiv od Atlantického až po Tichý oceán, z Nové Anglie až do Kalifornie. Všeobecný sjezd pracujících v Baltimore (v srpnu 1866) vyhlásil:

"Prvním velkým nutným současným krokem k tomu, aby byli pracující osvobozeni z kapitalistického otroctví, je schválení zákona, podle kterého bude osmihodinová pracovní doba normální pracovní dobou ve všech státech Americké unie. Jsme rozhodnutí vydat veškeré své síly, dokud tohoto slavného výdobytku nebude dosaženo." [\(196\)](#)

Současně s tím (začátek září 1866) se "Mezinárodní sjezd pracujících" v Ženevě na návrh londýnské všeobecné rady ujednal:

"Prohlašujeme omezení pracovního dne za předběžnou podmínku, bez které všechny ostatní snahy o emancipaci musejí ztroskotat... Jako zákonné omezení pracovního dne navrhuje osm pracovních hodin."

Tak hnutí pracujících, na obou stranách Atlantiku, instinktivně vyrostlá ze samotných výrobních vztahů, žehnají požadavku anglického továrního inspektora R. J. Saunderse:

"Další kroky k reformě společnosti nebude možno provést s vyhlídkou na úspěch, pokud před tím nebude pracovní den omezen a pokud jeho předepsané meze nebudou přísně vynucovány." [\(197\)](#)

Musíme uznat, že náš pracovník z výrobního procesu vychází jiný, než jaký do něj vstoupil. Na trhu vystupoval vůči jiným vlastníkům zboží jako vlastník zboží "pracovní síla", tedy jako vlastník zboží vůči vlastníku zboží. Ta smlouva, prostřednictvím které svou pracovní sílu kapitalistovi prodal, prokazuje takřkajíc černé na bílém, že se sebou nakládá svobodně. Potom, co byl obchod uzavřen, se zjišťuje, že nebyl žádným "svobodným činitelem", že ten čas, na který on svou pracovní sílu může svobodně prodat, je tím časem, na který je nucen ji prodat, [\(198\)](#) že ho ta pijavice vskutku nepustí, "dokud je na něm sval, šlacha či kapka krve, na které je možno kořistit". [\(199\)](#) Aby se "ochránili" před tím hadem, který je škrtí, musejí pracovníci dát hlavy dohromady a jako třída si musejí vynutit zákon, mocnou společenskou zábranu, která zamezí tomu, aby svobodnou smlouvou s kapitálem sebe a svůj rod prodali smrti a otroctví. [\(200\)](#) Na místo vznešeného seznamu "nezcizitelných lidských práv" nastupuje skromná Magna Charta zákonem omezeného pracovního dne, která "konečně udělala jasno v tom, kdy končí čas, který pracovník prodal, a kdy začíná čas, který přísluší jemu samotnému." [\(201\)](#)

Quantum mutatus ab illo!*

Poznámky:

(186) "Chování každé z těchto tříd" (kapitalistů a pracovníků) "bylo výsledkem vzájemné situace, do které se dostaly."

("Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1848", strana 113) [zpět](#)

(187) "Ty provozy, které spadaly pod ta omezení, byly spojeny s výrobou textilních výrobků pomocí parní či vodní síly. Aby nějaká pracovní činnost spadala pod ochranu továrních inspekcí, tak musela splňovat dvě podmínky - používání parní či vodní síly a zpracovávání některého z určených druhů vláken."

("Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1864", strana 8) [zpět](#)

(188) O stavu tohoto takzvaného domácího průmyslu nalezneme nanejvýš bohatý materiál v posledních zprávách "Komise pro zaměstnávání dětí". [zpět](#)

(189) "Zákony z posledního zasedání (1864) ... zahrnují množství zaměstnání, ve kterých se zvyklosti značně liší a ve kterých již užívání mechanické síly pro pohyb strojů není jako dříve v právním smyslu nutným základním prvkem pro určení provozu jako 'továrny'."

("Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1864", strana 8) [zpět](#)

(190) V Belgii - v ráji pevninského liberalismu - ještě není po tomto hnutí ani stopy. V belgických uhelných a rudných dolech jsou pracovníci obou pohlaví a každého věku spotřebováváni s naprostou "svobodou" kdykoli a jakkoli dlouho.

Na každých 1000 osob, které tam jsou zaměstnány, připadá 733 mužů, 88 žen, 135 chlapců a 44 dívek mladších šestnácti let;

U vysokých pecí na každých 1000 osob připadá: 668 mužů, 149 žen, 98 chlapců a 85 dívek mladších šestnácti let. K tomu ještě patří nízká mzda za enormní vytěžování jak zralých, tak nezralých pracovních sil, denně v průměru 2 šilinky 8 pencí* pro muže, 1 šilink 8 pencí pro ženy, 1 šilink dvě a půl pence pro chlapce. Za to však Belgie v roce 1863 v porovnání s rokem 1850 skoro zdvojnásobila množství a hodnotu svého vývozu uhlí, železa a dalších výrobků. [zpět](#)

(191) Poté, co Robert Owen* krátce po roce 1810 nutnost omezení pracovního dne zastával nejen teoreticky, nýbrž skutečně zavedl desetihodinový pracovní den ve své továrně ve městě New Lanark, tak se tomu vysmívali jako komunistické utopii, stejně jako jeho "spojení produktivní práce s výchovou dětí", a stejně jako jím k životu přivedeným družstvům pracovníků.

To první je již dnes Továrním zákonem, to druhé figuruje jako oficiální fráze v každém z Továrních zákonů, a to třetí už dokonce slouží jako zástěrka reakcionářského klamání. [zpět](#)

(192) Ure (francouzský překlad) "Filosofie manufaktur",
Paříž 1836, svazek II, na stranách 39, 40, 67, 77 a dalších. [zpět](#)

(193) Ve zprávě "Mezinárodního statistického kongresu v Paříži" z roku 1855 se kromě jiného praví:
"Ten francouzský zákon, který trvání denní práce v továrnách a dílnách omezuje na 12 hodin, neohraničuje tuto práci určitými pevně stanovenými hodinami, pouze dětská práce je vymezena od pěti hodin ráno do devíti hodin večer. Proto část továrníků využívá tento zákon, který o těchto věcech tajemně mlčí, aby tu a tam snad jen s výjimkou neděle nechali lidi pracovat bez přestávky. K tomu používají dvě různé skupiny pracovníků, z nichž žádná není v dílně déle než 12 hodin denně, avšak jejich práce trvá den a noc. Zákon není porušen, ale co humanita? Kromě tohoto "ničivého vlivu noční práce na lidský organismus" se také zdůrazňuje "zhoubný vliv nočního sdružování obou pohlaví ve stejných špatně osvětlených dílnách". [zpět](#)

(194) "Například v mém okrsku je tentýž zaměstnavatel v tomtéž továrním areálu barvičem a běličem podle zákona O barvárnách a bělárnách, zároveň je tiskařem podle zákona O tiskárnách a také je finisherem podle Továrního zákona."

(Zpráva pana Bakera ve Zprávách továrních inspektorů atd. za 31. říjen 1861, strana 20)

Poté, co pan Baker vyjmenuje různá ustanovení těchto zákonů a z toho vyplývající složitost, říká:

"Proto se ukazuje, že je velmi obtížné zajistit provádění těchto tří parlamentních zákonů tam, kde se chce zaměstnavatel právu vyhýbat."

(v uvedeném strana 21)

Páni právníci však takto mají zajištěny procesy. [zpět](#)

(195) Tak si nakonec tovární inspektoři dovolují říci:

"Tyto námitky" (kapitálu proti zákonnému omezení pracovní doby) "musejí ustoupit širokému principu práv pracujících... Existuje čas, kdy právo zaměstnavatele na užívání pracovníkovy práce končí a kdy se čas pracovníka opět stane jeho vlastním časem, bez ohledu na to, zda pracovník je či není vyčerpan."

(Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1862, strana 54) [zpět](#)

(196) "My, pracovníci z Dunkirku, prohlašujeme, že za současného systému je pracovní doba příliš dlouhá, že pracovníci neponechává žádný čas na odpočinek a osobní rozvoj, a že ho vrhá do stavu poddanství, které není o mnoho lepší než otroctví (a condition of servitude but little better than slavery). Proto jsme se usnesli, že jako pracovní den postačuje osm hodin, což by mělo být uznáno jako dostatečné i zákonem; na pomoc voláme tisk, tuto mocnou páku ... a všichni, kdo nám odmítnou v tomto pomoci, budou považováni za nepřátele reformy práce a práv pracujících."

(Závěry pracovníků z Dunkirku, stát New York, 1866) [zpět](#)

(197) Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1848, strana 112 [zpět](#)

(198) "Ty postupy (manévry kapitálu, například z let 1848-50) kromě jiného přinesly nezvratný důkaz o klamnosti toho často rozšiřovaného tvrzení, že dělníci nepotřebují žádnou ochranu, neboť mohou být považováni za svobodné činitele, kteří nakládají s tím jediným majetkem, který mají - s prací svých rukou a s potem na své tváři."

(Zprávy továrních inspektorů atd. k 30. dubnu 1850, strana 45)

"Dokonce i svobodný pracující (pokud ho tak vůbec můžeme nazývat) ve svobodné zemi potřebuje silnou ruku zákona, která by ho chránila."

(Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1864, strana 34)

"Dovolit, což je stejné jako nutit ... pracovat 14 hodin denně s jídlem nebo bez jídla," atd.

(Zprávy továrních inspektorů atd. k 30. dubnu 1863, strana 40) [zpět](#)

(199) Friedrich Engels, "Anglický zákon o desetihodinové pracovní době", v uvedeném strana 5 [zpět](#)

(200) Desetihodinový zákon v těch odvětvích průmyslu, která mu podléhala, "ukončil předčasné chátrání pracovníků, kteří před tím pracovali mnoho hodin denně".

(Zprávy továrních inspektorů atd. ke 31. říjnu 1859, strana 47)

"Kapitál" (v továrnách) "nemůže nikdy ponechat stroje v pohybu za hranicí vymezené doby bez toho, aby zaměstnané pracovníky poškodil na jejich zdraví a morálce; a tito nejsou schopni sami se ochránit."

(v uvedeném strana 8) [zpět](#)

(201) "Velikým dobrodiním je to, že se vyjasnil rozdíl mezi časem, který vlastní pracovník, a časem, který náleží jeho pánovi. Pracovník nyní ví, kdy ten, který prodává, skončil, a kdy začíná ten jeho vlastní; a tím, že to dopředu jistě ví, má možnost plánovat si vlastní čas pro své potřeby."

(v uvedeném strana 52)

"Tím, že je" (tovární zákony) "učinily pány nad svým vlastním časem, jim daly morální energii, která je vede ke eventuálnímu vlastnictví politické moci"

(v uvedeném strana 47)

S potlačovanou ironií a velmi opatrnými výrazy tovární inspektoři ukazují, že nynější desetihodinový zákon do jisté míry osvobozuje také kapitalisty od přirozené brutality někoho, kdo je jen pouhým vtělením kapitálu, a dává jim čas na nějaké to "vzdělávání". Před tím "pán neměl čas na nic jiného než na peníze a sluha na nic jiného než na práci"

(v uvedeném strana 48) [zpět](#)

KAPITOLA DEVÁTÁ

Míra a objem nadhodnoty

Jako dosud budeme i v této kapitole předpokládat, že hodnota pracovní síly - tedy ta část pracovního dne, která je nutná pro reprodukci či udržení pracovní síly - má konstantní velikost.

Pokud tedy toto předpokládáme, tak je zároveň s mírou nadhodnoty dán i její objem, který jednotlivý pracovník kapitalistovi za určitou dobu dodává. Jestliže například nutná práce obnáší 6 hodin denně, vyjádřených množstvím zlata 3 šilinky* = 1 tolar, tak je ten tolar denní hodnotou jedné pracovní síly, nebo-li hodnotou kapitálu zálohovaného při nákupu jedné pracovní síly. Pokud je dále míra nadhodnoty 100%, tak tento variabilní kapitál z jednoho tolaru vyprodukuje objem nadhodnoty 1 tolar, nebo-li ten pracovník denně dodává objem nadpráce o šesti hodinách.

Variabilní kapitál je však peněžním vyjádřením pro celkovou hodnotu všech pracovních sil, které kapitalista současně používá. Jeho hodnota je tedy rovna průměrné hodnotě jedné pracovní síly vynásobené počtem použitých pracovních sil. Při dané hodnotě pracovní síly je tedy velikost variabilního kapitálu přímo úměrná počtu současně zaměstnaných pracovníků. Pokud je denní hodnota jedné pracovní síly = 1 tolar, tak se musí zálohovat kapitál o 100 tolaích pro 100, a o N tolaích pro N pracovních sil, které se mají denně vytěžit.

Rovněž: Jestliže variabilní kapitál 1 tolar - denní hodnota jedné pracovní síly - produkuje denní nadhodnotu 1 tolar, tak variabilní kapitál 100 tolarů vyprodukuje denní nadhodnotu 100 tolarů a kapitál N tolarů denní nadhodnotu N tolarů. Objem vytvářené nadhodnoty je tedy roven nadhodnotě, kterou dodává pracovní den jediného pracovníka vynásobené počtem použitých pracovníků. Dále, protože je však objem nadhodnoty, kterou produkuje ten jeden pracovník při dané hodnotě pracovní síly určen mírou nadhodnoty, tak z toho vyplývá tento první zákon:

Objem vytvářené nadhodnoty je roven velikosti zálohovaného variabilního kapitálu vynásobené mírou nadhodnoty, nebo-li je určen složeným vztahem mezi počtem pracovních sil, které jsou současně vytěžovány tímtož kapitalistou, a stupněm vytěžování jedné pracovní síly.

Objem nadhodnoty tedy nazvěme O, nadhodnotu dodávanou jediným pracovníkem v průměrném dni nazvěme n, variabilní kapitál denně zálohovaný při nákupu jediné pracovní síly v, celkový součet variabilního kapitálu V, hodnotu jedné průměrné pracovní síly s, její stupeň vytěžování p'/p (nadpráce)/(nutná práce) a počet použitých pracovníků N, tak dostáváme:

$$O = n/v * V$$

nebo

$$O = s * p'/p * N$$

Následně předpokládejme nejen to, že je hodnota průměrné pracovní síly konstantní, ale také že pracovníci používaní kapitalistou jsou průměrnými pracovníky. Existují výjimečné případy, kdy vytvářená nadhodnota neroste přímo úměrně počtu vytěžovaných pracovníků, ale potom také ani hodnota pracovní síly nezůstává konstantní.

Při produkci určitého objemu nadhodnoty proto může být zmenšení jednoho činitele nahrazeno zvětšením jiného. Pokud se zmenší variabilní kapitál a zároveň se v tomtéž poměru zvýší míra nadhodnoty, tak zůstane objem vyprodukované nadhodnoty nezměněn. Jestliže podle dřívějšího příkladu musí kapitalista zálohovat 100 tolarů, aby denně vytěžil 100 pracovníků, a míra nadhodnoty činí 50%, tak tento variabilní kapitál 100 tolarů vynese nadhodnotu 50 tolarů, nebo-li $100 \cdot 3$ pracovních hodin. Pokud se míra nadhodnoty zdvojnásobí, nebo-li pracovní den je prodloužen místo z 6 na 9, z 6 na 12 hodin, tak o polovinu snížený variabilní kapitál 50 tolarů rovněž vynese nadhodnotu 50 tolarů, nebo-li $50 \cdot 6$ pracovních hodin. Zmenšení variabilního kapitálu se tedy dá vyrovnat úměrným zvýšením stupně vytěžování pracovní síly, nebo-li snížení počtu zaměstnaných pracovníků se dá vyrovnat úměrným prodloužením pracovního dne. Uvnitř jistých mezí je tedy dodávka práce, kterou si kapitál vynutí, nezávislá na nabídce pracovníků. (202) Obráceně, snížení míry nadhodnoty ponechá objem vytvářené nadhodnoty nezměněn, jestliže úměrně tomu vzroste velikost variabilního kapitálu, či-li počet zaměstnaných pracovníků.

Nahrazování počtu pracovníků - nebo-li velikosti variabilního kapitálu - zvýšenou mírou nadhodnoty - nebo-li prodloužením pracovního dne - má však nepřekonatelné meze. Ať už je hodnota pracovní síly jakákoli, ať je proto pracovní doba nutná pro udržení pracovníka 2 nebo 10 hodin, celková hodnota, kterou jeden pracovník v průměru může vyprodukovat, je vždy menší než ta hodnota, do které by se zhmotnilo 24 pracovních hodin, tedy menší než 12 šilinků nebo 4 tolary - pokud jsou tyto peněžním vyjádřením dvaceti čtyř zhmotněných pracovních hodin. Podle našeho předchozího příkladu, ve kterém je denně zapotřebí 6 pracovních hodin, aby se zreprodukovala sama pracovní síla, nebo-li aby se nahradila hodnota kapitálu zálohovaná při jejím nákupu, produkuje variabilní kapitál o 500 tolaře - který používá 500 pracovníků při míře nadhodnoty 100%, nebo-li při dvanáctihodinovém pracovním dnu - denně nadhodnotu 500 tolarů, nebo-li $6 \cdot 500$ pracovních hodin. Kapitál 100 tolarů, který denně používá 100 pracovníků při míře nadhodnoty 200%, či-li při osmnáctihodinovém pracovním dnu, produkuje objem nadhodnoty jen 200 tolarů, nebo-li $12 \cdot 100$ pracovních hodin, a jeho celková vytvořená hodnota - ekvivalent zálohovaného kapitálu plus nadhodnota - nikdy nemůže v průměru dosáhnout celku 400 tolarů, nebo-li $24 \cdot 100$ pracovních hodin. Ta absolutní mez průměrného pracovního dne, která je vždy přirozeně kratší než 24 hodin, tvoří absolutní mez pro náhradu zmenšeného variabilního kapitálu zvýšenou mírou nadhodnoty, či-li pro náhradu zmenšeného počtu vytěžovaných pracovníků zvýšeným stupněm vytěžování pracovní síly. Tento druhý hmatatelný zákon je důležitý pro vysvětlení mnoha jevů a vyplývá z té tendence kapitálu, kterou později rozvineme, co možno nejvíce snižovat počet jím zaměstnaných pracovníků, nebo-li svou variabilní složku vloženou do pracovní síly, a to v protikladu ke své druhé tendenci - vytvářet co možno největší objem nadhodnoty. A obráceně. Jestliže roste množství použitých pracovních sil, nebo-li velikost variabilního kapitálu - avšak nikoli úměrně snižování míry nadhodnoty - tak objem vytvářené nadhodnoty klesá.

Třetí zákon vyplývá ze stanovení objemu vytvářené nadhodnoty dvěma činiteli - mírou nadhodnoty a velikostí zálohovaného variabilního kapitálu. Pokud je dána míra nadhodnoty - nebo-li stupeň vytěžování pracovní síly - a hodnota pracovní síly - nebo-li délka nutné pracovní doby - tak je samozřejmé, že čím větší je variabilní kapitál, tím větší je objem vytvářené hodnoty a nadhodnoty. Pokud je dána hranice pracovního dne a rovněž hranice jeho nutné části, tak objem hodnoty a nadhodnoty, který vytváří jeden kapitalista, jasně závisí výlučně na objemu práce, kterou on dává do pohybu. Toto však za daných předpokladů závisí na objemu pracovní síly, nebo-li počtu pracovníků, které on vytěžuje, a tento počet je ze své strany určen velikostí jím zálohovaného variabilního kapitálu. Při dané míře nadhodnoty a dané hodnotě pracovní síly jsou tedy objemy produkované nadhodnoty přímo úměrné velikostem zálohovaných variabilních kapitálů. My už však teď víme, že kapitalista svůj kapitál dělí na dvě části. Jednu část vkládá do výrobních prostředků. Tato část je konstantní částí jeho kapitálu. Tu druhou část vkládá do živoucí pracovní síly. Tato část tvoří jeho variabilní kapitál. Na pozadí toho samého výrobního způsobu existují v různých odvětvích výroby různá rozdělení kapitálu na jeho konstantní a variabilní části. V jednom a tomtéž odvětví výroby se tento poměr mění s technickým základem a společenským stavem výrobního procesu. Když se však daný kapitál rozděluje na své konstantní a variabilní části, ať už se má ta variabilní ku konstantní v poměru 1:2, 1:10 nebo 1:X, tak tím ten popsáný zákon není dotčen, protože podle dřívějšího rozboru se hodnota konstantního kapitálu v hodnotě výrobku sice znovu objeví, ale nevchází do nově vytvářené hodnoty výrobku. Při zaměstnávání tisíce přadlen je přirozeně zapotřebí více suroviny, vřeten atd. než při zaměstnávání sta přadlen. Ať už však hodnota těchto přidávaných

výrobních prostředků stoupá, klesá nebo zůstává nezměněna, ať už je vysoká nebo nízká, tak nemá vůbec žádný vliv na proces zhodnocování pracovních sil, které dává do pohybu. Výše popsany zákon má tedy tuto formu: Objemy hodnoty a nadhodnoty vytvořené různými kapitály jsou při dané hodnotě a stupni vytěžování pracovní síly přímo úměrné velikostem variabilních částí těchto kapitálů, to znamená těch jejich částí, které se vkládají do živoucí pracovní síly.

Tento zákon na první pohled odporuje veškeré očividné zkušenosti. Každý přece ví, že zpracovatel bavlny, který počítá procentní rozložení použitého celkového kapitálu, používá relativně mnoho konstantního a málo variabilního kapitálu, přesto nemá nijak menší zisk či nadhodnotu než pekař, který dává do pohybu relativně mnoho variabilního a málo konstantního kapitálu. Pro vyřešení tohoto zdánlivého protikladu je zapotřebí více členů, podobně jako je z pohledu základní algebry zapotřebí více členů k tomu, abychom porozuměli, že 0/0 může představovat skutečnou veličinu. Ačkoli klasická ekonomie tento zákon nikdy neformulovala, tak se ho instinktivně drží, protože ten zákon je nutným důsledkem zákona hodnoty. Ona se ho před protiklady jeho projevu snaží zachránit pomocí násilné abstrakce. Později uvidíme, (203) jak Ricardovská* škola na tomto prubířském kameni pohořela. Lidová ekonomie, která "se také skutečně nic nenaučila", se zde dovolává, jako ostatně všude, projevu namísto zákona projevu. Ona v protikladu ke Spinozovi* věří, že "nevědomost je dostatečným důvodem".

Tu práci, kterou celkový kapitál nějaké společnosti v průměru dává za den do pohybu, můžeme rozebírat jako jeden jediný pracovní den. Jestliže je například počet pracovníků jeden milion a průměrný pracovní den jednoho pracovníka činí 10 hodin, tak ten společenský pracovní den sestává z deseti milionů hodin. Při dané délce tohoto pracovního dne, ať už jsou jeho hranice stanoveny fyzicky nebo sociálně, se objem nadhodnoty může zvětšit pouze zvýšením počtu pracovníků, to znamená zvětšením množství pracujícího obyvatelstva. Velikost tohoto obyvatelstva zde tvoří matematickou hranici produkce nadhodnoty celkovým společenským kapitálem. A naopak. Při dané velikosti obyvatelstva je tato hranice tvořena možným prodloužením pracovního dne. (204) V následující kapitole uvidíme, že tento zákon platí jen pro tu doposud probíranou formu nadhodnoty.

Z dosavadního rozboru výroby nadhodnoty se ukazuje, že na kapitál není možno proměnit libovolnou částku peněz nebo hodnoty, předpokladem této proměny je určité minimum peněz či směnné hodnoty v rukou jediného vlastníka peněz nebo zboží. Minimum variabilního kapitálu je cena jedné jediné pracovní síly, která se po celý rok spotřebovává na získávání nadhodnoty. Kdyby byl tento pracovník vlastníkem svých vlastních výrobních prostředků a spokojil se s životem pracovníka, tak by mu stačovala ta pracovní doba, která by byla nutná pro reprodukci jeho životních prostředků, řekněme 8 hodin denně. On by tedy také potřeboval výrobní prostředky na 8 pracovních hodin. Naproti tomu kapitalista, který ho kromě těchto 8 hodin nechává konat řekněme 4 hodiny nadpráce, potřebuje dodatečnou peněžní částku na obstarání dodatečných výrobních prostředků. Podle našeho předpokladu by však už musel použít dva pracovníky, aby z nadhodnoty, kterou si denně přivlastní, mohl žít jako pracovník, to znamená aby mohl uspokojit své nutné potřeby. V tomto případě by účelem jeho výroby bylo pouhé zachování života, nikoli množení bohatství, které se při kapitalistické výrobě předpokládá. Aby žil jen dvakrát lépe než obyčejný pracovník a polovinu vytvořené nadhodnoty zpátky proměnil na kapitál, tak by zároveň s počtem pracovníků musel osminásobně zvýšit minimum zálohovaného kapitálu. Ovšemže on sám může - roven svému pracovníku - přiložit bezprostředně ruku k dílu ve výrobním procesu, ale potom je také jen prostředníkem mezi kapitalistou a pracovníkem - "nižším mistrem". Určitý vyšší stupeň kapitalistické výroby je podmíněn tím, že ten kapitalista celou tu dobu, během které účinkuje jako kapitalista - to znamená jako zosobněný kapitál - může strávit přivlastňováním si - a proto ovládnutím - cizí práce a prodejem výsledků této práce. (205) Proměně dílenského mistra na kapitalistu se středověké cechy snažily násilím zamezit tak, že počet pracovníků, které směl jediný mistr zaměstnávat, omezovaly na velmi malé maximum. Vlastník peněz nebo zboží se může proměnit na kapitalistu skutečně nejdříve až tam, kde ta minimální částka zálohovaná na výrobu dalece překračuje to středověké maximum. Zde se - stejně jako v přírodních vědách - potvrzuje správnost toho zákona odhaleného Hegelem* v jeho "Logice", že pouhá množstevní změna v jistém bodě způsobí jakostní rozdíl. (205a)

To minimum hodnoty, kterou jediný vlastník peněz nebo zboží musí mít k dispozici, aby se z něj vykukl kapitalista, se mění s různými vývojovými stupni kapitalistické výroby a je - na daném vývojovém stupni - různé v různých sférách výroby, vždy podle jejich zvláštních technických podmínek. Určité sféry

výroby potřebují už v začátcích kapitalistické výroby takové minimum kapitálu, které se ještě nemůže nacházet v rukou jedince. Toto je zčásti příčinou státních příspěvků takovým soukromníkům jako ve Francii v čase Colberta* a v mnoha německých státech až do naší doby, zčásti vytváření společností se zákonným monopolem na provoz určitého odvětví průmyslu a obchodu (206) - předchůdců moderních akciových společností.

Nebudeme se zdržovat detaily proměn, kterými prošel vztah kapitalisty a námezdního pracovníka v průběhu výrobního procesu, tedy ani dalšími upřesněními samotného kapitálu. Zdůrazněme zde jen několik hlavních bodů.

V rámci výrobního procesu si kapitál získal nadvládu nad prací, to znamená nad účinkující pracovní silou, nebo-li nad samotným pracovníkem. Zosobněný kapitál - kapitalista - dává pozor, aby pracovník svou práci konal pořádně a s patřičným stupněm intenzity.

Kapitál se dále vyvinul do vynuceného vztahu, který pracující třídu nutí vykonávat více práce, než kolik by jí předepisoval úzký okruh jejích vlastních životních potřeb. A jako producent cizí pracovitosti, jako čerpatel nadhodnoty a vytěžovatel pracovní síly co do energie, rozměrů a účinku kapitál překonal všechny dřívější výrobní systémy spočívající na přímé nucené práci.

Kapitál se nejdříve podřizuje práci a těm technickým podmínkám, ve kterých se ta práce historicky nachází. On tedy výrobní způsob bezprostředně nemění. Produkce nadhodnoty v doposud probírané formě - prostřednictvím jednoduchého prodlužování pracovního dne - se proto sama jeví jako nezávislá na každé změně výrobního způsobu. Ve staromódní pekárně nebyla méně účinná než v moderní prádelně bavlny.

Pokud rozebíráme výrobní proces z pohledu pracovního procesu, tak se pracovník k výrobním prostředkům nechová jako ke kapitálu, nýbrž jako k pouhému prostředku a materiálu své účelné produktivní činnosti. Například v nějaké koželužně s kůží zachází jako s pouhým pracovním předmětem. Není to kapitalista, pro koho on tu kůži vyčiňuje. Jinak je tomu, jakmile si výrobní proces rozebereme z pohledu procesu zhodnocování. Výrobní prostředky se okamžitě mění na prostředek nasávání cizí práce. Už to není pracovník, kdo používá výrobní prostředky, nýbrž jsou to ty výrobní prostředky, které používají pracovníka. Místo toho, aby byly pracovníkem spotřebovány jako látkové prvky jeho produktivní činnosti, spotřebovávají ony jeho jako prvek svého vlastního životního procesu, a životní proces kapitálu je pouze jeho pohyb jako hodnoty zhodnocující sebe sama. Tavicí pece a dílny, které v noci odpočívají a nenasávají žádnou živoucí práci, jsou pro kapitalistu "čistou ztrátou" ("mere loss"). Proto tavící pece a dílny zakládají "nárok na noční práci" pracovních sil. Pouhá proměna peněz na hmotné činitele výrobního procesu - na výrobní prostředky - tyto proměňuje na právní nárok a nárok na odvod cizí práce a nadpráce. To, jak se toto kapitalistické výrobě vlastní a pro ni charakteristické převrácení - vskutku zvrácení - vztahu mezi mrtvou a živou prací - mezi hodnotou a hodnototvornou silou - odráží ve vědomí kapitalistovy hlavy, konečně ukazuje ještě jeden příklad. Během anglické tovární revolty z let 1848-1850 napsal

"šéf tkalcovny plátna a bavlny v Paisley, jedné z nejstarších a nejdůstojnějších firem západního Skotska, společnosti Carlile, synové a spol., která existuje od roku 1752 a je po generace vedena toutéž rodinou" -

tento nanejvýš inteligentní džentlman tedy napsal do "Glasgow Daily Mail" z 25. dubna 1849 dopis (207) pod názvem: "Relaissystem", ve kterém se kromě jiných nachází následující groteskně naivní místo:

"Pohledme nyní na to zlo, které vyvěrá ze zkrácení pracovní doby z dvanácti na deset hodin ... Odehrává se jako nejvážnější poškození vyhlídek a vlastnictví továrníků. Jestliže továrník pracoval" (jeho "ruce") "12 hodin a nyní je omezen na 10, potom se každých 12 strojů nebo vřeten z jeho vybavení smrskne na 10 (then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10) a kdyby chtěl svou továrnu prodat, tak by byly oceněny jako 10, takže by se ztratila šestina hodnoty každé továrny v zemi." (208)

Tomuto dědičně vrozenému kapitálovému mozku ze západního Skotska hodnota výrobních prostředků, vřeten atd. natolik splývá s jeho kapitálovým majetkem, sama se zhodnocuje, nebo-li denně zhltné určité

množství cizí práce, kterou má gratis, že si ten šéf podniku Carlile a spol. vsutku namlouvá, že při prodeji své továrny nedostane zaplacenou pouze hodnotu vřeten, nýbrž nadto ještě jejich zhodnocení - nikoli jen tu práci, která je nutná pro výrobu vřeten stejného druhu, nýbrž také tu nadpráci, kterou denně pomáhají vysát z udatných západních Skotů z Paisley - a proto se rovněž, jak si myslí, se zkrácením pracovního dne o dvě hodiny zcvrkne tržní hodnota každých dvanácti spřádacích strojů na hodnotu deseti!

Poznámky:

(202) Tento základní zákon zdá se být utajen před pány lidovými ekonomy, kteří věří, jako Archimédés, ale obráceně, že stanovováním tržních cen práce pomocí nabídky a poptávky našli onen pevný bod, pomocí kterého nikoli pohnou světem, ale naopak svět zastaví. [zpět](#)

(203) O tomto blíže ve "Čtvrté knize". [zpět](#)

(204) "Práce - tedy ekonomicky strávený čas - společnosti je určitá část, řekněme 10 hodin denně jednoho milionu lidí, či-li 10 milionů hodin ... Kapitál má hranici svého růstu. V každé dané době tuto hranici tvoří skutečný rozsah ekonomicky stráveného času."

("An Essay on the Political Economy of Nations" Pojednání o politické ekonomii národů, Londýn 1821, strana 47, 49) [zpět](#)

(205) "Majitel farmy nesmí spoléhat na svou vlastní práci, a jestli to tak dělá, tak tím podle mého názoru ztrácí. Jeho činností by měl být celkový dozor: musí dávat pozor na svého mlatce, neboť jinak by hned jeho mzdu vyhodil za nevymláčené zrna; stejně tak musí dohlížet na své žneče; stále musí prohlížet své ploty; musí dávat pozor, zda není nic zanedbáno; to by byl ten případ, kdyby se omezil jen na jednu věc." (J. Arbuthnot,* "An Enquiry into the Connection between the Price of Provisions, and the Size of Farms etc." By a Farmer Studie o závislosti cen a poplatků na velikosti farem psána farmářem, Londýn 1773, strana 12)

Tento spis je velmi zajímavý. Můžeme v něm studovat genezi "capitalist farmer" nebo "merchant farmer" (kapitalistického farmáře, obchodního farmáře), jak je doslovně označován, a můžeme naslouchat oslavě sebe samého proti "small farmer" (drobnému farmáři), kterému jde hlavně o přežívání.

"Třída kapitalistů je nejdříve částečně a postupně zcela zbavena nutnosti manuální práce."

("Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. By the Reverend Richard Jones."* [Přednášky o politické ekonomii národů, Hertford 1852, přednáška III., strana 39.\)](#) [zpět](#)

(205a) Molekulární teorie poprvé vědecky rozvinutá Laurentem a Gerhardttem, která se používá v moderní chemii, spočívá právě na tomto základu.

Friedrich Engels, dodatek ke třetímu vydání:

K této pro nechemiky poměrně nejasné poznámce přidávám vysvětlení, že autor zde hovoří o "homologovaných řadách" vazeb uhlovodíků poprvé pojmenovaných v roce 1843 C. Gerhardttem, u kterých má každá svůj vlastní algebraický vzorec. Tak například

řada parafínů: $C_n H_{2n+2}$

řada normálních alkoholů: $C_n H_{2n+2} O$

řada normálních mastných kyselin: $C_n H_{2n} O_2$

a mnoho dalších. V uvedených příkladech se jednoduchým množstvevním přidáváním CH_2 do vzorce molekuly vytvoří pokaždé jakostně jiná látka. O podílu Laurenta a Gerhardta (který Marx přecenil) na zjištění této důležité skutečnosti viz Kopp, "Entwicklung der Chemie" Vývoj chemie, Mnichov 1873, strana 709 a 716, a Schorlemmer, "Rise and Progress of Organic Chemistry" Vznik a vývoj organické chemie, Londýn 1879, strana 54 [zpět](#)

(206) Instituce tohoto druhu Martin Luther* nazývá "společenskými monopoly". [zpět](#)

(207) "Reports of Inspectors of Factories for 30th April 1849", strana 59 [zpět](#)

(208) v uvedeném strana 60

Tovární inspektor Stuart, sám Skot, a v protikladu vůči anglickým továrním inspektorům zcela uvězněn v kapitalistickém způsobu myšlení, výslovně poznamenává, že tento dopis, který vložil do své Zprávy, je "nejužitečnější sdělení, které jakýkoli z vlastníků továren pracujících na směny podal těm, kdo se zabývají tímto odvětvím, a které je natolik propočítané, že by mohlo odstranit předsudky těch z nich, kteří váhají s uznáním jakýchkoli změn v nastavení pracovních hodin". [zpět](#)

Výroba relativní nadhodnoty

KAPITOLA DESÁTÁ

Pojem relativní nadhodnoty

Ta část pracovního dne, která vytváří pouze ekvivalent hodnoty pracovní síly zaplacené kapitálem, byla pro nás doposud konstantní veličinou, což za daných výrobních podmínek - na daném ekonomickém vývojovém stupni společnosti - skutečně je. Pracovník by přes tento nutný čas mohl dále pracovat 2, 3, 4, 6, atd. hodin. Na velikosti tohoto prodloužení závisela míra nadhodnoty a velikost pracovního dne. Pokud byla nutná pracovní doba konstantní, tak byl naproti tomu celkový pracovní den variabilní. Předpokládejme nyní pracovní den, jehož velikost a rozdělení na nutnou práci a nadpráci je dáno. Úsečka AC

A-----B--C

by například představovala dvanáctihodinový pracovní den, část AB - deset hodin nutné práce - a část BC - dvě hodiny nadpráce. Jak se dá nyní zvětšit produkce nadhodnoty - to znamená prodloužit nadpráci - bez dalšího prodloužení, nebo-li nezávisle na dalším prodloužení délky AC?

Navzdory daným hranicím pracovního dne AC se úsečka BC dá prodloužit, nikoli protáhnutím za svůj koncový bod C, který je zároveň koncovým bodem pracovního dne, ale posunutím svého počátečního bodu B na opačnou stranu směrem k bodu A. Předpokládejme, že B'-B v úsečce

A-----B'-B--C

se rovná polovině úsečky BC, nebo-li jedné pracovní hodině. Pokud se nyní ve dvanáctihodinovém pracovním dnu AC bod B posune do bodu B', tak se BC natáhne jako B'C, nadpráce o polovinu vzroste - ze dvou na tři hodiny, ačkoli pracovní den je stále dvanáct hodin dlouhý. Toto natažení nadpráce z BC na B'C - ze dvou na tři hodiny - však zřejmě není možné bez současného zkrácení nutné práce z AB na AB' - z deseti na devět hodin. Prodloužení nadpráce odpovídá zkrácení nutné práce, nebo-li jedna část pracovní doby, kterou pracovník dosud spotřebovával vskutku sám pro sebe, se proměnila na pracovní dobu pro kapitalistu. To, co se změnilo, není délka pracovního dne, nýbrž jeho rozdělení na nutnou práci a nadpráci.

Na druhé straně je velikost nadpráce zřejmě sama dána společně s danou velikostí pracovního dne a danou hodnotou pracovní síly. Hodnota pracovní síly - to znamená pracovní doba potřebná pro její produkci - stanovuje pracovní dobu nutnou pro reprodukci své hodnoty. Pokud je jedna pracovní hodina představována množstvím zlata půl šilinku,* nebo-li šesti pencemi, a pokud denní hodnota pracovní síly obnáší 5 šilinků, tak musí pracovník denně pracovat 10 hodin, aby nahradil denní hodnotu své pracovní síly zaplacenou kapitálem, nebo-li aby vyprodukoval ekvivalent hodnoty svých nutných denních životních prostředků. Hodnotou těchto životních prostředků je dána hodnota jeho pracovní síly (1) a hodnotou jeho pracovní síly je dána velikost jeho nutné pracovní doby. Velikost nadpráce však dostaneme

odečtením nutné pracovní doby od celkového pracovního dne. Deset hodin odečteno od dvanácti dává dvě, a je jasné, jak je možno tuto nadpráci za daných podmínek za ty dvě hodiny dále prodlužovat. Ovšemže by kapitalista mohl pracovníkovi místo pěti šilinků zaplatit 4 šilinky a 6 pencí, nebo ještě méně. Na reprodukci hodnoty těchto 4 šilinků a 6 pencí by stačilo 9 pracovních hodin, z dvanáctihodinového pracovního dne proto zůstanou doma tři místo dvou hodin nadpráce a sama nadhodnota vzroste z jednoho šilinku na 1 šilink a 6 pencí. Tento výsledek by však byl dosažen pouze sražením mzdy pracovníka pod hodnotu jeho pracovní síly. Za ty 4 šilinky a 6 pencí, které vyprodukuje za 9 hodin, pořídí o více než desetinu méně životních prostředků než dříve, a tak je reprodukce jeho pracovní síly zanedbána. Nadpráce by zde byla prodloužena pouze překročením svých normálních hranic, její doména by se rozšířila pouze uzurpátorským útokem na doménu nutné pracovní doby. Navzdory důležité roli, kterou tato metoda při skutečném pohybu mezd hraje, ji zde vylučujeme na základě předpokladu, že se zboží - tedy také pracovní síla - nakupují a prodávají za svou plnou hodnotu. Pokud toto předpokládáme, tak se pracovní doba nutná pro produkci pracovní síly, nebo-li pro reprodukci své hodnoty, nemůže snížit, protože mzda pracovníka nemůže klesnout pod hodnotu jeho pracovní síly, ledaže by klesla sama tato hodnota. Při dané délce pracovního dne musí prodloužení nadpráce vycházet ze zkrácení nutné pracovní doby a nikoli naopak - zkrácení nutné práce z prodloužení nadpráce. V našem příkladu musí hodnota pracovní síly skutečně klesnout o jednu desetinu, aby se nutná pracovní doba o desetinu zkrátila - z 10 na 9 hodin - a aby se proto nadpráce prodloužila ze 2 na 3 hodiny.

Takový pokles hodnoty pracovní síly o jednu desetinu je však podmíněn tím, že tentýž objem životních prostředků, který byl dříve vyráběn za 10 hodin, je nyní vyráběn za 9 hodin. Toto však není možné bez zvýšení produktivity práce. Například švec může s danými prostředky vyrobit jeden pár holínek v jednom pracovním dnu o dvanácti hodinách. Pokud by měl za stejnou dobu vyrobit páry dva, tak se musí produktivita jeho práce zdvojnásobit a nemůže se zdvojnásobit beze změny pracovních prostředků, metody práce či obou současně. Proto musí u jeho práce dojít k převratu ve výrobních podmínkách - to znamená v jeho výrobním způsobu, a proto v samotném pracovním procesu. Pod pojmem zvýšení produktivity práce zde rozumíme proměnu pracovního procesu vůbec, díky které se pracovní doba společensky potřebná pro výrobu nějakého zboží zkrátí, je zapotřebí menší množství práce, tedy síly, aby se vyrobilo větší množství užité hodnoty. (2) Zatímco jsme tedy předpokládali, že výrobní způsob při produkci nadhodnoty v doposud probírané formě byl dán, tak pro produkci nadhodnoty proměnou nutné práce na nadpráci v žádném případě nestačí, aby se kapitál zmocnil pracovního procesu v jeho tradiční historické formě - nebo-li ve formě, která už je k dispozici - a pouze prodloužil jeho trvání. Kapitál musí technické a společenské podmínky toho pracovního procesu - tedy ten samotný výrobní způsob - převrátit, aby zvýšil produktivitu práce a aby zvýšením produktivity práce snížil hodnotu pracovní síly a tím zkrátil tu část pracovního dne, která je nutná pro reprodukci této hodnoty.

Tu nadhodnotu, která je tvořena prodlužováním pracovního dne, nazývám výrazem **absolutní nadhodnota**;

naproti tomu tu nadhodnotu, která vzniká ze zkracování nutné pracovní doby a odpovídající změnou poměru velikostí obou částí pracovního dne pak nazývám výrazem **relativní nadhodnota**.

Aby se snížila hodnota pracovní síly, tak musí stoupnout produktivita práce v těch odvětvích průmyslu, jejichž výrobky stanovují hodnotu pracovní síly, tedy buď těch, které spadají do okruhu běžných životních prostředků, nebo těch, které je mohou nahradit. Hodnota nějakého zboží však není určena tím množstvím práce, které mu dává jeho poslední formu, nýbrž rovněž také objemem práce obsaženým v jeho výrobních prostředcích. Například hodnota holínky není určena pouze prací ševce, nýbrž také hodnotou kůže, lepidla, drátu, a tak dále. Zvýšení produktivity práce a tomu odpovídající zlevnění zboží v těch průmyslových oborech, které dodávají látkové prvky konstantního kapitálu - pracovní prostředky a pracovní materiál pro výrobu nutných životních prostředků - tedy rovněž sníží hodnotu pracovní síly. Naproti tomu v těch odvětvích výroby, která nedodávají ani nutné životní prostředky, ani výrobní prostředky pro jejich výrobu, zvýšení produktivity práce ponechává hodnotu pracovní síly nedotčenu.

Ta zlevněná zboží přirozeně sníží hodnotu pracovní síly jen *pro tanto*,* to znamená jen v poměru, ve kterém vstupují do reprodukce pracovní síly. Košile jsou například nutným životním prostředkem, avšak jen jedním z mnoha. Jejich zlevnění sníží pouze pracovníkovy výdaje za košile. Celkový objem nutných životních prostředků se však skládá z různých zboží - z výrobků rozličných oborů průmyslu - a hodnota

každého takového zboží vždy tvoří alikvótní část hodnoty pracovní síly. Tato hodnota se zmenšuje s pracovní dobou nutnou ke své reprodukci, jejíž celkové zkrácení je rovno objemu jednotlivých zkrácení ve všech těch zvláštních odvětvích výroby. Tento obecný výsledek zde budeme probírat tak, jakoby to byl bezprostřední výsledek a bezprostřední účel v každém jednom případě. Jestliže jeden jediný kapitalista zvýšením produktivity práce například zlevní košile, tak mu v žádném případě nepřijde na mysl ten účel, že by tím snížil hodnotu pracovní síly, a proto nutnou pracovní dobu *pro tanto*. Celková míra nadhodnoty se však nakonec zvýší jen tehdy, pokud on tímto způsobem k tomuto výsledku přispěje. (3) Všeobecné a nutné tendence kapitálu musíme odlišovat od jejich forem projevu.

Ten způsob, kterým se vnitřní zákonitosti kapitalistické výroby projevují vnějším pohybem kapitálů a stávají se platnými jako nutné zákony konkurence, a proto se dostávají do vědomí kapitalisty jako hnací motivy, ten způsob nyní nebudeme rozebírat, avšak dopředu si vyjasněme, že: Vědecký rozbor konkurence je možný jen tehdy, až bude pochopena vnitřní přirozenost kapitálu, zcela tak jako je zdánlivý pohyb těles na obloze pochopitelný jen pro toho, kdo zná jejich pohyb skutečný, avšak smysly nevnímátný. Přesto k porozumění výroby relativní nadhodnoty čistě na základě právě získaných výsledků poznamenejme následující:

Jestliže je jedna pracovní hodina představována množstvím zlata 6 pencí, nebo-li půl šilinku, tak se za dvanáctihodinový pracovní den vyrobí hodnota 6 šilinků.* Předpokládejme, že za dané produktivity práce by se za těch 12 pracovních hodin zhotovilo 12 kusů zboží. Necht' je hodnota spotřebovaných výrobních prostředků, suroviny, a tak dále, v každém kuse 6 pencí. Za těchto okolností jeden kus zboží stojí 1 šilink, jmenovitě 6 pencí za hodnotu výrobních prostředků a 6 pencí za hodnotu nově přidanou při jeho zpracování. Nyní necht' se nějakému kapitalistovi podaří produktivitu práce zdvojnásobit, a tím proto vyrábět 24 místo dvanácti kusů tohoto druhu zboží za dvanáctihodinový pracovní den. Při nezměněné hodnotě výrobních prostředků hodnota jednoho kusu zboží nyní klesne na 9 pencí, jmenovitě 6 pencí za hodnotu výrobních prostředků, 3 pence za hodnotu přidanou poslední prací. Navzdory dvojnásobné produktivitě se za pracovní den vytvoří stejně jako před tím pouze nová hodnota 6 šilinků, která se však nyní rozdělí do dvakrát více výrobků. Na každý jeden výrobek proto připadá jen 1/24 místo 1/12 z této celkové hodnoty, 3 pence místo šesti pencí, nebo-li se - což je to samé - k těm výrobním prostředkům při jejich proměně na výrobek - při započtení každého kusu - ještě přidá místo celé jako dříve nyní jen polovina pracovní hodiny.

Individuální hodnota tohoto zboží nyní stojí pod jeho hodnotou společenskou, to znamená, že stojí méně pracovní doby než velká většina stejného druhu zboží, které se vyrábí za společensky průměrných podmínek. Kus stojí v průměru 1 šilink, nebo-li představuje 2 hodiny společenské práce; při tom změněném výrobním způsobu stojí jen 9 pencí, nebo-li obsahuje jen jednu a půl pracovní hodiny. Skutečnou hodnotou zboží však není ta jeho individuální, nýbrž jeho společenská hodnota, to znamená, že se neměří pracovní dobou, kterou výrobce jeho výroba v konkrétním případě skutečně stojí, nýbrž pracovní dobou, která je pro jeho výrobu potřebná společensky. Jestliže tedy ten kapitalista, který používá tu novou metodu, prodává své zboží za jeho společenskou hodnotu 1 šilink, tak ho prodává 3 pence nad jeho individuální hodnotou a získá tak zvláštní nadhodnotu 3 pence. Na druhé straně však pro něj nyní dvanáctihodinový pracovní den představuje 24 kusů zboží místo dřívějších dvanácti. Aby tedy prodal výrobek jednoho pracovního dne, tak potřebuje dvojnásobný odbyt, nebo-li dvakrát větší trh. Za jinak stejných okolností jeho zboží dobývá větší prostor na trhu pouze snížením své ceny. Proto ho on prodá nad jeho individuální avšak pod jeho společenskou hodnotou, řekněme 10 pencí za kus. Takto z každého kusu stále ještě vytěží zvláštní nadhodnotu jednu penci. Toto zvýšení nadhodnoty se u něj vyskytne, ať už jeho zboží do okruhu nutných životních prostředků patří nebo nepatří, nebo-li ať už se podílí nebo nepodílí na stanovení všeobecné hodnoty pracovní síly. Pokud od té poslední okolnosti odhlédneme, tak má potom každý jeden kapitalista motiv, aby zvyšováním produktivity práce zlevňoval zboží.

Avšak i v samotném tomto případě zvýšená produkce nadhodnoty pochází ze zkrácení nutné pracovní doby a tomu odpovídajícího prodloužení nadpráce. (3a) Necht' nutná pracovní doba činí 10 hodin, nebo-li necht' denní hodnota pracovní síly činí 5 šilinků, nadpráce necht' činí 2 hodiny, denně produkovaná nadhodnota je proto 1 šilink. Náš kapitalista však nyní produkuje 24 kusů, které prodává 10 pencí za kus, nebo-li 20 šilinků za celek. Protože se hodnota výrobních prostředků rovná dvanácti šilinkům, 14 a 2/5 kusů zboží nahradí jen zálohovaný konstantní kapitál. Dvanáctihodinový pracovní den je představován těmi zbývajících 9 a 3/5 kusy. Protože cena pracovní síly = 5 šilinků, výrobek o 6 kusech představuje

nutnou pracovní dobu a výrobek o 3 a 3/5 kusech představuje nadpráci. Poměr nutné práce k nadpráci, který za společensky průměrných podmínek činil 5 : 1, nyní činí 5 : 3. Tentýž výsledek dostaneme takto: Hodnota výrobků dvanáctihodinového pracovního dne je 20 šilinků. Z toho 12 šilinků přísluší hodnotě výrobních prostředků, která se v konečném výrobku pouze znovu projeví. Zůstává tedy 8 šilinků jako peněžní vyjádření hodnoty, kterou se projevuje pracovní den. Toto peněžní vyjádření je vyšší než peněžní vyjádření společensky průměrné práce stejného druhu, u které se 12 hodin projeví pouze šesti šilinky. Práce o vyjimečné produktivitě účinkuje jako umocněná práce, nebo-li za stejný čas tvoří větší hodnoty než společensky průměrná práce stejného druhu.

Ale náš kapitalista za denní hodnotu pracovní síly platí stejně jako před tím jen 5 šilinků. Pracovník proto na reprodukci této hodnoty potřebuje místo dřívějších deseti nyní jen sedm a půl hodiny. Jeho nadpráce proto naroste o dvě a půl hodiny a nadhodnota jím vytvořená z jednoho na tři šilinky. Ten kapitalista, který používá tento vylepšený výrobní způsob, si proto přivlastňuje větší část pracovního dne jako nadpráci než ostatní kapitalisté v tomtéž oboru. On jako jednotlivec dělá to, co dělá kapitál při produkci relativní nadhodnoty ve velkém. Na druhé straně však ona zvláštní nadhodnota zmizí hned jak se ten nový výrobní způsob stane běžným, čímž zmizí ten rozdíl mezi individuální hodnotou levněji vyráběného zboží a jeho hodnotou společenskou. Tentýž zákon stanovování hodnoty prostřednictvím pracovní doby, který se pro kapitalistu stává citelným v té formě, že musí své zboží prodávat pod jeho společenskou hodnotou, jako nutný zákon konkurence žene jeho kolegy kapitalisty do zavádění nových výrobních způsobů. (4) Všeobecná míra nadhodnoty je tedy celým tím procesem nakonec ovlivněna jen tehdy, když zvýšení produktivity práce zasáhne ta odvětví výroby - tedy zlevní ta zboží - která spadají do okruhu nutných životních prostředků a která proto tvoří prvky hodnoty pracovní síly.

Hodnota zboží je nepřímě úměrná produktivitě práce. Rovněž hodnota pracovní síly, neboť je určena hodnotami zboží. Naproti tomu relativní nadhodnota na produktivitě práce závisí přímo úměrně. Stoupá se stoupající a klesá s klesající produktivitou. Společensky průměrný pracovní den o dvanácti hodinách - pokud předpokládáme stálou hodnotu peněz - produkuje stále tutéž hodnotu výrobků 6 šilinků, ať už se tento objem hodnoty mezi ekvivalent hodnoty pracovní síly a nadhodnotu jakkoli rozdělí. Jestliže však v důsledku rostoucí produktivity klesá hodnota denních životních prostředků, a proto také denní hodnota pracovní síly z pěti na tři šilinky, tak nadhodnota vzroste z jednoho na tři šilinky. Aby se zreprodukovala hodnota pracovní síly, bylo nutných 10 a nyní jen 6 pracovních hodin. Čtyři pracovní hodiny se uvolnily proto, aby mohly být začleněny do domény nadpráce. Kapitál má proto vnitřní pud a stálou tendenci zvyšovat produktivitu práce, aby zlevnil zboží a aby zlevněným zbožím zlevnil samotného pracovníka. (5)

Absolutní hodnota zboží je kapitalistovi, který ho produkuje, sama o sobě lhostejná. Zajímá ho pouze nadhodnota, která ve zboží vězí a která se uskuteční při prodeji. Uskutečnění nadhodnoty zahrnuje samozřejmě náhradu hodnoty zálohované. Protože nyní relativní nadhodnota roste přímo úměrně vůči vývoji produktivity práce, zatímco hodnota zboží nepřímě úměrně, protože tedy tentýž totožný proces zlevňuje zboží a zvyšuje nadhodnotu, která je v něm obsažena, tak se tím řeší ta záhada, že kapitalista, kterému jde jen o produkci směnné hodnoty, se snaží směnnou hodnotu zboží stále snižovat, což je protiklad, kterým jeden ze zakladatelů politické ekonomie - Quesnay* - trápil své oponenty a na který mu oni odpověď zůstali dlužni.

"Vy připouštíte", říká Quesnay, "že čím více, bez újmy pro výrobu, se mohou náklady či nákladné práce při výrobě průmyslových výrobků uspořít, tím výhodnější je tato úspora, protože snižuje cenu výrobku. A přesto věříte, že výroba bohatství, které pochází z práce v průmyslu, spočívá ve zvyšování směnné hodnoty jejího výrobku." (6)

Ekonomie práce prostřednictvím rozvoje produktivity práce (7) u kapitalistické výroby tedy v žádném případě nemá za cíl zkracovat pracovní den. Ona má za cíl pouze zkrácení té pracovní doby, která je nutná pro určité množství zboží. To, že pracovník při rostoucí produktivitě své práce za jednu hodinu vyrobí například desetkrát více zboží než dříve, tedy na každý kus zboží potřebuje desetkrát kratší pracovní dobu, v žádném případě nebrání tomu, abychom ho nechali pracovat stejně jako dříve 12 hodin a za těch 12 hodin vyrobil 1200 místo dřívějších 120 kusů. Ano, jeho pracovní den by se dal současně prodloužit, takže by pak za 14 hodin vyrobil 1400 kusů, a tak dále. Proto si můžeme u ekonomů ražení jako MacCulloch,* Ure,* Senior* a tutti quanti na jedné straně přechíst, že pracovník by měl být kapitálu vděčný za rozvoj výrobních sil a že tento vděk musí prokázat tak, že místo deseti hodin pracuje uměle

hodin patnáct. Rozvoj produktivity práce - v rámci kapitalistické výroby - má za cíl tu část pracovního dne, ve které musí pracovník pracovat sám na sebe, zkracovat, a tu část, ve které může zadarmo pracovat pro kapitalistu, prodlužovat. To, jak dalece je tento výsledek dosažitelný také bez zlevňování zboží, se ukáže u zvláštních výrobních metod relativní nadhodnoty, k jejichž rozboru nyní přistoupíme.

Poznámky:

(1) Hodnota průměrné denní mzdy je určena tím, co pracovník potřebuje k tomu, "aby žil, pracoval a rozmnožil se".

(William Petty,* "Political Anatomy of Ireland", 1672, strana 64)

"Cena práce se vždy určuje cenou nutných životních prostředků."

Pracovník nedostává odpovídající mzdu, "kdykoli ... ta mzda nestačí k tomu, aby se tak velká rodina, jakou mu osud určí, uživila způsobem odpovídajícím jejímu postavení."

(J. Vanderlint,* v uvedeném strana 15)

"Obyčejný pracovník, který nevlastní nic než svou chudobu a píli, nemá nic, než to, že se mu podaří svou práci prodat druhým ... U každého druhu práce to musí být tak, a vskutku to tak také je, že se mzda pracovníka omezuje na to, co on nutně potřebuje k udržení svého života."

(Turgot,* "Réflexions etc.", "Oeuvres", vydal Daire, část I, strana 10)

"Cena životních prostředků je vskutku rovna nákladům na produkci práce."

(Malthus,* "Inquiry into the Nature and Progress of Rent", Londýn 1815, strana 48, poznámka) [zpět](#)

(2) "Jestliže se výroba zdokonaluje, tak to neznamena nic jiného, než objev nového způsobu, kterým je možno výrobek zhotovit méně lidmi nebo (což je to samé) za kratší dobu než dříve."

(Galiani,* v uvedeném strana 158, 159)

"Ta úspora nákladů při výrobě nemůže být ničím jiným, než úsporou množství práce použitého při výrobě."

(Sismondi,* "Études etc.", část I, strana 22) [zpět](#)

(3) "Jestliže továrník zlepšením strojového vybavení zdvojnásobí své výrobky ... tak tím (nakonec) získá jen to, že - pokud toho bude schopen - pracovníka levněji obleče ... a tím na pracovníka připadne menší část z celkového výnosu."

(Ramsay,* v uvedeném strana 168, 169) [zpět](#)

(3a) "Zisk nějakého člověka nezávisí na jeho vládě nad výsledkem práce jiných, nýbrž na jeho vládě nad samotnou prací. Jestliže on své zboží může prodávat za vysokou cenu, zatímco mzdy jeho pracovníků zůstanou nezměněny, tak má z toho očividný prospěch ... Menší část toho, co on vyrábí, mu postačuje, aby onu práci dal do pohybu a v důsledku toho mu zůstane větší část."

(J. Cazenove,* "Outlines of Political Economy" Zásady politické ekonomie, Londýn 1832, strana 49, 50) [zpět](#)

(4) "Jestliže můj soused může prodávat levně, přičemž s malou prací vyrobí mnoho, tak musím usilovat o to, abych prodával stejně levně jako on. Takto vytváří každý způsob, každý postup či každý stroj, který pracuje s menším počtem rukou a následkem toho tedy levněji, u ostatních jistý druh nátlaku a soutěžení, aby oni používali tentýž způsob, postup či stroj, nebo aby vynalezli něco podobného proto, aby byli všichni na stejné úrovni a nikdo nemohl prodávat levněji než jeho soused."

("The Advantages of the East-India Trade to England" Obchod s východní Indií a jeho výhody pro Anglii, Londýn 1720, strana 67) [zpět](#)

(5) "Ať už se výdaje pracovníka jakkoli zmenší, stejně tak se zmenší jeho mzda, pokud v tom oboru omezení zmizí současně."

("Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc." Úvaha o zrušení podpory vývozu zrní, Londýn 1753, strana 7)

"Zájem průmyslu vyžaduje, aby zrní a všechny potraviny byly co možno nejlevnější; to, co je prodraží, musí také prodražít práci ... ve všech zemích, ve kterých průmysl nepodléhá žádným omezením, cena potravin ovlivňuje cenu práce. Práce se zlevní vždy, když se zlevní nutné životní prostředky."

(v uvedeném strana 3)

"Mzdy klesnou v tomtéž poměru, v jakém vzroste produktivita. Stroj sice zlevní nutné životní prostředky, avšak kromě toho také zlevňuje pracovníka."

(A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Cooperation" Pojednání o komparativních výhodách soutěže a spolupráce, Londýn 1834, strana 27) [zpět](#)

(6) "Ils conviennent que plus on peut sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution des prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages."

(Quesnay, "Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans" Hovory o obchodu a průmyslu, strana 188, 189) [zpět](#)

(7) "Tito spekulanti, kteří tak šetří na práci pracovníků, které musejí platit."

(J. N. Bidaut, "Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce" O monopolu, který se vytváří v průmyslu a obchodu, Paříž 1828, strana 13.)

"Podnikatel vždy všechno sází na to, aby ušetřil čas a práci."

(Dugald Stewart,* "Works", vydal Sir W. Hamilton, svazek VIII, Edinburgh 1855, "Lectures on Political Economy" Přednášky o politické ekonomii, strana 318)

"Oni" (kapitalisté) "se zajímají o to, aby produktivita pracovníků, které zaměstnávají, byla co možno nejvyšší. Jejich pozornost je téměř výlučně zaměřena na zvyšování této produktivity."

(R. Jones,* v uvedeném, Přednáška III) [zpět](#)

KAPITOLA JEDENÁCTÁ

Spolupráce

Kapitalistická výroba začíná, jak jsme viděli, vskutku až tehdy, když jeden individuální kapitál současně zaměstnává větší počet pracovníků, když už tedy pracovní proces zvětšuje svůj rozsah a výrobky jsou dodávány co do množství ve větším rozsahu. Účinkování většího množství pracovníků v tomtéž čase na tomtéž místě (či chceme-li, na tomtéž pracovním poli), při výrobě jednoho a téhož druhu zboží, pod velením jednoho a téhož kapitalisty, tvoří historicky a pojmově východisko kapitalistické výroby. Ve vztahu k tomu samotnému výrobnímu způsobu se například manufaktura ve svých počátcích sotva liší od cechovního rukodělného průmyslu něčím jiným než větším počtem pracovníků současně zaměstnávaných stejným kapitálem. Pouze se zvětšila dílna cechovních mistrů.

Ten rozdíl je tedy nejdříve pouze co do množství. Viděli jsme, že objem nadhodnoty, který daný kapitál produkuje, se rovná nadhodnotě, kterou dodává jediný pracovník, vynásobené počtem současně zaměstnaných pracovníků. Tento počet sám o sobě na míře nadhodnoty či stupni vytěžování pracovní síly nic nemění, a ve vztahu k výrobě hodnoty zboží se jakákoli jakostní změna zdá být zcela lhostejná. To vyplývá z povahy hodnoty. Pokud se dvanáctihodinový pracovní den zhmotní do šesti šilinků,* tak se 1200 takových pracovních dnů zhmotní do 6 krát 1200 šilinků. V jednom případě se do výrobku vtělilo 12 krát 1200 takových pracovních dnů, v tom druhém 12. Při výrobě hodnoty vždy určité množství platí pouze jako mnoho jednotlivců. Na výrobu hodnoty tedy nemá žádný vliv, zda ji vyrábí 1200 jednotlivců samostatně nebo pod velením jednoho a téhož kapitálu.

Přesto je zde přeci v určitých hranicích jedno přízpůsobení. Práce zhmotněná do hodnoty je prací o společensky průměrné jakosti, je tedy vydáním průměrné pracovní síly. Nějaká průměrná veličina však existuje vždy pouze jako průměr z mnoha různých individuálních veličin stejného druhu. V každém průmyslovém odvětví se individuální pracovník - Petr nebo Pavel - od průměrného pracovníka více či méně odchyluje. Tyto individuální odchylky, které se matematicky nazývají "chyba", se vzájemně kompenzují a zmizí, jakmile se dá dohromady větší množství pracovníků. Dokonce i známý sofista a patolízal Edmund Burke* ze své praktické statkářské zkušenosti ví, že všechny individuální rozdíly v práci zmizí už "pro tak malou skupinu", jako je pět čeledínů, tedy prvních pět anglických dospělých čeledínů dohromady za tu samou dobu vykoná stejně tolik práce, jako kterýchkoli pět jiných anglických čeledínů. (8) Ať je to jak chce, je jasné, že celkový pracovní den většího počtu současně zaměstnaných pracovníků vydělený počtem pracovníků je sám o sobě jedním dnem společensky průměrné práce. Řekněme, že pracovní den jedince je například dvanáctihodinový. Potom pracovní den dvanácti současně zaměstnaných pracovníků tvoří celkový pracovní den o 144 hodinách a - ačkoli se práce každého z toho tuctu od společensky průměrné práce více či méně odchyluje - jedinec tedy pro vykonání té samé práce potřebuje více nebo méně času - pracovní den každého jedince jako dvanáctina celkového pracovního dne o 144 hodinách má společensky průměrnou jakost. Avšak pro kapitalistu, který jich zaměstnává tucet, existuje ten pracovní den jako celkový pracovní den toho tuctu. Pracovní den každého jedince existuje jako alikvótní část celkového pracovního dne, zcela nezávisle na tom, zda ta dvanáctka na výrobku vzájemně spolupracuje nebo zda veškerá souvislost mezi jejich pracemi spočívá pouze v tom, že pracují pro téhož kapitalistu.

Pokud by naproti tomu z těch dvanácti pracovníků byli vždy dva zaměstnání drobným mistrem, tak by to záleželo na tom či onom případě, zda by každý jeden mistr produkoval tentýž objem hodnoty, a proto by uskutečňoval všeobecnou míru nadhodnoty. Zde by se vyskytly individuální odchylky. Pokud by jeden pracovník potřeboval na výrobu jednoho zboží výrazně více času, než kolik je společensky zapotřebí - pokud by se jeho individuální nutná pracovní doba významně odchylovala od společensky nutné pracovní

doby, nebo-li průměrné pracovní doby - tak by jeho práce neplatila za průměrnou práci a jeho pracovní síla by nebyla průměrnou pracovní silou. Buď by se vůbec neprodávala nebo by se prodávala pouze pod průměrnou hodnotou pracovní síly. Předpokládá se tedy určité minimum pracovní schopnosti a později uvidíme, že kapitalistická výroba nachází prostředky, jak toto minimum změřit. Nicméně to minimum se od průměru odchyluje, ačkoli se za něj na druhé straně musí zaplatit průměrná hodnota pracovní síly. Z těch šesti drobných mistrů by proto jeden dostal více a jiný méně než všeobecnou míru nadhodnoty. Tyto nerovnosti by se ve společnosti vzájemně vyrovnaly, avšak nikoli pro jediného mistra. Zákon zhodnocování se tedy vůbec pro jednoho výrobce plně uskutečňuje až tehdy, jakmile vyrábí jako kapitalista - jakmile zaměstnává mnoho pracovníků současně - tedy dává do pohybu společensky průměrnou práci. (9)

Také při stále stejném výrobním způsobu způsobuje současné zaměstnávání většího množství pracovníků revoluci v materiálních podmínkách pracovního procesu. Budovy, ve kterých pracuje mnoho lidí - sklad na suroviny, nádoby, nástroje, přístroje, a tak dále - které současně či střídavě slouží mnoha lidem, zkrátka, část výrobních prostředků se nyní při pracovním procesu spotřebovává společně. Na jedné straně se směnná hodnota zboží, tedy také výrobních prostředků, jakýmkoli zvýšením vytěžováním jejich užité hodnoty vůbec nezvýší. Na druhé straně roste rozměr společně spotřebovovaných výrobních prostředků. Jedna místnost, ve které pracuje 20 tkalců na dvaceti stavech, musí být rozsáhlejší než místnost nezávislého tkalce se dvěma uční. Avšak postavení dílny pro 20 osob stojí méně práce než postavení deseti dílen každé pro dvě osoby - hodnota masových, soustředěných a společných výrobních prostředků takto vůbec neroste úměrně svému rozsahu a užitému účinku. Společně spotřebovované výrobní prostředky předávají menší díl hodnoty do jednotlivého výrobku, z části proto, že ta celková hodnota, kterou předávají, se současně rozdělí na větší objem výrobků, a z části proto, že ve srovnání s jednotlivými výrobními prostředky vstupují do výrobního procesu sice s absolutně větší, avšak - s ohledem na oblast jejich účinku - relativně menší hodnotou. Tím klesá díl hodnoty konstantního kapitálu a úměrně jeho velikosti tedy také celková hodnota zboží. Ten účinek je stejný, jakoby se ty výrobní prostředky vyráběly laciněji. Tato ekonomičnost při používání výrobních prostředků pochází pouze z jejich společné spotřeby v pracovním procesu mnoha lidmi. A tento rys podmínek společenské práce - nebo-li společenských podmínek práce jako odlišnosti od rozštěpených a poměrně nákladných výrobních prostředků jednotlivých samostatných pracovníků či drobných mistrů - obdrží už tehdy, když jich mnoho pracuje na jednom místě a nikoli ještě společně. Část pracovních prostředků získá tento společenský rys ještě před tím, než ho získá sám pracovní proces.

Ekonomie výrobního prostředku se vůbec musí rozebírat z dvojího pohledu. Za prvé, jak dalece zlevňuje zboží a tím snižuje hodnotu pracovní síly. Za druhé, jak dalece mění poměr nadhodnoty vůči zálohovanému celkovému kapitálu - to znamená vůči součtu hodnot jeho konstantní a variabilní části. Ten druhý bod probereme až v prvním oddílu Třetí knihy tohoto díla, kam kvůli souvislostem odkazujeme také některé věci, které by příslušely sem. Průběh našeho rozboru nás nutí provést rozštěpení tohoto předmětu, které zároveň odpovídá duchu kapitalistické výroby. Protože zde totiž pracovní podmínky vůči pracovníkovi vystupují samostatně, jejich ekonomie se také jeví jako zvláštní činnost, která se ho nijak netýká, a proto je odtržena od metod, které zvyšují jeho osobní produktivitu.

Ta forma práce mnoha lidí, kteří plánovitě spolu či vedle sebe pracují v tomtéž výrobním procesu nebo v různých, avšak souvisejících výrobních procesech, se nazývá **spolupráce**. (10)

Tak, jak se útočná síla jízdního oddílu nebo odolnost oddílu pěšáků podstatně liší od součtu útočné síly a odolnosti osamocených jezdců a pěšáků, tak se součet mechanických sil osamocených pracovníků liší od násobné společenské síly, která se vytvoří, jestliže současně spoluúčinkuje mnoho rukou při jedné nedílné činnosti, například když se zvedá břemeno, otáčí kolem nebo když se má z cesty odstranit odpor. (11) Zde by účinek kombinované práce nemohl být osamocenými lidmi vyvolán buď vůbec nebo jen v mnohem delším čase, nebo jen v trpasličím měřítku. Zde se jedná nejen o zvýšení individuální produktivity prostřednictvím spolupráce, nýbrž o vytvoření takové produktivity, která sama o sobě musí být masovou silou. (11a)

Pokud odhlédneme od té nové umocněné síly, která vznikne splynutím mnoha sil do jednoho celku, tak při většině produktivních prací vytváří pouhý společenský kontakt soutěživost a podněcuje životního ducha (animal spirits), což zvyšuje individuální výkonnost jedince, takže tučt osob společně při jednom současném pracovním dnu o 144 hodinách vytvoří mnohem větší celkový výrobek než dvanáct osamocených pracovníků, z nichž každý pracuje 12 hodin, nebo než jeden pracovník, který pracuje 12 dnů za sebou. (12) Toto poukazuje na to, že člověk je od přírody, když už ne, jak míní Aristotelés,* politické zvíře, (13) tak každopádně zvíře společenské.

I když mnoho lidí současně spolu vykonává totéž nebo činnosti jednoho druhu, tak může jednotlivá práce každého jednoho člověka představovat část různých fází celkové práce při pracovním procesu, kterými pracovní předmět - v důsledku spolupráce - prochází rychleji. Například jestliže zedníci vytvoří řadu rukou, aby dopravili stavební kameny od základů až na vrchol stavby, každý z nich dělá totéž, ale přesto ty jednotlivé úkony tvoří související části jednoho celkového úkonu, tvoří zvláštní fáze, kterými každý stavební kámen při pracovním procesu musí projít a pomocí kterých ho těch 24 rukou všech pracovníků dopravuje rychleji než dvě ruce každého samostatného pracovníka, který by po lešení lezl nahorů a dolů. (14) Pracovní předmět tím prostorem proběhne za kratší čas. Na druhé straně se uplatňuje kombinace práce, jestliže se například nějaká stavba současně staví z různých stran, ačkoli ti, kdo spolupracují, vykonávají totéž nebo činnosti téhož druhu. Ten zkombinovaný pracovní den o 144 hodinách, který na pracovním předmětu účinkuje z různých stran - protože má ten zkombinovaný či celkový pracovník oči a ruce vpředu i vzadu a do jisté míry celý ten prostor ovládá - ten celkový produkt dodává rychleji než 12 dvanáctihodinových pracovních dnů více méně osamocených pracovníků, kteří se svého díla musejí chápat jednostranněji. V jednom čase zrají různé prostorové části toho produktu.

Zdůraznili jsme, že to množství lidí, kteří se vzájemně doplňují, dělají totéž nebo činnosti téhož druhu, protože tato nejjednodušší forma společné práce hraje velkou roli také u nejrozvinutějších forem spolupráce. Pokud je pracovní proces komplikovaný, tak tato pouhá masa spolupracujících, u které se různé činnosti rozdělují mezi různé ruce - a proto se vykonávají současně - dovoluje pracovní dobu nutnou pro vytvoření celkového výrobku zkrátit. (15)

V mnoha odvětvích výroby jsou kritické momenty, to znamená časové úseky stanovené z povahy samotného pracovního procesu, během kterých se musí dosáhnout určitých pracovních výsledků. Pokud se má například ostříhat stádo ovcí nebo sklídit zrna z jitra půdy, tak množství a jakost výrobku závisí na tom, že ta činnost v určitém čase začne a v určitém čase skončí. Časový úsek, který ten pracovní proces smí zabrat, je zde předepsán, podobně jako třeba u lovu sledů. Jedinec si může z jednoho dne udělat jen jeden pracovní den, řekněme v délce 12 hodin, avšak spolupráce například sta lidí rozšiřuje jeden dvanáctihodinový den na pracovní den o 1200 hodinách. Krátkost lhůty pro práci se kompenzuje velikostí objemu práce, který se v rozhodujícím okamžiku vrhne do výrobního pole. Účinek v pravý čas zde závisí na současném použití mnoha kombinovaných pracovních dnů, rozsah užitého efektu závisí na počtu pracovníků, který však stále zůstává nižší než počet těch osamocených pracovníků, kteří by v téže časovém úseku měli dosáhnout toho samého účinku. (16) Je to právě nedostatek této spolupráce, kterým se ročně promrhá velké množství zrní na severu Spojených států a velké množství bavlny v těch částech východní Indie, kde anglické panství zničilo starý život obcí. (17)

Na jedné straně spolupráce dovoluje rozšířit prostor pro vykonávání práce a už proto je u určitých pracovních procesů zapotřebí kvůli prostorovým souvislostem pracovního předmětu, jako například při vysoušení a zavlažování pozemků, nebo při stavbě hrází, kanálů, silnic a železnic. Na druhé straně spolupráce umožňuje - úměrně stupni výroby - prostorové zúžení místa výroby. Toto omezení prostoru pro vykonávání práce při současném rozšíření oblasti jejího účinku, kterým se ušetří velký objem *faux frais*,* vyplývá z nahromadění pracovníků, sloučení různých pracovních procesů a soustředění výrobních prostředků. (18)

Ve srovnání se stejně velkým množstvím samostatných jednotlivých pracovních dnů ten kombinovaný pracovní den produkuje větší objemy užité hodnoty, a proto zkracuje pracovní dobu nutnou pro výrobu určitého užitého účinku. Ať už v daném případě tuto zvýšenou produktivitu obdrží, protože umocní mechanickou sílu práce, nebo rozšíří oblast jejího účinku, nebo v poměru ke stupni výroby prostorově zúží výrobní pole, nebo v kritických momentech umožní v krátkém čase nasadit mnoho práce, nebo u

jednotlivců vyvolává soutěživost a životního ducha, nebo stejné konání mnoha lidí činí mnohostranným a návazným jedno na druhé, nebo současně vykonává různé činnosti, nebo výrobní prostředky jejich společným používáním učiní ekonomičtější, nebo jednotlivé práci propůjčuje charakter společensky průměrné práce, za všech okolností je ta určitá produktivita kombinovaného pracovního dne společenskou produktivitou práce, nebo-li produktivitou společenské práce. Ona vyplývá ze samotné spolupráce. Při plánovaném spolukonání s ostatními strhává pracovník svá individuální omezení a rozvíjí schopnosti svého druhu. (19)

Jestliže pracovníci vůbec nemohou konat bezprostředně společně bez toho, aby byli spolu, potom je jejich shromáždění v určitém prostoru podmínkou jejich spolupráce, námezdní pracující nemohou spolupracovat bez toho, aby je jeden a tentýž kapitál - tentýž kapitalista - současně nezaměstnával, tedy aby současně nekupoval jejich pracovní síly. Celková hodnota těchto pracovních sil, nebo-li součet mezd pracovníků za jeden den, týden atd., proto musí být v kapitalistově kapse sjednocena už před tím, než se ve výrobním procesu sjednotí samotné pracovní síly. Vyplácení tří set pracovníků najednou, byť i za jeden den, je podmíněno větším vydáním kapitálu než vyplácení několika pracovníků týden co týden během celého roku. Ten počet spolupracujících pracovníků, či-li stupeň spolupráce, tedy především závisí na velikosti kapitálu, který může jediný kapitalista při nákupu pracovní síly vynaložit, to znamená na rozsahu, v jakém každý z kapitalistů nakládá s životními prostředky mnoha pracovníků.

A stejně jako s variabilním kapitálem se ta věc má s kapitálem konstantním. Například náklady na surovinu jsou pro jednoho kapitalistu, který zaměstnává 300 pracovníků, třicetkrát vyšší než pro každého z třiceti kapitalistů, kteří zaměstnávají po deseti zaměstnancích. Rozsah hodnoty a objem látek společně užívaných pracovních prostředků sice neroste ve stejné míře jako počet zaměstnaných pracovníků, avšak roste významně. Soustředění většího množství výrobních prostředků v rukou jediného kapitalisty je tedy materiální podmínkou spolupráce námezdních pracovníků, a rozsah té spolupráce, nebo-li stupeň výroby, závisí na rozsahu tohoto soustředění.

Původně se určitá minimální velikost jednotlivého kapitálu jevila nutnou, aby počet současně vytěžovaných pracovníků - a proto i objem produkované nadhodnoty - postačoval k oproštění samotného zaměstnavatele od tělesné práce, aby z drobného mistra vytvořila kapitalistu a tím formálně vytvořila kapitálový poměr. Nyní se jeví být materiální podmínkou proměny mnoha rozštěpených a jednoho na druhém nezávislých jednotlivých pracovních procesů na jeden sloučený společenský pracovní proces.

Původně se rovněž vlada kapitálu nad prací jevila pouze jako formální následek toho, že pracovník pracuje místo pro sebe pro kapitalistu, a proto pod kapitalistou. Se spoluprací mnoha námezdních pracovníků se vlada kapitálu vyvíjí jako potřeba k provádění samotného pracovního procesu, jako skutečná podmínka výroby. Velení kapitalisty na výrobním poli je tak nyní nevyhnutelné jako velení generála na poli bitevním.

Veškerá bezprostředně společenská nebo obecní práce prováděná ve velkém měřítku vyžaduje větší či menší vedení, které zprostředkovává soulad jednotlivých činností a které vykonává obecné funkce, které vyplývají z pohybu celkového produktivního tělesa na rozdíl od těch, které vyplývají z pohybu jeho samostatných orgánů. Jeden jediný houslový virtuos diriguje sám sebe, orchestr potřebuje dirigenta. Tato funkce vedení, dozoru a zprostředkování, se stane funkcí kapitálu, jakmile je práce jemu podřízená založena na spolupráci. Jako zvláštní funkce kapitálu dostává funkce vedení zvláštní charakteristické rysy.

Především, hnacím motivem a určujícím cílem kapitalistického výrobního procesu je co největší sebezhdnocení kapitálu, (20) to znamená co největší produkce nadhodnoty, tedy co největší vytěžování pracovní síly kapitalistou. S objemem současně zaměstnaných pracovníků roste jejich odpor a tím nutně i tlak kapitálu na potlačení tohoto odporu. Kapitalistovo vedení není pouze jeho vlastní zvláštní funkcí vyplývající z povahy společenského pracovního procesu, ono je zároveň funkcí vytěžování společenského pracovního procesu, a proto je nevyhnutelně podmíněno antagonismem mezi vytěžovatelem a surovinou, kterou vytěžuje. S rozsahem výrobních prostředků, které jsou pro námezdního pracovníka cizím majetkem, stejně tak roste nutnost kontroly nad jejich patřičným používáním. (21) Spolupráce námezdních pracovníků je dále pouhým účinkováním kapitálu, který je současně zaměstnává. Souvislost

mezi jejich funkcemi a jejich jednota jako celkového produktivního tělesa se nacházejí mimo nich - v kapitálu, který je dává dohromady a drží při sobě. Ta souvislost jejich prací proto vůči nim vystupuje ideálně jako plán, prakticky jako autorita kapitalisty, jako moc cizí vůle, která jejich konání podřizuje svému cíli.

Jestliže je tedy kapitalistické vedení obsahově dvojaké kvůli dvojakosti samotného výrobního procesu, který je na jedné straně společenským pracovním procesem vytváření nějakého výrobku a na straně druhé procesem zhodnocování kapitálu, tak je to vedení co do formy despotické. S vývojem spolupráce ve větším měřítku tento despotismus vyvíjí své vlastní formy. Jakmile se kapitalista nejdříve odpoutá od tělesné práce, jakmile jeho kapitál dosáhne oné minimální velikosti, se kterou může vlastní kapitalistická výroba nejdříve začít, tak tu funkci bezprostředního a neustálého dohlížení na jednotlivé pracovníky a skupiny pracovníků nyní znova předá zvláštnímu druhu námezdních pracovníků. Podobně jako jsou v armádě zapotřebí vojenští důstojníci, množství pracovníků spolukonajících pod velením jednoho kapitálu potřebuje důstojníky průmyslové (ředitelé, manažery) a poddůstojníky (mistry, předáky, overlookers, contre-maîtres), kteří během pracovního procesu velí ve jménu kapitálu. Práce dohledu se stává jejich výlučnou funkcí. Při srovnávání výrobního způsobu nezávislých sedláků či samostatných řemeslníků s plantážním hospodářstvím spočívajícím na otrokářství politický ekonom tuto dohlížeckou práci připočítává k *faux frais de production*.^{*} (21a) Při rozboru kapitalistického výrobního způsobu naproti tomu funkci vedení - pokud tato vyplývá z povahy společenského pracovního procesu - ztotožňuje s toutéž funkcí, pokud je tato podmíněna kapitalistickým, a proto antagonistickým charakterem tohoto procesu. (22) Kapitalista není kapitalistou, protože je průmyslovým vůdcem, nýbrž průmyslovým velitelem se stává proto, že je kapitalistou. Vrchní velení v průmyslu se stává přívržkem kapitálu podobně jako bylo za feudálních časů vrchní velení ve válce a u soudu přívržkem vlastnictví půdy. (22a)

Pracovník je vlastníkem své práce, pokud ji jako prodejce směňuje s kapitalistou, a prodávat může jen to, co má - svou jednotlivou samostatnou pracovní sílu. Tento vztah se v žádném případě nezmění tím, že kapitalista nakupuje sto místo jedné pracovní síly, či-li uzavírá smlouvy se stovkou na sobě nezávislých pracovníků místo s jedním jediným. On může těch 100 pracovníků zaměstnat bez toho, aby je nechal spolupracovat. Ten kapitalista proto platí hodnotu sta samostatných pracovních sil, avšak tu kombinovanou pracovní sílu sta lidí neplatí. Jako nezávislé osoby jsou ti pracovníci osamocení a vstupují do vztahu vůči témuž kapitálu, avšak nikoli do vztahu vůči sobě navzájem. Jejich spolupráce začne až v pracovním procesu, avšak v pracovním procesu právě přestali patřit sami sobě. Se vstupem do pracovního procesu se odevzdali kapitálu. Jako spolupracující, jako části vyrábějícího organismu, jsou sami pouze zvláštní součástí existence kapitálu. Produktivita, kterou pracovník vyvine jako společenský pracovník, je proto produktivitou kapitálu. Společenská produktivita práce se nutně vyvine, jakmile jsou pracovníci vsazeni do určitých podmínek, a kapitál je do těchto podmínek vsazuje. Protože společenská produktivita práce kapitál nic nestojí, a naopak protože ji sám pracovník před tím, než jeho práce začne patřit samotnému kapitálu, nevyvine, tak se tato produktivita jeví jako produktivita, kterou má kapitál ze své vlastní povahy - jako jeho imanentní produktivita.

Účinky jednoduché spolupráce se v kolosálních rozměrech ukazují na obřích dílech starých Asiatů, Egypťanů, Etrusků a dalších:

"V dávných časech se stávalo, že tyto asijské státy měly po pokrytí svých občanských a vojenských nákladů přebytky potravin, které mohly vynaložit na díla krásy i užitku. Jejich velení nad rukama téměř veškerého nezemědělného lidu a výlučná moc monarchie a kněžstva nad oním přebytkem jim dávala prostředky pro vytvoření monumentů, kterými zaplnili zemi ... Při pohybování kolosálními sochami a enormními objemy, jejichž přeprava vzbuzuje obdiv, se používala skoro jen lidská práce ve velkých množstvích. Počty pracovníků a soustředění jejich práce bylo dostatečné. Tak vidíme, jak obrovské korálové útesy narostly z hlubin oceánu a staly se z nich ostrovy, ačkoli je každý korál jako jedinec drobný, slabý a zanedbatelný. Ti nezemědělní pracovníci asijské monarchie nemohli k dílu přispět jinak než svou jednotlivou tělesnou námahou, avšak v jejich počtu byla jejich síla, a moc nad vedením těchto počtů dala původ oněm obřím dílům. Soustředění produktů, ze kterých ti pracovníci žili, v jedné či několika rukách bylo tím činitelem, který takové podniky umožnil provádět." (23)

Tato moc asijských a egyptských králů, či etruských teokratů a dalších, přešla v moderní společnosti na kapitalistu, ať už nyní vystupuje jako osamocený kapitalista nebo - jak je tomu u akciových společností - jako kapitalista kombinovaný.

Spolupráce při pracovním procesu, jak ji převážně nacházíme v počátcích lidské kultury u lovců (23a) nebo třeba v zemědělství indických obcí, na jedné straně spočívá na společném vlastnictví co do výrobních podmínek, na druhé straně na tom, že se samostatný jedinec od pupeční šňůry kmenu či obce odtrhl tak málo, jako jednotlivá včela od úlu. Obojí ji odlišuje od spolupráce kapitalistické. Sporadické používání spolupráce ve velkém měřítku v antickém světě, ve středověku a v moderních koloniích spočívá na bezprostředním vztahu pán - poddaný, většinou pak na otrokářství. Kapitalistická forma naproti tomu od začátku předpokládá svobodného námezdního pracovníka, který svou pracovní sílu kapitálu prodává. Historicky se však vyvíjí jako protiklad sedláctví a nezávislého řemeslnictví, ať už tuto cechovní formu má nebo nemá. (24) Vůči nim se kapitalistická spolupráce nejeví jako zvláštní historická forma spolupráce, nýbrž sama ta spolupráce je formou vlastní kapitalistickému výrobnímu procesu a je historickou formou, která ho specificky odlišuje.

Tak, jak se spoluprací vyvinutá společenská produktivita práce jeví jako produktivita kapitálu, stejně tak se sama spolupráce jeví jako specifická forma kapitalistického výrobního procesu v protikladu k výrobnímu procesu osamocенého nezávislého pracovníka či také drobného mistra. Je to první změna, kterou kvůli svému podřízení kapitálu skutečný pracovní proces zakouší. Tato změna se děje přirozeně sama od sebe. Její předpoklad - současné zaměstnávání většího počtu námezdních pracovníků ve stejném pracovním procesu - tvoří výchozí bod kapitalistické výroby. Objevuje se současně s existencí samotného kapitálu. Jestliže se proto kapitalistický výrobní způsob na jedné straně jeví jako historická nutnost pro proměnu pracovního procesu na společenský proces, tak se na druhé straně tato společenská forma pracovního procesu jeví jako metoda používaná kapitálem, aby tento proces zvyšováním produktivity vytěžoval do větších zisků.

Ve své až doposud probírané jednoduché formě jde spolupráce ruku v ruce s výrobou ve větším měřítku, netvoří však žádnou pevnou charakteristickou formu zvláštního vývojového období kapitalistického výrobního způsobu. Nanejvýše se jeví blízká ještě řemeslným začátkům manufaktur (25) a každému druhu většího zemědělství, které odpovídá období manufaktur a podstatně se od sedláckého hospodaření odlišuje pouze množstvím současně zaměstnávaných pracovníků a rozsahem soustředěných výrobních prostředků. Jednoduchá spolupráce je stále ještě převládající formou u takových výrobních odvětví, ve kterých kapitál ve větším měřítku operuje bez toho, aby v nich významnou roli hrála dělba práce či používání strojů.

Spolupráce zůstává základní formou kapitalistického výrobního způsobu, ačkoli samotná její jednoduchá forma se projevuje jako zvláštní forma vedle jejích forem více rozvinutých.

Poznámky:

(8) "Mezi hodnotou práce jednoho muže a hodnotou práce nějakého jiného muže jsou bezpochyby značné rozdíly, protože mají různou sílu, zručnost a píli. Avšak na základě svých pečlivých pozorování jsem si zcela jist, že libovolných pět mužů dohromady dodá stejné množství práce, jako pět jiných podobného stáří. To znamená, že se mezi těmito pěti muži nachází jeden, který má všechny vlastnosti dobrého pracovníka, jeden, který je špatný pracovník, zatímco ti ostatní tři jsou průměrní a stojí mezi tím prvním a posledním. Tak tedy můžeme už v tak malé skupině pouhých pěti mužů nalézt celek toho všeho, co může pět mužů udělat."

(E. Burke, v uvedeném strana 15, 16)

Srovnej s: Quételet* "O průměrném jedinci" [zpět](#)

(9) Pan profesor Roscher* chtěl objevit, že jedno děvče na šití, které paní profesorová zaměstnává po dva dny, vykoná více práce, než dvě děvčata, která paní profesorová zaměstnává v tentýž den.

Pan profesor by neměl svá pozorování kapitalistického výrobního procesu provádět v dětském pokoji a za okolností, kdy chybí hlavní postava - kapitalista. [zpět](#)

(10) "Concours de forces" Souběh sil
(Destutt de Tracy,* v uvedeném strana 80) [zpět](#)

(11) "Je mnoho natolik jednoduchých činností, které nepřipouštějí žádné rozložení do částí, které se však dají provést pouze spoluúčinkováním mnoha párů rukou. To je například nakládání velkého kmenu stromu na vůz ... zkrátka, všechno, co se nedá udělat bez toho, aby si mnoho párů rukou současně vzájemně pomáhalo při jedné nedílné činnosti."

(E. G. Wakefield,* "A View of the Art of Colonization" Pohled na umění kolonizace, Londýn 1849, strana 168) [zpět](#)

(11a) "Zatímco jeden muž není schopen zvednout tunu vážící břemeno a deset mužů se u toho musí namáhat, však sto mužů to může udělat každý silou jen jednoho prstu."

(John Bellers,* "Proposals for Raising a Colledge of Industry", Londýn 1696, strana 21) [zpět](#)

(12) "Při relativním počtu čeledínů je také ta výhoda," (jestliže je tentýž počet pracovníků zaměstnán jedním farmářem na třech stech akrech, místo toho aby byl zaměstnán deseti farmáři po třiceti akrech) "kterou každý hned nepozná, kromě mužů s praxí."

Každý přirozeně řekne, že 1 : 4 se má stejně jako 3 : 12;
avšak v praxi se to nepotvrzuje.

Neboť v čase žní i při mnoha jiných příležitostech, které vyžadují podobný spěch, se spojením mnoha pracovních sil práce vykoná lépe a rychleji. Například v době žní zvládnou společně 2 vozkové, 2 nakladači, 2 přinašeči, 2 hrabači, k tomu zbytek u stohu nebo ve stodole, dvakrát tolik práce jako tentýž počet, kdyby byl rozdělen do několika skupin na různých farmách."

(J. Arbuthnot,* "An Inquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms." By a Farmer Rozbor souvislosti mezi současnými cenami potravin a velikostí farem. Psáno farmářem, Londýn 1773, strana 7, 8) [zpět](#)

(13) Aristotelova definice je vlastně ta, že člověk je od přírody občanem města. Pro dobu klasického starověku je stejně příznačná jako Franklinova* definice, že člověk je od přírody výrobce nástrojů, pro dobu Yankeeů. [zpět](#)

(14) "Dále si musíme uvědomit, že toto dělení práce na části může vzniknout i tam, kde jsou pracovníci zaměstnání stejnými úkony. Například zedníci, kteří si podávají cihly z ruky do ruky na vyšší lešení, dělají všichni tu samou práci a přesto u nich existuje určitý způsob dělby práce, která spočívá v tom, že každý z nich přenesení cihlu jen určitý kousek cesty a všichni dohromady ho na dané místo dopraví mnohem rychleji, než kdyby každý z nich svou cihlu vynášel nahoru na lešení samostatně."

(F. Skrabek, "Théorie des richesses sociales" Teorie společenského bohatství, druhé vydání, Paříž 1839, díl I, strana 97, 98) [zpět](#)

(15) "Pokud se jedná o provádění komplikované práce, tak se různé věci musejí dělat současně. Jeden dělá to, zatímco druhý něco jiného, a všichni přispívají k jednomu účinku, který by jediný člověk nedokázal vyvolat. Jeden vesluje, zatímco druhý kormidluje a třetí nahazuje síť nebo harpunuje rybu, a rybolov je tak úspěšný, což by bez této spolupráce nebylo možné."

(Destutt de Tracy, v uvedeném strana 78) [zpět](#)

(16) "Její provedení" (práce v zemědělství) "v rozhodujícím okamžiku má tím větší účinek."

(J. Arbuthnot, "An Inquiry into the Connection between the present price of provisions and the size of farms", strana 7)

"V zemědělství není důležitější faktor než faktor času."

(Liebig, "Über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft" O teorii a praxi v zemědělství, 1856, strana 23) [zpět](#)

(17) "Další zlo, které bychom těžko očekávali v zemi, která exportuje více práce než kterákoli jiná země světa, snad jediné pokud odhlédneme od Číny a Anglie, spočívá v nemožnosti sehnat dostatečný počet rukou na sklizeň bavlny. V důsledku toho zůstávají velká množství bavlny nesklizena, zatímco se jejich jiná část sbírá ze země poté, co už opadala a samozřejmě se zabarvila a částečně shnila, tak že vinou nedostatku pracovníků v tu pravou roční dobu je pěstitel skutečně nucen smířit se se ztrátou velké části té bavlny, na kterou Anglie tak čeká."

("Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News" Dvuměsíční přehled zpráv, 22. červenec 1861) [zpět](#)

(18) "Při pokročilém obdělávání půdy se všechnen kapitál a všechna práce, která se dříve používala rozptýleně na pěti stech akrech, možná ještě na více, nyní soustřeďuje na pečlivější obdělávání sta akrů." Ačkoli "se prostor vůči použitému obnosu kapitálu a práce zúžil, tak přesto představuje rozšířenou oblast výroby - ve srovnání s oblastí výroby, která byla dříve obhospodařována jediným samotným nezávislým výrobcem".

(R. Jones,* "An Essay on the Distribution of Wealth", "On Rent" Pojednání o rozdělování bohatství, O výnosech, Londýn 1831, strana 191) [zpět](#)

(19) "Síla jediného člověka je zcela drobná, avšak sjednocení drobných sil dává celkovou sílu, která je větší než součet všech dílčích sil, takže již pouhé sjednocení sil může zkrátit čas a zvětšit prostor jejího účinku."

(G. R. Carli,* poznámka k P. Verri,* v uvedeném, část XV, strana 196) [zpět](#)

(20) "Zisky ... jsou jediným cílem obchodu."

(J. Vanderlint,* v uvedeném strana 11) [zpět](#)

(21) Jeden anglický filištýnský list, "Spectator", 26. května 1866 oznamuje, že po zavedení určitého druhu partnerství mezi kapitalistou a pracovníky v drátovnách v Manchesteru:

"prvním výsledkem bylo náhlé snížení množství odpadů, kdy ti muži neviděli důvod, proč by měli nadále plýtvat vlastním majetkem, přičemž odpady jsou, vedle špatných dluhů, pravděpodobně největším zdrojem výrobních ztrát."

Tentýž list u Rochdaleova kooperativního experimentu odhaluje jeho základní nedostatek:

"Ukázali, že sdružení pracovníků by mohla úspěšně řídit obchody, továrny a skoro všechny formy průmyslu, a že nesmírně zlepšili životní podmínky lidí, avšak nenechali žádné volné místo for masters."*
Quelle horreur!* [zpět](#)

(21a) Poté, co profesor Cairnes* ukázal "superintendence of labour"* jako hlavní rys otrokářské výroby v jižních státech severní Ameriky, dále pokračuje:

"Rolník vlastníci svá pole (na Severu), který si ponechává celý výsledek své práce, nepotřebuje žádný další podnět k práci. Zde se to obejde zcela bez dohlížení."

(Cairnes, v uvedeném strana 48, 49) [zpět](#)

(22) Sir James Steuart,* který se vyznamenal svými pozornými očima, jimiž viděl charakteristické společenské rozdíly mezi různými výrobními způsoby, poznamenává:

"Čím jiným velké podniky ničí soukromé dílny než tím, že se přibližují jednoduchosti otrocké práce?"

"Principles of Political Economy", Londýn 1767, svazek I, strana 167, 168) [zpět](#)

(22a) Auguste Comte* a jeho škola proto mohli věčnou nutnost feudálního panství dokázat tímtéž způsobem, jakým to učinili v případě pánů kapitalistů. [zpět](#)

(23) R. Jones, "Text-book of Lectures etc." Přednášky atd., strana 77, 78

O těchto kooperativních pracovních procesech se můžeme na vlastní oči přesvědčit při prohlídce starosyrských, egyptských a dalších sbírek v Londýně a dalších evropských hlavních městech. [zpět](#)

(23a) Linguet* ve své "Théorie des Lois civiles" Teorii občanských zákonů snad nemá nepravdu, jestliže lov prohlašuje za první formu spolupráce a lov na lidi (válku) za jednu z prvních forem lovu. [zpět](#)

(24) Malé sedlácké hospodaření a nezávislé řemeslnictví, která obě tvoří z části základ feudálního výrobního způsobu, po jeho zrušení se z části vyskytují vedle kapitalistické výroby, zároveň tvoří ekonomickou základnu klasických obcí v jejich nejlepších dobách, poté, co zmizelo původně orientální společné vlastnictví, a před tím, než výrobu vážně ovládlo otrokářství. [zpět](#)

(25) "Není sjednocení umu, píce a soutěživosti mnoha lidí dohromady na tomtéž díle tím způsobem, jako ho popohnat vpřed? A bylo by jinak možné, aby Anglie ve zpracování bavlny dosáhla takového stupně dokonalosti?"

(Berkeley, [*](#) "The Querist", Londýn 1750, strana 56, § 521) [zpět](#)

KAPITOLA DVANÁCTÁ

Dělba práce a manufaktura

1. dvojí původ manufaktury

Spolupráce spočívající na dělbě práce má svou klasickou formu v manufaktuře. Jako charakteristická forma kapitalistického výrobního procesu převládá během vlastního období manufaktur, které hrubě vzato začíná v polovině šestnáctého století a končí v poslední třetině století osmnáctého.

Manufaktura vznikla dvojitým způsobem.

Buď byli pracovníci, jejichž rukama musel nějaký výrobek projít od začátku až do konce, sjednocení z různých samostatných rukodílů do jedné dílny pod velením jednoho kapitalisty. Například kočár, který byl celkovým výsledkem práce velkého počtu nezávislých řemeslníků jako byl kolář, sedlář, krejčí, zámečnický, pasíř, soustružník, prýmkář, sklenář, malíř, lakýrník, pozlacovač, a tak dále. Manufaktura na kočáry sjednocuje všechny tyto různé řemeslníky do jedné výroby, kde současně pracují vzájemně jeden pro druhého. Kočár se sice nedá pozlatit před tím, než je vyroben, avšak pokud se vyrábí mnoho kočárů současně, tak se část z nich průběžně pozlacuje, zatímco jiná část prochází počátečními fázemi výrobního procesu. Potud ještě stojíme na půdě jednoduché spolupráce, která svůj materiál nachází ve věcech a lidech na jednom místě. Velmi brzy však nastoupí podstatná změna. Ten krejčí, zámečnický, pasíř, a další řemeslník, který je zaměstnán pouze při výrobě kočárů, postupně, jak si zvyká, také ztrácí schopnost provozovat své staré řemeslo v celém svém rozsahu. Na druhé straně jeho činnost, která se stala jednostrannou, v té omezené sféře účinku nyní získává tu nejúčelnější formu. Původně se manufaktura na kočáry jevila jako kombinace samostatných řemesel. Pozvolna se z ní stává rozdělení výroby kočárů na její oddělené zvláštní operace, z nichž každá vykryštalizuje do výlučné funkce jednoho pracovníka a jejichž celek se provádí sjednocením těchto dílčích pracovníků. Stejně tak manufaktura na látky a celá řada dalších manufaktur vznikly na základě kombinace různých řemesel pod velením jednoho kapitálu.

(26)

Manufaktura však také vzniká protichůdným způsobem. Mnoho řemeslníků, kteří dělají tytéž věci nebo věci stejného druhu, například vyrábějí papír, tisková písmena nebo špendlíky, zaměstná jeden kapitál současně v jedné dílně. Toto je pak spolupráce v její nejjednodušší formě. Každý z těchto řemeslníků (možná ještě s jedním nebo dvěma uční) vyrábí celé to zboží a postupně tedy provádí všechny ty různé operace potřebné k jeho zhotovení. On nadále pracuje svým starým řemeslnickým způsobem. Přesto však vnější okolnosti - soustředění pracovníků v tomtéž čase a místě - brzy zapříčiní, že se jejich práce začne používat jinak. Například se musí v nějaké lhůtě dodat větší množství zboží. Práce je proto rozdělena. Místo toho, aby byly různé operace ponechány, aby je v časové návaznosti prováděl vždy jeden řemeslník, tak jsou tyto operace jedna od druhé odloučeny, izolovány, postaveny v místě vedle sebe, u každé je vytvořena návaznost na jiného řemeslníka a všechny jsou těmi spolupracovníky provedeny společně a současně. Toto občasné rozdělení se opakuje, ukazuje své přednosti a postupně se stane kostrou systematické dělby práce. Z jednotlivého výrobku jednoho samostatného řemeslníka, který činí mnoho věcí, se to zboží promění na společenský výrobek sjednocení řemeslníků, z nichž každý dále vykonává pouze jednu a tutéž dílčí operaci. Tytéž operace, které jedna na druhou navazují jako postupné výkony německého cechovního výrobce papíru, se v holandské papírenské manufaktuře osamostatňují na souběžné dílčí operace mnoha spolupracujících pracovníků. Cechovní výrobce špendlíků z města Nürnberg tvoří stavební prvek anglické manufaktury na špendlíky. Zatímco ten německý špendlíkář provádí asi dvacet operací za sebou, tak v Anglii asi dvacet špendlíkářů vedle sebe provádí každý jen jednu z těch dvaceti operací, které se na základě zkušeností ještě dále rozdělily, izolovaly a osamostatnily jako výlučné funkce jednotlivých pracovníků.

Způsob vzniku manufaktury - její vystavění z řemesel - je tedy dvojaký.

Na jedné straně vychází z kombinování různorodých, samostatných řemesel, která učiní jednostrannými a nesamostatnými až do té míry, kdy už pouze tvoří vzájemně se doplňující dílčí operace výrobního procesu.

Na druhé straně vychází ze spolupráce řemeslníků stejného druhu, to jednotlivé řemeslo rozkládá na jeho různé zvláštní operace, izoluje a osamostatňuje je až do té míry, kdy se z každé této operace stane výlučná funkce jednoho zvláštního pracovníka.

Manufaktura proto na jedné straně zavádí do výrobního procesu dělbu práce - nebo ji dále rozvíjí - na druhé straně pak kombinuje řemesla již dříve odloučená. Ať už je však její výchozí bod jakýkoli, její závěrečná podoba je stejná - je to výrobní mechanismus, jehož orgány jsou lidé.

Abychom správně porozuměli dělbě práce v manufaktuře, tak je důležité, abychom se drželi následujících bodů:

Především, rozbor výrobního procesu v jeho zvláštních fázích zde jde ruku v ruce s rozkladem jedné řemeslné činnosti na její různé dílčí operace. Vykonávání té činnosti ve složitém nebo jednoduchém stavu zůstává řemeslným, a proto tedy závislým na síle, zručnosti, rychlosti a jistotě jednotlivého pracovníka při zacházení s náradím. Základem zůstává řemeslo. Tento úzký technický základ vědecký rozbor výrobního procesu vskutku vylučuje, neboť každý dílčí proces, kterým výrobek projde, musí být proveditelný jako dílčí řemeslná práce. Protože takto základem výrobního procesu rovněž zůstává řemeslná zručnost, tak se každý pracovník věnuje výlučně jedné dílčí funkci a jeho pracovní síla se mění na celoživotní orgán této dílčí funkce. A konečně, tato dělba práce je zvláštním druhem spolupráce a některé její přednosti tak vyplývají ze samotné podstaty spolupráce a nikoli z této její zvláštní formy.

2. Dílčí pracovník a jeho nástroj

Přejdeme nyní blíže k jednotlivostem, aby bylo nejdříve jasné, že pracovník, který po celý život vykonává jednu a tutéž jednoduchou činnost, promění při ní celé své tělo na jednostranně zaměřený orgán, a proto pro ní potřebuje méně času než ten řemeslník, který střídavě provádí celou řadu činností. Sloučený celkový pracovník, který tvoří živoucí mechanismus manufaktury, se však skládá výhradně z takových jednostranně zaměřených dílčích pracovníků. V porovnání se samostatným řemeslem se proto za kratší čas vyrobí více, nebo-li zvýší se produktivita práce. (27) Potom, co se osamostatní na výlučnou funkci jediné osoby, se zdokonalí také metoda dělby práce. Stálé opakování toho samého omezeného úkonu a soustředění pozornosti na něj podle zkušenosti naučí, jak zamýšleného užitku dosáhnout s vydáním té nejmenší síly. Protože však v těch samých manufakturách společně pracují a současně žijí vždy různé generace pracovníků, tak se takto získaná technická zručnost brzy upevní, nakupí a přenáší. (28)

Manufaktura vskutku produkuje virtuozitu dílčího pracovníka tím, že uvnitř dílny reprodukuje a systematicky žene do extrému přirozené rozdělení řemesel, které se nachází ve společnosti. Na druhé straně proměna dílčí práce na povolání jednoho člověka odpovídá pudu dřívějších společností k tomu, aby byla řemesla dědičná a aby zkameněla do kast či zkonstatěla do cechů, pokud určité historické podmínky nevytvoří v kastovníctví protichůdnou proměnlivost jednotlivce. Kasty a cechy vznikají na základě stejného přírodního zákona, který řídí rozdělení zvířat a rostlin do druhů a poddruhů, jako společenský zákon jsou však dědičnost kast a uzavřenost cechů sepsány pouze na určitém stupni vývoje. (29)

"Mušelíny z Dháky co do jemnosti, kaliko a další výrobky z Koromandlu co do nádhery a trvanlivosti barev nebyly nikdy překonány. A přesto jsou vyráběny bez kapitálu, strojového vybavení, dělby práce či jakýchkoli dalších prostředků, které činí výrobu v Evropě tak výhodnou. Ten tkadlec je samostatným jedincem, který tkanivo zhotovuje na objednávku zákazníka na stavu té nejjednodušší konstrukce, kterou často tvoří hrubě spojené dřevěné tyče. Nemá žádný přípravek na natahování osnovy, proto musí být jeho stav dlouhý jako jeho výrobek, což znamená, že pro něj nemá místo ve své chatrči a svou práci proto musí provádět venku, kde je každou změnou počasí přerušována." (30)

Je to jen tato zvláštní zručnost nastrožovaná z generace na generaci, děděná z otce na syna, díky které ten Ind dosáhl virtuosity pavouka. A přesto takový indický tkadlec vykonává v porovnání s většinou manufakturních pracovníků velmi složitou práci.

Takový řemeslník, který při výrobě nějakého výrobku vykonává různé dílčí postupy, musí měnit hned místo a hned zase nástroje. Přejít z jedné činnosti do druhé přerušuje tok jeho práce a do jisté míry tvoří prostoj v jeho pracovním dnu. Tyto prostoje jsou zaplněny, jakmile dělá celý den nepřetržitě jednu a tutéž činnost, nebo-li mizí do té míry, jak ubývá změn v jeho činnosti. Zvýšená produktivita zde není dosažena ani zvýšeným vydáváním pracovní síly v daném čase - tedy vzrůstem intenzity práce - ani snížením neproduktivní spotřeby pracovní síly. Zvýšené vydání síly, které je zapotřebí při každém přechodu z klidu do pohybu, je vyváženo delším trváním již dosažené normální rychlosti. Na druhé straně souvislá jednotvárná práce ničí rozmach a životního ducha, který se při změně činnosti zotavuje a povzbuzuje.

Produktivita práce nezávisí pouze na virtuozitě pracovníka, nýbrž také na dokonalosti jeho nástrojů. Nástroje stejného druhu, jako nůžky, vrtáky, kladiva, a tak dále, se používají při různých pracovních procesech a při tomtéž pracovním procesu slouží tentýž nástroj k různým úkonům. Jakmile jsou však ty různé činnosti jednoho pracovního procesu od sebe odděleny a každá dílčí operace v ruce dílčího pracovníka získá tu formu, která jí nejvíce odpovídá - tedy formu výlučnou - tak na nástrojích, které dříve sloužily k různým účelům, začne být nutné provést změny. Způsob těchto změn je dán zkušeností s těmi těžkostmi, které jsou zapříčiněny nezměněnou formou. Rozdělení pracovních nástrojů, při kterém nástroje téhož druhu obdrží zvláštní formy pro každé zvláštní použití, a jejich specializace, při které každý takový zvláštní nástroj účinkuje v celém svém rozsahu pouze v ruce zvláštního dílčího pracovníka, jsou hlavním rysem manufaktury. Jen v Birminghamu se vyrábí asi 500 druhů kladiv, z nichž každé slouží nejen při nějakém zvláštním výrobním procesu, nýbrž celá řada těchto druhů často slouží pouze při různých činnostech při takovém procesu. Období manufaktur zjednodušuje, zlepšuje a rozrůžňuje pracovní nástroje prostřednictvím jejich přizpůsobení výlučným zvláštním funkcím dílčích pracovníků. (31) Tím zároveň tvoří jednu z materiálních podmínek pro zavádění strojů, které vznikají kombinací jednodušších nástrojů.

Dílčí pracovník a jeho nástroj oba tvoří jednoduché prvky manufaktury. Nyní se podíváme na její celkovou formu.

3. Dvě základní formy manufaktury - heterogenní a organická manufaktura

Rozčleňování manufaktury má dvě základní formy, které - navzdory občasnému promíchání - tvoří dva podstatně odlišné druhy, které, zejména také při pozdější proměně manufaktury na strojově poháněný velký průmysl, hrají zcela odlišné role. Tento dvojí charakter vyplývá z povahy samotného výrobku. Ten se vytváří buď pouhým mechanickým sestavením samostatných dílčích výrobků nebo za svou hotovou podobu vděčí řadě vzájemně souvisejících procesů a manipulací.

Například lokomotiva se skládá z více než pěti tisíc samostatných částí. Nemůže však sloužit jako příklad toho prvního druhu manufaktury, protože je výtvozem velkého průmyslu. Hodinky, na kterých také William Petty* znázornil manuální dělbu práce, už však ano. Z jednotlivého díla jednoho řemeslníka z Nürnbergu se hodinky změnil na společenský výrobek nespočtu dílčích pracovníků, jako například těch, kteří dělají strojky, hodinová péra, ciferníky, spirálová péra, uložení v kameni a rubínu, ručičky, pouzdra, šroubky, pozlacení, a pracují v mnoha pododděleních, jako například výrobce koleček (dále rozdělení na výrobce mosazných a ocelových koleček), výrobce hřídelek, výrobce ciferníku, acheveur de pignon (připevňuje kolečka na hřídelky, leští plošky atd.), výrobce čepů, planteur de finissage (vsazuje různá kolečka a pohony do strojku), finisseur de barillet (nastavuje rozteče mezi ozubenými kolečky, upravuje průměry děr, aby lícovaly, zapečetí nastavení a rozteče), výrobce západek, u válečkových západek zase výrobce válečků, výrobce nastavovacích koleček, výrobce nepokoje, výrobce requette (přípravek, na kterém se hodinky regulují), planteur d'échappement (vlastní výrobce západek); potom repasseur de barillet (zcela dokončí nastavení), leštič oceli, leštič koleček, leštič šroubků, malíř číslic, ciferníkař (nastavuje email na měď), fabricant de pendants (dělá pouze třmeny na pouzdra), finisseur de charniere (strká mosazný čep do prostředka pouzdra atd.), faiseur de secret (dělá ta péra v pouzdrě, která otevírají víčko), graveur, ciseleur, polisseur de boîte (leptač, rytec, leštič pouzdra) atd., atd., nakonec

repasser, který celé hodinky poskládá dohromady a již jdoucí je předá dál. Jen málo součástí hodinek prochází různými rukama a všechna tato membra disjuncta* se nakonec sejdou v jedné ruce, které je spojí do mechanického celku. V tomto vztahu kupujícího vůči hotovému výrobku jako k jeho různým prvkům je zde, jako u jiných podobných výrobků, kombinace dílčích pracovníků v jedné dílně náhodná. Ti dílčí pracovníci nemohou sami pracovat zase jako na sobě nezávislí řemeslníci, jako v kantonu Waadt a Neuchâtel, zatímco například v Ženevě vnikají velké manufaktury na výrobu hodinek, to znamená, že je zde bezprostřední spolupráce dílčích pracovníků pod velením jednoho kapitálu. Také v tom posledním případě se ciferníky, péra a pouzdra zřídka zhotovují v samotné manufaktuře. Společný manufakturní provoz je zde výnosný jen za výjimečných okolností, protože mezi pracovníky, kteří chtějí pracovat doma, je větší konkurence, rozštěpení výroby do množství heterogenních procesů dovozuje menší vydání společenských pracovních prostředků a při roztroušené výrobě kapitalista ušetří náklady na dílny atd. (32) Přesto je postavení těchto dílčích pracovníků, kteří sice pracují doma, ale pro jednoho kapitalistu (Fabrikant, établisseur), zcela odlišné od postavení samostatného řemeslníka, který pracuje pro své vlastní zákazníky. (33)

Druhý typ manufaktury - její hotová forma - vyrábí zboží, která procházejí vzájemně souvisejícími fázemi vývoje, celou řadou postupných procesů, jako například drát v manufaktuře na špendlíky, který projde rukama sedmdesáti dvou a někdy i devadesáti dvou dílčích pracovníků.

Pokud taková manufaktura sloučí původně rozptýlené řemeslníky, sníží tím prostorové odloučení mezi zvláštními výrobními fázemi výrobku. Čas jeho přechodu z jednoho stadia do druhého se zkracuje, stejně tak i ta práce, která ty přechody zprostředkovává. (34) V porovnání s řemesly se tak získá produktivita, která vyplývá z všeobecné spolupráce typické pro manufaktury. Její vlastní princip dělby práce na druhé straně podmiňuje izolování různých výrobních fází, které se vzájemně osamostatní do stejného množství dílčích řemeslních prací. Výroba a zachování souvislostí mezi těmi izolovanými funkcemi si vynucuje neustálý přesun výrobku z jedné ruky do druhé a z jednoho procesu do druhého. Z pohledu velkého průmyslu se toto jeví jako omezení, které je charakteristické, nákladné a vlastní principu manufaktury. (35)

Pokud se podíváme na určité množství suroviny, například na kusy papíru v manufaktuře na papír nebo na dráty v manufaktuře na špendlíky, tak ta surovina postupně v čase prochází rukama různých dílčích pracovníků, sérií výrobních fází až do své závěrečné formy. Naproti tomu pokud se na tu dílnu podíváme jako na jeden celkový mechanismus, tak se ta surovina najednou nachází současně ve všech svých výrobních fázích. Ten celkový pracovník, vytvořený sloučením všech dílčích pracovníků, jednou částí svých mnoha rukou vyzbrojených nástroji tahá drát, zatímco ho současně jinými nástroji v jiných rukou rovná, jinými pak stíhá, ostří, a tak dále. Z časového bytí za sebou se ty různé postupné procesy proměnily na místní bytí vedle sebe. Odtud pochází ta schopnost za tutéž dobu dodávat více hotového zboží. (36) Ona současnost sice vyplývá z obecné formy spolupráce toho celkového procesu, manufaktura však podmínky pro spolupráci nachází nejen před svým vznikem, ale také je částečně sama vytváří tím, že řemeslnou činnost rozkládá. Na druhé straně tuto společenskou organizaci pracovního procesu dosahuje pouze přikováním jednoho pracovníka k jedné části díla.

Protože je dílčí výrobek každého dílčího pracovníka zároveň pouze zvláštním vývojovým stupněm jednoho díla, dodává jeden pracovník druhému či jedna pracovní skupina druhé její surovinu. Výsledek práce jednoho tvoří výchozí bod práce druhého. Jeden pracovník zde proto bezprostředně zaměstnává druhého. Pracovní doba nutná pro dosažení cílového užitku v každém dílčím procesu se stanovuje podle zkušenosti a celkový mechanismus manufaktury spočívá na předpokladu, že se v dané pracovní době docílí daného výsledku. Jen za tohoto předpokladu mohou ty různé vzájemně se doplňující pracovní procesy probíhat nepřerušeně, současně a v místě vedle sebe. Je jasné, že tato bezprostřední závislost prací - a tedy také pracovníků - jednoho na druhém každého nutí, aby svou funkci prováděl jen za ten nutný čas. Takto se vytvoří zcela jiná souvislost, stejnorodost, pravidelnost, řád (37) a zejména také intenzita práce, než jaká je běžná v nezávislém řemesle nebo při jednoduché spolupráci. To, že se na výrobu jednoho druhu zboží musí vynaložit pouze nutná pracovní doba, se u výroby zboží vůbec jeví jako vnější popud od konkurence, protože - povrchně vyjádřeno - každý výrobce musí své zboží prodat za tržní cenu. Vyrábění daného množství výrobků v daném pracovním čase je naproti tomu v manufaktuře technickou zákonitostí samotného výrobního procesu. (38)

Různé operace však vyžadují nestejné časy, a proto dodávají za stejný čas nestejná množství dílčích výrobků. Pokud má tedy tentýž pracovník více méně dělat stále jen jednu a tutéž činnost, tak se pro různé činnosti musejí používat různé poměry pracovníků. Například čtyři slévači a dva odlamovači na jednoho hladíče v manufaktuře na tiskařská písmenka, kde slévač za hodinu slije 2000 písmen, odlamovač jich 4000 odlomí a hladíč jich 8000 vyhladí. Zde se nám opět vrací ten princip spolupráce v její nejjednodušší formě - současné zaměstnání mnoha lidí, kteří dělají podobnou věc - ale nyní jako vyjádření určitého organického vztahu. Manufakturní dělba práce tedy zjednodušuje a zpestřuje nejen ty co do jakosti různé orgány společenského celkového pracovníka, nýbrž také tvoří matematicky daný poměr rozsahů těchto orgánů co do množství - to znamená poměry počtu pracovníků či poměrnou velikost pracovních skupin v každé zvláštní funkci. Manufakturní dělba práce současně s rozčleňováním co do jakosti rozvíjí pravidla a poměry společenského pracovního procesu co do množství.

Pokud už se na základě zkušenosti pro určitý stupeň výroby ustanoví ten nejlepší poměr různých skupin dílčích pracovníků, tak už se pak tento stupeň dá snadno rozšiřovat tím, že se použije násobek každé určité pracovní skupiny. (39) Je zřejmé, že tentýž jedinec vykonává určité práce stejně dobře ve velkém i malém měřítku, například práci dozoru, přepravu dílčích výrobků z jedné fáze výroby do druhé, a tak dále. Osamostatnění těchto funkcí, či jejich přidělení určitým pracovníkům je tedy výhodné až tehdy, když se zvýší počet zaměstnaných pracovníků, avšak toto zvýšení musí v patřičném poměru okamžitě postihnout všechny skupiny.

Jedna skupina - určitý počet pracovníků, kteří zastávají tutéž dílčí funkci - sestává z homogenních prvků a tvoří zvláštní orgán toho celkového mechanismu. V různých manufakturách je však samotná skupina členitým pracovním tělesem, přičemž ten celkový mechanismus je tvořen opakováním či zmnožením těchto výrobních prvotních organismů. Vezměme si například manufakturu na skleněné láhve. Tato se rozpadá na tři podstatně odlišné fáze. První je přípravná fáze, jako je příprava skleněné směsi, míchání písku, vápence, a tak dále, a roztavení této směsi na tekoucí skleněnou hmotu. (40) U té první fáze jsou zaměstnání různí dílčí pracovníci, stejně tak u závěrečné fáze - u vytahování lahví ze sušící pece, jejich třídění, balení, a tak dále. Mezi oběma těmito fázemi stojí vlastní výroba skla, nebo-li zpracování té tekoucí skleněné hmoty. U každého z několika ústí sklářské pece pracuje skupina, které v Anglii říkají "the hole" (díra) a která se skládá z pracovníků: bottle maker nebo finisher (lahvář nebo ukončovač), blower (foukač), gatherer (sběrač), putter-up nebo whetter-off (oddělávač nebo odbušovač) a taker-in (odnašeč). Těchto pět dílčích pracovníků tvoří stejně tolik zvláštních orgánů pracovního tělesa, které může účinkovat pouze jako jednotka, tedy jen jako bezprostřední spolupráce pěti lidí. Pokud jeden člen toho pětičlenného tělesa chybí, tak je celé těleso paralyzováno. Jedna sklářská pec však má otvorů několik, v Anglii například čtyři až šest, z nichž každý v sobě skrývá hliněnou tavnou kád' s tekutým sklem a z nichž každý zaměstnává jednu pracovní skupinu v té pětičlenné formě. Rozčlenění každé jedné skupiny zde bezprostředně spočívá na dělbě práce, zatímco to pouto mezi různými skupinami stejného druhu je jednoduchou spoluprací, která společnou činností ekonomičtěji využívá jeden výrobní prostředek - zde sklářskou pec. Jedna taková sklářská pec se svými čtyřmi až šesti skupinami tvoří sklářskou hut'; a sklářská manufaktura obsahuje více takových hutí, zároveň také zařízení a pracovníky těch úvodních a závěrečných výrobních fází.

A konečně, manufaktura - tak jak zčásti vyplývá z kombinace různých řemesel - se může vyvinout do kombinace různých manufaktur. Například velké anglické sklářské hutě si samy vyrábějí své hliněné tavné kádě, protože na jejich kvalitě podstatně závisí zdar či nezdar výrobku. Manufaktura na výrobní prostředek je zde svázána s manufakturou na výrobek. Opačně pak může být manufaktura na výrobky svázána s manufakturami, ve kterých tyto slouží jako surovina nebo s jejichž výrobky jsou tyto později sestavovány dohromady. Tak můžeme například vidět manufakturu na brusné kamínky kombinovanou s brusírnou skla a slévárnou mosazi, přičemž ta je na kovové spony rozličných skleněných výrobků. Ty různé sloučené manufaktury pak tvoří více méně prostorově odloučená oddělení jedné celkové manufaktury, výrobní procesy nezávislé jeden na druhém, každý s vlastní dělbou práce. Navzdory některým výhodám, které ta sloučená manufaktura nabízí, nezískává - ze své vlastní podstaty - žádnou skutečnou technickou jednotu. Tato vzniká až po její proměně na strojní provoz.

V období manufaktur, ve kterém se zkracování pracovní doby nutné pro výrobu zboží již brzy prohlašovalo za vědomý princip, (41) se sporadicky vyvíjelo také užívání strojů, zvláště v určitých

prvních jednoduchých procesech, které se provádějí masově a s velkým vynaložením síly. Takto se již brzy například v manufaktuře na papír rozměľňovaly jeho kusy v mlýnech na papír a při výrobě kovu se ruda drtila v takzvaných roztloukacích mlýnech. (42) Prvotní formu všech strojů nám předalo Římské císařství ve svých vodních mlýnech. (43) Období řemesel nám odkázalo velké vynálezy kompasu, střelného prachu, knihtisku a samočinných hodin. V celku však stroje hrály onu vedlejší roli, do které je Adam Smith* postavil vedle dělby práce. (44) Sporadické používání strojů se stalo velmi důležitým v 17. století, protože velkým matematikům oné doby nabízelo praktické důvody pro vytváření moderní mechaniky.

Strojovým vybavením příznačným pro období manufaktur je sám ten celkový pracovník, sestavený z mnoha dílčích pracovníků. Různé operace, které výrobce nějakého zboží střídavě provádí a které se uvnitř celku jeho pracovních procesů proplétají, na něj činí různorodé nároky. Při jednom procesu musí vydat více síly, při druhém více zručnosti, při třetím více duševní pozornosti, a tak dále, a tentýž jedinec nemá současně všechny tyto vlastnosti na stejné úrovni. Po rozdělení, osamostatnění a izolaci různých operací se pracovníci podle svých převažujících vlastností rozděľují, roztrřidřují a seskupují. Jestliže jejich vrozené zvláštnosti tvoří základ, na který se roubuje dělba práce, tak manufaktura - jakmile už je zavedena - rozvíjí pracovní síly, které se od přírody hodí jen k jednostranné zvláštní funkci. Ten celkový pracovník má nyní všechny výrobní vlastnosti na stejné vysoké úrovni virtuozity a zároveň je vydává tím neekonomičtřjším způsobem, přičemž všechny své orgány, učiněné jedinečnými ve formě zvláštních pracovníků či pracovních skupin, používá výlučně k jejich zvláštním funkcím. (45) Jednostrannost a nedokonalost samotného dílčoho pracovníka se u něj jako u člena celkového pracovníka stávají jeho dokonalostí. (46) Zvykové provádění jednostranné funkce ho proměňuje na přirozeně jistě účinkující orgán, přičemž ho souvislosti celkového mechanismu nutí, aby účinkoval s pravidelností součásky stroje. (47)

Protože jsou různé funkce toho celkového pracovníka jednoduché nebo složitřjší, nižší či vyšší, tak jeho orgány - jednotlivé pracovní síly - potřebují velmi rozdílné stupně vzdělání a mají proto velmi rozdílné hodnoty. Manufaktura tedy rozvíjí hierarchii pracovních sil, která odpovídá žebřičku pracovních mezd. Pokud se na jedné straně jednotlivý pracovník hodí na nějakou jednostrannou funkci a na celý život se s ní spojí, zrovna tak se různé pracovní činnosti z oně hierarchie přizpůsobují přirozeným a zděděným schopnostem. (48) Každý výrobní proces je přesto podmíněn jistými jednoduchými činnostmi, jichž je každý člověk, tak jak leží a běží, schopen. Také tyto se nyní odľučují od své plynulé souvislosti s momenty náplně té činnosti a zkostnatí do výlučných funkcí.

Manufaktura proto v každém řemesle, do kterého vstoupí, vytváří třídu takzvaných nekvalifikovaných pracovníků, které řemeslná výroba přísně vylučovala. Jestliže manufaktura toto zcela jednostranné přizpůsobení rozvíjí do virtuozity na účet celkové pracovní schopnosti, brzy také začne dělat zvláštnost z chybějícího přizpůsobení. Vedle hierarchického odstupňování jde jednoduché dělení pracovníků na kvalifikované a nekvalifikované. U těch druhých zcela odpadají náklady na vyučení, u těch prvních v porovnání s řemesly klesají v důsledku jejich zjednodušené funkce. V obou případech hodnota pracovní síly klesá. (49) Výjimka se objeví tehdy, když rozložení pracovních procesů vytvoří nové souhrnné funkce, které v řemeslné výrobě neexistovaly buď vůbec nebo ne v tomtřž rozsahu. To relativní snížení hodnoty pracovní síly, které vyplývá z odpadnutí nebo snížení nákladů na vyučení, znamená bezprostředně vyšší zhodnocení kapitálu, neboť vše, co zkracuje reprodukci pracovní síly, prodlužuje doměnu nadpráce.

4. Dělbá práce uvnitř manufaktury a dělbá práce uvnitř společnosti

Nejprve jsme rozebírali původ manufaktury, potom její jednoduché prvotní součásti - dílčího pracovníka a jeho nástroj - a nakonec její celkový mechanismus. Nyní se krátce dotkneme vztahu mezi manufakturní dělbou práce a dělbou práce společenskou, která tvoří všeobecný základ veškeré výroby zboží.

Pokud máme na zřeteli pouze samotnou práci, tak můžeme rozdělení společenské výroby na její velká odvětví jako zemědělství, průmysl, a tak dále, označit za všeobecnou dělbou práce, rozrůznění těchto výrobních odvětví do druhů a poddruhů za zvláštní dělbou práce, a dělbou práce uvnitř nějakého závodu za dělbou práce jednotlivou. (50)

Dělbá práce uvnitř společnosti a odpovídající omezení jednotlivců na zvláštní sféry povolání se vyvíjejí - stejně jako dělbá práce uvnitř manufaktury - z protilehlých výchozích bodů. Uvnitř rodiny, (50a) v dalším vývoji uvnitř kmenu, vzniká přirozená dělbá práce na základě různosti pohlaví a stáří, tedy čistě na fyziologickém základě, která s rozšiřováním obce - s přibýváním lidí a zvláště při konfliktech mezi různými kmeny a podobením si jednoho kmenu druhým - zvětšuje svůj materiál. Na druhé straně, jak jsem již dříve ukázal, výměna výrobků vzniká v těch bodech, kde spolu různé rodiny, kmeny a obce přicházejí do styku, neboť v začátcích kultury se spolu samostatně střetávaly nikoly soukromé osoby, nýbrž rodiny, kmeny, a tak dále. Různé obce ve svém přirozeném prostředí nacházejí různé výrobní a životní prostředky. Jejich výrobní a životní způsob, a jejich výrobky jsou proto různé. Je to tato přirozená různost, která při styku obcí vyvolává vzájemnou směnu výrobků, a proto také pozvolnou proměnu těchto výrobků na zboží. Směna netvoří rozdíly výrobních sfér, ale dává ty rozdíly do souvislostí, a tím je proměňuje na více méně na sobě závislá odvětví jedné celkové společenské výroby. Zde vzniká společenská dělbá práce prostřednictvím směny původně různých, avšak na sobě nezávislých výrobních sfér. Tam, kde je výchozím bodem fyziologická dělbá práce, tam se zvláštní orgány bezprostředně společného celku odlučují, rozkládají se, přičemž hlavní podnět tomuto rozkladnému procesu dává směna zboží s cizími obcemi - a osamostatňují se až do bodu, kdy je souvislost různých prací zprostředkována směnou výrobků ve formě zboží. V prvním případě se jedná o znesamostatnění dříve samostatného a ve druhém případě jde o osamostatnění dříve nesamostatného.

Základem veškeré vyvinuté dělby práce zprostředkované směnou zboží je rozdělení mezi městy a venkovem. (51) Můžeme říci, že celé ekonomické dějiny společnosti se odrážejí v pohybu mezi těmito protiklady, do kterých však zde nebudeme dále vstupovat.

Tak jako jistý počet současně zaměstnaných pracovníků tvoří materiální předpoklad pro dělbou práce uvnitř manufaktury, stejně tak velikost a hustota zalidnění tvoří materiální předpoklad pro dělbou práce uvnitř společnosti a vystupuje zde podobně jako nahromadění pracovníků v jedné dílně. (52) Přesto je tato hustota poněkud relativní. Relativně skromně zalidněná země s vyvinutými komunikačními prostředky má hustější zalidnění než země více zalidněná s komunikačními prostředky nevyvinutými; takto jsou například severní státy americké unie zalidněny hustěji než Indie. (53)

Protože jsou výroba a oběh zboží všeobecným předpokladem kapitalistického výrobního způsobu, manufakturní dělbá práce již potřebuje dělbou práce uvnitř společnosti vyžrálou na jistém stupni vývoje. Opačně pak manufakturní výroba zpětně rozvíjí a znásobuje onu společenskou dělbou práce. S rozrůžňováním pracovních nástrojů se stále více rozrůžňují řemesla, která tyto nástroje vyrábějí. (54) Pokud se manufakturní výroba chopí průmyslu, který dosud s ostatními souvisel jako průmysl hlavní nebo vedlejší a byl provozován stejným výrobcem, tak okamžitě dojde k rozdělení a vzájemnému osamostatnění. Pokud se chopí zvláštní výrobní fáze nějakého zboží, tak různé výrobní fáze toho zboží promění na různé nezávislé průmysly. Už jsme naznačili, že tam, kde je dílo pouhým mechanicky sestaveným celkem z dílčích výrobků, tam se ty dílčí práce mohou opět osamostatnit do vlastních řemesel. Aby se rozdělení pracovníků uvnitř manufaktury zdokonalilo, tak se jedno a totéž výrobní odvětví rozštěpí do různých a zčásti zcela nových manufaktur, vždy podle různosti svých surovin či růzností forem, ve kterých se jedna a tatáž surovina vyskytuje. Takto se již v první polovině 18. století v samotné Francii tkalo přes sto různých druhů hedvábných tkanin, a například ve městě Avignon bylo zákonem, že se "každý učeň věnuje vždy pouze jednomu druhu výrobku a nesmí se učit zhotovovat více

druhů zároveň". Teritoriální dělba práce, která určitá výrobní odvětví vymezuje do určitých okresů dané země, dostává nový popud od manufakturní výroby, která všech územních zvláštností využívá. (55) Bohatý materiál pro dělbu práce uvnitř společnosti v období manufaktur přineslo rozšíření světového trhu a koloniální systém, které jsou oba součástí jejich všeobecných existenčních podmínek. Už to zde není místo, na kterém se ukazuje, jak se dělba práce vedle ekonomické chápe každé další sféry společnosti a všude staví základ pro vytváření oněch oborů, specializací a rozřídování lidí, které přimělo již A. Fergusona* - učitele A. Smitha - aby vykřikl: "Tvoříme národ Hélótů* a nemáme už žádné svobodné občany."

Navzdory mnohým podobenstvím a souvislostem mezi dělbou práce uvnitř společnosti a uvnitř dílny jsou však obě odlišné nejen co do rozsahu, ale také co do své podstaty. To podobenství se nejpáději jeví jako nesporné tam, kde jsou různá průmyslová odvětví spojena svým vnitřním poutem. Například chovatel dobytka vyrábí kůže, koželuh kůže promění na surovinu, ze které švec vyrobí holínky. Každý zde vyrábí dílčí výrobek a ta poslední hotová forma je výrobkem vzniklým sloučením jejich dílčích prací. K tomu se připočtou rozličná pracovní odvětví, která chovateli dobytka, koželuhovi a ševci dodávají výrobní prostředky. Pak si společně s Adamem Smithem můžeme domýšlet, že tato společenská dělba práce se od té manufakturní odlišuje jen subjektivně, zvláště pak pokud ty rozličné dílčí práce pozorujeme společně jediným pohledem tu, zatímco tam jejich rozptýlení na velké ploše a vysoký počet lidí zaměstnaný v každém dílčím odvětví jejich souvislost zatemňují. (57) Co však představuje onu souvislost mezi nezávislými pracemi chovatele dobytka, koželuha a ševce? Je to existence jejich výrobků ve formě zboží. Co však naproti tomu charakterizuje manufakturní dělbu práce? To, že dílčí pracovník žádné zboží nevyrábí. (58) Na zboží se promění až společný výrobek těch dílčích pracovníků. (58a) Dělbba práce uvnitř společnosti je zprostředkována nákupem a prodejem výrobků různých pracovních odvětví, souvislost dílčích prací v manufaktuře pak prodejem různých pracovních sil témuž kapitalistovi, který je používá jako sloučenou pracovní sílu. Manufakturní dělba práce předpokládá soustředění výrobních prostředků v rukách jednoho kapitalisty, společenská dělba práce pak rozštěpení výrobních prostředků mezi mnoho na sobě nezávislých výrobců zboží. Místo toho, aby byly poměry určitých množství pracovníků v určitých funkcích stanoveny tím výše uvedeným zákonem, tak zde náhoda a svévole hrají svou pestrou hru rozdělování výrobců zboží a jejich výrobních prostředků do různých společenských pracovních odvětví. Ty různé výrobní sféry se sice stále snaží dosáhnout rovnováhy, kdy na jedné straně každý výrobce zboží musí vyrábět nějakou užitnou hodnotu - musí tedy uspokojovat nějakou určitou společenskou potřebu - rozsah těchto potřeb je však co do množství různý a ta různá množství potřeb jsou vnitřním poutem spojena do přirozené soustavy; a kdy na druhé straně zákon hodnoty zboží stanovuje, kolik může společnost ze svého celkového disponibilního pracovního času vydat na výrobu každého určitého druhu zboží. Avšak tato neustálá tendence různých výrobních sfér vytvářet rovnováhu se projevuje jen jako reakce proti neustálému narušování této rovnováhy. To pravidlo, kterým se *a priori* a plánovitě řídí dělba práce uvnitř dílny, účinkuje při dělbě práce uvnitř společnosti pouze *a posteriori* jako vnitřní, nemá přírodní nutnost, která přemáhá neřízenou svévoli výrobců zboží a kterou vnímáme jako kolísání tržních cen. Manufakturní dělba práce předpokládá bezpodmínečnou autoritu kapitalisty nad lidmi, kteří pouze tvoří články celkového mechanismu, který patří kapitalistovi; společenská dělba práce proti sobě staví nezávislé výrobce zboží, kteří neuznávají jinou autoritu než konkurenci, než popud, který na ně tlačí prostřednictvím jejich mnohostranných zájmů podobně jako *bellum omnium contra omnes** v říši zvířat více méně pouze udržuje existenční podmínky všech druhů. Totéž měšťácké vědomí, které manufakturní dělbu práce - spojení pracovníka s dílčí prací na celý jeho život a bezpodmínečné podřízení dílčího pracovníka kapitálu - oslavuje jako organizaci práce, která zvyšuje produktivitu, stejně tak hlasitě strhává každé vědomé společenské ovládání a řízení společenských výrobních procesů jako zásah do nenarušitelných vlastnických práv, svobody a samozvané "geniality" jednotlivého kapitalisty. Je velmi charakteristické, že nadšení apologeti* továrního systému proti jakékoli všeobecné organizaci společenské práce nemají žádnou ostřejší výhradu než tu, že by pak tato celou společnost proměnila na jednu velkou továrnu.

Jestliže se anarchie společenské dělby práce a despocie dělby práce manufakturní ve společnosti kapitalistického výrobního způsobu vzájemně podmiňují, tak naproti tomu dřívější společenské formy - ve kterých se rozrůznění řemesel přirozeně vyvinulo, vykrytalizovalo a nakonec upevnilo v zákonech - nabízejí z jedné strany pohled na plánovitou a autoritativní organizaci společenské práce, zatímco z druhé strany dělbu práce uvnitř dílny buď zcela vylučují nebo ji rozvíjejí v trpasličím měřítku či jen sporadicky a náhodně. (59)

Například malé starobylé indické obce, které ještě zčásti nadále existují, spočívají na společenském vlastnictví půdy, na bezprostředním spojení zemědělství a řemesla, a na pevné dělbě práce, která při založení nové obce slouží jako daný plán a základ. Samy si tvoří dostatečné výrobní celky, jejichž výrobní plocha kolísá mezi stem až tisíci akry.* Hlavní objem výroby bezprostředně slouží pro vlastní spotřebu obce, nikoli jako zboží, a proto je samotná výroba nezávislá na dělbě práce zprostředkované směnou zboží v celé indické společnosti. Na zboží se promění pouze přebytek výroby, zčásti nejdříve v rukou státu, kterému odnepaměti případně nějaké určité množství jako naturální daň. Různé části Indie mají různé formy obcí. V té nejjednodušší formě obec obhospodařuje půdu společně a úrodu rozděluje mezi své členy, přičemž každá rodina přede, tká, a tak dále, což provozuje jako svou domácí vedlejší živnost. Vedle této masy stejně zaměstnaných lidí se zde nachází "hlavní obyvatel" - rychtář, policajt a výběrčí daní v jedné osobě; účetní, který vede účty o polním hospodaření a vše, co se toho týká, zapisuje a registruje; úředník, který stíhá zločince a ochraňuje cizí cestující, jež doprovází na cestě od vesnice k vesnici; pohraničník, který stráží hranice obce proti sousedním obcím; dozorce vody, který vodu ze společných nádob rozděluje na různé zemědělské účely; bráhmán, který vykonává funkce náboženského kultu; učitel, který učí děti obce psát a číst v písku; bráhmán, který má na starosti kalendář a udává časy pro setí, sklizeň a dobré či špatné hodiny pro všechny možné polní práce; kovář a tesař, kteří zhotovují a opravují veškeré nástroje pro práci na poli; hrnčíř, který vyrábí veškeré nádoby v obci; holič, pradlena, co pere šaty, klenotník, sem tam básník, který v některých obcích nahrazuje klenotníka a v jiných zase učitele. Těchto dvanáct osob je živeno na účet celé obce. Pokud obyvatelstvo vzroste, tak osídlením neobdělávané půdy vznikne podle tohoto starého vzoru obec nová. Mechanismus obce vykazuje plánovitou dělbu práce, avšak manufakturní dělba práce zde není možná, protože trh pro kováře, tesaře, a tak dále, zůstává nezměněn a nanejvýše se - podle rozdílů ve velikosti vesnic - místo jednoho objeví současně dva nebo tři kováři, hrnčíři, a tak dále. (60) Ten zákon, který reguluje dělbu obecní práce, zde účinkuje s nezlomnou autoritou přírodního zákona, zatímco každý řemeslník, jako například kovář, a další, vykonává všechny operace, jež přísluší jeho řemeslu, sice podle předané zkušenosti, ale samostatně ve své dílně bez uznávání jakékoli autority. Jednoduchý výrobní organismus této soběstačné obce, která se stále reprodukuje v té samé formě a která se - pokud je náhodou zničena - znovu vystaví na tomtéž místě a pod stejným jménem, (61) poskytuje klíč k tomu tajemství neměnnosti asijských společností, který tak nápadně kontrastuje se stálým rozpadem a novým vytvářením asijských států a neustálými změnami vládnoucích dynastií. Struktura základních ekonomických prvků společnosti zůstává bouřemi na politickém nebi nedotčena.

Cechovní zákony, jak jsme již poznamenali, plánovitě - prostřednictvím omezení počtu učňů, které směl jediný cechovní mistr zaměstnávat - bránily proměně tohoto mistra na kapitalistu. Stejně tak mohl zaměstnávat učně výhradně pouze v tom řemeslu, ve kterém byl sám mistrem. Cech žárlivě odvracel každý zásah obchodního kapitálu - tehdy jediné volné formy kapitálu - který proti němu stál. Obchodník mohl koupit všechna zboží, jen ne práci ve formě zboží. Byl pouze trpěn jako přepravce řemeslných výrobků. Pokud si vnější okolnosti vynutily pokročilejší dělbu práce, tak se stávající cechy rozštěpily do podcechů nebo byly vedle starých cechů založeny cechy nové, vždy však bez soustředění různých řemesel do jediné dílny. Cechovní organizace proto - ačkoli její rozrůznění, izolování a vytváření průmyslů patří mezi existenční podmínky období manufaktur - manufakturní dělbu práce vylučovala. Pracovník a jeho výrobní prostředek obecně zůstávali spojeni jako hlemýžď se svou ulitou, a tím pádem chyběl první základ manufaktury - osamostatnění výrobních prostředků jako kapitálu vůči pracovníkovi.

Dělba práce v celku nějaké společnosti - ať už zprostředkovaná směnou zboží nebo nikoli - přísluší nejrozličnějším společensko-ekonomickým formacím, avšak manufakturní dělba práce je zcela specifickou formou kapitalistického výrobního způsobu.

5. Kapitalistický charakter manufaktury

Větší množství pracovníků pod velením téhož kapitálu tvoří přirozený výchozí bod manufaktury - stejně jako každé výrobní spolupráce. Obráceně pak manufakturní dělba práce povyšuje růst počtu použitých pracovníků na technickou nutnost. Minimum pracovníků, které musí jediný kapitalista používat, je mu nyní předepsáno existující dělbou práce. Na druhé straně jsou výhody další dělby práce podmíněny dalším zvyšováním počtu pracovníků, které je nyní proveditelné pouze v násobcích. S rostoucím variabilním kapitálem však musí růst i kapitál konstantní, vedle rozsahu společných výrobních podmínek, jako jsou budovy, pece, a tak dále, zvláště pak - a mnohem rychleji než počet pracovníků - suroviny. Jejich objem spotřebovaný za daný čas daným množstvím práce přibývá ve stejném poměru, v jakém se díky dělbě práce zvyšuje produktivita práce. Rostoucí minimální objem kapitálu v rukou jediného kapitalisty či rostoucí proměňování společenských životních a výrobních prostředků na kapitál je tedy zákonem, který vyplývá z technického charakteru manufaktury. (62)

Jako u jednoduché spolupráce je i v manufaktuře existenční formou kapitálu funkční pracovní těleso. Ten společenský výrobní mechanismus složený z mnoha jednotlivých dílčích pracovníků patří kapitalistovi. Ona produktivita práce, která vyplývá ze složení prací, se proto zdá být produktivitou kapitálu. Vlastní manufaktura dříve samostatného pracovníka nejen podřizuje velení a disciplíně kapitálu, ale nadto mezi samotnými pracovníky vytváří hierarchické členění. Zatímco jednoduchá spolupráce v zásadě ponechává pracovní způsob jednotlivce nezměněn, manufaktura ho od základu převrací a jednotlivou pracovní sílu chytá u kořene. Ona pracovníka mrzačí do nenormálnosti, přičemž šlechtitelským způsobem posiluje jeho dílčí schopnost tím, že potlačuje celý obrovský zbytek jeho tvůrčích pudů a vloh, podobně jako se ve státech La Plata zabíjejí celá zvířata jen proto, aby se z nich vytěžila kožešina nebo tuk. Určité dílčí práce se nejen rozdělují mezi různé jednotlivce, ale sám ten jednotlivec je rozdělen na automatický pohon nějaké dílčí práce (63) a ta otřepaná bajka Menenia Agrippy,* ve které ukazuje člověka jako pouhou část jeho vlastního těla, se tímto uskutečňuje. (64) Jestliže pracovník původně prodává svou pracovní sílu kapitálu, protože mu chybějí materiální prostředky na výrobu nějakého zboží, tak nyní sama jeho jednotlivá pracovní síla - jakmile není kapitálu prodávána - selhává. Už funguje pouze v souvislosti, která začne existovat až po jejím prodeji, v kapitalistově dílně. Zbaven své přirozené schopnosti dělat něco samostatně rozvíjí manufakturní pracovník výrobní činnost už jen tak, že příslušenstvím kapitalistovy dílny. (65) Podobně jako měl Vyvolený národ na čele napsáno, že je majetkem Jehovy, vypaluje dělba práce na manufakturního pracovníka znamení, které ho označuje jako majetek kapitálu.

Ty znalosti, úsudek a vůle, kterou samostatný sedlák či řemeslník rozvíjí byt' jen v malém měřítku, stejně jako divoch, jehož veškeré umění války spočívá v osobní lstivosti, jsou nyní potřebné už jen pro dílenský celek. Duševní síly výroby se rozšiřují na jedné straně, neboť na mnoha stranách zanikají. To, co dílčí pracovníci ztrácejí, to se proti nim soustřeďuje v kapitálu. (66) Výsledkem manufakturní dělby práce je, že se duševní síly materiálního výrobního procesu staví proti dílčím pracovníkům jako cizí vlastnictví a moc, která je ovládá. Tento proces odloučení začíná u jednoduché spolupráce, kde kapitalista zastupuje pracovníka v jednotě a vůli společenského pracovního tělesa. Dále se rozvíjí v manufaktuře, která pracovníka mrzačí na dílčího pracovníka. Dokončuje se pak ve velkém průmyslu, který vědu odtrhává od práce jako samostatnou výrobní sílu a žene ji do služby kapitálu. (67)

V manufaktuře je obohacení toho celkového pracovníka - a proto také kapitálu - na úkor společenské výrobní síly podmíněno ochuzením pracovníků o jejich jednotlivé výrobní síly.

"Nevědomost je matkou průmyslu stejně jako pověr. Přemýšlení a představivost jsou podřízeny mýlce; avšak zvyk, jak pohybovat rukama a nohama, nezávisí ani na jednom ani na druhém. Manufaktury tedy nejvíce prosperují tam, kde se při práci nejméně přemýšlí, kde můžeme tu dílnu považovat za stroj, jehož součástky jsou lidé." (68)

Vskutku, některé manufaktury v polovině 18. století pro určité operace, které však byly továrním tajemstvím, s oblibou používaly poloviční idioty. (69)

"Duch velké většiny lidí", říká Adam Smith, "se nutně rozvíjí při jejich každodenních činnostech. Člověk, který celý svůj život vykonává několik jednoduchých činností ... nemá žádnou příležitost k tomu, aby si cvičil rozum ... Obecně se pak stává tak stupidním a nevědomým, jak je jen u lidského stvoření možné."

Poté, co Smith vyličil tupost dílčího pracovníka, dále pokračuje:

"Jednotvárnost jeho stojícího života přirozeně zahubí také sílu jeho ducha ... Zničí samotnou energii jeho těla a učiní ho neschopným používat svou sílu s rozmachem a výdrží jinde, než při svém dílčím zaměstnání, pro které byl vychován. Jeho zručnost v určitém řemeslu se zdá být získána na úkor jeho schopností intelektuálních, sociálních a válečných. Avšak toto je ten stav, do kterého v každé průmyslové a civilizované společnosti pracující chudí (the labouring poor) - tedy velké množství lidí - musí nutně upadnout." (70)

Aby se zabránilo úplnému zmrzačení velké části národa, doporučuje Adam Smith státní vzdělávání lidu, i když jen v opatrných homeopatických dávkách. S tím následně polemizoval jeho francouzský překladatel a komentátor G. Garnier,* ze kterého se za prvního francouzského císařství přirozeně vylihl senátor. Vzdělávání lidu by se přičilo základním zákonům dělby práce a navíc by se tím "zavřel celý náš společenský systém".

"Jako u každé dělby práce", říká, "se práce rukama odděluje od práce hlavou (71) tím více, čím více společnost (tento výraz správně používá pro kapitál, vlastnictví půdy a jejich stát) bohatne. Jako u každé jiné dělby práce je i tato dělba práce důsledkem minulých a příčinou budoucích pokroků ... Má se tedy vláda stavět proti této dělbě práce a zastavit její přirozený běh? Má tedy vláda utrácet část státních příjmů a pokoušet se dvě třídy práce, které usilují o své rozdělení, zamotat a smíchat?" (72)

Určité duševní a tělesné mrzačení je nerozlučně spjata i se samotnou dělbou práce v celé šíři společnosti. Protože však období manufaktur toto společenské rozštěpení pracovních odvětví dovádí mnohem dále - už ta dělba práce, která je pro něj příznačná, chytá jedince za samotný kořen jeho života - poskytuje tím také poprvé materiál a popud ke vzniku průmyslové patologie. (73)

"Nechat člověka dělat dílčí práci znamená ho popravit, pokud si rozsudek smrti zaslouží, nebo ho zavraždit, pokud si ho nezaslouží. Rozdělování na dílčí práce je vraždou národa." (74)

Spolupráce spočívající na dělbě práce a manufaktura je ve svých začátcích přirozeně vzniklým útvarem. Jakmile její existence získá svou šířku a konsistenci, stává se z ní vědomá, plánovitá a systematická forma kapitalistického výrobního způsobu. Dějiny vlastní manufaktury ukazují, jak ta pro ni příznačná dělba práce získává svou věcnou formu až na základě zkušenosti a za zády zúčastněných osob, potom je však - stejně jako u cechovních řemesel - jednou nalezená forma udržována tradicí a v ojedinělých případech trvá staletí. Pokud se tato forma mění, tak - kromě vedlejších věcí - vždy jen v důsledku nějaké revoluce v pracovních nástrojích. Moderní manufaktura - zde nehovořím o velkém průmyslu spočívajícím na strojní výrobě - nachází - jako například manufaktura na oděvy - svá *dissecta membra poetae* ve velkých městech, kde vzniká, už hotovy a pouze je z jejich rozptýlení dá dohromady, a nebo princip dělby účinkuje doslova, tak, že se jednoduše různé činnosti řemeslné výroby (například vázání knih) uloží výlučně zvláštním pracovníkům. Netrvá ani týden než se v takových případech na základě zkušenosti pro každou funkci najde ten správný poměr nutných pracovníků. (75)

Manufakturní dělba práce prostřednictvím rozkladu řemeslné činnosti přináší ozvlášťňování pracovních nástrojů, školení dílčích pracovníků, jejich seskupování a slučování do celkového mechanismu, rozčleňování společenských výrobních procesů podle jakosti a stanovování jejich poměrů podle množství, tedy určitou organizaci společenské práce a tím zároveň rozvíjí novou, společenskou produktivitu práce. Jako specificky kapitalistická forma společenského výrobního procesu - a na svých již existujících základech se nemohla vyvinout do ničeho jiného než do kapitalistické formy - je jen zvláštní metodou, jak vytvořit relativní nadhodnotu, či-li jak na úkor pracovníka zvýšit sebezhodnocování kapitálu - které označují za bohatství společnosti, "Wealth of Nations" a podobně. Ona rozvíjí společenskou produktivitu práce nejen pro kapitalistu místo pro pracovníka, nýbrž také prostřednictvím mrzačení jednotlivého pracovníka. Ona vytváří nové podmínky panství kapitálu nad prací. Jestliže se proto na jedné straně jeví jako historický pokrok a nutný krok v procesu ekonomického vývoje společnosti, tak se také na druhé straně jeví jako prostředek civilizovanějšího a rafinovanějšího vykořisťování.

Politická ekonomie, která se jako vlastní věda objevuje až v období manufaktur, o společenské dělbě práce pojednává pouze z pohledu manufakturní dělby práce (76) jako o prostředku, kterým stejné množství práce vyrobí více zboží, a proto zboží zlevňuje, a urychluje hromadění kapitálu. V ostrém protikladu vůči tomuto zdůrazňování množství a směnné hodnoty se spisovatelé klasického starověku drží

výlučně jakosti a užité hodnoty. (77) V důsledku rozdělení společenských výrobních odvětví se zboží vyrábějí lépe, různé pudy a talenty lidí si vybírají odpovídající sféry účinkování (78) a bez omezování se nedá nikde vykonat nic významného. (79) Výrobek a výrobce se tedy prostřednictvím dělby práce zlepšují. Pokud se příležitostně vzpomene také růst množství výrobků, tak jen ve vztahu k té velké hromadě užité hodnoty. Ani slovíčkem se nikdo nezmíní o směnné hodnotě, o zlevňování zboží. Toto stanovisko užité hodnoty vládne jak u Platóna, (80) který dělbu práce považuje za základ společenských rozdílů a stavů, tak u Xenofóna, (81) který se svým charakteristickým měšťanským instinktem již obrací blíže dělbě práce uvnitř dílny. Platónova Republika, pokud se v ní dělba práce rozvíjí jako princip utvářející stát, je pouze aténskou idealizací egyptského kastovníctví, kdy Egypt sloužil jako vzorová průmyslová země také jiným jeho současníkům, například Isokratovi, (82) a v tomto významu se udržel i u Řeků v době Římského císařství. (83)

Během vlastního období manufaktur - to je období, ve kterém byla manufaktura vládnoucí formou kapitalistického výrobního způsobu - naráží plně uskutečnění jejích vlastních tendencí na mnohostranné překážky. Ačkoli, jak jsme viděli, vedle hierarchického členění pracovníků zavádí i jednoduché rozdělení na kvalifikované a nekvalifikované pracovníky, počet těch nekvalifikovaných zůstává kvůli převažujícímu vlivu těch kvalifikovaných velmi omezen. Ačkoli ty zvláštní úkony přizpůsobuje různému stupni zralosti, síly a vývinu svých živoucích pracovních orgánů, a tím žene do výrobního vykořisťování ženy a děti, tato tendence se tříští na obecných zvyklostech a odporu mužských pracovníků. Ačkoli rozložení řemeslné činnosti snižuje náklady na vzdělání, a proto i hodnotu pracovníka, pro těžší dílčí práce zůstává nutná delší doba zaškolení a také zde - pokud jsou pracovníci v převaze - je jimi žárlivě strážena. Například v Anglii nacházíme laws of apprenticeship* s jejich sedmiletou dobou učení v plné síle až do konce období manufaktur, kdy byly velkým průmyslem vyhozeny do smetí. Protože řemeslná zručnost zůstává základem manufaktury a protože ten celkový mechanismus, který uvnitř ní funguje, nemá žádnou objektivní kostru nezávislou na pracovnících, tak zde kapitál stále zápasí se svéhlavostí pracovníků.

"Vinou slabosti lidské natury", zvolává náš přítel Ure,* "se stává, že čím je pracovník zručnější, tím je náchylnější ke svéhlavosti a neovladatelnosti, čímž se samozřejmě méně hodí jako součástka mechanické soustavy, kterou ... může jako celek velmi poškodit." (84)

Po celé období manufaktur proto znějí stížnosti na nedostatek disciplíny pracovníků. (85) A pokud bychom neměli svědectví současných spisovatelů, kteří jednoduchou skutečnost, že se od 16. století až do epochy velkého průmyslu kapitálu nedaří zmocnit veškerého disponibilního pracovního času manufakturních pracovníků a že manufaktury mají krátký život a s přistěhováváním nebo vystěhováváním pracovníků opouštějí svá sídla v jedné zemi a v jiné se usazují, hovořily by knihovny. "Pořádek musí být nastolen tak nebo onak", volá roku 1770 již opakovaně citovaný autor "Essay on Trade and Commerce".

"Pořádek" zněl o 66 let později z úst doktora Andrewa Ure, "pořádek" hyběl manufaktuře spočívající na "skolastickém dogmatu práce", a "Arkwright*" ten pořádek udělal".

Manufaktura zároveň nemohla společenskou výrobu postihnout v celém jejím rozsahu ani proměnit v celé její hloubce. Ona vyvrcholila jako ekonomický výtvar na širokém základu městských řemesel a venkovského domáckého průmyslu. Její vlastní úzká technická báze na určitém vývojovém stupni vešla do sporu s výrobními požadavky, které sama stvořila.

Jedním z jejích nejdokonalejších výtvarů byla dílna na výrobu samotných pracovních nástrojů a zvláště také už tehdy používaných komplikovaných mechanických přístrojů.

"Taková dílna", říká Ure, "dávala na odiv dělbu práce v jejím rozmanitém odstupňování. Vrtáky, dláta a soustruhy měly každý své vlastní pracovníky, hierarchicky rozčleněné podle stupně své zručnosti."

Tento produkt manufakturní dělby práce vytvořil - stroje. A tyto pak řemeslnou činnost jako převládající princip společenské výroby zrušily. Takto se na jedné straně odstraňuje ona technická podmínka celoživotního připoutání pracovníka k nějaké dílčí funkci. Na druhé straně padají ty překážky, které tentýž princip ještě kladl panství kapitálu.

Poznámky:

(26) Následující citát ukáže modernější příklad tohoto vzniku manufaktur. Tkalcovna a přádelna hedvábí v Lyonu a Nîmes

"pracuje zcela po vzoru starých otců; zaměstnává mnoho žen a dětí, avšak bez toho, aby je přepracovávala nebo ničila; nechává je v krásných údolích řek Drôme, Var, Isere a Vaucluse chovat housenky na zámotky; nikdy se z ní nestane opravdová továrna. Navzdory velkému rozsahu ... má zde princip dělby práce zvláštní svéráz. Jsou zde sice namotávačky, nit'ářky, barvičky, hladičky, tkadleny; avšak nejsou sjednoceny v jedné dílně a závislé na jednom mistru; všechny jsou na sobě nezávislé."

(A. Blanqui,* "Cours d'Économie Industrielle", sebral A. Blaise, Paříž 1838-1839, strana 79)

Od té doby, co toto Blanqui napsal, byly ty různé nezávislé pracovnice z části sjednoceny do továren.

Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

A od té doby, co výše uvedené napsal Marx, v těch továrnách zdomácněl mechanický stav a rychle vytlačil ruční stavy. Stejný příběh by mohl vyprávět průmysl zpracování hedvábí v Krefeldu. [zpět](#)

(27) "Čím více je výroba o velké složitosti rozdělena a přidělena různým řemeslníkům, tím lépe a rychleji musí být nutně prováděna, s menší ztrátou času a práce."

("The Advantages of the East India Trade", Londýn 1720, strana 71) [zpět](#)

(28) "Práce, která jde snadno od ruky, je předanou zručností."

(Th. Hodgskin,* Popular Political Economy, strana 48) [zpět](#)

(29) "Také řemesla jsou ... v Egyptě na příslušném stupni dokonalosti, neboť řemeslníci v této zemi vůbec nesmějí zasahovat do zaměstnání jiných občanských tříd, nýbrž podle zákona mohou provozovat pouze ta povolání, která jejich rod zdědil ... U jiných národů vidíme, že řemeslníci svou pozornost rozptylují na příliš mnoho činností ... Jednou to zkusí se zemědělstvím, pak se pustí do obchodování, hned se zase pustí do dvou nebo tří řemesel současně. Ve svobodných státech se většinou účastní lidových shromáždění ... Naproti tomu v Egyptě je každý řemeslník, který se míchá do státních záležitostí nebo provozuje více řemesel najednou, tvrdě trestán. Takto nemůže nic rušit jeho píli... Navíc, protože od svých předků zdědili mnoho starých postupů, snaží se dychtivě vynalézt nové."

(Diodorus Siculus,* "Historická knihovna", I. I, c. 74.) [zpět](#)

(30) "Historical and descriptive Account of British India etc."

By Hugh Murray, James Wilson etc.,

Edinburgh 1832, svazek II, strana 449

Indický stav stojí vzpříma, to znamená, že osnova je natažena vertikálně. [zpět](#)

(31) Ve svém epochálním díle "O původu druhů" Darwin ve vztahu k přirozeným orgánům rostlin a zvířat uvádí:

"Dokud jeden a tentýž orgán vykonává různé činnosti, tak může být důvodem jeho proměnlivosti to, že přirozený výběr zachovává nebo potlačuje každou malou odchylku od formy méně důsledně než kdyby ten orgán byl určen pouze pro jeden zvláštní účel. Takto i nože, které slouží ke krájení všech možných věcí, mohou mít jako celek jeden tvar; avšak nástroj určený výlučně pro použití jedním způsobem musí mít pro každé jiné použití jiný tvar." [zpět](#)

(32) Ženeva v roce 1854 vyrobila 80 tisíc hodinek, ani ne pětinu produkce kantonu Neuchâtel. Samotné město Chaux-de-Fonds, které můžeme považovat za jednu manufakturu na hodinky, ročně dodává dvakrát tolik jako Ženeva. Mezi lety 1850 a 1861 Ženeva dodala 720 tisíc hodinek. Viz dokument "Zpráva ze Ženevy o obchodu s hodinkami" ze "Zpráv od sekretářů na velvyslanectvích Jeho Veličenstva o manufakturách, obchodu, et cetera, číslo 6, 1863". Jestliže nenávaznost procesů, do kterých se rozpadá výroba pouze skládaných výrobků, sama o sobě ztěžuje proměnu takových manufaktur na strojní závody velkého průmyslu, tak u hodinek existují ještě dvě další překážky - drobnost a jemnost jejich prvků a jejich luxusní charakter - odtud ta jejich různost, takže například v těch nejlepších londýnských dílnách se za rok vyrobí sotva deset hodinek, které se sobě podobají. Továrna na hodinky Vacheron & Constantin, která s úspěchem používá strojní vybavení, dodává nanejvýš tři až čtyři různé varianty co do velikosti a tvaru. [zpět](#)

(33) Na výrobě hodinek, na tomto klasickém příkladě heterogenní manufaktury, můžeme velice přesně studovat výše zmíněné rozruznění a specializaci pracovních nástrojů, které vzniklo rozkladem řemeslné činnosti. [zpět](#)

(34) "Když lid pracují takto těsně vedle sebe, tak musí být přenašení nutně menší."
("The Advantages of the East India Trade", strana 106) [zpět](#)

(35) "Osamostatnění různých fází výroby v manufaktuře, které vyplývá z používání ruční práce, nesmírně zvyšuje výrobní náklady, přičemž ta ztráta je hlavně způsobena pouhou dopravou z jednoho pracovního procesu do druhého." [zpět](#)

(36) "Ona také způsobuje" (dělba práce) "úsporu času tím, že tu práci rozkládá do různých částí, které mohou být všechny prováděny současně v jeden okamžik ... Tím, že se všechny ty různé pracovní procesy, které by jedinec musel provádět odděleně, provádějí současně, tak je například možné zhotovit ohromné množství špendlíků za tutéž dobu, za kterou by se jediný špendlík pouze ustříhl nebo naostřil."
(Dugald Stewart,* v uvedeném strana 319) [zpět](#)

(37) "Čím více druhů prací v jedné manufaktuře ... tím větší řád a pravidelnost každé práce, ta samá věc musí být nutně udělána za kratší čas, té práce musí být méně."
("The Advantages of the East India Trade", strana 68) [zpět](#)

(38) Přesto tohoto výsledku manufakturní výroba v mnoha odvětvích dosahuje jen nedokonale, protože není schopna s jistotou ovládat obecné fyzikální a chemické podmínky výrobního procesu. [zpět](#)

(39) "Pokud se - vždy podle zvláštní povahy výrobku každé manufaktury - nalezne počet procesů, na které je nejvýhodnější výrobu rozdělit, a počet pracovníků, kteří se mají zaměstnat, pak všechny ostatní manufaktury, které nepoužívají přesný násobek těchto počtů, budou to zboží vyrábět s vyššími náklady... Odtud pochází jedna z příčin velkých rozměrů výrobních zařízení."
(Ch. Babbage,* "On the Economy of Machinery", Londýn 1832, kapitola XXI, strana 172, 173) [zpět](#)

(40) V Anglii je tavná pec odloučena od sklářské pece, na které se sklo zpracovává. Například v Belgii při obou procesech slouží stejná pec. [zpět](#)

(41) To můžeme vyčíst kromě jiných i u autorů:
William Petty, John Bellers,* Andrew Yarranton,* v "The Advantages of the East-India Trade" a u J. Vanderlinta.* [zpět](#)

(42) Ještě na konci 16. století Francie používala na roztlačování a čištění rudy moždíře a síta. [zpět](#)

(43) Celé dějiny vývoje strojů se dají sledovat na dějinách mlýnů na obilí. Továrně se v angličtině dokonce stále ještě říká "mill" - mlýn. V německých technických spisech z prvních dekád 19. století můžeme ještě najít výraz "Mühle" používaný nejen pro veškeré stroje poháněné přírodními silami, nýbrž také pro samotné manufaktury, které používají strojní aparát. [zpět](#)

(44) Jak blíže uvidíme ve čtvrté knize tohoto spisu, Adam Smith o dělbě práce nenapsal ani jedinou novou větu. To, co ho však charakterizuje jako politického ekonoma zachycujícího období manufaktur, je ten důraz, který na dělbu práce klade. Ta podřadná role, kterou dal strojům, vyprovokovala v začátcích velkého průmyslu Lauderdaleovu a již v rozvinutějším období Ureovu polemiku. Adam Smith také zaměňuje rozrůžňování nástrojů, při kterém byli samotní dílčí pracovníci manufaktur velmi aktivní, s vynalézáním strojů. Nebyli to pracovníci manufaktur, nýbrž učenci, řemeslníci, dokonce sedláci (Brindley), a další, kteří zde sehráli svou roli. [zpět](#)

(45) "Tím, že se dílo rozdělí na více různých operací, z nichž každá vyžaduje různý stupeň zručnosti a síly, si tak může majitel manufaktury pro každou operaci opatřit přesně odpovídající množství síly a zručnosti. Pokud by měl naproti tomu celé dílo provádět jeden pracovník, tak by ten jedinec musel mít dostatek zručnosti pro jemné operace a zároveň dostatek síly pro operace namáhavé."
Ch. Babbage, v uvedeném, kapitola XIX) [zpět](#)

(46) Například jednostranně vyvinuté svalstvo, tvarování kostí, a tak dále. [zpět](#)

(47) Na otázku vyšetřovacího komisaře, jak se udržuje pracovitost u zaměstnané mládeže, pan William Marshall, hlavní vedoucí jedné sklářské manufaktury, odpověděl velmi správně:
"Svou práci nemohou dost dobře zanedbávat; jakmile začnou, tak musejí pokračovat; jsou jako součástky stroje."
("Children's Employment Commission", "Fourth Report", 1865, strana 247) [zpět](#)

(48) Dr. Ure ve své apoteóze velkého průmyslu vykreslil typické rysy manufaktury ostřeji než dřívější ekonomové, kteří na rozdíl od něj neměli zájem polemizovat, a také lépe než jeho současníci, například Babbage, který ho sice jako matematik a mechanik překonává, ale přesto velký průmysl pojímá ze stanoviska manufaktury. Ure říká:

"To, že má každá zvláštní operace svého vlastního pracovníka, tvoří samotnou podstatu dělby práce."

Toto rozdělení na druhé straně označuje za

"přizpůsobení prací různým jednotlivým schopnostem"

a nakonec celý systém manufaktur charakterizuje jako

"systém odstupňování podle schopností", jako

"dělbu práce podle různých stupňů zručnosti", a tak dále.

(Ure, "Philosophy of Manufacture", na stranách 19-23) [zpět](#)

(49) "Každý řemeslník, kterému ... bylo umožněno, aby se v praxi stal dokonalým při jediné činnosti ... se stal levnějším pracovníkem."

(Ure, v uvedeném strana 19) [zpět](#)

(50) "Dělba práce jde od rozdělení nejrozličnějších profesí dále až k té dělbě, kdy se několik pracovníků rozdělí při zhotovování téhož výrobku, jako v manufaktuře."

(Storch, * "Cours d'Économie Politique", pařížské vydání, díl I, strana 173)

"U národů, které dosáhly jistého stupně civilizace, se setkáváme se třemi druhy dělby práce:

první, kterou nazýváme všeobecnou, která dělí výrobce na zemědělce, řemeslníky a obchodníky, a odpovídá třem hlavním odvětvím národní práce;

druhá, kterou můžeme nazývat jako zvláštní, je rozdělení každého odvětví do druhů ...

konečně to třetí rozdělení práce, které bychom měli označit za dělbu pracovní činnosti nebo za rozdělení práce v tom smyslu slova, je taková dělba práce, která se vytváří v jednotlivých řemeslech či povoláních ... a nachází se ve většině manufaktur a dílen."

(Skarbek, v uvedeném strana 84, 85) [zpět](#)

(50a) Friedrich Engels - poznámka ke třetímu vydání:

Pozdější velmi podrobné studie původních poměrů života lidí vedly autora k závěru, že se původně nevyvinula rodina do kmenu, nýbrž naopak, že původní přirozenou formou lidské společnosti spočívající na pokrevním příbuzenství byl kmen, takže se množství různých forem rodin vyvinulo až později z počínajícího přerušování kmenových svazků. [zpět](#)

(51) Sir James Steuart* tento bod rozebral nejlépe. To, jak málo je dnes známé jeho dílo, které se objevilo deset let před "Bohatstvím národů", vidíme kromě jiného na tom, že obdivovatelé pana Malthuse* ani nevědí, že tento v prvním vydání svého spisu "o populaci", pokud odhlédneme od té čistě krasořečnické části, opisuje kromě kňezourů Wallace a Townsenda* téměř jen Steuarta. [zpět](#)

(52) "Existuje jistá hustota zalidnění, která je příhodná jak pro společenský styk, tak pro takové spojení sil, kterým se zvýší produktivita práce."

(James Mill,* v uvedeném strana 50)

"Jak roste počet pracovníků, tak se produktivní síla společnosti zvyšuje přímo úměrně tomu vzrůstu a je násobena účinkem dělby práce."

(Th. Hodgskin, v uvedeném na stranách 125, 126) [zpět](#)

(53) V důsledku vysoké poptávky po bavlně od roku 1861 byla v některých jinak dosti zalidněných okresech východní Indie rozšířena produkce bavlny na úkor produkce rýže. Proto tam částečně vznikl hladomor, neboť kvůli chybějícím komunikačním prostředkům - a tudíž chybějící fyzické návaznosti - nemohl být nedostatek rýže v jednom okrese vyrovnán dodávkou z jiných okresů. [zpět](#)

(54) Takto již v 17. století tvořila v Holandsku výroba tkalcovského člunku zvláštní průmyslové odvětví. [zpět](#)

(55) "Copak zpracování vlny v Anglii není rozděleno do několika částí či odvětví svázaných s určitým místem, na kterém se provozují buď výhradně nebo převážně; jemné tkaniny v Somersetshire, hrubé v Yorkshire, široké v Exeteru, hedvábí v Sudbury, krepy v Norwichi, linseys v Kendalu, přikrývky ve Whitney, a tak dále?"

(Berkeley,* "The Querist", 1751, § 520) [zpět](#)

(56) A. Ferguson, "History of Civil Society",
Edinburgh 1767, part IV, section II, strana 285 [zpět](#)

(57) Ve vlastních manufakturách, říká, se zdá dělba práce větší, protože "ti, kteří jsou v každém jednotlivém pracovním odvětví zaměstnáni, jsou často spolu v jedné pracovní budově a mohou být přehlédnuti jediným pohledem. Naproti tomu v oněch velkých manufakturách(!), které jsou určeny k tomu, aby uspokojily hlavní potřeby velkého počtu lidí, je v každém pracovním odvětví zaměstnáno tolik pracovníků, že se nedají umístit do jedné pracovní budovy ... dělba práce není na první pohled zřejmá."

(A. Smith, "Wealth of Nations", kniha I, kapitola I)

To slavné místo z té samé kapitoly, které začíná slovy:

"Podívejme se na životní podmínky nejobyčejnějšího řemeslníka či nádeníka v civilizované a prospívající zemi atd."

a které pak dále líčí, jak při uspokojování potřeb obyčejného pracovníka spolupracuje nespočet různých řemesel, je téměř doslova zkopírováno z "Remarks" od B. de Mandeville* k jeho "Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits."

(Poznámky k Bajce o včelách aneb osobní neřest, veřejné blaho)

(první vydání bez poznámek 1705, s poznámkami 1714) [zpět](#)

(58) "Už však není nic, co bychom mohli označit za přirozený výsledek práce jedince. Každý pracovník vyrábí jen část celku, a protože každá část sama o sobě nemá hodnotu nebo užitek, není nic, co by ten pracovník mohl vzít a o čem by mohl říct:

To je můj výrobek, ten si já ponechám."

("Labour defended against the claims of Capital", London 1825, strana 25)

Autorem tohoto vynikajícího spisu je již citovaný Th. Hodgskin. [zpět](#)

(58a) Poznámka ke druhému vydání:

Tento rozdíl mezi společenskou a manufakturní dělbou práce byl prakticky ilustrován Yankeeům. Jedna z nových daní navržená ve Washingtonu během Občanské války byla šestiprocentní daň "na všechny průmyslové výrobky".

Otázka: Co je to průmyslový výrobek?

Odpověď zákonodárce: Nějaká věc je vyrobena, "když je udělána" (when it is made), a udělána je tehdy, když je připravena k prodeji.

Nyní jeden příklad z mnoha. Manufaktury v New Yorku a Philadelphii dříve "dělaly" deštníky se vším příslušenstvím. Protože je však deštník mixtum compositum zcela různorodých součástí, tak se ty součásti postupně staly pracemi průmyslových odvětví nezávislých jednoho na druhém a provozovaných na různých místech. Jejich dílčí výrobky nyní vstupovaly do manufaktury na deštníky jako samostatná zboží, která se jen sestavila do celku. Yankeeové zboží tohoto druhu pokřtili na "assembled articles" (sestavená zboží), kteréžto jméno si vysloužila jako místa pro sbírání daní. Takže ten deštník nejdříve "sestavil" šestiprocentní daň z ceny každé ze svých součástí a pak znovu šest procent ze své vlastní celkové ceny.

[zpět](#)

(59) "Můžeme říci, že toto je všeobecným pravidlem:

Čím méně vládne autorita dělby práce uvnitř společnosti, tím více se dělba práce vyvíjí uvnitř dílny a tím více je podřízena autoritě jedince. Takto je mezi autoritou v dílně a autoritou ve společnosti, pokud jde o dělbu práce, nepřímá úměra."

(Karl Marx, v uvedeném strana 130, 131) [zpět](#)

(60) Lieut. Col. Mark Wilks, "Historical Sketches on the South of India", Londýn 1810 až 1817, svazek I, strana 118-120

Dobrý soupis různých forem indických obcí nalezneme v "Modern India" od George Campbella, Londýn 1852 [zpět](#)

(61) "V této jednoduché formě ... obyvatelé té země žijí odnepaměti. Hranice vesnic se měnily jen zřídka; a ačkoli byly ty vesnice opakovaně postiženy válkami, hladomorem a nákazami, přímo zpustošeny, tak mají tatáž jména, tytéž hranice, tytéž zájmy a dokonce zde dále po generace žijí tytéž rodiny. Ti obyvatelé se pády a rozdělení království nenechali vyrušit; pokud vesnice není rozdělena, tak je jim jedno, které mocnosti byla postoupena či kterému panovníkovi připadla. Jejich vnitřní hospodářství zůstává nezměněno."

(Th. Stamford Raffles, guvernér ostrova Java, "The History of Java", Londýn 1817, svazek I, strana 285)

[zpět](#)

(62) "Ono nestačí, že se ve společnosti nachází kapitál na soustředění řemesel;" (to má znamenat životní a výrobní prostředky, které jsou k tomu nutné) "kromě toho je nutné, aby byl akumulován v rukou podnikatele v dostatečném množství, aby umožnil práci ve velkém rozsahu ... Čím více roste dělba práce, tím více je při zaměstnání stále stejného počtu pracovníků zapotřebí ještě větší kapitál v nástrojích, surovinách, a tak dále."

(Storch, "Cours d'Économie Politique", pařížské vydání, díl I, strana 250, 251)

"Soustředění prostředků výroby a dělba práce jsou stejně neoddělitelné jedno od druhého jako je v politické oblasti centralizace veřejných úřadů neoddělitelná od rozdělení soukromých zájmů."

(Karl Marx, v uvedeném 134) [zpět](#)

(63) Dugald Stewart manufakturní pracovníky označuje slovy "živé automaty... , které se používají na dílčí práce".

(v uvedeném strana 318) [zpět](#)

(64) U korálů skutečně každý jedinec tvoří žaludek celé skupiny. On však skupině potravu přivádí, nikoli jako římská patricijové, kteří ji odváděli. [zpět](#)

(65) "Ten pracovník, který ovládá celé své řemeslo, může pracovat a najít obživu kdekoli: ten druhý" (manufakturní pracovník) "je už jen příslušenstvím a už nemá - odtržen od svých pracovních kolegů - ani schopnost ani nezávislost, a je proto nucen přijmout ta pravidla, která máme za správná a která mu uložíme."

(Storch, v uvedeném, Petrohrad 1815, díl I, strana 204) [zpět](#)

(66) A. Ferguson, v uvedeném strana 281:

"Jeden může získat to, co druhý ztratí." [zpět](#)

(67) "Člověk vědy a výrobní pracovník se stávají hluboce odloučení, a věda, místo toho, aby zůstala v rukou pracovníka, aby zvýšila jeho výrobní sílu ... se téměř všude sešikovala proti pracovníkům ... systematicky je klame a nechává bloudit, aby učinila jejich svalovou sílu úplně mechanickou a poslušnou."

(W. Thompson: "An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth.", Zkoumání principů rozdělování bohatství, Londýn, 1824, strana 274) [zpět](#)

(68) A. Ferguson, v uvedeném strana 280 [zpět](#)

(69) J. D. Tuckett, "A History of the Past and Present State of the Labouring Population", Minulé a přítomné dějiny postavení pracujícího obyvatelstva, Londýn 1846, svazek I, strana 148 [zpět](#)

(70) Adam Smith, "Wealth of Nations", kniha V, kapitola I, odstavec II.

Jako žák A. Fergusona, který popisoval negativní důsledky dělby práce, měl Adam Smith v tomto bodě zcela jasno. Na začátku svého díla, kde se dělba práce ex professo oslavuje, jen zběžně naznačí, že je zdrojem společenských nerovností. Teprve až v páté knize o příjmech státu opakuje Fergusona.

Ve svém spise "Misere de la Philosophie" jsem uvedl to nejnutnější o historickém vztahu Fergusona, A. Smitha, Lemonteyho a Saye* v jejich kritice dělby práce a tam jsem také poprvé ukázal manufakturní dělbu práce jako specifickou formu kapitalistického výrobního způsobu.

(v uvedeném od strany 122) [zpět](#)

(71) Ferguson v již uvedeném na straně 281 říká:

"A samo myšlení by se v této době dělby práce mohlo stát zvláštním řemeslem." [zpět](#)

(72) G. Garnier, pátá část jeho překladu, strana 4-5 [zpět](#)

(73) Ramazzini, profesor praktického lékařství v Padově, v roce 1713 zveřejnil svou práci "De morbis artificum" O nemocech z povolání, v roce 1777 přeloženou do francouzštiny a v roce 1841 znovu otištěnou v "Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Div. Auteurs Classiques".

Období velkého průmyslu přirozeně velmi rozšířilo svůj katalog nemocí z povolání. Kromě jiných viz "Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier" Morální a fyzická hygiena dělníka ve velkých městech celkově a v Lyonu zvláště - Dr. A. L. Fonteret, Paříž 1858; a R. H. Rohatzsch, "Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind" Nemoci, jež jsou vlastní různým stavům, věkům a pohlavím", Ulm 1840.

V roce 1854 Society of Arts jmenovala vyšetřovací komisi pro průmyslovou patologii. Seznam dokumentů shromážděných touto komisí nalezneme v katalogu Ekonomického muzea v Twickenhamu.* Velmi důležité jsou také oficiální Zprávy o stavu veřejného zdraví. Viz také "Über die Entartung des Menschen" O znetvoření člověka, Eduard Reich, M. D., Erlangen 1868. [zpět](#)

(74) "To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people."

(D. Urquhart,* "Familiar Words", Londýn 1855, strana 119)

Hegel* měl na dělbu práce velice kacířské názory.

Ve své "Filosofii práva" říká:

"Za vzdělané lidi můžeme především považovat takové, kteří by mohli dělat všechno to, co dělají druzí." [zpět](#)

(75) Ta oblíbená víra v geniální vynalézavost, kterou kapitalista jako jedinec při dělbě práce *a priori* používá, stále ještě žije mezi německými profesory, jako je například pan Roscher,* který kapitalistovi, v jehož jupiterské hlavě se dělba práce líhne již hotová, děkuje za "rozdílení mezd". Větší či menší použití dělby práce závisí na velikosti peněženky, nikoli na velikosti génia. [zpět](#)

(76) Více než Adam Smith zachycují kapitalistický charakter manufakturní dělby práce starší spisovatelé jako Petty, anonymní autor "Advantages of the East-India Trade", a další. [zpět](#)

(77) Výjimku mezi těmi moderními tvoří někteří spisovatelé 18. století, kteří v souvislosti s dělbou práce téměř jen opakuji ty staré, jako Beccaria* a James Harris.

Tak hovoří Beccaria:

"Každému jeho vlastní zkušenost ukáže, že když se duch a ruce věnují jen jednomu druhu práce a výrobku, tak se tyto vyrábějí snadněji, ve větším množství a lépe než kdyby si každý jedinec věci, které potřebuje, vyráběl sám pro sebe ... Tímto způsobem se lidé podle své užitečnosti pro společnost a ke své vlastní výhodě rozdělují do různých tříd a stavů."

(Cesare Beccaria, "Elementi di Economia Publica", v Custodiho* sbírce, Parte Moderna, svazek XI, strana 28)

James Harris, pozdější hrabě z Malmesbury, známý svými "Diaries" z doby svého velvyslanectví v Petrohradě, sám v jedné poznámce ke svému "Dialogue concerning Happiness", Londýn 1741, později znovu otištěném v "Three Treatises etc.", 3. vydání, Londýn 1772, říká:

"Veškeré důkazy, že společnost je přirozená (prostřednictvím dělby zaměstnání) ... pocházejí z druhé knihy Platónovy Republiky." [zpět](#)

(78) Tak v Odyssee, XIV, 228:

"Neboť jiný člověk se také potěší při jiné práci"

a Archilochus u Sexta Empirica:

"Každý ožije u jiné práce." [zpět](#)

(79) "Πολλ' ηπισταιο εργο, κακωζ δ' ηπιστανο παντα"*

Aténan se jako výrobce zboží cítil Spartánovi nadřazen, neboť tito ve válce mohou vládnout lidmi, nikoli však zlatem, jak Thúkydídés nechává Perikla prohlásit v řeči, ve které Aténany pobízí k Peloponéské válce:

"Ti, kdo hospodaří sami pro sebe, vedou válku spíše svými těly než zlatem."

(Thúkydídés, I. I, c. 141)

Přesto ideálem Aténanů - také v materiální výrobě - zůstávala αυταρχεια,* která stojí proti dělbě práce, "neboť při té je blaho, při oné však také nezávislost".

Při tom si musíme uvědomit, že ještě v době pádu třiceti tyranů nebylo v Aténách ani pět tisíc lidí bez vlastní půdy. [zpět](#)

(80) Platón odvozuje dělbu práce uvnitř obce z jejích mnohostranných potřeb a jednostranných vloh jednotlivců. Jeho hlavní pohled směřuje na pracovníka, který se musí přizpůsobit práci, nikoli práce pracovníkovi, což je nevyhnutelné, pokud pracovník provozuje různá řemesla zároveň, tedy jedno či druhé jako vedlejší práci.

"Neboť práce nepočká na volný čas toho, kdo ji dělá, nýbrž ten pracovník si musí práce hledět, avšak nikoli jen povrchně. - To je nutné. - Z toho tedy vyplývá, že se všeho zhotoví více, snadněji a bude to krásnější, když jeden člověk dělá pouze jednu věc podle svého přirozeného nadání a ve správnou dobu, nerozptylován jinými pracemi."

("De Republica", II, 2. ec., Baiter, Orelli etc.)

Podobně je tomu u Thúkydída* v uvedeném 142:

"Námořnictví je stejným řemeslem, jako každé jiné, a nemůže být provozováno jen občas jako vedlejší práce, nýbrž naopak, vedle něho se jako vedlejší práce nesmí dělat už nic jiného."

Platón říká:

"Jestliže musí dílo na pracovníka počkat, tak se často εργον καιρον διολλυται"* a dílo je zmařeno.

Tuto platonickou ideu znovu nacházíme v protestu majitelů anglických běliren proti tomu odstavecí Továrního zákona, který pro všechny pracovníky pevně stanovil dobu na jídlo. Jejich podnik se nemůže řídit podle pracovníků, neboť

"různé činnosti opalování, mytí, bělení, mandlování, lisování a barvení nemohou být v libovolném okamžiku přerušeny bez nebezpečí poškození výrobku ... Vynucení si přesného času na jídlo pro všechny pracovníky by takto - dokud pracovní proces není dokončen - mohlo drahocenné zboží ohrozit."

Le platonisme ou va-t-il se nicher! [* zpět](#)

(81) Xenofón vypráví, že pojídat pokrmy z tabule Perského krále není jen ctí, ale že tyto pokrmy jsou také mnohem chutnější než jiné.

"A to není žádný div, neboť stejně jako jsou ostatní umění ve velkých městech přivedena k dokonalosti, tak i královské pokrmy jsou připraveny zcela mimořádným způsobem. Neboť v malých městech jeden dělá postele, židle, pluh i stůl, často nadto ještě dům, a je rád, pokud si pro své živobytí najde dostatek zákazníků. Je naprosto nemožné, aby člověk, který toho tolik dělá, vše dělal dobře. Avšak ve velkých městech, kde každý jeden nalezne mnoho kupců, postačí jediné řemeslo, aby svého vykonavatele uživilo. Často dokonce nevykonává ani celé řemeslo, ale jeden dělá boty pro muže, druhý pro ženy. Tu a tam někdo žije pouze ze šití, druhý zase ze stříhání; jeden kůži pouze stříhá, druhý ty kusy dává dohromady. Nyní je nutné, aby ten, kdo vykonává tuto nejjednodušší práci, tuto dělal bezpodmínečně co nejlépe. A stejně tak je tomu u kuchařského umění."

(Xenofón, "Kyropédia", I. VIII, c. 2)

Xenofón se zde zaměřuje výhradně na jakost užitné hodnoty, ale už vidí i závislost odstupňování dělby práce na rozsahu trhu. [zpět](#)

(82) (Busiris) "všechny rozdělil do zvláštních kast ... nařídil, že tatáž zaměstnání mají provádět vždy jen titíž lidé, protože věděl, že ti, kteří svá zaměstnání střídají, žádné nezvládají pořádně; avšak ti, kteří stále zůstávají u jednoho zaměstnání, přivedou toto k dokonalosti. Vskutku také vidíme, že pokud jde o umění a řemesla, tak své soupeře předčili více než mistr břídila, a pokud jde o zřízení, kterým se udržuje královská moc a ostatní státní záležitosti, tak je tak výtečné, že slavní filosofové, kteří o státních zřízeních hovořili, Egyptské zřízení nad jiné chválili."

(Isokrates, "Busiris", c. 8) [zpět](#)

(83) srovnej s Diodorem Siculem [zpět](#)

(84) Ure, v uvedeném strana 20 [zpět](#)

(85) To, co je v textu řečeno, platí mnohem více pro Anglii než pro Francii, a více pro Francii než pro Holandsko. [zpět](#)

KAPITOLA TŘINÁCTÁ

Strojní výroba a velký průmysl

1. Rozvoj strojní výroby

John Stuart Mill* ve svých "Principech politické ekonomie" říká:

"Je otázkou, zda veškeré doposud učiněné vynálezy kterékoli lidské bytosti ulehčily její denodenní námahu." (86)

U kapitalistického používání strojů něco takového ovšem v žádném případě není účelem. Stejně jako každé jiné zvýšení produktivity práce má zlevnit zboží a zkrátit tu část pracovního dne, kterou pracovník potřebuje sám pro sebe, aby se ta druhá část jeho pracovního dne, kterou zadarmo dává kapitalistovi, prodloužila. Strojní vybavení je prostředkem k vytváření nadhodnoty.

U manufaktury je výchozím bodem procesu převratu ve výrobním způsobu pracovní síla, u velkého průmyslu jsou to pracovní prostředky. Musíme tedy nejprve prozkoumat, jak se pracovní prostředek promění na stroj, nebo-li čím se stroj odlišuje od řemeslného nástroje. Jedná se nám zde jen o velké, obecné rysy, neboť dějinné epochy společnosti a země nejsou vymezeny ostrými abstraktními hraničními čarami.

Matematici a mechanici prohlašují nástroj za jednoduchý stroj - a stroj prohlašují za složený nástroj - toto tvrzení je tu a tam opakováno i anglickými ekonomy. Tito zde nevidí žádné podstatné rozdíly a dokonce i jednoduchá mechanická umožnění, jako je páka, nakloněná rovina, šroubovice, klín a podobně, prohlašují za stroje. (87) Vskutku, každý stroj sestává z oněch jednoduchých umožnění, ať už jsou jakkoli ustrojena a zkombinována. Z ekonomického hlediska se však toto prohlášení k ničemu nehodí, neboť mu chybí historický prvek. Na druhé straně se lidé snaží najít rozdíl mezi nástrojem a strojem v tom, že u nástroje je jeho hybnou silou člověk, zatímco u stroje to je přírodní síla odlišná od člověka - zvíře, voda, vítr a podobně. (88) Podle tohoto vymezení by byl strojem i pluh tažený voly, který přísluší nejruznějším výrobním epochám. Claussenův okružní stav, který je dáván do pohybu rukama jediného pracovníka a za minutu zhotoví 96 tisíc ok, by byl zase pouhým nástrojem. Ano, tentýž stav by byl nástrojem - pokud by byl poháněn rukama - a strojem - pokud by ho poháněla pára. Protože je používání síly zvířat jedním z nejstarších vynálezů lidstva, tak by strojní výroba ve skutečnosti předcházela výrobě řemeslné. Když John Wyatt* v roce 1735 předvedl svůj spřádací stroj a ohlásil tak průmyslovou revoluci osmnáctého století, ani slůvkem se nezmínil o tom, že by ten stroj mohl místo člověka pohánět osel, a přesto tato role připadla na osla. Jeho záměrem bylo sestavit stroj, "který přede bez prstů". (89)

Veškerá rozvinutá strojní výroba se skládá ze tří podstatně odlišných částí - z poháněcího stroje, z převodového mechanismu, a konečně, z obráběcího či pracovního stroje. Poháněcí stroj účinkuje jako hnací síla celého mechanismu. Vytváří svou vlastní hybnou sílu, jako parní stroj, spalovací motor, elektromagnetický motor a podobně, nebo přijímá popud od nějaké již hotové od něj odlišné přírodní síly, jako vodní kolo od vodního toku, větrník od větru, a tak dále. Převodový mechanismus, sestavený ze setrvačníků, hnacích hřídelí, ozubených kol, kladek, tyčí, šňůr, řemenů, zavěsů a převodů nejruznějších druhů, reguluje pohyb; tam, kde je to nutné, převádí jeho formu například z přímočaré na kruhovou, rozděluje ho a přenáší na obráběcí stroje. Tyto dvě části toho mechanismu existují jen proto, aby pohyb rozdělily na obráběcí stroje, které jím uchopí pracovní předmět a účelně ho změň. Tato část strojního vybavení - obráběcí či pracovní stroj - je tou, ze které vychází průmyslová revoluce v osmnáctém století. A až dodnes je znova výchozím bodem, jakmile se řemeslná či manufakturní výroba převádí na výrobu strojní.

Podívejme se nyní blíže na vlastní obráběcí či pracovní stroj, takže se nám znova uvnitř toho celku ukáží ty přístroje a nástroje, se kterými pracuje řemeslník a manufakturní pracovník, nyní však už ne jako nástroje člověka, nýbrž jako nástroje mechanismu, nebo-li jako nástroje mechanické. Buď je celý ten stroj jen více méně změněným mechanickým vydáním toho starého řemeslného nástroje, jako u mechanického stavu, (90) nebo-li ty účinné orgány připevněné na konstrukci pracovního stroje jsou ty staré známé, jako vřetena u spřádacího stroje, jehlice u pletáčky punčoch, pilové listy u strojní pily, nože u řezačky, a tak dále. Rozdíl mezi těmito nástroji a vlastním tělesem pracovního stroje se projevuje už při jejich zrození. Ony jsou totiž z velké části stále vyráběny řemeslným či manufakturním způsobem a na strojně vyrobené těleso pracovního stroje jsou upevňovány až později. (91) Obráběcí stroj je tedy mechanismem, který po obdržení odpovídajícího pohybu provádí se svými nástroji tytéž operace, které dříve s podobnými nástroji prováděl pracovník. To, zda nyní hnací síla pochází od člověka nebo znovu od nějakého stroje, na podstatě věci nic nemění. Po přenesení vlastního nástroje z člověka na nějaký mechanismus nastupuje stroj na místo pouhého nástroje. Ten rozdíl okamžitě udeří do očí, i když ten člověk sám zůstane prvním hybatelem. Počet pracovních nástrojů, kterými může člověk současně účinkovat, je omezen počtem jeho vlastních přirozených výrobních nástrojů - jeho vlastními tělesnými orgány. V Německu nejdříve vyzkoušeli nechat jednoho přadláka šlapat dva kolovraty, nechat ho tedy pracovat současně dvěma rukama a nohama. Toto však bylo příliš namáhavé. Později vynalezli šlapací kolovrat se dvěma vřeteny, avšak takoví spřádací virtuozové, kteří uměli spřádat dvě vlákna současně, se vyskytovali skoro tak řídko, jako lidé se dvěma hlavami. Jenny* naproti tomu od začátku přede se dvanácti až osmnácti vřeteny, pletací stroj na punčochy plete tisíce jehlicemi najednou, a tak dále. Počet nástrojů, kterými jeden a tentýž stroj současně účinkuje, je už od začátku osvobozen od organických omezení, kterými je svázán řemeslný nástroj pracovníka.

Na mnoha řemeslných nástrojích má ten rozdíl mezi člověkem jako pouhou hnací silou a člověkem jako pracovníkem, nebo-li vlastním operátorem, zvláštní smyslovou existenci. Například u kolovratu účinkuje noha jen jako hnací síla, zatímco ruka, která pracuje u vřetena, cupuje a tahá - provádí tu vlastní spřádací činnost. Právě této poslední části řemeslného nástroje se průmyslová revoluce chápe nejdříve a člověku přenechává, vedle nové práce dohlížení na stroj a ručního opravování chyb, čistě mechanickou roli hnací síly. Naproti tomu ty nástroje, u kterých člověk odjakživa účinkuje jen jako jednoduchá hnací síla, například při otáčení klikou mlýnku, (92) při čerpání, při pohybování dmychadlem, při tlučení v moždíci, a tak dále, nejdříve vyvolají užití zvířat, vody, větru (93) jako hnací síly. Úrovně strojů dosahují, zčásti během, sporadicky už před obdobím manufaktur, avšak výrobní způsob nerevolucionizují. To, že už jsou samy ve své řemeslné formě stroji, se ukazuje v období velkého průmyslu. Například čerpadla, kterými Holanďané v letech 1836-1837 vyčerpali Harlemské jezero, byla zkonstruována na principu obyčejného čerpadla, rozdíl byl pouze v tom, že písty byly místo lidskýma rukama dávány do pohybu kyklopskými parními stroji. Obvyklé a velmi nedokonalé dmychadlo kováře se ještě občas v Anglii používá tak, že se jeho paže prostě spojí s parním strojem a tím se promění na mechanické vzduchové čerpadlo. Sám parní stroj v té podobě, v jaké byl na konci 17. století během období manufaktur vynalezen a v jaké existoval až do začátku osmdesátých let osmnáctého století, (94) žádnou průmyslovou revoluci nevyvolal. Bylo to spíše naopak zavádění obráběcích strojů, které udělalo revoluci tím, že používání parních strojů učinilo nutným. Jakmile už člověk nepůsobí nástrojem na pracovní předmět, ale stále ještě působí jako hnací síla obráběcího stroje, tak už je přestrojení hnací síly do lidských svalů závislé případ od případu, přičemž na jejich místo mohou nastoupit vítr, voda, pára a podobně. Toto přirozeně nevylučuje, že taková změna je často podmíněna technickými změnami mechanismu, který byl původně konstruován na lidskou hnací sílu. Dnes jsou veškeré stroje, které si teprve musejí prorazit cestu - šicí stroje, stroje na přípravu chleba a podobně - pokud svým určením nejsou od začátku vyloučeny z užívání v malém měřítku, konstruovány zároveň pro lidskou i čistě mechanickou hnací sílu.

Ten stroj, ze kterého vychází průmyslová revoluce, nahrazuje pracovníka, který v ruce drží jeden jediný nástroj, mechanismem, který najednou operuje množstvím stejných či stejnorodých nástrojů a je poháněn jednou jedinou hnací silou, ať už má tato jakoukoli formu. (95) Zde už máme stroj, nejdříve však jako jednoduchý prvek strojní výroby.

Zvětšování rozsahu pracovního stroje a počtu jeho současně operujících nástrojů je podmíněno masivním hybným mechanismem, a tento mechanismus, který musí překonávat svůj vlastní odpor, je mocnější hnací silou než je ta lidská, a to odhlížíme od toho, že člověk je velmi nedokonalým nástrojem na výrobu

stejnorodého a souvislého pohybu. Předpokládejme, že stále ještě účinkuje jako jednoduchá hnací síla, na místo jeho nástroje tedy nastoupil obráběcí stroj, potom ho přírodní síly nyní mohou nahradit i jako hnací sílu. Ze všech velkých hybných sil, které období manufaktur předalo dál, byla koňská síla tou nejhorší, zčásti proto, že kůň má svou vlastní hlavu, zčásti kvůli jeho nákladnosti a omezenému rozsahu, v jakém se dá v samotných továrnách použít. (96) Přesto byl kůň během dětských let velkého průmyslu často používán, jak to kromě nároku tehdejších agronomů dokládá i dodneška zachované vyjadřování mechanické síly v koňských silách. Vítr byl příliš nestálý a neovladatelný, a v Anglii - v rodišti velkého průmyslu - převládalo používání vodní síly už během období manufaktur. Už v 17. století zkoušeli dávat jedním kolem do pohybu dva běhouny a dva mlecí kameny. Zvětšený rozsah převodového mechanismu se však nyní dostal do konfliktu s nedostatečnou vodní silou, a toto je jedna z okolností, která vedla k přesnějšímu zkoumání zákonů tření. Nestejnorodý účinek hybné síly při mletí, které bylo dáváno do pohybu kýváním, rázy a taháním, rovněž vedl k teorii a používání setrvačnicku, (97) který později ve velkém průmyslu hraje tak důležitou roli. Tímto způsobem rozvinulo období manufaktur první vědecké a technické prvky velkého průmyslu. Arkwrightovy* throstle-spřádače byly od začátku poháněny vodou. Používání vodní síly jako převládající hnací síly však bylo také svázáno s obtěžujícími okolnostmi. Vodní síla nemohla být libovolně zvýšena a při jejím nedostatku se nedalo nic dělat, občas selhávala a především měla místní povahu. (98) Až s druhým, takzvaným dvojnásobně účinným Wattovým* parním strojem, byl vynalezen první motor, který si sám vytváří svou hybnou sílu spotřebou uhlí a vody, jehož silové možnosti jsou lidmi zcela ovládnuty, který je mobilní a je prostředkem pohybu z místa na místo, který umožňuje soustředění výroby ve městech, místo rozptýlení vodních kol na venkově, (99) který je univerzální ve svém technologickém užití a jehož umístění je poměrně málo podmíněno místními okolnostmi. Velký génius Watta se ukázal ve specifikaci toho patentu, který obdržel v dubnu 1784 a ve kterém se jeho parní stroj líčí ne jako vynález pro nějaký zvláštní účel, nýbrž jako obecný činitel velkého průmyslu. Poukazuje zde na použití, z nichž některá, jako například parní buchar, byla zavedena až o půlstoletí později. Pochyboval však o použitelnosti parního stroje v zámořské lodní plavbě. Jeho následovníci, Boulton a Watt, v roce 1851 na Londýnské Průmyslové výstavě představili ten nejkolosalnější parní stroj pro zámořské parníky.

Poté, co se nejdříve nástroje pro lidský organismus přetvořily na nástroje pro mechanický přípravek - pro obráběcí stroj - také hybný stroj nyní dostává samostatnou formu, která je zcela osvobozena od omezení daných lidskou silou. Tím tak jediný obráběcí stroj, o kterém jsme až dosud mluvili, klesá na úroveň pouhého prvku strojní výroby. Nyní může jediný hybný stroj současně pohánět mnoho obráběcích strojů.

S počtem současně poháněných obráběcích strojů roste i poháněcí stroj, a převodový mechanismus se zvětšuje na rozsáhlý aparát.

Nyní musíme rozlišit dvě věci - spolupráci mnoha strojů stejného druhu a strojní soustavu.

V tom prvním případě je celý výrobek vytvořen jedním a tím samým obráběcím strojem. Takový stroj provádí všechny ty různé operace, které svým nástrojem vykonával jeden řemeslník, například tkadlec na svém stavu, nebo které řemeslník, ať už samostatný či člen nějaké manufaktury, prováděl různými nástroji v řadě za sebou. (100) Například v moderní manufaktuře na dopisní obálky jeden pracovník pomocí knihařské kostky skládal papír, druhý nanášel lepidlo, třetí otáčel klapkou a tiskl znak, čtvrtý ten znak orazil, a tak dále, a při každé z těchto dílčích operací musela každá jedna obálka projít několika rukama. Jediný stroj na obálky provádí všechny tyto operace najednou a za jednu hodinu jich vyrobí 3000 i více. Jeden americký stroj na papírové kornouty, který byl vystaven na Londýnské Průmyslové výstavě v roce 1862, ten papír stříhá, lepí a skládá, a za minutu vyrobí 300 kusů. Celý ten proces, který by byl v manufaktuře rozdělen a proveden v řadě za sebou, zde vykonává jeden pracovní stroj, který účinkuje tak, že kombinuje různé nástroje. Zda je nyní takový pracovní stroj pouhým mechanickým znovuzrozením komplikovaného řemeslného nástroje, nebo kombinací různorodých jednoduchých nástrojů upravených pro manufakturní výrobu - v továrně, to znamená v dílně, která je založená na strojní výrobě, se znovu ukazuje ta jednoduchá spolupráce, a sice nejdříve (zde odhlížíme od pracovníka) jako prostorový konglomerát stejnorodých a současně účinkujících pracovních strojů. Takto je textilní továrna v jediné budově sestavena z mnoha vedle sebe stojících mechanických tkalcovských stavů a továrna na šití pak z mnoha vedle sebe stojících šicích strojů. Existuje tu však technická jednota, kdy to množství stejnorodých pracovních strojů současně dostává svůj popud ze srdce toho společného prvotního motoru, který je na ně

přenášen převodovým mechanismem a který je pro ně také částečně společný, kdy se jen rozvětjuje do určitých vývodů pro každý jeden pracovní stroj, takto mnoho pracovních strojů nyní tvoří stejnorodé orgány téhož pohybového mechanismu.

Vlastní strojní soustava však nastupuje nejdříve na místo jediného samostatného stroje tam, kde pracovní předmět prochází řadou různých stupňů procesu, které jsou prováděny řetězcem různorodých, avšak vzájemně se doplňujících, obráběcích strojů. Zde se znova objevuje ta spolupráce vlastní manufakturám, spolupráce prostřednictvím dělby práce, nyní však jako kombinace stojů na dílčí práce. Ony zvláštní nástroje různých dílčích pracovníků, v manufaktuře na zpracování vlny například stloukače, česače, stříhače, spřádače a dalších, se nyní proměňují na nástroje zvláštních pracovních strojů, z nichž každý tvoří zvláštní orgán pro zvláštní funkci v soustavě kombinovaného nástrojového mechanismu. Samotná manufaktura té strojní soustavy v odvětvích, ve kterých se zavádí nejdříve, obecně poskytuje přirozený základ dělby, a proto také organizace, výrobního procesu. (101) Přesto se však okamžitě objevuje jeden podstatný rozdíl. V manufaktuře musejí pracovníci, ať už samostatně či ve skupinách, každou určitou část procesu provádět svými řemeslnými nástroji. Jestliže se na jedné straně pracovník přizpůsobuje tomu procesu, tak se však na druhé straně také ten proces musel přizpůsobit pro pracovníka. Tento subjektivní princip dělby při strojní výrobě odpadá. Celkový proces je zde objektivní a sám o sobě je rozložen na fáze, které ho tvoří. Ten problém, jak provádět každou část procesu a jak ty různé části procesu spojovat, je zde řešen technickým užitím mechaniky, chemie, a tak dále, (102) přičemž teoretická koncepce musí být přirozeně, stejně jako před tím, zdokonalována na vyšší úroveň prostřednictvím praktické zkušenosti. Každý dílčí stroj tomu následujícímu dodává jeho surovinu, a protože všechny účinkují současně, tak se i výrobek nachází stejně průběžně na různých stupních procesu svého vytváření, stejně tak i v přechodu z jedné fáze výroby do druhé. Stejně jako bezprostřední spolupráce dílčích pracovníků v manufaktuře určovala poměr mezi zvláštními pracovními skupinami, tak i neustálé zaměstnávání dílčích strojů jednoho druhým v členité strojní soustavě dává určitý poměr mezi jejich počty, rozsahy a rychlostmi.

Kombinovaný pracovní stroj - nyní členitá soustava různorodých jednotlivých pracovních strojů a jejich skupin - je tím dokonalejší, čím souvislejší je její celkový proces, to znamená čím méně přerušeními ta surovina od své první fáze až do fáze poslední projde, tedy čím více ji sám ten mechanismus, místo lidské ruky, předává z jedné výrobní fáze do druhé. Jestliže v manufaktuře byla daným principem izolace těch zvláštních procesů prostřednictvím dělby práce, tak naproti tomu v rozvinuté továrně je principem právě souvislost těch zvláštních procesů.

Strojní soustava, ať už nyní spočívá na pouhé spolupráci stejnorodých pracovních strojů, jako u tkání, nebo na kombinaci různorodých strojů, jako u spřádání, jakmile je poháněna jedním sebe sama do pohybu dávajícím prvním motorem, tvoří sama o sobě jeden velký automat. Přesto může být ta celková soustava poháněna například parním strojem, ačkoli ty stroje pro jisté pohyby ještě potřebují pracovníka, buď jsou to ojedinelé obráběcí stroje, například při náběhu mule před zavedením selfacting mule a stále ještě při jemném spřádání je takový pohyb nutný, nebo musejí být určité části stroje jako jeden nástroj při provádění svého díla řízeny pracovníkem, jako při výrobě strojů před přeměnou slide rest na selfactor. Jakmile pracovní stroj vykonává všechny pohyby nutné pro opracování suroviny bez lidského přičinění a potřebuje už jen lidský dodatečný dozor, tak zde máme automatický systém strojní výroby, který je schopen neustálého detailního zlepšování. Takovým zlepšením je například aparát, který sám zastaví spřádací stroj, jakmile se přetrhne jediné vlákno, a selfacting stop, který zastavuje vylepšený parní stav, jakmile jde špulka člunku mimo přiklepávané vlákno, což je zcela moderní vynález. Jako příklad souvislosti výroby a zavádění automatického principu můžeme uvést moderní továrnu na papír. Na výrobě papíru vůbec můžeme s výhodou studovat jak rozdíly mezi různými výrobními způsoby na základě různých výrobních prostředků, tak i souvislost společenských výrobních vztahů s těmito výrobními způsoby, protože stará německá výroba papíru nám dává vzor řemeslné výroby, Holandsko v 17. a Francie v 18. století vzor vlastní manufaktury a moderní Anglie vzor automatické výroby v tomto odvětví, kromě toho v Číně a Indii existují ještě dvě různé staroasijské formy tohoto průmyslu.

Strojní provoz má svou nejrozvinutější formu v členité soustavě pracovních strojů, které svůj pohyb přijímají od jednoho centrálního automatu pouze prostřednictvím převodového mechanismu. Na místo jediného stroje zde nastupuje obrovský mechanismus, jehož tělo vyplňuje celou budovu továrny a jehož démonická síla skrývající se za téměř rituálně odměřeným pohybem jeho obřích údů propuká v horečně vířivý tanec svých nespočetných pracovních orgánů.

Spřádací stavy, parní stroje, a tak dále, existovaly ještě před tím, než existovali pracovníci, jejichž výlučným zaměstnáním bylo spřádací stavy, parní stroje, a tak dále, vyrábět, stejně tak, jako když lidé nosili oblečení ještě před tím, než vznikli krejčí. Ty vynálezy Vaucansona, Arkwrighta, Watta a dalších však byly využitelné jenom proto, že měly k mání značné množství zručných mechanických pracovníků, které převzaly z období manufaktur. Část těchto pracovníků tvořili samostatní řemeslníci různých profesí, druhá část byla sjednocena v manufakturách, ve kterých, jak jsme se dříve zmínili, velmi silně převládala dělba práce. S přibývajícemi vynálezy a rostoucí poptávkou po nově vynalezených strojích se stále více rozvíjelo na jedné straně roztrídění výroby strojů do rozmanitých samostatných odvětví, na druhé straně dělba práce uvnitř manufaktur vyrábějících stroje. Zde tedy v manufaktuře vidíme bezprostřední technický základ velkého průmyslu. Tyto manufaktury vyráběly stroje, které ve výrobních sférách, které zasáhly, zrušily řemeslnou a manufakturní výrobu. Strojní výroba se tedy přirozeně povznesla z materiální základny, která ji co do úrovně neodpovídala. Na určitém stupni vývoje musela tuto zprvu už existující a poté ze své staré formy dále rozpracovanou základnu rozvrátit a sama pro sebe si vytvořit novou základnu, která by odpovídala jejímu vlastnímu výrobnímu způsobu. Stroj zůstával maličký, dokud ho poháněl pouze člověk, a strojní soustava se nemohla svobodně rozvíjet před tím, než na místo hotových hnacích sil - zvířat, větru a vody - nastoupil parní stroj, stejně tak i velký průmysl byl v celém svém vývoji ochromen, dokud jeho charakteristický výrobní prostředek - samotný stroj - vděčil za svou existenci osobní síle a zručnosti - tedy byl závislý na svalch, ostří zraku a virtuozitě ruky, kterou řemeslník a dílčí pracovník v manufaktuře ovládali své maličké nástroje. Pokud odhlédneme od prodražování strojů v důsledku tohoto prvotního způsobu - což je okolnost, kterou kapitál ovládá jako vědomou pohnutku - tak rozšíření strojně poháněného průmyslu a vnucení se strojní výroby do nových výrobních odvětví zůstalo podmíněno čistě jen růstem jedné kategorie pracovníků, kteří mohli být kvůli napůl umělecké povaze svého zaměstnání rozmnoženi jen pozvolna a nikoli skokově. Avšak na jistém vývojovém stupni se velký průmysl dostal do sporu se svým řemeslným a manufakturním podkladem také technicky. Zvětšování rozsahu hybných strojů, převodových mechanismů a obráběcích strojů, větší komplikovanost, rozmanitost a přísnější pravidelnost jejich součástí, v míře, v jaké se obráběcí stroj vzdaluje řemeslnému modelu, který mu byl původně vzorem, a dostává svobodnou formu určenou pouze svou mechanickou úlohou, (103) vytváření automatické soustavy a stále nevyhnutelnější používání těžce opracovatelného materiálu, například železa místo dřeva - řešení všech těchto přirozeně vznikajících úkolů všude naráželo na osobní omezení, která také sloučený pracovní personál manufaktury prolamuje jen co do rozsahu a nikoli co do podstaty. Stroje, jako například moderní lisy, moderní parní tkalcovský stav a moderní mykací stroje, nemohly být dodány manufakturami.

Převrat výrobního způsobu ve sféře průmyslu s sebou přinesl i převrat výrobního způsobu v ostatních sférách. Toto platí především pro taková odvětví průmyslu, která jsou sice prostřednictvím společenské dělby práce izolována, takže každé vyrábí samostatné zboží, jsou však provázána jako fáze jednoho celkového procesu. Tak strojní spřádání učinilo nutným strojní tkaní, obě společně provedla mechanicko-chemickou revoluci v bělárnách, tiskárnách a barvárnách. Na druhé straně tak vynález ginu k oddělení bavlněných vláken od semínek vyvolal revoluci ve spřádání bavlny, a až s touto revolucí byla výroba bavlny možná v měřítku tak velkém, jak je zapotřebí. (104) Revoluce ve výrobním způsobu průmyslu a zemědělství však vyžadovala zvláště také revoluci v obecných podmínkách společenského výrobního procesu, to znamená v prostředcích komunikace a dopravy. Ve společnosti, kde je pantem, smím-li si vypůjčit Fourierův výraz, malé zemědělství se svým domáckým vedlejším průmyslem a městská řemesla, prostředky komunikace a dopravy už zcela nemohly stačit potřebám výroby v období manufaktur s jeho rozšířenou dělbou společenské práce, soustředěním pracovních prostředků a pracovníků, a jeho koloniálními trhy, proto byly také vskutku převráceny. Tak se i prostředky dopravy a komunikace zděděné z období manufaktur brzy proměnily na příliš těžké boty pro velký průmysl s jeho horečnou rychlostí výroby, jeho masovým měřítkem, jeho neustálým vrháním mas kapitálu a pracovníků z jedné sféry výroby do druhé, a jeho nově vytvořenými spojitostmi na světovém trhu. Když odhlédneme od zcela změněné konstrukce plachetnic, tak byly prostředky komunikace a dopravy pozvolna přizpůsobeny výrobnímu způsobu velkého průmyslu systémem říčních parníků, železnice, zaoceánských parníků a telegrafu. Avšak ta obrovská množství železa, která se nyní musela kovat, svařovat, stříhat, vrtat a tvářet, pro sebe potřebovala kyklopské stroje, při jejichž vytváření manufakturní strojařství selhalo.

Velký průmysl se tedy musel zmocnit svého charakteristického výrobního prostředku - samotného stroje - a vyrábět stroje stroji. Až tehdy si vytvořil adekvátní technickou základnu a postavil se na vlastní nohy. S rostoucími strojními provozy v prvních desetiletích devatenáctého století se strojní výroba vsutku pozvolna zmocnila výroby obráběcích strojů. Avšak až ohromná výstavba železnic a zaoceánské parní plavby během nedávno uběhlých desetiletí vdechly život kyklopským strojům používaným pro konstrukci prvotních motorů.

Tou nejpodstatnější výrobní podmínkou pro výrobu strojů stroji byl hybný stroj schopný působit jakoukoli silou a přesto být zcela ovladatelný. Tento už existoval jako parní stroj. Avšak zároveň bylo zapotřebí strojově vyrábět přesné geometrické formy, jako je přímka, rovina, kruh, válec, kužel a koule, které byly pro jednotlivé díly strojů nutné. Tento problém v prvním desetiletí devatenáctého století vyřešil Henry Maudslay tím, že vynalezl slide-rest, který byl brzy zautomatizován a v modifikované formě byl ze soustruhu, pro který byl nejdříve určen, přenesen na další konstrukční stroje. Toto mechanické zařízení nenahrazuje nějaký zvláštní nástroj, nýbrž samu lidskou ruku, která vyvolává určitou formu prostřednictvím držení, přiměřování a vedení ostří řezacích a jiných nástrojů proti nebo přes pracovní materiál, například železo. Tak se podařilo ty geometrické formy jednotlivých dílů stroje

"vyrábět s takovou mírou jednoduchosti, přesnosti a rychlosti, kterou by nevládla jakákoli nahromaděná zkušenost a ruka toho nejšikovnějšího pracovníka." (105)

Podívejme se nyní na tu část strojního vybavení používanou na výrobu strojů, která vytváří ten vlastní obráběcí stroj, u které je znova zapotřebí řemeslný nástroj, avšak kyklopských rozměrů. Například, účinnou částí strojní vrtačky je obrovský vrták, který je poháněn parním strojem a bez kterého by naopak nemohly být vyráběny válce velkých parních strojů a hydraulických lisů. Mechanický soustruh je kyklopským znovuzrozením obyčejného soustruhu na nožní pohon, hoblovka železným tesařem, který stejnými nástroji, kterými tesař opracovává dřevo, ona nyní opracovává železo; nástroj, který v Londýnských loděnicích stříhá překližku, je obrovskou břitvou; nástroj u strojního stříhače, který stříhá železo, jako krejčovské nůžky látku, je monštrózními nůžkami, a parní buchar pracuje s obyčejným kladivem, avšak takové váhy, že by s ním nepohnul ani sám Thor.* (106) Například jeden z těchto parních bucharů, které jsou vynálezem Nasmytha,* váží více než 6 tun a na kovádlinu naráží jako kdyby 36 tunové závaží padalo z výšky sedmi stop. Hravě rozdrtí žulový blok a stejně tak je schopen lehkými údery postupně zatlouci do měkkého dřeva hřebík. (107)

Ve formě strojního vybavení dostává pracovní prostředek materiální způsob existence, který umožňuje nahradit lidskou sílu silami přírodními a opakování postupu na základě zkušenosti vědomým použitím přírodní vědy. V manufaktuře je rozčlenění společenského pracovního procesu čistě subjektivní, je kombinací dílčích pracovníků; ve strojní soustavě má velký průmysl zcela objektivní výrobní organismus, kde je pracovník pouhým dodatkem k hotovým materiálním výrobním podmínkám. Jak u jednoduché spolupráce, tak i u spolupráce upřesněné dělbu práce, se zatlačování jednotlivého pracovníka zespolečenštěným pracovníkem více méně stále jeví jako nahodilé. Strojní výroba, s několika výjimkami, o kterých se později zmíníme, účinkuje pouze v rukou bezprostředně zespolečenštěné, nebo-li obecné práce. Kooperativní charakter pracovního procesu se tedy nyní stává technickou nutností diktovanou samotnou povahou pracovního prostředku.

2. Předávání hodnoty stroje na výrobek

Viděli jsme, že výrobní síly, které vyplývají ze spolupráce a dělby práce, kapitál nic nestojí. Jsou přirozenými silami společenské práce. Přírodní síly, jako je pára, voda a podobně, které byly přizpůsobeny výrobním procesům, rovněž nestojí nic. Avšak tak jako člověk potřebuje k dýchání plíce, tak i výrobní proces potřebuje nějaký "výtvar lidské ruky", aby mohl přírodní síly produktivně spotřebovat. Pro využívání pohyblivé síly vody je nutné vodní kolo a pro využívání pružnosti páry pak parní stroj. S vědou je to stejné jako s přírodními silami. Jakmile je jednou objeven, tak už zákon odchylování magnetické střelky účinkem elektrického proudu nebo zákon vytváření magnetismu v železe, kolem kterého krouží elektrický proud, nestojí ani vindru. (108) K využití těchto zákonů v telegrafii a podobně je už však zapotřebí velmi nákladný a rozsáhlý aparát. Jak jsme viděli, tak nástroje nejsou stroji zatlačovány. Z malinkého nástroje lidského organismu se co do rozsahu a počtu zvětšuje až na stroj mechanismu vytvořeného člověkem. Místo řemeslným nástrojem nyní kapitál nechává pracovníka pracovat na stroji, který sám vede své nástroje. Jestliže je proto na první pohled jasné, že velký průmysl, tím že obrovské přírodní síly a přírodní vědu vtěluje do výrobního procesu, musí mimořádně zvýšit produktivitu práce, tak však v žádném případě není stejně jasné, že tato zvýšená produktivita nebyla vykoupěna zvýšeným vydáním práce na druhé straně. Stejně jako každá jiná část konstantního kapitálu tak ani strojní vybavení nevytváří žádnou hodnotu, předává však svou hodnotu na výrobek, při jehož výrobě slouží. Pokud má hodnotu, a proto ji i na výrobek přenáší, tak tvoří součást jeho hodnoty. Místo toho, aby ho zlevnila, tak ho v poměru k jeho vlastní hodnotě prodražuje. A je doslova hmatatelné, že stroj a systematicky rozvíjená strojní výroba - pracovní prostředek charakteristický pro velký průmysl - se co do hodnoty ve srovnání s pracovními prostředky řemeslné a manufakturní výroby nepoměrně zvětšuje.

Nejdříve musíme poznamenat, že strojní vybavení do pracovního procesu vchází vždy celé a do procesu zhodnocování jen po částech. Nikdy nepřidává více hodnoty, než kolik v průměru ztrácí opotřebáváním. Mezi hodnotou strojů a tou částí hodnoty, která se z nich periodicky přenáší na výrobek, je tedy velký rozdíl. Je tedy velký rozdíl mezi strojem jako prvkem vytváření hodnoty a prvkem vytváření výrobku. Čím delší je ta perioda, během které totéž strojní vybavení opakovaně slouží při tomtéž pracovním procesu, tím větší je onen rozdíl. Viděli jsme však, že každý jeden pracovní prostředek či výrobní nástroj do pracovního procesu vchází vždy celý a do procesu zhodnocování vždy jen po kouskách v poměru ke svému dennímu průměrnému opotřebením. Avšak tento rozdíl mezi upotřebením a opotřebením je mnohem větší u strojního vybavení než u nástroje, protože strojní vybavení je vytvořeno z trvanlivějšího materiálu a žije déle, protože jeho používání, které se řídí přísnými vědeckými zákony, umožňuje větší ekonomičnost při spotřebovávání jeho součástí a prostředků spotřeby, a konečně, protože je jeho výrobní pole nepoměrně větší než u nástroje. Pokud od obou, jak od strojního vybavení tak od nástroje, odečteme jejich denní průměrné náklady, nebo-li tu část hodnoty, kterou svým denním průměrným opotřebením a spotřebou pomocných látek, jako je olej, uhlí a podobně, přidávají k výrobku, tak pracují zadarmo, zcela tak jako přírodní síly, které jsou k mání bez přičinění lidské práce. Čím větší je u strojního vybavení rozsah účinku při výrobě než u nástroje, tím větší je ve srovnání s nástrojem rozsah jeho bezplatné služby. Až ve velkém průmyslu se člověk naučil, jak výsledek své minulé, již zhmotněné práce, nechat ve velkém měřítku zdarma účinkovat stejně jako přírodní sílu. (109)

Výsledkem rozboru spolupráce a manufaktury bylo, že jisté obecné výrobní podmínky, jako budovy a podobně, jsou ve srovnání s rozptýlenými výrobními podmínkami jednotlivých pracovníků ekonomičtější, a proto výrobek méně prodražují. U strojní výroby se spotřebovává nejen těleso jednoho pracovního stroje o mnoha nástrojích, nýbrž společně tentýž pohybový stroj a část převodového mechanismu pro mnoho pracovních strojů.

Pokud je dán ten rozdíl mezi hodnotou strojů a tou částí hodnoty, která se přenáší na jejich denní výrobek, tak stupeň, do jaké míry tato část hodnoty výrobek prodražuje, závisí především na rozsahu toho výrobku, řekněme na jeho povrchu. Pan Baynes z Blackburnu v jedné veřejné přednášce v roce 1857 odhaduje, že

"každá reálná (109a) mechanická koňská síla pohání 450 samočinných vřeten na spřádacím stroji typu mule i s přípravou, nebo 200 vřeten typu throstle, nebo 15 stavů na sukno o šířce 40 palců se zařízeními na natahování osnovy a vyrovnávání, atd."

V tom prvním případě je to denní výrobek 450 vřeten mule, ve druhém 200 vřeten throstle, ve třetím 15 mechanických tkalcovských stavů, na které se rozdělí denní náklady na jednu parní koňskou sílu a opotřebení strojů, které dává do pohybu, takže na jednu unci příze či jeden loket tkaniny se přenese jen nepatrná část hodnoty. Stejně tak v uvedeném příkladě s parním buchem. Protože se jeho denní opotřebení, spotřeba uhlí, a tak dále, rozdělí na ta ohromná množství železa, která denně kove, tak se na každou tunu železa předá jen maličká část hodnoty, která by však byla velmi velká, kdyby ten kyklopský nástroj zatloukal jen malé hřebíky.

Pokud je dán okruh účinku pracovního stroje, tedy počet jeho nástrojů, nebo - tam kde se jedná o sílu - jeho rozsah, tak objem výrobku závisí na rychlosti, s jakou pracuje, tedy například na rychlosti, s jakou se točí vřeteno, nebo na počtu úderů, které kladivo za minutu udělí. Některé z oněch kolosálních bucharů dají 70 úderů, Ryderův patentní kovací stroj, který používá parní buchary o malých rozměrech na kování vřeten, 700 úderů za minutu.

Pokud je dán poměr, ve kterém stroje přenášejí hodnotu na výrobek, tak velikost této části hodnoty závisí na velikosti hodnoty vlastních strojů. (110) Čím méně práce ony samy obsahují, tím méně hodnoty přidávají k výrobku. Čím méně hodnoty odevzdávají, tím jsou produktivnější a tím více se jejich služba blíží té, kterou konají přírodní síly. Výroba strojů stroji však zmenšuje jejich hodnotu v poměru k jejich rozsahu a účinku.

Srovnávací rozbor cen zboží, která byla vyrobena řemeslným nebo manufakturním způsobem, a cen těch samých zboží, která vyrobily stroje, dává obecně ten výsledek, že u strojního výrobku ta část hodnoty, která pochází z pracovního prostředku relativně roste, avšak absolutně klesá. To znamená, že se její absolutní velikost zmenšuje, avšak její velikost v poměru k celkové hodnotě výrobku, například jedné libry příze, roste. (111)

Je jasné, že jestliže výroba nějakého stroje stojí přesně tolik práce, kolik se ušetří jeho používáním, tak se děje pouhé přesunutí práce. To celkové množství práce, které je zapotřebí pro výrobu nějakého zboží, se tedy nesníží, nebo-li produktivita práce se nezvýší. Ten rozdíl mezi prací, kterou stojí, a prací, kterou ušetří, nebo-li stupeň jeho produktivity, však zcela zřejmě nezávisí na rozdílu mezi jeho vlastní hodnotou a hodnotou nástrojů, které nahradí. Ten rozdíl trvá tak dlouho, jak pracovní náklady na stroj - a proto i ta část hodnoty, kterou tento přidává k výrobku - zůstávají nižší než ta hodnota, kterou by pracovnímu předmětu přidal pracovník se svým nástrojem. Produktivita stroje se proto měří stupněm, s jakým nahrazuje lidskou pracovní sílu. Podle pana Baynese na 450 vřeten na mule a pomocné stroje, které jsou poháněny jednou parní koňskou silou, připadá dva a půl pracovníků (112) a každé samočinné vřeteno na mule při deseti hodinovém pracovním dnu tedy sepráde 13 uncí příze (průměrný údaj), týdně 365 a 5/8 libry příze se dvěma a půl pracovníky. Při své přeměně na přízi absorbuje přibližně 366 liber bavlny (pro zjednodušení zde odhlížíme od odpadu) tedy jen 150 pracovních hodin, nebo-li patnáct pracovních dnů, zatímco prostřednictvím kolovratu by to samé množství bavlny absorbovalo - jestliže ruční spřádač dodá 13 uncí za 60 hodin - 2,700 pracovních dnů o deseti hodinách, nebo-li 27 tisíc pracovních hodin. (113) Kde byla stará metoda potisku či ručního tisku kartounu nahrazena strojním tiskem, tam jeden jediný stroj s dozorem jednoho muže nebo chlapce za jednu hodinu potiskne tolik čtyřbarvého kartounu, jako dříve 200 mužů. (114) Před tím, než Eli Whitney v roce 1793 vynalezl bavlnářský gin,* stálo oddělení jedné libry bavlny od semen jeden průměrný pracovní den. V důsledku jeho vynálezu mohlo být denně prací jedné černošky získáno sto liber bavlny a od té doby se účinnost ginu ještě významně zvýšila. Jedna libra bavlněných vláken, dříve vyráběná za 50 centů, se později s větším ziskem, to znamená s přidáním více nezaplacené práce, prodává za 10 centů. V Indii se k oddělování vláken od semen používá napůl strojní instrument - churka - kterým jeden muž a jedna žena denně vyčistí 28 liber. S churkou, kterou před několika lety vynalezl Dr. Forbes, jeden muž a jeden chlapec denně vyrobí 250 liber; tam, kde se jako hnací síla používají voly, pára nebo voda, je zapotřebí jen několik chlapců a dívek jako nandavačů. Šestnáct těchto strojů poháněných voly, denně vykoná práci, která dříve znamenala průměrný pracovní den sedmi set padesáti lidí. (115)

Jak jsme již poznamenali, u parního pluhu vykoná parní stroj za jednu hodinu za 3 pence či čtvrtinu šilinku* tolik práce jako 66 lidí za 15 šilinků za hodinu. K tomuto příkladu se vracím kvůli jedné mylné představě. Těch 15 šilinků totiž v žádném případě není vyjádřením té práce přidané šedesáti šesti lidmi

během jedné hodiny. Kdyby byl poměr nadpráce vůči nutné práci 100 procent, tak by těchto 66 pracovníků za jednu hodinu vyprodukovalo hodnotu 30 šilinků, ačkoli pro ně samotné se projeví jako ekvivalent jen 33 hodin, to znamená jako mzda 15 šilinků. Mějme tedy stroj, který stojí tolik jako roční mzda sto padesáti pracovníků, kteří kvůli němu mohli být propuštěni, řekněme 3,000 liber šterlinku, tak těch 3,000 liber šterlinku v žádném případě není peněžním vyjádřením práce dodané sto padesáti pracovníky a přidané k pracovnímu předmětu, nýbrž jen té části jejich roční práce, která představuje mzdu pro ně samotné. Naproti tomu peněžní hodnota toho stroje 3,000 liber šterlinku vyjadřuje všechnu práci vynaloženou během jeho výroby, ať už tato práce tvoří mzdu pro pracovníka a nadhodnotu pro kapitalistu v jakémkoli poměru. Pokud tedy ten stroj stojí stejně tolik, jako pracovní síla, kterou nahradí, tak je práce, která se v něm samotném zhmotnila, stále mnohem menší, než ta té nahrazené živoucí práce. (116)

Pokud budeme na stroje pohlížet výlučně jako na prostředek ke zlevnění výrobku, tak je ta hranice pro užívání strojů dána tím, že jejich vlastní výroba stojí méně práce, než kolik práce nahradí jejich používání. Vůči kapitálu se však tato hranice projevuje jako užší. Protože kapitál neplatí za použitou práci, nýbrž za hodnotu použité pracovní síly, tak je pro něj užitečnost stroje omezena rozdílem mezi hodnotou stroje a hodnotou pracovní síly, kterou ten stroj nahradí. Protože je rozdělení pracovního dne na nutnou práci a nadpráci v různých zemích různé, stejně tak i v téže zemi v různých dobách či během téhož období v různých odvětvích; dále protože skutečná mzda pracovníka jednou klesá pod hodnotu jeho pracovní síly, podruhé zase vzroste nad ni, tak ten rozdíl mezi cenou strojů a cenou pracovní síly, kterou nahrazují, může velmi kolísat, i když rozdíl mezi množstvím práce, které je nutné pro výrobu stroje, a celkovým množstvím práce, které ten stroj nahradí, zůstává stejný. (116a) Je to však jen ten první rozdíl, který pro samotného kapitalistu určuje výrobní náklady na zboží a který ho prostřednictvím zákonů konkurence ovlivňuje. Proto se dnes v Anglii vynalézají stroje, které se používají pouze v Severní Americe, stejně jako byly v Německu v 16. a 17. století vynalezeny stroje, které se použily jen v Holandsku, a jako byly některé francouzské vynálezy 18. století využity jen v Anglii. Stroje samotné ve starých rozvinutých zemích svým používáním v některých odvětvích průmyslu vytvářejí v jiných odvětvích takový přebytek práce (redundancy of labour, jak říká Ricardo*), že ten pokles mezd pod hodnotu pracovní síly zde brání používání strojů a z hlediska kapitálu, jehož zisk vyplývá ze zmenšení nikoli použité, nýbrž zaplacené práce, ho činí nadbytečným a často nemožným. V některých odvětvích anglického manufakturního zpracování vlny se během posledních let dětská práce velmi snížila, tu a tam skoro zmizela. Proč? Protože Tovární zákony přinutily továrníka využívat dvě směny dětí, z nichž jedna pracovala šest a druhá čtyři hodiny, nebo každá pět hodin. Rodiče však "půlčasáky" nechtěli prodávat levněji než za kolik dříve prodávali "celočasáky". Proto byli "půlčasáci" nahrazení stojí. (117) Kapitál před zákazem práce žen a dětí (mladších deseti let) v dolech našel metodu, jak v uhelných i jiných dolech používat nahé ženy a dívky, často v přítomnosti mužů, což bylo natolik v souladu s jeho morálním kodexem a zvláště pak s jeho hlavními zásadami, že k zavedení strojů sáhl až po tom zákazu. Yankeeové vynalezli stroje na rozlamování kamene. Angličané je nepoužívají, protože "chudý" ("wretch" - to je výraz anglické politické ekonomie pro pracovníka v zemědělství), který tuto práci vykonává, dostává ze své práce zaplacen tak malý podíl, že by stroje tuto výrobu kapitalistovi prodražily. (118) V Anglii jsou na tahání člunů v kanálech občas místo koní stále ještě používány ženy, (119) protože práce potřebná pro výrobu koní a strojů je matematicky spočítaným množstvím, zatímco práce potřebná k obživě žen z nadbytečné populace stojí pod všemi výpočty. Proto nikde jinde neuvidíme nestydatější mrhání lidskou silou při těžké dřině, než právě v Anglii, v zemi strojů.

3. Další účinky strojí výroby na pracovníka

Výchozím bodem velkého průmyslu je, jak jsme ukázali, revoluce pracovního prostředku, přičemž nejrozvinutější formou tohoto převratně změněného pracovního prostředku je členitá strojí soustava továrny. Ještě před tím, než se podíváme, jak se do tohoto objektivního organismu vtělil lidský materiál, tak si rozebereme některé obecné zpětné účinky, které ta revoluce měla na samotného pracovníka.

a) Kapitál si přivlastňuje dodatečné pracovní síly. Ženská a dětská práce

Jakmile stroje učinily sílu svalů postradatelnou, tak se staly prostředkem k používání pracovníků, kteří sice neměli svalovou sílu či vyzrálé tělo, ale jejich údy měly větší mrštnost. První slovo, které zaznělo od kapitalistického využívání strojů, proto bylo - ženská a dětská práce! Stroje jako prostředek nahrazování práce a pracovníků se tak okamžitě proměnil na prostředek zvyšování počtu námezdních pracovníků tím, že se všichni členové rodiny pracovníka - bez rozdílu pohlaví a věku - zařadili do bezprostředního podruží kapitálu. Nucená práce pro kapitalistu zabrala místo nejen dětské hře, nýbrž také v mezích obvykle svobodné domácí práce pro samotnou rodinu. [\(120\)](#)

Hodnota pracovní síly byla určena nejen pracovní dobou nutnou pro udržení jednotlivého dospělého pracovníka, nýbrž také dobou nutnou pro udržení rodiny pracovníka. Tím, že stroje vrhly na trh práce všechny členy rodiny pracovníka, se hodnota pracovní síly muže rozdělila na celou jeho rodinu. Stroje tak jeho pracovní sílu znehodnotily. Nákup rodiny rozdělené na čtyři pracovní síly možná stojí více než nákup pracovní síly hlavy rodiny, ale místo jednoho pracovního dne dostáváte čtyři, a její cena klesá úměrně nadbytku nadpráce těch čtyř nad nadprací toho jednoho. Aby mohla jedna rodina žít, tak nyní musejí čtyři lidi dodávat kapitálu nejen práci, nýbrž také nadpráci. Takto stroje od začátku zároveň s vytěžovaným lidským materiálem - nejvlastnějším kořistnickým polem kapitálu [\(121\)](#) - zvyšují i stupeň vytěžování.

Stroje tak od základů převrací i formální zprostředkování vztahu s kapitálem - smlouvu mezi pracovníkem a kapitalistou. Na základě směny zboží byl jejím prvním předpokladem ten, že kapitalista a pracovník vůči sobě vystupují jako svobodné osoby, jako nezávislí vlastníci zboží, ten první jako vlastník peněz a výrobních prostředků, ten druhý jako vlastník pracovní síly. Nyní však kapitál kupuje nesvéprávné či napůl svéprávné. Dříve pracovník prodával svou vlastní pracovní sílu, se kterou nakládal jako formálně svobodná osoba. Nyní prodává ženu a dítě. Stává se obchodníkem s otroky. [\(122\)](#) Poptávka po dětské práci se také často podobala poptávce po černých otrocích, jakou jsme mohli obvykle číst v amerických novinových inzertech.

Například jeden anglický tovární inspektor říká:

"V místním listu jednoho z nejvýznamnějších průmyslových měst v mém okrsku upoutal mou pozornost inzerát, který zněl takto: Hledáme 12 až 20 mladých osob, nikoli mladších než tak, aby prošly jako třináctileté. Mzda 4 šilinky za týden. Dostavte se ... atd." [\(123\)](#)

Ta fráze "aby prošly jako třináctileté" se vztahuje k tomu, že podle Továrního zákona smějí děti mladší třinácti let pracovat jen 6 hodin. Úředně stanovený lékař (certifying surgeon) musí ten věk potvrdit. Ten továrník tedy požaduje mladé osoby, které vypadají, jako by už měly třináct let. To leckdy skokové snížení počtu dětí mladších třinácti let zaměstnávaných továrníky, za posledních dvacet let tolik překvapivé, bylo podle výpovědí samotných továrních inspektorů z velké části prací těch certifying surgeons, kteří dětský věk posunuli tak, aby vyhověli lačnosti kapitalistů po vykořisťování a potřebě rodičů čachrovat. V nechvalně známém londýnském okrsku Bethnal Green se každé pondělí a úterý koná otevřený trh, na kterém se děti obou pohlaví od devíti let samy pronajímají londýnským manufakturám na mýdlo. "Obvyklé podmínky jsou 1 šilink a 8 pencí za týden (které patří rodičům) a dvě pence a čaj pro mě." Smlouvy platí jen jeden týden. Scény a mluva během trvání tohoto trhu jsou skutečně pobuřující. [\(124\)](#) V Anglii stále ještě dochází k tomu, že si ženy "berou děti z útulků a pronajímají je libovolnému kupci za 2 šilinky a 6 pencí týdně". [\(125\)](#) Navzdory zákonům rodiče ve Velké Británii stále ještě

prodávají nejméně dva tisíce vlastních dětí jako živé stroje na vymetání komínů (ačkoli stroje na tuto práci existují). (126) Strojní výroba vyvolala převrat v právních poměrech mezi kupcem a prodejcem pracovní síly, který spočívá v tom, že celá ta transakce ztratila podobu smlouvy mezi svobodnými osobami. Tento převrat později poskytl anglickému parlamentu právní ospravedlnění toho, že se stát vměšoval do továrního podnikání. Tak, jak tovární zákon v dosud nedotčených odvětvích průmyslu dětskou práci omezoval na šest hodin, tak se stále znova ozýval nárek továrníků: část rodičů odebrala své děti z regulovaného průmyslu, aby je prodala do takového průmyslu, ve kterém dosud panuje "svoboda práce", to znamená tam, kde jsou děti mladší třinácti let nuceny pracovat jako dospělí a dají se tedy prodávat dražší. Protože je však kapitál od přírody rovnostář, * to znamená, že ve všech sférách výroby vyžaduje rovnost podmínek pro vykořisťování jako své přirozené lidské právo, tak se zákonné omezení dětské práce v jednom odvětví průmyslu stalo příčinou jejího omezení v odvětví druhém.

Fyzické chátrání dětí, mladých osob a pracujících žen už bylo zmíněno dříve. Odehrává se jednak přímo v továrnách, které vyrůstají na základě strojní výroby, a také nepřímo ve všech ostatních odvětvích průmyslu, která stroje podřizují kapitalistickému vytěžování. Zde se proto zdržíme jen u jednoho bodu - u dětí pracovníků a jejich obrovské úmrtnosti v prvních letech života. V Anglii existuje 16 registračních okrsků, kde v ročním průměru na sto tisíc živých dětí mladších jednoho roku připadá jen 9,085 případů úmrtí (v jednom okrsku dokonce jen 7,047), ve 24 okrscích nad 10,000, ale pod 11,000, ve 39 okrscích nad 11,000, ale pod 12,000, ve 48 okrscích nad 12,000, ale pod 13,000, ve 22 okrscích nad 20,000, ve 25 okrscích nad 21,000, v 17 nad 22,000, v jedenácti nad 23,000, v Hoo, Wolverhamptonu, Ashtonu na Lyne a Prestonu nad 24,000, v Nottinghamu, Stockportu a Bradfordu nad 25,000, ve Wisbeach 26,001 a v Manchesteru 26,125. (127) Jeden oficiální lékařský výzkum v roce 1861 ukázal, že ty vysoké míry úmrtnosti jsou - pokud odhlédneme od místních okolností - zapříčiněny především zaměstnáváním matek mimo domácnost a z něho vyplývajícím zanedbáváním a špatným zacházením s dětmi, kromě jiného nepatřičnou či nedostatečnou výživou, podáváním opiátů atd. Navíc dochází k nepřirozenému odcizení matek od svých dětí a v důsledku toho k úmyslným vyhladověním a otrávením. (128) V takových zemědělských okrscích, "kde je zaměstnávání žen minimální, je naproti tomu míra úmrtnosti nejnižší". (129) Ta vyšetřovací komise v roce 1861 však zveřejnila i nečekaný výsledek, že v některých čistě zemědělských okrscích na pobřeží Severního moře dosáhla dětská úmrtnost dětí mladších jednoho roku skoro té míry, jakou má v těch neblaze známých továrních okrscích. Dr. Julian Hunter byl proto pověřen, aby tento jev prozkoumal přímo na místě. Jeho zpráva byla začleněna do Šesté zprávy o veřejném zdraví. (130) Do té doby se lékaři domnívali, že ty děti byly decimovány malárií a dalšími chorobami, které jsou nízko položeným bažinatým územím vlastní. Ten průzkum ukázal přesně opačný výsledek, a sice,

"že tatáž příčina, která zahnala malárii, jmenovitě proměna zimních bažin a chudých letních pastvin na úrodnou ornou půdu, způsobila mimořádnou úmrtnost kojenců". (131)

Těch 70 praktických lékařů, které Dr. Hunter v oněch okrscích vyslechl, se v tomto bodě "nezvykle shodovalo". Spolu s revolucí v obdělávání půdy byl totiž zaveden průmyslový systém.

"Vdané ženy, které pracují ve skupinách s dívkami a chlapci, jsou majitelům farem dávány k dispozici mužem, kterému se říká 'zařizovač' a který celé ty skupiny za určitou částku pronajímá. Tyto skupiny často docházejí mnoho mil od svých vesnic, ráno a večer je můžeme potkat na cestách, ženy mají na sobě spodní prádlo, vhodný kabát a holínky, někdy kalhoty, vypadají zdatně a zdravě, jsou však zkaženy obvyklou nepořádností a jsou bezohledné vůči neblahým následkům, kdy jejich záliba v tomto činném a nezávislém životním stylu ničí jejich potomstvo, které doma chřadne." (132)

Všechny jevy z továrních okrsků se zde opakují a v ještě vyšší míře se zde objevují špatně zastírané vraždy dětí a podávání opiátů. (133)

"Má zkušenost s tímto zlem", říká Dr. Simon, lékařský úředník anglické Státní rady a šéfredaktor Zpráv o veřejném zdraví, "omlouvá mé hluboké obavy, se kterými popisují každé větší průmyslové zaměstnávání dospělých žen." (134) Tovární inspektor R. Baker v jedné oficiální zprávě zvolává: "Pro průmyslové okrsky Anglie by bylo skutečným štěstím, kdyby bylo každé vdané ženě, která má rodinu, zakázáno pracovat v jakékoli textilní továrně." (135)

Friedrich Engels ve svém spise "Postavení pracující třídy v Anglii" a také další spisovatelé ukázali natolik vyčerpávajícím způsobem morální zkaženost, která vyplývá z kapitalistického vytěžování ženské a dětské práce, že to zde už jen připomínám. To intelektuální pustnutí, uměle vytvořené proměnou nezralých lidí na pouhé stroje na výrobu nadhodnoty, které se tolik liší od přirozené nevědomosti, která nechává ducha

spát bez toho, aby ničila jeho schopnost rozvíjet se a samu jeho přirozenou plodnost, však nakonec přinutilo anglický parlament k tomu, aby ve všech odvětvích průmyslu podřízených Továrnímu zákonu stanovil prvotní vzdělávání jako zákonnou podmínku "produktivního" spotřebovávání dětí mladších čtrnácti let. Duch kapitalistické výroby však jasně prosvítl z nepořádného vydání takzvaných Výchovných podmínek Továrních zákonů, z nedostatku administrativní mašinerie, kvůli kterému se toto zákonné vyučování z velké části stalo opět iluzorním, z opozice samotných továrníků proti tomuto zákonu o vyučování a z jejich úskoků, kterými ho v praxi obcházeli.

"Je třeba kárat samotné zákonodárce, protože vydali klamný zákon (delusive law), který se tváří, že se stará o výchovu dětí, avšak neobsahuje ani jedno ustanovení, kterým by se ten záměr mohl zajistit. Nestanoví nic víc, než to, že mají být děti nějaký určitý počet hodin denně" (3 hodiny) "na nějakém místě, které se prohlásí za školu, zavřeny mezi čtyřmi stěnami a že na to musí zaměstnavatel těch dětí každý týden dostat potvrzení od nějaké osoby, která se na něj podepíše jako učitel nebo učitelka." (136)

Před vydáním změněného Továrního zákona v roce 1844 se občas vyskytovala potvrzení o provádění vyučování, která byla učitelem nebo učitelkou podepsána křížkem, protože ti sami neuměli psát.

"Při návštěvě, kterou jsem vykonal v jedné takové škole, která tato potvrzení vydává, jsem byl natolik zaražen neznalostí toho učitele, že jsem mu řekl: 'Prosím vás člověče neumíte číst?' Jeho odpověď: 'Jo, trošku!' (Aye, summat!) Své oprávnění podepisovat potvrzení hájil slovy: 'Každopádně před svými žáky stojím já!'

Během přípravy Zákona z roku 1844 si tovární inspektoři stěžovali na bídny stav těch míst, která byla nazývána školami, a jejichž potvrzení museli podle zákona uznávat jako platná. Všechno, co od roku 1844 prosadili, bylo, že

"údaje na potvrzení musejí být vyplněna rukou učitele a, jak bylo řečeno, tento musí sám napsat své jméno a příjmení" (137)

Sir John Kincaid, tovární inspektor pro Skotsko, vypráví o svých podobných úředních zkušenostech.

"První školu, kterou jsme navštívili, měla na starosti jedna paní jménem Ann Killin. Na mou výzvu, aby své jméno hláskovala, se hned spletla, když začala písmenem C. Opravila se a řekla, že její jméno začíná na K. Když jsem však nahlédl do knih, kam psala potvrzení, všiml jsem si, že ho psala porůznu tak i tak, přičemž rukopis bez jakýchkoli pochybností poukazoval na její neschopnost učit. Sama také přiznala, že by ty záznamy neměla vést ... Ve druhé škole jsem našel učebnu, která byla 15 stop dlouhá a 10 stop široká. V ní jsem napočítal 75 dětí, které mumlali cosi nesrozumitelného." (138) "Nejsou to však jen tyto díry, ve kterých děti dostávají potvrzení o výuce, avšak žádnou výuku, neboť v mnoha školách, kde je učitel kompetentní, se jeho námaha skoro celá tříští ve zmatku klubka dětí všech věků počínaje třemi roky. Jeho vyžití, které je v nejlepším případě bídné, zcela závisí na počtu pencí, které dostane od co největšího počtu dětí, kolik je možno napat do jedné místnosti. K tomu ještě patří mizerný školní nábytek, nedostatek knih a ostatního učebního materiálu, a neblahý účinek odporného vydýchaného vzduchu na samotné ty ubohé děti. Byl jsem v mnoha takových školách, kde jsem viděl celou řadu dětí, které nedělaly absolutně nic; toto se potvrzuje jako školní docházka a takové děti jsou v oficiálních statistikách uváděny jako vzdělané (educated)." (139)

Ve Skotsku se továrníci používání těch dětí, které mají povinnou školní docházku, snaží co nejvíce vyhýbat.

"Toto stačí k tomu, aby byl odpor továrníků proti Výchovným podmínkám považován za prokázaný." (140)

Groteskně děsivě se to projevuje v továrnách na potisky, které jsou regulovány zvláštním zákonem. Podle tohoto zákona

"každé dítě, než je zaměstnáno v takové tiskárně, musí mít za sebou nejméně 30 dnů školní docházky a alespoň 150 hodin v šesti měsících, které bezprostředně předcházejí dnu vstupu do zaměstnání. Během dalšího trvání jeho zaměstnání v tiskárně musí rovněž navštěvovat školu během každého půlročního období třicet dnů a sto padesát hodin ... Návštěva školy se musí odehrávat mezi osmou ráno a šestou odpoledne. Návštěva kratší než dvě a půl hodiny nebo delší než pět hodin toho samého dne nesmí být do těch sto padesáti hodin započítána. Za obvyklých okolností ty děti navštěvují školu dopoledne a odpoledne třicet dní, pět hodin denně, a po uplynutí těch třiceti dnů, když bylo dosaženo toho celkového množství sto padesáti hodin, když si, jak sami říkají, odbyly knihy, vracejí se zpět do tiskárny, kde zůstanou šest měsíců do té doby, než nadejde další termín návštěvy školy, a pak jsou znova ve škole, dokud si ty knihy zase neodbydou... Mnoho dětí, které školu navštěvují těch předepsaných sto padesát hodin, jsou na tom po svém návratu ze šestiměsíčního pobytu v tiskárně stejně jako na začátku... Přirozeně ztratily všechno, co dřívější docházkou do školy získaly. V jiných tiskárnách kartounu je školní docházka zcela závislá na obchodních potřebách továrny. Ten požadovaný počet hodin se uskuteční během každého z těch šestiměsíčních

období přičtením tří až pěti hodin, které jsou rozprostřeny na celý půlrok. Například jeden den je docházka od osmi do jedenácti dopoledne, jiný den od jedné do čtyř odpoledne a poté je dítě znovu několik dní mimo vyučování, pak najednou znovu od tří do šesti odpoledne; pak dochází tři nebo čtyři dny za sebou, nebo celý týden, potom zase zmizí na tři týdny nebo celý měsíc a ve dnech výpadků se vrací zpět na několik ušetřených hodin, když ho zaměstnavatel náhodou nepotřebuje; takto je to dítě vláčeno sem a tam ze školy do továrny, z továrny do školy, dokud není dosaženo toho celkového počtu sto padesáti hodin." (141)

Pomocí rozsáhlého přidávání žen a dětí ke kombinovanému pracovnímu personálu nakonec strojní výroba láme odpor, se kterým se mužský pracovník v manufaktuře proti despocii kapitálu ještě stavěl. (142)

b) Prodlužování pracovního dne

Jestli je strojní vybavení nejmocnějším prostředkem, jak zvýšit produktivitu práce, to znamená zkrátit pracovní dobu nutnou pro výrobu nějakého zboží, tak se však jako nositel kapitálu v těch průmyslových odvětvích, kterých se bezprostředně chápe, nejdříve stává nejmocnějším prostředkem, jak prodloužit pracovní den za veškeré přirozené meze. Na jedné straně vytváří nové podmínky, které kapitálu umožňují popustit uzdu této své trvalé tendenci, na druhé straně pak nový popud k vystupňování svého hladu po cizí práci.

Ve strojním vybavení se především vůči pracovníkovi osamostatňuje pohyb a tvořící činnost pracovního prostředku. Samo o sobě je průmyslovým perpetuum mobile, které by vyrábělo stále dál a dál, pokud by u svých lidských pomocníků nenarazilo na jistá přirozená omezení: na jejich tělesnou slabost a jejich vlastní vůli. Jako kapitál má ten automat své vědomí a vůli v kapitalistovi, je proto nadán pudem minimalizovat odpor člověka, který se sice vzpírá, ale jeho přirozené meze jsou pružné. (143) Tento odpor je navíc snížen zdánlivou lehkostí práce na stroji a poddajností či povolností ženského a dětského živlu. (144)

Jak jsme viděli, produktivita stroje je nepřímě úměrná velikosti té části hodnoty, která se z něj přenáší na dílo. Čím delší je doba, po kterou účinkuje, tím větší je objem výrobků, na které se ta hodnota, kterou přidává, rozdělí, a tím menší je ta část hodnoty, kterou přidá jednotlivému kusu zboží. Aktivní doba života stroje je však očividně určena délkou pracovního dne, nebo-li trváním denního pracovního procesu, vynásobeno počtem dnů, ve kterých se tento opakuje.

Opotřebením stroje v žádném případě přesně matematicky neodpovídá délce doby jeho používání. A i kdybychom toto předpokládali, tak jeden stroj, který slouží sedm a půl roku 16 hodin denně, obsáhne stejně dlouhou dobu výroby a k celkovému výrobku nepřidá více hodnoty, než tentýž stroj, který slouží patnáct let jen 8 hodin denně. V tom prvním případě se však hodnota toho stroje zreprodukovala dvakrát rychleji než v tom druhém a kapitalista by prostřednictvím těch sedmi a půl roku zpolykal tolik nadpráce, kolik v tom druhém případě za patnáct let.

Materiální opotřebením stroje je dvojí. To první vyplývá z jeho používání, podobně jako se peněžní mince otírají při svém oběhu, to druhé pak z jeho nepoužívání, podobně jako zahálající meč rezaví v pochvě. Toto je opotřebením působením přírodních živlů. To opotřebením prvního druhu je více méně přímo úměrné době užívání stroje, to druhé je jí do jisté míry úměrné nepřímě. (145)

Kromě materiálního opotřebením je však stroj podroben opotřebením takřikajícím morálnímu. Ztrácí směnnou hodnotu v té míře, v jaké může být levněji nahrazen stroji té samé konstrukce, nebo v jaké vedle něho nastupují lepší konkurující stroje. (146) V obou případech už jeho hodnota, byť by ten stroj byl stále ještě nový a životaschopný, není určena tou pracovní dobou, která se do něj skutečně zhmotnila, nýbrž pracovní dobou, která je nutná pro jeho vlastní reprodukci nebo pro vytvoření toho lepšího stroje. Ten stroj je proto více méně znehodnocen. Čím kratší je doba, za kterou se jeho celková hodnota znovu vytvoří, tím menší je nebezpečí toho morálního opotřebením, a čím delší je pracovní den, tím kratší ta doba je. Při prvním zavedení strojního vybavením do kteréhokoli odvětví průmyslu následují krok za krokem nové metody zlevňování jeho reprodukce (147) a zlepšení, která nepostihují jen jednotlivé díly či přípravky, nýbrž celou konstrukci. V prvním období jeho života proto tento motiv k prodlužování

pracovního dne účinkuje nejostřeji. (148)

Za jinak stejných okolností a při daném pracovním dnu je při vytěžování dvojnásobného počtu pracovníků zapotřebí rovněž dvojnásobné množství té části konstantního kapitálu, která se vkládá do strojního vybavení a budov, jako jsou suroviny, pomocné látky, a tak dále. S prodloužením pracovním dnem se zvětšuje rozsah výroby, zatímco ta část kapitálu, která se vkládá do strojů a budov, zůstává nezměněna. (149) Nejen že roste nadhodnota, ale také se snižují náklady, které jsou pro to samotné vytěžování nutné. Toto se sice více méně děje i jinak při každém prodloužení pracovního dne, zde to však má rozhodující váhu, protože ta část kapitálu, která se proměnila na pracovní prostředky, má vůbec větší váhu. (150) Rozvoj strojní výroby totiž váže stále zvětšující se část kapitálu do formy, ve které se na jedné straně dá stále zhodnocovat, na druhé straně však - jakmile je přerušen její kontakt s živoucí prací - ztrácí užitnou i směnnou hodnotu. Jak pan Ashwort - anglický bavlnářský magnát - poučil profesora Nassau W. Seniora:*

"Jestliže nějaký rolník položí svůj rýč, tak na tu dobu promarní kapitál o velikosti 18 pencí. Jestliže někdo z našich lidí" (to znamená továrních pracovníků) "opustí továrnu, tak marní kapitál, který stál sto tisíc liber šterlinku." (151)

Jen si to představte! Kapitál, který stál sto tisíc liber šterlinku, by byl byt' jen v jediný okamžik "marněn"! To by bylo vskutku do nebe volající, kdyby některý z našich lidí vůbec kdy továrnu opustil! Rostoucí rozsah strojní výroby, jak zjišťuje Senior poučený panem Ashwortem, činí stále prodlužování pracovního dne "žádoucím". (152)

Stroj produkuje relativní nadhodnotu nejen tím, že pracovní sílu znehodnocuje přímo a také nepřímo tím, že zlevňuje zboží, která vstupují do její reprodukce, nýbrž také tím, že při svém prvním sporadickém zavedení se ta práce použitá majitelem stroje proměňuje na umocněnou práci, která společenskou hodnotu strojního výrobku zvyšuje nad jeho individuální hodnotu, a takto kapitalistovi umožňuje, aby s menší částí hodnoty denního výrobku nahradil denní hodnotu pracovní síly. Během tohoto přechodného období, ve kterém strojní výroba zůstává druhem monopolu, jsou proto mimořádné zisky a kapitalista se snaží tento "první čas nové lásky" co nejvíce vytěžit tím, že co nejvíce prodlouží pracovní den. Se ziskem roste chuť na větší zisk.

Se zevšeobecněním strojní výroby v témže výrobním odvětví společenská hodnota strojního výrobku klesá na jeho individuální hodnotu a začne účinkovat ten zákon, že nadhodnota nevyplývá z pracovních sil, které tím strojem kapitalista nahradil, nýbrž naopak z těch pracovních sil, které na něm zaměstnává. Nadhodnota vyplývá jen z variabilní části kapitálu, a viděli jsme, že množství nadhodnoty je určeno dvěma faktory - mírou nadhodnoty a počtem současně zaměstnávaných pracovníků. Při dané délce pracovního dne je míra nadhodnoty určena poměrem, v jakém se pracovní den dělí na nutnou práci a nadpráci. Počet současně zaměstnaných pracovníků závisí ze svého pohledu na poměru variabilního a konstantního kapitálu. Nyní je jasné, že strojní výroba - protože prostřednictvím zvýšení produktivity práce vždy prodlužuje nadpráci na úkor nutné práce - tento výsledek vyvolá jen tím, že počet pracovníků zaměstnaných jedním daným kapitálem snižuje. Strojní výroba proměňuje tu část kapitálu, která byla dříve variabilní - to znamená, že se proměňovala na živoucí pracovní sílu - na stroje, tedy na konstantní kapitál, který žádnou nadhodnotu neprodukuje. Není možné, aby se například ze dvou pracovníků vymačkalo tolik nadhodnoty jako ze dvaceti čtyř. Jestliže každý z těch dvaceti čtyř pracovníků na každých dvanáct hodin dodá jednu hodinu nadpráce, tak dohromady dodávají 24 hodin nadpráce, zatímco ta celková práce těch dvou pracovníků obnáší jen 24 hodin. V používání strojů k výrobě nadhodnoty je tedy vnitřní protiklad, protože ten jeden ze dvou faktorů nadhodnoty, kterou kapitál dané velikosti dodává, zvýší jen tím, že ten druhý faktor - počet pracovníků - snižuje. Tento vnitřní protiklad nastupuje, jakmile zevšeobecnění strojů v jednom průmyslovém odvětví učiní hodnotu strojně vyráběného zboží vládnoucí společenskou hodnotou všech zboží téhož druhu, a je to tento protiklad, který kapitál, bez toho, aby si toho byl vědom, (153) žene k tomu nejnásilnějšímu prodlužování pracovního dne, aby se snížení poměrného počtu vytěžovaných pracovníků kompenzovalo zvýšením nejen relativní, nýbrž také absolutní nadpráce.

Jestliže tedy kapitalistické používání strojů na jedné straně vytváří nový mocný popud k nemírnému prodlužování pracovního dne a samotný způsob práce, stejně tak i charakter společenského pracovního

tělesa, přetváří tak, aby zlomilo veškerý odpor proti této tendenci, pak na druhé straně vytváří - částečně tím, že jsou kapitálu vydány napospas dříve nepřístupné vrstvy pracující třídy, částečně uvolněním těch pracovníků, kteří jsou stroji nahrazeni - nadbytečnou populací pracovníků, (154) která si musí nechat diktovat zákony kapitálem. Proto vzniká ten zajímavý fenomén dějin moderního průmyslu, kdy stroj kompletně ruší všechny obvyklé a přirozené meze pracovního dne. Proto vzniká ten ekonomický paradox, kdy se ten nejmocnější prostředek ke zkrácení pracovní doby obrací na nejjistější prostředek k přeměně veškeré doby života pracovníka a jeho rodiny na pracovní dobu, která je k mání pro zhodnocování kapitálu.

Aristotelés,* největší myslitel starověku, snil:

"Kdyby každý nástroj mohl konat své dílo na rozkaz tak, jak se samy od sebe pohybovaly stroje Daidalovy nebo jak šly z vlastního popudu za svatou prací Hefaistovy trojnožky, jestliže by takto tkalcovské člunky samy tkaly, tak by mistr nepotřeboval pomocníky a ani páni by nepotřebovali otroky." (155)

A Antipatros, řecký básník z dob Cicera, vynález vodního kola na mletí obilí - tuto prvotní formu veškerých výrobních strojů - pozdravil jako osvoboditele otrokyň a nositele zlatého věku! (156) "Ach ti pohané!" Ti, jak odhalil moudrý Bastiat* a už před ním ještě moudřejší MacCulloch,* z křesťanství a politické ekonomie nechápali nic. Kromě jiného také nechápali, že stroj je nejosvědčenějším prostředkem k prodlužování pracovního dne. Pohané sice otroctví jedněch omlouvali jako prostředek k plnému lidskému rozvoji druhých. Nekázali však otroctví mas proto, aby z několika nevzdělaných či polovzdělaných zbohatlíků učinili "eminent spinners", "extensive sausage makers" a "influential shoe black dealers". Na to jim chyběl ten specifický křesťanský orgán.

c) Intenzifikace práce

To nemírné prodlužování pracovního dne, které strojní vybavení v rukou kapitálu vytváří, jak jsme viděli, ohrožuje životní kořeny společnosti, která se zpožděním reaguje tak, že pomocí zákona vymezí normální pracovní den. Na základě toho zákona získává rozhodující důležitost jeden jev, na který jsme už dříve narazili - intenzifikace práce. U rozboru absolutní nadhodnoty se nejdříve jednalo o extenzivní velikost práce, zatímco bylo předpokládáno, že stupeň její intenzity byl dán. Nyní musíme probrat onu proměnu extenzivní velikosti na intenzivní, nebo-li zvýšení jejího stupně.

Je samozřejmé, že s pokrokem strojírenství a větší zkušeností vlastní třídy strojních pracovníků přirozeně roste rychlost a tím i intenzita práce. Takto šlo v Anglii během půlstoletí prodlužování pracovního dne ruku v ruce s rostoucí intenzitou tovární práce. Přesto chápeme, že při nějaké práci, u které se nejedná o dočasný rozpuk, nýbrž o den po dni opakovanou, pravidelnou jednotvárnou činnost, musí nastat situace, kdy se prodlužování pracovního dne a intenzity práce vzájemně vylučují, takže je dále snesitelné jen prodlužování pracovního dne se snížením intenzity práce - a naopak - zvýšení intenzity práce jen při zkráceném pracovním dnu. Jakmile pozvolna rostoucí rozhoření třídy pracovníků přinutilo stát, aby zákonem zkrátí pracovní dobu a nadiktoval továrnám normální pracovní den, tedy od toho okamžiku, kdy už byl se zvětšováním nadhodnoty prostřednictvím prodlužování pracovního dne jednou provždy konec, se kapitál celou silou a plným vědomím vrhnul na vytváření relativní nadhodnoty prostřednictvím urychleného rozvoje strojní výroby. Současně s tím nastoupila změna charakteru relativní nadhodnoty. Výrobní metoda relativní nadhodnoty obecně spočívá v tom, že se zvýšenou produktivitou práce pracovníkovi umožní, aby za tutéž dobu vydal tutéž práci a přitom vyrobil více. Ta samá pracovní doba k celkovému výrobku stejně jako před tím přidá tu samou hodnotu, ačkoli se tato nezměněná směnná hodnota nyní projeví větším množstvím užité hodnoty, čímž klesá hodnota jednotlivého kusu zboží. Jakmile však došlo k zákonnému zkrácení pracovního dne - k onomu mocnému popudu rozvoje produktivity práce a zvýšení ekonomičnosti výrobních podmínek - tak také zároveň došlo ke zvýšenému vydávání práce za tu samou dobu, k zvýšenému vypětí pracovní síly, k těsnějšímu vyplnění mezer v pracovní době, to znamená k zahuštění práce, které je vnucováno pracovníkovi, který je k dispozici pouze během toho zkráceného pracovního dne. Toto stlačení většího množství práce do nějakého daného časového období nyní platí jako to, čím je - jako větší množství práce. Kromě měření délky práce nyní musíme měřit i míru jejího zahuštění. (157) Ta intenzivnější hodina desetihodinového pracovního dne nyní obsahuje stejně tolik nebo i více práce, to znamená vydání pracovní síly, jako ta pracovní hodina

dvanáctihodinového pracovního dne s více mezerami. Její výsledek má proto stejnou nebo vyšší hodnotu než výsledek té poréznější hodiny a půl. Pokud odhlédneme od zvýšení relativní nadhodnoty prostřednictvím zvýšení produktivity práce, tak nyní například tři a jedna třetina hodiny nadpráce na šest a dvě třetiny hodiny nutné práce dodává kapitalistovi totéž množství nadhodnoty, jako dříve čtyři hodiny nadpráce na osm hodin nutné práce.

Nyní se ptejme: Jak se ta práce zintenzivňuje?

První účinek zkráceného pracovního dne spočívá v tom samozřejmém zákonu, že účinnost pracovní síly závisí nepřímo úměrně na době jejího účinku. V jistých mezích se proto to, co se ztratí na délce jejího trvání, získá zvýšeným vydáváním síly. To, aby pracovník skutečně vydával více pracovní síly, si kapitál zajistí metodou placení. (158) V manufakturách, například v hrnčírňách, kde stroje hrají nevýznamnou nebo žádnou roli, zavedení Továrního zákona názorně předvedlo, jak pouhé zkrácení pracovního dne podivuhodně zvýšilo pravidelnost, stejnorodost, řád, plynulost a energii práce. (159) Tento účinek se však ukázal pochybným ve vlastních továrnách, protože zde už kvůli závislosti na plynulém a stejnoměrném pohybu stroje byla u pracovníka vytvořena ta nejpřísnější disciplína. Když se proto v roce 1844 projednávalo zkrácení pracovního dne pod dvanáct hodin, tak továrníci téměř jednohlasně prohlašovali, že

"jejich dozorcí v různých pracovních prostorách dávali pozor na to, aby ruce neztrácely čas", "míra bdělosti a pozornosti na straně pracovníků (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) už se dá těžko zvýšit", a pokud předpokládáme, že všechny ostatní okolnosti, jako je chod stroje a podobně, zůstanou stejné, tak "je proto u dobře vedených továren od zvýšené bdělosti a pozornosti pracovníka nesmyslné očekávat jakýkoli viditelný výsledek". (160)

Toto tvrzení bylo experimentálně vyvráceno. Pan R. Gardner ve svých dvou velkých továrnách v Prestonu nechal od 20. dubna 1844 lidi pracovat místo dvanácti jen jedenáct hodin. Přibližně po jednom roce se ukázal ten výsledek, že

"bylo dosaženo toho samého množství výrobků za ty samé náklady a všichni pracovníci za jedenáct hodin vydělávali tolik, jako dříve za dvanáct". (161)

Nebudu se zde věnovat experimentům na poli spřádání a mykání, protože ty byly spojeny se zvýšením rychlosti strojů (o 2 procenta). Naproti tomu u tkaní, kde se navíc tkaly různé druhy lehčího, figurativního populárního zboží, se objektivní výrobní podmínky naprosto vůbec nezměnily. Výsledkem byla:

"Od 6. ledna do 20. dubna 1844 při dvanáctihodinovém pracovním dnu, průměrná týdenní mzda každého pracovníka 10 šilinků a jedna a půl pence, od 20. dubna do 29. června 1844 při jedenáctihodinovém pracovním dnu, průměrná týdenní mzda 10 šilinků a tři a půl pence." (162)

Zde se za jedenáct hodin vyrábělo více než dříve za dvanáct, výhradně v důsledku větší stejnoměrné výdrže pracovníků a ekonomičnosti jejich času. Zatímco pracovníci dostali tu samou mzdu a jednu hodinu volného času navíc, kapitalista dostal ten samý objem výrobků a ušetřil spotřebu uhlí, plynu atd. za jednu hodinu. Podobné experimenty byly se stejnými úspěchy provedeny v továrnách pánů Horrocka a Jacsona. (163)

Jakmile je to zkrácení pracovního dne, které nejdříve vytváří subjektivní podmínku zahuštění práce, zvláště pak schopnost pracovníka vydat za daný čas více síly, uzákoněno, tak se stroje v rukou kapitálu stávají objektivním a systematicky používaným prostředkem, jak za tutéž dobu vytěžit více práce. To se děje dvojím způsobem: zaprvé prostřednictvím zvýšení rychlosti strojů a zadruhé zvětšením rozsahu strojů, na které musí jeden pracovník dohlížet, nebo-li zvětšením pracovního pole jednoho pracovníka. Zlepšování konstrukce strojů je nutné zčásti pro větší tlak na pracovníka, zčásti samo o sobě doprovází intenzifikaci práce, protože meze pracovního dne kapitalistu nutí k přísnějšímu hlídání výrobních nákladů. Zlepšováním parního stroje se zvyšuje počet cyklů pístu za minutu a zároveň je při stejné nebo dokonce nižší spotřebě uhlí a při vyšší síle umožněno pohánět jedním motorem rozsáhlejší mechanismus. Zlepšováním převodového mechanismu se snižuje tření a - což moderní stroje tak nápadně odlišuje od starých - snižuje průměr a váhu velkých a malých kol na minimum, které samo se stále snižuje. Při zvýšené rychlosti a rozsáhlejšímu účinku zlepšování pracovních strojů konečně snižují jejich rozsah, jako

je tomu u moderního parního tkalcovského stavu, zvyšují rozsah a počet jím vedených nástrojů, jako u spřádacího stroje, nebo prostřednictvím nepatrných změn detailů zvyšují pohyblivost těchto nástrojů, jako tomu bylo u samohybného mule, když byla v polovině padesátých let rychlost vřeten zvýšena o jednu pětinu.

Zkrácení pracovního dne na dvanáct hodin se v Anglii datuje od roku 1832. Už v roce 1836 jeden anglický továrník prohlásil:

"Práce, která se provádí v továrnách, ve srovnání s dřívějškem velmi narostla v důsledku významného zvýšení rychlosti strojů, které od pracovníka vyžadují více činnosti a pozornosti." (164)

V roce 1844 učinil Lord Ashley, nyní hrabě ze Shaftesbury,* v Dolní sněmovně následující prohlášení podložené dokumenty:

"Práce zaměstnanců továren je nyní třikrát větší, než když byly tyto práce zavedeny. Stroje bezpochyby vykonaly práci, která nahradila svaly a šlachy miliónů lidí, také však svým hrozivým pohybem úžasně (prodigiously) ovládly a znásobily práci lidí ... Práce při dozoru nad párem mule během dvanácti hodin při spřádání příze číslo 40 v roce 1815 obnášela projití vzdálenosti osmi mil. V roce 1832 sepředení té samé příze během dvanácti hodin obnášelo projití vzdálenosti dvaceti mil a často i více. V roce 1825 musel spřádač během dvanácti hodin na každém mule provést 820 vytažení, což dávalo celkem 1640 vytažení za 12 hodin. V roce 1832 musel spřádač během dvanácti hodin udělat na každém mule 2200 vytažení, dohromady 4400, v roce 1844 na každém mule 2400, celkem pak 4800: a v některých případech je to potřebné množství práce (amount of labour) ještě vyšší ... Mám zde v ruce další dokument z roku 1842, který ukazuje, že práce postupně přibývá, nejen proto, že je větší vzdálenost mezi přetrhnutími, nýbrž také protože se velmi zvětšuje množství vyráběných zboží, zatímco počet pracovníků v poměru k tomu klesá; a dále, protože se nyní často spřádá horší bavlna, což vyžaduje více práce... V oblasti mykání množství práce také velmi narostlo. Jedna osoba nyní vykonává práci, kterou dříve dělaly osoby dvě... V tkalcovnách, kde je zaměstnán velký počet osob, většinou ženského pohlaví, za poslední rok práce v důsledku zvýšené rychlosti strojů narostla o celých deset procent. V roce 1838 byl počet přaden, která byla týdně napředena, 18,000, v roce 1843 se pohyboval okolo 21,000. V roce 1819 byl počet záběrů parního tkalcovského stavu 60 za minutu, v roce 1842 byl 140, což ukazuje na velký nárůst práce." (165)

Tváří v tvář této úžasné intenzitě, kterou práce dosáhla už v roce 1844 za vlády dvanáctihodinového zákona, se tehdy zdálo být oprávněné to prohlášení anglických továrníků, že jakýkoli další pokrok v tomto směru již není možný a že by každé další zkrácení pracovní doby bylo totožné s poklesem výroby. Zdánlivá správnost jejich argumentace se nejlépe ukazuje na následujícím tehdejší vyjádření jejich neúnavného cenzora - továrního inspektora Leonarda Hornera:

"Protože je vyráběné množství regulováno hlavně rychlostí strojů, tak musí být v zájmu továrníka, aby byly poháněny co nejvyšší rychlostí, která musí být v souladu s následujícími podmínkami: ochrana strojů před příliš rychlým opotřebením, udržení jakosti vyráběného zboží a schopnost pracovníka se té rychlosti přizpůsobit bez vypětí většího, než jaké je schopen souvisle vydávat. Často se stane, že továrník ve své unáhlenosti pohyb strojů zrychlí příliš. Přerušení a chybné výrobky pak převáží nad rychlostí a on je pak přinucen chod strojů zpomalit. Protože aktivní a chápavý továrník vždy najde dosažitelné maximum, tak si myslím, že za jedenáct hodin není možné vyrobit stejně tolik jako za hodin dvanáct. Kromě toho jsem předpokládal, že pracovník placený kusovou mzdou pracuje s nejvyšším vypětím tehdy, když může souvisle udržet pracovní nasazení." (166)

Horner si proto myslel - navzdory experimentům Gardnera a dalších - že další zkrácení pracovního dne pod dvanáct hodin musí množství výrobků snížit. (167) O deset let později sám citoval svou úvahu z roku 1845, aby ukázal, jak málo tehdy chápal pružnost strojů a lidské pracovní síly, které byly v důsledku zákonného zkrácení pracovního dne vypnuty na maximum.

Podívejme se nyní na období po roce 1847, kdy pro anglické továrny na zpracování vlny, bavlny, lnu a hedvábí začal platit deseti hodinový zákon.

"Rychlost vřeten se zvýšila, u throstle o 500 a u mule o 1000 otáček za minutu, to znamená, že rychlost vřeten na throstle, která byla v roce 1839 4,500 otáček za minutu, je nyní" (1862) "5,000. Vřeten na mule mělo za minutu 5,000 otáček a nyní jich má 6,000. V prvním případě to znamená zvýšení rychlosti o jednu desetinu, ve druhém o jednu pětinu." (168)

James Nasmyth, slavný civilní inženýr z Patricroftu u Manchesteru, v jednom dopise z roku 1852 Leonardovi Hornerovi rozebral zlepšení parního stroje učiněná mezi lety 1848-1852. Poté poznamenal, že výkon parních strojů je v oficiálních továrních statistikách stále uváděn podle účinku parního stroje v roce

1828 [\(169\)](#) stále ještě nominálně a může sloužit jen jako náznak skutečné síly. Kromě jiného řekl:

"Není pochyb, že parní stroje té samé váhy, často i ty samé totožné stroje, na kterých se jen provedla moderní vylepšení, vykonávají v průměru o 50 procent více práce než dříve, a že v mnoha případech ty samé totožné parní stroje, které v dobách rychlosti omezené na 220 stop za minutu dodávaly 50 koňských sil, dnes, s nižší spotřebou uhlí, dodávají více než 100 ... Moderní parní stroj o tomtéž nominálním výkonu je v důsledku zlepšené konstrukce poháněn vyšším tlakem než dříve, má menší válec, atd. ... Ačkoli se v poměru k nominálnímu výkonu zaměstnává ten samý počet rukou jako dříve, tak se v poměru k rozsahu pracovních strojů používá rukou méně." [\(170\)](#)

V roce 1850 používaly továrny Spojeného království 134,217 nominálních koňských sil, které dávaly do pohybu 25,638,716 vřeten a 301,445 tkalcovských stavů. V roce 1856 byl počet vřeten 33,503,580 a počet stavů 369,205. Kdyby potřebný výkon zůstal na úrovni roku 1850, tak by v roce 1856 bylo zapotřebí 175,000 koňských sil. Podle oficiální zprávy však byl jen 161,435, tedy o více než deset tisíc koňských sil méně, než kolik by bylo nutno použít v roce 1850. [\(171\)](#)

"Poslední statistika z roku 1856 ukázala tu skutečnost, že továrny velmi rychle snižují počty rukou v poměru ke strojnímu vybavení, že parní stroje díky zekonomizování jejich síly a jiným metodám pohánějí větší množství strojů a že se v důsledku zlepšených pracovních strojů, změněných metod výroby, vyšší rychlosti strojů a mnoha dalších důvodů dosahuje většího množství výrobků." [\(172\)](#) "Velká zlepšení provedená na strojích všeho druhu velmi zvýšila jejich produktivitu. Popud k těmto zlepšením dalo mimo jakoukoli pochybnost ... zkrácení pracovního dne. Toto společně s intenzivnějším vypětím pracovníků způsobilo, že se za ten zkrácený pracovní den" (o dvě hodiny, nebo-li o jednu šestinu) "vyrobí přinejmenším stejné množství výrobků, jako dříve během delšího pracovního dne." [\(173\)](#)

To, jak se s intenzivnějším vytěžováním pracovní síly zvýšilo obohacování továrníků, ukazuje už ta okolnost, že průměrný roční nárůst počtu anglických bavlnářských a dalších továren byl mezi lety 1838 a 1850 třicet dvě, mezi lety 1850 a 1856 osmdesát šest.

Už tak dost velký pokrok anglického průmyslu dosažený za osm let od roku 1848 do roku 1856 byl dalece předstížen v období následujících šesti let od roku 1856 do roku 1862. Například v továrnách na hedvábí byl počet vřeten v roce 1856: 1,093,799 a v roce 1862: 1,388,544; počet tkalcovských stavů v roce 1856: 9,260 a v roce 1862: 10,709. Naproti tomu počet pracovníků byl v roce 1856: 56,137 a v roce 1862: 52,429. To ukazuje na nárůst počtu vřeten o 26,9% a počtu tkalcovských stavů o 15,6% za současného snížení počtu pracovníků o 7%. V roce 1850 se v továrně na česanou přízi používalo 875,830 vřeten, v roce 1856 pak 1,324,549 (vzrůst o 51,2%) a v roce 1862: 1,289,172 (snížení o 2,7%). Pokud však připočítáme ta zdvojeovací vřetena, která se počítala v roce 1856, nikoli však v roce 1862, tak počet vřeten od roku 1856 zůstal celkem stálý. Naproti tomu se od roku 1850 v mnoha případech rychlost vřeten a stavů zdvojnásobila. Počet parních tkalcovských stavů v továrnách na česanou přízi byl v roce 1850: 32,617, v roce 1856: 38,956 a v roce 1862: 43,048. Přitom bylo zaměstnáno v roce 1850: 79,737 osob, v roce 1856: 87,794 osob a v roce 1862: 86,063 osob, z toho však bylo dětí pod čtrnáct let v roce 1850: 9,956, v roce 1856: 11,228 a v roce 1862: 13,178. Navzdory značně vyššímu počtu tkalcovských stavů, v porovnání mezi roky 1862 a 1856, celkový počet zaměstnaných pracovníků klesl, počet vykořisťovaných dětí však vzrostl. [\(174\)](#)

Člen parlamentu Ferrand v Dolní sněmovně 27. dubna 1863 prohlásil:

"Zástupci pracovníků ze šestnácti okrsků Lancashire a Cheshire, za něž hovořím, mi sdělili, že v důsledku zlepšování strojů množství práce v továrnách neustále roste. Jedna osoba s pomocníky dříve obsluhovala dva stavy, nyní obsluhuje tři bez pomocníků a není nic neobvyklého, že jedna osoba obsluhuje i čtyři. Dvanáct hodin práce, jak vyplývá z uvedených skutečností, se nyní stlačilo do méně než deseti pracovních hodin. Je proto zřejmé, že se za posledních několik let námaha továrních pracovníků nesmírně zvětšila." [\(175\)](#)

Proto tovární inspektoři - ačkoli ty příznivé výsledky továrních zákonů z let 1844 a 1850 neúnavně a plným právem chválili - přiznávají, že zkrácení pracovního dne vyvolalo takovou intenzitu práce, která ničí zdraví pracovníků - tedy samu pracovní sílu.

"Ve většině továren na zpracování bavlny, česané příze a hedvábí se vyčerpávající vypětí, které je nutné pro práci u strojů, jejichž pohyb byl za poslední roky mimořádně zrychlen, zdá být jednou z příčin nadměrné úmrtnosti na nemoci plic, kterou ve své nejnovější obdivuhodné zprávě vykázal Dr. Greenhow." [\(176\)](#)

Není nejmenších pochyb o tom, že jakmile je kapitálu prodlužování pracovního dne jednou provždy zákonem znemožněno, tak se jeho tendence projeví systematickým zvyšováním intenzity práce a každé zlepšení strojů využije jako prostředek k většímu vysávání pracovní síly, což musí znova vést k bodu obratu, kdy se opětovné zkrácení pracovní doby stane nevyhnutelným. (177) Na druhé straně, bouřlivý rozvoj anglického průmyslu od roku 1848 až do dneška - to znamená během období desetihodinového pracovního dne - daleko překonává dobu mezi lety 1833 a 1837 - to znamená období platnosti dvanáctihodinového pracovního dne - stejně jako toto dalece překonalo půlstoletí od zavedení tovární výroby - tedy období neomezeného pracovního dne. (178)

Poznámky:

(86) "It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being."

Mill měl spíše říci, "of any human being not fed by other people's labour", neboť strojní výroba počty vznešených zahalečů nesporně velmi zvýšila. [zpět](#)

(87) Viz například "Course of Mathematics" od pana Huttona. [zpět](#)

(88) "Z tohoto hlediska se dá také narýsovat ostrá hranice mezi nástrojem a strojem: lopata, kladivo, dláto, a tak dále, pákové a šroubové mechanismy, pro které je, ať už jsou ostatně sebesložitější, hybnou silou člověk... tyto všechny spadají pod pojem nástroje; zatímco pluh, jehož hybnou silou je zvíře, mlýn, který je poháněn větrem, a tak dále, patří mezi stroje."

(Wilhelm Schulz, "Die Bewegung der Produktion", Zürich 1843, strana 38)

V mnoha ohledech chvályhodný spis. [zpět](#)

(89) Už před ním se používaly stroje na předpřádání, ačkoli byly velmi nedokonalé, poprvé pravděpodobně v Itálii. Kritika dějin technologie by vůbec ukázala, jak málo kterýkoli vynález z 18. století přísluší jednomu jedinému individuu. Doposud neexistuje ani jedna taková práce. Darwin svůj zájem směřoval na dějiny přírodní technologie, to znamená na vytváření rostlinných a živočišných orgánů jako výrobních nástrojů pro život rostlin a zvířat. Nezasluhují si dějiny vytváření výrobních orgánů společenského člověka - materiálního základu každé určité společenské organizace - stejnou pozornost? A nedaly by se sepsat snadněji, protože - jak říká Vico - dějiny lidstva se od dějin přírody odlišují tím, že ty první jsme vytvořili a ty druhé nikoli? Technologie odhalují, jak se člověk aktivně chová vůči přírodě, odhalují bezprostřední výrobní proces jeho života a tím také jeho společenských životních poměrů a z nich vyplývajících duševních představ. Dokonce i veškeré takové dějiny náboženství, které od tohoto materiálního základu odhlízejí, jsou - nekritické. Vskutku, je mnohem snadnější prostřednictvím analýzy nalézt zemské jádro náboženských mlhovin, než naopak ze skutečných životních poměrů rozvinout jim odpovídající nebeské formy. Ta druhá metoda je důsledně materialistická, a proto vědecká. Nedostatky abstraktního vědeckého materialismu, který vylučuje dějinný proces, poznáme už podle těch abstraktních a ideologických představ svých přednášečů, jakmile se tito odváží mimo svou specializaci. [zpět](#)

(90) Ten starý tkalcovský stav na první pohled rozeznáme zvláště při pohledu na prvotní formu mechanického tkalcovského stavu. Podstatně změněný se objevuje až ve své moderní formě. [zpět](#)

(91) Výměnné nástroje pracovních strojů se v Anglii vyrábějí strojově přibližně až od roku 1850, ačkoli ne u těch samých továrníků, kteří vyrábějí samotné stroje. Stroje na zhotovování takových mechanických nástrojů jsou například automatic bobbin-making engine, card-setting engine, stroje na výrobu tkalcovských šňůrek, stroje na vykovávání vřeten pro spřádací stroje typu mule a throstle. [zpět](#)

(92) Mojžíš z Egypta říká: "Nesmíš svazovat hubu volovi, který mlátí obilí." Němečtí křesťanští lidumilové naproti tomu nevolníkovi, kterého používali jako hnací sílu při mletí mouky, nasadili kolem krku velký dřevěný kotouč, aby si žádnou mouku nemohl rukama strčit do pusy. [zpět](#)

(93) Byl to z části nedostatek vodních toků se spádem, z části pak zápas proti přebytku vody jiného druhu, co Holanďany přinutilo používat jako hnací sílu vítr. Samotné větrné mlýny získali z Německa, kde tento vynález vyvolal půvabný zápas mezi šlechtou, církví a císařem o to, komupak z těchto tří ten vítr "náleží". Vzduch dělá poddané, říkalo se v Německu, zatímco Holandsko vítr osvobozoval. To, co tam učinil poddaným, nebyli Holanďani, nýbrž půda pro Holanďany. Ještě v roce 1836 se v Holandsku používalo 12,000 větrných mlýnů o šesti tisících koňských silách, aby se dvě třetiny země znovu neproměnily na bažiny. [zpět](#)

(94) Už byl sice velmi vylepšen Wattovým prvním, takzvaným jednočinným parním strojem, avšak v této formě zůstal pouhým strojem na čerpání vody a roztoků ze solných dolů. [zpět](#)

(95) "Sjednocení všech těchto jednoduchých nástrojů a jejich uvedení do pohybu jediným motorem tvoří stroj."

(Babbage,* v uvedeném strana 136) [zpět](#)

(96) John C. Morton přednesl v prosinci 1859 v Society of Arts stat' "o silách používaných v zemědělství". V ní kromě jiného říká:

"Každé vylepšení, které podpoří stejnorodost půdy, činí parní stroj pro vytváření čistě mechanické síly použitelnějším... Koňská síla je zapotřebí tam, kde křivé meze a jiné překážky brání stejnorodému účinku. Tyto překážky den ode dne mizí. U těch činností, u kterých je zapotřebí více vůle a méně opravdové síly, se dá použít pouze ta síla, která se dá lidskou myslí ovládat v každém okamžiku, tedy jinými slovy lidská síla."

Pan Morton poté převádí parní, koňskou a lidskou sílu na měrnou jednotku obvyklou pro parní stroje - to je na sílu, která zvedne 33,000 liber o jednu stopu za jednu minutu - a vypočítává náklady na jednu koňskou sílu parního stroje na 3 pence za hodinu a u koně na 5 a půl pence za hodinu. Dále, pokud si má kůň zachovat plné zdraví, tak může být používán jen osm hodin denně. Prostřednictvím parní síly mohou být na obdělávané půdě během celého roku ušetřeny nejméně tři z každých sedmi koní za cenu nákladů, které nejsou větší než náklady na ty propuštěné koně během tří nebo čtyř měsíců, kdy jsou ty koně skutečně používány. A konečně, při těch zemědělských činnostech, při kterých může být použita parní síla, se ve srovnání s koňskou silou zlepšuje kvalita díla. Aby se vykonala práce parního stroje, tak by muselo být použito 66 pracovníků za celkovou cenu 15 šilinků, a aby se vykonala práce koňů, tak 32 můžů za 8 šilinků na hodinu. [zpět](#)

(97) Faulhaber, 1625; De Cous, 1688 [zpět](#)

(98) Moderní vynález turbíny zbavuje průmyslové využití vodní síly mnoha dřívějších omezení. [zpět](#)

(99) "V počátcích textilní výroby bylo místo pro továrnu závislé na existenci vodního toku, který musel mít dostatečný spád, aby mohl otáčet kolem; a ačkoli v té době zřízení vodních mlýnů znamenalo začátek rušení systému domácího průmyslu, tak ty mlýny, které musely být nutně umístěny na vodních tocích a často byly jeden od druhého značně vzdáleny, představovaly spíše část venkovského než městského systému; až vynález parní síly jako náhrady za vodní tok zatlačil továrny do měst a na místa, kde bylo uhlí a voda, které jsou pro vytváření páry zapotřebí, k mání v dostatečném množství. Parní stroj je otcem průmyslových měst."

(A. Redgrave in "Reports of the Inspectors of Factories, 30. duben 1860", strana 36) [zpět](#)

(100) Z pohledu manufakturní dělby práce nebylo tkaní jednoduchou, nýbrž spíše komplikovanou řemeslnou prací, a tak je i mechanický tkalcovský stav strojem, který vykonává velmi rozdílné úkony. Ta představa, že se moderní stroje původně zmocnily takových operací, které zjednodušila manufakturní dělba práce, je naprosto klamná. Spřádání a tkaní byla během období manufaktur roztržena na nové druhy a jejich nástroje byly vylepšeny a rozrůzněny, avšak ten samotný pracovní proces, který nebyl žádným způsobem rozdělen, zůstal řemeslný.

Stroj vychází z pracovního prostředku a nikoli z práce. [zpět](#)

(101) Před epochou velkého průmyslu byla v Anglii převládajícím typem manufaktura na zpracování vlny. Proto také právě v ní byla během první poloviny osmnáctého století učiněna většina pokusů. Zkušenosti získané s ovčí vlnou přišly bavlně, která vyžaduje méně namáhavou přípravu, vhod, stejně jako se obráceně později mechanické zpracování vlny rozvíjelo na základech mechanického spřádání a tkaní bavlny. Jednotlivé prvky vlněné manufaktury se vtělily do továrního systému až v posledních desítkách let, například česání vlny.

"Použití mechanické síly při procesu česání vlny..., které od zavedení 'česacího stroje', zvláště toho Listerova, ve velkém měřítku vyústilo..., mělo bezpochyby ten účinek, že byl velký počet pracovníků vyhozen. Před tím se vlna česala ručně, většinou v chatrčích česačů. Nyní se zcela obvykle čese v továrně a pokud odhlédneme od několika zvláštních druhů práce, tak je ruční práce tam, kde se stále ještě používá, zatlačována. Mnoho z ručních česačů našlo práci v továrnách, ale výsledek práce ručního česače je v poměru k výsledku práce stroje tak malý, že velmi velký počet česačů zůstal bez zaměstnání."

("Reports of Inspectors of Factories for 31st October 1856", strana 16) [zpět](#)

(102) "Princip tovární výroby tedy spočívá v tom ... že se místo odstupňování či rozdělení práce mezi jednotlivé řemeslníky pracovní proces rozdělí na své podstatné součásti."

(Andrew Ure,* "The Philosophy of Manufactures," Londýn, 1835, strana 20) [zpět](#)

(103) Mechanický tkalcovský stav byl ve své první formě vyroben hlavně ze dřeva, ten vylepšený, moderní, pak ze železa. To, jak moc stará forma výrobního prostředku v počátcích ovládala jeho novou formu, kromě jiných ukazuje to nejpozornější srovnání moderního parního tkalcovského stavu s tím starým, moderních foukacích nástrojů ve slévárnách s tím prvním nevyhnutelným mechanickým znovuzrozením obyčejného měchu, a možná pádněji, než cokoli jiného, ten pokusný vynález lokomotivy, která měla ve skutečnosti nohy, které se střídavě pohybovaly jako u koně. Až po následném rozvoji mechaniky a nahromaděné praktické zkušenosti je forma zcela dána mechanickým principem, a proto zcela osvobozena od převzatých tělesných forem nástroje, ze kterého se ten stroj vylíhl. [zpět](#)

(104) Gin* na zpracování bavlny od Yankeeho jménem Eli Whitney až donedávna doznal podstatně méně změn než kterýkoli jiný stroj z osmnáctého století. Až teprve v posledních desetiletích (před rokem 1867) jiný Američan, pan Emery z Albany ze státu New York, prostřednictvím stejně tak jednoduchého i účinného vylepšení přenechal Whitneyův stroj minulosti. [zpět](#)

(105) "The Industry of Nations", Londýn 1855, II. díl, strana 239.

Zde se dočteme: "Ačkoli se tento přídavek k soustruhu může zdát jednoduchým a pro ostatní obory nevýznamným, tak věříme, že můžeme s klidem tvrdit, že jeho vliv na lepší a častější použití strojů byl stejně velký, jako ten, který mělo Wattovo vylepšení parního stroje. Jeho zavedení mělo za následek okamžité zdokonalení a zlevnění všech strojů, a vedlo k dalším vynálezům a zlepšením." [zpět](#)

(106) V Londýně má jeden z těchto strojů na kování hřídel lopatkových kol jméno "Thor" a hřídel o váze 16 a půl tuny ková s takovou lehkostí, jako kovář podkovu. [zpět](#)

(107) Ty stroje opracovávající dřevo, které se dají použít jen v malém měřítku, jsou většinou americkými vynálezy. [zpět](#)

(108) Věda kapitalistu nestojí vůbec "nic", což mu však naprosto nebrání v tom, aby ji vytěžoval. Ta "cizí" věda se do kapitálu vtěluje jako cizí práce. "Kapitalistické" přivlastňování a "soukromé" přivlastňování, ať už vědy nebo materiálního bohatství, jsou však zcela odlišné věci. Sám doktor Ure si stěžoval na velkou neznalost mechaniky u jeho milých, stroje využívajících továrníků, a Liebig* umí vyprávět o příšerné neznalosti chemie u anglických chemických továrníků. [zpět](#)

(109) Ricardo na tento účinek, který on ostatně nerozvinul stejně jako ten obecný rozdíl mezi pracovním procesem a procesem zhodnocování, občas přednostně nahlíží tak, že na tu část hodnoty, kterou stroje odevzdávají výrobku, často zapomíná a zcela ji směřuje s přírodními silami. Tak například:

"Adam Smith* nikdy nepodceňuje ty služby, které nám konají přírodní síly a stroje, avšak velmi správně rozlišuje povahu hodnoty, kterou ke zboží přidávají ... protože svou práci konají bez nákladů, tak ta část, kterou pro nás vykonají, ke směnné hodnotě nic nepřidává."

(Ricardo, v uvedeném strana 336, 337)

Ricardova poznámka jde přirozeně přesně proti J. B. Sayovi,* který si představuje, že stroje konají "službu" a vytvářejí hodnotu, která tvoří část "zisku". [zpět](#)

(109a) Friedrich Engels, poznámka ke třetímu vydání:

Jedna "koňská síla" se rovná síle 33 tisíc stopoliber za minutu, to znamená síle, která za minutu zvedne závaží 33 tisíc liber do výšky jedné (anglické) stopy nebo závaží jedné libry do výšky 33 tisíc stop. Toto je ta výše míněná koňská síla. V běžném obchodním jazyce a sem tam i v citátech v této knize se však u téhož stroje rozlišuje mezi "nominálním" a "obchodním" či "indikovaným" výkonem v koňských silách. Ten starý či nominální výkon v koňských silách se počítá pouze na základě zdvihu pístu a průměru válce, tlak páry a rychlost pohybu pístu se vůbec nezohledňuje. To znamená, že fakticky říká: Tento stroj má řekněme 50 koňských sil tehdy, když je provozován s tím samým slabým tlakem páry a nízkou rychlostí pístu, jako v dobách Boultona a Watta. Rychlost pístu a tlak páry se však od těch dob enormně zvýšil. Aby bylo možno u nějakého stroje měřit skutečný výkon, tak byl vynalezen indikátor, který ukazuje tlak páry. Rychlost pístu se dá zjistit velice snadno. Takto se u stroje měří "indikovaný" či "komerční" výkon v koňských silách pomocí matematického výrazu, který současně zohledňuje průměr válce, výšku zdvihu pístu, rychlost pístu a tlak páry, a tím ukazuje, kolikrát ten stroj skutečně za minutu vykoná 33 tisíc stopoliber. Jedna nominální koňská síla proto ve skutečnosti může vykonávat tři, čtyři i pět indikovaných, nebo-li skutečných, koňských sil. Tolik k vysvětlení různých pozdějších citátů. [zpět](#)

(110) Ten čtenář, který je uchvácen kapitalistickými představami, zde přirozeně postrádá "úrok", který ten stroj, *pro rata** své kapitálové hodnotě, k výrobku přidává. Snadno však nahlédneme, že stroj - protože stejně jako kterákoli jiná část konstantního kapitálu nevytváří hodnotu - ani nemůže přidat žádnou takovou pod názvem "úrok". Dále je jasné, že zde, kde se jedná o vytváření nadhodnoty, nemůžeme žádnou její část pod názvem "úrok" a priori předpokládat. Kapitalistický způsob účtování, který se *prima facie** jeví jako absurdní a odporující zákonům tvorby hodnoty, bude vysvětlen ve třetí knize tohoto spisu. [zpět](#)

(111) Tato část hodnoty, kterou přidává stroj, klesá absolutně i relativně tam, kde stroj ruší koně a vůbec pracovní zvířata, která se používají jen jako hybná síla a nikoli jako stroje na látkovou výměnu.

Mimochodem, Descartes* se ve své definici zvířete jako pouhého stroje, dívá do očí období manufaktur, ve srovnání se středověkem, ve kterém bylo zvíře pomocníkem člověka, jako později znova panu von Hallerovi v jeho "Restauration der Staatswissenschaften". To, že Descartes stejně jako Bacon* považoval změněnou formu výroby a praktické ovládnutí přírody člověkem za výsledek změněné metody myšlení, ukazuje jeho "Discours de la Méthode", kde kromě jiného říká:

"Je možné" (metodou, kterou on zavedl do filosofie) "dojít k poznání, která jsou pro život velmi užitečná a místo té spekulativní filosofie, která se učí na školách, nalézt praktickou filosofii, pomocí které můžeme síly a účinky ohně, vody, vzduchu, hvězd a všech ostatních okolních těles - tím, že je budeme znát stejně přesně, jako různá zaměstnání našich řemeslníků - použít také ke všem těm užitečným účelům, pro které jsou vhodné, a která nás tak učiní mistry a majiteli přírody", a tak "přispěje ke zdokonalení lidského života."

V předmluvě ke spisu "Discourses upon Trade", který napsal Sir Dudley North* v roce 1691, se říká, že Descartova metoda použitá v politické ekonomii začala tuto osvobozovat od starých bájí a pověřivých představ o penězích, obchodu, atd. V průměru se však angličtí ekonomové dřívějších dob připojují k Baconovi a Hobbesovi* jako ke svým filosofům, zatímco později se stal "filosofem" κατ' ἐξοχήν politické ekonomie pro Anglii, Francii a Itálii Locke.* [zpět](#)

(112) Podle výroční zprávy obchodní komory v Essenu (z října 1863) Kruppova továrna na lití oceli v roce 1862 vyrobila prostřednictvím 161 tavících, žhavicích a cementovacích pecí, 32 parních strojů (v roce 1800 by to byl přibližně počet všech parních strojů používaných v Manchesteru) a 14 parních bucharů, které dohromady představují 1,236 koňských sil, 49 kovářských výhní, 203 obráběcích strojů a okolo dvou tisíc čtyř set pracovníků - 13 miliónů liber lité oceli.

Zde na jednu koňskou sílu nepřipadají ani dva pracovníci. [zpět](#)

(113) Babbage spočítal, že na Jávě se k bavlně přidá 117% hodnoty skoro pouze prostřednictvím spřádací práce. V té samé době (1832) obnášela celková hodnota bavlny přidaná ke strojům a práci při jemném spřádání přibližně 33 procent nad hodnotu suroviny.

("On the Economy of Machinery", strana 165, 166) [zpět](#)

(114) Při strojním tisku se kromě toho šetří i barva. [zpět](#)

(115) Srovnej s "Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 17. dubna 1860 [zpět](#)

(116) "Tito němí činitelé" (stroje) "jsou vždy výsledkem mnohem méně práce než ti, které vyhánějí, a to i tehdy, když mají stejnou peněžní hodnotu."

(Ricardo, v uvedeném strana 40) [zpět](#)

(116a) Poznámka k druhému vydání:

V komunistické společnosti by proto stroje hrály zcela jinou úlohu než ve společnosti měšťácké. [zpět](#)

(117) "Ti, kdo tu práci používali, nechtěli do služby zbytečně nabírat dvě směny dětí mladších třinácti let... Jedna skupina továrníků - spřádači vlněné příze - dnes používá děti mladší třinácti let - to znamená "půlčasáky" - skutečně jen zřídka. Zavedli nové i vylepšené stroje různých druhů, kvůli kterým se používání dětí" (to znamená mladších třinácti let) "stalo zcela nadbytečným; jako příklad uvedu pracovní proces, při kterém se na stávající stroje připojí aparát zvaný nandavač, pomocí kterého může jedna mladistvá osoba" (starší třinácti let) "vykonat práci šesti nebo čtyř půlčasáků, vždy podle typu každého stroje... Ten půlčasový systém" stimuloval "vynalezení nandavače."

(Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1858, strana 42, 43) [zpět](#)

(118) "Stroje ... nemohou být často používány, dokud práce" (tím míní mzdy) "nestoupne v ceně."

(Ricardo, v uvedeném strana 479) [zpět](#)

(119) Viz "Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863" [zpět](#)

(120) Dr. Edward Smith byl během bavlňářské krize, která provázela americkou Občanskou válku, anglickou vládou poslán do Lancashire, Cheshire atd., aby podal zprávu o zdravotním stavu bavlnářských pracovníků. Ve své zprávě kromě jiného říká:

Pokud odhlédneme od uniknutí z atmosféry továrny, tak má krize z hygienického hlediska mnoho dalších výhod. Ženy pracovníků mají nyní čas na to, aby se staraly o své děti, místo toho, aby je trávily pomocí Godfrey's Cordial (jednoho opiátu). Nyní mají čas na to, aby se naučily vařit. Naneštěstí toto kuchařské umění získaly v okamžiku, kdy není co vařit. Na tom však vidíme, jak si kapitál kvůli své expanzi uzurpoval práci potřebnou v domácnosti rodiny. Krize byla také využita k tomu, aby se dcery pracovníků ve školách naučily šít. K tomu, aby se děvčata, která spřádají pro celý svět, naučila šít, byla zapotřebí revoluce v Americe a světová krize! [zpět](#)

(121) "Počty pracovníků se velmi zvýšily, protože se mužská práce stále více nahrazuje prací ženskou - a především - práce dospělých prací dětskou. Tři dívky ve věku 13 let se mzdou od šesti do osmi šilinků týdně nahradily dospělého muže se mzdou 18 až 45 šilinků."

(Th. de Quincey, [*](#) "The Logic of Political Economy", Londýn 1844, poznámka na straně 147)

Protože jisté funkce rodiny, například hlídání, kojení, atd. nemohou být zcela potlačeny, tak ty matky, které si kapitál zkonfiskoval, musejí sehnat nějakou náhradu. Ty práce, které jsou zapotřebí pro rodinnou spotřebu, jako šití, vyspravování, atd. musejí být nahrazeny nákupem hotových zboží. Ten snížený výdej práce v domácnosti tedy odpovídá zvýšenému vydávání peněz. Produkční náklady na pracující rodinu proto rostou a vyrovnávají ten zvýšený příjem. Stává se, že se ekonomičnost a účelnost při používání a pořizování životních prostředků stává nemožnou. O těchto skutečnostech, které oficiální politická ekonomie tají, lze najít bohatý materiál ve Zprávách továrních inspektorů, Komise pro zaměstnávání dětí a také ve Zprávách o veřejném zdraví. [zpět](#)

(122) V kontrastu k té významné skutečnosti, že omezení ženské a dětské práce v anglických továrnách bylo na kapitálu vydobyto dospělými mužskými pracovníky, v nejnovějších zprávách Komise pro zaměstnávání dětí stále ještě ve vztahu k čachrování s dětmi nacházíme u rodičů opravdu pobuřující rysy, které připomínají obchodování s otroky. Kapitalističtí farizejové však, jak můžeme v těch Zprávách vidět, tuto bestialitu, kterou sami stvořili a kterou udržují a využívají, strhávají, ačkoli ji jindy křtí na "svobodu práce".

"Práce malých dětí byla přizvána na pomoc ... aby pracovaly dokonce na svůj každodenní chléb. Bez síly k tomu, aby vydržely takovou neúměrnou námahu, bez poučení, jak žít svůj budoucí život, byly hozeny do situace, která je fyzicky i morálně zkažená. Jeden židovský historik o zničení Jeruzaléma Titem poznamenal, že to nebyl žádný div, že to město mělo být zničeno, když nelidská matka obětovala vlastního potomka, aby ukojila svůj neutišitelný hlad."

("Public Economy Concentrated." Carlisle, 1833, strana 66) [zpět](#)

(123) A. Redgrave ve "Zprávě továrních inspektorů ke 31. říjnu 1858", strana 40, 41 [zpět](#)

(124) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", Londýn 1866, strana 81, bod 31.

Ten mydlářský průmysl z Bethnal Green je nyní skoro zrušen - Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání [zpět](#)

(125) "Komise pro zaměstnávání dětí, III. zpráva", Londýn 1864, strana 53, bod 15 [zpět](#)

(126) v uvedeném, "Pátá zpráva", strana XXII, bod 137 [zpět](#)

(127) "Sixth Report on Public Health", Londýn 1864, strana 34 [zpět](#)

(128) "Ono" (vyšetřování v roce 1861) "... ostatně ukázalo, že zatímco malé děti, za popsanych okolností, při zanedbávání a špatném zacházení, které s sebou nese zaměstnávání jejich matek, hynou, tak se matky svým potomkům ve znepokojující míře odcizují - jejich smrt je obvykle příliš netrápí a občas ... činí přímá opatření, aby ji zajistily."

(v uvedeném) [zpět](#)

(129) v uvedeném strana 454 [zpět](#)

(130) v uvedeném strana 454-462.

"Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England." [zpět](#)

(131) v uvedeném strana 35 a strany 455, 456 [zpět](#)

(132) v uvedeném strana 456 [zpět](#)

(133) Podobně jako v anglických továrních okresech se i v těch zemědělských mezi dospělými pracovníky, muži i ženami, spotřeba opia každým dnem zvětšuje.

"Zvýšení prodeje opiátů ... je velkým záměrem několika podnikavých velkoobchodníků. Drogisté považují opiáty za to nejprodejnější zboží."

(v uvedeném strana 459)

Kojenci, kteří dostávají opiáty, "zakrněli do malých starých lidiček nebo do malých opiček". (v uvedeném strana 460)

Tady vidíme, jak se Indie a Čína na Anglii mstí. [zpět](#)

(134) v uvedeném strana 37 [zpět](#)

(135) "Reports of Inspectors of Factories for 31st October 1862", strana 59.

Tento tovární inspektor byl dříve lékařem. [zpět](#)

(136) Leonard Horner ve "Zprávách továrních inspektorů ke 30. dubnu 1857", strana 17 [zpět](#)

(137) Leonard Horner ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1855", strana 18, 19 [zpět](#)

(138) Sir John Kincaid ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1858", strana 31, 32 [zpět](#)

(139) Leonard Horner ve "Zprávách továrních inspektorů ke 30. dubnu 1857", strana 17, 18 [zpět](#)

(140) Sir John Kincaid ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 66 [zpět](#)

(141) A. Redgrave ve "Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1857", strana 41-43

V těch odvětvích anglického průmyslu, kde již dlouho účinkuje ten vlastní Tovární zákon (nikoli ten v textu zmíněný Zákon o tiskárnách), byly překážky vůči Výchovným podmínkám v posledních letech do jisté míry překonány. V těch odvětvích průmyslu, které Továrnímu zákonu podrobeny nejsou, ještě panují názory sklářského továrníka J. Geddesa, o kterých nás poučil vyšetřující komisař White:

"Jak vidím, tak je to větší množství vzdělání, které si část pracující třídy za poslední roky užívá, příčinou zla. Je nebezpečné, protože je činí nezávislémi."

("Komise pro zaměstnávání dětí, IV. Zpráva", Londýn 1865, strana 253) [zpět](#)

(142) "Pan E. - továrník - mě poučil, že u svých mechanických tkalcovských stavů zaměstnává výhradně ženy; dává přednost vdaným ženám, zvláště těm, které mají doma rodinu, která na nich závisí; tyto jsou mnohem pozornější a učenlivější než ty neprovdané, a aby obstaraly nutné životní prostředky, tak jsou nuceny k nejzazšímu vypětí sil. Takto se ctnost vlastní ženské povaze obrací k její škodě - takto je vše citlivé a jemné z jejich povahy učiněno zdrojem jejich poddanství a utrpení."

("Desetihodinový tovární zákon. Řeč lorda Ashleyho,* 15. březen", Londýn 1844, strana 20) [zpět](#)

(143) "Od té doby, co došlo k všeobecnému zavedení strojní výroby, jsou na lidskou přirozenost kladeny nároky, které dalece překračují průměrné schopnosti."

(Robert Owen,* "Observations on the effects of the manufacturing system", druhé vydání, Londýn 1817, strana 16) [zpět](#)

(144) Angličané, kteří rádi považují první empirickou formu projevu nějaké věci za její podstatu, v tom velkém herodovském* loupení dětí, které kapitál v počátcích továrního systému prováděl v chudobincích a sirotčincích, a kterým si opatřil lidský materiál bez jakékoli vůle, často spatřují důvod dlouhé pracovní doby v továrnách. Tak například Fielden, který byl sám anglickým továrníkem:

"Je jasné, že ta dlouhá pracovní doba byla způsobena tou okolností, že byl z různých částí země získán tak velký počet opuštěných dětí, že zaměstnavatelé byli na pracovnících nezávislí a jakmile jednou ten zvyk pomocí toho chudinského materiálu, který takto získali, zavedli, tak už ho mohli snadněji vnutit i svým sousedům."

(J. Fielden, "The Curse of the Factory System", Londýn 1836, strana 11)

Tovární inspektor Saunders ve zprávě z roku 1844 říká o ženské práci:

"Mezi pracovníci existují ženy, které jsou zaměstnány mnoho týdnů za sebou, s výjimkou několika dnů, od šesti ráno do dvanácti večer, a mají méně než dvě hodiny volna na jídlo, takže jim pět dnů v týdnu z dvaceti čtyř zůstává pouze šest hodin na to, aby šly domů a spočinuly v posteli." [zpět](#)

(145) "... poškození jemných pohyblivých částí kovového mechanismu nečinností."

(Ure, v uvedeném strana 281) [zpět](#)

(146) Ten "Manchester Spinner" (z vydání "Times" 26. listopadu 1862), o kterém jsme se už dříve zmínili, k tomuto říká:

"Ty" (konkrétně srážky za opotřebení strojů) "tedy existují proto, aby pokryly ztráty, které stále vznikají překonáním ještě neopotřebovaných strojů stroji novými, které mají lepší konstrukci." [zpět](#)

(147) "Byl učiněn hrubý odhad, že první kus nově vynalezeného stroje stojí asi pětkrát více než konstrukce stroje druhého."

(Babbage, v uvedeném strana 349) [zpět](#)

(148) "Za posledních několik let byla učiněna natolik významná a početná zlepšení ve výrobě tylu, že dobře udržovaný stroj o původní ceně 1200 liber šterlinku byl o několik let později prodán za 60 liber ... Zlepšení přicházela tak rychle, že nedokončené stroje zůstávaly v rukou svých výrobců, protože už kvůli novým vynálezům zastaraly."

V tomto bouřlivém období proto výrobci tylu natáhli původní osmihodinovou pracovní dobu se zdvojnásobenými počty pracovníků až na 24 hodin.

(v uvedeném strana 233) [zpět](#)

(149) "Rozumí se samo sebou, že s přílivy a odlivy na trhu a s měnícím se růstem a poklesem poptávky se stále vracejí ty příležitosti, kdy může továrník použít dodatečný obíhající kapitál bez toho, aby použil dodatečný fixní kapitál ... jestliže mohou být dodatečná množství surovin zpracována bez dodatečných výdajů na budovy a stroje."

(R. Torrens,* "On Wages and Combination", Londýn 1834, strana 64) [zpět](#)

(150) Ta okolnost, kterou jsme v textu zmínili, byla uvedena jen kvůli celistvosti, protože míru zisku, to znamená poměr nadhodnoty vůči zálohovanému celkovému kapitálu, rozeberu až ve Třetí knize. [zpět](#)

(151) "When a labourer", said Mr. Ashworth, "lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100.000 pounds."

(Senior, "Letters on the Factory Act", Londýn 1837, strana 14) [zpět](#)

(152) "Ta velká převaha fixního kapitálu vůči obíhajícímu kapitálu ... činí dlouhou pracovní dobu žádoucí."

S rostoucím rozsahem strojní výroby atd. "je popud k prodlužování pracovní doby větší, protože je to jediný prostředek, jak velká množství fixního kapitálu učinit ziskovými".

(v uvedeném strana 11-14)

"U továrny existují různé náklady, které zůstávají konstantní, ať už továrna pracuje delší nebo kratší dobu, například nájemné za budovy, místní a všeobecné daně, protipožární pojištění, mzdy různých trvalých pracovníků, zhoršování stavu strojů vedle různých jiných nákladů, jejichž poměr vůči zisku se zvětšuje, když se rozsah výroby zmenšuje."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 19) [zpět](#)

(153) Proč si tento vnitřní protiklad jednotlivý kapitalista, a proto také politická ekonomie, která je uvězněna v jeho názorech, neuvědomí, uvidíme až v prvních oddílech Třetí knihy. [zpět](#)

(154) Jednou z největších zásluh Ricarda je, že strojní výrobu nepovažoval jen za prostředek k výrobě zboží, nýbrž také za prostředek k výrobě "redundant population" (přebytečného obyvatelstva). [zpět](#)

(155) F. Biese, "Die Philosophie des Aristoteles", druhý svazek, Berlín 1842, strana 408 [zpět](#)

(156) Uvádím zde překlad té básně, protože stejně jako ty dřívější citáty o dělbě práce vystihuje onen rozdíl mezi moderním a antickým pohledem na svět:

"Ušetři ruce od mletí, ó mlynářko, nechť sladce spí!
Kohout vám zdarma hlásí ráno!
Místo dívek poslala bohyně nymfy do práce
a ony již lehce roztácejí kola,
aby se rozběhly osy a loukotě,
aby se točil těžký kámen.
Žijme jako naši otcové
a bez práce se radujeme z darů,
které nám bohyně posílá."

(překlad německého překladu z řečtiny) [zpět](#)

(157) Ony vůbec existují přirozené rozdíly mezi intenzitami práce v různých výrobních odvětvích. Tyto se zčásti vzájemně vyrovnávají, jak již ukázal Adam Smith, prostřednictvím okolností, které jsou každému druhu práce vlastní. Pracovní doba je však i v tomto případě mírou hodnoty, pokud jsou trvání práce a stupeň její intenzity dvěma protichůdnými a vzájemně se vylučujícími vyjádřeními jednoho a téhož množství práce. [zpět](#)

(158) Zejména prostřednictvím kusové mzdy. Tuto formu mzdy rozebereme v [šestém oddílu](#). [zpět](#)

(159) Viz "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865". [zpět](#)

(160) "Zprávy továrních inspektorů za rok 1844 a čtvrtletí končící 30. dubnem 1845", strana 20, 21 [zpět](#)

(161) v uvedeném strana 19

Protože kusová mzda zůstávala stále stejná, tak výše týdenní mzdy závisela na množství výrobků. [zpět](#)

(162) v uvedeném strana 20 [zpět](#)

(163) v uvedeném strana 21

Při výše zmíněných experimentech hrál významnou roli morální prvek. Pracovníci továrnímu inspektoru vysvětlovali: "Pracujeme s uvědoměním. Odměnu máme stále před sebou v podobě dřívějšího odchodu domů. Celá továrna je plná ducha aktivity a dobré nálady, od nejmladšího kusaře k nejstaršímu pracovníku. Jeden druhému můžeme velmi pomoci." [zpět](#)

(164) John Fielden, v uvedeném strana 32 [zpět](#)

(165) Lord Ashley, v uvedeném na stranách 6-9 [zpět](#)

(166) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1845", strana 20 [zpět](#)

(167) v uvedeném strana 22 [zpět](#)

(168) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 62 [zpět](#)

(169) Toto se změnilo v "Parliamentary Return" v roce 1862. Místo toho [nominálního](#) se začíná udávat skutečný výkon moderních parních strojů a vodních kol. Také zdvojovací vřetena už nejsou směřována s vlastními spřádacími vřeteny (jak tomu bylo ve statistikách z let 1839, 1850 a 1856); dále u továren na zpracování vlny byly připojeny počty česacích strojů, zpracování juty a konopí bylo odděleno od zpracování lnu, a konečně poprvé byly do statistik zahrnuty pletárny punčoch. [zpět](#)

(170) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 14, 20 [zpět](#)

(171) v uvedeném strana 14, 15 [zpět](#)

(172) v uvedeném strana 20 [zpět](#)

(173) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1858", strana 10.
Srovnej se "Zprávami továrních inspektorů ke 30. dubnu 1860", strana 30. [zpět](#)

(174) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 100, 103, 129, 130 [zpět](#)

(175) S moderními parními tkalcovskými stavy nyní tkadlec za šedesát hodin týdně vyrobí na dvou stavech 26 kusů určitého druhu dané délky a šířky, přičemž na starém parním stavu mohl vyrobiť jen 4. Náklady na utkání jednoho takového kusu už na začátku padesátých let klesly ze dvou šilinků a devíti pencí na pět a jednu osminu pence.

Dodatek ke druhému vydání:

"Před třiceti lety" (1841) "byl od jednoho spřádače bavlny se třemi pomocníky požadován pouze dozor jednoho páru mule, na kterém bylo 300 až 324 vřeten. Nyní" (konec roku 1871) "má s pěti pomocníky dohlížet ma mule, které mají 2,200 vřeten a vyrábějí nejméně sedmkrát více příze než v roce 1841."
(Alexander Redgrave, tovární inspektor v "Journal of the Society of Arts", 5. leden 1872) [zpět](#)

(176) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1861", strana 25, 26 [zpět](#)

(177) Nyní (1867) mezi továrními pracovníky v Lancashire začala agitace za osmihodinový pracovní den. [zpět](#)

(178) Několik následujících čísel ukazuje pokrok vlastních továren ve Spojeném království od roku 1848:

<i>Export: množství</i>				
	1848	1851	1860	1865
BAVLNA				
bavlněná příze (libry)	135,831,162	143,966,106	197,343,655	103,751,455
šicí nitě (libry)	-	4,392,176	6,297,554	4,648,611
bavlněné tkaniny (yardy)	1,091,373,930	1,543,161,789	2,776,218,427	2,015,237,851
LEN A KONOPI				
příze (libry)	11,722,182	18,841,326	31,210,612	36,777,334
tkaniny (yardy)	88,901,519	129,106,753	143,996,773	247,012,329
HEDVÁBÍ				
příze (libry)	(1846) 466,825	462,513	897,402	812,589
tkaniny (yardy)	-	(libry) 1,181,455	(libry) 1,307,293	2,869,837
VLNA				
vlněná a česaná příze (libry)	-	14,670,880	27,533,968	31,669,267
tkaniny (yardy)	-	151,231,153	190,371,537	278,837,418

<i>Export: hodnota (v librách šterlinku)</i>				
	1848	1851	1860	1865
BAVLNA				
příze	5,927,831	6,634,026	9,870,875	10,351,049
tkaniny	16,753,369	23,454,810	42,141,505	46,903,796
LEN A KONOPI				
příze	493,449	951,426	1,801,272	2,505,497
tkaniny	2,802,789	4,107,396	4,804,803	9,155,358
HEDVÁBÍ				
příze	77,789	196,380	826,107	768,064
tkaniny	-	1,130,398	1,587,303	1,409,221

VLNA				
příze	776,975	1,484,544	3,843,450	5,424,047
tkaniny	5,733,828	8,377,183	12,156,998	20,102,259

(viz modré knihy: "Výtah ze statistik Spojeného království", číslo 8 a 13, Londýn 1861 a 1866)

V Lancashire se mezi roky 1839 a 1850 zvýšil počet továren jen o čtyři procenta, mezi roky 1850 a 1856 o devatenáct procent, mezi roky 1856 a 1862 o třicet tři procent, počet zaměstnaných osob se v obou jedenáctiletých obdobích absolutně zvýšil, relativně však poklesl. Srovnej se "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 63.

V Lancashire převládá zpracování bavlny. To, jaký poměrný prostor však zaujímá v celkové výrobě příze a tkanin, vidíme z toho, že na něj samotné ze všech továren stejného druhu v Anglii, Walesu, Skotsku a Irsku připadá 45,2%, ze všech včetně 83,3%, ze všech parních stavů 81,4%, ze všech koňských sil, které dávají stavy do pohybu 72,6% a z celkového počtu zaměstnaných osob 58,2%.

(v uvedeném strana 62, 73) [zpět](#)

4. Továrna

Na začátku této kapitoly jsme rozebrali tělo továrny, jednotlivé členy strojní soustavy. Pak jsme viděli, jak stroje prostřednictvím přivlastnění si ženské a dětské práce rozmnožily lidský materiál pro vytěžování, jak si nemírným prodloužením pracovního dne pro sebe zabraly celou dobu života pracovníka, a konečně, jak jejich pokrok, který umožňuje za stále kratší a kratší dobu dodávat ohromné a zvětšující se množství výrobků, slouží jako systematický prostředek k tomu, aby se v každém okamžiku dalo do pohybu více práce, nebo-li aby se pracovní síla vytěžovala stále intenzivněji. Nyní obrátíme svou pozornost k továrně jako k celku, a sice k její nejrozvinutější formě.

Doktor Ure* - Pindaros* automatické továrny - ji na jedné straně popisuje jako

"Spolupráci různých tříd pracovníků, dospělých i nedospělých, kteří se zručností a pílí dohlížejí na soustavu výrobních strojů, která je ústřední silou (prvotním motorem) nepřetržitě uváděna v činnost",

na druhé straně pak jako

"ohromný automat složený z nesmírného počtu orgánů, jak mechanických, tak nadaných vědomím, které účinkují v souladu a bez přerušení, aby vyrobily jeden a týž předmět, a všechny tyto orgány jsou podřízeny jediné hybné síle, která je sama od sebe dává do pohybu".

Tato dvě vyjádření však v žádném případě nejsou totožná. V tom prvním se sloučený celkový pracovník, nebo-li společenské pracovní těleso, ukazuje jako konající subjekt a mechanický automat jako objekt; v tom druhém je sám ten automat subjektem a pracovníci jsou k němu přiřazeni jen jako orgány nadané vědomím vedle orgánů, které vědomí nemají, a společně jsou podřízeny ústřední hybné síle. To první vyjádření platí o každém možném používání strojů ve velkém, to druhé charakterizuje kapitalistické používání strojů, a proto také moderní tovární soustavu. Ure proto také rád ukazuje, že ten ústřední stroj, ze kterého vychází pohyb, je nejen automatem, nýbrž i autokratem.

"Dobročinná síla páry v těchto velkých dílnách kolem sebe soustřeďuje myriády poddaných." (179)

Společně s pracovním nástrojem přechází z pracovníka na stroj také virtuozyta při vedení nástroje. Účinnost nástroje se emancipuje od omezení daných lidskou pracovní silou. Tím se ruší technický základ, na kterém spočívá dělba práce v manufaktuře. Na místo hierarchie speciálních pracovníků, která ji charakterizuje, proto v automatické továrně nastupuje tendence zarovnání či nivelizace pracovníků, kteří mají dělat pomocníky strojům, (180) na místo uměle vytvořených rozdílů mezi dílčími pracovníky nastupují převážně přirozené rozdíly ve stáří a pohlaví.

Pokud se v automatické továrně znova objevuje dělba práce, tak jde především o rozdělení pracovníků mezi specializované stroje a množství pracovníků, kteří však netvoří žádné členité skupiny, mezi různá oddělení továrny, kde pracují na obráběcích strojích stejného druhu seřazených jeden vedle druhého, mezi nimi tedy existuje jen jednoduchá spolupráce. Členitá skupina manufaktury je nahrazena spojením hlavního pracovníka s několika pomocníky. Ten podstatný předěl je veden mezi pracovníky, kteří jsou skutečně zaměstnání na obráběcích strojích (k tomu je třeba připočítat několik pracovníků, kteří dohlížejí na, respektive zásobují, hybný stroj), a pouhými podavači (skoro výhradně dětmi) tohoto strojního pracovníka. Mezi podavače se počítají více méně všichni "feeders" (kteří strojům pouze podávají pracovní látku). Vedle těchto hlavních tříd existuje také co do počtu nevýznamný personál, který je zaměstnán kontrolou celého strojního vybavení a jeho neustálými opravami, jako jsou inženýři, mechanici, truhláři, a další. To je vyšší třída pracovníků, částečně vědecky vzdělaná, částečně řemeslná, mimo okruh továrních pracovníků, ke kterým je pouze přidávána. (181) Tato dělba práce je ryze technická.

Práce na stroji vyžaduje, aby byl pracovník zaškolen již v mládí, aby se svůj vlastní pohyb naučil přizpůsobit stejnoměrnému souvislému pohybu automatu. Pokud je celé strojní vybavení tvořeno soustavou rozličných, současně účinkujících a zkombinovaných strojů, tak spolupráce, která na této soustavě spočívá, také vyžaduje rozdělení pracovníků do rozmanitých skupin podle rozmanitých strojů.

Strojní provoz však ruší nutnost upevňování tohoto rozdělení manufakturním způsobem, to je prostřednictvím stálého nasazování téhož pracovníka na tutéž funkci. (182) Protože celkový pohyb továrny nevychází z pracovníka, nýbrž ze stroje, tak se může stálá výměna osob konat bez přerušení pracovního procesu. Nejzákladnějším důkazem je zde práce na směny, kterou továrníci zavedli během své revolty mezi lety 1848-1850. A konečně, ta rychlost, s jakou se práci na stroji mladí lidé naučí, stejně tak odstraňuje nutnost vychovávat zvláštní třídu pracovníků výlučně pro práci na strojích. (183) Úkony pouhého podávání jsou však v továrně z části nahraditelné stroji, (184) z části umožňují rychlejší a častější výměnu osob zatížených touto dřinou.

Ačkoli nyní stroje ten starý systém dělby práce technicky házejí do starého železa, tak ho továrna ze začátku s sebou vláčí jako manufakturní zvyky a tradice, aby ho poté kapitál systematicky znovu vytvořil a upevnil jako prostředek k vykořisťování pracovní síly v ještě odpornější formě. Z doživotní specializace vedení dílčího nástroje se stává doživotní specializace služby dílčímu stroji. Stroje jsou zneužívány k tomu, aby pracovníka již od dětských let proměnily na součástku dílčího stroje. (185) Nejen že se tak sníží náklady nutné na jeho vlastní reprodukci, nýbrž se také zároveň zpečetí jeho bezmocná závislost na celé továrně - tedy na kapitalistovi. Zde, stejně jako všude jinde, musíme rozlišovat mezi zvýšenou produktivitou, která vzniká v důsledku rozvoje společenského výrobního procesu, a zvýšenou produktivitou, která vzniká v důsledku jeho kapitalistického vytěžování.

V manufaktuře a řemeslné dílně nástroje slouží pracovníkovi, v továrně pracovník slouží stroji. V manufaktuře pohyb pracovního prostředku vychází z pracovníka, v továrně musí pracovník tento pohyb následovat. V manufaktuře pracovníci tvoří členy živoucího mechanismu. V továrně existuje mrtvý mechanismus nezávisle na nich a oni jsou do něj vtěleni jako živoucí přídavek.

"Koloběh nekonečné bídné dřiny a lopoty, kdy se stále znova provádí tentýž mechanický proces, je sisyfovskou prací, jejíž břemeno, jako ten balvan, stále padá na utahaného pracovníka." (186)

Během práce na stroji nervová soustava nanejvýš zabírá a potlačuje mnohostrannou hru svalů, a bere si veškerou volnou tělesnou a duševní činnost. (187) Dokonce i ulehčování práce se stává prostředkem trýznění tím, že stroj pracovníka neosvobozuje od práce, nýbrž jeho práci zbavuje obsahu. Pro každou kapitalistickou výrobu - pokud tato není jen pracovním procesem, nýbrž také zároveň procesem zhodnocování kapitálu - je typické, že to není pracovník, kdo používá pracovní podmínky, nýbrž obráceně, jsou to pracovní podmínky, které používají pracovníka, ale až se stroji tento obrat dostává technicky hmatatelné uskutečnění. Tím, že se pracovní prostředek proměnil na automat, vystupuje během pracovního procesu vůči pracovníkovi jako kapitál, jako mrtvá práce, která ovládá a vysává živou pracovní sílu. Odloučení duševních možností výrobního procesu od ruční práce a jejich proměna na moc kapitálu nad prací je, jak jsme již dříve naznačili, dokonáno ve velkém průmyslu, který je postaven na základě strojní výroby. Zvláštní zručnost jednotlivého odcizeného strojního pracovníka jako drobná zbytečnost mizí vedle vědy, obrovských přírodních sil a společenské masové práce, které jsou vtěleny do strojní soustavy a které prostřednictvím ní tvoří moc "pána" (master). Tento pán, v jehož mozku jsou stroje a jeho monopol na ně spolu srostlé, proto v případě kolizí na "ruce" pohrdavě volá:

"Tovární dělníci by si měli dobře uvědomit ten fakt, že jejich práce je skutečně nízkým druhem kvalifikované práce a že neexistuje jiná kvalifikace, která by se dala získat snadněji, která by za stejnou kvalitu byla více odměňována či která by se dala získat rychleji a ve větším množství po zaškolení i úplného neznalce... Pánovy stroje ve výrobním podnikání skutečně hrají mnohem důležitější roli než práce a zručnost dělníka, na kterou stačí šest měsíců školení a kterou se snadno naučí i obyčejný pracovník." (188)

Technická podřízenost pracovníka stejnoměrnému chodu pracovního prostředku a vlastní složení pracovního těla z jednotlivců obou pohlaví a nejrůznějších věkových kategorií tvoří kasárenskou disciplínu, ze které se stává hotový tovární režim, a ta dříve zmíněná práce vrchního dozoru, tedy zároveň rozdělení pracovníků na rukodělníky a dohlázele, se plně vyvíjí na vojíny a důstojníky průmyslu.

"Hlavní těžkostí v automatické továrně bylo zavedení nutné disciplíny, aby lidé opustili své nepravdivé pracovní návyky a aby se ztotožnili s neměnnou pravidelností rozsáhlého automatu. Avšak vynalézt a s úspěchem zavést disciplinární kodex, který by odpovídal rychlosti automatické soustavy, to byl podnik hodný Herkula, to bylo ušlechtilé dílo Arkwrighta! I dnes, když už je ta soustava v celé své dokonalosti zorganizována a práce maximálně ulehčena, je skoro nemožné, aby lidé, kteří už vyšli z puberty, byli proměněni na použitelné pracovníky." (189)

Ten tovární kodex, kterým kapitál suverénně formuluje vlastní soukromé zákony a svou samovládu nad svým pracovníkem, bez měšřany tolik oblíbené dělby moci a ještě oblíbenějšího zastupitelského systému, je jen kapitalistickou karikaturou společenské správy pracovního procesu, která je při jeho vyšší úrovni a při používání společných pracovních prostředků, zvláště pak strojů, nutná. Místo biče poháněče otroků nastupuje trestní kniha dohlážitela. Všechny tresty se přirozeně provádějí jako peněžité tresty a srážky ze mzdy, a zákonodárský ostrovtip továrního Lykúrga,* kde je to možné, porušování svých zákonů dělá pro sebe ještě výnosnějším než jejich dodržování. (190)

Poukazujeme zde pouze na materiální podmínky, za kterých se provádí tovární práce. Všechny smyslové orgány jsou rovnoměrně postiženy uměle zvýšenou teplotou, vzduchem nasyceným odpadem ze suroviny, ohlušujícím hlukem, a tak dále, a to odhlížíme od životu nebezpečných hustě nakupených strojů, které s pravidelností ročních období produkují seznamy průmyslových obětí. (190a) Zvyšování ekonomičnosti společenských výrobních prostředků, nejdříve uměle pěstované v tovární soustavě, se v rukou kapitálu stává systematickým loupením životních podmínek pracovníka během práce, loupením prostoru, vzduchu, světla a osobních ochranných prostředků proti okolnostem výrobního procesu, které ohrožují život nebo zdraví, o loupení zařízení, která zvyšují pohodlí pracovníka, už ani nemluvíme. (191) Nazývá Fourier továrny jako "mírnější bagnos"* (192) neprávem?

5. Boj pracovníka se strojem

Boj mezi kapitalistou a námezdním pracovníkem začíná se samotným kapitálovým vztahem. Zuří během celého období manufaktur. (193) Avšak až od zavedení strojů pracovník zápasí se samotným pracovním prostředkem - s materiální existenční formou kapitálu. Proti této určité formě výrobního prostředku se bouří jako proti materiálnímu základu kapitalistického výrobního způsobu.

Během 17. století zažila skoro celá Evropa bouře pracovníků proti takzvaným mlýnům na stuhy (nebo také mlýnům na šňůry), což byl stroj na tkaní stuh a prýmků. (194) Větrná pila, kterou poblíž Londýna kolem roku 1630 postavil jeden Holanďan, podlehl excesům lůzy. V Anglii ještě na začátku 18. století překonávaly vodou poháněné pily jen s obtížemi parlamentem podporovaný odpor lidu. Když Everet v roce 1758 postavil první vodou poháněný stroj na střihání vlny, tak byl sty tisíci lidmi, které připravil o práci, zapálen. Padesát tisíc pracovníků, kteří žili z česání vlny, žádalo parlament o zrušení Arkwrightových mykacích mlýnů a strojů. Masivní ničení strojů v anglických manufakturních okresech během prvních patnácti let 19. století, zvláště v důsledku využívání parních stavů, dalo - pod názvem Hnutí Ludditů - antijakobínské vládě Sidmoutha, Castlereagha a dalších záminku k těm nejreakčnějším násilným krokům. Bylo zapotřebí času a zkušeností, než pracovník začal rozlišovat mezi strojem a jeho kapitalistickým používáním, a než se naučil své útoky vést nikoli proti materiálnímu výrobnímu prostředku, ale proti společenské formě, v jaké byl používán pro vykořisťování. (195)

Boje za lepší mzdu uvnitř manufaktury tu manufakturu předpokládají a v žádném případě nejsou zaměřeny proti její existenci. Pokud někdo bojuje proti vytváření manufaktur, tak jsou to cechovní mistři a privilegovaná města, nikoli námezdní pracovníci. Autoři z období manufaktur proto dělbu práce pojmají převážně jako prostředek, jak pracovníky efektivně nahradit, ne však jak se jich skutečně zbavit. Ten rozdíl je zřejmý. Když například řekneme, že by bylo v Anglii zapotřebí sto miliónů lidí k tomu, aby se na starých kolovratech seřadila ta bavlna, kterou nyní na strojích seřede pět set tisíc lidí, tak to přirozeně neznamená, že stroje zabraly místo těm miliónům lidí, které nikdy neexistovaly. Znamená to pouze, že kdyby měly být spřádací stroje nahrazeny kolovraty, tak by bylo zapotřebí mnoho miliónů pracovníků. Pokud naproti tomu řekneme, že parní stavy v Anglii vyhodily na dlažbu osmdesát tisíc tkalců, tak nemluvíme o existujících strojích, které se musejí nahradit určitým počtem pracovníků, nýbrž o existujícím počtu pracovníků, kteří jsou stroji fakticky nahrazeni a vyhnáni. Během období manufaktur zůstávala základem ruční výroba, byť i rozkládající se. Nové koloniální trhy nemohly být uspokojeny relativně malým počtem městských pracovníků zděděných ze středověku a ty vlastní manufaktury

venkovskému lidu, který byl v důsledku rušení feudalismu vyháněn z půdy, zároveň nabízely nová výrobní odvětví. U dělby práce a spolupráce tehdy vystupovala do popředí jejich pozitivní stránka, neboť zaměstnané pracovníky činily produktivnějšími. (196) Spolupráce a soustředění pracovních prostředků, které byly používány v zemědělství, v rukou menšiny vyvolaly v mnoha zemích dlouho před obdobím velkého průmyslu velké, náhlé a násilné revoluce ve výrobním způsobu, a proto i v životních podmínkách a možnostech zaměstnání venkovského obyvatelstva. Původně se však tento boj odehrává spíše mezi velkými a malými vlastníky půdy než mezi kapitálem a námezdní prací; na druhé straně, pokud jsou pracovníci zatlačováni pracovními prostředky, ovce, koňmi atd., tak zde v první instanci tvoří předpoklad průmyslové revoluce bezprostřední násilné činy. Nejdříve jsou pracovníci vyhnáni z půdy, potom přicházejí ovce. Teprve až velké záboje pozemků, jako v Anglii, vytvářejí pole působnosti pro velké zemědělství. (196a) Tento převrat v zemědělství proto ve svých počátcích vypadal spíše jako politická revoluce.

Ve formě stroje se pracovní prostředek okamžitě stává konkurentem samotného pracovníka. (197) Sebezhodnocování kapitálu prostřednictvím stroje je přímo úměrné počtu pracovníků, jejichž existenční podmínky ničí. Celý systém kapitalistické výroby spočívá v tom, že pracovník svou pracovní sílu prodává jako zboží. Dělb práce tuto pracovní sílu činí jednostrannou pro naprosto konkrétní zručnost ve vedení dílčího nástroje. Jakmile vedení nástroje převezme stroj, tak spolu s užitnou hodnotou pracovní síly zaniká i její hodnota směnná. Ten pracovník se stane neprodejným stejně jako papírové peníze vyřazené z oběhu. Ta část třídy pracovníků, kterou stroje takto proměňují na nadbytečné obyvatelstvo - to znamená už ne bezprostředně nutné pro sebezhodnocování kapitálu - na jedné straně zaniká v nerovném boji staré řemeslné a manufakturní výroby proti výrobě strojní, na druhé straně zaplavuje všechna snadněji dostupná odvětví průmyslu, přeplní pracovní trh a snižuje proto cenu pracovní síly pod její hodnotu. Velkou útechou pro ty ožebračené pracovníky má být to, že jejich útrapy jsou zčásti jen "dočasné" ("a temporary inconvenience"), zčásti pak to, že se stroje celého výrobního pole zmocňují jen pozvolna, čímž se rozsah a intenzita jejich ničivého účinku třísť. Ta první útecha se bije s tou druhou. Kde stroj pozvolna zachvátí nějaké výrobní pole, tam ve vrstvě pracujících, které konkuruje, vytváří chronickou bídu. Tam, kde je ten přechod rychlý, tam účinkuje masově a ostře. Dějiny nemohly předvést děsivější představení, než ten pozvolný zánik anglických ručních tkalců bavlny, který se táhl po několik desetiletí než byl v roce 1838 konečně zpečetěn. Mnoho z nich zemřelo na hladomor, mnoho z nich s celými rodinami dlouho živořilo se dvěma a půl pencemi na den. (198) Ostře naproti tomu zaúčinkovaly anglické bavlnářské stroje ve Východní Indii, jejíž generální guvernér v letech 1834-35 konstatoval:

"Ta bída nemá v historii obchodu obdoby. Indické nížiny se běhlají kostmi tkalců."

Pokud se ovšem ti tkalci s dočasností svých životů smířili, tak jim ty stroje způsobily pouze "dočasné nesnáze". Ostatně, ten "dočasný" účinek strojů je permanentní, protože se neustále chápou nových výrobních odvětví. Ta osamostatněná a odcizená forma, kterou vůbec kapitalistický výrobní způsob pracovním podmínkám a výsledku práce vůči pracovníkovi dává, se tedy se stroji vyvíjí až do dokonalého protikladu. (199) Proto ty brutální vzpoury pracovníků proti pracovním prostředkům přišly až se stroji.

Pracovní prostředek pracovníka zabíjí. Tento přímý protiklad se ovšem projevuje nejhmotatelněji, když nově zavedené stroje konkurují zděděné řemeslné nebo manufakturní výrobě. V rámci samotného velkého průmyslu však pokračující vylepšování strojů a rozvoj automatické soustavy účinkuje analogicky.

"Neustálým cílem zlepšování strojů je snížit ruční práci, nebo-li uzavřít kruh výrobního řetězce továrny tím, že se lidské stroje nahradí železnými." (200) "Využívání síly páry a vody u strojů, které byly doposud poháněny rukama, se každým dnem rozšiřuje... Ta malá vylepšení strojů, která mají za cíl ekonomičtěji využívat hnací sílu, zlepšit výrobek, zvýšit množství výroby za tutéž dobu nebo nahradit dítě, ženu či muže, se dějí stále, a ačkoli zdánlivě nemají velkou váhu, přesto mají závažné důsledky." (201) "Všude, kde nějaký úkon vyžaduje mnoho zručnosti a jistou ruku, se tento co nejrychleji bere z rukou pracovníka, které jsou náchylné na nepravdivost všeho druhu, a pověří se jim zvláštní mechanismus, který je seřízen tak dobře, že na něj může dohlížet i dítě." (202) "U automatické soustavy je talent pracovníka čím dál tím více zatlačován do pozadí." (203) "Zlepšování strojů způsobuje nejen zmenšování počtu zaměstnaných dospělých pracovníků nutných pro dosažení určitého výsledku, nýbrž třídu jednotlivců nahrazuje jinou třídou, zručné nahrazuje méně zručnými, dospělé dětmi, muže ženami. Všechny tyto změny způsobují neustálé kolísání mezd." (204) "Stroje dospělé zaměstnance bez přestání vyhazují z továren." (205)

Ta mimořádná pružnost strojírenství v důsledku nakupené praktické zkušenosti, rozsahu mechanických prostředků, které už byly k dispozici, a neustálého pokroku techniky nám pod tlakem zkráceného pracovního dne ukázaly svůj bojový pochod. Kdo však v roce 1860 - v roce, kdy byl anglický bavlnářský průmysl v zenitu, kdy se rychle zlepšovaly stroje a kdy se v důsledku toho nahrazovala ruční práce - tušil, co vyvolají následující tři roky pod ostruhou americké Občanské války? Z oficiálních údajů anglických továrních inspektorů na toto téma zde postačí jen několik příkladů. Jeden továrník z Manchesteru říká:

"Místo 75 mykacích strojů nyní potřebujeme jen 12, a tyto nám dodávají to samé množství stejné nebo dokonce lepší jakosti... Úspora na mzdách činí 10 liber šterlinku týdně, úspora na odpadu 10 procent."

V jedné přádelně v Manchesteru se

"prostřednictvím zrychleného pohybu a zavedení různých samočinných procesů podařilo odstranit v jednom oddělení čtvrtinu, v jiném přes polovinu pracovního personálu, zatímco česací stroj používaný místo druhého mykacího stroje velmi snížil počet rukou dříve zaměstnaných při mykání."

Jiná spřádací továrna své úspory "rukou" odhaduje na deset procent. Páni Gilmorové - Manchesterští spřádači - říkají:

"Odhadujeme, že v důsledku zavedení nových strojů v našem foukacím oddělení tvoří úspory na počtu rukou a mzdách celou třetinu... přičemž v cívkárně a tahárně máme třetinovou úsporu nákladů a lidí; ve spřádací místnosti máme přibližně třetinovou úsporu nákladů. Ale to není všechno; když jde nyní naše příze ke tkalcům, tak je díky používání nových strojů o tolik lepší, že se z ní vyrobí větší množství tkaniny o vyšší jakosti, než z příze vyráběné starými stroji." [\(206\)](#)

Tovární inspektor A. Redgrave k tomu poznamenává:

"Snižování počtu pracovníků za zvyšování výroby postupuje rychle vpřed; v továrnách na zpracování vlny nedávno začalo nové snižování počtu rukou a nadále trvá; před několika dny mi jeden ředitel školy u Rochdale řekl, že ten velký pokles počtu dívčích škol není způsoben pouze krizí, nýbrž také změnami ve strojním vybavení továren na zpracování vlny, které zapříčinilo průměrně sedmdesátiprocentní snížení počtu zaměstnanců s krátkou pracovní dobou." [\(207\)](#)

Následující tabulka ukazuje celkový výsledek mechanických zlepšení v anglickém průmyslu zpracování bavlny zavedených v důsledku americké Občanské války:

<i>Počet továren</i>	1856	1861	1868
Anglie a Wales	2,046	2,715	2,405
Skotsko	152	163	131
Irsko	12	9	13
Spojené království	2,210	2,887	2,549
<i>Počet parních tkalcovských stavů</i>	1856	1861	1868
Anglie a Wales	275,590	367,125	344,719
Skotsko	21,624	30,110	31,864
Irsko	1,622	1,757	2,746
Spojené království	298,847	399,992	379,329

<i>Počet vřeten</i>	1856	1861	1868
Anglie a Wales	25,818,576	28,352,125	30,478,228
Skotsko	2,041,129	1,915,398	1,397,546
Irsko	150,512	119,944	124,240
Spojené království	28,010,217	30,387,467	32,000,014
<i>Počet zaměstnaných osob</i>	1856	1861	1868
Anglie a Wales	341,170	407,598	357,052
Skotsko	34,698	41,237	39,809
Irsko	3,345	2,734	4,203
Spojené království	379,213	451,569	401,064

Od roku 1861 do roku 1868 tedy zmizelo 338 bavlnářských továren; to znamená, že se lepší a produktivnější stroje soustředily v rukou menšího počtu kapitalistů. Počet parních stavů se snížil o 20,663; jejich výrobek se však současně zvýšil, takže nyní mají vylepšené stavy vyšší výkon než ty staré. A konečně, počet vřeten narostl o 1,612,547, zatímco počet zaměstnaných pracovníků klesl o 50,505. Ta "dočasná" bída, kterou na pracovníky uvalila krize, se tedy rychlým a stálým pokrokem ve strojním vybavení vystupňovala a stala se trvalou.

Stroje však neúčinkují jen jako mocný konkurent, který se stále snaží námezdního pracovníka učinit nadbytečným. Jako síla nepřátelská vůči pracovníkovi jsou kapitálem hlasitě a tendenčně proklamovány a používány. Jsou nejmocnější zbraní na potlačování opakovaných stávek a povstání pracovníků proti samovládě kapitálu. (208) Podle Gaskella byl už parní stroj antagonistou "lidské síly", který kapitalistovi umožňoval, aby rostoucí nároky pracovníků, které začínající tovární soustava hrozily krizí, shodil ze stolu. (209) Od roku 1830 bychom mohli napsat celé dějiny vynálezů, které byly do života uvedeny pouze jako zbraň kapitálu proti vzpourám pracovníků. Vzpomeňme si především na samočinné spřádací mule, protože ty otevřely novou epochu automatických soustav. (210)

Nasmyth,* vynálezce parního bucharu, ve své výpovědi před Komisí pro odbory, podává zprávu o zlepšeních strojů, která zavedl v důsledku rozsáhlé a dlouhé stávky strojních pracovníků v roce 1851:

"Určujícím rysem našich moderních mechanických vylepšení je zavádění samočinných obráběcích strojů. Jediné, co musí nyní strojní pracovník dělat, a co také může zvládnout každý chlapec, už není vlastní práce, nýbrž dozor nad krásnou prací stroje. Celá ta třída pracovníků, závislá na své zručnosti, je nyní odstraněna. Dříve jsem zaměstnával čtyři chlapce na jednoho mechanika. Díky těmto novým mechanickým kombinacím jsem počet dospělých mužů snížil z 1,500 na 750. Důsledkem bylo značné zvýšení mého zisku."

Ure o jednom stroji na barevný potisk v tiskárnách kartounu říká:

"Nakonec se kapitalisté snažili z tohoto nesnesitelného otroctví" (ze smluvních podmínek, které se zaměstnanci uzavřeli) "osvobodit tím, že povolali na pomoc vědu, a brzy opět získali zpět svá legitimní práva, která má hlava nad ostatními částmi těla."

O jednom vynálezu na vybrušování, který byl bezprostřední příčinou stávky, říká:

"Smečka nespokojených, kteří si mysleli, že se opevnili za starými nedobytnými hradbami dělby práce, byla zasažena do slabiny a její obrana byla rozbita moderní mechanickou taktikou. Museli se vydat na milost vítězi."

O vynálezu samočinného mule říká:

"Byl povolán, aby mezi pracujícími třídami znova nastolil pořádek... Tento vynález potvrzuje tu doktrínu, kterou jsme právě představili, že když kapitál do svých služeb vezme vědu, tak dá těm vzpurným rukám vždy zavyučenou." (211)

Ačkoli se Ureův spis objevil v roce 1835, tedy v době ještě poměrně nevyvinuté tovární soustavy, tak zůstává klasickým výrazem ducha továrníka, nejen pro svůj neskrývaný cynismus, nýbrž také pro tu naivitu, se kterou otevřeně vyžvanil ty bezmyšlenkovité rozpory mozku kapitálu. Poté, co například rozvine tu "doktrínu", že kapitál s pomocí vědy, kterou si vzal do služby,

"dá těm vzpurným rukám vždy zavyučenou",
tak se rozhořčuje nad tím,

"že jsou z jisté strany na mechanicko-fyzickou vědu stížnosti, že se tato propůjčuje despotismu bohatých kapitalistů a stává se prostředkem k potlačování chudých tříd".

Potom, co ze široka kázal o tom, jak je pro pracovníky rychlý rozvoj strojů výhodný, je varuje, že svou vzpurností a stávkami tento vývoj urychlují.

"Podobné násilné vzpoury ukazují lidskou krátkozrakost v jejích nejhorších rysech, v rysech člověka, který se stává svým vlastním katem."

O několik stran dříve se naopak dočteme:

"Bez těch ostrých srážek a stávek, které jsou zapříčiněny mylnými názory pracovníků, by se tovární soustava rozvíjela ještě mnohem rychleji a byla by mnohem užitečnější pro všechny zainteresované strany."

Potom zase zvolává:

"Naštěstí pro obyvatelstvo továrních okrsků Velké Británie se mechanická zlepšení uskutečňují jen postupně." "Neprávem si stěžujeme na stroje, že snižují mzdy dospělých tím, že část z nich vyhánějí, čímž kvůli jejich počtu přetéká poptávka po práci. Stroje však zvětšují poptávku po dětské práci a tím *jejich* mzdy zvyšují."

Ten samý utěšitel na druhé straně hájí nízké mzdy dětí tím, že tyto "brání rodičům, aby své děti do továren posílaly příliš brzy". Celá jeho kniha je obhajobou neomezeného pracovního dne a své liberální dušičce připomíná tu temnou dobu středověku, kdy zákony zakazovaly, aby byly děti starší třinácti let dřeň více než 12 hodin denně. To mu nebrání, aby tovární pracovníky vybízel k tomu, aby děkovali Prozřetelnosti, která jim prostřednictvím strojů "nadělila volný čas, aby mohli přemýšlet o svých nesmrtelných zájmech". (212)

6. Teorie kompenzace pracovníků vyháněných stroji

Celá řada měšťáckých ekonomů, jako jsou James Mill,^{*} MacCulloch,^{*} Torrens,^{*} Senior,^{*} J. St. Mill^{*} a další, tvrdí, že všechny ty stroje, které pracovníky vyhánějí, neustále současně a nutně uvolňují kapitál, který tytéž pracovníky zaměstnává. (213)

Představme si, že nějaký kapitalista používá 100 pracovníků, například v manufaktuře na výrobu tapet, jednoho muže za 30 liber šterlinku ročně. Variabilní kapitál, který takto ročně vloží, tedy činí 3,000 liber šterlinku. Padesát pracovníků propustí a těch zbylých padesát zaměstná na strojích, které ho stojí 1,500 liber šterlinku. Pro zjednodušení odhlédneme od budov, uhlí, a tak dále. Předpokládejme dále, že suroviny, které se za rok spotřebují, stojí stejně jako před tím 3,000 liber šterlinku. (214) "Uvolnila" tato metamorfóza nějaký kapitál? Při tom starém způsobu výroby byl celkový vložený kapitál 6,000 liber šterlinku, způlky konstantní, způlky variabilní. Nyní se skládá z konstantního kapitálu 4,500 liber šterlinku (3,000 na suroviny a 1,500 na stroje) a z 1,500 liber šterlinku variabilního kapitálu. Místo jedné poloviny nyní variabilní kapitál, nebo-li ta část kapitálu, která se vtělí do živoucí pracovní síly, z celkového kapitálu tvoří jen čtvrtinu. Místo uvolnění kapitálu se zde koná jeho vázání do formy, ve které se přestává směňovat za pracovní sílu, to znamená, že se variabilní kapitál proměnil na konstantní. Ten kapitál 6,000 liber šterlinku už za jinak stejných okolností nemůže nikdy zaměstnat více než 50 pracovníků. A s každým dalším vylepšením strojů jich zaměstná ještě méně. Kdyby nově zavedené stroje stály méně než kolik činí ta částka za jimi vyhanou pracovní sílu a pracovní nástroje, tedy například místo 1,500 jen 1,000 liber šterlinku, tak by se variabilní kapitál 1,000 liber šterlinku proměnil či navázal na konstantní, zatímco by se uvolnil kapitál 500 liber šterlinku. Ten by pak, pokud bychom předpokládali ty samé roční mzdy, vytvořil fond pro zaměstnávání asi šestnácti pracovníků, zatímco by jich bylo padesát propuštěno, dokonce ještě pro méně než šestnáct, protože část z těch 500 liber šterlinku, které se mají změnit na kapitál, se musí opět proměnit na konstantní kapitál. Do pracovní síly by se tedy mohla vložit jen část.

Předpokládejme také, že zhotovování těch nových strojů zaměstnává velký počet mechaniků - mají snad tito být tou kompenzací za ty na dlažbu vyhozené výrobce tapet? I v tom nejlepším případě jejich zhotovování zaměstnává méně pracovníků, než kolik jich vyžene jejich používání. Ta částka 1,500 liber šterlinku, která představuje jen mzdu propuštěných tapetářů, nyní ve formě strojů představuje:

1. hodnotu výrobních prostředků potřebných pro jejich výrobu,
2. mzdu mechaniků, kteří je zhotovili,
3. nadhodnotu, která připadá na "pána" těch mechaniků.

Dále: jakmile je už stroj zhotoven, tak až do doby po své smrti nemusí být obnoven. Aby se tedy trvale zaměstnal dodatečný počet mechaniků, tak musí jeden tapetářský továrník za druhým stroji vyhánět další pracovníky.

Také tento druh osvobození kapitálu ti apologeti^{*} vskutku neměli na mysli. Měli na mysli životní prostředky těch osvobozených pracovníků. Nemůžeme popřít, že například ve výše uvedeném případě ty stroje nejen osvobodí padesát pracovníků a tím je učiní "disponibilními", nýbrž zároveň ruší jejich souvislost s životními prostředky v hodnotě 1,500 liber šterlinku a tyto životní prostředky takto "osvobodí". Ta prostá a v žádném případě nová skutečnost, že stroje pracovníka osvobozují od životních prostředků, zní tedy ekonomicky tak, že stroje osvobozují životní prostředky pro pracovníka, nebo-li proměňují je na kapitál pro jeho použití. Vidíme, že vše záleží na tom, jak se to podá.

Nominibus mollire licet mala.^{*}

Podle této teorie byly ty životní prostředky v hodnotě 1,500 liber šterlinku kapitálem zhodnocovaným prací těch padesáti propuštěných pracovníků. Jakmile ta padesátka dostane volno, tak tento kapitál následně ztrácí své zaměstnání a nenalezne klid, dokud nenajde nějakých nových padesát pracovníků, do kterých by se mohl "vložit" a kteří by ho mohli produktivně spotřebovat. Dříve nebo později se tedy kapitál a pracovník musejí znova setkat - a tak se uskuteční ta kompenzace. Útrapy pracovníků vyhnaných stroji jsou tedy stejně tak pomíjivé jako bohatství tohoto světa.

Ty životní prostředky v hodnotě 1,500 liber šterlinku vůči těm propuštěným pracovníkům nikdy nevystupovaly jako kapitál. To, co vůči nim vystupovalo jako kapitál, bylo těch 1,500 liber šterlinku,

které se nyní proměnily na stroje. Při bližším pohledu těchto 1,500 liber šterlinku zastupovalo jen jednu část tapet ročně vyrobených prostřednictvím těch padesáti pracovníků, kterou tito od svého zaměstnavatele obdrželi jako mzdu v peněžní formě, nikoli tedy in natura. S těmi tapetami proměněnými na 1,500 liber šterlinku nakupovali životní prostředky o stejné hodnotě. Tyto pro ně proto neexistovaly jako kapitál, nýbrž jako zboží, a oni sami pro tato zboží neexistovali jako námezdní pracovníci, nýbrž jako kupující. Ta okolnost, že je stroje "osvobodily" od prostředků na nákup, je z kupujících proměnila na nekupující. Proto se snížila poptávka po oněch zbožích. Voilà tout.*

Pokud se tato snížená poptávka nevykompenzuje zvýšenou poptávkou z jiné strany, tak klesne tržní cena těch zboží. Pokud toto trvá déle a ve větším rozsahu, tak následuje propouštění pracovníků, kteří jsou výrobou oněch zboží zaměstnání. Část kapitálu, která dříve produkovala nutné životní prostředky, se zreprodukuje v jiné formě. Během poklesu tržních cen a odlivu kapitálu jsou také ti pracovníci, kteří jsou zaměstnání výrobou těch nutných životních prostředků, "osvobozováni" od části své mzdy. Pan apologeta, místo toho, aby dokázal, že stroje, tím že osvobozují pracovníka od životních prostředků, tyto současně proměňují na kapitál pro zaměstnávání pracovníků, naopak pomocí osvědčeného zákona nabídky a poptávky dokazuje, že stroje vyhazují na dlažbu pracovníky nejen v těch odvětvích výroby, do kterých jsou zaváděny, nýbrž také i v těch odvětvích výroby, do kterých zaváděny nejsou.

Ten fakt, převlečený optimismem těch ekonomů, ve skutečnosti vypadá takto:

Pracovníci vyhnaní stroji jsou z dílny vrženi na trh práce a tam zvyšují počet pracovních sil, které už jsou pro kapitalistické vytěžování k máni. V sedmém oddílu ukážu, že tento účinek strojů, který je nám zde představován jako kompenzace pro třídu pracovníků, naopak pracovníka žene jako ten nejhorší bič. Zde řekneme jen toto: Ovšemže mohou pracovníci vyhození z jednoho průmyslového odvětví hledat zaměstnání v jakémkoli jiném odvětví. Pokud ho najdou - a tím by se znova spojilo pouto mezi nimi a životními prostředky, které byly společně s nimi osvobozeny - tak se to stane prostřednictvím nového dodatečného kapitálu, který se snaží být do někoho vložen, avšak v žádném případě prostřednictvím toho již dříve účinkujícího kapitálu nyní proměněného na stroje. A i tak, jak ubohé jsou jejich vyhlídky! Zmrzačení dělbou práce mají tyto lidské trosky mimo své staré pracovní prostředí tak malou hodnotu, že uplatnění nacházejí jen v několika podřadných, a proto stále přeplněných a málo placených pracovních odvětvích. (215) Dále, každé odvětví průmyslu ročně přitahuje nový proud lidí, který mu poskytuje přírůstek pro pravidelné náhrady a růst. Jakmile stroje část pracovníků dosud zaměstnaných v určitém průmyslovém odvětví osvobodí, tak se také nově rozdělí ti náhradní lidé a jsou pohlceni jinými průmyslovými odvětvími, zatímco ty původní oběti v té přechodné době z velké části chřadnou a hynou.

Nepochybně je skutečností, že za toto "osvobozování" pracovníků od životních prostředků stroje samy o sobě nejsou odpovědné. Ony zlevňují a zvětšují výrobek v tom odvětví, kterého se chápou, a objem životních prostředků vyráběných v jiných průmyslových odvětvích nejdříve ponechávají nezměněn. Stejně jako před jejich zavedením má tedy společnost pro ty propuštěné pracovníky více méně stejné množství životních prostředků, a to zcela odhlížíme od té enormní části roční produkce, kterou utratí nepracující. A zde je pointa ekonomické apologetiky! Ty antagonismy a protiklady neoddelitelné od kapitalistického používání strojů pro ni neexistují, protože nevyrůstají ze samotných strojů, nýbrž z jejich kapitalistického používání! Protože tedy stroje samy o sobě pracovní dobu zkracují, ale když se používají kapitalistickým způsobem, tak pracovní den prodlužují, samy o sobě práci ulehčují, ale když se používají kapitalistickým způsobem, tak její intenzitu zvyšují, samy o sobě jsou vítězstvím člověka nad přírodními silami, ale když se používají kapitalistickým způsobem, tak člověka pomocí přírodních sil znásilňují, samy o sobě zvětšují bohatství výrobce, ale když se používají kapitalistickým způsobem, tak ho ožebračují, a tak dále, proto tedy měšťácký ekonom jednoduše prohlásí, že když rozebíráme stroje samy o sobě, tak se tím jasně dokáže, že všechny ty hmatatelné protiklady jsou pouhým zdáním obecné skutečnosti, ale že samy o sobě, a tedy také v teorii, vůbec neexistují. Takto si už dále neláme hlavu a nadto ještě svému odpůrci uloží za úkol tu hloupost, aby nebojoval s kapitalistickým používáním strojů, nýbrž se stroji samotnými.

Měšťácký ekonom nijak nepopírá, že při tom vznikají také dočasné nepříjemnosti - ale přece každá mince má rub a líc! Jiné než kapitalistické využívání strojů pro něj není možné. Vykořisťování pracovníka strojem je pro něj tedy totožné s vykořisťováním stroje pracovníkem. Kdo tedy odhalí, jak to ve skutečnosti s kapitalistickým používáním stroje je, ten chce, aby se stroje vůbec nepoužívaly, ten je odpůrcem společenského pokroku! (216) Přesně takto argumentoval i slavný mordýř Bill Sikes:

"Ctěná poroto! Jistě. Tomu obchodnímu cestujícímu bylo podřezáno hrdlo. To však není má vina. Tím je vinen nůž. Měli bychom snad kvůli takovým dočasným nepříjemnostem zakázat používání nožů? Jen pomyslete! Kde by dnes bylo bez nože zemědělství a řemesla? Neuzdravuje snad v rukou chirurga a nezvětšuje znalosti anatoma? Není snad dobrým pomocníkem na slavnostní hostině? Zakažte nože a uvrhnete nás zpět do nejhlubšího barbarství." (216a)

Ačkoli stroje pracovníky z těch pracovních odvětví, kterých se chápou, nutně vyhánějí, přesto mohou vyvolat vyšší zaměstnanost v jiných pracovních odvětvích. Tento účinek však nemá nic společného s tou takzvanou teorií kompenzace. Protože je každý strojní výrobek, například jeden loket strojní tkaniny, levnější než stejný ruční výrobek, který vytlačil, tak z toho vyplývá tento absolutní zákon: Pokud celkové množství strojně vyráběného zboží zůstává stejné jako celkové množství jím nahrazeného řemeslně nebo manuálně vyráběného zboží, tak se celkové množství používané práce zmenšuje. To zvýšené množství práce, které je zapotřebí při výrobě těch samotných pracovních prostředků - strojů, uhlí, a tak dále - musí být menší než to množství práce, které bylo sníženo v důsledku používání strojů. Jinak by byl totiž strojní výrobek stejně drahý nebo i dražší než výrobek ruční. Ten celkový objem strojně vyráběného zboží, který je vyráběn menším počtem pracovníků, však místo toho, aby zůstával stejný, ve skutečnosti roste daleko za celkový objem toho vytlačeného ručně vyráběného zboží. Řekněme, že by 400,000 loktů strojní tkaniny bylo vyráběno menším počtem pracovníků, než 100,000 loktů tkaniny ruční. V tom čtyřnásobném výrobku je vtěleno čtyřnásobné množství suroviny. Výroba suroviny se tedy musí zvýšit na čtyřnásobek. Co se však týče spotřeby pracovních prostředků, jako jsou budovy, uhlí, stroje, atd., tak se ty meze, v nichž dodatečná práce, která je pro jejich výrobu zapotřebí, může růst, mění s rozdílem mezi objemem strojního výrobku a objemem ručního výrobku, který by bylo možno vyrobit tím samým počtem pracovníků.

Se zvětšováním rozsahu strojní výroby v nějakém průmyslovém odvětví se tedy nejdříve zvýší výroba v ostatních odvětvích, která mu dodávají výrobní prostředky. To, jak dalece se tím zvětší objem zaměstnaných pracovníků, závisí - pokud jsou délka pracovního dne a intenzita práce dány - na složení použitého kapitálu, to znamená na poměru mezi jeho konstantní a variabilní součásti. Tento poměr velmi kolísá s rozsahem, v jakém již stroje ono odvětví zasáhly nebo zasahují. Počet lidí odsouzených k práci v uhelných a rudných dolech s pokrokem anglického strojírenství nesmírně narostl, ačkoli se jeho nárůst v důsledku používání nových strojů v hornictví v posledních desetiletích zpomalil. (217) Spolu se stroji se zrodil i nový druh pracovníka - jejich výrobce. Už víme, že sama strojní výroba se tohoto výrobního odvětví zmocňuje ve stále větším rozsahu. (218) Dále co se týče suroviny, (219) tak například není pochyb, že rychlý pokrok ve spřádání bavlny uměle povzbudil pěstování bavlny ve Spojených státech a tím podpořil nejen obchod s africkými otroky, nýbrž zároveň učinil z chovu negrů hlavní činnost takzvaných hraničních otrokářských států. Když se v roce 1790 ve Spojených státech konalo první sčítání otroků, tak by jejich počet 697,000. Naproti tomu v roce 1861 už přibližně čtyři milióny. Na druhé straně je neméně jisté, že rozkvět mechanických továren na zpracování vlny a s ním postupující proměna orné půdy na pastviny pro ovce vyvolaly masivní vyhánění a "znadbytečňování" venkovských pracovníků. Irsko v tomto okamžiku tímto procesem ještě prochází. Jeho obyvatelstvo, které se od roku 1845 zmenšilo skoro na polovinu, se ještě dále zmenšuje až na míru, která přesně odpovídá potřebám majitelů půdy a anglickým vlnářským pánům továrníkům.

Chopí-li se stroje předstupňů a mezistupňů, kterými musí pracovní předmět projít, než dojde do své závěrečné formy, tak se v zatím ještě rukodělných a manuálních výrobních, do kterých strojní výroba teprve vstupuje, zvětšuje i poptávka nejen po pracovním materiálu, ale i po práci. Například strojní spřádání dodávalo přízi tak levně a hojně, že ruční tkalci nejdříve mohli pracovat plnou dobu bez dalších nákladů. Tak se zvětšily jejich příjmy. (220) Proto nastal příliv lidí do tkaní bavlny, než bylo například v Anglii 800,000 tkalců zplozených pomocí jenny, * throstle a mule nakonec znovu zabito parním stavem. S přebytkem strojně vyráběných oděvních látek tak roste počet krejčích, modistek, šiček atd. - dokud se neobjeví šicí stroj.

Se zvětšujícím se objemem surovin, polotovarů, pracovních nástrojů atd., které strojní výroba dodává s relativně nízkým počtem pracovníků, se odpovídajícím způsobem roztrídí zpracovávání těchto surovin a polotovarů na nespočet poddruhů, roste tedy rozmanitost společenských výrobních odvětví. Strojní výroba žene společenskou dělbu práce mnohem dále než manufaktura, protože v odvětvích, kterých se chápe, zvyšuje produktivitu mnohem více než manufaktura.

Dalším výsledkem zavádění strojů je, že zvyšují nadhodnotu a zároveň objem výrobků, do kterých se tato zhmotňuje. Spolu s látkou, ze které žije třída kapitalistů se svými přívěšky, tedy zvětšují samotné tyto vrstvy společnosti. Její rostoucí bohatství a relativně stále klesající počet pracovníků, kteří jsou pro výrobu prvotních životních prostředků zapotřebí, vytvářejí spolu s novou potřebou luxusu zároveň nové prostředky jejího uspokojování. Větší část společenského výrobku se proměňuje na nadvýrobek a větší část toho nadvýrobku se reprodukuje a spotřebovává v jemnějších a rozmanitějších formách. Jinými slovy: Roste výroba luxusu. (221) To zjemňování a zvyšování rozmanitosti výrobků stejně tak vyplývá z nových vztahů na světovém trhu, které velký průmysl vytváří. Nejen že se za domácí výrobky směňuje více zahraničních požívatín, nýbrž do domácího průmyslu ve formě výrobních prostředků také vchází větší objem cizích surovin, přísad, polotovarů atd. S těmito vztahy na světovém trhu stoupá poptávka po práci v průmyslu dopravy, který se štěpí na početné nové poddruhy. (222)

To zvyšování množství výrobních a životních prostředků při relativně zmenšujícím se počtu pracovníků vede ke zvětšování rozsahu prací v průmyslových odvětvích, jako jsou kanály, doky, tunely, mosty atd., které své plody nesou až ve vzdálenější budoucnosti. Tvoří se zcela nová výrobní odvětví, buď přímo na základě strojní výroby nebo na základě všeobecné průmyslové revoluce, kterou stroje způsobují. Tím se také tvoří nová pracovní pole. Jejich podíl na rozsahu celkové výroby však i v těch nejrozvinutějších zemích není významný. Počet v nich zaměstnaných pracovníků roste přímo úměrně s nutností, s jakou se reprodukuje ta nejhrubší ruční práce. V současnosti můžeme za hlavní průmysl tohoto druhu považovat plynářství, telegrafii, fotografii, paroplavbu a železnice. Sčítání lidu z roku 1861 (pro Anglii a Wales) pro plynářství (plynárny, výroba mechanických přístrojů, činitelé plynářských společností) udává 16,211 osob, pro telegrafii 2,399, fotografii 2,366, paroplavbu 3,570 a železnici 70,599, z čehož je vedle celého administrativního a obchodního personálu asi 28,000 více méně trvale zaměstnaných "nekvalifikovaných" zemních pracovníků. Celkový počet osob v těchto pěti nových průmyslových odvětvích je tedy 94,145.

A konečně, ta mimořádně zvýšená produktivita ve sférách velkého průmyslu, doprovázená, jak se to děje, intenzivním a extenzivním vystupňovaným vykořisťováním pracovní síly ve všech ostatních výrobních sférách, mění stále větší a větší část třídy pracovníků na neproduktivní, a ve stále masovějším měřítku znova vytváří zvláště ty staré domácí otroky pod názvem "třída sloužících", jako jsou sluhové, děvečky, lokajové atd. Podle sčítání lidu z roku 1861 bylo celkové obyvatelstvo Anglie a Walesu 20,066,224 osob, z čehož bylo 9,776,259 mužů a 10,289,965 žen. Pokud odečteme osoby, které jsou na práci příliš staré nebo příliš mladé, všechny "neproduktivní" ženy, děti a mladé osoby, dále ty "ideologické" stavy, jako je vláda, kněžouři, právníci, armáda, a tak dále, prostě všechny, jejichž výlučným zaměstnáním je spotřeba cizí práce ve formě pozemkové renty, nájmu atd., a konečně žebráky, tuláky, zločince atd., tak nám zůstává zhruba osm miliónů osob obou pohlaví a nejrůznějších věkových skupin, včetně všech kapitalistů, ať už tito jakkoli účinkují ve výrobě, obchodu, finančnictví, atd. Z těchto osmi miliónů jsou:

Zaměstnání	počet osob
pracovníci v zemědělství (včetně pasáků, čeledínů a děveček, kteří bydlí u majitelů farem)	1,098,261
všichni zaměstnanci továren na zpracování bavlny, vlny, česané příze, lnu, konopí, hedvábí a juty, plus zaměstnanci mechanických pletáren punčoch	642,607 (223)
všichni zaměstnanci uhelných a rudných dolů	565,835
zaměstnanci veškerých hutí (vysokých pecí, válcoven atd.) a kovozpracujících dílen všeho druhu	396,998 (224)
třída sloužících	1,208,648 (225)

Pokud dohromady sečteme zaměstnance všech textilních továren a uhelných i rudných dolů, tak dostaneme počet 1,208,442; pokud vezmeme zaměstnance textilních továren a personál všech hutí a dílen, tak vychází počet 1,039,605; v obou případech jsou ta čísla nižší, než počet moderních domácích otroků. Jaký povznášející výsledek kapitalistického používání strojů!

7. Přitahování a odpuzování pracovníků s rozvojem strojí výroby. Krize bavlnářského průmyslu

Všichni přičetní zástupci politické ekonomie připouštějí, že nově zaváděné stroje na pracovníky starých řemesel a manufaktur, kterým jako prvním konkurují, účinkují jako mor. Skoro všichni nařikají nad otroctvím továrního pracovníka. A jaký je ten velký triumf, který všichni vynášejí? To, že stroje, po hrůzách období jejich zavádění a rozvoje, v poslední instanci zvyšují množství pracovních otroků místo toho, aby ho nakonec snížily! Ano, politická ekonomie se raduje nad tím odporným teorémem - odporným pro každého "filantropa", který věří na věčnou přirozenou nutnost kapitalistického výrobního způsobu - že továrna právě založená na strojí výrobě, po určitém období růstu, po delším či kratším "přechodném období", sedře víc pracovníků, než kolik jich původně vyhodila na dlažbu! (226)

Především se už na [několika příkladech](#) ukázalo, například v anglických továrnách na přízi a hedvábí, že na určitém stupni vývoje může být mimořádné zvětšení rozsahu továrních odvětví spojeno nejen s relativním, nýbrž také s absolutním snížením počtu zaměstnaných pracovníků. V roce 1860, když se na příkaz parlamentu uskutečnilo jedno zvláštní sčítání všech továren Spojeného království, měla ta část továrních okrsků Lancashire, Cheshire a Yorkshire přidělených továrnímu inspektoru R. Bakerovi 652 továren; z těchto 570 obsahovalo: 85,622 parních stavů, 6,819,156 vřeten (bez dvojitých vřeten), 27,439 koňských sil od parních strojů, 1,390 koňských sil od vodních kol a 94,119 zaměstnanců. V roce 1865 naproti tomu tytéž továrny obsahovaly: 95,163 stavů, 7,025,031 vřeten, 28,925 koňských sil od parních strojů, 1,445 koňských sil od vodních kol a 88,913 zaměstnanců. Od roku 1860 do roku 1865 tedy tyto továrny přibraly 11% na parních strojích, 3% na vřetenech, 5% na parních koňských silách, zatímco počet zaměstnanců současně poklesl o 5,5%. (227) Mezi lety 1852 a 1862 se konal značný nárůst anglického zpracování vlny, zatímco počet zaměstnaných pracovníků zůstal téměř stálý.

"Toto ukazuje, v jak velké míře nově zaváděné stroje vyháněly práci předchozích období." (228)

V empiricky daných případech je přírůstek zaměstnaných továrních pracovníků často jen zdánlivý, to znamená, že není způsoben rozšířením továrny již založené na strojí výrobě, nýbrž pozvolným připojováním vedlejších odvětví. Například přírůstek mechanických stavů a jimi zaměstnaných továrních pracovníků mezi lety 1838-1858 byl v (britských) bavlnářských továrnách jednoduše způsoben rozšířením tohoto výrobního odvětví; v ostatních továrnách naproti tomu novým užíváním parní síly u stavů na tkaní koberců, prýmků, plátna atd., které byly před tím poháněny silou lidských svalů. (229) Přírůstek těchto továrních pracovníků byl tedy pouze vyjádřením poklesu celkového počtu zaměstnaných pracovníků. A konečně zde zcela odhlížíme od toho, že všude, s výjimkou továren na zpracování kovů, tvoří převažující prvek továrního personálu mladší pracovníci (pod osmnáct let), ženy a děti.

Chápeme však, navzdory tomu objemu pracovníků, kteří byli stroji fakticky vyhnáni a efektivně nahrazeni, jak na základě svého vlastního růstu, který se projevuje zvyšováním počtu továren stejného druhu či zvětšením rozměrů již existujících továren, může být nakonec počet továrních pracovníků vyšší než počet řemeslníků a manufakturních pracovníků, které továrny vyhnaly. Týdně obracený kapitál 500 liber šterlinku se u starého výrobního způsobu skládá například z 2/5 konstantní a 3/5 variabilní části, to znamená, že 200 liber šterlinku je vkládáno do výrobních prostředků a 300 liber šterlinku do pracovní síly, řekněme 1 libra šterlinku na jednoho pracovníka. Spolu se strojí výrobou se složení celkového kapitálu promění. Nyní se skládá například ze 4/5 konstantní a 1/5 variabilní částí, nebo-li nyní se do pracovní síly vkládá jen 100 liber šterlinku. Dvě třetiny dřívějších zaměstnanců jsou tak propuštěni.

Pokud se tato továrna zvětší a pokud za jinak stejných okolností vzroste používaný celkový kapitál z 500 na 1500, tak se pak zaměstnává 300 zaměstnanců, přesně tolik, kolik před průmyslovou revolucí. Pokud používaný kapitál poroste dále na 2000, tak bude zaměstnáno 400 pracovníků, tedy o 1/3 více než za starého výrobního způsobu. Absolutně stoupne počet zaměstnanců o 100, relativně, to znamená v poměru k celkovému zálohovanému kapitálu, o 800 klesl, neboť kapitál 2000 liber šterlinku by za starého výrobního způsobu zaměstnal 1200 místo 400 pracovníků. Relativní pokles zaměstnaných pracovníků jde tedy spolu s jeho absolutním zvýšením. Výše jsme předpokládali, že s růstem celkového kapitálu zůstává jeho složení konstantní spolu s výrobními podmínkami. Víme však už, že s každým pokrokem strojírenství konstantní kapitál - složený ze strojů, surovin, atd. - roste, zatímco variabilní kapitál - vložený do pracovní síly - klesá, a zároveň víme, že v žádné jiné výrobě to zlepšování není tak stálé, a proto v žádné jiné výrobě není složení celkového kapitálu tak proměnlivé. Tato neustálá změna je však stejně stále přerušována obdobími klidu, kdy se odehrává pouhé množstevní rozšiřování výroby na již daném technickém základu. Tím roste počet zaměstnávaných pracovníků. Takto byl počet všech pracovníků v továrnách na zpracování bavlny, vlny, příze, lnu a hedvábí v celém Spojeném království v roce 1835 jen 354,684, zatímco v roce 1861 byl počet samotných tkalců na parních stavech (obou pohlaví a nejrozličnějších věkových skupin od osmého roku výše) 230,654. Tento růst se však nezdá tak velký, když uvážíme, že britští ruční tkalci bavlny se svými zaměstnanými rodinami ještě v roce 1838 čítali 800,000, [\(230\)](#) zcela odhlížíme od těch, kteří byli vyhnáni v Asii a na evropském kontinentu.

V několika poznámkách, které u tohoto bodu ještě učiníme, se dotkneme z části čistě faktických poměrů, ke kterým náš samotný teoretický rozbor ještě nevedl.

Dokud se strojní výroba v nějakém odvětví průmyslu rozšiřuje na úkor přeživších řemesel či manufaktur, tak jsou její úspěchy asi stejně jisté, jako úspěch armády vyzbrojené puškami proti armádě lučištníků. Toto prvotní období, ve kterém stroj nejdříve dobývá oblast svého působení, je rozhodujícím způsobem důležité pro ty mimořádné zisky, které pomáhá vytvářet. Tyto samy o sobě netvoří jen zdroj urychleného hromadění, nýbrž přitahují velkou část stále znova vytvářeného dodatečného společenského kapitálu, který hledá příznivou výrobní sféru, do které by se vložil. Zvláštní výhody tohoto prvotního bouřlivého období se stále opakují v těch výrobních odvětvích, do kterých se stroje nově zavádějí. Jakmile však tovární výroba získá jistou šířku existence a dosáhne určitého stupně zralosti, jakmile jsou samotné stroje - její vlastní technický základ - opět samy vyráběny stroji, jakmile se uskuteční převrat v dobývání uhlí a železa, stejně jako ve zpracovávání kovů a v dopravě, jakmile jsou vůbec obecně vytvořeny výrobní podmínky odpovídající velkému průmyslu, tak tento výrobní způsob dostává pružnost, schopnost náhle se skokově rozšiřovat, která naráží pouze na hranice tvořené surovinami a trhem práce. Stroje na jedné straně ovlivňují přímé zvyšování dodávek surovin tak, jak výrobu bavlny zvýšil například bavlnářský gin. [\(231\)](#) Na druhé straně jsou láce strojních výrobků a revolucionizovaná doprava a komunikace zbraněmi pro dobývání cizích trhů. Tím, že ruší jejich řemeslnou výrobu, je strojní výroba nutně proměňuje na výrobní pole svých surovin. Takto byla Východní Indie přinucena k výrobě bavlny, vlny, konopí, juty, indiga atd. pro Velkou Británii. [\(232\)](#) To neustálé "znadbytečňování" pracovníků v zemích velkého průmyslu podporuje plánovitě vystěhovávání a kolonizaci cizích zemí, které se mění na místa, kde vznikají suroviny pro domovskou zemi, jako se například Austrálie stala místem, kde se vytváří vlna. [\(233\)](#) Vytváří se nová mezinárodní dělba práce, která odpovídá hlavním sídlům strojní výroby a která jednu část zeměkoule proměňuje na převážně zemědělské výrobní pole pro tu druhou, která je převážně průmyslovým výrobním polem. Tato revoluce souvisí s převraty v zemědělství, o kterých však zde už dále nebudeme hovořit. [\(234\)](#)

Na návrh pana Gladstone* si Dolní sněmovna 18. února 1867 objednala statistiku o veškerém dovozu a vývozu obilí a mouky všech druhů mezi lety 1831-1866 z a do Spojeného království. Níže uvádím souhrnný výsledek. Mouka je převedena na čtvrtáky obilí. (viz následující tabulku)

PĚTILETÁ OBDOBÍ A ROK 1866								
	1831- 1835	1836- 1840	1841- 1845	1846- 1850	1851- 1855	1856- 1860	1861- 1865	1866
<i>Roční průměr (čtvrtáky*)</i>								
Dovoz	1,096,3 73	2,389,7 29	2,843,8 65	8,776,5 52	8,345,2 37	10,913, 612	15,009, 871	16,457, 340
Vývoz	225,263	251,770	139,056	155,461	307,491	341,150	302,754	216,218
Přesah dovozu nad vývozem průměrného roku	871,110	2,137,9 59	2,704,8 09	8,621,0 91	8,037,7 46	10,572, 462	14,707, 117	16,241, 122
<i>Obyvatelstvo</i>								
Roční průměrný počet za každé období.	24,621, 107	25,929, 507	27,262, 569	27,797, 598	27,572, 923	28,391, 544	29,381, 760	29,935, 404
Průměrné množství obilí atd. (ve čtvrtácích) ročně spotřebované jednotlivcem při rovnoměrném rozdělení mezi obyvatele jako přebytek nad domácí produkci.	0.036	0.082	0.099	0.310	0.291	0.372	0.501	0.543

Ta obrovská, nárazová schopnost tovární výroby rozšiřovat se a její závislost na světovém trhu nutně vytvářejí horečnou výrobu a následné přeplnění trhů, s jejichž smrsknutím pak nastupuje ochromení. Život průmyslu se proměňuje na postupující řadu období mírného oživení, prosperity, nadvýroby, krize a stagnace. Ta nejistota a nestálost, kterým strojní výroba podrobuje zaměstnanost a tím i životní podmínky pracovníka, se spolu se změnami období průmyslového cyklu stávají normálními. Pokud vynecháme dobu prosperity, tak mezi kapitalisty zuří krutý boj o individuální podíl na trhu. Tento podíl je přímo úměrný láci výrobku. Kromě takto vytvořené rivality při používání zlepšených strojů, které nahrazují pracovní sílu, a nových výrobních metod pokaždé přijde situace, kdy je učiněn pokus o zlevnění zboží prostřednictvím násilného stlačení mezd pod hodnotu pracovní síly. (235)

Růst počtu továrních pracovníků je tedy podmíněn tomu úměrným mnohem rychlejším růstem celkového kapitálu vloženého do továren. Tento proces se však uskutečňuje jen v rámci střídání období přílivu a odlivu průmyslového cyklu. Navíc je stále přerušován technickým pokrokem, který pracovníky jednou efektivně nahradí, podruhé už fakticky vyžene. Tyto jakostní změny ve strojní výrobě pracovníky neustále vyhánějí z továrny nebo zavírají její bránu před přílivem nových rekrutů, zatímco pouhé množstevní rozšíření továren kromě těch vyhozených zhltně i čerstvé posily. Pracovníci jsou takto stále odháněni a přitahováni, vláčeni sem a tam, a to za neustálých změn v pohlaví, věku a zručnosti uchazečů.

Osudy továrních pracovníků se nejlépe znázorní krátkým přehledem osudů anglického průmyslu zpracování bavlny.

Od roku 1770 do roku 1815 byl průmysl zpracování bavlny potlačen nebo stagnoval pět let. Během tohoto prvního čtyřicetipětiletého období měli angličtí továrníci monopol na strojní výrobu a světový trh. Od roku 1815 do roku 1821 byl potlačen, v letech 1822 a 1823 prosperoval, v roce 1824 byly zrušeny Koaliční zákony, nastalo velké všeobecné rozšiřování továren, v roce 1825 krize; v roce 1826 nastala velká bída a povstání bavlnářských pracovníků; v roce 1827 malé zlepšení, v roce 1828 velký nárůst parních stavů a vývozu; v roce 1829 vývoz, zvláště do Indie, předčil všechna předchozí léta; v roce 1830 byly trhy přeplněny, velká odstávka, od roku 1831 do roku 1833 pokračující deprese; obchod s východní Asií (Indií a Čínou) byl odejmut monopolu Východoindické společnosti. V roce 1834 nastal velký růst továren a strojního vybavení, a nedostatek pracovníků. Nový Chudinský zákon podporuje stěhování zemědělských pracovníků do továrních okresů. Vymetení dětí z venkovských hrabství. Obchod s bílými otroky. V roce 1835 prosperita. Současně s ní ruční tkalci bavlny umírají hlady, v roce 1836 velká prosperita. V roce 1837 a 1838 pokles a krize. V roce 1839 oživení. V roce 1840 velká deprese, povstání, zákroky armády. V roce 1841 a 1842 strašlivé útrapy továrních pracovníků. V roce 1842 továrníci propouštějí pracovníky, aby si vynutili odvolání zákonů o obilí. Mnoho tisíc pracovníků proudí do Yorkshire, armáda je vyžene zpět a jejich vůdcové jsou v Lancasteru postaveni před soud. V roce 1843 velká bída. V roce 1844 znovu oživení. V roce 1845 velká prosperita. V roce 1846 nejdříve trvalý rozmach, pak příznaky reakce. Odvolání zákonů o obilí. V roce 1847 krize. Všeobecné snížení mezd o deset a více procent, aby se tak oslavil ten "big loaf".* V roce 1848 pokračující deprese. Manchester chráněn armádou. V roce 1849 znovu oživení. V roce 1850 prosperita. V roce 1851 klesají ceny zboží, nízké mzdy, časté stávky. V roce 1852 začínající zlepšení. Pokračující stávky, továrníci hrozí, že si přivezou pracovníky z ciziny. V roce 1853 rostoucí vývoz. Osmiměsíční stávka a velká bída v Prestonu. V roce 1854 prosperita, přeplnění trhů. V roce 1855 se šíří zprávy o bankrotech ve Spojených státech, Kanadě a na východoasijských trzích. V roce 1856 velká prosperita. V roce 1857 krize. V roce 1858 zlepšení. V roce 1859 velká prosperita, zvýšení počtu továren. V roce 1860 zenit anglického průmyslu zpracování bavlny. Indické, australské i ostatní trhy jsou tak přeplněny, že ještě v roce 1863 celé to množství nepohltily. Obchodní dohoda s Francií. Enormní růst továren a strojní výroby. V roce 1861 rozmach pokračuje, reakce, americká Občanská válka, nedostatek bavlny. V letech 1862 a 1863 naprostý krach.

Ten nedostatek bavlny je příliš charakteristický, abychom se u něj na okamžik nezastavili. Z údajů o stavu světového trhu v letech 1860 a 1861 vidíme, že nedostatek bavlny přišel továrníkům vhod a byl částečně výhodný, což je skutečnost, která se ve zprávách Manchesterské obchodní komory uznává, kterou Palmerston a Derby prohlásili v parlamentu a kterou ty události potvrdily. (236)

Podle zprávy továrního inspektora A. Redgrave, jehož správní okrsek zahrnuje 2109 z oněch 2887 továren, z nich 392, nebo-li 19%, používalo méně než deset parních koňských sil, 345, nebo-li 16%, mezi deseti a dvaceti, naproti tomu 1,372 továren používalo dvacet a více koňských sil. (237) Většina z těch malých továren byly tkalcovny zřízené během období prosperity od roku 1858. Většinou byly tvořeny spekulanty, z nichž jeden dodával přízi, druhý stroje a třetí budovy, provoz byl řízen bývalými overlookers nebo jinými najatými lidmi. Tito malí továrníci většinou zkrachovali. Ten samý osud by jim připravila obchodní krize, kterou odvrátil nedostatek bavlny. Ačkoli tvořili jednu třetinu počtu továrníků, tak jejich továrny absorbovaly nepoměrně menší část kapitálu vkládaného do průmyslu zpracování bavlny. Pokud jde o rozsah úpadku, tak podle autentických odhadů z října 1862 stálo 60.3% včetně a 58% stavů. Toto se vztahuje na celé průmyslové odvětví a přirozeně se to od okrsku k okrsku lišilo. Jen velmi málo továren pracovalo plnou pracovní dobu (60 hodin týdně), ty zbylé pracovaly přerušovaně. I tomu málu pracovníků, kteří pracovali plnou dobu a za plnou kusovou mzdu, se týdenní mzdy nutně snížily v důsledku toho, že lepší bavlna byla nahrazována horší bavlnou, Sea Island egyptskou (při jemném spřádání), americká a egyptská suratem (východoindickou bavlnou) a čistá bavlna byla nahrazována směsami bavlněného odpadu a suratu. Kratší vlákna suratové bavlny, její špinavost, vyšší lámavost vláken, nahrazování mouky těžšími přísadami všemožných druhů při uhlazování řetězové příze atd. snížilo rychlost strojů nebo počet stavů, na které mohl jeden tkadlec dohlížet, s chybovostí strojů se zvětšilo množství práce a s nižším množstvím výrobků se také snížila kusová mzda. Při používání suratu a při plné zaměstnanosti byly ztráty pracovníka 20, 30 a více procent. Většina továrníků však také snížila míru kusové mzdy o pět, sedm a půl i deset procent. Proto chápeme situaci těch lidí, kteří byli zaměstnáni jen tři, tři a půl nebo čtyři dny v týdnu, či jen šest hodin denně. Poté už v roce 1863 došlo pro tkalce, spřádače atd. k relativnímu zlepšení. Týdenní mzdy byly tři šilinky čtyři pence,* tři šilinky deset pencí,

čtyři šilinky šest pencí, pět šilinků jedna pence, a tak dále. (238) I za tohoto strastiplného stavu však vynalézavost továrníků při srážkách ze mzdy nezahládala. Tyto byly zčásti uvaleny jako trest za chyby způsobené špatnou bavlnou, nevhodnými stroji atd. Avšak tam, kde byl továrník majitelem chatrčí, ve kterých pracovníci bydleli, tam sám sebe obdaroval tím, že jim prostřednictvím srážek z nominální mzdy zvýšil nájemné. Tovární inspektor Redgrave vypráví o samočinných dohlížečích (dohlížejí na pár samočinných spřádacích mule), kteří

"na konci čtrnáctidenní plné práce vydělali 8 šilinků 11 pencí. Z této částky jim bylo odečteno nájemné, ze kterého jim však továrník půlku vrátil jako dárek, takže ti dohlížeči domů přinesli celých 6 šilinků 11 pencí. Týdenní mzda tkalců se na konci roku 1862 pohybovala od 2 šilinků 6 pencí výše." (239)

Nájemné bylo často z mezd sráženo i tehdy, když pracovníci pracovali jen krátkou dobu. (240) Žádný div, že v některých částech Lancashire propukl hladomor! Než toto všechno však bylo charakterističtější to, jak se revolucionizování výrobního procesu odehrávalo na úkor pracovníků. Byly to doslova experimenta in corpore vili,* jako ty, které dělají anatomové na žábách.

Tovární inspektor Redgrave říká: "Ačkoli jsem udal skutečné příjmy pracovníků z mnoha továren, tak z toho nevyplývá, že tyto dostávají týden co týden. Pracovníci podléhají velkým výkyvům kvůli neustálému experimentování továrníků... jejich příjmy rostou a klesají spolu s jakostí bavlněné směsi; jednou se přiblíží dřívějšímu příjmu o 15%, příští týden nebo dva spadnou o 50 nebo 60%." (241)

Tyto experimenty nebyly prováděny jen na úkor životních prostředků pracovníků. Pracovníci museli pykat všemi pěti smysly.

"Ti, kteří jsou zaměstnáni v přímém styku s bavlnou, si stěžují, že se jim z toho nesnesitelného zápachu dělá zle... Těm, kteří jsou zaměstnáni v místnostech, kde se míchá, myká a češe, uvolněný prach a špína dráždí všechny otvory na hlavě, vyvolává kašel a potíže při dýchání... Kvůli kratším vláknům se k přízi při hlazení přidává velké množství látek, a sice všemožných náhražek místo dříve používané mouky. To je důvod nevolnosti a špatného zažívání tkalců. Kvůli prachu převládá bronchitida a také zánět krku, dále kožní nemoci v důsledku podráždění pokožky špínou, kterou surat obsahuje."

Na druhé straně byly ty náhražky mouky pro pány továrníky kouzelným měšcem, protože zvyšovaly váhu příze. "Po utkání vážilo 15 liber materiálu 20 liber". (242) Ve Zprávách továrních inspektorů ke 30. dubnu 1864 se dočteme:

"Průmysl tyto zdroje výpomoci nyní zhodnocuje ve skutečně neslušné míře. Od dobře informované autority vím, že se osmilibrová tkanina vyrábí z pět a čtvrt libry bavlny a dvou a tři čtvrtě libry hladidla. Jiná tkanina o váze pět a čtvrt libry obsahuje dvě libry hladidla. To byly řádné látky na košile na vývoz. U jiných druhů se někdy přidávalo 50% hladidla, že se továrníci mohli chlubit - a také se skutečně chlubil - tím, že bohatnou z prodeje tkanin, které prodávají za méně peněz, než kolik stojí jmenovité množství příze, které obsahují." (243)

Pracovníci však museli trpět nejen kvůli experimentům továrníků v továrnách a městských radních mimo továrny, museli trpět nejen snižování mezd a nezaměstnanost, nedostatek a almužny, a krasořeči pánů a členů parlamentu.

"Nešťastné ženy, v důsledku bavlnářské krize bez zaměstnání, se staly vyvrženkyňmi společnosti a tak také zůstaly ... Počet mladistvých prostitutek v okrsku je větší než kdykoli za posledních 25 let." (244)

Za prvních čtyřicet pět let britského průmyslu zpracování bavlny, od roku 1770 do roku 1815, tedy bylo jen pět let krize a stagnace, bylo to však období britského světového monopolu. V tom druhém období, které trvalo 48 let od roku 1815 do roku 1863, bylo jen dvacet let oživení a prosperity na dvacet osm let deprese a stagnace. Mezi lety 1815 - 1830 začala konkurence s kontinentální Evropou a Spojenými státy. Od roku 1833 se rozšíření asijských trhů prosadilo prostřednictvím "zničení lidské rasy". Od odvolání zákonů o obilí, od roku 1846 do roku 1863, na osm let mírného oživení a prosperity připadalo devět let deprese a stagnace. Postavení dospělých mužských pracovníků v bavlnářství, dokonce i v době prosperity, můžeme posoudit z uvedené poznámky. (245)

Poznámky:

(179) Ure, v uvedeném strana 18 [zpět](#)

(180) v uvedeném strana 20

Srovnej s Karl Marx, "Misere de la philosophie", strana 140, 141 [zpět](#)

(181) Statistika zdá se záměrně klame - což by se dalo na detailech prokázat - jestliže anglické tovární zákony tyto zmíněné pracovníky z okruhu svého působení výslovně vylučují jako ne-tovární pracovníky, zatímco statistiky zveřejňované parlamentem do kategorie tovární pracovník stejně výslovně zahrnují nejen inženýry, mechaniky a podobné, ale také vedoucí, obchodníky, poslíčky, skladníky, baliče, a tak dále, zkrátka všechny, kromě samotného vlastníka továrny. [zpět](#)

(182) Ure toto připouští. Říká, že pracovníci "mohou být v nutném případě podle vůle vedoucího převedeni z jednoho stroje na druhý", a triumfálně zvolává:

"Podobná výměna stojí ve zřejmém protikladu k té staré rutině, podle které se práce rozdělí a jeden pracovník dostane úkol připevňovat hlavičky špendlíků, druhý zase ostřit jejich špice."

Spíše se měl sám sebe zeptat, proč se tato "stará rutina" v automatické továrně opouští jen "v nutném případě". [zpět](#)

(183) Když je krize hodně velká, jako například během americké Občanské války, tak jsou tovární pracovníci vyjímečně buržuji používáni k těm nejhrubějším pracem, jako jsou stavby silnic, atd. V roce 1862 a v letech následujících se ty anglické "ateliers nationaux"* pro nezaměstnané bavlnářské pracovníky od těch francouzských z roku 1848 odlišovaly tím, že v těch francouzských museli pracovníci na náklady státu vykonávat neproduktivní práce, v těch anglických pak ve prospěch buržujů vykonávali produktivní městské práce, a sice levněji než pravidelní pracovníci, kteří tak s nimi byli vrženi do konkurence.

"Tělesné vzezření bavlnářských pracovníků se bezpochyby zlepšilo. Toto já připisuji ... pokud se jedná o muže, zaměstnání na čerstvém vzduchu na veřejných dílech."

(Zde se jedná o tovární pracovníky z Prestonu, kteří byli zaměstnání na "Preston Moor".)

(Zprávy továrních inspektorů k říjnu 1863, strana 59) [zpět](#)

(184) Příklad: Ty různé mechanické přípravky, které byly v továrnách na zpracování vlny od začátku platnosti zákona z roku 1844 zavedeny jako náhrada za dětskou práci. Jakmile ty děti pánů továrníků prošly "školou" jako podavači, tak mechanika vstoupila do oblasti podávání téměř jako na panenskou půdu a brzy dostala obdivuhodný rozlet.

"Samočinné mule jsou možná stejně nebezpečné stroje jako kterékoli jiné. Většina úrazů se přihodila malým dětem, a sice v důsledku toho, že se plazily pod muly, když zametaly podlahu, zatímco stroje byly v pohybu. Někteří 'minders'" (pracovníci na spřádacích mule) "byli" (továrními inspektory) "pro tuto nedbalost soudně stíháni a odsouzeni k peněžitým trestům, avšak bez jakéhokoli obecného prospěchu. Kdyby jen chtěli výrobci strojů vynalézt samozametač, jehož používáním by odpadla ta nutnost, aby se pod stroji plazily malé děti, tak by to byl šťastný příspěvek k našim ochranným opatřením."

(Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1866, strana 63) [zpět](#)

(185) Proto musíme ocenit ten báječný nápad Proudhona,* který stroje "konstruuje" nikoli jako syntézu pracovních prostředků, nýbrž jako syntézu dílčích prací pro samotné pracovníky. [zpět](#)

(186) Friedrich Engels, "Postavení pracující třídy v Anglii", strana 217.

Dokonce i zcela běžný optimistický liberál - pan Molinari* - poznamenává:

"Člověk se při denním patnáctihodinovém dohlížení na stejnoměrný pohyb nějakého mechanismu opotřebuje rychleji, než kdyby po tu samou dobu vydával svou fyzickou sílu. Tato dohlížecká práce, která by možná mohla sloužit jako cvičení ducha, pokud by netrvala příliš dlouho, při trvalém a přílišném provádění ničí tělo i ducha zároveň."

(G. de Molinari, "Études Économiques", Paříž 1846, strana 49) [zpět](#)

(187) Friedrich Engels, v uvedeném strana 216 [zpět](#)

(188) "The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired ... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn."

(The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee", Manchester 1854, strana 17)

[Později](#) uvidíme, že ten "master" zpívá jinou písničku, jakmile je ohrožen ztrátou svých "živoucích automatů". [zpět](#)

(189) Ure, v uvedeném strana 15.

Kdo zná životopis Arkwrighta, ten by na adresu tohoto geniálního holiče slovo "ušlechtilý" nikdy neřekl. Ze všech velkých vynálezců 18. století byl bezesporu největším zlodějem cizích vynálezů a nejsprostším chlapem. [zpět](#)

(190) "To otroctví, do kterého buržoazie proletariát spoutává, se nikde neukazuje jasněji než na tovární soustavě. Zde veškerá svoboda právně i fakticky končí. Pracovník musí být v továrně ráno o půl šesté; pokud přijde o několik minut později, tak je potrestán, když přijde od deset minut později, tak ho vůbec nepustí dovnitř dřív, než po snídani, čímž ztratí čtvrt dne na mzdě. Na povel musí jíst, pít a spát... Despotický zvonec ho zvedá z postele, volá ho k snídani a k obědu. A jak to vůbec chodí v továrně? Zde je továrník absolutním zákonodárcem. Podle své chuti vydává tovární nařízení; mění svůj kodex a připojuje dodatky, jak se mu zlíbí; a když si vymyslí úplně šílenou věc, tak soudy pracovníkům řeknou: Protože jste smlouvu uzavřeli dobrovolně, tak ji nyní také musíte dodržet... Tito pracovníci jsou zatraceni a od devátého roku života až do smrti přinuceni žít pod touto duševní i tělesnou knutou."

(Friedrich Engels, v uvedeném od strany 217)

To, co "ty zákony říkají", vysvětlím na dvou příkladech. Ten první případ se odehrává v Sheffieldu na konci roku 1866. Zde se jeden pracovník na dva roky pronajal do jedné továrny na zpracování kovu. V důsledku hádky s továrníkem továrnu opustil a prohlásil, že už pro něj za žádných okolností pracovat nebude. Byl žalován za porušení smlouvy a odsouzen ke dvěma měsícům vězení. (Pokud smlouvu poruší továrník, tak může být žalován pouze v občanskoprávním řízení a riskuje pouze peněžitý trest.) Poté, co si odseděl ty dva měsíce mu ten samý továrník nabídl, že by ho podle té staré smlouvy vzal zpět. Pracovník řekl: Ne. Právě si odpykal porušení smlouvy. Továrník ho zažaloval znova a soud ho znova odsoudil, ačkoli jeden ze soudců, pan Shee, toto veřejně strhal jako právnickou nehoráznost, podle které by člověk mohl být celý svůj život opakovaně za totožný čin, respektive zločin, trestán znova a znova. Tento rozsudek padl nikoli u "Great Unpaid" - u provinciálních dogberryů* - nýbrž v Londýně u jednoho z nejvyšších soudních dvorů.

{Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Toto je už zrušeno. S výjimkou několika málo případů - například u otevřených plynáren - je nyní v Anglii pracovník při porušení smlouvy postaven na roveň zaměstnavateli a může být žalován jen v občanskoprávním řízení.}

Ten druhý případ se odehrál ve Wiltshire na konci listopadu 1863. Asi třicet tkadlen na parním stavu, které byly zaměstnány u jistého Harrappa - výrobce látek z Leower's Mill, Westbury Leigh - stávkovaly, protože ten Harrapp měl ten příjemný zvyk strhávat jim za ranní zpoždění ze mzdy, a sice šest pencí za dvě minuty, jeden šilink za tři minuty a jeden šilink šest pencí za deset minut. Při devíti šilincích za hodinu to činí čtyři libry šterlinku deset šilinků za den, zatímco jejich průměrná mzda v roce nikdy

nepřesáhne deset až dvanáct šilinků týdně. Harrupp rovněž jednomu chlapci nařídil, aby na začátku práce troubil, což sám občas v šest hodin ráno dělá, a když nejsou všechny ruce uvnitř než skončí, tak zavře bránu a těm, co zůstaly venku, dá peněžní pokutu; a protože v továrně nejsou žádné hodiny, tak jsou ty nešťastné ruce v moci mladého sledovače času inspirovaného Harruppem. Ty stávkující pracovníce, matky rodin a dívky, prohlásily, že by chtěly pokračovat v práci, pokud by byl sledovač času nahrazen hodinami a byly by zavedeny rozumnější pokuty. Harrupp udal devatenáct žen a dívek u soudu za porušení smlouvy. Každá byla odsouzena k pokutě šest pencí a k uhrazení nákladů dva šilinky šest pencí - za hlasitého rozhořčení diváků. Harrupp vyšel ven doprovázen syčící masou lidu. - Oblíbenou činností továrníků je trestání pracovníků srážkami ze mzdy za chyby na jimi dodaném materiálu. Tato metoda v roce 1866 vyvolala všeobecnou stávku v anglických hrnčířských okrscích. Zprávy Komise pro zaměstnávání dětí v letech 1863-1866 zmiňují případy, kdy pracovník, místo aby dostal mzdu, byl kvůli své práci a prostřednictvím pokut ustanoven dlužníkem svého vznešeného "pána". Povznesené mávání rukou továrních samovládců nad tím ostrovtipem srážek ze mzdy přineslo také tu poslední bavlňářskou krizi.

Tovární inspektor R. Baker říká: "Nedávno jsem sám soudně stíhal jednoho bavlňářského továrníka, protože v těchto těžkých časech srazil deset pencí ze mzdy několika 'mladým' (starším třinácti let) za lékařské potvrzení o dosaženém věku, které ho stojí jen šest pencí a za které zákon dovoluje pouze srážku tři pence a zvyklost žádnou... Jiný továrník chtěl dosáhnout stejného účinku bez toho, aby měl konflikt se zákonem, zatížil každé z těch ubohých dětí, které pro něj pracují, poplatkem jednoho šilinku za vyučení v umění a tajemství spřádání, jakmile lékařské potvrzení tyto prohlásilo za zralé pro toto zaměstnání.

Existují tedy spodní proudy, které člověk musí znát, aby pochopil takové mimořádné jevy, jako stávky v dnešní době" (zde se jedná od stávku strojních tkalců v továrně v Darvenu v červnu 1863).

("Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1863", strana 50, 51)

(Ty zprávy se vždy vztahují i k pozdější době, než jaké je jejich oficiální datum.) [zpět](#)

(190a) Zákony na ochranu proti nebezpečným strojům plně účinkovaly.

"Avšak ... nyní existují nové zdroje nehod, které před dvaceti lety neexistovaly, zvláště zvýšená rychlost strojů. Kola, válce, vřetena a stavy se dnes pohánějí několikrát větší a stále se zvětšující silou; prsty musejí přetržet vlákno navázat rychleji a jistěji, neboť při zaváhání či neopatrnosti příjdou za obět' ... Velký počet úrazů je zapříčiněn spěchem pracovníka, který se snaží své dílo rychle dokončit. Musíme si uvědomit, že pro továrníky je nanejvýš důležité, aby jejich stroje pracovaly nepřetržitě, to znamená aby bez přerušení vyráběly přízi a tkanivo. Každý minutový prostoj tvoří ztrátu nejen hnací síly, nýbrž také výrobků. Pracovníci jsou proto dohlížeteli, kteří jsou zainteresováni na množství výrobků, dohánění k tomu, aby stroje udržovali v chodu; pro pracovníka, který je placen za kusy nebo váhu, je to také velmi důležité. Ačkoli je proto ve většině továren formálně zakázáno, aby byly stroje čištěny v chodu, tak je tato praxe obvyklá. Samotná tato příčina stála během posledních šesti měsíců za devíti sty šesti úrazy ... Ačkoli se stroje čistí přibližně obden, tak pro důkladné vyčištění je většinou stanovena sobota, a toto se z velké části děje, když je stroj v pohybu ... Za tuto činnost se neplatí, a proto se ji pracovníci snaží provést co nejrychleji. Proto je počet úrazů v pátek a zvláště v sobotu mnohem vyšší než v ostatních dnech. V pátek je výskyt úrazů přibližně o 12 procent, v sobotu pak o 25 procent vyšší než za předchozích dnů; pokud však budeme zohledňovat dobu - sobota má sedm a půl hodiny a zbylé dny deset a půl hodiny - tak je ten nárůst úrazů vyšší o více než 65 procent."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1866", Londýn 1867, strana 9, 15, 16, 17) [zpět](#)

(191) V prvním oddílu Třetí knihy vás zpravím o jednom tažení anglických továrníků z poslední doby proti ustanovením továrního zákona, která mají chránit údy "rukou" před životu nebezpečnými stroji. Zde postačí jeden citát z oficiální zprávy továrního inspektora Leonarda Hornera:

"O některých nehodách jsem slyšel továrníky mluvit s neomluvitelnou frivolností, například ztráta prstu je pro ně maličkost. Život a pracovní vyhlídky pracovníka tolik závisejí na jeho prstech, že taková ztráta je pro něj nanejvýš vážnou událostí. Když slyším tyto bezmyšlenkovité tlachy, tak se jich ptám:

Představte si, že potřebujete jednoho pracovníka navíc a hlásí se vám dva, oba ve všech ohledech vhodní, avšak jeden bez palce nebo ukazováčku. Kterého byste si vybrali? Nikdy neváhali ani okamžik a rozhodli se pro toho, co má všechny prsty ... Tito páni továrníci mají proti tomu, co nazývají pseudo-filantropickými zákony, falešné předsudky."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1855")

Tito páni jsou "rozumní lidi" a ne nadarmo horují pro tu otrokářskou rebelii. [zpět](#)

(192) Z těch továren, které jsou nejdéle podrobeny továrnímu zákonu, jeho vynucenému zkrácení pracovní doby a ostatním regulacím, už mnohé dřívější závady zmizely. Samo zlepšování strojů v určitém bodě vyžaduje "vylepšenou konstrukci tovární budovy", která je pro pracovníky výhodnější. (srovnej se "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1863", strana 109) [zpět](#)

(193) Kromě jiného viz John Houghton, "Husbandry and Trade improved", Londýn 1727. "The Advantages of the East India Trade", 1720. John Bellers,* v uvedeném.

"Zaměstnavatelé a pracovníci se bohužel nacházejí ve věčném válečném stavu. První mají stále stejný cíl, dostat práci těch druhých co nejlevněji; a k tomuto účelu se nerozpakují použít každou lest, zatímco ti druzí rovněž myslí na to, jak své zaměstnavatele při každé příležitosti přinutit splnit zvýšené požadavky." "An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions", 1767, strana 61, 62.

(autorem je reverend Nathaniel Forster* a je zcela na straně pracovníků) [zpět](#)

(194) Mlýny na stuhy byly vynalezeny v Německu. Ital Abbé Lancellotti v jednom spise, který se objevil roku 1636 v Benátkách, vypráví:

"Anton Müller z Gdaňska asi před padesáti lety" (Lancellotti toto psal roku 1629) "v Gdaňsku viděl velmi chytrý stroj, který zhotovoval čtyři až šest tkanin najednou; protože se však městská rada bála, že by tento vynález mohl z velkého množství lidí udělat žebráky, tak ten vynález nechala odstranit a vynálezce tajně uškrtit nebo utopit."

V Leidenu v Holandsku byl ten samý stroj poprvé použit v roce 1629. Zástupci tkalců prýmků nejdříve přinutili městskou radu k jeho zákazu; prostřednictvím různých nařízení z let 1623, 1639, atd. ze strany holandského parlamentu bylo jeho používání omezeno; nakonec bylo za jistých podmínek nařízením z 15. prosince 1661 povoleno.

Boxhorn ("Inst. Pol.", 1663) o zavádění mlýnů na stuhy v Leidenu říká:

"Asi před dvaceti lety v tomto městě nějací lidé vynalezli nějaký nástroj na tkaní, pomocí kterého mohl jeden člověk snadněji vyrobit více tkaniva, než za stejnou dobu několik lidí. Tak došlo k nepokojům a stížnostem tkalců, až bylo používání tohoto nástroje městskou radou zakázáno."

Tentýž stroj byl v roce 1676 zakázán v Kolíně, přičemž v té samé době vyvolávalo jeho zavádění v Anglii nepokoje mezi pracovníky. Císařským ediktem z 19. února 1685 bylo jeho používání zakázáno v celém Německu. V Hamburku byl na příkaz městské rady veřejně spálen. Karel VI. 9. února 1719 obnovil ten edikt z roku 1685 a Kursasko jeho používání povolilo až v roce 1765. Tento stroj, který ve světě udělal takový rozruch, byl vskutku předchůdcem spřádacích a tkacích strojů, tedy předchůdcem průmyslové revoluce 18. století. Chlapci, který naprosto neuměl tkát, umožňoval, aby pouhým posouváním tyče sem a tam dával do pohybu celý stav se všemi jeho člunky a aby, užitím jeho vylepšené formy, vyráběl 40-50 kusů najednou. [zpět](#)

(195) Ve staromódních manufakturách se ještě dnes občas opakuje syrová forma rozhořčení pracovníků nad stroji. Tak například v brusírně pilníků v Sheffieldu v roce 1865. [zpět](#)

(196) Sir James Steuart* také pojímá účinkování strojů ještě zcela v tomto smyslu.

"Na stroje tedy pohlížím jako na prostředek, jak zvýšit počet (co do jeho účinku) činných lidí bez toho, aby se jich muselo více živit... Čím se účinek stroje odlišuje od toho, který by měli noví obyvatelé?"

(francouzský překlad, t. I, l. I., ch. XIX)

Mnohem naivnější je Petty,* který říká, že prý nahrazují "polygamii". Tento pohled se nanejvýš hodí pro některé části Spojených států. Naproti tomu:

"Stroje se zřídka dají úspěšně označit za prostředek ke zmenšení práce jedince; při jejich stavbě by se ztratilo více času, než kolik by se ušetřilo jejich používáním. Užitečné jsou skutečně jen tehdy, když účinkují masově, když může jeden jediný stroj podpořit práci tisíců. Stroje se proto budou stále používat většinou v hustě zalidněných zemích, kde je nejvíce nezaměstnaných... Užívat se budou nikoli kvůli nedostatku pracovníků, nýbrž kvůli lehkosti, s jakou je tyto možno masově přimět k práci."

(Piercy Ravenstone,* "Thoughts on the Funding System and its Effects", Londýn 1824, strana 45) [zpět](#)

(196a) Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Toto platí také pro Německo. Vznik velkého zemědělství, jmenovitě na východě, byl umožněn až od šestnáctého století, zvláště však po roce 1648 prostřednictvím strhávání sedláckých usedlostí. [zpět](#)

(197) "Stroje a pracovníci spolu neustále soutěží."
(Ricardo,* v uvedeném strana 479) [zpět](#)

(198) Ta soutěž mezi ručním a strojním tkaním se v Anglii před zavedením Chudinských zákonů v roce 1834 prodlužovala tím, že se ty mzdy, které spadly hluboko pod minimum, doplňovaly podporou z fary. "Reverend Mr. Turner byl v roce 1827 farářem ve Wilmslow v Cheshire, což byl průmyslový okrsek. Otázky Komise pro vystěhovávání a odpovědi pana Turnera ukazují, jak se udržuje soutěž ruční práce se strojní.

Otázka: 'Zatlačilo používání strojních stavů stavy ruční?' Odpověď: 'Nepochybně; Stroje by je zatlačily mnohem více, než jak se to právě děje, kdyby ruční tkalcům nebylo umožněno, aby se podřídili snížení mezd.' Otázka: 'Ale ti ruční tkalci tak přece spokojují se mzdou, která je pro jejich přežití nedostatečná, a od fary požadují dávky, které doplňují to, co potřebují k přežití?' Odpověď: 'Ano, ta soutěž mezi ručním a strojním stavem je vskutku udržována pomocí podpory pro chudé.'

Tak je tedy ponižující žebráctví či vystěhovalectví tou výhodou, kterou pracujícím zavedení strojů přineslo. Čtení a do jisté míry nezávislí řemeslníci byli dohnáni do stavu plazících se chudáků, kteří jedí ponižující chléb od dobrodinců. A toto se označuje jako 'dočasné nesnáze'."

("A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation", Londýn 1834, strana 29) [zpět](#)

(199) "Ta stejná příčina, díky které čistý příjem země roste" (to znamená, jak Ricardo na tom samém místě vysvětluje, the revenues of landlords and capitalists, jejichž bohatství se, z ekonomického pohledu, vůbec rovná Wealth of the Nation), "může současně vytvářet přebytek obyvatelstva a zhoršovat situaci pracovníka."

(Ricardo, v uvedeném strana 469)

"Neustálým cílem a tendencí každého zdokonalování mechanismu je vskutku to, aby se zcela zbavil lidské práce nebo aby její cenu snížil tím, že práci dospělého mužského pracovníka nahradí prací ženskou a dětskou, nebo práci vyškolenou prací hrubou."

(Ure, v uvedeném strana 23) [zpět](#)

(200) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1858", strana 43 [zpět](#)

(201) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 15 [zpět](#)

(202) Ure, v uvedeném strana 19

"Ta velká výhoda strojního vybavení v cihelnách spočívá v tom, že zaměstnavatele činí naprosto nezávislým na školených pracovnících."

("Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", Londýn 1866, strana 130, odstavec 46)

Dodatek ke druhému vydání:

Pan Sturrock, superintendant strojního oddělení Velké severní železnice, ohledně strojírenství (lokomotivy, atd.) říká:

"Nákladní (expensive) angličtí pracovníci jsou každým dnem méně zapotřebí. Výroba se zvětšuje použitím vylepšených nástrojů, a tyto nástroje jsou používány nižší třídou pracovníků (a low class of labour)... Dříve museli nutně všechny součásti parního stroje vyrábět školení pracovníci. Tytéž součásti nyní vyrábějí méně zruční pracovníci, avšak s lepšími nástroji... Pod pojmem nástroj mám na mysli stroje používané ve strojírenství."

("Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence", n. 17862 a 17863, Londýn 1867) [zpět](#)

(203) Ure, v uvedeném strana 20 [zpět](#)

(204) v uvedeném strana 321 [zpět](#)

(205) v uvedeném strana 23 [zpět](#)

(206) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1863", strana 108 [zpět](#)

(207) v uvedeném strana 109

Rychlé zlepšování strojů během bavlnářské krize dovolilo anglickým továrníkům, aby ihned po skončení americké Občanské války v okamžiku znova přeplnili světový trh. Už během posledních šesti měsíců roku 1866 byly jejich tkaniny skoro neprodejně. S tím začala konsignace zboží do Číny a Indie, což přirozeně způsobilo, že to přeplnění bylo ještě intenzivnější.

Na začátku roku 1867 se továrníci uchýlili do svého obvyklého útočiště - snížení mezd o pět procent. Pracovníci se tomu postavili a prohlásili - z teoretické stránky zcela správně - že jediným správným lékem by mělo být, aby pracovali kratší dobu, čtyři dny v týdnu. Poté, co se samozvaní kapitáni průmyslu delší dobu vzpírali, se pro toto museli rozhodnout, někde s, jinde bez snížení mezd o pět procent. [zpět](#)

(208) "Poměr mezi zaměstnavateli a pracovníky ve foukárnách skla je chronickou stávkou."

Proto přišel ten rozmach výroby lisovaného skla, kde jsou hlavní úkony prováděny stroji. Jedna firma u Newcastle, která dříve ročně vyráběla 350,000 liber foukaného skla, nyní místo toho vyrábí 3,000,500 liber skla lisovaného.

("Komise pro zaměstnávání dětí. IV. zpráva", 1865, strana 272, 263) [zpět](#)

(209) Gaskell, "The Manufacturing Population of England", Londýn 1833, strana 11, 12 [zpět](#)

(210) Na několik velmi významných užití strojů ve strojírenství přišel pan Fairbairn v důsledku stávek v jeho vlastní strojírenské továrně. [zpět](#)

(211) Ure, v uvedeném strana 367-370 [zpět](#)

(212) Ure, v uvedeném strana 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475 [zpět](#)

(213) Také Ricardo s nimi původně tento názor sdílel. Později ho však pro svou vědeckou nezaujatost a lásku k pravdě, které jsou pro něj tak charakteristické, výslovně odvolal. V uvedeném viz kapitulu XXXI "On Machinery". [zpět](#)

(214) Nota bene, že tu ilustraci podávám zcela stejným způsobem, jako ti výše uvedení ekonomové. [zpět](#)

(215) Jeden ricardián proti této pošetilosti J. B. Saye* poznamenává:

"Při rozvinuté dělbě práce je zručnost pracovníka použitelná jen v tom určitém odvětví, kde se ji pracovník naučil; ona sama je určitým druhem stroje. Proto vůbec nepomůže, když budeme dokola papouškovat, že ta věc má tendenci najít si svou úroveň. Musíme se dívat kolem sebe a vidět, že ta úroveň je nižší než na začátku toho procesu."

("An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", Londýn 1821, strana 72) [zpět](#)

(216) Virtuozem v tomto domýšlivém kretenismu je kromě jiných i MacCulloch. S afektovanou naivitou osmiletého dítěte například říká:

"Jestliže je výhodné stále více rozvíjet zručnost pracovníka tak, aby byl schopen tím samým nebo i menším množstvím práce vyrábět stále rostoucí množství zboží, tak musí být také výhodné, když si na pomoc vezme takové stroje, které ho v dosahování tohoto výsledku nejúčinněji podpoří."

(MacCulloch, "Principles of Political Economy", Londýn 1830, strana 182) [zpět](#)

(216a) "Vynálezce spřádacího stroje zruinoval Indii, což se nás však netýká."

(A. Thiers,* "De la Propriété", strana 275)

Pan Thiers zde mechanický tkalcovský stav zaměnil za spřádací stroj, "což se nás však netýká." [zpět](#)

(217) Podle Sčítání lidu z roku 1861 (svazek II, Londýn 1863) byl počet pracovníků zaměstnaných v uhelných dolech v Anglii a Walesu 246,613, z čehož 73,546 bylo mladších a 173,067 starších dvaceti let. Mezi těmi mladšími bylo 835 pět až desetiletých, 30,701 deseti až patnáctiletých a 42,010 patnácti až devatenáctiletých. Počet lidí zaměstnaných v železných, měděných, olověných, cínových a všech dalších rudných dolech byl 319,222.

[zpět](#)

(218) Při výrobě strojů bylo v roce 1861 v Anglii a Walesu zaměstnáno 60,807 osob, včetně továrníků, vedoucích atd., ditto všichni činitelé a obchodníci v tomto oboru. Naproti tomu jsou z toho vyloučeni výrobci malých strojů, jako jsou šicí stroje atd., stejně tak výrobci nástrojů pro pracovní stroje, jako jsou výrobci vřeten atd. Počet všech civilních inženýrů byl 3,329. [zpět](#)

(219) Protože je železo jednou z nejdůležitějších surovin, tak zde poznamenejme, že v roce 1861 bylo v Anglii a Walesu 125,771 slévačů, ze kterých bylo 123,430 mužů a 2,341 žen. 30,810 mužů bylo mladších dvaceti let, 92,620 bylo starších. [zpět](#)

(220) "Jedna rodina o čtyřech dospělých osobách (tkalcích bavlny) se dvěma dětmi jako navíječi na konci minulého a začátku tohoto století vydělávala při desetihodinové pracovní době 4 libry šterlinku týdně; pokud byla práce velmi náročná, mohli vydělat i více... Dříve vždy trpěli nedostatečnými dodávkami přize."

(Gaskell, v uvedeném strana 34, 35) [zpět](#)

(221) V "Postavení pracující třídy v Anglii" Friedrich Engels prokazuje bídný stav velké části těchto pracovníků ve výrobě luxusu. Velké množství nových dokladů k této věci najdeme ve zprávách "Komise pro zaměstnávání dětí" [zpět](#)

(222) V roce 1861 bylo v Anglii a Walesu v obchodním loďstvu zaměstnáno 94,665 námořníků. [zpět](#)

(223) Z toho jen 177,596 mužů starších třinácti let. [zpět](#)

(224) Z toho 30,501 žen. [zpět](#)

(225) Z toho 137,447 mužů. Tito nepatří mezi ty z 1,208,648 osob, které neslouží v soukromých domech. Dodatek ke druhému vydání:

Mezi lety 1861 a 1870 se počet mužských sluhů skoro zdvojnásobil. Vzrostl na 267,671. V roce 1847 bylo 2,694 hajných (spravujících obory majitelů půdy), v roce 1869 jich bylo 4,921.

Mladým děvčatům, která slouží v domech londýnské nižší střední třídy, se lidově říká "little slaveys" - otrokyňky. [zpět](#)

(226) Ganilh* naproti tomu za konečný výsledek strojní výroby považuje absolutně snížený počet pracovních otroků, na jejichž úkor potom žije zvýšený počet "gens honnetes",* kteří rozvíjejí tu svou "perfectibilité perfectible".* I když proces výroby nechápe, tak alespoň cítí, že stroje jsou velmi osudovou institucí, jestliže jejich zavádění mění zaměstnané pracovníky na žebráky, zatímco jejich rozvoj rodí více pracovních otroků, než kolik jich zabil. Kretenismus jeho stanoviska můžeme vyjádřit pouze jeho vlastními slovy:

"Ty třídy, které jsou odsouzeny k tomu, aby vyráběly a spotřebovávaly, se zmenšují, a ty třídy, které práci řídí, které veškerému obyvatelstvu přinášejí úlevu, útěchu a vzdělání, se zvětšují... a přivlastňují si všechny výhody, které jsou důsledkem snížení nákladů na práci, přebytku a nízkých cen spotřebního zboží. Pod tímto vedením se lidská rasa povznáší až k nejvyšším stvořením ducha, proniká do tajemných hlubin náboženství, nastoluje blahé základy morálky" (která spočívá v tom, že "si přivlastňují všechny výhody") "zákony na ochranu svobody" (svobody pro "ty třídy, které jsou odsouzeny k tomu, aby vyráběly"?) "a vládu poslušnosti, spravedlnosti, povinnosti a lidskosti."

Tento žvást najdeme v "Des Systemes d'Économie Politique etc.", M. Ch. Ganilh, druhé vydání, Paříž 1821, díl I, strana 224, srovnej s tímtež strana 212 [zpět](#)

(227) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 58 a dále

Současně však už také pro zaměstnávání rostoucího počtu pracovníků existovala materiální základna ve sto deseti nových továrnách s 11,625 parními stroji, 628,576 vřeteny a 2,695 parních a vodních koňských sil. (v uvedeném) [zpět](#)

(228) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 79

Dodatek ke druhému vydání:

Na konci prosince 1871 tovární inspektor A. Redgrave při jedné přednášce, kterou měl v Bradfordu, v "New Mechanics' Institution", řekl:

"Nedávno mě zarazilo, jak se změnil vzhled továren na zpracování vlny. Dříve byly plné žen a dětí, dnes se zdá, že veškerou práci dělají stroje. Když jsem se na to výrobce ptal, tak mi odpověděl:

'Za starého systému jsem zaměstnával 63 osob. Po zavedení vylepšených strojů jsem počet rukou snížil na 33, a nedávno, jako důsledek nových rozsáhlých změn, jsem mohl snížit počet zaměstnanců z 33 na 13.'"

[zpět](#)

(229) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 16 [zpět](#)

(230) "Utrpení tkalců" (bavlny a látek obsahujících bavlnu) "bylo předmětem zkoumání královské komise, avšak ačkoli tato jejich bídu uznala a politovala, tak zlepšení jejich podmínek přenechala (!) náhodě a změnám času, a nyní můžeme doufat, že toto utrpení je" (o 20 let později!) "skoro (nearly) zrušeno, k čemuž podle všeho přispělo nynější rozšíření parních stavů."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1856", strana 15) [zpět](#)

(231) O dalších metodách, kterými stroje působí na výrobu surovin, se zmíníme ve Třetí knize. [zpět](#)

(232)

Vývoz bavlny z Východní Indie do Velké Británie (v librách)		
1846	1860	1865
34,540,143	204,141,168	445,947,600
Vývoz vlny z Východní Indie do Velké Británie (v librách)		
1846	1860	1865
4,570,581	20,214,173	20,679,111

[zpět](#)

(233)

Vývoz vlny z Mysu dobré naděje do Velké Británie (v librách)		
1846	1860	1865
2,958,457	16,574,345	28,820,623
Vývoz vlny z Austrálie do Velké Británie (v librách)		
1846	1860	1865
21,789,346	59,166,616	109,734,261

[zpět](#)

(234) Ekonomický rozvoj Spojených států je sám produktem toho evropského, zvláště anglického velkého průmyslu. V jejich nynější podobě (1866) je musíme stále ještě považovat za koloniální území Evropy.

Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Od té doby se Spojené státy rozvinuly do druhé nejprůmyslovější země světa bez toho, aby kvůli tomu svůj koloniální charakter zcela ztratily.

Vývoz bavlny ze Spojených států do Velké Británie (v librách)			
1846	1852	1859	1860
401,949,393	765,630,544	961,707,264	1,115,890,608

Vývoz obilí atd. ze Spojených států do Velké Británie		
zboží (cwts) \ rok	1850	1862
pšenice	16,202,312	41,033,503
ječmen	3,669,653	6,624,800
oves	3,174,801	4,426,994
žito	388,749	7,108
pšeničná mouka	3,819,440	7,207,113
pohanka	1,054	19,571
kukuřice	5,473,161	11,694,818
bere nebo bigg (druh ječmene)	2,039	7,675
hrášek	811,620	1,024,722
fazole	1,822,972	2,037,137
dovoz celkem	35,365,801	74,083,441

[zpět](#)

(235) Pracovníci, kteří byli obuvnickými továrníky v Leicester prostřednictvím "lock out" vyhozeni na dlažbu, v jednom svolání z července 1866 ke "Trade Societies of England" kromě jiného říkají:

"Asi před dvaceti lety bylo obuvnictví v Leicester převráceno zavedením nýtování místo šití. Tehdy se daly vydělat dobré mzdy. Brzy se tento nový obchod velmi rozšířil. V podobě různých firem se vynořila velká konkurence, která dodávala to nejlepší zboží. Krátce na to však vznikla horší konkurence, zvláště taková, která prodávala pod cenou (undersell). Zhoubné důsledky se brzy projeví ve snižování mezd a ceny práce padaly tak prudce, že mnoho firem nyní platí jen polovinu původních mezd. A přesto, ačkoli mzdy padají stále níže a níže, jak se zdá, zisky s každou změnou pracovních tarifů rostou."

- Továrníci využívají i nepříznivé období průmyslu, kdy přemrštěným snížením mezd, to znamená přímou krádeží nutných životních prostředků pracovníka, dosahují mimořádných zisků. Jeden příklad. Jedná se o krizi ve tkání hedvábí v Coventry:

"Z důkazů, které jsem obdržel od továrníků i pracovníků, mimo jakoukoli pochybnost vyplývá, že se mzdy snižují ve vyšším rozsahu, když si to vynutí konkurence zahraničních výrobců nebo jiné okolnosti. Většina tkalců pracuje za mzdy snížené o 30 až 40 procent. Kus látky, za který před pěti lety tkadlec dostal 6 nebo 7 šilinků, mu nyní přinese jen 3 šilinky 3 pence nebo 3 šilinky 6 pencí; za jinou práci, která byla dříve za 4 šilinky nebo 4 šilinky 3 pence, nyní dostávají jen 2 šilinky nebo 2 šilinky 3 pence. To snižování mezd je vyšší, než jaké je zapotřebí k povzbuzení poptávky. Vskutku, u mnoha druhů látek snížení mezd nebylo doprovázeno jakýmkoli snížením cen těchto druhů zboží."

(Zpráva komisaře F. D. Longe v "Pátá zpráva Komise pro zaměstnávání dětí", 1866, strana 114, n.l.) [zpět](#)

(236) Srovnej se "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 30 [zpět](#)

(237) v uvedeném strana 18, 19 [zpět](#)

(238) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1863", strana 41-45, 51 [zpět](#)

(239) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1863", strana 41, 42 [zpět](#)

(240) v uvedeném strana 57 [zpět](#)

(241) v uvedeném strana 50, 51 [zpět](#)

(242) v uvedeném strana 62, 63 [zpět](#)

(243) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1864", strana 27 [zpět](#)

(244) Z dopisu policejního šéfa Harrise z Boltonu ve "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 61, 62 [zpět](#)

(245) V jednom svolání bavlnářských pracovníků z jara roku 1863 za vytvoření společnosti pro vystěhování se kromě jiného říká:

"To, že je velké vystěhování továrních pracovníků nyní absolutně nutné, popírá jen málokdo. To, že je však stálý proud vystěhovalců ve všech dobách zapotřebí a že bez něj není možné naše postavení za obvyklých okolností zajistit, ukazují následující fakta: V roce 1814 činila oficiální hodnota (pouze indexu množství) vyváženého bavlněného zboží 17,665,378 liber šterlinku, jejich skutečná tržní hodnota byla 20,070,824 liber šterlinku. V roce 1858 byla oficiální hodnota vyvážených bavlněných zboží 182,221,681 liber šterlinku, jejich skutečná tržní hodnota byla jen 43,001,322 liber šterlinku, takže zdesateronásobení množství způsobilo něco více než zdvoynásobení toho ekvivalentu. Tento pro zemi vůbec a zvláště pro tovární pracovníky natolik nepříznivý výsledek byl vyvolán různými spoluúčinkujícími příčinami. Jednou z nejvýznamnějších je neustálý přebytek práce, nezbytné pro toto odvětví, který pod hrozbou zničení vyžaduje neustálé rozšiřování trhu. Naše bavlnářské továrny mohou být zastaveny periodickou stagnací obchodu, která je za současného zřízení stejně nevyhnutelná jako sama smrt. Přesto však lidská vynalézavost nespí. Ačkoli tuto zemi během posledních dvaceti pěti let opustilo středním odhadem 6 miliónů lidí, přesto v důsledku pokračujícího vyhánění pracujících z továren, aby se výrobky zlevnily, není velké procento dospělých mužů dokonce i v dobách nejvyšší prosperity schopno v továrnách nalézt zaměstnání jakéhokoli druhu a za jakýchkoli podmínek."

("Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1863", strana 51, 52)

V jedné z pozdějších kapitol uvidíme, jak se páni továrníci během té bavlnářské katastrofy snažili všemi možnými způsoby, i pomocí zásahu státu, vystěhování továrních pracovníků zabránit. [zpět](#)

8. Velký průmysl revolucionizuje manufaktury, řemesla a domácí výrobu

a) Zrušení spolupráce spočívající na řemeslech a dělbě práce

Viděli jsme, jak stroje ruší spolupráci spočívající na řemeslech a řemeslné dělbě práce. Příkladem toho prvního druhu je žací stroj, který nahrazuje spolupráci žatců. Pádým příkladem druhého druhu je stroj na výrobu šicích jehel. Podle Adama Smitha* v jeho době 10 mužů zhotovilo prostřednictvím dělby práce denně přes 48,000 jehel. Jeden jediný stroj jich naproti tomu dodává 145,000 za jeden pracovní den o délce 11 hodin. Jedna žena nebo dívka dohlíží v průměru na čtyři takové stroje, a proto na nich denně vyrobí 600,000 jehel, za týden přes 3,000,000 jehel. (246)

Pokud na místo spolupráce či manufaktury nastoupí jeden jediný pracovní stroj, tak se tento může znova stát základem řemeslné výroby. Tím tato reprodukce řemeslné výroby spočívající na strojích tvoří pouze přechod k tovární výrobě, která zpravidla nastoupí pokaždé, jakmile mechanická hnací síla, pára nebo voda, při pohybování stroji nahradí lidské svaly. Sporadicky a dočasně se může malá výroba spojit s mechanickou hnací silou prostřednictvím nájmu páry, jak se to dělo v některých manufakturách v Birminghamu, kde se používaly malé spalovací stroje, jako v určitých odvětvích tkání, a tak dále. (247) U tkání hedvábí v Coventry se přirozeně rozvinul experiment "domkových továren". Uprostřed několika domků rozestavených do čtverce byl zřízen takzvaný engine house pro parní stroj a tento byl prostřednictvím hřídelí propojen se stavy v domcích. Ve všech těch případech byla pára v nájmu, například dva a půl šilinku* za tkalcovský stav. Toto nájemné za páru se platilo týdně, ať už stavy pracovaly nebo ne. V každém domku bylo dva až šest stavů, které buď patřily pracovníkům, byly koupeny na úvěr nebo pronajaty. Boj domkových továren s vlastními továrnami trval více než 12 let a skončil celkovým zruinováním všech tří set těchto cottage factories. (248) Tam, kde povaha procesu od samého začátku nepodmiňovala výrobu na vyšší úrovni, tam průmyslová odvětví, nově vzniklá v posledních desetiletích, jako například výroba dopisních obálek, ocelových psacích per, a tak dále, zpravidla nejdříve prošla řemeslnou a pak manufakturní podobou jako krátkými přechodnými fázemi před výrobou tovární. Tato proměna je nejtěžší tam, kde manufakturní výroba nezahrnuje žádné stupně procesu vývoje, nýbrž mnohost rozdílných procesů. Toto například tvořilo velkou překážku u továren na výrobu ocelových psacích per. Přesto však už byl asi před půldruhým desetiletím vynalezen automat, který vykonával šest rozdílných procesů najednou. V roce 1820 ruční výroba dodala prvních 12 tuctů ocelových psacích per za 7 liber šterlinku 4 šilinky. V roce 1830 je manufaktura dodávala za 8 šilinků a dnes je továrna dodává do velkoobchodu za 2 až 6 pencí. (249)

b) Zpětné působení továren na manufaktury a domácí výrobu

S rozvojem továren a převratem v zemědělství, který ho doprovázel, se nejen rozšiřuje rozsah výroby ve všech ostatních průmyslových odvětvích, nýbrž se také mění i její charakter. Princip strojí výroby - rozebrat výrobní proces na fáze, ze kterých se skládá, a takto odhalené problémy potom řešit použitím mechaniky, chemie, a tak dále, zkrátka použitím přírodních věd - se všude stává určujícím. Stroje se proto v manufakturách prosazují hned pro tento, hned zase pro onen dílčí proces. To ustálené vykrystalizování jejich rozčlenění, které vycházelo ze staré dělby práce, se tím ruší a nechává místo pro následné změny. Pokud odhlédneme od tohoto, tak je složení celkového pracovníka, nebo-li složeného pracovního personálu, od základu převráceno. V protikladu k období manufaktur se nyní plán dělby práce všude tam, kde je to možné, zakládá na používání ženské práce, práce dětí všech věkových skupin a nekvalifikovaných pracovníků, zkrátka na používání "cheap labour" - levné práce - jak tuto Angličané charakteristicky nazývají. Toto platí nejen pro veškerou výrobu ve velkém rozsahu, ať už tato stroje používá nebo ne, nýbrž také pro takzvaný domácí průmysl, ať už se tento vykonává v soukromých příbytcích pracovníků nebo v malých dílnách. Tento takzvaný moderní domácí průmysl s tím staromódním - s nezávislými městskými řemesly, se samostatným sedlačením a především s rodinnými domy pracovníků - už nemá společného nic než jméno. Dnes se změnil na venkovské oddělení továrny, manufaktury nebo skladu zboží. Kromě továrních pracovníků, manufakturních pracovníků a řemeslníků, které soustřeďuje v jednom místě ve velkých objemech a kterým přímo velí, pohybuje kapitál

prostřednictvím neviditelných vláken další armádou domácích pracovníků roztroušených ve velkých městech a po celé zemi. Příklad: továrna na košile pánů Tillie z Londonderry v Irsku, která zaměstnává 1,000 továrních pracovníků a 9,000 domácích pracovníků roztroušených na venkově. (250)

Vykořisťování levné a nezralé pracovní síly se v moderních manufakturách stává nestydatějším než ve vlastních továrnách, protože technická základna, která je v továrnách k dispozici - náhrada síly svalů stroji a snadnost provádění práce - v manufakturách z velké části chybí. Ženské nebo dokonce ještě nezralé dětské tělo je zde zároveň tím nejlehkomyslnějším způsobem vystaveno vlivu jedovatých látek. Při té takzvané domácí práci se stává ještě nestydatějším než v manufakturách, protože schopnost pracovníků stavět se na odpor se s jejich rozptýleností snižuje. Mezi vlastního zaměstnavatele a pracovníka se vetře celá řada loupeživých parazitů. Domácká práce v témže výrobním odvětví všude bojuje se strojní nebo přinejmenším manuální výrobou. Bída pracovníkům bere ty nejnужnější pracovní podmínky, prostor, světlo, vzduch. Roste nepravdivost zaměstnávání a konečně konkurence mezi pracovníky v těchto posledních útočištích těch, které velký průmysl a zemědělství učinilo "nadbytečnými", nutně dosahuje svého maxima. Ta ekonomizace výrobních prostředků, kterou strojní výroba nejdříve systematicky rozvinula a která je od začátku zároveň nejbezohlednějším mrháním pracovní silou a loupáním normálních předpokladů pro provádění práce, nyní tuto svou antagonistickou a vražednou stránku vystavuje naodiv tím více, čím méně je v nějakém průmyslovém odvětví rozvinuta společenská produktivita práce a technická základna složených pracovních procesů.

c) Moderní manufaktura

Nyní bych chtěl ta výše uvedená tvrzení osvětlit na několika příkladech. Čtenář už z oddílu o pracovním dnu vskutku mnoho údajů zná. Manufaktury na zpracování kovu v Birminghamu a okolí z velké části používají na velmi těžkou práci kromě 10,000 žen také 30,000 dětí a mladých osob. Tyto zde nacházíme ve zdraví škodlivých slévárnách mosazi, továrnách na knoflíky a při glazurovacích, galvanizačních a lakýrnických pracích. (251) Ty výstřelky v pracovních podmínkách jak dospělých tak nedospělých si u různých londýnských vydavatelů novin a knih vysloužily nechvalně známé jméno "jatká". (251a) Ty samé výstřelky, u kterých jsou zde jatečnými oběťmi ženy, dívky a děti, se odehrávají ve vazárnách knih. Je to těžká práce nedospělých v lanárnách, noční práce v solivarech, ve svíčkárnách a jiných chemických manufakturách; je to vražedné používání chlapců v tkalcovných hedvábí, které nejsou poháněny mechanicky, kde tito chlapci pohánějí stavy. (252) Jednou z nejhanebnějších, nejšpinavějších a nejhuře placených prací, na kterou se s oblibou používají mladí muži a ženy, je třídění chomáčů vlny, bavlny, konopí, a tak dále. Víme, že Velká Británie, pokud odhlédneme od jejího vlastního nepočteného množství vlny, konopí, atd., tvoří tržiště pro celosvětový obchod s tímto materiálem. Tento sem přichází z Japonska, z těch nejvzdálenějších států jižní Ameriky a z Kanárských ostrovů. Hlavními zdroji dovozu je však Německo, Francie, Rusko, Itálie, Egypt, Turecko, Belgie a Holandsko. Slouží jako hnojivo, jako surovina pro výrobu povlečení a příkrývek, a jako surovina pro výrobu papíru. Ženské třídičky jsou prvními oběťmi neštovic a dalších nakažlivých chorob, které roznášejí dále. (253) Jako klasický příklad přepracovávání, těžké a nevhodné práce, a proto následné brutalizování pracovníka spotřebovávaného od dětských let, kromě práce v dolech slouží i práce v cihelnách, pro níž se v Anglii ten nově vynalezený stroj používá jen sporadicky (1866). Od května do září trvá práce od pěti ráno do osmi večer a tam, kde se cihly suší na čerstvém vzduchu, často od čtyř ráno do devíti večer. Pracovní den od pěti ráno do sedmi večer je považován za "zkrácený" nebo "střídový". Děti obou pohlaví jsou používány od šesti nebo dokonce od čtyř let. Pracují celou tu dobu, často déle než dospělí. Ta práce je těžká a letní horka ještě zvětšují vyčerpání. Například v jedné cihelně v Mosley vyráběla jedna dvacetitřiletá dívka 2,000 cihel denně, za pomocnice měla dvě nedospělá děvčata, která nosila jíl a skládala zformované cihly. Tyto dívky denně nanosily deset tun po kluzké stěně jámy na těžbu jílu z hloubky třiceti stop a na vzdálenost dvou set deseti stop.

"Není možné, aby děti, poté, co prošly peklem práce v cihelně, neutrpěly žádnou morální újmu... Ty hanebné řeči, které od nejútlejšího věku poslouchají, ty oplzlé, nepřístojné a nestydaté zvyky, mezi kterými vyrůstají v divoké nevědomosti, z nich v pozdějším životě dělají vyvrhele... Způsob, jak bydlí, je zdrojem strašlivé demoralizace. Každý formář" (kvalifikovaný pracovník a šéf pracovní skupiny) "ve své boudě nebo chatrči poskytuje své skupině sedmi osob nocleh a stravu. Ať už jsou nebo nejsou rodinnými příslušníky - muži, chlapci a dívky spí v jedné chatrči. Tato obvykle obsahuje dva, výjimečně tři

pokoje, všechny v přízemí a s nedostatečným větráním. Tito lidé jsou po těžkém pracovním dnu tak vyčerpaní, že nedodržují ani zdravotní pravidla ani čistotu ani pořádek. Mnoho z těchto chatrčí je skutečným vzorem nepořádku, špíny a prachu... Největší zlo toho systému spočívá v tom, že mladé dívky, které se na tyto práce používají, jsou zpravidla od dětství a po celý další život vázány na tu nejspustlejší chátru. Dříve než je příroda naučí, že jsou ženami, se z nich stanou hrubí a sprostě mluvící chlapi (rough, foulmouthed boys). Jsou oblečeny do páru špinavých hadrů, nohy mají obnaženy vysoko nad kolena, vlasy a obličej špinavé. Učí se pohrdat všemi pocity slušnosti a studu. Během přestávky na jídlo se povalují na polích nebo se dívají na chlapce, kteří se koupou v blízkém kanále. Když jejich těžký pracovní den skončí, tak se oblečou do lepších šatů a doprovázejí své muže do hospod."

Je naprosto přirozené, že v celé této třídě už od dětství panuje to nejhorší chlastání.

"Tím nejhorším je, že si cihláři sami nad sebou zoufají. Jeden z těch lepších řekl kaplanovi v Southallfieldu: To už byste mohl zkoušet vychovat a učinit lepším ďábla než cihláře!" [\(254\)](#)

O kapitalistickém zvyšování ekonomičnosti pracovních podmínek v moderních manufakturách (pod kterými zde rozumíme všechny dílny většího rozsahu kromě skutečných továren) najdeme oficiální a obsažný materiál ve čtvrté (1861) a šesté (1864) "Zprávě o veřejném zdraví". Popis dílen, zvláště londýnských tiskařů a truhlářů, překonává ty nejnechutnější fantazie našich romanopisců. Je jasné, jak na zdravotní stav pracovníků tyto dílny účinkují. Dr. Simon, nejvyšší zdravotní úředník Státní rady a oficiální vydavatel "Zpráv o veřejném zdraví", kromě jiného říká:

"Ve své čtvrté zprávě" (1861) "jsem ukázal, jak je pro pracovníky prakticky nemožné trvat na tom, co je jejich základním právem, a sice na tom, že jakákoli práce, na kterou je zaměstnavatel shromažďuje, by měla být z jeho strany zbavena všech nezdravých podmínek, které je možno odstranit. Zdůraznil jsem, že pracovníci nejsou prakticky schopni sami dělat tyto zdravotní posudky, a proto nejsou schopni získat účinnou podporu od placených úředníků zdravotní policie... Životy myriád pracovníků a pracovníc jsou nyní zbytečně ničeny a zkracovány nekončícím tělesným trápením, které vzniká při jejich pouhém zaměstnávání." [\(255\)](#)

Pro osvětlení vlivu místa práce na zdravotní stav uvádí Dr. Simon následující seznam úmrtností:

Počet osob všech věků zaměstnaných v uvedeném odvětví průmyslu	Odvětví průmyslu porovnávané co do zdraví	Úmrtnost na 100,000 osob v daném odvětví průmyslu a v daném rozsahu věků		
		25 až 35 let	35 až 45 let	45 až 55 let
958,265	zemědělství v Anglii a Walesu	743	805	1,145 22,301 mužů 12,379 žen
	londýnští krejčí	958	1,262	2,093
13,803	londýnští tiskaři	894	1,747	2,367

[\(256\)](#)

d) Moderní domácká výroba

Nyní přejdu k takzvané domácké práci. Abychom si udělali představu o hrůzách v této sféře kapitálového vykořisťování postavené na pozadí velkého průmyslu, tak se například podíváme na na první pohled docela idylickou výrobu hřebíků, která se provozuje v několika odlehlých vesnicích v Anglii. (257) Zde nám postačí několik příkladů z odvětví krajkářství a pletení prýmků provozovaných ještě zcela bez strojů či nekonkurujících strojní a manufakturní výrobě.

Z těch 150 tisíc osob, které jsou v Anglii zaměstnány ve výrobě krajek, spadá přibližně 10 tisíc pod ochranu továrního zákona z roku 1861. Ta obrovská většina zbylých 140 tisíc jsou ženy, mladé osoby a děti obou pohlaví. Mužské pohlaví je zastoupeno jen slabě. Zdravotní stav tohoto "levnějšího" materiálu na vytěžování je ukázán v soupisu doktora Truemana, lékaře General Dispensary v Nottinghamu. Ze všech 686 pacientek - krajkářek - většinou mezi 17 a 24 lety, měla tuberkulózu:

v roce 1852 1 z 45,
v roce 1853 1 z 28,
v roce 1854 1 z 17,
v roce 1855 1 z 18,
v roce 1856 1 z 15,
v roce 1857 1 z 13,
v roce 1858 1 z 15,
v roce 1859 1 z 9,
v roce 1860 1 z 8,
v roce 1861 1 z 8.

(258)

Tento pokrok ve zvyšování míry výskytu tuberkulózy musí stačit i tomu nejoptimističtějšímu pokrokáři a lži chrlícímu německému podomnímu obchodníkovi se svobodným podnikáním.

Tovární zákon z roku 1861 reguluje tu vlastní výrobu krajek jen potud, pokud se tato provádí prostřednictvím strojů, a toto je v Anglii pravidlem. Ta odvětví, která zde krátce zohledňujeme, a sice nikoli ta, kde jsou pracovníci soustředěni v manufakturách, skladech, a tak dále, nýbrž jen ta, kde jsou takzvanými domáckými pracovníky, tato odvětví spadají do:

1. finishingu (poslední úpravy strojově vyráběných krajek, což je kategorie, která v sobě znovu obsahuje množství pododvětví)
2. paličkování

Ten *lace finishing* se provozuje jako domácká práce buď v takzvaných "mistresses houses" nebo ho ženy - buď samotné či spolu s dětmi - provádějí ve svých soukromých příbytcích. Samy ty ženy, které vlastní ty "mistresses houses", jsou chudé. Ta pracovní místnost je částí jejich soukromého příbytku. Zakázky dostávají od továrníků, vlastníků skladů zboží, a tak dále, a zaměstnávají ženy, dívky a malé děti, vždy podle rozměrů té místnosti a fluktuace poptávky. Počet zaměstnaných pracovníků na těchto místech kolísá od 20 do 40, jinde od 10 do 20. Průměrný minimální věk, kdy děti začínají, je 6 let. Některé však začínají i mladší pěti let. Obvyklá pracovní doba je od 8 ráno do 8 večer s hodinou a půl přestávek na jídlo, které jedí nepravidelně a často i v samotných těch smrdutých dírách, kde pracují. Když se obchodu daří, tak práce často trvá od 8 (někdy od 6) ráno do 10, 11 nebo 12 hodin v noci. V anglických kasárnách je na jednoho vojáka předepsaných 500-600 krychlových stop prostoru, ve vojenských nemocnicích pak 1200. V oněch dírách, kde ty krajkářky pracují, na každou z nich připadá 67-100 krychlových stop. K tomu jim ještě plynové světlo spotřebovává vzdušný kyslík. Aby se ty krajky udržely čisté, tak si děti často musejí sundávat boty, i v zimě, ačkoli je podlaha z dlaždic nebo cihel.

"V Nottinghamu není ničím neobvyklým najít v jedné malé místnosti, která snad ani není větší než 12 krát 12 stop, namačkaných 15 až 20 dětí, přičemž tyto jsou patnáct z dvaceti čtyř hodin zaměstnány prací, která je sama o sobě vyčerpávající kvůli přepínání a jednotvárnosti, a která se ještě k tomu provádí za všech možných zdraví škodlivých okolností... I ty nejmladší děti pracují s takovou vypjatou pozorností a zarážející rychlostí, která jejich prstům skoro nikdy nedopřeje klid nebo pomalý pohyb. Pokud se jich na něco zeptáte, tak ani nezvednou oči od práce, ze strachu, že by ten okamžik promarnily."

Jak pracovní doba ubíhá a protahuje se, tak těm "mistresses" jako povzbuzující prostředek slouží "dlouhá hůl".

"Ty děti postupně zmáhá únava a ke konci svého dlouhého zaměstnání, které je monotónní, namáhavé na oči a kvůli jednotvárnému držení těla vyčerpávající, jsou už neklidné jako ptáci. Je to jako otrocká práce. (Their work is like slavery.)" [\(259\)](#)

Tam, kde ženy pracují s vlastníma dětma doma - v moderním smyslu slova to znamená v pronajaté místnosti, často v podkroví - tam jsou podmínky ještě horší. Tento druh práce se provádí v okruhu 80 mil kolem Nottinghamu. Když děti zaměstnané ve skladech zboží tyto v 9 nebo v 10 hodin večer opouštějí, tak jim často ještě na cestu dávají jeden svazek, aby ho doma dokončili. Ten kapitalistický farizej, zastoupený jedním ze svých námezdních pacholků, to přirozeně dělá s jímavou frází: "to máš pro maminku". Dobře však ví, že to ubohé dítě u toho musí být a pomáhat. [\(260\)](#)

Paličkování se provádí hlavně ve dvou anglických zemědělských okrscích, v krajkářském okrsku Honiton, 20 až 30 mil podél jižního pobřeží Devonshire včetně několika míst v Nord-Devonu a v dalším okrsku, který zabírá velkou část hrabství Buckingham, Bedford, Northampton a sousedící části Oxfordshire a Huntingdonshire. Místa, kde se pracuje, jsou obvykle v chatrčích zemědělských nádeníků. Někteří vlastníci manufaktur zaměstnávají přes tři tisíce těchto domáckých pracovníků, hlavně děti a mladé osoby výlučně ženského pohlaví. Ty podmínky, které jsme popsali u *lace finishing*, se zde opakují. Pouze na místo "mistresses houses" nastupují takzvané "lace schools" (krajkářské školy), které mají chudé ženy ve svých domech. Děti od pátého roku výše, někdy i mladší, až do dvanácti nebo patnácti let pracují v těchto školách. Během prvních let čtyři až osm hodin, později od šesti ráno do osmi až desíti večer.

"Ty místnosti jsou většinou obyčejné obývací světnice v malých chatrčích, komín je ucpaný, aby se zabránilo průvanu, přítomní se někdy i v zimě ohřívají jen vlastním teplem. V jiných případech jsou tyto takzvané školní místnosti místnostmi podobnými malým skladům bez krbu... Přeplněnost těchto děr a jí způsobené zamoření vzduchu je často extrémní. K tomu je třeba připočíst škodlivý účinek splašků, odpadu, hnilých látek a dalšího neřádu, který je u těchto chatrčí obvyklý."

A co se týče prostoru:

"V jedné krajkářské škole bylo 18 dívek a mistrová, 33 krychlových stop na každou osobu; v jiné pak nesnesitelný zápach a 18 osob, 24 a půl krychlové stopy na hlavu. V tomto průmyslu najdeme děti zaměstnané od dvou či dvou a půl let." [\(261\)](#)

Tam, kde ve venkovských hrabstvích Buckinghamu a Bedfordu paličkování končí, tam začíná pletení prýmků. Rozprostírá se na velké části Hertfordshire a západních a severních částech Essexu. V roce 1861 bylo pletením prýmků a klobouků zaměstnáno 48,043 osob, z toho 3,815 mužského pohlaví všech věkových skupin, ty ostatní byly pohlaví ženského, a sice 14,913 mladší dvaceti let, z toho na 7,000 dětí. Na místo krajkářských škol zde nastupují "straw plait schools" (školy slámového pletení). Ty děti zde výuku pletení začínají obvykle od čtyř let, někdy mezi třetím a čtvrtým rokem. Vzdělání přirozeně nedostanou žádné. Samy ty děti nazývají základní školy výrazem "natural schools" (přirozené školy), aby je odlišily od těchto krev vysávajících zařízení, ve kterých jsou jednoduše nuceny k práci, aby zhotovily množství výrobku předepsané jejich napůl vyhladovělým matkám, většinou 30 yardů denně. Tyto matky je potom často nechají pracovat doma do 10, 11, 12 hodin v noci. Sláma je řeže do prstů a úst, pomocí nichž ji stále navlhčují. Podle celkového názoru lékařských úředníků z Londýna, který sestavil Dr. Ballard, každé osobě v ložnici či pracovní místnosti náleží minimálně 300 krychlových stop. V těch pletařských školách je však toho prostoru ještě méně než ve krajkářských školách, 12 a 2/3, 17, 18 a 1/2 a méně než 22 krychlových stop na každou osobu.

"Ta nižší z těchto čísel", říká komisař White, "představují menší prostor než je polovina takového, který by zabralo jedno dítě, kdyby ho někdo zabalil do krabice velké v každém rozměru tři stopy."

Takto se ty děti těší ze života až do dvanácti či čtrnácti let. Ti bídní, zchátralí rodiče jsou tu jen proto, aby z těch dětí vymlátili tolik, kolik je jen možné. Jakmile ty děti vyrostou, tak se přirozeně o rodiče ani zbla nestarají a opouštějí je.

"Není divu, že takto vychované obyvatelstvo překypuje nevědomostí a neřestí... Jejich morálka stojí na tom nejnižším stupni... Velký počet žen má nemanželské děti a některé z nich v tak nezralém věku, že nad tím žasnou i znalci kriminálních statistik." (262)

A vlastní těchto vzorných rodin je, jak říká v křesťanství jistě kompetentní hrabě Montalembert,* vzorná křesťanská země Evropy!

Mzda v obou zmíněných odvětvích, která je vůbec bídna (výjimečná maximální mzda dětí ve školách pletení je 3 šilinky), je pod svou jmenovitou částku stlačena ještě hlouběji prostřednictvím truck-systému,* který je zvláště v krajařských okresech běžný. (263)

e) Přechod moderní manufaktury a domácí výroby k velkému průmyslu. Urychlení této revoluce prostřednictvím uplatnění továrních zákonů na tyto způsoby výroby.

Zlevnění pracovní síly prostřednictvím pouhého zneužívání ženské a nezralé pracovní síly, prostřednictvím pouhého loupění všech normálních pracovních a životních podmínek, prostřednictvím pouhé brutality nadměrné a noční práce, a s ním také zlevňování zboží vůbec a kapitalistické vykořisťování, které na tomto základu spočívá, nakonec narážejí na jisté dále již nepřekročitelné přirozené hranice. Jakmile je tento bod nakonec dosažen - což trvá dlouho - udeří hodina zavádění strojů a rychlé proměny roztržité domácí práce (nebo také manufaktury) na tovární výrobu.

Nejkolosálnější příklad tohoto pohybu poskytuje výroba "wearing apparel" (oděvních doplňků). Podle klasifikace "Komise pro zaměstnávání dětí" tento obor průmyslu zahrnuje pletení slaměných a dámských klobouků, výrobu čepic, krejčovství, milliners a dressmakers, (264) výrobu košil a šití, výrobu korzetů, rukavic, bot a mnoho dalších menších odvětví, jako je výroba šátků na krk, límců, a tak dále. Ženský personál, který byl v tomto oboru v Anglii a Walesu v roce 1861 zaměstnán, činil 586,298 osob, z čehož bylo nejméně 115,242 žen mladších dvaceti let a 16,560 mladších patnácti let. V celém Spojeném království byl v roce 1861 počet těchto pracovníků 750,334. Počet mužských pracovníků v té době zaměstnaných ve výrobě klobouků, obuvi, rukavic a v krejčovství byl v Anglii a Walesu 437,969 osob, z čehož bylo 14,964 mladších patnácti let, 89,285 ve věku 15 až 20 let a 333,117 starších dvaceti let. V tomto přehledu chybí mnoho menších odvětví, která sem náležejí. Pokud však vezmeme ta čísla, jak jsou zde uvedena, tak jen pro Anglii a Wales podle sčítání lidu z roku 1861 dostáváme součet 1,024,267 osob, tedy přibližně tolik, kolik zaměstná pěstování plodin a chov dobytka. Začínáme chápat, k čemu ta obrovská množství výrobků, která strojní výroba vyčaruje, jsou a jak ta obrovská množství pracovníků pomáhají "osvobodit".

Výrobu "wearing apparel" provozují manufaktury, které ve svých útrobách pouze reprodukují tu dělbu práce, jejíž membra disjuncta* jsou již k dispozici; prostřednictvím menších řemeslných mistrů, kteří však už nepracují jako dříve pro jednotlivé spotřebitele, nýbrž pro manufaktury a sklady zboží, takže se často celá města a části venkova specializují na taková odvětví jako je ševcovství, atd.; a konečně v největším rozsahu prostřednictvím takzvaných domácích pracovníků, kteří tvoří vnější oddělení manufaktury, skladů zboží a i těch menších mistrů. (265) Ta velká množství pracovních látek, surovin, polotovarů, a tak dále, dodává velký průmysl. A to množství levného lidského materiálu *taillable a merci et miséricorde** se skládá z těch, kteří byli velkým průmyslem a zemědělstvím "osvobozeni". Původ manufaktury v této sféře vděčí hlavně potřebám kapitalistů mít po ruce připravenou armádu odpovídající každému pohybu poptávky. (266) Tyto manufaktury však vedle sebe nechaly jako širokou základnu existovat rozptýlenou řemeslnou a domácí výrobu. Velká produkce nadhodnoty v těchto pracovních odvětvích za současného postupujícího zlevňování jejich zboží byla a je založena na minimální mzdě nutné k bídnému přežívání ve spojení s maximální pracovní dobou, které je člověk schopen. Byla to rovněž i láce toho lidského potu a krve, který se proměnil na zboží, která neustále zvětšovala a denně zvětšuje odbytiště, pro Anglii zvláště pak také koloniální trh, kde nadto ještě převládají anglické zvyklosti a vkus. Nakonec přišel uzlový bod. Ta základna staré výroby - pouhé brutální vykořisťování pracovníků více méně provázené systematicky rozvíjenou dělbu práce - již na rostoucí trh a na ještě rychleji rostoucí konkurenci nestačila. Udeřila hodina strojů. Tím rozhodujícím strojem, který způsobil převrat ve všech těch nespočetných odvětvích krejčovství, výroby módních doplňků, obuvnictví, šití, výroby klobouků, a tak dále, byl - šicí stroj.

Jeho bezprostřední účinek na pracovníky je přibližně stejný, jako u ostatních strojů, které v období velkého průmyslu dobývají nová průmyslová odvětví. Ty nejnežralější děti jsou vyřazeny. Mzda strojního pracovníka roste úměrně mzdě domácího pracovníka, z nichž mnoho patří k "the poorest of the poor". Mzda lépe postavených řemeslníků, jimž konkuruje stroj, klesá. Novými strojními pracovníky jsou výlučně dívky a mladé ženy. S pomocí síly stroje ničí monopol mužů na těžkou práci a snadno vyhánějí staré ženy a nezralé děti. Silná konkurence zabije nejslabší řemeslníky. Hrozivý nárůst hladomoru (death from starvation) v Londýně během posledních deseti let jde ruku v ruce s rozšiřováním strojního šití. (267) Nové pracovnice na šicích strojích, které jsou poháněny rukou a nohou, či pouze rukou, vsedě či vestoje, vždy podle velikosti, váhy a zvláštnosti stroje, vydávají velkou pracovní sílu. Jejich zaměstnání se kvůli trvání toho procesu stává zdravím škodlivým, ačkoli je většinou kratší než za starého systému. Všude, kde byly šicí stroje zavedeny při výrobě obuvi, korzetů, klobouků, a tak dále - i když nebereme v úvahu těsné a přeplněné dílny - tyto zdravím škodlivé vlivy zesílily.

"Ten účinek", říká komisař Lord, "při vstupu do pracovních místností s nízkým stropem, kde současně pracuje 30 až 40 pracovníků na strojích, je nesnesitelný... To horko, které zčásti pochází z plynové pece na ohřívání žehliček, je strašlivé... I když na takových pracovních místech převládá takzvaná umírněná pracovní doba, to znamená od osmi ráno do šesti večer, přesto zde každý den pravidelně 3 až 4 osoby omdlí." (268)

Převrat společenského výrobního způsobu - tento nutný důsledek proměny výrobních prostředků - se odehrává v pestré změti přechodných forem. Tyto se mění s rozsahem, v jakém, a s délkou času, během kterého, už šicí stroj dobyl jedno či druhé průmyslové odvětví, s postavením pracovníka, které tento v té době už měl, s tím, jak manufakturní, řemeslná či domácí výroba převažuje, s cenou za pronájem pracovních místností (269) atd. Například ve výrobě módních doplňků, kde už byla práce většinou organizovaná, zejména prostřednictvím jednoduché spolupráce, tvoří šicí stroj nejdříve jen jeden nový faktor manufakturní výroby. V krejčovství, ve výrobě košil, obuvi, a tak dále, se prolínají všechny formy. Tu skutečná tovární výroba. Tam zase zaměstnavatelé-prostředníci dostávají surovinu od kapitalistů en chef a seskupují v "komorách" či "podkrovích" 10 až 50, někdy ještě více, námezdních pracovníků na šicích strojích. A konečně, jako u každého strojního vybavení, které netvoří členitou soustavu a dá se použít v trpasličím měřítku, také řemeslníci či domácí pracovníci s vlastní rodinou či s několika přibranými cizími pracovníky používají své vlastní šicí stroje. (270) Nyní v Anglii skutečně převažuje ten systém, že kapitalista ve svých budovách soustřeďuje větší počet strojů a ten strojní výrobek následně rozděluje mezi armádu domácích pracovníků na další zpracování. (271) Tato pestrost přechodných forem však nemůže zakrýt onu tendenci proměny na skutečnou tovární výrobu. Tato tendence je živena samotným charakterem šicího stroje, jehož rozmanitá použitelnost nutí ke sjednocení dříve oddělených odvětví v jedné budově a pod vedení jednoho kapitálu; prostřednictvím té okolnosti, že předběžné ruční šití a některé další operace je nejvhodnější provádět přímo u stroje; a konečně prostřednictvím nevyhnutelného vyvlastnění řemeslníků a domácích pracovníků, kteří vyrábějí na vlastních strojích. Toto fatum již bylo zčásti vykonáno. Stále rostoucí objem kapitálu vloženého do šicích strojů (272) pobízí výrobu a způsobuje váznutí na trhu, což je signál pro domácí pracovníky, aby své šicí stroje prodali. Nadvýroba samotných těchto strojů nutí jejich výrobce, kteří potřebují odbyt, aby je půjčovali na týdenní pronájem, čímž pro ty malé vlastníky strojů vytvářejí smrtící konkurenci. (273) K tomu ještě nepřetržité pokračující změny v konstrukci a zlevňování těchto strojů neustále znehodnocují jejich staré exempláře a umožňují, aby byly v masovém měřítku za směšné ceny skoupeny velkými kapitalisty a ještě se ziskem použity. Nakonec se rozmáhá nahrazování lidí parními stroji, zde stejně jako ve všech podobných procesech převratu. Použití páry na začátku naráží na čistě technické překážky jako je třesení strojů, obtíže při ovládání jejich rychlosti, rychlá zkáza lehkých strojů, a tak dále, tedy pouze překážky, které se na základě zkušenosti dají brzy překonat. (274) Jestliže na jedné straně soustředění mnoha pracovních strojů ve větších manufakturách vede k používání páry, tak na druhé straně konkurence páry s lidskými svaly urychluje soustřeďování pracovníků a pracovních strojů do velkých továren. Takto nyní Anglie v té obrovské výrobní sféře "wearing apparel", stejně jako ve většině ostatních odvětví, zažívá převrat manufaktur, řemesel a domácí práce na tovární výrobu, poté, co se všechny ty formy pod vlivem velkého průmyslu zcela proměnily, rozložily a už dlouho se v nich objevovaly a dokonce předčily všechny hrůzy továrního systému bez jakýchkoli jeho pozitivních vývojových momentů. (275)

Tato přirozeným způsobem probíhající průmyslová revoluce je uměle urychlována rozšiřováním platnosti továrních zákonů na všechna průmyslová odvětví, ve kterých pracují ženy, mladé osoby a děti. Zákonná regulace pracovního dne co do délky, přestávek, času začátku a konce, systému směn pro děti, vyloučení

všech dětí pod určitou věkovou hranicí, a tak dále, na jedné straně vynucují vyšší počty strojů (276) a nahrazování svalů parou ve funkci hnací síly. (277) Na druhé straně, aby se v prostoru získalo to, co se ztrácí v čase, tak se rozšiřují společensky užívané výrobní prostředky, pece, budovy, a tak dále, jedním slovem tedy vzniká větší soustředění výrobních prostředků a tomu odpovídající vyšší nakupení pracovníků. Hlavní vášnivě opakovanou výhradou každé manufaktury, která je ohrožena továrním zákonem, je ve skutečnosti nutnost vyšších kapitálových nákladů, aby bylo možno výrobu dále provozovat v jejím starém rozsahu. Jak však tovární zákon zasahuje přechodné formy mezi manufakturou a domáckou prací a především samu domáckou práci? S omezením pracovního dne a dětské práce ztrácejí tyto půdu pod nohama. Neomezené vykořisťování levných pracovních sil tvoří jediný základ jejich konkurenceschopnosti.

Zásadní podmínkou tovární výroby, zvláště pak pokud tato podléhá regulaci pracovního dne, je jistota normálního výsledku, to znamená vyrobení určitého množství zboží nebo zamýšleného užitečného účinku za daný čas. Zákonné přestávky regulovaného pracovního dne předpokládají náhlá a opakovaná zastavení práce bez toho, aby se poškodilo dílo, které se právě nachází v procesu výroby. Tato jistota výsledku a schopnost přerušovat práci jsou v čistě mechanických dílnách dosažitelné přirozeně snadněji než tam, kde hrají roli chemické a fyzikální procesy, jako například v hrnčířství, bělení, barvení, pečení a ve většině výroben kovu. Při nepořádku během neomezeného pracovního dne, noční práci a volného mrhání lidmi je každá přirozená překážka hned považována za věčné "přírodní omezení" výroby. Žádný jed nezničí škůdce jistěji než tovární zákon tato "přírodní omezení". Nikdo nekřičel hlasitěji, že je to "nemožné", než pánové z hrnčířských manufaktur. V roce 1864 jim byl vnucen tovární zákon a již o 16 měsíců později vše nemožné zmizelo. Továrním zákonem vyvolaná

"zlepšená metoda výroby hrnčířské kaše (slip) lisováním místo odpařováním, nová konstrukce pecí na sušení zboží před vypálením, atd., jsou pro umění hrnčířství události velké důležitosti a znamenají takový pokrok, kterého nebylo dosaženo za celé minulé století... Teplota v pecích se značně snížila za výrazného snížení spotřeby uhlí a současného rychlejšího účinku na zboží." (278)

Navzdory všem proroctvím ceny hliněného zboží nevzrostly, objem výroby však vzrostl tak, že vývoz za dvanáct měsíců od prosince 1864 do prosince 1865 vyprodukoval o 138,628 liber šterlinku vyšší hodnotu nad průměrem za předchozí tři roky. Při výrobě zápalek bylo za přírodní zákon považováno to, že chlapci i během hltání oběda namáčeli zápalky do horké fosforečné směsi, jejíž jedovatá pára jim stoupala do obličeje. S nutností využívat čas ekonomičtěji si tovární zákon (1864) vynutil "dipping machine" (namáčecí stroj), jehož páry se už k pracovníkům nemohly dostat. (279) Tak se nyní v těch odvětvích výroby krajek, která ještě továrnímu zákonu nejsou podřízena, tvrdí, že přestávky na jídlo nemohou být pravidelné, protože různé materiály krajek ke svému schnutí potřebují různé doby, které kolísají mezi třemi minutami až jednou hodinou. Na to komisaři z "Komise pro zaměstnávání dětí" odpovídají:

"Okolnosti jsou tytéž jako u potiskování tapet. Někteří z hlavních výrobců v tomto odvětví čile prohlašovali, že povaha používaných materiálů a různorodost procesů, kterými tyto procházejí, nedovolují žádné náhlé přestávky na jídlo bez velkých ztrát ... Na základě šestého ustanovení šestého oddílu Dodatku k Továrnímu zákonu" (1864) "jim byla dána osmnáctiměsíční lhůta od vydání zákona, po jejímž uplynutí přestávky na občerstvení specifikované Továrním zákonem museli zavést." (280)

Sotva byl ten zákon parlamentem schválen, už páni továrníci také zjistili, že

"Ty potíže, které jsme od zavedení továrního zákona očekávali, se nedostavily. Nevidíme, že by byla výroba jakkoli ochromena. Ve skutečnosti za ten samý čas vyrábíme více." (281)

Vidíme, jak anglický parlament, o kterém si jistě nikdo nemyslí, že by byl geniální, na základě zkušenosti došel k názoru, že zákon může jednoduše odstranit všechny takzvané přírodní překážky v omezování a regulaci pracovního dne. Při zavedení továrního zákona do nějakého průmyslového odvětví se proto stanoví termín od šesti do osmnácti měsíců, do jehož uplynutí je věcí továrníků, aby ty technické překážky odstranili. Zvláště pro moderní technologie totiž platí Mirabeauovo* "Impossible? Ne me dites jamais ce bete de mot!"* Jestliže však tovární zákon nutné materiální prvky proměny manufakturní výroby na výrobu tovární takto uměle pěstuje, tak zároveň prostřednictvím nutnosti zvýšeného vydávání kapitálu urychluje zanikání malých mistrů a urychluje soustředování kapitálu. (282)

Pokud odhlédneme od čistě technických a technicky odstranitelných překážek, tak regulace pracovního dne naráží na nepravdivé zvyklosti samotných pracovníků, zvláště tam, kde převládá kusová mzda a kde je mrhání časem v jednom dni či části týdne vyrovnáváno následným přepracováváním či prací v noci, což je metoda, která dospělého pracovníka otupuje a jeho dětské či ženské kolegy ničí. (283) Ačkoli je tato nepravdivost ve vydávání pracovní síly syrovou přirozenou reakcí na nudnou monotónní dřinu, tak v mnohem větší míře vyplývá ze samotné anarchie výroby, jejímž základním předpokladem je bezuzdné vytěžování pracovní síly kapitálem. Vedle obyčejných opakujících se změn průmyslového cyklu a výkyvů na trhu se v každém výrobním odvětví vyskytují takzvané sezóny, ať už tyto spočívají v opakování ročních období příznivých pro plavbu lodí nebo v módě a náhlém výskytu velkých zakázek, které se musejí uspokojit v nejkratší lhůtě. Tyto se množí spolu s rozšiřováním železnice a telegrafie.

"Rozšíření soustavy železnic", říká například jeden londýnský továrník, "na celou zemi velmi podpořilo výskyt krátkodobých zakázek. Nyní kupci přicházejí z Glasgow, Manchesteru a Edinburghu jednou za 14 dní nebo pro jeden velký nákup do skladů v City, kam dodáváme zboží. Dávají zakázky, které musejí být ihned uspokojeny, místo toho, aby, jak bylo dříve zvykem, nakupovali ze skladu. V předchozích letech jsme byli vždy schopni během volnějšího období předvyrobit poptávku na další sezónu, ale nyní nikdo není schopen předpovědět, jaká ta poptávka bude." (284)

V těch továrnách a manufakturách, které ještě nejsou podřízeny továrnímu zákonu, panuje během takzvané sezóny v důsledku náhlých zakázek opakované strašlivé přepracovávání. Ve vnějším oddělení továrny, manufaktury či skladu zboží - ve sféře domácí práce - která je i bez toho naprosto nepravdivá, pro surovinu a zakázky zcela závislá na náladě kapitalisty, kterého zde nevážou žádné ohledy na zhodnocování budov, strojů, a tak dále, a který zde neriskuje nic než kůži samotného pracovníka - v tomto vnějším oddělení se takto systematicky a ve velkém pěstuje stále připravená průmyslová rezervní armáda, která je během části roku decimována nelidským nucením k práci, zatímco během druhé části roku v důsledku nedostatku práce chátrá.

"Zaměstnavatelé", říká "Komise pro zaměstnávání dětí", "využívají nepravdivost obvyklou pro domácí práci, aby ji v čase, kdy potřebují práci navíc, přinutili pracovat do jedenácti, dvanácti, do dvou hodin v noci, vskutku doslova veškerý čas", a to v místech, "kde jen zápach postačuje k tomu, aby vás povalil (the stench is enough to knock you down). Možná dojdete ke dveřím a otevřete je, avšak před tím, co se děje uvnitř, se zděšením ucuknete zpět." (285) "Ti naši zaměstnavatelé jsou zvláštní podivíni", říká jeden z vyslychaných svědků, švec, "oni věří, že to chlapi neškodí, když ho půl roku k smrti dřou a další půlrok ho téměř nutní, aby se potuloval." (286)

Stejně jako ty technické překážky, tyto takzvané "zvyklosti řemesla" ("usages which have grown with the growth of trade") byly a jsou zainteresovanými kapitalisty prohlašovány za "přírodní překážky" výroby, což byl oblíbený pláč bavlnářských továrníků už v té době, kdy zavedení továrního zákona hrozilo jim. Ačkoli jejich průmysl více než kterýkoli jiný spočívá na světovém trhu - a proto také na lodní dopravě - zkušenost je usvědčila ze lži. Od té doby považují angličtí tovární inspektoři každou údajnou "překážku řemesla" za prázdný žvást. (287) Důkladná a svědomitá zkoumání "Komise pro zaměstnávání dětí" ve skutečnosti prokázala, že v některých oborech průmyslu byl prostřednictvím regulace pracovního dne objem již zaměstnaných pracovníků pouze rovnoměrněji rozprostřen na průběh celého roku, (288) že regulace pracovního dne je první racionální úzdou pro vražednou a bezobsažnou přelétavost módy, (289) která sama o sobě není v souladu se systémem velkého průmyslu, že rozvoj zaoceánské plavby a komunikačních prostředků vůbec zrušil jediný technický důvod sezónní práce, (290) že se všechny ostatní údajně neovladatelné okolnosti odstraní pomocí rozsáhlejších budov, dodatečných strojů, většího počtu současně zaměstnaných pracovníků (291) a samozřejmým zpětným působením na systém velkoobchodu. (292) Přesto si kapitál, jak je opakováno ústy jeho zástupců, s tímto převratem "jen pod tlakem všeobecného parlamentního zákona", (293) který nuceně reguluje pracovní den, rozumí.

9. Tovární zákonodárství (ustanovení o zdraví a výchově) a jeho zevšeobecnění v Anglii

Tovární zákonodárství - toto první vědomé a plánovité zpětné působení společnosti na přirozeně vzniklou formu svého výrobního procesu - je, jak jsme viděli, výsledkem velkého průmyslu stejně tak nutným jako bavlněná příze, samočinné spřádače a elektrický telegraf. Ještě než přejdeme k jeho zevšeobecnění v Anglii, tak se krátce zmíníme o několika ustanoveních anglického Továrního zákona, která se nevztahují k počtu hodin pracovního dne.

Pokud odhlédneme od formulací, které kapitalistovi ulehčují obcházení toho zákona, tak jsou zdravotní ustanovení nanejvýš chudá, ve skutečnosti se omezují jen na předpisy bělosti zdí a několik dalších pravidel udržování čistoty, větrání a ochrany proti nebezpečným strojům. Ve Třetí knize se vrátíme k fanatickému boji továrníků proti těm ustanovením, která jim nařizovala drobné výdaje na ochranu končetin jejich "rukou". Zde se opět zářně potvrzuje to liberální dogma, že ve společnosti antagonistických zájmů každý podporuje obecné blaho tím, že sleduje svůj vlastní prospěch. Postačí jeden příklad. Víme, jak se během uplynulých dvaceti let v Irsku velmi rozšířil průmysl zpracování lnu a s ním také i scutching mills (továrny na mlácení lnu). V roce 1864 tam bylo 1,800 těchto mills. Na podzim a v zimě se periodicky lidé strojů zcela neznali - hlavně mladé osoby a ženy; synové, dcery a ženy sousedících malých farmářů - odstaví od práce na poli, aby v těch scutching mills strkali len mezi válce. Ty úrazy jsou co do rozsahu a závažnosti v dějinách strojí výroby zcela bezpříkladné. V jednom jediném scutching millu v Kildinanu (u města Cork) bylo mezi lety 1852 a 1856 šest případů úmrtí a šedesát těžkých zmrzačení, z nichž všem bylo možno předejít pomocí těch nejjednodušších zařízení v ceně několika šilinků. Dr. W. White, certifying surgeon továren v Downpatricku, v oficiální zprávě z 16. prosince 1865 uvádí:

"Ty úrazy ve scutching mills patří mezi nejstrašnější. V mnoha případech jsou to končetiny odtržené od těla. Obvyklým následkem takového zranění je smrt nebo naprosté zneschopnění. Zvyšování počtu továren v této zemi tyto strašlivé následky přirozeně rozšiřuje. Jsem přesvědčen, že vhodný státní dozor nad scutching mills by předešel velkým obětím na životech a zdraví." [\(294\)](#)

Co jiného by mohlo kapitalistický výrobní způsob charakterizovat lépe než to, že je nutné, aby mu byla ze strany státu zákonem nařízena i ta nejjednodušší pravidla zachovávání čistoty a zdraví?

"Tovární zákon z roku 1864 nechal v oboru hrnčířství vyčistit a vymalovat 200 dílen poté, co v nich taková operace nebyla učiněna za posledních dvacet let nebo vůbec," (toto je ta "zdrženlivost" kapitálu!) "v místech, kde je zaměstnáno 27,878 pracovníků a kde doposud, během nadměrné denní a často i noční práce, vdechovali zamořené ovzduší, čímž se jinak poměrně neškodné zaměstnání hemžilo nemocemi a úmrtími. Zákon velmi zvýšil počty prostředků větrání." [\(295\)](#)

Tato část Továrního zákona současně názorně ukazuje, jak kapitalistický výrobní způsob za určitou hranici ze své podstaty vylučuje každé racionální zlepšení. Opakovaně bylo říkáno, že angličtí lékaři jedněmi ústy prohlašují 500 krychlových stop prostoru na osobu při soustavné práci za sotva postačující minimum. No dobrá! Jestliže Tovární zákon prostřednictvím všech svých regulací nepřímou urychluje proměnu menších dílen na továrny, a proto nepřímou zasahuje do vlastnických práv malých kapitalistů a těm velkým zajišťuje monopol, tak by takové zákonné nařízení nutného prostoru v dílnách pro každého pracovníka jednou ranou tisíce malých kapitalistů přímo vyvlastnilo! Takové nařízení by se dotklo kořene kapitalistického výrobního způsobu, to znamená sebezahodnocování kapitálu prostřednictvím "svobodného" nákupu a spotřeby pracovní síly - ať už kapitálu velkého nebo malého. U těchto pěti set krychlových stop proto továrnímu zákonodárství došel dech. Zdravotní úřady, průmyslové vyšetřovací komise a tovární inspektoři znovu a znovu opakují to, že je těch pět set krychlových stop nutných a že je nemožné je kapitálu nařídit. Tuberkulózu a další nemoci plic tak vlastně prohlašují za životní podmínku kapitálu. [\(296\)](#)

Velmi skoupě, jak už se ustanovení o výchově v Továrním zákonu objevují, prohlašují základní vzdělávání za nutnou podmínku práce. (297) Jejich úspěch nejprve prokázala možnost spojení vyučování a tělocviku (298) s ruční prací, tedy také ruční práce s vyučováním a tělocvikem. Tovární inspektori z výpovědí ředitelů škol brzy zjistili, že tovární děti se, ačkoli si užívaly jen polovinu toho vyučování, které měli pravidelní školáci, naučily stejně tolik nebo často i více.

"Je to velmi jednoduché. Ti, kteří jsou ve škole jen polovinu dne, jsou vždy čerství a skoro vždy schopní a ochotní vyučování přijímat. Systém půl práce a půl školy dělá z každého z obou zaměstnání odpočinek a zotavení se z toho druhého, a proto je pro dítě přiměřenější, než nepřetržité trvání jednoho či druhého. Chlapec, který od rána sedí ve škole, a to i za teplého počasí, nemůže soupeřit s tím druhým, který přijde čerstvý a probuzený ze své práce." (299)

Další doklady najdeme v Seniorově* řeči na sociologickém kongresu v Edinburku z roku 1863. Kromě jiného zde také ukazuje, jak to jednostranné neproduktivní a dlouhé školní vyučování dětí vyšších a středních vrstev zbytečně zvětšuje práci učitelů, "zatímco marní časem, zdravím a energií dětí nejen bez výsledku, nýbrž způsobem absolutně škodlivým". (300) Z továrního systému, jak můžeme detailně sledovat u Roberta Owena,* vyplynul zárodek budoucí výchovy, která u všech dětí, které dosáhnou určitého věku, spojí produktivní práci s vyučováním a tělocvikem, což bude nejen metoda, jak zvýšit společenskou produkci, nýbrž jediná metoda produkce plně rozvinutého člověka.

Viděli jsme, že velký průmysl manufakturní dělbu práce s jejím doživotním přidělením celého člověka k jedné dílčí operaci technicky ruší, zatímco kapitalistická forma velkého průmyslu zároveň onu dělbu práce znovu zavádí ještě monstróznějším způsobem - v opravdové továrně tím, že pracovníka proměňuje na vědomím nadané příslušenství dílčího stroje - všude jinde pak zčásti sporadickým používáním strojů a strojní práce, (301) zčásti pak zavedením ženské, dětské a nekvalifikované práce jako nového základu dělby práce. Ten rozpor mezi manufakturní dělbou práce a bytím velkého průmyslu se uplatňuje násilím. Projevuje se kromě jiného tou strašlivou skutečností, že velká část dětí zaměstnaných v moderních továrnách a manufakturách, je od nejnižšího věku přikována k nejjednodušším pohybům a je po léta vytěžována bez toho, aby se jí dostalo vyučení v jakékoli práci, které by ji později také v téže manufaktuře nebo továrně učinilo upotřebitelnou. Například v anglických tiskárnách knih dříve učni přecházeli od lehčí práce k práci obsažnější, jak tomu bylo dříve ve starých manufakturách a řemeslech. Prošli celým učením, až se z nich stali hotoví tiskaři. Řemeslo vyžadovalo, aby všichni uměli číst a psát. To všechno se s příchodem tiskařského stroje změnilo. Ten stroj používá dva druhy pracovníků, jednoho dospělého pracovníka - dohlížeče - a chlapce, většinou ve věku 11-17 let, jejichž práce se skládá výhradně z toho, že stojí podají arch papíru a potištený arch zase vyndají. Tuto tupou dřinu provádějí, zvláště v Londýně, nepřetržitě 14, 15, 16 hodin během několika dnů v týdnu a často 36 hodin za sebou pouze se dvěma hodinami klidu na jídlo a spánek! (302) Velká část těch chlapců neumí číst a zpravidla jsou to zcela zdivočelá, abnormální stvoření.

"Aby byli schopni vykonávat svou práci, tak nepotřebují žádnou intelektuální výchovu jakéhokoli druhu; mají málo příležitostí na rozvoj zručnosti a ještě méně na rozvoj úsudku; jejich mzda, která je do jisté míry pro chlapce vysoká, neroste zároveň s tím, jak rostou oni, a většina z nich nemá žádnou vyhlídku na výnosnější a odpovědnější místa strojních dohlížečů, protože na každý stroj připadá jen jeden dohlížeč a často i čtyři chlapci." (303)

Jakmile už jsou na tu dětskou práci příliš staří, tedy když už mají 17 let, tak jsou z tiskárny propuštěni. Pak jsou sváděni ke zločinu. Pár pokusů sehnat si práci kdekoli jinde ztroskotá na jejich nevědomosti, hrubosti a tělesné i duševní sešlosti.

To, co platí pro manufakturní dělbu práce uvnitř dílny, to platí i pro dělbu práce uvnitř společnosti. Dokud všeobecný základ společenské výroby tvoří řemesla a manufaktury, tak je zařazení výrobce výlučně do jednoho výrobního odvětví - zničení původní různorodosti jeho zaměstnání (304) - nutným vývojovým momentem. Na onom základě každé určité výrobní odvětví empiricky nachází jemu odpovídající technickou formu, která se pomalu zdokonaluje a rychle krystalizuje, dokud není dosažen jistý stupeň její zralosti. To, co tu a tam vyvolává změny, je kromě nových pracovních látek, které dodává obchod, postupná proměna pracovních nástrojů. Jakmile je na základě zkušenosti jednou dosažena odpovídající forma, tak také zkostnatí, jak dokládá její často tisícileté předávání z rukou jedné generace do rukou generace následující. Je charakteristické, že až do 18. století se ty zvláštní spolky pracovníků nazývaly mysteries (mysteres), (305) do jejichž temnoty mohli vniknout pouze empiricky a profesionálně

zasvěcení. Velký průmysl strhává tento závoj, který lidem jejich vlastní společenský výrobní proces zakrýval a který ta zvláštní přirozeně rozrůzněná výrobní odvětví pro sebe navzájem a dokonce i pro ty, kteří byli do každého z nich zasvěceni, činil záhadou. Princip velkého průmyslu, kdy se každý výrobní proces sám o sobě a nejdříve bez jakéhokoli ohledu na lidskou ruku rozloží na prvky, ze kterých se skládá, stvořil zcela moderní vědu o technologii. Pestré, zdánlivě nesouvisející a zkosnatělé formy společenského výrobního procesu se rozložily na vědomě plánovitá užití přírodní vědy, vždy systematicky roztríděná podle cílového užitečného účinku. Stejně tak i technologie odkryla těch několik velkých základních forem pohybu, ve kterých, navzdory vši rozmanitosti používaných nástrojů, nutně probíhá veškeré produktivní konání lidského těla, zcela tak jako se mechanika nenechá zmást neustálým opakováním jednoduchým mechanickým možnostmi. Moderní průmysl se na přítomnou formu nějakého výrobního procesu nedívá jako na definitivní. Jeho technická základna je proto revoluční, zatímco všechny dřívější výrobní způsoby byly v podstatě konzervativní. (306)

Prostřednictvím strojů, chemických procesů a dalších metod průmysl stále převrací spolu s technickou základnou výroby i funkce pracovníka a společenské kombinace pracovního procesu. Tím rovněž stále revolucionizuje dělbu práce uvnitř společnosti a bezpřestání přehazuje masy kapitálu a pracovníků z jednoho výrobního odvětví do druhého. Povaha velkého průmyslu proto tvoří podmínku proměny práce, změn funkce a všestranné pohyblivosti pracovníka. Na druhé straně ve své kapitalistické formě znovu vytváří tu starou dělbu práce s jejími zkosnatělými částmi. Viděli jsme, jak tento absolutní rozpor ničí veškerý klid, stálost a jistotu živobytí pracovníka, jak mu stále z jeho rukou spolu s pracovními prostředky vyráží i prostředky životní (307) a jak spolu s jeho dílčí funkcí stále hrozí i jemu samotnému tím, že ho učiní nadbytečným - jak se tento rozpor bouřlivě projevuje při nepřerušném slavnostním obětovávání pracující třídy, nesmírném mrhání pracovními silami a spouští společenské anarchie. Toto je jeho negativní stránka.

Jestliže se však nyní proměna práce prosazuje jen jako mocný přírodní zákon a jeho slepě ničivý účinek, který všude naráží na překážky, (308) tak potom velký průmysl prostřednictvím svých katastrof z uznání proměny prací - a tedy i z co největší mnohostrannosti pracovníka - jako všeobecného společenského výrobního zákona a přizpůsobení poměrů normálnímu uskutečňování tohoto zákona dělá otázku života a smrti. Dělá otázku života a smrti z toho, aby byla hrůza nezaměstnaného k práci připraveného pracujícího obyvatelstva, které je kvůli měnícím se těžebním potřebám kapitálu udržováno jako rezerva, nahrazena absolutní připraveností člověka k práci při měnících se pracovních požadavcích; aby byl ten dílčí jedinec, ten pouhý nositel jedné společenské dílčí funkce, nahrazen celkově rozvinutým jedincem, pro kterého jsou různé společenské funkce vzájemně rozdílnými zaměstnáními. Jedním na základě velkého průmyslu přirozeně rozvinutým momentem tohoto procesu převratu jsou polytechnické a agronomické školy, dalším jsou "écoles d'enseignement professionnel", ve kterých děti pracovníků dostávají vzdělání v technologii a praktickou zručnost s různými výrobními nástroji. Jestliže tovární zákonodárství jako první na kapitálu nuzně vydobytým ústupkem spojuje pouze základní vzdělávání s tovární prací, tak je mimo jakoukoli pochybnost, že nevyhnutelné vydobytí politické moci třídou pracovníků rovněž dobude místo pro technologické vzdělávání ve školách pro pracovníky, teoretické i praktické. Stejně tak je mimo jakoukoli pochybnost, že kapitalistická forma výroby a jí odpovídající ekonomické pracovní poměry stojí v tom nejostřejším rozporu s tímto převratným kvasem a jeho cílem, kterým je zrušení té staré dělby práce. Vývoj rozporů jedné dějinné formy výroby je však také jediným dějinným způsobem jejího zrušení a přetvoření. *Ne sutor ultra crepidam!*, * toto *nec plus ultra* * řemeslného vědění se stalo strašlivou pošetilství od toho okamžiku, kdy hodinář Watt* vynalezl parní stroj, holič Arkwright* spřádací stroj a klenotník Fulton parník. (309)

Pokud tovární zákonodárství práci v továrnách, manufakturách, a tak dále, zreguluje, tak se to nejdříve jeví jako vměšování se do vytěžovacích práv kapitálu. Každá regulace té takzvané domácí práce (310) se naproti tomu okamžitě jeví jako přímé zasahování do *patria potestas*, to znamená moderně přetlumočeno do rodičovské autority, což byl krok, který se jennocitný anglický parlament dlouho okázale obával učinit. Tíha skutečností ho však přinutila, aby nakonec uznal, že velký průmysl ruší ekonomický základ staré rodiny, jemu odpovídající rodinnou práci a tím také ty samotné staré rodinné poměry. Musela být vyhlášena práva dětí.

V závěrečné zprávě "Komise pro zaměstnávání dětí" z roku 1866 stojí:

"Celkově je z výpovědí svědků bohužel jasné, že děti obou pohlaví nepotřebují ochranu proti cizím tolik jako proti svým vlastním rodičům."

Systém nemírného vytěžování dětské práce vůbec a zvláště pak domácí práce je udržován tím

"že rodiče nad svými malými a citlivými ratolestmi uplatňují svévolnou, neblahou a bezuzdnou moc... Rodiče nesmějí mít absolutní moc, aby ze svých dětí udělali pouhé stroje, pomocí kterých si opatří mzdy v určité výši... Děti a mladé osoby mají právo na legislativní ochranu před zneužíváním rodičovskou mocí, které předčasně ničí jejich fyzickou sílu a snižuje jejich morální a intelektuální úroveň." (311)

Není to však zneužívání rodičovské moci, co způsobilo přímé či nepřímé vytěžování nezralých pracovních sil, nýbrž naopak, je to kapitalistický způsob vytěžování, který způsobil zneužívání rodičovské moci tím, že zrušil jí odpovídající ekonomický základ. Zrušení staré rodiny uvnitř kapitalistického systému se zdá být hrozivým a odporným, nicméně velký průmysl spolu s rozhodující rolí, kterou dává ženám, mladým osobám a dětem obou pohlaví ve společensky organizovaných výrobních procesech mimo sféru domácího života, vytváří nový ekonomický základ vyšší formy rodiny a vztahů mezi oběma pohlavími. Přirozeně je pošetilé považovat křesťansko-germánskou formu rodiny za absolutní, stejně jako tu formu starořímskou, starořeckou či orientální, které ostatně samy o sobě tvoří dějinnou vývojovou řadu. Stejně tak je jasné, že složení kombinovaného pracovního personálu z jedinců obou pohlaví a nejrůznějších věků, ačkoli je ve své přirozeně vzniklé brutální kapitalistické formě, kde pracovník existuje pro výrobní proces a nikoli výrobní proces pro pracovníka, zdrojem zkaženosti a otroctví, se za odpovídajících poměrů naopak musí přetvořit na zdroj lidského rozvoje. (312)

Ta nutnost zevšeobecnění továrního zákona, který byl nejdříve vyjímečným zákonem pro přádelny a tkalcovny - tyto první útvary strojní výroby, jako zákona pro veškerou společenskou výrobu, jak jsme viděli, vyplývá z dějinného vývoje velkého průmyslu, na jehož pozadí se zcela vyvrací zděděná forma manufaktury, řemesla a domácí práce, kdy se manufaktury neustále mění na továrny, řemesla na manufaktury a kdy se nakonec sféra řemesel a domácí práce za úžasně krátkou dobu přetvořila na doupě bídy, kde se svobodně odehrávají ty nejšílenější hrůzy kapitalistického vykořisťování. Jsou dvě okolnosti, které nakonec rozhodují, zaprvé ta stále znova opakovaná zkušenost, že kapitál, jakmile je podroben státní kontrole, byť jen na jednotlivých místech okraje společnosti, tak se tím více snaží sebe odškodnit na jiných místech, (313) zadruhé volání kapitalistů samotných po rovnosti konkurenčních podmínek, to znamená po rovných omezeních vytěžování práce. (314) Poslechněme si na toto téma dva výlevy. Pánové Cooksley (majitelé továrny na výrobu hřebíků, řetězů, atd., v Bristolu) tovární regulaci ve svém podnikání zavedli dobrovolně.

"Protože ten starý neřízený systém v okolních dílnách nadále přetrvává, tak jsou pánové Cooksley vystaveni té křivdě, že se musejí dívat, jak jsou jejich chlapci lákáni, aby jinde dále pracovali po šesté hodině. 'Toto', přirozeně pak říkají, 'je vůči nám nespravedlivé a je to pro nás ztráta, neboť tak odčerpávají část síly našich chlapců, která celá náleží nám.'" (315)

Jak to vysvětloval pan J. Simpson (výrobce kartónových krabic v Londýně) komisařům z "Komise pro zaměstnávání dětí":

"Byl by ochoten podepsat každou petici za zavedení Továrního zákona. Každou noc po zavření své dílny by se necítil dobře při pomyšlení, že by druzí nechávali lidi pracovat déle než on a tím by mu před nosem vyfoukli zakázky." (316) "Komise pro zaměstnávání dětí" shrnuje: "Vůči větším zaměstnavatelům by to bylo nespravedlivé, kdyby byly jejich továrny podrobeny regulaci, zatímco by malé provozy v jejich vlastním oboru žádnému omezení pracovní doby nepodléhaly. K té nespravedlnosti spočívající v nerovných konkurenčních podmínkách co do délky pracovní doby mezi velkými a malými dílnami by se u větších továrníků přidala ještě ta nevýhoda, že by dodávky mladistvé a ženské práce byly odváděny do dílen, kterých se zákon netýká. A konečně, toto by dalo popud ke zvýšení počtu menších dílen, které jsou pro zdraví, pohodlí, vzdělávání a všeobecné povznesení lidu téměř bez výjimky těmi nejmeně příznivými." (317)

Ve své závěrečné zprávě "Komise pro zaměstnávání dětí" navrhuje, aby byl továrnímu zákonu podřízen jeden milión čtyři sta tisíc dětí, mladých osob a žen, ze kterých je přibližně polovina vytěžována v malých provozech a při domácí práci. (318)

Jak říká:

"Je nepochybné, že pokud by parlament náš návrh v celém rozsahu přijal, tak by měl takový zákon ten nejblahodárnější vliv, nejen na mladé a slabé, o které se stará především, nýbrž i na velké množství dospělých pracovníků, kteří přímo" (ženy) "a nepřímo" (muži) "spadají do oblasti jeho účinku. Zaručil by jim pravidelnou a střídou pracovní dobu; udržel a zmnožil by

zdroj fyzické síly, na které tolik závisí blaho jejich vlastní i této země; dorůstající generaci by ochránil před přemáháním v brzkém věku, které podkopává její tělesnou konstituci a které vede k jejímu předčasnému úpadku; a konečně, nabídl by příležitost základního vzdělání, alespoň dětem mladším třinácti let, čímž by učinil přítrž té neuvěřitelné nevědomosti, která byla tak věrně vylicena ve Zprávách Komise a která může být vnímána jen s hlubokým a bolestným pocitem národního ponížení." (319)

Toryovská vláda prostřednictvím trůnního prohlášení z 5. února 1867 oznámila, že ty návrhy (319a) průmyslové vyšetřovací komise začlenila do návrhu zákona. K tomu potřebovala to dvacetileté experimentum in corpore vili.* Už v roce 1840 byla totiž jmenována parlamentní komise pro vyšetřování dětské práce. Její zpráva z roku 1842 podle slov N. W. Seniora odhalila

"ten nejstrašnější obraz hrabivosti, sobectví a krutosti majitelů podniků a rodičů, obraz bída a úpadku, ničení dětí a mladých osob, které kdy svět viděl... Někdo by si mohl myslet, že ta Zpráva popisuje hrůzy dob minulých. Bohužel však máme čerstvé zprávy o tom, že tyto hrůzy pokračují stejně silně jako dříve. V jednom spise, který před dvěma lety zveřejnil Hardwicke, se prohlašuje, že to zneužívání dětí, na které byly stížnosti v roce 1842, je dnes v plném rozkvětu. Je zvláštním důkazem všeobecného zanedbávání morálky a zdraví dětí pracující třídy, že tato zpráva ležela bez povšimnutí dvacet let, během kterých bylo těm dětem, které jsou 'vychovány bez toho, aby měly nejmenší tušení, co znamená slovo morálka, bez vzdělání, zbožnosti ani přirozené lásky', dovoleno, aby se staly rodiči současné generace." (320)

Mezitím se společenská situace změnila. Parlament se ty návrhy Komise z roku 1863 neodvážil odmítnout tak, jak to udělal s těmi z roku 1842. Proto byla už v roce 1864, když Komise poprvé zveřejnila část svých Zpráv, výroba keramiky (včetně hrnčířství), tapet, zápalek, stejně jako celé střihání zahrnutý pod zákon, který už platil pro textilní průmysl. V trůnním prohlášení z 5. března 1867 tehdejší toryovský kabinet ohlásil další návrhy zákonů postavené na závěrečných návrzích Komise, která mezitím v roce 1866 své dílo dokončila.

Zákonu o rozšíření Továrního zákona (Factory Act Extension Act) se 15. srpna 1867 dostalo královského potvrzení, Zákonu na regulaci dílen (Workshops' Regulation Act) se pak toto dostalo 21. srpna; ten první zákon reguluje velká průmyslová odvětví, ten druhý pak ta malá.

Zákon o rozšíření Továrního zákona reguluje vysoké pece, zpracování železa a mědi, slévárny, strojírenské továrny, kovodílny, továrny na zpracování gutaperči,* továrny na papír, sklo, tabák, dále tiskárny a vazárny knih, a vůbec všechny průmyslové dílny tohoto druhu, ve kterých je současně zaměstnáno 50 nebo více osob nejméně 100 dní v roce.

Abychom si udělali představu o rozsahu oblastí, které tento zákon zahrnuje, tak zde uvedeme několik definic, které obsahuje:

"Pro účely tohoto zákona se *řemeslem* rozumí: jakákoli řemeslná práce prováděná pro obchod nebo jako živnost, při které se na prodej zhotovuje, upravuje, zkrášluje, opravuje nebo dokončuje jakékoli zboží nebo jeho část."

"Pro účely tohoto zákona se *dílnou* rozumí: jakákoli místnost, ať už pod širým nebem nebo pod střechou, ve které je prováděno jakékoli řemeslo jakýmkoli dítětem, mladou osobou nebo ženou a na které má ta osoba, která takové dítě, mladou osobu či ženu zaměstnává, vlastnické právo."

"Pod pojmem *zaměstnan* se rozumí: vykonávající jakékoli řemeslo, ať už za mzdu nebo nikoli, pod zaměstnavatelem nebo rodičem, jak je dále definováno."

"Pod pojmem *rodič* se rozumí: rodič, opatrovník nebo osoba, která má dozor a péči nad jakýmkoli ... dítětem či mladou osobou."

Podmínka 7 - postihy za zaměstnávání dětí, mladistvých pracovníků a žen proti ustanovením tohoto zákona - stanovuje peněžní tresty, nejen pro držitele dílny, ať už je nebo není rodičem, nýbrž také pro

"rodiče nebo jiné osoby, které o dítě, mladistvého pracovníka či ženu pečují, nebo z jejich práce pro sebe vyvozují přímý užitek"

Ten Zákon o rozšíření Továrního zákona, který zavádí tyto velké výdobytky, vychází továrníkům vstříc prostřednictvím ubohých výjimek a zbabělých kompromisů s kapitalisty.

A zákon na regulaci dílen, ve všech svých jednotlivostech chatrný, v rukou městských a místních úřadů, které byly jeho prováděním pověřeny, zůstal pouhým papírem. Když jim parlament v roce 1871 tuto moc odebral, aby ji přenesl na tovární inspektory, jejichž oblast dozoru tak jednou ranou zvětšil o více než 100,000 dílen, jen cihelen bylo 300, tak byl jejich personál, který byl již před tím příliš slabě obsazen, co nejopatrněji zvětšen jen o osm asistentů. (321)

To, co je v roce 1867 na tomto anglickém zákonodárství nejnápadnější, je na jedné straně prosazení nutnosti přijetí - v parlamentu vládnoucích tříd - tak mimořádných a rozsáhlých opatření jako principu proti přemíře kapitalistického vykořisťování; na druhé straně pak ta polovičatost, odpor a *mala fides*,* s jakou se tato opatření poté skutečně zavádějí do života.

Ta vyšetřovací komise z roku 1862 rovněž přednesla návrh na regulaci hornického průmyslu - průmyslu, který se od všech ostatních odlišuje tím, že zájmy majitelů půdy v něm jdou ruku v ruce se zájmy průmyslových kapitalistů. Protiklad obou těchto zájmů byl pro tovární zákonodárství příznivý, nepřítomnost tohoto protikladu postačuje, aby bylo hornické zákonodárství podrobeno průtahům a šikaně.

Vyšetřovací komise z roku 1840 učinila tak otřesná a pohoršující odhalení, a v celé Evropě vyvolala takový skandál, že si parlament své svědomí musel očistit prostřednictvím Horního zákona (Mining Act) z roku 1842, ve kterém se omezil na to, že práci žen a dětí mladších deseti let pod zemí zakázal.

Poté přišel v roce 1860 Zákon o dozoru nad doly (Mines' Inspection Act), podle kterého byly doly dozorovány zvlášť k tomu jmenovanými veřejnými úředníky, a už v nich nesměli být zaměstnáni chlapci mezi deseti a dvanácti roky, kromě případů, kdy měli školní vysvědčení nebo navštěvovali školu po určitý počet hodin. Tento zákon zůstal celý jen na papíře v důsledku směšně malého počtu jmenovaných inspektorů, jejich slabé pravomoci a dalších příčin, které ještě blíže ukážeme.

Jednou z nejnovějších modrých knih* o hornictví je "Report from the Select Committee on Mines, together with ... Evidence, 23 July 1866". Je to dílo výboru členů Dolní sněmovny, kteří byli zplnomocněni předvolávat a vyslýchat svědky; jsou to tlusté desky, uvnitř kterých má ta "zpráva" samotná jen pět řádků, jejichž obsah je: že, výbor nemá, co by řekl, a že musejí být vyslechnuti další svědci!

Způsob výsledku svědka připomíná cross examination (křížový výslech) před anglickými soudy, kde se advokát prostřednictvím nestydatých, matoucích a napřeskáčku kladených otázek snaží svědka vyvést z míry a změnit tak význam jeho slov. Advokáty jsou zde sami parlamentní vyšetřovatelé, mezi nimi vlastníci dolů a těžaři; svědkové jsou důlní pracovníci, většinou z uhelných dolů. Celá ta fraška je pro ducha kapitálu příliš charakteristická na to, abychom zde neuvedli několik výtahů. Pro lepší přehled uvádím výsledky těch vyšetřování, atd., v rubrikách. Připomínám, že otázky a obligátní odpovědi jsou v anlických Blue Books číslovány a že svědkové, z jejichž výpovědí zde citujeme, jsou pracovníky v uhelných dolech.

1. Zaměstnávání chlapců od deseti let věku v dolech. Práce - vedle obligátního příchodu a odchodu z dolu - trvá zpravidla 14 až 15 hodin, výjimečně déle, od tří, čtyř, pěti hodin ráno do čtyř nebo pěti večer. (odstavec 6, 452, 83) Dospělí pracovníci pracují na dvě směny nebo osm hodin, avšak chlapci žádné takové střídání nemají, aby se ušetřily náklady. (odstavec 80, 203, 204) Malé děti, které se používají hlavně na otevírání a zavírání výtahových dveří v různých odděleních dolu, starší na těžší práci - na přepravu uhlí, atd. (odstavec 122, 739, 740) Ta dlouhá podzemní pracovní doba trvá až do osmnáctého nebo dvacátého druhého roku, kdy mladý přejde na vlastní hornickou práci. (odstavec 161) Děti a mladí jsou dnes dření více než v kterékoli dřívější době. (odstavec 1663-1667) Pracovníci v hornictví téměř jednohlasně požadují parlamentní zákon, který by práci v dole zakázal lidem mladším čtrnácti let. A nyní se Hussey Vivian (který je sám těžařem) ptá:

"Nezávisí tento požadavek na větší či menší bídě rodičů?"

A Mr. Bruce: "Nebyl by tam, kde je otec mrtev nebo zmrzačen, pro rodinu těžký život, kdyby o tento zdroj přišla?" A přece musí platit nějaké obecné pravidlo. Chcete zakázat zaměstnávání dětí mladších čtrnácti let pod zemí ve všech případech?"

Odpověď: "Ve všech případech." (odstavec 107-110)

Vivian: "Jestliže bude práce mladších čtrnácti let v dolech zakázána, nepošlou rodiče své děti do továren?"

"Zpravidla nikoli." (odstavec 174)

Pracovník: "To otevírání a zavírání dveří se zdá jako snadné. Je to však velmi těžká práce. Pokud odhlédneme od neustálého průvanu, tak je tam ten chlapec uvězněn jako v nějaké temné kobce."

Buržuj Vivian: "Nemůže si ten chlapec během služby u dveří čist, pokud má světlo?"

- Zaprvé by si musel koupit svíčky. Kromě toho by mu to však nedovolili. Je tam proto, aby dělal svou práci, musí plnit svou povinnost. Nikdy jsem neviděl žádného chlapce v dole čist." (odstavec 139, 141-160)

2. Vzdělávání. Horníci požadují zákon o povinném vyučování dětí jako v továrnách. Tu podmínku Zákona z roku 1860, podle které je pro zaměstnávání chlapců od deseti do dvanácti let zapotřebí, aby tito měli doklad o vzdělání, prohlašují za čistě iluzorní. To trapné vyslýchání kapitalistických soudců se zde stává skutečně komickým.

(odstavec 115) "Je toho zákona zapotřebí více proti zaměstnavatelům nebo proti rodičům? - Proti oběma."

(odstavec 116) "Více proti jednomu nebo proti těm druhým? - Nevím, co mám na to odpovědět."

(odstavec 137) "Je na zaměstnavatelích nějak vidět, že si přejí, aby se pracovní doba přizpůsobila školnímu vyučování? - Ne. Nikdy těm chlapcům kvůli vyučování pracovní dobu nezkrátí."

(odstavec 211) "Doplňují si důlní pracovníci dodatečně své vzdělání? - Obvykle se zhoršují; získávají špatné návyky; oddávají se pití, hrám a podobně, a stávají se z nich ztroskotanci."

(odstavec 454) "Proč ty chlapce neposíláte do večerních škol? - Je jen několik okrsků kde takové školy jsou. Ti chlapci jsou však po dlouhé práci tak vyčerpaní, že už to pro ně nemá žádný smysl." Buržuj z toho vyvozuje: "Takže jste proti vzdělávání? - Vůbec ne, ale ... atd."

(odstavec 443) "Nejsou snad majitelé dolů podle zákona z roku 1860 nuceni vyžadovat školní certifikát, pokud chtějí zaměstnat dítě ve věku deset až dvanáct let? - Podle zákona ano, avšak nečiní tak."

(odstavec 444) "Podle vašeho názoru tato zákonná podmínka není obecně prováděna? - Není prováděna vůbec."

(odstavec 717) "Zajímají se důlní pracovníci o otázky vzdělávání? - Většina ano."

(odstavec 718) "Záleží jim na dodržování toho zákona? - Většinou ano."

(odstavec 720) "Pročpak si jeho dodržování nevynutí? - Když některý pracovník nechce do práce posílat chlapce bez certifikátu, tak se stane černou ovci."

(odstavec 721) "Kdo z něho tu černou ovci udělá? - Jeho zaměstnavatel."

(odstavec 722) "Snad si nemyslíte, že by zaměstnavatel pronásledoval pracovníka za to, že dodržuje zákon? - Myslím, že by to udělal."

(odstavec 723) "Proč pracovníci neodmítnou zaměstnávání takových chlapců? - Oni o tom nerozhodují."

(odstavec 1634) "Žádáte tedy zásah parlamentu? - Pokud se má pro vzdělávání dětí důlních pracovníků udělat cokoli účinného, tak se to musí udělat prostřednictvím parlamentního zákona."

(odstavec 1636) "Měl by tento platit pro děti všech pracovníků ve Velké Británii nebo jen pro děti důlních pracovníků? - Jsem tady, abych hovořil jménem důlních pracovníků."

(odstavec 1638) "Proč by se měly rozlišovat děti důlních pracovníků od jiných dětí? - Protože tvoří výjimku z pravidla."

(odstavec 1639) "V jakém ohledu? - Fyzicky."

(odstavec 1640) "Proč by pro ně vzdělání mělo být důležitější než pro chlapce z jiných tříd? - Neříkám, že je pro ně důležitější, ale kvůli jejich těžké práci v dolech mají méně příležitostí získat vzdělání v denních a nedělních školách."

(odstavec 1644) "Tyto otázky se nedají pojímat absolutně, není-liž pravda?"

(odstavec 1646) "Je v těch okrscích dostatek škol? - Ne."

(odstavec 1647) "Kdyby stát vyžadoval, aby každé dítě navštěvovalo školu, kde by se pak pro všechny ty děti ty školy vzaly? - Myslím, že jakmile si to okolnosti vynutí, tak ty školy vzniknou samy od sebe."

(odstavec 705, 726) "Většina dětí, ale i dospělých důlních pracovníků, neumí číst a psát."

3. Ženská práce. Od roku 1842 už sice pracovnice nejsou zaměstnávány pod zemí, pracují však na povrchu při nakládání uhlí, tahání vozíků ke kanálům a vagónům, třídění uhlí, a tak dále. Zaměstnávání žen se za poslední tři až čtyři roky velmi zvýšilo (odstavec 1727). Většinou to jsou ženy, dcery a vdovy horníků ve věku od dvanácti do padesáti až šedesáti let (odstavec 647, 1779, 1781).

(odstavec 648) "Co si horníci myslí o zaměstnávání žen na dolech? - Obecně ho proklínají."

(odstavec 649) "Proč? - (odstavec 651 a dále, 701) Považují to pro ženské pohlaví za ponižující... Ty ženy nosí v podstatě mužské oblečení. V mnoha případech už nemají žádný stud. Některé ženy kouří. Jejich práce je stejně špinavá, jako ta pod zemí. Mezi nimi je mnoho vdaných žen, které nemohou plnit své domácí povinnosti."

(odstavec 709) "Mohou vdovy sehnat tak výnosné zaměstnání (8 až 10 šilinků týdně) někde jinde? - O tom nejsem schopen nic říct."

(odstavec 710) "A přesto jste se (vy krut'asi!) rozhodl, že jim toto živobytí zrušíte? - Zajisté."

(odstavec 1715) "Odkud berete tu jistotu? - My horníci si příliš vážíme něžného pohlaví, než abychom se dívali, jak je na dole... Tato práce je většinou velmi těžká. Mnoho z těch dívek zvedne deset tun denně."

(odstavec 1732) "Myslíte si, že pracovnice zaměstnané na dole jsou méně morální než ty zaměstnané v továrnách? - Procento těch špatných je tu vyšší než u dívek z továren."

(odstavec 1733) "Vy však nejste spokojeni ani se stavem morálky v továrnách? - Ne."

(odstavec 1734) "Chcete snad zakázat ženskou práci i v továrnách? - Ne, to nechci."

(odstavec 1735) "Proč ne? - Protože ta je pro ženské pohlaví důstojnější a vhodnější."

(odstavec 1736) "Přesto škodí jejich morálce, jak říkáte. - Ne, zdaleka ne tolik, jako práce na dole. Ostatně zde o tom nemluví jen z morálních, ale také z fyzických a sociálních důvodů. Sociální ponížení těch dívek je žalostné a jde do extrému. Když se tyto dívky stanou ženami horníků, tak muži tímto ponížením hluboce trpí, což je vyhánění ven z domova k pití." (odstavec 1737) "Neplatí však to samé pro ženy zaměstnané v železárnách? - Nemohu mluvit za ostatní odvětví." (odstavec 1740) "Jaký je však potom rozdíl v okolnostech zaměstnávání žen na dole a v železárnách? - Touto otázkou jsem se nezabýval." (odstavec 1741) "Nemohl byste uvést ani jeden rozdíl mezi jednou nebo druhou z těchto tříd? - V této věci jsem nic nezjišťoval, z toho, jak jsem navštěvoval dům za domem, však znám žalostný stav věcí v našem okrsku." (odstavec 1750) "Neměl byste chuť zrušit zaměstnávání žen všude tam, kde je ponižující? - Ano...děti získávají ty nejlepší city od matek." (odstavec 1751) "Ale to platí také pro zaměstnávání žen v zemědělství? - To trvá jen po dvě období, u nás pracují všechna čtyři roční období, někdy den i noc, promočené až na kůži, s podlomeným zdravím." (odstavec 1753) "Vy jste tu otázku (zaměstnávání žen) nestudoval celkově? - Díval jsem se kolem sebe a můžu říct jen tolik, že jsem nikde neviděl nic, co by se dalo srovnat se zaměstnáváním žen na dolech." (odstavec 1793, 1794, 1808) "Je to práce pro muže, a pro silné muže. "Máte tedy pocit, že ti nejlepší z horníků, kteří se sami snaží povznést a polidštit, místo toho, aby hledali oporu ve svých ženách, jsou jimi stahováni do propasti? - Ano."

Poté, co se buržujové ještě dále křížově vyptávali, z nich nakonec vypadlo to tajemství jejich "soucitu" s vdovami, chudými rodinami, atd.:

"Majitel dolu pověří jistě pány dozorem, jejich politikou bude dosažení shody, aby bylo vše postaveno na co nejekonomičtějším základech a aby zaměstnané dívky dostaly šilink až šilink šest pencí všude tam, kde muž dostává dva šilinky šest pencí." (odstavec 1816)

4. Poroty u soudů nad smrtelnými úrazy

(odstavec 360) "Co se týče coroner's inquests ve vašich okresech, jsou pracovníci spokojeni s fungováním soudů, když dojde k úrazům? - Ne, nejsou spokojeni." (odstavec 361 - 375) "Proč ne? - Hlavně proto, že se do porot vybírají lidi, kteří o dolech nevědí absolutně nic. Horníky nepřivou nikdy, jediné jako svědky. Obvykle vybírají kramáře z okolí, na které mají vliv vlastníci dolů - jejich zákazníci - a kteří ani nerozumějí technickým výrazům svědků. Požadujeme, aby část porot tvořili horníci. Rozsudek je obvykle v rozporu s výpověďmi svědků." (odstavec 378) "Neměly by být poroty nestranné? - Měly." (odstavec 379) "A byli by horníci nestranní? - Nevidím žádný důvod, proč by nestranní být neměli. V těch věcech se vyznají." (odstavec 380) "Ale neměli by tendenci prosazovat, aby v zájmu horníků padaly příliš tvrdé rozsudky? - Ne, myslím že ne."

5. Špatné váhy a míry. Pracovníci požadují týdenní místo čtrnáctidenních výplat, u vozíků měření váhy místo objemu, ochranu proti používání špatných vah, atd.

(odstavec 1071) "Jestliže jsou ty vozíky podvodně zvětšeny, tak přece horník může z dolu po čtrnáctidenní výpovědní lhůtě odejít, že? - Ale když pak přijde na jiný důl, tak se tam setká s tím samým." (odstavec 1072) "Ale on přece může odejít z takového místa, kde se dějí nepravosti? - Ty se dějí všude." (odstavec 1073) "Ten horník však každé své místo může po čtrnáctidenní výpovědi opustit? - To je pravda."

Tak co mu hergot schází?!

6. Dozor nad doly. Horníci netrpí pouze úrazy způsobenými výbuchy plynu.

(odstavec 234 a dále) "Musíme si také stěžovat na špatné větrání šachet, lidé tam sotva mohou dýchat; tím nejsou schopni dělat práci jakéhokoli druhu. V té části dolu, kde pracují, poslal zrovna teď zkažený vzduch mnoho lidí na týdny mezi nemocné. Hlavní průchody jsou většinou dostatečně vzdušné, nikoli však ta místa, kde pracujeme. Pokud někdo pošle inspektorovi stížnost na špatnou ventilaci, tak je propuštěn a označen za kverulanta, který už jinde práci nedostane. Ten 'Zákon o dozoru nad doly' z roku 1860 je pouhým cárem papíru. Inspektor - a je jich moc málo - udělá jednu formální prohlídku asi za sedm let. Náš inspektor je zcela neschopný sedmdesátiletý muž, který má na starosti více než 130 uhelných dolů. Kromě většího počtu inspektorů potřebujeme i podinspektory." (odstavec 280) "Má snad vláda vydržovat tak velkou armádu inspektorů, aby tato mohla sama dělat to, co vy požadujete, bez toho, aby od vás dostávala informace? - To není možné, ale měli by si pro ty informace do dolů aspoň sami přijít." (odstavec 285) "Nemyslíte, že výsledkem by pak bylo, že by se odpovědnost(!) za ventilaci převalila z vlastníka dolu na vládní úřady? - V žádném případě; jejich práci musí být vynucování dodržování již platných zákonů." (odstavec 294) "Když mluvíte o podinspektorech, máte na mysli lidi s nižším platem a charakterem než mají současní inspektoři? - Rozhodně si nepřejí, aby byli nižší, jestliže nám můžete dát lepší." (odstavec 295) "Chcete tedy více inspektorů nebo nějakou nižší třídu než inspektoři? - Potřebujeme lidi, kteří se v dolech sami zorientují, lidi, kteří nemají strach o svou kůži." (odstavec 297) "Jestliže by bylo vašemu přání mít inspektory nějakého horšího druhu vyhověno, nevznikaly by z nedostatku

jejich schopností nebezpečné situace? - Ne; je věcí vlády, aby jmenovala vhodné osoby."

Tento způsob výsledku nakonec přijde příliš ztřeštěný i předsedovi toho výboru, který poznamená:

"Chcete tedy praktické lidi, kteří by se v dolech sami vyznali a podali by zprávu inspektorovi, který by potom použil své vyšší znalosti."

(odstavec 531) "Nebyla by ventilace ve všech těch starých dolech příliš nákladná? - Ano, náklady by to zvýšilo, ale ochránily by se tak lidské životy."

(odstavec 581) Jeden horník protestuje proti části 17 Zákona z roku 1860:

"Jestliže v současnosti důlní inspektor shledá kteroukoli část dolu ve stavu neschopném provozu, tak to musí ohlásit vlastníkově dolu a ministerstvu vnitra. Potom má vlastník dvacet dnů na rozmyšlenou; po těch dvaceti dnech může odepřít jakékoli změny. Pokud to však udělá, tak musí napsat na ministerstvo vnitra a navrhnout mu pět důlních inženýrů, ze kterých ministr vybere smířčí soudce. My tvrdíme, že v takovém případě si majitel dolu ve skutečnosti jmenuje své vlastní soudce."

(odstavec 586) Měšťácký vyšetřovatel, sám majitel dolu:

"To je čistě spekulativní námitka."

(odstavec 588) "Vy tedy nemáte valné mínění o poctivosti důlních inženýrů? - Říkám, že je to velmi nespravedlivé."

(odstavec 589) "Nemají snad důlní inženýři takový charakter, který jim brání, aby rozhodovali, jak se obávají, ve prospěch jedné strany? - Odmítám odpovídat na otázky, které se týkají charakteru těchto lidí. Jsem přesvědčen, že v mnoha případech jednají ve prospěch jedné strany a že tam, kde jsou v sázce lidské životy, by jim měla být tato moc odebrána."

Tentýž buržuj se ještě nestydí zeptat:

"Myslíte si snad, že při výbuchu majitelé ztráty nemají?"

A nakonec (odstavec 1042):

"A nemůžete vy horníci své vlastní zájmy prosadit bez toho, abyste na pomoc volali vládu? - Nemůžeme."

V roce 1865 existovalo ve Velké Británii 3217 uhelných dolů a - 12 inspektorů. Jeden majitel dolu z Yorkshire (podle "Times" z 26. ledna 1867) sám spočítal, že pokud odhlédneme od jejich čistě byrokratické práce, která absorbuje celý jejich čas, tak by každý důl mohli navštívit jen jednou za deset let. Žádný div, že se v posledních letech (zvláště v 1866 a 1867) zvýšil jak počet, tak rozsah katastrof (někdy i 200-300 mrtvých najednou). Toto jsou ty krásy "svobodné" kapitalistické výroby!

Zákon z roku 1872, který obsahuje tolik chyb, je každopádně prvním, který reguluje pracovní dobu dětí zaměstnaných na dolech a který těžaře a majitele dolů do jisté míry činí odpovědnými za takzvané nehody.

Královská komise z roku 1867, která prošetřovala zaměstnávání dětí, mladých osob a žen v zemědělství, zveřejnila několik velmi důležitých zpráv. Bylo učiněno několik různých pokusů, aby byly principy továrního zákonodárství - v modifikované formě - použity i v zemědělství, avšak až do této chvíle všechny totálně selhaly. Musím však zde upozornit na to, že vznikla nezadržitelná tendence, aby byly tyto principy všeobecně používány.

Jestliže se zobecnění továrních zákonů jakožto tělesné i duševní ochrany třídy pracovníků stalo nevyhnutelným, tak na druhé straně zobecňuje a urychluje, jak jsme právě naznačili, proměnu rozptýlených pracovních procesů prováděných v malém měřítku na pracovní procesy kombinované, prováděné v měřítku celé společnosti, tedy soustředění kapitálu a všeobecnou vládu tovární výroby. Tato ničí všechny starobylé a přechodné formy, za kterými se panství kapitálu ještě částečně skrývá, a nahrazuje ho panstvím přímým a neskrývaným. Tím také zobecňuje přímý boj proti tomuto panství. Tím, že do jednotlivých dílen zavádí stejnorodost, pravidelnost, řád a ekonomii, tak prostřednictvím té mocné ostruhy, která délku a pravidla pracovního dne přizpůsobuje technice, celkově zvětšuje anarchii a katastrofy kapitalistické výroby, intenzitu práce a konkurenci strojů s pracovníky. Tím, že ničí sféru malé výroby a domácí práce, ničí také poslední útočiště těch "nadbytečných", a tím i ten dosavadní bezpečnostní ventil celého společenského mechanismu. Spolu s materiálními podmínkami a

společenským složením výrobního procesu nechává dozrát rozpory a antagonismy své kapitalistické formy, a proto současně i stavební prvky nějaké nové formy a převratné pohyby té staré společnosti. (322)

10. Velký průmysl a zemědělství

Tu revoluci, kterou velký průmysl v zemědělství a sociálních poměrech svých výrobních činitelů vyvolává, můžeme ukázat až později. Zde postačí krátký náznak několika předběžných výsledků. Jestliže je používání strojů v zemědělství z velké části bez těch fyzických nedostatků, které stroje připisují továrnímu pracovníku, (323) tak zde účinkují ještě intenzivněji a bez toho, aby narážely na "zprůbytečňování" pracovníků, jak později detailně uvidíme. Například v hrabstvích Cambridge a Suffolk se plocha obdělávané půdy za posledních dvacet let velmi rozšířila, zatímco počet obyvatel se v té samé době snížil nejen relativně, ale také absolutně. Ve Spojených státech severoamerických zemědělské stroje nahradily pracovníky na nějakou dobu jen virtuálně, to znamená, že umožnily pěstiteli obdělávat větší plochu, avšak žádné skutečné pracovníky z práce nevyhnaly. V Anglii a Walesu byl v roce 1861 počet osob, které se podílely na zhotovování zemědělských strojů 1,034, zatímco počet zemědělských pracovníků zaměstnaných na parních a pracovních strojích činil jen 1,205.

Ve sféře zemědělství působí velký průmysl tím nejrevolučnějším způsobem, pokud ničí onu baštu staré společnosti - sedláka - a namísto něho dosazuje námezdního pracovníka. Sociální potřeba převratu a protiklady venkova se tak vyrovnávají těm ve městech. Na místo té nejzastaralejší zvykové a iracionální výroby nastupuje vědomé používání vědy v technologii. Přetržení původního rodinného pouta zemědělství a manufaktury, které svazovalo dětsky nevyvinutou formu obou, je kapitalistickým výrobním způsobem dokonáno. Tento však zároveň vytváří materiální podmínky nové, vyšší syntézy, sjednocení zemědělství a průmyslu, na základě jejich protichůdně vytvořených forem. Se stále rostoucí převahou městského obyvatelstva, které se kupí ve velkých centrech, kapitalistická výroba na jedné straně kupí dějinnou hybnou sílu společnosti, na druhé straně narušuje látkovou výměnu mezi člověkem a půdou, to znamená návrat těch součástí půdy, které byly spotřebovány člověkem ve formě výživy a oblečení, zpět do půdy, tedy onu věčnou přirozenou podmínku trvalé úrodnosti půdy. Tím zároveň ničí fyzické zdraví městského pracovníka a duševní život pracovníka venkovského. (324) Avšak - prostřednictvím ničení přirozeně vzniklých okolností oné látkové výměny - ji zároveň také nutí, aby se systematicky vytvářela jako vládnoucí zákon společenské výroby v jedné z forem, která odpovídá plnému lidskému rozvoji. V zemědělství, stejně jako v manufaktuře, se kapitalistická proměna výrobního procesu zároveň jeví jako trápení výrobce, pracovní prostředek se jeví jako prostředek poroby, jako prostředek vykořisťování a zbídačování pracovníka, společenské skládání pracovních procesů pak jako organizované potlačování jejich jednotlivé životaschopnosti, svobody a samostatnosti. Rozptýlení venkovských pracovníků na velkých plochách zároveň láme jejich schopnost odporovat, zatímco se tato v důsledku soustřeďování u městských pracovníků zvyšuje. Stejně jako u městského průmyslu je i v moderním zemědělství zvýšená produktivita a vyšší nasazení práce vykoupeno pustošením a chřadnutím samotné pracovní síly. A každý pokrok kapitalistického zemědělství není jen pokrokem v umění, jak oloupit pracovníka, nýbrž zároveň i uměním, jak oloupit půdu, každý pokrok ve zvýšení její úrodnosti na danou dobu je zároveň pokrokem v ničení trvalého pramene této úrodnosti. Čím více nějaká země, jako například Spojené státy severoamerické, při svém vývoji vychází ze základu tvořeném velkým průmyslem, tím rychlejší je tento ničivý proces. (325) Kapitalistická výroba proto rozvíjí pouze techniku a sestavení společenského výrobního procesu, přičemž zároveň podkopává prameny veškerého bohatství: půdu a pracovníka.

Poznámky:

(246) "Komise pro zaměstnávání dětí, Třetí zpráva", 1864, strana 108, odstavec 447 [zpět](#)

(247) Ve Spojených státech je reprodukce řemesel tohoto druhu na strojním základě častá. Soustředování výroby tam při nevyhnutelném přechodu k tovární výrobě ve srovnání s Evropou a samotnou Anglií i z tohoto důvodu bude postupovat velmi rychle. [zpět](#)

(248) srovnej se "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 64 [zpět](#)

(249) První manufakturu na vyšší úrovni na ocelová psací pera zřídil pan Gillott v Birminghamu. Už v roce 1851 dodávala přes 180 miliónů per a ročně spotřebovala 120 tun ocelového plechu. Birmingham, který si tento průmysl v rámci Spojeného království monopolizoval, nyní ročně vyrábí miliardy psacích per. Podle sčítání lidu z roku 1861 byl počet zaměstnaných osob 1,428, z toho 1,268 žen, od pěti let výše. [zpět](#)

(250) "Komise pro zaměstnávání dětí, Druhá zpráva", 1864, strana LXVIII, odstavec 415 [zpět](#)

(251) A nyní vůbec děti v brusírnách pilníků v Sheffieldu! [zpět](#)

(251a) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", 1866, strana 3, odstavec 24; strana 6, odstavec 55, 56; strana 7, odstavec 59, 60 [zpět](#)

(252) v uvedeném strana 114, 115, odstavec 6-7

Ten komisař správně poznamenal, že jestliže jinde stroje nahrazují člověka, tak zde mladí lidé nahrazují stroj. [zpět](#)

(253) Viz Zprávu o obchodu s chomáči a množství údajů v "VIII. zpráva o veřejném zdraví", Londýn 1866, dodatek, strana 196-208 [zpět](#)

(254) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", 1866, strana XVI-XVIII, odstavec 86-97 a strana 130 až 133, odstavec 39-71.

Srovnej také s Třetí zprávou od stejné komise, 1864, strana 48, 56 [zpět](#)

(255) "Zpráva o veřejném zdraví, Čtvrtá zpráva", Londýn 1864, strana 29, 31 [zpět](#)

(256) v uvedeném strana 30.

Dr. Simon poznamenává, že úmrtnost londýnských krejčích a tiskařů mezi 25 a 35 lety je ve skutečnosti mnohem vyšší, protože jejich londýnští zaměstnavatelé udávají velký počet mladých lidí z venkova do třiceti let věku jako "učně" a "zaučované" (kteří se chtějí vyučit ve svém řemesle). Tito ve výsledcích sčítání lidu figurují jako Londýňané a zvyšují počet lidí, ze kterého se počítá londýnská úmrtnost bez toho, aby odpovídajícím způsobem přispívali do počtu londýnských případů úmrtí. Velká část z nich se totiž vrací zpátky na venkov, zvláště pak když jsou těžce nemocní. (v uvedeném) [zpět](#)

(257) Na rozdíl od strojově vyráběných řezaných hřebíků se zde jedná o hřebíky kované. Viz "Komise pro zaměstnávání dětí, III. Zpráva", strana XI, strana XIX odstavec 125-130; strana 52 odstavec 11; strana 113-114 odstavec 487; strana 137 odstavec 674. [zpět](#)

(258) "Komise pro zaměstnávání dětí, II. Zpráva", strana XXII, odstavec 166 [zpět](#)

(259) "Komise pro zaměstnávání dětí, II. Zpráva", 1864, strana XIX, XX, XXI [zpět](#)

(260) v uvedeném strana XXI, XXII [zpět](#)

(261) v uvedeném strana XXIX, XXX [zpět](#)

(262) v uvedeném strana XL, XLI [zpět](#)

(263) "Komise pro zaměstnávání dětí, I. Zpráva", 1863, strana 185 [zpět](#)

(264) Millinery se vztahuje jen na ozdoby hlavy, také však na dámské kabátky a pláštěnky, zatímco dressmakers jsou totožné s našimi modistkami. [zpět](#)

(265) Anglické millinery a dressmaking se většinou provozuje v příbytcích zaměstnavatelů, zčásti ho provádějí pracovnice tam bydlící, zčásti nádenice bydlící mimo provozovnu. [zpět](#)

(266) Komisař White navštívil jednu manufakturu na vojenské oblečení, která zaměstnávala 1000 až 1200 osob, téměř všechny ženského pohlaví, jednu manufakturu na obuv s 1300 osobami, z kterých byla skoro polovina dětí a mladých osob, atd.

("Komise pro zaměstnávání dětí, II. zpráva", strana XLVII, odstavec 319) [zpět](#)

(267) Příklad: 26. února 1864 obsahovala týdenní zpráva o úmrtích Všeobecného registru pět případů smrti hladem. Téhož dne "Times" zveřejňují zprávu o novém případě smrti hladem. Šest obětí hladomoru v jednom týdnu! [zpět](#)

(268) "Komise pro zaměstnávání dětí, II. zpráva", 1864,
strana LXVII, odstavec 406-409;

strana 84, odstavec 124;

strana LXXIII, odstavec 441;

strana 68, odstavec 6;

strana 84, odstavec 126;

strana 78, odstavec 85;

strana 76, odstavec 69;

strana LXXII, odstavec 438

[zpět](#)

(269) "Cena nájmu za pracovní místnosti se zdá být tím faktorem, který nakonec rozhoduje, následkem čehož se v hlavním městě nejdéle udržel ten starý systém dávat práci malým podnikatelům a rodinám, a byl také nejdříve znova zaveden."

(v uvedeném strana 83, odstavec 123)

Ta závěrečná věta se vztahuje výhradně k ševcovství. [zpět](#)

(270) Při ruční výrobě obuvi, atd., kde je postavení pracovníka sotva odlišitelné od žebráka, se toto neděje. [zpět](#)

(271) v uvedeném strana 83, odstavec 122 [zpět](#)

(272) V roce 1864 se při výrobě obuvi jen v samotném Leicesteru používalo 800 šicích strojů. [zpět](#)

(273) v uvedeném strana 84, odstavec 124 [zpět](#)

(274) Tak je tomu ve skladě armádních oděvů v Pimlico v Londýně, v továrně na košile v Tillie a Hendersonu u Londonderry, v továrně na oděvy firmy Tait v Limericku, která používá na 1,200 "rukou".

[zpět](#)

(275) "Směřování k továrnímu systému."

(v uvedeném strana LXVII)

"Celé odvětví se nyní nachází v přechodném stadiu a prodělává stejné změny, jaké prodělalo také krajkářství, tkaní, atd."

(v uvedeném odstavci 405)

"Úplná revoluce."

(v uvedeném strana XLVI, odstavec 318)

V době "Komise pro zaměstnávání dětí" v roce 1840 bylo pletení punčoch ještě ruční prací. Od roku 1846 byly zavedeny různorodé stroje, nyní poháněné parou. Celkový počet osob obou pohlaví a všech věků od tří let výše zaměstnaných v anglickém pletení punčoch v roce 1862 činil asi 120,000. Z toho jich však podle zprávy pro parlament z 11. února 1862 pod platnost továrního zákona spadalo jen 4,063. [zpět](#)

(276) Tak například z oboru hrnčictví firma Cochran z "Britannia Pottery, Glasgow" hlásí:

"Abychom udrželi naši výrobu na stejné výši, tak nyní ve větším rozsahu používáme stroje, které obsluhují nevyučené pracovníci, a každý den nás přesvědčuje, že tak můžeme vyrobit větší množství než starým způsobem."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 13)

"Účinek továrního zákona je ten, že nutí k širšímu zavádění strojů."

(v uvedeném strana 13, 14) [zpět](#)

(277) Takto se po zavedení továrního zákona v hrnčárnách velmi zvýšil počet power jiggers místo ručně poháněných jiggers

(strojně poháněných kruhů místo kruhů poháněných ručně). [zpět](#)

(278) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 96 a 127 [zpět](#)

(279) Zavedení těchto a dalších strojů ve výrobě zápalek v jednom oddělení nahradilo 230 mladých osob třiceti dvěma chlapci a dívkami ve věku od 14 do 17 let. Tato úspora pracovníků byla v roce 1865 dovedena ještě dále použitím síly páry. [zpět](#)

(280) "Komise pro zaměstnávání dětí, II. zpráva", 1864, strana IX, odstavec 50 [zpět](#)

(281) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 22 [zpět](#)

(282) "Ta nutná zlepšení... nemohou být v mnoha starých manufakturách zavedena bez vynaložení kapitálu, který je nad možností mnoha současných majitelů... Zavádění továrních zákonů je nutně doprovázeno přechodnou změnou organizace. Rozsah těchto organizačních změn je přímo úměrný velikosti nepravostí, které se mají odstranit."

(v uvedeném strana 96, 97) [zpět](#)

(283) Například u vysokých pecí

"se pracovní doba ke konci týdne obecně velmi prodlužuje v důsledku zvyku pracovníků zahálet v pondělí a zčásti či zcela i v úterý".

("Komise pro zaměstnávání dětí, Třetí zpráva", strana VI)

"Malí řemeslníci mají obecně velmi nepravidelnou pracovní dobu. Promarní dva nebo tři dny, a pak pracují celou noc, aby tu ztrátu dohnali... Pokud mají nějaké vlastní děti, tak je vždy zaměstnají."

(v uvedeném strana VII)

"Nedostatek pravidelnosti při začátku práce je podporován možností a zvykem dohánět ztrátu přepracováním."

(v uvedeném strana XVIII)

"Obrovské mrhání časem v Birminghamu... kdy se část pracovní doby flákají a ve zbylém čase dřou."

(v uvedeném strana XI) [zpět](#)

(284) "Komise pro zaměstnávání dětí, Čtvrtá zpráva", strana XXXII. [zpět](#)

(285) "Komise pro zaměstnávání dětí, Čtvrtá zpráva", strana XXXV, odstavec 235 a 237
"Rozšíření soustavy železnic tento zvyk udělování náhlých zakázek velmi podpořilo; pro pracovníky z toho vyplývá horečné tempo, zanedbávání přestávek na jídlo a práci přesčas."
(v uvedeném strana XXXI) [zpět](#)

(286) v uvedeném strana 127, odstavec 56 [zpět](#)

(287) "Co se týče ztrát, které obchodu vznikají nevčasným plněním objednávek na vývoz, tak si vzpomínám, že to byl oblíbený argument továrníků v roce 1832. Nic, co by se nyní k tomuto předmětu dalo dodat, nemůže mít takovou váhu než tehdy, když ještě pára nezkrátila všechny vzdálenosti na polovinu a když ještě nebyly zavedeny nové dopravní prostředky. Poté, co přišly zkušenosti, se toto tvrzení tehdy ukázalo jako neopodstatněné a jistě by ani dnes při zkoušce neobstálo."
("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1862", strana 54, 44) [zpět](#)

(288) "Komise pro zaměstnávání dětí, Třetí zpráva", strana XVIII, odstavec 118 [zpět](#)

(289) John Bellers* již v roce 1699 poznamenává:

"Nejistota módy zvyšuje počet chudých trpících bídou. Nese s sebou dva velké problémy:

1. tovaryšové v zimě trpí bídou z nedostatku práce, protože se obchodníci s oděvy a majitelé tkalcoven neodvážují vynakládat svůj kapitál na zaměstnávání tovaryšů před tím, než přijde jaro a než se dozvědí, jaká bude móda;

2. na jaře není dostatek tovaryšů, takže majitelé tkalcoven musejí nabírat mnoho učedníků, aby mohli celou spotřebu království pokrýt za čtvrt nebo půl roku, což způsobuje, že jsou zemědělci odtrženi od pluhů, země je zbavena pracovníků, města se z velké části plní žebráky a ti, kteří se žebrat stydí, jsou v zimě vydáni napospas hladomoru."

("Essays about the Poor, Manufactures etc.", strana 9) [zpět](#)

(290) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", strana 171, odstavec 34 [zpět](#)

(291) Tak se například ve výpovědích svědků z Bradfordských exportérů říká:

"Za těchto okolností je jasné, že chlapci nemusejí být ve skladech zaměstnáni déle než od osmi ráno do sedmi nebo půl osmé večer. Je to jen otázka dodatečných nákladů a dodatečných pracovníků. Ti chlapci by nemuseli pracovat tak dlouho do noci, kdyby někteří zaměstnavatelé nebyli natolik ziskuchtiví; jeden dodatečný stroj strojí jen 16 nebo 18 liber šterlinku... Veškeré těžkosti vyplývají z nedostatečného zařízení a nedostatku prostoru."

(v uvedeném strana 171, odstavec 35, 36 a 38) [zpět](#)

(292) v uvedeném

Jeden londýnský továrník, který ostatně považuje vynucenou regulaci pracovního dne za prostředek ochrany pracovníků proti továrníkům a také za prostředek ochrany samotných továrníků proti velkoobchodu, říká:

"Tlak v našem obchodu je zapříčiněn dodavateli do zámoří, kteří například chtějí zboží poslat plachetnicí, aby bylo na daném místě v určitou sezónu a zároveň aby si strčili do kapsy rozdíl v přepravném mezi plachetnicí a parníkem, nebo si ze dvou parníků vyberou ten dřívější, aby se na vzdáleném trhu objevili před svými konkurenty." [zpět](#)

(293) Jak řekl jeden továrník: "Tomu by se dalo napomoci rozšířením dílen pod tlakem nějakého všeobecného parlamentního zákona."

(v uvedeném strana X, odstavec 38) [zpět](#)

(294) v uvedeném strana XV, odstavec 72 a dále [zpět](#)

(295) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 127 [zpět](#)

(296) Na základě zkušenosti se zjistilo, že se při každém nádechu střední intenzity zdravého průměrného jedince spotřebuje přibližně 25 krychlových palců vzduchu, při průměrném počtu nádechů 20 za minutu. Spotřeba vzduchu jedince za 24 hodin potom činí přibližně 720,000 krychlových palců, či-li 416 krychlových stop. Víme však, že jednou vdechnutý vzduch už při témže procesu nemůže posloužit dříve, než je ve velké továrně přírody vyčištěn. Podle experimentů Valentina a Brunnera se jeví, že zdravý muž za hodinu vydechne asi 1,300 krychlových palců oxidu uhličitého; to dělá přibližně 8 uncí pevného uhlíku, který za 24 hodin vyjde z plic.

"Každý muž by měl mít nejméně 800 krychlových stop." (Huxley) [zpět](#)

(297) Podle anglického Továrního zákona nemohou rodiče posílat děti mladší čtrnácti let do "řízených" továren bez toho, aby je zároveň posílali na základní vyučování. Továrník je zodpovědný za dodržování zákona.

"Tovární vyučování je závazné a je součástí pracovních podmínek."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 111) [zpět](#)

(298) O příznivých důsledcích spojení tělocviku (u chlapců také vojenských cvičení) s povinným vyučováním továrních dětí a chudých školáků se dočtete v řeči N. W. Seniora na sedmém výročním kongresu "Národního sdružení na podporu sociálních věd" uvedené v jeho zpravodaji, Londýn 1863, strana 63, 64; a také ve Zprávách továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865, strana 118, 119, 120, 126 a dále [zpět](#)

(299) "Zprávy továrních inspektorů", v uvedeném strana 118, 119

Jeden naivní majitel továrny na hedvábí vyšetřovacím komisařům z "Komise pro zaměstnávání dětí" vysvětloval:

"Jsem naprosto přesvědčen, že to pravé tajemství produkce schopných pracovníků spočívá ve spojení práce a vyučování od dětského věku výše. Ta práce přirozeně nesmí být příliš namáhavá, odporná či nezdravá. Přál bych si, aby se i mé vlastní děti od školy odreagovaly prací a hrou."

("Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", strana 82, odstavec 36) [zpět](#)

(300) Senior, v uvedeném strana 66

To, jak velký průmysl na určitém stupni vývoje prostřednictvím převratu v materiálním výrobním způsobu a ve společenských výrobních vztazích převrací také hlavy, ukazuje názorně srovnání mezi řečí N. W. Seniora z roku 1863 a jeho filipikou proti Továrnímu zákonu z roku 1833, nebo srovnání názorů zmíněného kongresu s tou skutečností, že v některých venkovských částech Anglie je chudým rodičům pod trestem smrti hladem stále ještě zakázáno, aby své děti nechali vzdělávat. Toto uvádí například pan Snell jako obvyklou praxi v Somersetshire, že když nějaká chudá osoba pobírá podporu z fary, tak je nucena své děti ze školy odebrat. Tak i pan Wollaston, farář ve Felthamu, vypráví o případech, kdy byla celá podpora určitým rodinám odeprána, "protože své chlapce posílali do školy"! [zpět](#)

(301) Tam, kde si řemeslnické stroje poháněné lidskou silou přímo nebo nepřímou konkurují se stroji rozvinutějšími, založenými na mechanické hnací síle, tam, pokud jde o pracovníka, který ten stroj pohání, probíhá velká proměna. Parní stroj tohoto pracovníka původně nahradil, nyní má on nahradit parní stroj. Vypětí a vydávání jeho sil se proto stává monstrózním, a to ještě pro nedospělé, kteří jsou k této tortuře odsouzeni! Komisař Longe v Coventry a okolí našel chlapce ve věku od deseti do patnácti let, kteří byli používáni k otáčení stavu na tkaní stuh, a to odhlížíme od mladších dětí, které musely otáčet stavy menších rozměrů.

"Je to mimořádně namáhavá práce. Ten chlapec je pouhou náhradou za parní stroj."

("Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva, 1866", strana 114, odstavec 6)

O vražedných následcích "tohoto systému otrokářství", jak to oficiální zpráva nazývá, v uvedeném dále. [zpět](#)

(302) v uvedeném strana 3, odstavec 24 [zpět](#)

(303) v uvedeném strana 7, odstavec 60 [zpět](#)

(304) "V některých částech horního Skotska... se podle statistiky objevilo mnoho pasáků ovcí a obyvatel chatrčí s ženami a dětmi, v botách, které si sami vyrobili z kůže, kterou si sami vyčinili, v šatech, kterých se kromě jejich vlastní nedotkla žádná jiná ruka, jejichž materiál si sami nastříhali z ovcí nebo na který si sami vypěstovali len. Do zhotovování těch šatů téměř nevstoupilo žádné koupené zboží s výjimkou šídla, jehel, náprstku a velmi mála kusů kovových součástí používaných při tkání. Barvy jejich ženy získaly ze stromů, keřů a bylin, atd."

(Dugald Stewart, ["Works"](#), vydal Himilton, svazek VIII, strana 327, 328) [zpět](#)

(305) Ve slavné "Livre des métiers", kterou napsal Étienne Boileau, [*](#) se kromě jiného píše, že tovaryš při svém přijetí mezi mistry vykonal přísahu, "že své bratry bude bratrsky milovat a podporovat, že nebude svévolně prozrazovat výrobní tajemství a že dokonce - v zájmu celku - nebude při doporučování svého vlastního zboží kupce upozorňovat na vady výrobků ostatních mistrů." [zpět](#)

(306) "Buržoazie nemůže existovat bez toho, aby stále revolucionizovala výrobní prostředky, tedy také výrobní vztahy a tedy také veškeré společenské vztahy. Udržování starých výrobních způsobů v neměnném stavu bylo naproti tomu první existenční podmínkou všech dřívějších výrobních tříd. Neustálý převrat ve výrobě, nepřetržitě otřesy ve všech společenských stavech, věčná nejistota a pohyb odlišují buržoazní epochu od všech předešlých. Ta ruší všechny pevné, zkonstatělé vztahy doprovázené zastaralými představami a názory, všechny nově vytvořené vztahy zastarávají dříve než stihnou zkonstatět. Mizí vše stálé a nepohyblivé, vše svaté je znesvěceno a lidé jsou nakonec nuceni dívat se na své životní postoje a vzájemné vztahy střízlivými očima."

(Friedrich Engels a Karl Marx, "Manifest Komunistické strany", Londýn 1848, strana 5) [zpět](#)

(307) "Jestliže mi berete prostředky, pomocí kterých žiji, tak mi berete i můj život."

(Shakespeare) [zpět](#)

(308) Jeden francouzský pracovník po svém návratu ze San Franciska napsal:

"Nikdy bych nevěřil, že bych byl schopen vykonávat všechna ta řemesla, která jsem v Kalifornii vykonával. Byl jsem pevně přesvědčen, že kromě knihtisku už nic neumím... Najednou jsem se ocitl uprostřed světa dobrodružství, ve kterém se řemeslo mění častěji než košile, na mou duši! a já to dělal jako ostatní. Když se zaměstnání v dole ukázalo jako málo výnosné, opustil jsem ho a odešel do města, kde jsem byl postupně typografem, pokrývačem, slévačem olova, atd. Na základě této zkušenosti, že jsem byl schopen dělat všechny tyto práce, se cítím méně jako měkýš a více jako člověk."

(A. Corbon, "Des l'enseignement professionnel", druhé vydání strana 50) [zpět](#)

(309) John Bellers, skutečný fenomén v dějinách politické ekonomie, už na konci 17. století jasně chápal nutnost zrušení tehdejší výchovy a dělení práce, která vytvářela hypertrofii na jednom a atrofii na druhém okraji společnosti, třebaže v protichůdných směrech. Kromě jiného hezky řekl:

"Zahálčivé učení není o nic lepší než učení se zahálce... I sám Bůh nejdříve konal tělesnou práci... Práce je pro zdraví těla stejně nutná jako jídlo pro jeho život; neboť ty bolesti, které si člověk zahálkou ušetří, dostane od nemoci... Práce do lampy života nalévá olej, myšlení ji však zapaluje... Dětsky hloupá činnost" (v předtuše té Basedowy [*](#) a jeho moderních nohsledů) "ponechává ducha dítěte hloupým."

("Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry", Londýn 1696, strana 12, 14, 16, 18) [zpět](#)

(310) Toto se ostatně z velké části děje také v menších dílnách, jak jsme viděli u manufaktur na krajky a prýmký, a jak by se to také dalo podrobně ukázat na manufakturách na zpracování kovu v Sheffieldu, Birminghamu, atd. [zpět](#)

(311) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", strana XXV, odstavec 162 a Druhá zpráva, strana XXXVIII, odstavec 285, 289, strana XXV, XXVI, odstavec 191 [zpět](#)

(312) "Práce v továrně může být stejně tak čistá a dobrá jako práce doma, možná snad i lepší."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1865", strana 129) [zpět](#)

(313) v uvedeném strana 27, 32 [zpět](#)

(314) K tomu najdete velké množství údajů ve "Zprávách továrních inspektorů". [zpět](#)

(315) "Komise pro zaměstnávání dětí, Pátá zpráva", strana X, odstavec 35 [zpět](#)

(316) v uvedeném strana IX, odstavec 28 [zpět](#)

(317) v uvedeném strana XXV, odstavec 165-167.

O výhodách velkých provozoven ve srovnání s provozovnami malými se dočtete ve Třetí zprávě Komise pro zaměstnávání dětí, strana 13, odstavec 144; strana 25, odstavec 121; strana 26, odstavec 125; strana 27, odstavec 140, a tak dále. [zpět](#)

(318) Ta průmyslová odvětví, která se měla regulovat, jsou: výroba krajek, pletení punčoch, pletení slaměných klobouků, výroba oděvů se svými mnoha pododvětvími, vázání květin, výroba obuvi, klobouků a rukavic, krejčovství, veškeré zpracování kovu od vysokých pecí až po výrobu hřebíků, výroba papíru, sklářství, zpracování tabáku, zpracování kaučuku, výroba prýmků (pro tkaní), ruční tkaní koberců, výroba deštníků a slunečníků, výroba vřeten a špulek, knihtisk, vázání knih, výroba psacích potřeb (papírnictví, ke kterému patří i výroba papírových krabic, kartónu, papírnických barev, atd.), pletení lan, výroba gagátových* šperků, výroba cihel, ruční výroba hedvábí, tkaní coventry, zpracování soli, výroba svíček, výroba cementu, rafinování cukru, výroba oplatek, různá odvětví zpracování dřeva a směs dalších prací. [zpět](#)

(319) v uvedeném strana XXV, odstavec 169 [zpět](#)

(319a) Ten zákon rozšiřující Tovární zákon (Factory Act Extension Act) 12. srpna 1867 prošel. Reguluje všechny slévárny, kovárny, manufaktury na zpracování kovu spolu se strojírenskými továrnami, dále sklárny, papírny, továrny na zpracování gutaperči,* kaučuku a tabáku, tiskárny a vazárny knih, a konečně veškeré dílny, ve kterých je zaměstnáno více než 50 osob.

Zákon regulující pracovní dobu (Hours of Labour Regulation Act), který prošel 17. srpna 1867, reguluje menší dílny a takzvanou domácí práci.

K těmto zákonům a k novému zákonu o hornictví (Mining Act) z roku 1872 se vrátím ve druhém svazku. [zpět](#)

(320) Senior, "Sjezd společenských věd", strana 55-58 [zpět](#)

(321) Personál Tovární inspekce sestává ze dvou inspektorů, dvou pomocných inspektorů a čtyřiceti jedna pod-inspektorů. V roce 1871 bylo jmenováno osm dalších pod-inspektorů. Celkové náklady na výkon Továrních zákonů v Anglii, Skotsku a Irsku byly v roce 1871/72 jen 25,347 liber šterlinku, včetně soudních výloh při procesech proti přestupcům. [zpět](#)

(322) Robert Owen, otec kooperativních továren a prodejen, který však, jak jsme už dříve poznamenali, iluze svých následovníků o dosahu těchto izolovaných prvků proměny rozhodně nesdílel, při svých pokusech nejenže prakticky vycházel z továrního systému, nýbrž ho také teoreticky prohlásil za výchozí bod sociální revoluce. Pan Vissering,* profesor politické ekonomie na univerzitě v Leidenu, zdá se něco takového tuší, když ve svém spise "Handboek van Praktische Staathuishoudkunde", 1860-1862, ve kterém odpovídající formou přednáší banality vulgární ekonomie, horuje pro řemeslnou výrobu, kterou staví proti velkému průmyslu.

Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Ten "nový právní zmatek", který anglické zákonodárství vneslo do života prostřednictvím vzájemně si protiřečících Factory Act, Factory Act Extension Act a Workshops' Act, se stal nakonec nesnesitelným, a tak byly všechny ty zákony v roce 1878 kodifikovány ve Factory and Workshop Act. Podrobnou kritiku těchto nyní platných průmyslových zákonů Anglie zde přirozeně podat nemůžeme. Proto postačí následující poznámky:

Ten zákon zahrnuje

1. Textilní továrny. Zde v podstatě zůstává vše při starém: povolená pracovní doba dětí nad 10 let: pět a půl hodiny denně, nebo šest hodin denně s volnou sobotou; mladé osoby a ženy: deset hodin po pět dnů a

nanejvýš šest a půl hodiny v sobotu.

2. Ne-textilní továrny. Zde jsou podmínky z bodu 1 stanoveny přesněji než dříve, avšak stále jsou zde některé pro kapitalisty příznivé výjimky, které jsou v některých případech rozšířitelné na základě zvláštního povolení ministerstva vnitra.

3. Dílny - ty jsou definovány přibližně tak jako v dřívějším zákoně; pokud jsou v nich zaměstnávány děti, mladé osoby nebo ženy, tak jsou v podstatě postaveny naroveň ne-textilním továrnám, přesto jsou v nich opět jednotlivé úlevy.

4. Dílny, ve kterých nejsou zaměstnávány žádné děti nebo mladé osoby, nýbrž pouze osoby obou pohlaví starší osmnácti let; pro tuto kategorii platí ještě další úlevy.

5. Domácké dílny, kde jsou v rodinném příbytku zaměstnáváni pouze členové rodiny; zde jsou ustanovení ještě pružnější a zároveň je zde to omezení, že inspektor bez zvláštního ministerského nebo soudního povolení smí vstupovat jen do takových místností, které se zároveň nepoužívají jako obytné místnosti, a nakonec bezpodmínečné odstranění pletení klobouků, háčkování krajek a výroby rukavic z rodiny.

Při všech svých nedostatecích je ten zákon stále ještě - vedle švýcarského Spolkového továrního zákona z 23. března 1877 - tím daleko nejlepším zákonem o průmyslu. Jeho srovnání s tím zmíněným švýcarským spolkovým zákonem je zvlášť zajímavé, protože názorně ukazuje jak výhody tak i nevýhody obou metod vytváření zákonů - té anglické, "historické", která postihuje případ za případem, a té kontinentální, zobecňovací, založené na tradici francouzské revoluce. Bohužel je ten anglický zákoník ve svém používání v dílnách z velké části stále ještě jen cárem papíru - v důsledku nedostatečného personálu inspekce. [zpět](#)

(323) Rozsáhlý popis strojů používaných v anglickém zemědělství najdeme v "Die landwirthschaftliche Geräthe und Maschinen Englands", napsal Dr. W. Hamm, 2. vydání, 1856.

Ve své skice vývoje anglického zemědělství pan Hamm příliš nekriticky následuje pana Leonce de Lavergne.

Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Dnes už je to přirozeně zastaralé. [zpět](#)

(324) "Rozdělujete lidi na dva nepřátelské tábory, na hrubé sedláky a zjemnělé trpaslíky. Nebesa! Národ rozštěpený na zemědělské a obchodní zájmy se nazývá zdravým, dokonce osvíceným a civilizovaným, nejen navzdory, nýbrž dokonce v důsledku tohoto obrovského a nepřirozeného rozdělení."

(David Urquhart,* v uvedeném strana 119)

Tato pasáž ukazuje současně sílu i slabost toho druhu kritiky, která umí přítomnost posuzovat a odsuzovat, neumí ji však pochopit. [zpět](#)

(325) Srovnej s Liebig,* "Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie", 7. vydání, 1862, zvláště také v prvním svazku "Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus".

Rozvíjení negativní stránky moderního zemědělství je, z přírodovědeckého hlediska, jednou z nehynoucích zásluh Liebiga. Také z jeho postřehů z dějin zemědělství prosvítá mnoho poznatků, ačkoli se nevyhnul velkým omylům. Je však politováníhodné, že se nazdařbůh odvažuje prohlašovat věci jako:

"Prostřednictvím dále prováděného rozměňování a častého orání se podpoří výměna vzduchu uvnitř pórovitých částí půdy a povrch těch částí půdy, na které vzduch působí, se zvětšuje a obnovuje. Je však snadno pochopitelné, že přebytek získaný z pole nemůže být úměrný práci na poli vynaložené, ale že roste v daleko menším poměru." Liebig dodává:

"Tento zákon poprvé vyslovil J. St. Mill* ve svých 'Principech politické ekonomie', svazek I, strana 17, následujícím způsobem:

"To, že výnos z půdy - za jinak stejných okolností - ve srovnání s rostoucím počtem zaměstnaných pracovníků roste ve zmenšujícím se poměru," (pan Mill zde opakuje ricardovskou* poučku a dokonce ji chybně formuluje, neboť pak by 'the decrease of the labourers employed' - snížení počtu zaměstnaných pracovníků - v Anglii stále drželo krok s pokrokem v zemědělství a tento zákon objevený v Anglii a pro Anglii by přinejmenším v Anglii nenašel žádné použití) "je všeobecným zákonem zemědělství", což je podivuhodné, neboť mu jeho základ nebyl znám."

(Liebig, v uvedeném, svazek I, strana 143, poznámka)

I když odhlédneme od chybného významu slova "práce", pod kterým Liebig rozumí něco jiného než politická ekonomie, tak je každopádně "podivuhodné", že z pana J. St. Milla dělá apoštola teorie, kterou poprvé zveřejnil James Anderson* v době Adama Smitha a v různých spisech ji opakoval až do začátku 19. století, a kterou si Malthus* - mistr plagiátorství (celá jeho teorie populace je nestydatým plagiátem) - v roce 1815 přivlastnil, kterou v té samé době nezávisle na Andersonovi rozvinul West,* kterou dal Ricardo v roce 1817 do souvislosti s všeobecnou teorií hodnoty a která od té doby pod názvem Ricardova obletěla svět, kterou v roce 1820 James Mill* nechal zlidovět, a konečně, kterou pan J. St. Mill opakuje jako zažitou školní dogmatickou poučku, která se z ní už stala. Nelze popřít, že J. St. Mill své každopádně "podivuhodné" autoritě vděčí skoro jen takovým podobným quidproquo.* [zpět](#)

Výroba absolutní a relativní nadhodnoty

KAPITOLA ČTRNÁCTÁ

Absolutní a relativní nadhodnota

Pracovní proces jsme nejdříve rozebírali abstraktně, (viz [pátou kapitolu](#)) nezávisle na jeho dějinných formách, jako proces mezi člověkem a přírodou. Tam jsme tvrdili:

"Pokud se na celý ten pracovní proces díváme ze strany jeho výsledku, tak se pracovní prostředek i pracovní předmět jeví jako výrobní prostředky a sama ta práce jako výrobní práce."

A v poznámce 7 jsme doplnili:

"Toto určení výrobní práce, jak se ukazuje z pohledu jednoduchého pracovního procesu, pro kapitalistický výrobní proces v žádném případě nepostačuje."

To určení dále rozvineme zde.

Dokud je pracovní proces čistě jen záležitostí jednotlivce, tak v sobě jeden a tentýž pracovník sjednocuje všechny funkce, které se později štěpí. Když si jako jedinec pro účely svého života přivlastňuje přírodní předměty, tak ovládá sám sebe. Později začíná být ovládán. Člověk jako jedinec nemůže na přírodu působit bez přičinění svých vlastních svalů ovládaných svým vlastním mozkem. V přírodě k sobě patří hlava a ruka, stejně tak pracovní proces sjednocuje práci hlavou a rukama. Později se tyto dvě práce oddělují a stávají se z nich nepřátelské protiklady. Výrobek se proměňuje z bezprostředního výrobku jednotlivého výrobce na výrobek společenský - na celkový výrobek celkového pracovníka - to znamená sloučeného pracovního kolektivu, jehož členové více či méně nakládají s pracovním předmětem. Se samotným spolupracovním charakterem pracovního procesu se proto nutně rozšiřuje i pojem výrobní práce a jeho nositele - výrobního produktivního pracovníka. Aby ten pracoval produktivně, tak už teď není nutné, aby na předmět sám kladl ruce; ono stačí, když je orgánem toho celkového pracovníka a vykonává kteroukoli z jeho podfunkcí. To původní dřívější určení výrobní práce, které jsme odvodili ze samotné materiální výroby, pro toho celkového pracovníka stále zůstává v platnosti, když se na něj díváme jako na celek. Pokud každého z jeho členů bereme jako jednotlivce, tak už však neplatí.

Na druhé straně se však pojem výrobní práce zužuje. Kapitalistická výroba není jen výrobou zboží, ona je především výrobou nadhodnoty. Pracovník nevyrábí pro sebe, nýbrž pro kapitál. Proto už nestačí, že pouze vyrábí. On musí vyrábět nadhodnotu. Produktivní je jen takový pracovník, který vyrábí nadhodnotu pro kapitalistu, nebo-li slouží sebezahodnocování kapitálu. Pokud bychom měli zvolit nějaký příklad mimo sféru materiální výroby, tak potom učitel je produktivním pracovníkem, jestliže zpracovává nejen dětské hlavy, ale pracuje také na podnikatele, aby ho obohatil. To, že takový podnikatel vložil svůj kapitál do továrny na učení místo do továrny na buřty na jeho vztahu s tím pracovníkem nic nemění. Pojem produktivního pracovníka proto v žádném případě nezahrnuje pouze vztah mezi činností a užitek, mezi pracovníkem a výrobkem, nýbrž také onen specificky společenský, dějinně vzniklý výrobní vztah, který pracovníka cejchuje jako základní prostředek pro zhodnocování kapitálu. Být produktivním pracovníkem proto není žádné štěstí, nýbrž smůla. Ve čtvrté knize tohoto spisu, která pojedná o dějinách teorie, blíže uvidíme, že klasická politická ekonomie z výroby nadhodnoty odjakživa dělala rozhodující rys produktivní práce. S jejím pojetím povahy nadhodnoty se proto mění i její definice produktivního pracovníka. Tak například fyziokraté prohlašují, že produktivní je jen zemědělství, protože pouze ono vytváří nadhodnotu. Pro fyziokraty však nadhodnota existuje pouze ve formě pozemkové renty.

Prodlužování pracovního dne dále za ten bod, kdy pracovník vyrábí jen ekvivalent hodnoty své pracovní síly, a přivlastňování si této nadpráce kapitálem - to je výroba absolutní nadhodnoty. Ta tvoří všeobecný základ kapitalistické soustavy a výchozí bod výroby relativní nadhodnoty. U této je pak pracovní den na dvě části již rozdělen: na nutnou práci a nadpráci. Aby se prodloužila nadpráce, tak se nutná práce zkracuje metodami, jejichž prostřednictvím se ekvivalent mzdy vyrobí za kratší čas. Výroba absolutní nadhodnoty se točí jen okolo délky pracovního dne; výroba relativní nadhodnoty dělá naprostou revoluci v technických procesech práce a v seskupování společnosti.

Relativní nadhodnota tedy předpokládá specificky kapitalistický výrobní způsob, který sám se svými metodami, prostředky a podmínkami nejdříve přirozeně vznikl a vyrostl na základě formálního podřízení práce kapitálu. Na místo formálního podřízení práce kapitálu pak nastupuje podřízení reálné.

Stačí pouhý poukaz na smíšené formy, ve kterých nadpráce nevzniká ani vysáváním výrobce na základě přímého nucení a nevzniká ani z jejího formálního podřízení kapitálu. Kapitál se zde ještě pracovního procesu bezprostředně nezmocnil. Vedle samostatných výrobců, kteří provozují řemeslnou nebo zemědělskou výrobu zděděnou od praotců, vystupuje lichvář nebo obchodník - lichvářský či obchodní kapitál - který je vysává jako parazit. Převládání této formy vykořisťování v nějaké společnosti vylučuje kapitalistický výrobní způsob, ke kterému na druhé straně může v pozdním středověku tvořit přechod. A konečně - jak ukazuje příklad moderní domácké práce - na pozadí velkého průmyslu se v různých místech reprodukuje jisté smíšené formy, ačkoli pak mají zcela změněnou fyziognomii.

Jestliže pro výrobu absolutní nadhodnoty stačí ono pouhé podřízení práce kapitálu, například když řemeslníci, kteří dříve pracovali sami pro sebe nebo jako učni nějakého mistra, nyní vystupují jako námezdní pracovníci pod přímou vládou kapitalisty, tak se na druhé straně ukazuje, jak jsou metody výroby relativní nadhodnoty zároveň metodami výroby nadhodnoty absolutní. Je pravdou, že to nemírné prodlužování pracovního dne se ukázalo být tím nejvlastnějším produktem velkého průmyslu. Specificky kapitalistický výrobní způsob přestává být pouhým prostředkem výroby relativní nadhodnoty až tehdy, když se zmocní celého výrobního odvětví, či spíše, jakmile se zmocní všech rozhodujících výrobních odvětví. Stává se pak všeobecnou, společensky vládnoucí formou výrobního procesu. Jako zvláštní metoda výroby relativní nadhodnoty ještě účinkuje za prvé, pokud se chopí těch druhů průmyslu, které byly doposud kapitálu podřízeny jen formálně, tedy svou propagandou, a za druhé, pokud v těch druhích průmyslu, které jí právě propadly, provádí revoluci prostřednictvím změny výrobních metod.

Z jistého pohledu se ten rozdíl mezi absolutní a relativní nadhodnotou vůbec zdá jako iluzorní. Relativní nadhodnota je absolutní, neboť podmiňuje absolutní prodlužování pracovního dne za pracovní dobu nutnou pro samotnou existenci pracovníka. Absolutní nadhodnota je relativní, neboť podmiňuje vývoj produktivity práce, která tu nutnou pracovní dobu dovoluje omezit na jednu část pracovního dne. Pokud však v jednom pohledu zachytíme pohyb té nadhodnoty, tak toto zdání lhostejnosti zmizí. Jakmile kapitalistický výrobní způsob jednou převládne a stane se všeobecným výrobním způsobem, tak se ten rozdíl mezi absolutní a relativní nadhodnotou stane hmatatelným, dokud se ještě vyplatí zvyšovat míru nadhodnoty. Předpokládejme, že se za pracovní sílu platí její hodnota, pak stojíme před těmito alternativami: Při normálním stupni produktivity a intenzity práce se dá míra nadhodnoty zvýšit pouze absolutním prodloužením pracovního dne; na druhé straně, při dané hranici pracovního dne se dá míra nadhodnoty zvýšit pouze změnou poměru jeho součástí - nutné práce a nadpráce - což předpokládá - pokud mzda nemá klesnout pod hodnotu pracovní síly - zvýšení produktivity nebo intenzity práce.

Pokud pracovník potřebuje všechnen svůj čas k tomu, aby vyprodukoval nutné životní prostředky, kterými živí sebe a svůj rod, tak už pak nemá žádný čas na to, aby zadarmo pracoval pro třetí osoby. Bez jistého stupně produktivity práce by pracovník neměl k dispozici žádný takový volný čas a bez takového přebytečného času by nebyla žádná nadpráce, a proto by nebyli ani žádní kapitalisté, ale také žádní otrokáři, žádní feudálové, jedním slovem žádná třída velkomajitelů. (1)

Takto můžeme mluvit o přirozeném základu nadhodnoty, ale jen v tom zcela obecném smyslu, že žádná absolutní přírodní překážka nějakému člověku nezabrání, aby vzal tu práci, která je nutná pro jeho existenci, a naložil ji na někoho jiného, podobně jako například neexistují žádné absolutní přírodní překážky, které by někomu bránily, aby ke své výživě použil maso jiných lidí. (1a) S touto přirozeně

vzniklou produktivitou práce vůbec není nutno spojovat jakékoli mystické představy, jak se tu a tam děje. Jakmile se jen lidé vypracují ze svého prvotního zvířecího stavu - sama jejich práce je už tedy na jistém stupni zespolečenštěna - tak vznikají vztahy, ve kterých je nadpráce jednoho existenční podmínkou někomu jiného. V počátcích kultury jsou ty vydobyté produktivní síly práce malé, ale takové jsou i ty potřeby, které se s prostředky k jejich uspokojování rozvíjejí. V oněch začátcích je ještě poměr té části společnosti, která žije z cizí práce, oproti té, kterou tvoří velké množství bezprostředních výrobců, mizivě malý. Současně s pokrokem ve společenské produktivitě práce roste tento poměr, absolutně i relativně.

(2) Vztahy založené na kapitálu ostatně vyrůstají na ekonomické půdě, která je výsledkem dlouhého procesu vývoje. Ta produktivita práce, kterou mají k dispozici a která tvoří základ, ze kterého vycházejí, není darem přírody, nýbrž dějin, které zahrnují tisíce staletí.

Pokud odhlédneme od více či méně rozvinuté formy společenské výroby, tak produktivita práce zůstává svázaná s přírodními podmínkami. Ty jsou všechny zahrnuty v povaze samotného člověka, jako je jeho rod atd., a v přírodě, která ho obklopuje. Ty vnější přírodní podmínky se z hlediska ekonomie dělí na dvě velké třídy: na bohatství přírodních životních prostředků, jako jsou například úrodná půda, vody bohaté na ryby atd., a na bohatství pracovních prostředků, jako jsou vydatné vodopády, splavné řeky, dřevo, kovy, uhlí, a tak dále. V počátcích kultury převažovala co do důležitosti ta první třída, na vyšším stupni vývoje pak ta druhá. Srovnáme například Anglii s Indií, nebo v antickém světě - Atény a Korint se zeměmi na pobřeží Černého moře.

Čím menší je množství absolutních přírodních potřeb, které se musejí uspokojovat, a čím více je půda úrodná a klima příznivé, tím kratší je pracovní doba nutná k udržení a reprodukci výrobce. Tím větší tedy může být přebytek jeho práce pro druhé nad tou prací, kterou vykonává sám pro sebe. Takto již Diodorus* hovořil o starých Egyptanech:

"Je zcela neuvěřitelné, jak málo námahy a nákladů je stojí výchova dětí. Vaří jim tu nejjednodušší potravu, co mají po ruce; také jim dávají jíst spodní část stonku papyru, pokud se dá upéct na ohni, a také kořínky a stonky rostlin z bažin, některé syrové, jiné vařené a pečené. Většina dětí chodí bez šatů a bez bot, neboť počasí je tomu příznivo. Proto jedno dítě - než vyroste - své rodiče celkově nestojí více než dvacet drachem. Tímto se hlavně vysvětluje, proč je Egypt tolik zalidněn a proč bylo možno postavit tolik velkých staveb." (3)

Přesto ty velké stavby starého Egypta nejsou dlužny jeho zalidnění, ale tomu velkému poměru těch lidí, kteří byli pro tyto stavby k mání. Čím více může jednotlivý pracovník dodat nadpráce, tím kratší je jeho nutná pracovní doba, potom čím menší je ta část pracujícího obyvatelstva, která je potřebná pro výrobu nutných životních prostředků, tím větší je ta část, která je k mání pro jiná díla.

Jakmile už předpokládáme kapitalistickou výrobu, tak délka nadpráce - za jinak stejných okolností a za dané délky pracovního dne - kolísá podle přírodních podmínek pro práci, zvláště podle úrodnosti půdy. V žádném případě to však není naopak, že by ta nejúrodnější půda byla nejvhodnější pro rozvoj kapitalistického výrobního způsobu. Kapitalistický výrobní způsob předpokládá panství člověka nad přírodou. Příroda, jež je příliš marnivá, "ho drží ve svých rukou jako dítě na vodítku". Taková příroda z jeho vlastního vývoje přirozenou nutnost nečiní. (4) Nikoli tropické klima s přebujelou vegetací, nýbrž mírné pásmo je vlastí kapitálu. Není to absolutní úrodnost půdy, nýbrž její diferenciace, různorodost jejích přirozených produktů, které tvoří přírodní základ společenské dělby práce a změnami přírodních okolností, ve kterých přebývá, pobízejí člověka ke zmnožování svých vlastních potřeb, schopností, pracovních prostředků a pracovních způsobů. Ta nutnost společensky ovládat přírodní síly, žít s nimi, zkrotit a přivlastnit si je ve velkém měřítku pomocí díla lidských rukou, tato nutnost hraje rozhodující roli v dějinách průmyslu. Tak například závlahové hospodářství v Egyptě, (5) Lombardii, Holandsku i jinde. Nebo v Indii, Persii a dalších zemích, kde zavlažování za pomoci uměle vytvořených kanálů dodává půdě nejen nezbytnou vodu, ale také minerální hnojiva ve formě usazenin z hor. Tajemství rozkvětu španělského a sicilského průmyslu za arabského panství spočívalo v používání zavlažovacích kanálů. (6)

Přízeň přírodních podmínek přináší vždy jen možnost, nikoli uskutečnění nadpráce - tedy nadhodnoty či nadvýrobku. Různé přírodní podmínky pro práci ovlivňují, že stejné množství práce v různých zemích uspokojuje různé objemy potřeb, (7) že je tedy, za jinak stejných okolností, nutná pracovní doba různá. Přírodní podmínky na nadpráci účinkují jen jako přírodní zábrana, to znamená, že určují ten bod, kdy může začít práce pro druhé. Ve stejné míře, v jaké prospívá průmysl, tato přírodní zábrana ustupuje zpět.

Uvnitř západoevropské společnosti, kde si pracovník povolení pracovat pro svou vlastní existenci kupuje za svou nadpráci, lidé snadno dospějí k přesvědčení, že vytváření nadvýrobku je vrozenou vlastností lidské práce. (8) Vezmeme si však například obyvatele východních ostrovů asijských souostroví, kde v lesích divoce roste ságovník:

"Když se ti obyvatelé vyvrtáním díry do stromu přesvědčí, že jeho dřeň už je zralá, tak celý kmen pokácejí a rozdělí na několik částí, dřeň vyškrabou, smíchají s vodou a procedí. Výsledkem je již hotová ságová mouka. Z jednoho stromu se obvykle vytěží 300 liber, výjimečně 500 až 600 liber. Lidé tam tedy chodí do lesů a kácejí si chleba podobně jako si u nás lidé kácejí dříví na otop." (9)

Předpokládejme, že by jeden takový východoasijský chleborubec potřeboval dvanáct pracovních hodin týdně, aby uspokojil všechny své potřeby. Přízeň přírody mu pak bezprostředně dává mnoho volného času. Aby ho produktivně použil sám pro sebe, tak je zapotřebí celá řada dějinných okolností. Aby ho vynaložil na nadpráci pro cizí osoby, tak je zapotřebí, aby ho někdo přinutil. Kdyby tam byla zavedena kapitalistická výroba, tak by náš hrdina musel pracovat snad i šest dnů v týdnu, aby sám pro sebe získal produkt jednoho pracovního dne. Ta přízeň přírody nevysvětluje, proč on nyní pracuje šest dnů v týdnu či proč odevzdává pět dnů nadpráce. Ona pouze vysvětluje, proč se jeho nutná pracovní doba omezuje na jeden den v týdnu. V žádném případě však jeho nadvýrobek nepochází z nějaké okultní vlastnosti, která je vrozená lidské práci.

Přírodou podmíněné produktivní síly práce - podobně jako ty produktivní síly dějinně rozvinuté, společenské - se zdají být produktivními silami kapitálu, do kterého jsou vtěleny.

Ricardo* se nikdy nezajímal o původ nadhodnoty. Považoval ji za jednu z věcí zplozenou kapitalistickým výrobním způsobem, který byl v jeho očích přirozenou formou společenské výroby. Tam, kde hovořil o produktivitě práce, tam v ní nehledal příčinu existence nadhodnoty, nýbrž pouze příčinu, která určuje její velikost. Naproti tomu jeho škola hlasitě vyhlásila produktivitu práce za rozhodující příčinu zisku (čti: nadhodnoty). Každopádně to byl pokrok proti merkantilistům,* kteří přebytek v ceně výrobku nad jeho výrobními náklady odvozovali ze směny - z jeho prodeje nad jeho hodnotou. Přesto ten problém také Ricardova škola obešla, nikoli vyřešila. Vskutku, tito měšťáčtí ekonomové měli ten správný instinkt, který jim napovídal, že by bylo příliš nebezpečné pokládat tu palčivou otázku po původu nadhodnoty natolik vážně, aby na ni někdo odpověděl. Co však říct, když půlstoletí po Ricardovi pan John Stuart Mill* velebně konstatuje svou převahu nad merkantilisty, přičemž špatně opakuje ty prohnílé výmluvy prvních omílačů Ricarda?

Mill říká:

"Příčina zisku je v tom, že práce produkuje více než kolik je zapotřebí pro její udržení."

Potud nic než ta stará písnička; ale Mill chce přidat taky něco vlastního:

"Abychom změnili formu toho teorému; důvod, proč kapitál plodí zisk, je ten, že potraviny, oblečení, materiály a nástroje vydrží déle, než jaká je doba potřebná pro jejich výrobu."

Mill zde zaměňuje trvání pracovní doby s trváním jejích výrobků. Z tohoto pohledu by pekař, jehož výrobky trvají jen jeden den, ze svých námezdních pracovníků nikdy nemohl vytěžit takový zisk, jako strojař, jehož výrobky trvají dvacet i více let. Ovšemže kdyby ptačí hnízda nevydržela delší dobu, než jaká je potřebná pro jejich výstavbu, tak by se ptáci museli obejít bez hnízd.

Jakmile Mill jednou odhalil tuto zásadní pravdu, tak svou převahu nad merkantilisty dotvrzuje:

"Takto tedy vidíme, že zisk nepochází z případné směny, ale z produktivní síly práce; a celkový zisk země je vždy takový, jaký ho udělá produktivní síla práce, ať už se směna uskutečňuje nebo nikoli. Kdyby nebyla dělba zaměstnání, tak by nebyl žádný nákup a prodej, stále by však byl zisk."

Zde je tedy směna - nákup a prodej - obecná podmínka kapitalistické výroby - pouhou případnou událostí a vždy by existoval zisk i bez nákupu a prodeje pracovní síly!

Dále:

"Jestliže pracovníci nějaké země kolektivně vyprodukují o dvacet procent více než jsou jejich mzdy, tak bude zisk dvacet procent, ať už jsou ceny jakékoli."

Toto je buď nanejvýš zdařilá tautologie, protože když pracovníci pro své kapitalisty produkuje nadhodnotu 20 procent, tak budou zisky vůči celkové mzdě pracovníků v poměru 20 : 100, a nebo je to, že "zisk bude dvacet procent", absolutně špatně. On musí být vždy menší, protože zisk se počítá z celkové částky zálohovaného kapitálu. Řekněme, že nějaký kapitalista vloží zálohu například 500 liber šterlinku, z toho 400 liber na výrobní prostředky a 100 liber na mzdy za práci. Míra nadhodnoty nechť je, jak předpokládáme, 20 procent. Takto bude mírou zisku poměr 20 : 500, to znamená 4 procenta a nikoli 20 procent.

Následuje zářný příklad toho, jak Mill nakládá s různými dějinnými formami společenské výroby:

"Předpokládám takový stav věcí, který převládá všude, kde jsou kapitalisté a pracovníci oddělenými třídami, obecně s několika výjimkami; zvláště, že kapitalista vkládá všechny výdaje, včetně veškerých odměn pracovníka."

Je to zvláštní optický klam, když někdo všude vidí takový stav, který až doposud na zemi panoval jen výjimečně! Pojďme ale dále. Mill je natolik dobrý, že připouští, že "to není nutná věc, aby to tak dělal". Právě naopak:

"Pracovník může na tu část své mzdy, která přesahuje jeho nutné životní potřeby, počkat, dokud není výroba dokončena. A dokonce může počkat na celou, jestliže má po ruce zásoby dostatečné pro své dočasné živobytí. V tomto případě by však byl pracovník do jisté míry skutečným kapitalistou v podniku tím, že by dodal část zdrojů, které jsou nutné pro jeho chod."

Stejně tak mohl Mill říci, že ten pracovník, který si sám dává zálohu nejen na životní prostředky, ale také na pracovní prostředky, by byl do jisté míry skutečně svým vlastním námezdním pracovníkem. A nebo by americký sedlák mohl být svým vlastním otrokem, který pouze otročí sám na sebe místo na nějakého cizího pána.

Poté, co nám tímto způsobem Mill jasně ukázal, že kapitalistická výroba, i kdyby neexistovala, tak by přesto existovala, důsledně pokračuje dál a dokazuje, že neexistuje, jestliže existuje:

"I v tom předchozím případě" (kdy kapitalista námezdnímu pracovníkovi dává zálohu na veškeré jeho životní prostředky) "se můžeme na pracovníka dívat z toho samého úhlu." (to znamená dívat se na něho jako na kapitalistu) "Neboť tím, že svou práci prodává pod tržní cenou(!), se na něj můžeme dívat jako na někoho, kdo svému zaměstnavateli dává zálohu na ten rozdíl(?)." [\(9a\)](#)

Skutečně, pracovník opravdu kapitalistovi dává zálohu tím, že pro něj během jednoho týdne i déle pracuje zadarmo, aby na konci týdne i za déle obdržel svou tržní cenu; to z něho podle Milla dělá kapitalistu! V nížině se i hromádka zdá být horou; a tak se dnes nízkost naší buržoazie měří kalibrem jejích "velkých duchů".

Poznámky:

(1) "Už pouhá existence samostatné třídy mistrů, ze kterých se stali kapitalisté, závisí na produktivitě práce."

(Ramsay, [*](#) v uvedeném strana 206)

"Pokud by práce každého člověka postačovala pouze k jeho obživě, tak by neexistoval žádný majetek."

(Ravenstone, [*](#) v uvedeném strana 14) [zpět](#)

(1a) Podle jedné nedávno zveřejněné studie jen na doposud probádaných místech Země ještě žijí nejméně čtyři milióny kanibalů. [zpět](#)

(2) "U divokých indiánů v Americe patří téměř všechno pracovníkovi. 99 dílů ze sta jde na účet práce. Pracovník v Anglii nemá snad ani dvě třetiny."

("The Advantages of the East India etc.", strana 72, 73) [zpět](#)

(3) Diodorus Siculus, v uvedeném 1. I, c. 80 [zpět](#)

(4) "Protože je to první" (přírodní bohatství) "nanejvýš vznešené a příznivé, dělá lidi bezstarostnými, pyšnými a odevzdanými veškeré nestřídmosti; zatímco to druhé nutí k bdělosti, písemnictví, řemeslům a politice."

("Zámořský obchod bohatstvím Anglie aneb naše obchodní rozvaha řídí naše bohatství. Napsal obchodník Thomas Mun z Londýna. Pro veřejné blaho nyní vydal jeho syn John Mun.", Londýn 1669, strana 181, 182)

"Težko si lze představit větší prokletí lidí, než když jsou uvrženi na půdu, která vytváří potraviny do značné míry spontánně a kde podnebí připouští chabá ošacení a obydlí... také může být opačný extrém. Půda, která ani po opracování nerodí, je stejně tak špatná jako ta, která rodí bohatě bez jakékoli práce."

(Rozbor příčin současných vysokých cen potravin, N. Forster,* Londýn 1767, strana 10) [zpět](#)

(5) Nutnost vypočítávat periodické záplavy Nilu stvořila egyptskou astronomii a s ní i vládu kasty kňeží jako vůdců zemědělství.

"Slunovrat je tou dobou roku, kdy Nil začíná stoupat a kterou proto Egyptané museli velmi pečlivě sledovat... Aby mohli řídit své zemědělství, museli se vyznat v tropických ročních obdobích. Proto museli na nebi hledat viditelná znamení návratu slunce."

(Cuvier, "Discours sur les révolutions du globe" Pojednání o zemské rotaci, vydal Hoefer, Paříž 1863, strana 141) [zpět](#)

(6) Jednou ze základních materiálních podmínek státní moci nad malými na sobě nezávislými výrobními organismy Indie bylo ovládání přívodu vody. Mohamedánští panovníci Indie toto chápali lépe než jejich angličtí následovníci. Jen si vzpomeňme na ten hladomor v roce 1866, který v kraji Orissa v Bengálsku stál život více než milión Indů. [zpět](#)

(7) "Neexistují dvě země, které poskytují stejný počet životních potřeb ve stejném množství a s vydáním stejného množství práce. Potřeby lidí rostou a klesají s hrubostí či mírností podnebí, ve kterém žijí; následkem je, že rozsah zaměstnání, kterým se obyvatelé různých zemí musejí nutně věnovat, nemůže být stejný a není ani praktické dále upřesňovat stupeň těchto rozdílů než jako stupeň tepla a chladu; z toho můžeme učinit ten obecný závěr, že množství práce potřebné pro určitý počet lidí je největší v chladném podnebí a nejmenší v podnebí teplém; v chladném podnebí lidé potřebují nejen více oblečení, ale i půdu musejí obhospodařovat více než v podnebí teplém."

(An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest" Pojednání o hlavních příčinách přirozené úrokové míry, Londýn 1750, strana 59)

Autorem tohoto epochálního anonymního spisu je J. Massie.* Hume* z něho vyvodil svou teorii úroku. [zpět](#)

(8) "Každá práce musí" (zdá se, že to patří k *droits et devoirs du citoyen**) "přenechat svůj přebytek." (Proudhon)* [zpět](#)

(9) F. Schouw, "Die Erde, die Pflanze und der Mensch" Země, rostliny a člověk, druhé vydání, Lipsko 1854, strana 148 [zpět](#)

(9a) John Stuart Mill, "Principles of Political Economy", Londýn 1868, na stranách 252-253 [zpět](#)

KAPITOLA PATNÁCTÁ

Změny velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty

Hodnota pracovní síly je určena hodnotou obvyklých nutných životních prostředků průměrného pracovníka. Objem těchto životních prostředků, ačkoli se jeho forma může měnit, je v nějakém určitém období nějaké určité společnosti dán, a proto ho budeme považovat za konstantní veličinu. To, co se mění, je hodnota tohoto objemu. Do určování hodnoty pracovní síly vstupují ještě dva činitele. Jednak náklady na její vývin, které se mění společně s výrobním způsobem, a také její přirozené rozdíly, zda je mužská či ženská, zralá či nezralá. Spotřeba těchto různých pracovních sil, která je opět podmíněna výrobním způsobem, dělá velké rozdíly v nákladech na reprodukci rodiny pracovníka a v hodnotách dospělého mužského pracovníka. Oba tyto činitele však z následujícího zkoumání vyloučíme. [\(9b\)](#)

Předpokládejme,

1. že se zboží prodávají za svou hodnotu a
2. že cena pracovní síly může stoupnout nad svou hodnotu, avšak nikdy pod ni nemůže klesnout.

Jakmile toto předpokládáme, tak zjišťujeme, že relativní velikosti cen pracovní síly a nadhodnoty jsou podmíněny třemi okolnostmi:

1. délkou pracovního dne, nebo-li extenzivní velikostí práce;
2. normální intenzitou práce, nebo-li její intenzivní velikostí tak, že se určité množství práce vydává za určitý čas;
3. a konečně, produktivitou práce tak, že vždy podle stupně vývoje výrobních podmínek totéž množství práce za tutéž dobu dodává větší množství výrobku.

Je zřejmé, že jsou možné nejrozumnější kombinace, buď tak, že jeden z těchto činitelů zůstává konstantní a dva proměnlivé, nebo dva konstantní a jeden proměnlivý, nebo mohou být konečně proměnlivé všechny tři současně. Tyto kombinace se navíc ještě zmnoží tím, že při současné změně několika činitelů mohou mít tyto změny různé směry a velikosti. V následujícím textu ukážeme pouze hlavní kombinace.

I. Délka pracovního dne a intenzita práce konstantní (daná), produktivita práce proměnlivá

Za tohoto předpokladu je hodnota pracovní síly a nadhodnota určena třemi zákony.

Zaprvé:

Pracovní den o dané délce se stále proměňuje na tutéž výslednou hodnotu, ať už se produktivita práce a s ní objem výrobků - a proto i cena jednotlivého kusu zboží - jakkoli mění.

Například, výsledná hodnota jednoho dvanáctihodinového pracovního dne je šest šilinků,* ačkoli se objem vyrobených užitečných hodnot mění s produktivitou práce a hodnota šesti šilinků se tedy rozdělí na více či méně zboží.

Zadruhé:

Hodnota pracovní síly a nadhodnota se vůči sobě mění nepřímo úměrně. Změna v produktivitě práce, její zvyšování či snižování, působí nepřímo úměrně na hodnotu pracovní síly a přímo úměrně na nadhodnotu.

Výsledná hodnota dvanáctihodinového pracovního dne je konstantní veličinou, například šest šilinků. Tato konstantní veličina je rovna součtu nadhodnoty a hodnoty pracovní síly, kterou pracovník nahradí ekvivalentem. Rozumí se samo sebou, že když je nějaká konstantní veličina rozdělena na dva díly, tak není možno jeden díl prodloužit bez toho, aby se ten druhý zkrátil. Hodnota pracovní síly nemůže vzrůst ze tří šilinků na čtyři bez toho, aby nadhodnota klesla ze tří na dva; a ta nadhodnota nemůže vzrůst ze tří na čtyři šilinky bez toho, aby hodnota pracovní síly klesla ze tří na dva. Za těchto okolností tedy není žádná změna v absolutní velikosti - ať už hodnoty pracovní síly nebo nadhodnoty - možná bez současné změny jejich relativních či poměrných velikostí. Není možné, aby současně klesaly nebo stoupaly.

Hodnota pracovní síly nemůže dále klesat - a nadhodnota tedy stoupat - bez toho, aby stoupala produktivita práce, například v tom předchozím případě hodnota pracovní síly nemůže klesnout ze tří na dva šilinky bez toho, aby zvýšená produktivita práce umožňovala ve čtyřech hodinách vyrobit ten samý objem životních prostředků, na který bylo před tím zapotřebí hodin šest. A obráceně, hodnota pracovní síly nemůže vzrůst ze tří na čtyři šilinky bez toho, aby produktivita práce klesla a aby se tedy za osm hodin vyrobil ten samý objem životních prostředků, na který před tím postačovalo hodin šest. Z toho vyplývá, že zvyšování produktivity práce snižuje hodnotu pracovní síly, a tím zvyšuje nadhodnotu, zatímco snižování produktivity hodnotu pracovní síly naopak zvyšuje a nadhodnotu snižuje.

Když tento zákon formuloval Ricardo,^{*} tak přehlédl jednu okolnost:

Ačkoli změna velikosti nadhodnoty, nebo-li nadpráce, zapříčiňuje opačnou změnu velikosti hodnoty pracovní síly, nebo-li nutné práce, tak z toho nevyplývá, že se mění v tomtéž poměru. Ony se zvětšují nebo zmenšují o tu samou velikost. Avšak ten poměr, ve kterém se každá část výsledné hodnoty, nebo-li pracovního dne, zvětší nebo zmenší, závisí na tom původním rozdělení, které existovalo před změnou v produktivitě práce. Pokud byla hodnota pracovní síly 4 šilinky, nebo-li nutná pracovní doba 8 hodin, nadhodnota 2 šilinky, nebo-li nadpráce 4 hodiny, a pokud hodnota pracovní síly klesne - v důsledku zvýšené produktivity práce - na 3 šilinky, nebo-li nutná pracovní doba klesne na 6 hodin, tak nadhodnota stoupne na 3 šilinky, nebo-li nadpráce stoupne na 6 hodin. Na jedné straně se přidá a na druhé odečte ta samá velikost dvou hodin, nebo-li jednoho šilinku. Avšak ta poměrná změna velikosti je na obou stranách různá. Zatímco hodnota pracovní síly klesne ze čtyř na tři šilinky, tedy o jednu čtvrtinu, nebo-li o 25 procent, tak nadhodnota vzroste ze dvou šilinků na tři, tedy o jednu polovinu, nebo-li o 50 procent. Z toho vyplývá, že poměrný vzrůst nebo pokles nadhodnoty v důsledku dané změny v produktivitě práce byl tím větší, čím menší, a tím menší, čím větší byla původně ta část pracovního dne, která tvořila nadhodnotu.

Zatřetí:

Vzrůst nebo pokles nadhodnoty je vždy důsledkem a nikdy původcem jemu odpovídajícího poklesu či vzrůstu hodnoty pracovní síly. [\(10\)](#)

Protože má pracovní den konstantní délku a projevuje se konstantní velikostí hodnoty, a protože každé změně velikosti nadhodnoty odpovídá opačná změna velikosti hodnoty pracovní síly, a protože se hodnota pracovní síly může měnit pouze se změnou produktivity práce, tak za těchto podmínek z toho zřejmě vyplývá, že každá změna velikosti nadhodnoty vyplývá z opačné změny velikosti hodnoty pracovní síly. Jestliže jsme proto viděli, že žádná absolutní změna velikosti hodnoty pracovní síly a nadhodnoty není možná bez relativních změn jejich velikostí, tak z toho nyní vyplývá, že žádná změna jejich relativních velikostí není možná beze změny absolutní velikosti hodnoty pracovní síly.

Podle toho třetího zákona změna velikosti nadhodnoty předpokládá pohyb v hodnotě pracovní síly zapříčiněný změnou produktivity práce. Hranice oné změny je dána novou hranicí hodnoty pracovní síly. Mohou se však - jestliže okolnosti dovolí zákonu účinkovat - objevit mezipohyby. Pokud například v důsledku zvýšené produktivity práce hodnota pracovní síly klesne ze čtyř na tři šilinky, nebo-li pokud se nutná pracovní doba zkrátí z osmi na šest hodin, tak by cena pracovní síly mohla klesat na tři šilinky osm pencí, tři šilinky šest pencí, tři šilinky dvě pence, a tak dále, nadhodnota by proto rostla jen na tři šilinky čtyři pence, tři šilinky šest pencí, tři šilinky deset pencí, a tak dále. Ten stupeň poklesu, jehož hranice minima je tři šilinky, závisí na relativních silách, kterými na misky vah působí tlak kapitálu na jedné straně a odpor pracovníků na straně druhé.

Hodnota pracovní síly je určena hodnotou určitého množství životních prostředků. Se změnou produktivity práce se mění hodnota těchto životních prostředků, nikoli jejich objem. Sám tento objem může při stoupající produktivitě práce jak pro pracovníka tak i pro kapitalistu současně a v tomtéž poměru růst bez jakékoli změny velikosti mezi cenou pracovní síly a nadhodnotou. Pokud je původní hodnota pracovní síly tři šilinky a obnáší nutnou pracovní dobu šest hodin, a pokud je nadhodnota rovněž tři šilinky, nebo-li obnáší nadpráci také šest hodin, tak by zdvojnásobení produktivity práce - pokud by rozdělení pracovního dne zůstalo stejné - cenu pracovní síly a nadhodnotu ponechalo nezměněnu. Nyní by se obě projeví ve dvojnásobných a úměrně tomu zlevněných užitných hodnotách. Ačkoli by cena pracovní síly zůstala nezměněna, tak by stoupla nad svou hodnotu. Pokud by cena pracovní síly klesla, nikoli však na své nově vytvořené minimum jednoho a půl šilinku, nýbrž na dva šilinky deset pencí, dva šilinky šest pencí, a tak dále, tak by tato klesající cena stále ještě představovala rostoucí objem životních prostředků. Takto by mohla cena pracovní síly při rostoucí produktivitě práce stále klesat se současným a pokračujícím růstem objemu životních prostředků pracovníka. Stále by však relativně - to znamená ve srovnání s nadhodnotou - klesala hodnota pracovní síly a rozšiřovala by tedy propast mezi životním postavením pracovníků a kapitalisty. (11)

Ricardo ty tři výše uvedené zákony přesně formuloval jako první. Jeho pojetí má ty nedostatky,

1. že se na ty zvláštní podmínky, v nichž ony zákony platí, dívá jako na samy o sobě platné všeobecné a výlučné podmínky kapitalistické výroby. Nevídá žádné změny délky pracovního dne ani intenzity práce, takže jediným proměnlivým činitelem je pro něj produktivita práce;
2. avšak - a toto jeho rozbor falsifikuje mnohem více - stejně jako ostatní ekonomové tehdy neprozkoumal nadhodnotu jako takovou, to znamená nezávisle na jejích zvláštních formách jako jsou zisk, pozemková renta, a tak dále. Zákony o míře nadhodnoty proto bezprostředně zaměňuje za zákony o míře zisku. Jak už jsme řekli, míra zisku je poměrem nadhodnoty vůči celkovému zálohovanému kapitálu, zatímco míra nadhodnoty je poměrem nadhodnoty vůči pouhé variabilní části zálohovaného kapitálu. Řekněme, že se kapitál 500 liber šterlinku (C) rozdělí na suroviny, pracovní prostředky, pomocné prostředky, a tak dále, za 400 liber šterlinku (c) a na 100 liber šterlinku za mzdy (v), a že nadhodnota je 100 liber šterlinku (s). Potom je míra nadhodnoty $s / v = 100 \text{ lb.št.} / 100 \text{ lb.št.} = 100\%$. Avšak míra zisku je $s / C = 100 \text{ lb.št.} / 500 \text{ lb.št.} = 20\%$. Kromě toho je jasné, že míra zisku může záviset na okolnostech, které žádným způsobem neovlivňují míru nadhodnoty. Později ve třetí knize tohoto spisu dokážu, že se ta samá míra nadhodnoty může projevit nejrůznějšími mírami zisku a že se nejrůznější míry nadhodnoty mohou projevit toutéž mírou zisku.

II. Konstantní pracovní den, konstantní produktivita práce, intenzita práce proměnlivá

Rostoucí intenzita práce předpokládá zvýšené vydávání práce za tutéž dobu. Intenzivnější pracovní den se proto zhmotní do více výrobků než méně intenzivní den za tentýž počet hodin. Při zvýšené produktivitě práce sice tentýž den také dodává více výrobků, avšak v tomto druhém případě hodnota jednoho kusu výrobku klesne, protože tento stojí méně práce než dříve. V tom prvním případě hodnota zůstane nezměněna, protože ten výrobek stojí stále stejně tolik práce. Počet výrobků zde roste bez poklesu jejich ceny. S jejich počtem roste cena jejich celkového objemu, zatímco v tom druhém případě se totéž množství celkové hodnoty pouze projeví zvětšeným objemem výrobků. Jestliže počet pracovních hodin zůstává stejný, zhmotňuje se tedy intenzivnější pracovní den do větší výsledné hodnoty, tedy - při stabilní hodnotě peněz - do většího množství peněz. Výsledná hodnota pracovního dne se mění s výchyly jeho intenzity od společenského normálu. Tentýž pracovní den se tedy jako před tím neprojevuje nějakou konstantní, nýbrž proměnlivou výslednou hodnotou. Například intenzivnější dvanáctihodinový pracovní den se promění na 7, 8 a více šilinků místo na 6 šilinků jako dvanáctihodinový pracovní den o normální intenzitě. Je jasné, že:

Jestliže se výsledná hodnota pracovního dne mění, řekněme z šesti na osm šilinků, tak mohou obě části této výsledné hodnoty - cena pracovní síly a nadhodnota - současně růst, ať už stejnou či nestejnou mírou. Cena pracovní síly a nadhodnota mohou obě ve stejné době růst ze tří na čtyři šilinky, jestliže ta výsledná hodnota vzroste z šesti na osm. Zvýšení ceny pracovní síly zde nutně neznamená převýšení její ceny nad její hodnotu. Toto zvýšení její ceny může být naopak doprovázeno poklesem její hodnoty. To se stává

vždy tehdy, když zvýšení ceny pracovní síly nekompensuje její zrychlené opotřebovávání.

Víme, že změna produktivity práce s přechodnými výjimkami způsobí změnu velikosti hodnoty pracovní síly, a tím i velikosti nadhodnoty, jen tehdy, když výrobky toho průmyslového odvětví, kterého se to zvýšení týká, vstupují do obvyklé spotřeby pracovníka. Toto omezení se zde posouvá. Ať už se velikost práce mění extenzivně nebo intenzivně, tak změně její velikosti odpovídá změna velikosti výsledné hodnoty, nezávisle na povaze toho druhu zboží, kterým se ta hodnota projevuje.

Pokud by se intenzita práce ve všech průmyslových odvětvích současně a stejnoměrně vystupňovala, tak by se ten nový vyšší stupeň intenzity stal normálem, a tím by přestal účinkovat jako extenzivní veličina. Přesto i tehdy by byly průměrné intenzity práce u různých národů různé a použití těch zákonů hodnoty by proto přizpůsobily na různé národní pracovní dny. Intenzivnější pracovní den jednoho národa se projevuje vyšším peněžním vyjádřením než méně intenzivní pracovní den jiných národů. (12)

III. Konstantní produktivita a intenzita práce, pracovní den proměnlivý

Pracovní den se může měnit ve dvou směrech. Může se buď zkracovat nebo prodlužovat.

1. Zkrácení pracovního dne za daných podmínek, to znamená za stálé produktivity a intenzity práce, ponechává hodnotu pracovní síly - a proto i nutnou pracovní dobu - nezměněnu. Zkracuje však nadpráci, a tím zmenšuje nadhodnotu. S absolutní velikostí nadhodnoty se snižuje i její relativní velikost, to znamená její velikost v poměru ke stále stejné velikosti hodnoty pracovní síly. Kapitalista by se vyhnul své škodě pouze tehdy, kdyby cenu pracovní síly stlačil pod její hodnotu.

Všechny dosavadní námitky proti zkracování pracovního dne předpokládají, že se ten jev stane za zde předpokládaných okolností, zatímco ve skutečnosti naopak změna produktivity a intenzity práce zkrácení pracovního dne buď předchází nebo ho bezprostředně následuje. (13)

2. Prodlužování pracovního dne: Nechť je nutná pracovní doba 6 hodin, nebo-li hodnota pracovní síly nechť je 3 šilinky, nadpráce nechť je rovněž 6 hodin a nadhodnota tedy také 3 šilinky. Celkový pracovní den tedy obnáší 12 hodin a projevuje se výslednou hodnotou 6 šilinků. Pokud se pracovní den o dvě hodiny prodlouží a cena pracovní síly zůstane nezměněna, tak současně s absolutní velikostí nadhodnoty roste i její relativní velikost. Ačkoli absolutní velikost hodnoty pracovní síly zůstává nezměněna, tak se relativně zmenšuje. Za podmínek bodu I by se relativní velikost hodnoty pracovní síly nemohla měnit bez toho, aby se měnila její velikost absolutní. Naproti tomu zde je relativní změna velikosti hodnoty pracovní síly výsledkem změny absolutní velikosti nadhodnoty.

Protože ta výsledná hodnota, kterou se pracovní den projeví, roste s jeho vlastním prodlužováním, tak mohou cena pracovní síly a nadhodnota současně růst, ať už stejným či nestejným přírůstkem. Tento současný růst je tedy možný ve dvou případech - při absolutním prodlužování pracovního dne, a nebo při rostoucí intenzitě práce bez takového prodlužování.

S prodlouženým pracovním dnem může cena pracovní síly klesnout pod svou hodnotu, ačkoli nominálně zůstává nezměněna či dokonce stoupá. Denní hodnota pracovní síly je totiž, jak si vzpomínáme, oceňována podle svého normálního průměrného trvání či normálního životního cyklu pracovníka a tomu odpovídajícího normálního, pro člověka přirozeného, přiměřeného dávání životní látky do pohybu. (14) Až do určitého bodu může být větší opotřebení pracovní síly, které je neodlučitelné od prodlužování pracovního dne, vyrovnáno jejím větším nahrazováním. Dál za tímto bodem opotřebení roste geometrickou řadou a zároveň dojde ke zničení všech normálních podmínek pro činnost a reprodukci pracovní síly. Cena pracovní síly a stupeň jejího vytěžování přestávají být souměřitelnými veličinami.

IV. Současné změny v trvání, produktivitě a intenzitě práce

Je zřejmé, že zde je možný velký počet kombinací. Mohou se vždy měnit dva činitele a jeden zůstat konstantní, nebo se mohou měnit všechny tři současně. Mohou se měnit stejnou či nestejnou mírou, v tomtéž směru nebo ve směru protichůdném a jejich změny se proto vzájemně ruší, buď jen částečně nebo docela. Přesto je rozbor všech možných případů podle návodu v sekcích I, II a III snadný. Výsledek každé možné kombinace nacházíme tak, že v řadě bereme vždy jeden činitel jako proměnlivý a ty ostatní jako konstantní. Proto se zde jen krátce zmíníme o dvou důležitých případech.

1. Produktivita práce klesá za současného prodlužování pracovního dne:

Jestliže zde mluvíme o klesající produktivitě práce, tak mluvíme o pracovních odvětvích, jejichž výrobky určují hodnotu pracovní síly, tedy například o klesající produktivitě práce v důsledku zvětšující se vyčerpanosti půdy a tomu odpovídajícímu zdražování zemědělských výrobků. Pracovní den nechť je dvanáct hodin, jeho výsledná hodnota 6 šilinků, ze kterých jedna polovina hradí hodnotu pracovní síly a ta druhá tvoří nadhodnotu. Pracovní den se tedy skládá z šesti hodin nutné práce a šesti hodin nadpráce. Řekněme, že by v důsledku zdražení zemědělských výrobků hodnota pracovní síly stoupla ze tří na čtyři šilinky a nutná práce by tedy byla osm místo šesti hodin. Pokud by pracovní den zůstal stejný, tak by se nadpráce zkrátila z šesti na čtyři hodiny a nadhodnota by tedy klesla ze tří na dva šilinky. Pokud by se pracovní den o dvě hodiny prodloužil z dvanácti na čtrnáct hodin, tak by nadpráce znovu trvala šest hodin a nadhodnota by opět byla tři šilinky, avšak její velikost by v poměru k hodnotě pracovní síly měřené délkou nutné práce poklesla. Pokud by se pracovní den prodloužil o čtyři hodiny, z dvanácti na šestnáct, tak by se poměrná velikost nadhodnoty vůči hodnotě pracovní síly, tedy i nadpráce vůči nutné práci, nezměnila, avšak absolutní velikost nadhodnoty vzroste ze tří na čtyři šilinky a absolutní délka nadpráce se prodlouží z šesti na osm pracovních hodin, tedy o jednu třetinu, nebo-li o 33 a 1/3 procenta. Při klesající produktivitě práce a současném prodlužování pracovního dne se tedy absolutní velikost nadhodnoty měnit nemusí, zatímco se její poměrná velikost zmenšuje; a její poměrná velikost se nemusí měnit, zatímco roste její absolutní velikost, a růst mohou obě, vždy podle míry prodloužení pracovního dne.

V období od roku 1799 až do roku 1815 vyvolaly rostoucí ceny životních prostředků v Anglii nominální zvýšení mezd, ačkoli skutečné mzdy, vyjádřené v životních prostředcích, klesly. Na základě toho West* a Ricardo učinili závěr, že snížení produktivity zemědělské práce způsobilo pokles míry nadhodnoty a tento předpoklad existující pouze v jejich fantazii použili jako výchozí bod důležitých rozborů poměrů mzdy, zisku a pozemkové renty. Díky vystupňované intenzitě práce a vynucenému prodloužení pracovní doby však tehdy nadhodnota absolutně i relativně vzrostla. To byla ta doba, kdy se nemírné prodlužování pracovního dne stalo občanským právem, (15) ta doba, kterou zvláště charakterizuje urychlené přibývání kapitálu na straně jedné a bídy na straně druhé. (16)

2. Intenzita a produktivita práce rostoucí za současného zkracování pracovního dne:

Zvýšená produktivita práce a rostoucí intenzita práce účinkují na jedné straně stejným způsobem. Obě dvě zvětšují objem výrobků vytvořený v daném časovém úseku. Obě dvě tedy zkracují tu část pracovního dne, kterou pracovník potřebuje na výrobu svých životních prostředků nebo jejich ekvivalentu. Absolutní minimum délky pracovního dne je vůbec tvořeno touto jeho nutnou, avšak zkrátitelnou částí. Pokud by se celý pracovní den zkrátil na toto minimum, tak by nadpráce zmizela, což je za vlády kapitálu nemožné. Odstranění kapitalistické formy výroby umožňuje pracovní den omezit na nutnou práci. Ta by se ovšem za jinak stejných podmínek protáhla. Jednak protože by životní podmínky pracovníka byly bohatší a jeho nároky na život by byly větší. A jednak by se část nynější nadpráce počítala do nutné práce, jmenovitě do práce, která je nutná pro vytváření společenských akumulčních a rezervních fondů.

Čím více roste produktivita práce, tím více je možno pracovní den zkrátit, a čím více se pracovní den zkracuje, tím více může růst intenzita práce. Ze společenského hlediska roste produktivita práce také se svou ekonomičností. Tato nezahrnuje jen ekonomické nakládání s výrobními prostředky, nýbrž také odstranění veškeré neužitečné práce. Zatímco kapitalistický výrobní způsob k ekonomičnosti nutí každý jednotlivý provoz, tak jeho anarchický systém konkurence produkuje to nejnemírnější plýtvání

společenskými výrobními prostředky a pracovními silami, to všechno vedle nesmírného počtu nyní nezbytných funkcí, které jsou ale samy o sobě nadbytečné.

Pokud je intenzita a produktivita práce dána, tak je ta část společenského pracovního dne, která je nutná pro materiální výrobu, tím kratší, a ta část dne, která se získá pro volnou, duševní a společenskou činnost jednotlivce, tedy tím delší, čím rovnoměrněji je práce rozdělena mezi všechny praceschopné členy společnosti a čím méně může nějaká společenská vrstva přirozenou nutností pracovat ze sebe sundat a na nějakou jinou vrstvu naložit. Absolutní hranice zkrácení pracovního dne je z tohoto pohledu tvořena až hranicí zevšeobecnění práce. V kapitalistické společnosti se volný čas jedné třídy vytváří tím, že se veškerá doba života mas promění na pracovní dobu.

Poznámky:

(9b) Friedrich Engels, poznámka ke třetímu vydání:

Rovněž ten případ probíraný [zde](#) je z následujícího rozboru přirozeně vyloučen. [zpět](#)

(10) K tomuto třetímu zákonu MacCulloch* kromě jiných přidal i ten absurdní dodatek, že nadhodnota může vzrůst bez poklesu hodnoty pracovní síly prostřednictvím zrušení daní, které kapitalista před tím musel platit. Zrušení takových daní absolutně nic nemění na tom množství nadhodnoty, které průmyslový kapitalista z první ruky z pracovníka vyčerpá. Ono pouze mění poměr mezi tou částí nadhodnoty, kterou si strčí do své vlastní kapsy, a tou částí nadhodnoty, o kterou se musí podělit se třetími osobami. Nemění tedy nic na poměru mezi hodnotou pracovní síly a nadhodnotou. Ten MacCullochův dodatek tedy pouze dokazuje, že tomu pravidlu neporozuměl a že udělal jednu z chyb, které se mu při vulgarizaci Ricarda stávají stejně často, jako J. B. Sayovi* při vulgarizaci Adama Smitha.* [zpět](#)

(11) "Když se změní produktivita průmyslu tím, že se s daným množstvím práce a kapitálu vyrobí více či méně, tak je zřejmé, že se poměrná mzda může měnit, zatímco množství, které představuje, zůstává stejné, nebo se může měnit to množství, zatímco mzda roste stejná."

(J. Cazenove,* "Outlines of Political Economy etc.", strana 67) [zpět](#)

(12) "Za jinak stejných okolností může anglický továrník za určitou dobu dát do pohybu značně větší množství práce než zahraniční továrník, čímž vyrovná ten rozdíl v pracovních dnech - 60 hodin týdně zde a 72 až 80 hodin jinde."

("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1855", strana 65)

Větší zákonné zkrácení pracovního dne v továrnách na kontinentě by bylo nejspolehlivějším prostředkem ke zmenšení tohoto rozdílu mezi kontinentální a anglickou pracovní hodinou. [zpět](#)

(13) "Existují kompenzační okolnosti ... jejichž vznik podnítila účinnost zákona o desetihodinové pracovní době."

(Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1848", strana 7) [zpět](#)

(14) "To množství práce, kterou člověk vykonal během 24 hodin, může být přibližně zjištěno prozkoumáním chemických změn, které se udály v jeho těle, a změn forem hmoty, způsobujících vnější účinek hybné síly."

(Grove, "On the Correlation of Physical Forces" O vztazích mezi fyzickými silami, strana 308, 309) [zpět](#)

(15) "Obilí a práce zřídka pochodují v řadě vedle sebe; avšak existuje zřejmá hranice, za kterou je již nelze oddělit. Neobvyklá námaha vynakládaná pracujícími třídami v dobách drahoty, které byly příčinou poklesu mezd zmíněného ve výpovědích" (zvláště před parlamentní vyšetřovací komisí v letech 1814-1815) "je u jednotlivců nanejvýš záslužná a jistě příznivá pro růst kapitálu. Avšak nikdo humánní by si nepřál, aby byla stálá a nepřerušená. Jako dočasné řešení je nanejvýš obdivuhodná, avšak pokud by byla stálá, tak by zapříčinila podobné důsledky, jako když je lid nějaké země zahrán až na pokraj vyhladovění."

(Malthus, [*](#) "Inquiry into the Nature and Progress of Rent" Zkoumání povahy zisku a jeho zvyšování, Londýn, 1815, strana 48, poznámka)

Všechna čest Malthusovi, že klade důraz na to prodloužení pracovního dne, o kterém se ještě přímo zmiňuje na jiné straně, zatímco Ricardo a ostatní tváří v tvář nejkřiklavějším okolnostem jako základ všech svých zkoumání položili konstantní délku pracovního dne. Konzervativní zájmy, jichž byl Malthus pacholkem, mu však zabránily, aby viděl, že to nemírné prodlužování pracovního dne, současně s mimořádným rozvojem strojní výroby a vytěžováním ženské a dětské práce, muselo učinit velkou část pracující třídy "nadbytečnou", jakmile skončila válečná poptávka a anglický monopol na světovém trhu. Přirozeně bylo mnohem pohodlnější a mnohem více odpovídalo zájmům vládnoucích tříd, které Malthus vskutku kněžoursky uctíval, že toto "přelidnění" prohlásil za nutné z věčných zákonů přírody místo pouze z přirozených dějinných zákonů kapitalistické výroby. [zpět](#)

(16) "Základní příčina růstu kapitálu během té války pocházela z větší námahy a snad i většího strádání pracující třídy, která je v každé společnosti nejpočetnější. Okolnosti zahrnaly mnoho žen a dětí do práce a dřívější pracovníci byli z té samé příčiny povinni věnovat větší část svého času na zvýšení výroby."

(Essays on Political Economy, in which are illustrated the principal causes of the present national distress, Pojednání o politické ekonomii, ve kterých jsou ukázány hlavní příčiny nynější národní nouze, Londýn, 1830, strana 248) [zpět](#)

KAPITOLA ŠESTNÁCTÁ

Různá vyjádření míry nadhodnoty

Viděli jsme, že se míra nadhodnoty vyjadřuje těmito výrazy:

I.

$$\frac{\text{nadhodnota (s)}}{\text{variabilní kapitál (v)}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovní síly}} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}}$$

Ty první dva zlomky vyjadřují poměr hodnot, ten třetí vyjadřuje poměr časů, ve kterých se tyto hodnoty vytvářejí. Tyto vzájemně zaměnitelné výrazy jsou pojmově pevné. Proto je v klasické politické ekonomii věcně nacházíme, avšak nikoli vědomě rozpracovány. Naproti tomu se zde setkáváme s následujícími odvozenými výrazy:

II.

$$\frac{\text{nadpráce}}{\text{pracovní den}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota výrobku}} = \frac{\text{nadvýrobek}}{\text{celkový výrobek}}$$

Tentýž poměr je zde pro změnu vyjádřen ve formě pracovních dob, hodnot, do kterých se ty doby zhmotní, a výrobků, ve kterých tyto hodnoty existují. Přirozeně se předpokládá, že pod hodnotou výrobku se rozumí pouze výsledná hodnota pracovního dne, konstantní část hodnoty výrobku je tedy vyloučena.

Těmito třemi výrazy je skutečný stupeň vytěžování práce - nebo-li míra nadhodnoty - vyjádřena chybně. Nechť je pracovní den 12 hodin. Spolu s těmi ostatními předpoklady z našeho dřívějšího příkladu se v tomto případě skutečný stupeň vytěžování práce vyjádří těmito poměry:

$$\frac{6 \text{ hodin nadpráce}}{6 \text{ hodin nutné práce}} = \frac{\text{nadhodnota } 3 \text{ šilinky}^*}{\text{variabilní kapitál } 3 \text{ šilinky}} = 100,00\%$$

Podle výrazů z odstavce II naproti tomu dostáváme:

$$\frac{6 \text{ hodin nadpráce}}{\text{pracovní den } 12 \text{ hodin}} = \frac{\text{nadhodnota } 3 \text{ šilinky}}{\text{výsledná hodnota } 6 \text{ šilinků}} = 50,00\%$$

Tyto dva odvozené výrazy ve skutečnosti vyjadřují poměr, ve kterém se pracovní den, nebo-li jeho výsledná hodnota, rozděluje mezi kapitalistu a pracovníka. Proto pokud by platily jako bezprostřední vyjádření stupně sebezahodnocování kapitálu, tak by platil i onen chybný zákon, že: Nadpráce - nebo-li nadhodnota - nikdy nemůže dosáhnout 100%. (17) Protože nadpráce může vždy tvořit jen alikvótní část pracovního dne - nebo-li nadhodnota může vždy tvořit jen alikvótní část výsledné hodnoty - tak je nadpráce nutně vždy kratší než pracovní den, nebo-li nadhodnota je vždy menší než výsledná hodnota.

Aby mohly být v poměru 100 / 100, tak by musely být stejné. Tím by nadpráce pohltila celý pracovní den (zde máme na mysli průměrný den pracovního týdne, roku, a tak dále) a nutná práce by se tak zkrátila na nulu. Pokud však zmizí nutná práce, tak zmizí také nadpráce, protože ta je pouze funkcí nutné práce. Poměr

$$\frac{\text{nadpráce}}{\text{pracovní den}} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{výsledná hodnota}}$$

tedy nikdy nemůže dosáhnout hranice 100 / 100 a nebo dokonce stoupnout na $(100 + x) / 100$. Míra nadhodnoty - nebo-li skutečný stupeň vytěžování práce - však toto může. Vezměme si například odhad pana L. de Lavergne, podle kterého anglický zemědělský pracovník obdrží pouze jednu čtvrtinu výrobku - nebo jeho hodnoty - kapitalista (nájemce farmy) naproti tomu tři čtvrtiny, (18) a ta kořist se ještě dodatečně rozdělí mezi kapitalistu a vlastníka půdy. Nadpráce anglického zemědělského pracovníka se má potom vůči jeho nutné práci v poměru 3 : 1, což je 300 procentní sazba vytěžování.

Ta školská metoda považovat pracovní den za konstantní veličinu by se používáním výrazů z odstavce II upevnila, protože zde se nadpráce srovnává vždy s pracovním dnem o dané délce. Stejně tak, jestliže nám do oka padne výlučně rozdělení výsledné hodnoty. Pracovní den, který se už zhmotnil do nějaké výsledné hodnoty, je vždy pracovním dnem o daných hranicích.

Projev nadhodnoty a hodnoty pracovní síly jako zlomků výsledné hodnoty - což je ostatně forma projevu, která vyrůstá ze samotného kapitalistického výrobního způsobu a jejíž význam se později uzavře - v sobě schovává onen specifický charakter kapitálových vztahů, zvláště pak směnu variabilního kapitálu s živoucí pracovní silou a tomu odpovídající odloučení pracovníka od výrobku. Na to místo nastupuje klamné zdání jakéhosi sdružení, ve kterém si pracovník a kapitalista rozdělují výrobek podle poměru svých různých příspěvů. (19)

Ty výrazy z odstavce II jsou ostatně zpětně převeditelné na výrazy z odstavce I. Mějme například

$$\frac{\text{nadpráce 6 hodin}}{\text{pracovní den 12 hodin}}$$

takže je

nutná pracovní doba = pracovní den 12 hodin - nadpráce 6 hodin

čímž dostáváme:

$$\frac{\text{nadpráce 6 hodin}}{\text{nutná práce 6 hodin}} = \frac{100}{100}$$

Třetí výraz, který jsem už zběžně předznamenal, je:

III.

$$\frac{\text{nadhodnota}}{\text{hodnota pracovní síly}} = \frac{\text{nadpráce}}{\text{nutná práce}} = \frac{\text{nezaplacená práce}}{\text{zaplacená práce}}$$

To nedorozumění, ke kterému by výraz

nezaplacená práce

zaplacená práce

mohl svádět - že by kapitalista platil za práci a nikoli za pracovní sílu - mizí na základě předchozího rozboru.

nezaplacená práce

zaplacená práce

je pouze populárnějším vyjádřením poměru

nadpráce

nutná práce

Kapitalista platí hodnotu pracovní síly, respektive její cenu, která se od hodnoty odvíjí, a při směně dostane k dispozici samotnou živoucí pracovní sílu. Jeho užívání této pracovní síly se dělí na dvě doby. Během té první doby pracovník produkuje pouze tu první hodnotu - hodnotu své pracovní síly, tedy pouze její ekvivalent. Za tu zálohovanou cenu pracovní síly tak kapitalista obdrží produkt té samé ceny. Je to jakoby ten produkt již hotový koupil na trhu. V době nadpráce užívání pracovní síly naproti tomu vytváří hodnotu pro kapitalistu bez toho, aby on za ni musel zaplatit náhradu. (20) On má tu pracovní sílu v pohybu zadarmo. V tomto smyslu můžeme nadpráci nazývat nezaplacenou prací.

Kapitál tedy není jen vládou nad prací, jak říká Adam Smith.* On je v podstatě vládou nad nezaplacenou prací. Veškerá nadhodnota v jakékoli zvláštní formě zisku, nájemného, renty, a tak dále, je co do své látky zkrystalizovaným zhmotněním nezaplacené pracovní doby. To tajemství sebezahodnocování kapitálu je odhaleno jako užívání určitého množství cizí nezaplacené práce.

Poznámky:

(17) Tak například ve spisu "Třetí dopis Otci Kirchmannovi od Rodbertuse. Překonání Ricardovy* nauky o pozemkové rentě a založení nové teorie zisku". Berlín, 1851.

Později se vrátím k tomuto spisu, který navzdory své chybné teorii pozemkové renty prohlédl podstatu kapitalistické výroby.

Friedrich Engels, dodatek ke třetímu vydání:

Zde vidíme, jak dobře Marx hodnotil své předchůdce, pokud u nich viděl skutečný pokrok nebo u nich našel nějakou opravdu novou myšlenku. Zveřejnění dopisů pana Rodbertuse panu Rudolfu Meyerovi mezitím výše uvedené uznání do jisté míry omezuje, neboť se v nich dočteme:

"Musíme kapitál zachránit nejen před prací, nýbrž také před ním samotným, a to se vsutku nejlépe podaří, jestliže činnost podnikatele - kapitalisty - pojmem jako národní a státní hospodářskou funkci, která je na něj delegována prostřednictvím vlastnictví kapitálu a jestliže jeho zisk pojmem jako formu jeho platu, protože neznáme jiný způsob organizování společnosti. Platy však mohou být řízeny a také snižovány, jestliže příliš ubírají mzdám. Tak také odvrátíme to Marxovo vtržení do společnosti - takto

bych nazval tu jeho knihu ... Ta Marxova kniha není ani tak zkoumáním kapitálu jako vůbec polemikou proti jeho dnešní formě, kterou on zaměňuje za samotný pojem kapitálu, z čehož rovněž vyplývají jeho omyly."

("Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow", vydal Dr. Rudolf Meyer, Berlín 1881, I. svazek, strana 111, 48. dopis od Rodbertuse)

Do takového ideologického řečnění upadl ten vskutku smělý rozlet Rodbertusových "sociálních dopisů". [zpět](#)

(18) Ta část výrobku, která pouze hradí zálohovaný konstantní kapitál, se při těchto počtech samozřejmě nepočítá. - Pan L. de Lavergne, slepý obdivovatel Anglie, ten poměr udává spíše příliš nízký než příliš vysoký.

[zpět](#)

(19) Protože jsou všechny rozvinuté formy kapitalistického výrobního procesu formami spolupráce, tak přirozeně není nic jednoduššího, než odhlédnout od jejich specificky antagonistického charakteru a vybájit si je jako svobodné formy sdružování, jako ve spisu hraběte A. de Laborde,* "De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté" O duchu sdružování ve všech oblastech společnosti, Paříž 1818.

Yankee H. Carey* udělal tentýž kousek pro vztahy v otrokářském systému - a s tímž úspěchem. [zpět](#)

(20) Ačkoli fyziokraté tajemství nadhodnoty neprohlédli, tak jim bylo natolik jasné, že je to "nezávislé a použitelné bohatství, které on" (jeho majitel) "nekoupil a které prodává".

(Turgot,* "Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" Úvahy o vzniku a rozdělování bohatství, strana 11) [zpět](#)

Šestý oddíl

Mzda

KAPITOLA SEDMNÁCTÁ

Proměna hodnoty respektive ceny pracovní síly na mzdu

Z povrchního pohledu měšťanské společnosti mzda pracovníka vypadá jako cena práce, jako určité množství peněz, které se platí za určité množství práce. Hovoří se zde o hodnotě práce a její peněžní vyjádření se nazývá nutnou či přirozenou cenou. Na druhé straně se hovoří o tržních cenách práce, to znamená o cenách, které oscilují nad nebo pod nutnou cenou.

Ale co je hodnota nějakého zboží? Je to zhmotněná forma společenské práce, která byla vynaložena při jeho výrobě. A čím měříme velikost jeho hodnoty? Velikostí práce, kterou obsahuje. Čím by se tedy například stanovila hodnota dvanáctihodinového pracovního dne? Těmi dvanácti hodinami, které dvanáctihodinový pracovní den obsahuje, což je absurdní tautologie. [\(21\)](#)

Aby se mohla práce prodávat na trhu jako zboží, tak musí každopádně existovat ještě před tím, než se prodá. Kdyby ji však pracovník mohl dát samostatnou existenci, tak by prodával zboží a nikoli práci. [\(22\)](#)

Pokud odhlédneme od těchto protirečení, tak by přímá směna peněz - tedy zpředmětnění práce - za živoucí práci buď zrušila zákon hodnoty, který se volně vyvinul právě až na základě kapitalistické výroby, nebo by zrušila samotnou kapitalistickou výrobu, která spočívá právě na námezdní práci. Například pracovní den o dvanácti hodinách se projevuje peněžní hodnotou šesti šilinků.* Bud' se směňují ekvivalenty a potom pracovník obdrží za dvanáctihodinovou práci 6 šilinků a cena jeho práce by se rovnala ceně jeho výrobku. V tomto případě by nevyráběl žádnou nadhodnotu pro kupce své práce, těch 6 šilinků by se neproměnilo na kapitál, základ kapitalistické výroby by zmizel, avšak právě na tomto základě on svou práci prodává a jeho práce je námezdní prací. Nebo za 12 hodin práce obdrží méně než 6 šilinků, to znamená méně než 12 hodin práce. Dvanáct hodin práce se smění za 10, 6 a méně hodin práce. Nejenže toto postavení nerovných veličin na roveň ruší stanovování hodnoty. Takové samo sebe rušící protirečení vůbec nemůže být zákonem, ani formulovaným, ani pouze vyřčeným. [\(23\)](#)

Ani nám nepomůže, když tu směnu více za méně práce odvodíme z rozdílu forem těchto prací, kdy je jedna zhmotněná a druhá živoucí. [\(24\)](#) Toto je tím absurdnější, protože hodnota nějakého zboží není určena množstvím skutečné živoucí práce, která se do něho zhmotnila, nýbrž množstvím živoucí práce, která je nutná pro jeho výrobu. Mějme zboží, které představuje 6 pracovních hodin. Jestliže se vynalezne způsob, kterým se bude dát vyrobit za 3 hodiny, tak také hodnota právě vyráběných zboží klesne na polovinu. Nyní představuje tři místo dřívějších šesti hodin nutné společenské práce. Velikost hodnoty zboží se tedy nestanovuje skutečným množstvím práce, které se zhmotnilo do formy toho zboží, nýbrž tím množstvím práce, které je pro jeho výrobu zapotřebí.

To, s čím se vlastník peněz na trhu se zbožím přímo setkává, vskutku není práce, nýbrž pracovník. To, co pracovník prodává, je jeho pracovní síla. Jakmile už jeho práce skutečně začne, tak mu právě přestane patřit. Tu práci už tedy pracovník prodávat nemůže. Práce je látkou a vnitřní mírou hodnot, sama však

žádnou hodnotu nemá. (25)

Ve výrazu "hodnota práce" je pojem hodnoty nejen zcela vyprázdněn, ale i obrácen na svůj protiklad. Je to imaginární výraz, jako třeba "hodnota země". Tyto imaginární výrazy však vyplývají ze samotných výrobních vztahů. Jsou kategoriemi pro formy projevu důležitých vztahů. To, že se věci ve svých projevech často ukazují obráceně, je ve všech vědních oborech kromě politické ekonomie dobře známo. (26)

Klasická politická ekonomie si z každodenního života bez další kritiky vypůjčila kategorii "cena práce", aby se potom ptala, jak se tato cena stanovuje. Brzy zjistila, že změna poměru nabídky a poptávky u ceny práce, stejně jako u ceny jakéhokoli jiného zboží, nevysvětluje nic, kromě její změny, to znamená vychylování tržních cen nad a pod nějakou určitou velikost. Pokud se nabídka a poptávka kryjí, tak - za jinak stejných okolností - přestává cena oscilovat. Avšak poté také nabídka a poptávka přestávají cokoli vysvětlovat. Cena práce je - jestliže se nabídka a poptávka kryjí - její cenou stanovenou nezávisle na poměru nabídky a poptávky, její přirozenou cenou, která byla shledána jako ten vlastní předmět rozboru. Nebo se vzalo delší období kolísání tržní ceny, například jeden rok, a pak se zjistilo, že se její rozdíly vyrovnávají na nějakou střední průměrnou konstantní velikost. Ta se přirozeně musela stanovit jinak než jako vzájemně se kompenzující výchylky jí samotné. Touto cenou, která přesahuje a ovládá náhodné tržní ceny práce, tou "nutnou cenou" práce (fyziokraté*) či "přirozenou cenou" práce (Adam Smith*) může být, jako u ostatních zboží, pouze její hodnota vyjádřená v penězích. Tímto způsobem politická ekonomie věřila, že se skrz náhodné ceny práce prodere až k její hodnotě. Jako u ostatních zboží se tato hodnota potom dále určuje svými výrobními náklady. Ale co jsou ty výrobní náklady - na pracovníka, to znamená náklady na to, aby se vyprodukoval či zreprodukoval sám pracovník? Tato otázka se nevědomky podsouvala politické ekonomii jako otázka prvotní, protože se s výrobními náklady práce jako takovými točila v kruhu a nemohla z místa. To, co tedy nazývá hodnotou práce (value of labour), je ve skutečnosti hodnota pracovní síly, která existuje v osobě pracovníka a liší se od své funkce - od práce - stejně jako se stroj liší od úkonů, které provádí. Zaměstnána rozdílem mezi tržními cenami práce a její takzvanou hodnotou, poměrem této hodnoty k míře zisku, k hodnotám zboží vyrobených prostřednictvím této práce, a tak dále, nikdy neobjevila, že ji směr rozboru vede nejen od tržních cen práce k její domnělé hodnotě, nýbrž až k tomu, že se tato hodnota práce dále rozkládá na hodnotu pracovní síly. To neuvědomění si výsledku vlastního rozboru, to nekritické přijetí kategorie "hodnota práce", "přirozená cena práce", a tak dále, jako posledních adekvátních výrazů zkoumaných hodnotových vztahů, jak později uvidíme, zamotalo klasickou politickou ekonomii do neřešitelných zmatků a protimluvů, zatímco vulgární ekonomii, která se z principu oddává pouze zdáním, nabízelo bezpečnou operační bázi pro její povrchnost.

Nyní se nejdříve podívejme, jak se hodnota a ceny pracovní síly v této proměněné formě projevují jako mzda.

Víme, že denní hodnota pracovní síly je spočtena na nějaké určité trvání života pracovníka a odpovídá nějaké určité délce pracovního dne. Předpokládejme, že obvyklý pracovní den obnáší 12 hodin a denní hodnota pracovní síly je 3 šilinky,* což je peněžní vyjádření hodnoty, kterou se projeví 6 pracovních hodin. Pokud pracovník obdrží 3 šilinky, tak obdrží hodnotu své pracovní síly účinkující během dvanácti hodin. Pokud nyní tuto denní hodnotu pracovní síly vyjádříme jako hodnotu denní práce, tak dostáváme toto vyjádření:

Dvanáctihodinová práce má hodnotu 3 šilinky. Hodnota pracovní síly tak určuje hodnotu práce, nebo-li - vyjádřeno v penězích - její nutnou cenu. Pokud se naproti tomu cena pracovní síly odchýlí od své hodnoty, tak se rovněž cena práce odchýlí od své takzvané hodnoty.

Protože je hodnota práce pouze iracionálním výrazem pro hodnotu pracovní síly, tak samo sebou dostáváme, že hodnota práce musí být vždy menší než hodnota, kterou vytvoří, neboť kapitalista vždy nechává pracovní sílu účinkovat déle než je nutné pro reprodukci její vlastní hodnoty. Ve výše uvedeném příkladě je hodnota pracovní síly účinkující během dvanácti hodin 3 šilinky, což je hodnota, k jejíž reprodukci ona potřebuje 6 hodin. Hodnota, kterou vyprodukuje, je naproti tomu 6 šilinků, protože skutečně účinkovala v průběhu dvanácti hodin a hodnota, kterou vytvoří, nezávisí na její vlastní hodnotě,

nýbrž na trvání jejího účinku. Takto obdržíme na první pohled absurdní výsledek, že práce, která vytváří hodnotu 6 šilinků, má sama hodnotu 3 šilinky. (27)

Dále vidíme:

Hodnota 3 šilinky, kterou se projeví zaplacená část pracovního dne, to znamená šestihodinová práce, se zdá být hodnotou či cenou celého pracovního dne o délce 12 hodin, který obsahuje 6 nezaplacených hodin. Forma mzdy tedy smazává všechny stopy po rozdělení pracovního dne na nutnou práci a nadpráci - na zaplacenou a nezaplacenou práci. Veškerá práce se zdá být zaplacenou. U roboty se ty dvě práce odlišovaly místem i časem, hmatatelně. Na jedné straně byla práce robotníka, kterou vykonával sám pro sebe, a na straně druhé jeho nucená práce pro vlastníka půdy. U otrocké práce se i samotná ta část pracovního dne, kdy otrok pouze hradí hodnotu svých vlastních životních prostředků a vskutku tedy pracuje sám pro sebe, zdá být prací pro jeho pána. Veškerá jeho práce se zdá být nezaplacenou prací. (28) U námezdní práce se naopak i samotná nadpráce či nezaplacená práce zdá být prací zaplacenou. Tam - u otroka - vlastnické vztahy ukrývají jeho práci sama na sebe. Zde - u námezdního pracovníka - peněžní vztahy ukrývají jeho práci, kterou odvádí zdarma.

Proto chápeme rozhodující důležitost proměny hodnoty a ceny pracovní síly do formy mzdy, či-li hodnoty a ceny samotné práce. Na této formě projevu, která ten skutečný vztah činí neviditelným a ukazuje jeho přesný opak, spočívají všechny právní představy pracovníka i kapitalisty, všechny mystifikace kapitalistického výrobního způsobu, všechny iluze o svobodě a všechny apologetické* řeči vulgární ekonomie.

Kdyby světové dějiny měly mnoho času na to, aby prohlédly tajemství mzdy za práci, tak by naproti tomu nebylo nic snadnějšího, než pochopit, že je to nutnost, *raisons d'être** této formy projevu.

Směna mezi kapitálem a prací se vůči našemu vnímání tváří zcela jako nákup a prodej všech ostatních zboží. Kupce dává nějakou určitou peněžní částku, prodávce dává zboží odlišné od peněz. Právní vědomí zde zná nanejvýš jeden látkový rozdíl, který se vyjadřuje právně rovnocennými výrazy:

*Do ut des, do ut facias, facio ut des** a *facio ut facias.**

Dále:

Protože jsou směnná hodnota a užitná hodnota samy o sobě nesouměřitelné veličiny, tak se vyjádření "hodnota práce", "cena práce"

nezdají být více iracionální než vyjádření

"hodnota bavlny", "cena bavlny".

Myslí se samo sebou, že pracovník je vyplacen až poté, co dodal svou práci. Svou funkcí platidla však peníze uskuteční hodnotu či cenu dodaného zboží až dodatečně, v daném případě tedy hodnotu či cenu dodané práce. A konečně, "užitnou hodnotou", kterou pracovník kapitalistovi dodává, skutečně není jeho pracovní síla, nýbrž její funkce, nějaká určitá užitečná práce, stříhání, šití, tkaní, a tak dále. To, že je jedna a tatáž práce z druhé strany obecným hodnototvorným prvkem, což je vlastnost, kterou se od všech ostatních zboží liší, spadá mimo oblast obecného vědomí.

Postavme se do pozice pracovníka, který například za dvanáctihodinovou práci dostane výslednou hodnotu šestihodinové práce, řekněme 3 šilinky,* takže jeho dvanáctihodinová práce je pro něho ve skutečnosti prostředkem pro nákup tří šilinků. Hodnota jeho pracovní síly se může měnit s hodnotou jeho obvyklých životních prostředků ze tří na čtyři šilinky, či ze tří na dva šilinky, nebo může hodnota jeho pracovní síly zůstat stejná a její cena může v důsledku měnění se poměru nabídky a poptávky vzrůst na čtyři šilinky, nebo může klesnout na dva šilinky, on stále dává 12 pracovních hodin. Každá změna velikosti ekvivalentu, který dostává, se mu proto zdá být změnou hodnoty či ceny jeho dvanácti pracovních hodin. Tato okolnost naopak svedla Adama Smitha, který pracovní den považoval za konstantní veličinu, (29) k tvrzení, že hodnota práce je konstantní, ačkoli se hodnota životních prostředků mění, a tentýž pracovní den se proto pro pracovníka projevuje více či méně penězi.

Pokud si na druhé straně vezmeme toho kapitalistu, tak on chce za co nejméně peněz dostat co nejvíce práce. Prakticky se proto zajímá jen o rozdíl mezi cenou pracovní síly a hodnotou, kterou její účinek vytváří. On se však snaží všechna zboží nakupovat co nejlevněji a původ svého zisku si vysvětluje svým

šejdířstvím - nákupem pod nebo prodejem nad hodnotou. Proto nechápe, že kdyby taková věc jako hodnota práce skutečně existovala a on by tuto hodnotu skutečně platil, tak by neexistoval žádný kapitál, tak by se jeho peníze na kapitál neproměňovaly.

K tomu se ještě při skutečném pohybu mezd ukazují jevy, u kterých se zdá, že dokazují, že se neplatí za hodnotu pracovní síly, nýbrž za hodnotu jejího účinku - za samotnou práci. Tyto jevy můžeme rozdělit do dvou velkých tříd.

Zaprvé:

Mzda, která se mění společně s délkou pracovního dne. Stejně tak bychom mohli tvrdit, že se neplatí hodnota stroje, nýbrž hodnota, kterou vytvoří, protože najmout stroj na jeden týden stojí více než na jeden den.

Zadruhé:

Jednotlivé rozdíly mezi mzdami různých pracovníků, kteří vykonávají tytéž funkce. Tyto jednotlivé rozdíly nacházíme, bez toho, aby si o něm někdo dělal iluze, také u otrokářského systému, kde se - řečeno upřímně a bez okolků - prodává samotná pracovní síla. Jen u otrockého systému připadá výhoda takové pracovní síly, která je nad průměrem, či nevýhoda takové, která je podprůměrná, majiteli otroka. U systému námezdní práce připadá samotnému pracovníkovi, protože v jeho případě prodává svou pracovní sílu on sám, v případě otroka prodává jeho pracovní sílu třetí osoba.

Ostatně, "hodnota a cena práce" či "mzda za práci" jsou formou projevu. Tato se liší od hodnoty a ceny pracovní síly - od věcného vztahu, který se prostřednictvím té formy projevuje. Pro tyto formy projevu a věcné vztahy platí totéž, co pro všechny formy projevu a jejich skrytá pozadí. Formy projevu se ukazují bezprostředně a spontánně jako běžné a dané myšlenkové formy, věcné vztahy musí odkrýt až věda. Klasická politická ekonomie se přibližuje a naráží na skutečnou věcnou podstatu, avšak bez toho, aby ji vědomě formulovala. A nedokáže to, dokud bude spočívat ve své měšťácké kůži.

Poznámky:

(21) "Pan Ricardo* je dostatečně chytrý na to, aby se vyhnul té těžkosti, která na první pohled ohrožuje jeho učení - že hodnota závisí na množství práce užité při výrobě. Pokud bychom se důsledně drželi tohoto principu, tak by z toho vyplývalo, že hodnota práce závisí na množství práce, která byla užita při její výrobě - což je evidentně absurdní. Pan Ricardo proto zručným obratem činí hodnotu práce závislou na množství práce, která je potřena pro výrobu mezd, nebo - abychom použili jeho vlastní slova - tvrdí, že hodnota práce se určuje množstvím práce, která je potřebná pro výrobu mezd, čímž míní množství práce, které je potřebné pro výrobu peněz či zboží, které se dává pracovníkům. Je to podobné, jako kdybychom říkali, že hodnota sukna je určena nikoli množstvím práce použité při jeho výrobě, ale množstvím práce použité při výrobě stříbra, za které se to sukno směňuje."

(S. Bailey,* "A Critical Dissertation on the Nature, etc., of Value" Kritický rozbor povahy hodnoty, na stranách 50, 51) [zpět](#)

(22) "Jestliže práci nazýváte zbožím, tak potom ale není jako to zboží, které se nejdříve pro směnu vyrobí a pak se nosí na trh, kde se musí směnít s jinými druhy zboží v souladu s odpovídajícími množstvími ostatních zboží, která jsou v tom čase na trhu. Práce je stvořena v okamžiku, kdy je dána na trh, nuže, je dána na trh před tím, než je stvořena."

("Observations on some verbal disputes etc.", strana 75, 76) [zpět](#)

(23) "Pokud práci považujeme za zboží a kapitál - výsledek práce - za druhé zboží, potom by se - jestliže by hodnoty obou těchto zboží byly regulovány stejným množstvím práce - dané množství práce ... směřovalo za takové množství kapitálu, které je výsledkem toho samého množství práce; předchozí práce by ... se směřovala za to samé množství nynější práce. Avšak hodnota práce v poměru k ostatním zbožím ... není určena stejnými množstvími práce."

E. G. Wakefield* v poznámce ke svému vydání "Bohatství národů" od Adama Smitha, Londýn 1835, svazek I, strana 230, 231) [zpět](#)

(24) "Muselo se dohodnout" (také druh "společenské smlouvy") "že vždycky když se směňuje vykonaná práce za práci konající, tak ten druhý" (kapitalista) "musí obdržet větší hodnotu než ten první" (pracovník).

(Sismondi,* "De la Richesse Commerciale" O obchodním bohatství, Ženeva 1803, I. díl, strana 37) [zpět](#)

(25) "Práce, ta výlučná míra hodnoty ... ten tvůrce všeho bohatství, není zbožím."

(Thomas Hodgskin,* "Popular Political Economy", strana 186) [zpět](#)

(26) Pokud bychom naproti tomu prohlásili, že takový výraz je pouhá *licentia poetica*, tak by to poukazovalo na bezmoc takového rozboru.

Na Proudhonovu* frázi:

"O práci se říká, že má hodnotu ne jako zboží, ale v poukazu na ty hodnoty, které se při ní potenciálně dají získat. Hodnota práce je obrazný výraz" atd., proto odpovídám:

"V práci prodávané jako zboží, která je děsivou realitou, on vidí pouze gramatickou elipsu. Na základě toho je celá dnešní společnost - postavená na tom, že práce má charakter zboží - od teď postavena na básnické licenci, na obrazném vyjádření. Jestliže se chce společnost zbavit všech nepřístojností, které ji trápí, tak se prostě zbaví nevhodných výrazů, čímž se změní řeč. K tomuto účelu pak společnosti pouze stačí, aby se obrátila na akademii a požadovala po ní vydání nového slovníku."

(Karl Marx, "Misere de la Philosophie", strana 34, 35)

Ještě pohodlnější je přirozeně to, když si pod hodnotou nepředstavíme už vůbec nic. Potom můžeme bez okolků do takovéto kategorie zařadit cokoli. Tak například pan J. B. Say:*

Co je "valeur"?*

Odpověď: "To, čeho je nějaká věc hodna."

A co je "prix"?*

Odpověď: "Hodnota nějaké věci vyjádřená penězi."

A proč má "práce země ... nějakou hodnotu?

Protože se jí dává cena".

Hodnota je tedy to, čeho je nějaká věc hodna, a země má nějakou "hodnotu", protože se její hodnota "vyjadřuje penězi". Toto je každopádně velmi jednoduchá metoda jak porozumět tomu, why and wherefore* věci existují. [zpět](#)

(27) Srovnej s "Zur Kritik der politischen Oekonomie", strana 40, kde ohlašuji, že se při rozboru kapitálu ten problém vyřeší:

"Jak výroba na základě směnné hodnoty dané pouze pracovní dobou vede k výsledku, že směnná hodnota práce je menší než směnná hodnota jejího produktu?" [zpět](#)

(28) List "Morning Star" - až do pošetilosti naivní londýnský liberální orgán - se během Americké občanské války se všim možným morálním rozhořčením znovu a znovu zapřísahal, že ve státech Konfederace negři pracují zcela zadarmo. Měli by si laskavě porovnat denní náklady na jednoho takového negra s denními náklady na svobodného pracovníka z londýnského East Endu. [zpět](#)

(29) Adam Smith si při příležitosti kusové mzdy jen v některých případech pohrává s proměnami pracovního dne. [zpět](#)

KAPITOLA OSMNÁCTÁ

Časová mzda

Mzda za práci na sebe bere mnoho rozličných forem, což je okolnost, kterou se z ekonomických soupisů, které při svém brutálním zájmu o látku zanedbávají každou odlišnost formy, nedozvíme. Ukázání všech těchto forem patří do zvláštní nauky o námezdní práci, tedy ne do tohoto spisu. Dvě základní převládající formy tu však krátce rozvineme.

Prodej pracovní síly se vždy, jak si vzpomínáme, uskuteční na určitou dobu. Tou formou, kterou se denní, týdenní nebo měsíční hodnota pracovní síly bezprostředně projeví, je proto forma "časové mzdy", tedy denní, týdenní nebo měsíční mzdy.

Nyní nejdříve poznamenejme, že ty zákony o změnách velikosti ceny pracovní síly a nadhodnoty, které jsme ukázali v patnácté kapitole, se prostřednictvím jednoduché změny formy převedou na zákony mzdy. Stejně tak se nyní rozdíl mezi směnnou hodnotou pracovní síly a objemem životních prostředků, do kterého se tato hodnota převede, jeví jako rozdíl mezi nominální a reálnou mzdou. Bylo by zbytečné ve formě projevu opakovat to, co jsme právě rozvinuli ve věcné formě. Proto se omezíme na několik bodů, které časovou mzdu charakterizují.

To množství peněz, (30) které pracovník za svou denní, týdenní či měsíční práci obdrží, tvoří obnos jeho nominální mzdy, nominální, nebo-li počítané jako hodnota. Je však jasné, že vždy podle délky pracovního dne, tedy vždy podle množství práce, které denně pracovník dodá, může tatáž denní, týdenní nebo měsíční mzda představovat velmi odlišnou cenu práce, to znamená, různé peněžní částky za stejné množství práce. (31) U časové mzdy tedy musíme znovu rozlišovat mezi celkovým obnosem mzdy, denní mzdy, týdenní mzdy, atd. a cenou práce. Jak nyní tuto cenu, to znamená peněžní hodnotu nějakého daného množství práce, nalézt? Průměrnou cenu práce dostaneme tak, že průměrnou denní hodnotu pracovní síly vydělíme počtem hodin průměrného pracovního dne. Pokud je například denní hodnota pracovní síly 3 šilinky* - výsledná hodnota šesti pracovních hodin - a pokud je pracovní den dvanáctihodinový, tak je cena jedné pracovní hodiny $= 3 \text{ šilinky} / 12 = 3 \text{ pence}$. Takto nalezená cena pracovní hodiny slouží jako jednotka pro měření ceny práce.

Proto z toho vyplývá, že denní, týdenní či měsíční mzda může zůstat stejná, ačkoli cena práce neustále klesá. Kdyby byl například obvyklý pracovní den 10 hodin a denní hodnota pracovní síly 3 šilinky, tak by cena pracovní hodiny byla 3 a 3/5 pence; na 3 pence by klesla, jakmile by byl pracovní den 12 hodin, a na 2 a 2/5 pence, jakmile by se prodloužil na 15 hodin. Denní či týdenní mzda přesto zůstane nezměněna. Naopak denní či týdenní mzda může růst, ačkoli je cena práce konstantní nebo dokonce klesá. Kdyby byl například pracovní den deset hodin a denní hodnota pracovní síly 3 šilinky, tak by cena pracovní hodiny byla 3 a 3/5 pence. Pokud by pracovník v důsledku většího zaměstnání pracoval za stejnou cenu práce 12 hodin, tak by jeho denní mzda nyní vzrostla na 3 šilinky 7 a 1/5 pence bez toho, aby se cena práce změnila. Tentýž výsledek bychom dostali, jestliže by se místo extenzivní velikosti práce zvýšila její intenzivní velikost. (32) Růst nominální denní či týdenní mzdy proto může být doprovázen setrvávající či klesající cenou práce. Totéž platí pro příjem rodiny pracovníka, jakmile je množství práce, které dodává hlava rodiny, zvětšeno prací členů rodiny. Na snížení ceny práce tedy existují metody, které jsou nezávislé na zmenšování nominální denní či týdenní mzdy. (33)

Z toho však vyplývá jako všeobecný zákon: Pokud je množství denní, týdenní, atd. práce dáno, tak denní či týdenní mzda závisí na ceně práce, která se sama mění, buď s hodnotou pracovní síly nebo s odchylkami své ceny od své hodnoty. Pokud je naproti tomu dána cena práce, tak denní či týdenní mzda závisí na množství denní či týdenní práce.

Měrná jednotka časové mzdy - cena pracovní hodiny - je poměr denní hodnoty pracovní síly dělené počtem hodin obvyklého pracovního dne. Řekněme, že počet hodin je 12 a že denní hodnota pracovní síly činí 3 šilinky a ty nechť jsou výslednou hodnotou šesti pracovních hodin. Za těchto okolností je cena pracovní hodiny 3 pence a její výsledná hodnota 6 pencí. Pokud by byl nyní pracovník zaměstnán méně než 12 hodin denně (nebo méně než 6 dnů v týdnu), například 6 nebo 8 hodin, tak by dostal - při této ceně práce - jen 2 nebo 1 a 1/2 šilinku denní mzdy. (34) Protože podle předpokladu musí v průměru pracovat 6 hodin denně, aby vyprodukoval pouze denní mzdu odpovídající hodnotě své pracovní síly, a protože podle téhož předpokladu z každé hodiny pracuje jen půl pro sebe a půl pro kapitalistu, tak je jasné, že jestliže bude zaměstnáván méně než 12 hodin, tak hodnotu šesti hodin pro sebe nebude moci vytvořit. Jestliže jsme dříve viděli ničivé důsledky přepracovávání, tak zde odhalujeme onen zdroj bídy, která vzniká u příliš málo zaměstnaných pracovníků.

Pokud se hodinová mzda ustálí tak, že se kapitalista nezaváže k vyplácení denní či týdenní mzdy, nýbrž pouze k vyplácení těch pracovních hodin, během kterých se mu bude hodit pracovníka zaměstnat, tak ho může zaměstnat na kratší dobu, než jaká původně byla základem pro ocenění hodinové mzdy, nebo-li měrné jednotky ceny práce. Jestliže je tato měrná jednotka stanovena poměrem

$$\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{daný počet hodin pracovního dne}}$$

tak přirozeně ztrácí svůj smysl, jakmile ten pracovní den přestane mít určitý počet pracovních hodin. Souvislost mezi zaplacenou a nezaplacenou prací je zrušena. Kapitalista nyní může z pracovníka vytěžit určité množství nadpráce bez toho, aby mu přidelil pracovní dobu nutnou k jeho sebezachování. Může zrušit veškerou pravidelnost zaměstnávání a může zcela svévolně dle svého okamžitého zájmu střídat to nejhorší přepracovávání s relativní nebo úplnou nezaměstnaností. S výmluvou, že platí "normální cenu práce", může bez jakékoli odpovídající kompenzace pro pracovníka abnormálně prodlužovat pracovní den. Proto v roce 1860 vypukla ta naprosto racionální vzpoura londýnských pracovníků ve stavebnictví proti pokusu kapitalistů nařídit tuto hodinovou mzdu. Zákonné omezení pracovního dne takovému zlu učinilo přítrž, přirozeně však nikoli nedostatečné zaměstnanosti při částečných i všeobecných krizích vyplývajících z konkurence strojů a změny kvality používaných pracovníků.

Při rostoucí denní či týdenní mzdě může cena práce nominálně zůstat konstantní, a přesto může klesnout pod svou normální hladinu. Toto se děje pokaždé, když je s konstantní cenou práce, respektive pracovní hodiny, pracovní den prodloužen za svou obvyklou délku. Jestliže ve zlomku

$$\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{pracovní den}}$$

roste jmenovatel, tak čítec roste ještě rychleji. Hodnota pracovní síly kvůli svému opotřebovávání roste s dobou denního účinkování pracovní síly, a roste rychleji, než jak se prodlužuje doba denního účinkování pracovní síly. V mnoha odvětvích průmyslu, kde převládá časová mzda, bez zákonného omezení pracovní doby, se proto přirozeně vytvořila ta zvyklost, že pracovní den platí jako normální jen do nějakého určitého bodu, například do konce desáté odpracované hodiny ("normal working day", "the day's work", "the regular hours of work"). Za touto hranicí pracovní doba tvoří přesčas ("overtime") a je hodinově lépe placena ("extra pay"), ačkoli často jen ve směšně malých proporcích. (35) Normální pracovní den zde existuje jako část skutečného pracovního dne, který je během celého roku často delší než ten normální. (36) Ten růst ceny práce s prodlužováním pracovního dne za určitou normální hranici se v různých britských průmyslových odvětvích ukazuje tak, že ta nízká cena práce během takzvané normální pracovní doby pracovníka nutí, aby pracoval v lépe placený přesčas proto, aby vůbec dostal dostatečnou mzdu. (37) Zákonné omezení pracovního dne tomuto potěšení učinilo přítrž. (38)

Je všeobecně známou skutečností, že čím delší je v nějakém odvětví průmyslu pracovní den, tím nižší je mzda. (39) Tovární inspektor A. Redgrave to ilustruje srovnávacím přehledem dvacetiletého období od roku 1839 do roku 1859, podle kterého mzda v těch továrnách, které byly podřízeny Desetihodinovému zákonu, vzrostla, zatímco v těch továrnách, kde se pracuje 14 až 15 hodin denně, klesla. (40)

Ze zákona především vyplývá:

"Při dané ceně práce závisí denní či týdenní mzda na množství odvedené práce", takže čím nižší je cena práce, tím větší musí být to množství práce nebo tím delší musí být pracovní den, aby pracovníkovi zajistil byt' jen sotva dostačující průměrnou mzdu. Nízká cena práce zde účinkuje jako pobídka k prodlužování pracovní doby. (41)

Obráceně však prodlužování pracovní doby produkuje pokles ceny práce a tím i pokles denní či týdenní mzdy.

Stanovení ceny práce prostřednictvím výrazu

denní hodnota pracovní síly

počet hodin pracovního dne

říká, že pokud nenastoupí žádná kompenzace, tak pouhé prodloužení pracovního dne sníží cenu práce. Avšak tytéž okolnosti, které kapitalistovi umožňují, aby prodloužil trvání pracovního dne, mu nejdříve umožňují a nakonec ho i nutí, aby také nominálně snížil cenu práce až do té míry, že celková cena zvýšeného počtu hodin klesne, a tím klesne i denní či týdenní mzda. Postačí, když zde poukážeme na dvě okolnosti. Jestliže jeden muž vykonává práci jednoho a půl nebo dvou mužů, tak vzroste dodávka práce, i když dodávka práce pracovních sil, které jsou na trhu, zůstává konstantní. Takto se mezi zaměstnanci vytvoří konkurence, která kapitalistovi umožňuje, aby snížil cenu práce, zatímco klesající cena práce mu naopak umožňuje, aby pracovní dobu ještě více vyšrouboval. (42) Brzy se však toto disponování abnormálním množstvím nezaplacené práce - to znamená překračujícím průměrnou společenskou úroveň - stane konkurenčním prostředkem mezi samotnými kapitalisty. Část ceny zboží tvoří cena práce. Ta nezaplacená část ceny práce se do ceny zboží nemusí započítat. Tomu, kdo zboží kupuje, se může darovat. Toto je ten první krok, ke kterému ho konkurence nutí. Tím druhým krokem, ke kterému ho nutí, je, aby přinejmenším nějakou část té abnormální nadhodnoty, která se vytvořila prodloužením pracovního dne, rovněž odečetl z prodejní ceny zboží. Tímto způsobem se nejdříve sporadicky objeví a pak se postupně ustálí abnormálně nízká prodejní cena zboží, která se od té chvíle stává konstantním základem mizerné mzdy za nadměrnou pracovní dobu, přičemž původně byla produktem těchto okolností. Tento pohyb pouze naznačujeme, neboť rozbor konkurence zde není naším cílem. Na okamžik by však mohl promluvit i sám kapitalista:

"V Birminghamu je konkurence mezi vlastníky podniků tak velká, že jsou mnozí nuceni jako zaměstnavatelé dělat věci, za které by se normálně styděli; a přesto se nevydělá víc, těžší z toho pouze veřejnost." (43)

Vzpomínáme si na ty dva druhy londýnských pekařů, z nichž jedni prodávali chleba za plnou cenu (the "fullpriced" bakers) a ti druzí pod jeho normální cenou (the "underpriced", the "undersellers"). Ti "fullpriced" si stěžovali na své konkurenty před parlamentní vyšetřovací komisí:

"Oni přežívají pouze tak, že zaprvé podvádějí veřejnost a zadruhé ze svých mužů vymámí 18 hodin práce za dvanáctihodinovou mzdu ... Nezaplacená práce těch mužů se stala ... zdrojem konkurence, která trvá až do dneška ... Konkurence mezi majiteli pekáren je příčinou potíží, jak se zbavit noční práce. Underseller, který svůj chleba prodává pod výrobní cenou na základě ceny mouky, to musí nahradit tím, že vytěží více práce ze svých mužů... Jestliže já ze svých mužů dostanu jen 12 hodin práce a můj soused dostane 18 nebo 20, tak mě musí v prodejní ceně porazit. Kdyby si ti muži mohli vynutit placení svých přesčasů, tak by se to vyřešilo... Mnozí ze zaměstnanců undersellerů jsou cizinci a mladíci, kteří jsou nuceni přijmout téměř jakoukoli mzdu, která se jim nabídne." (44)

Tento žalozpěv je zajímavý také tím, že ukazuje, jak se v kapitalistově mozku odráží pouze zdání výrobních vztahů. Kapitalista neví, že normální cena práce už obsahuje určité množství nezaplacené práce a rovněž že tato nezaplacená práce je normálním zdrojem jeho zisku. Kategorie nadpracovní doba pro něj

vůbec neexistuje, protože je vložena do normálního pracovního dne, za který, jak si myslí, platí denní mzdu. Existuje však pro něj přesčas, prodloužení pracovního dne za tu mez, která odpovídá obvyklé ceně práce. Svému konkurentu, který prodává pod cenou, dokonce nařizuje platbu navíc za tento přesčas. Znovu však neví, že tato platba navíc rovněž zahrnuje nezaplacenou práci, stejně jako cena obvyklé pracovní hodiny. Například cena jedné hodiny dvanáctihodinového pracovního dne je 3 pence, a ty necht' jsou výslednou hodnotou půl pracovní hodiny, zatímco cena přesčasové pracovní hodiny necht' jsou 4 pence, což je výsledná hodnota dvou třetin pracovní hodiny. V prvním případě si kapitalista přivlastňuje z jedné pracovní hodiny polovinu, v tom druhém jednu třetinu, bez toho, aby za ni zaplatil.

Poznámky:

(30) Všude zde předpokládáme, že hodnota samotných peněz je konstantní. [zpět](#)

(31) "Cena práce je částka zaplacená za dané množství práce."

(Sir Edward West, [*](#) "Price of Corn and Wages of Labour," Londýn, 1836, strana 67)

West je autorem anonymního spisu, který je v dějinách politické ekonomie epochální:

"Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University of Oxford", Londýn 1815 [zpět](#)

(32) "Mzdy závisejí na ceně práce a množství vykonané práce... Zvýšení mezd s sebou nutně nenese zvýšení ceny práce. V důsledku vyšší zaměstnanosti a většího pracovního úsilí mohou mzdy značně vzrůst, zatímco cena práce může zůstat stejná."

(West, v uvedeném strana 67, 68 a 112)

Zásadní otázku: jak se zjistí "cena práce"? West ostatně odbyde banálními frázemi. [zpět](#)

(33) Toto správně vycítil fanatický obhájce průmyslové buržoazie osmnáctého století, námi často citovaný autor spisu "Essay on Trade and Commerce", ačkoli tu věc podává zmateně:

"Ceny jídla a ostatních nutných životních prostředků neurčují cenu práce, ale její množství:" (tím míní nominální denní či týdenní mzdu) "snížíme-li výrazně cenu nutných životních prostředků, tak samozřejmě úměrně tomu snížíme množství práce. Majitelé továren vědí, že kromě změny její nominální velikosti existují různé způsoby zvyšování a snižování ceny práce."

(v uvedeném strana 48 a 61)

Ve svých "Three Lectures on the Rate of Wages" třech přednáškách o míře mezd, Londýn 1830, ve kterých N. W. Senior [*](#) používá spis Westa bez toho, aby uvedl autora, kromě jiného říká:

"Pracovníka v principu zajímá pouze velikost jeho mzdy." (strana 15)

Pracovníka tedy zajímá hlavně to, co dostává, nominální částka jeho mzdy, nikoli to, co dává, to množství práce!" [zpět](#)

(34) Účinek takového nenormálního snížení zaměstnanosti je zcela odlišný od všeobecného zákonem vynuceného zkrácení pracovního dne. To nenormální snížení nemá nic společného s absolutní délkou pracovního dne a může nastat jak při patnáctihodinovém tak při šestihodinovém pracovním dnu.

Normální cena práce v tom prvním případě počítá s tím, že se průměrně pracuje 15 hodin denně, v tom druhém 6 hodin. Tentýž účinek by nastal, kdyby v tom prvním případě pracovník pracoval jen 7 a 1/2 hodiny a v tom druhém jen 3 hodiny denně. [zpět](#)

(35) "Míra placení za přesčasy (při výrobě krajek) je tak nízká, od 1/2 pence a 3/4 pence až do 2 pencí za hodinu, že stojí v bolestivém kontrastu vůči škodě na zdraví a výkonu pracovníků... To malé množství, které si takto vydělají, často musí být utraceno na výživu navíc."

("Komise pro zaměstnávání dětí, II. zpráva", strana XVI, odstavec 117) [zpět](#)

(36) Například v tiskárnách tapet před tím, než byly nedávno podřízeny Zákonu o továrnách. "Pracujeme bez přestávek na jídlo, takže denní práci v délce 10 a půl hodiny skončíme o půl páté odpoledne a všechna pozdější práce je přesčas; zřídka končíme před šestou večer, takže ve skutečnosti celý rok pracujeme přesčas."
(Důkaz pana Smitha, První zpráva Komise pro zaměstnávání dětí, strana 125) [zpět](#)

(37) Například ve skotských bělárnách. "V některých částech Skotska byl tento průmysl" (před zavedením Zákona o továrnách v roce 1862) "provozován systémem přesčasů, kdy deset hodin z každého dne bylo normální pracovní dobou, za kterou bral muž nominální mzdu 1 šilink a 2 pence denně, a každý den tři nebo čtyři hodiny přesčasu placeného 3 pence za hodinu. Účinek tohoto systému ... muž nemohl vydělat více než 8 šilinků týdně, pokud pracoval pouze v normální pracovní dobu ... bez přesčasů si nemohli vydělat pořádnou mzdu."
("Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1863", strana 10)
"Ty vyšší mzdy, které dospělé muže nutí pracovat déle, jsou příliš velkým pokušením, než aby se mu dalo odolat."
("Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1848", strana 5)
Vázání knih v Londýně zaměstnává velmi mnoho mladých dívek ve věku od čtrnácti až patnácti let, a sice na základě smlouvy o učení, která předepisuje určitou pracovní dobu. Nicméně každý poslední týden v měsíci pracují až do deseti, jedenácti, dvanácti i do jedné hodiny v noci, společně se staršími pracovníky ve velmi různorodé společnosti. "Vedoucí je lákají na peníze navíc a večeri", kterou si dají v okolních krčmách. Taková prostopášnost, která se mezi tyto "young immortals" rozsévá (Pátá zpráva Komise pro zaměstnávání dětí, strana 44, odstavec 191) se napравuje tím, že je jimi kromě jiných knih vázáno také mnoho Biblí a náboženské literatury. [zpět](#)

(38) Viz "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1863".
Londýnští pracovníci ve stavebnictví během velké stávky a blokády v roce 1860 po zcela správné kritice věcných poměrů vyhlásili, že hodinovou mzdu přijmou se dvěma podmínkami:
1. že se současně s cenou pracovní hodiny stanoví normální pracovní den 9 a 10 hodin, a že ta cena za hodinu během desetihodinového pracovního dne bude vyšší než za hodinu během devítihodinového;
2. že každá hodina nad rámec normálního pracovního dne bude zaplacená jako přesčas. [zpět](#)

(39) "Velmi pozoruhodnou věcí je také to, že tam, kde se denně dlouho pracuje, tam jsou také nízké mzdy."
("Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1863", strana 9)
"Ty práce, za které se získá jen skromné množství potravy, jsou z větší části nadmíru dlouhé."
("Šestá zpráva o veřejném zdraví", 1864, strana 15) [zpět](#)

(40) "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1860", strana 31, 32 [zpět](#)

(41) Například ruční výrobci špendlíků v Anglii kvůli nízké ceně práce museli pracovat 15 hodin denně, aby si vydobyli tu nejnuznější týdenní mzdu. "Je to velmi mnoho hodin denně (od šesti ráno do osmi večer) a celou dobu musí tvrdě pracovat, aby dostal 11 pencí nebo 1 šilink, z čehož jdou dvě a půl nebo tři pence na opotřebované nástroje, náklady na pálení a něco na železný odpad."
(Třetí zpráva Komise pro zaměstnávání dětí, strana 136, odstavec 671)
Ženy vydělávají při té samé pracovní době pouze 5 šilinků týdně.
(v uvedeném strana 137, odstavec 674) [zpět](#)

(42) Jestliže by například nějaký tovární pracovník odmítl pracovat tu dobrovolnou dobu navíc, tak "by byl velmi rychle nahrazen někým, kdo by pracoval jakkoli dlouhou dobu, aby se vyhrabal z nezaměstnanosti."
(Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1848, důkazy, strana 39, odstavec 58)
"Jestliže jeden muž vykonává práci dvou ... míra zisku se obecně zvedne ... v důsledku dodatečné dodávky práce, která tak má nižší cenu."
(Senior, v uvedeném strana 15) [zpět](#)

(43) "Třetí zpráva Komise pro zaměstnávání dětí", důkazy, strana 66, odstavec 22 [zpět](#)

(44) "Zpráva týkající se stížností pekařských tovaryšů", Londýn 1862, strana LII a tamtéž důkazy, odstavec 479, 359, 27.

Přesto nechávají také ti fullpriced, jak bylo dříve zmíněno a jak jejich mluvčí Bennet sám přiznává, své lidi

"začít práci v 11 večer nebo dříve a vykonávat ji často až do sedmi hodin následujícího večera"

(v uvedeném strana 22) [zpět](#)

KAPITOLA DEVATENÁCTÁ

Kusová mzda

Kusová mzda není ničím jiným, než proměněnou formou mzdy časové, podobně jako je časová mzda proměněnou formou hodnoty nebo ceny pracovní síly.

U kusové mzdy to na první pohled vypadá, jako by užitou hodnotou, kterou pracovník prodává, nebyla funkce jeho pracovní síly - živoucí práce - nýbrž práce již zhmotněná ve výrobku, a jako by cena této práce nebyla určena zlomkem

$$\frac{\text{denní hodnota pracovní síly}}{\text{daný počet hodin pracovního dne}}$$

jako u časové mzdy, nýbrž prostřednictvím výkonnosti výrobce. (45)

Důvěra postavená na tomto zdání musí být silně otřesena tou skutečností, že v jedněch a těch samých průmyslových odvětvích obě tyto formy mzdy existují současně vedle sebe. Například:

"Londýnští sazeči obvykle pracují za kusovou mzdu a časová mzda je výjimkou, zatímco ti na venkově pracují za denní mzdu a výjimkou je kusová práce. Loděři z Londýnského přístavu pracují na dílu nebo kuse, zatímco všude jinde pracují za denní mzdu." (46)

V těch samých londýnských sedlářských dílnách jsou často za tutéž práci placeny kusové mzdy Francouzům a časové mzdy Angličanům. V některých továrnách, ve kterých celkově převládají kusové mzdy, jsou určité druhy prací nevhodné pro tuto formu mzdy, a proto se platí za čas. (47) Samo o sobě je však jasné, že různost forem mzdy na její podstatě nic nemění, ačkoli jedna forma může být pro vývoj kapitalistické výroby příznivější než druhá.

Obvyklý pracovní den obnáší 12 hodin, ze kterých je 6 zaplacených a 6 nezaplacených. Jeho výsledná hodnota necht' je 6 šilinků. Výsledná hodnota jedné pracovní hodiny je tedy 6 pencí.* Na základě zkušenosti se ukazuje, že pracovník, který pracuje s průměrnou intenzitou a zručností, při výrobě nějakého zboží tedy vskutku vynaloží pouze společensky nutnou pracovní dobu. Necht' 24 kusů, ať už samostatných či měřitelných částí nějakého souvislého díla, dodá za 12 hodin. Potom je hodnota těchto 24 kusů - po odečtení konstantní části kapitálu, kterou obsahují - 6 šilinků a hodnota jednoho kusu jsou 3 pence. Ten pracovník dostane jednu a půl pence za kus a za 12 hodin tak vydělá 3 šilinky. Stejně jako je u časové mzdy lhostejné, zda předpokládáme, že pracovník pracoval 6 hodin pro sebe a 6 hodin pro kapitalistu nebo že pracoval z každé hodiny půl pro sebe a půl pro kapitalistu, tak je také zde lhostejné, zda řekneme, že každý kus je z poloviny zaplacený a z druhé poloviny nezaplacený nebo že cena dvanácti kusů nahradí pouze hodnotu pracovní síly, zatímco těch zbylých 12 kusů představuje nadhodnotu.

Forma kusové mzdy je stejně tak iracionální jako forma mzdy časové. Například když mají dva kusy zboží po odečtení hodnoty výrobních prostředků, které se na ně spotřebovaly, jako výsledek jedné pracovní hodiny hodnotu 6 pencí, tak za ně pracovník obdrží cenu 3 pence. Kusová mzda vskutku bezprostředně nevyjadřuje žádný vztah vůči hodnotě zboží. Nejedná se o to, aby se hodnota kusu měřila prací, která se do něj vtělila, nýbrž naopak, aby se práce vynaložená pracovníkem změřila počtem kusů, které vyrobil. U časové mzdy se práce měří jejím bezprostředním trváním, u kusové mzdy pak množstvím výrobků, do kterého se práce během určitého trvání zhmotní. (48) Samotná cena pracovní doby je

nakonec určena rovnicí:

Hodnota denní práce = denní hodnota pracovní síly.

Kusová mzda je tedy pouze modifikovanou formou mzdy časové.

Podívejme se nyní o něco blíže na charakteristické vlastnosti kusové mzdy.

Kvalita práce je zde ovládána samotným dílem, které - pokud má být kusová cena plně zaplacená - musí mít průměrnou jakost. Kusová mzda je z této stránky nejvydatnějším zdrojem srážek ze mzdy a kapitalistického šizení.

Kusová mzda kapitalistovi nabízí zcela určitou míru intenzity práce. Pouze ta pracovní doba, která se převtělí do nějakého předem určeného množství zboží, platí jako společensky nutná pracovní doba a pouze jako taková je zaplacená. Ve větších londýnských krejčovských dílnách se proto jeden kus práce, například vesta a podobně, jmenuje hodina, půlhodina, a tak dále, hodina za 6 pencí. Z praxe je známo, kolik je průměrný výsledek jedné hodiny. U nových modelů, opravovaných kusů, a podobně, mezi zaměstnavatelem a pracovníkem vzniká spor o to, zda je nějaký určitý kus práce roven jedné půlhodině, hodině, a tak dále, než také zde rozhodne zkušenost. Podobně je tomu v londýnských nábytkářských dílnách i jinde. Pokud pracovník nemá průměrnou výkonnost a nemůže proto dodat určité minimum díla za den, tak je propuštěn. (49)

Protože je zde kvalita a intenzita práce ovládána samotnou formou mzdy, tak je zde velká část dohledu nad pracovníky nadbytečná. Proto také tvoří základ již dříve popsané moderní domácké práce jako hierarchicky členěného systému vykořisťování a útlaku. Tento systém má dvě základní formy. Kusová mzda z jedné strany ulehčuje život zprostředkovatelským parazitům mezi kapitalistou a námezdním pracovníkem, tomu se říká dílčí pronajímání práce (subletting of labour). Zisk zprostředkovatelů přitéká výlučně z rozdílu mezi cenou práce, kterou platí kapitalista, a tou částí této ceny, kterou zprostředkovatelé skutečně přenechají pracovníkovi. (50) Tento systém se v Anglii přilehavě jmenuje "sweating-system". Kusová mzda na druhé straně kapitalistovi dovoluje, aby s hlavním pracovníkem - v manufaktuře se šéfem skupiny, v dolech s předákem, a tak dále - uzavřel smlouvu na určitou cenu za kus, za kterou ten hlavní pracovník sám přebere nábor a placení svých pomocníků. Vykořisťování pracovníka kapitálem se zde uskutečňuje prostřednictvím vykořisťování pracovníka pracovníkem. (51)

Při dané kusové mzdě je v přirozeném zájmu pracovníka, aby svou pracovní sílu zapnul co nejintenzivněji, což kapitalistovi usnadňuje zvyšování normálního stupně intenzity práce. (51a)

Ve vlastním zájmu pracovníka je rovněž to, aby se pracovní den prodloužil, neboť tím jeho denní a týdenní mzda stoupne. (52) S tím nastupuje i ta reakce, kterou jsme popsali u časové mzdy, pokud odhlédneme od toho, že prodlužování pracovního dne, i při konstantní kusové mzdě, samo o sobě zahrnuje pokles ceny práce.

U časové mzdy, s několika výjimkami, převládá stejná mzda za stejnou činnost, zatímco u kusové mzdy je cena pracovní doby měřena určitým množstvím výrobků, denní nebo týdenní mzda se tedy mění s jednotlivými odlišnostmi pracovníka, kdy jeden dodává pouze minimum výrobků za daný čas, druhý průměr a třetí více než průměr. Co do skutečného příjmu se zde tedy vyskytují velké odlišnosti, vždy podle různé zručnosti, síly, energie a výdrže jednotlivého pracovníka. (53) Toto přirozené nic nemění na obecném vztahu mezi kapitálem a námezdní prací. Zaprvé, individuální rozdíly se v celku podniku vyrovnají, takže tento za určitou pracovní dobu dodává průměrné množství výrobků a celkové zaplacené mzdy jsou průměrnými mzdami v daném průmyslovém odvětví. Zadruhé, poměr mezi mzdou a nadhodnotou zůstává nezměněn, protože jednotlivé mzdě jednotlivého pracovníka odpovídá jednotlivé množství nadhodnoty, které dodává. Avšak ten větší prostor, který kusová mzda individualitě nabízí, se na jedné straně snaží o to, aby se rozvinula individualita a s ní pocit svobody, samostatnost a sebeovládání pracovníka, na druhé straně se snaží mezi pracovníky vytvořit konkurenci. Kusová mzda má proto sklon po zvýšení individuálních mezd nad průměrnou hladinu samotnou tuto mzdovou hladinu snižovat. Tam, kde se však určitá kusová mzda ustálila dávnou tradicí a její snížení hrozí velkými těžkostmi, tam se také majitelé výjimečně uchylují k jejich násilnému převedení na mzdy časové. Proti tomu byla například velká stávka tkalců stuh z Coventry v roce 1860. (54) Kusová mzda je nakonec hlavní oporou dříve

popsaného hodinového systému. (55)

Z dosavadního popisu vyplývá, že kusová mzda je formou mzdy, která nejvíce odpovídá kapitalistickému výrobnímu způsobu. Ačkoli není vůbec nová - vedle časové mzdy oficiálně figuruje kromě jiných i ve francouzských a anglických pracovních stanovách ze čtrnáctého století - velký prostor však dostává až během vlastního období manufaktur. V období rozmachu velkého průmyslu, zvláště od roku 1797 do roku 1815, slouží jako páka na prodlužování pracovního dne a snižování mezd. Velmi důležitý materiál o pohybu mezd během tohoto období lze nalézt v modrých knihách: * "Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws" (zasedání parlamentu 1813/14) a "Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto" (zasedání 1814/15). Zde najdeme dokumenty, které dokazují postupné snižování ceny práce od začátku války proti Jakobínům. U tkaní například kusová mzda spadla natolik, že navzdory značně prodlouženému pracovnímu dnu byla denní mzda nižší než před prodloužením.

"Reálný příjem tkalce je mnohem nižší než dříve: jeho nadřazenost nad obyčejným pracovníkem, která byla dříve velmi vysoká, skoro úplně zmizela. Vskutku, rozdíl ve mzdách kvalifikovaných a obyčejných pracovníků je nyní mnohem nižší než kdykoli v minulosti." (56)

To, jak málo toho venkovskému proletariátu přinesla intenzita a délka práce zvýšená kusovou mzdou, ukazuje následující místo vypůjčené z jednoho stranického spisu pro vlastníky pozemků a farem:

"Zdaleka největší část zemědělských prací je prováděna lidmi, kteří jsou najati na den nebo na kus díla. Jejich týdenní mzda obnáší asi 12 šilinků; a ačkoli můžeme předpokládat, že jeden muž při kusové mzdě a vyšším pracovním nasazení vydělá o jeden nebo snad dva šilinky více než je týdenní mzda, tak při zohlednění jeho celkového příjmu přesto vidíme, že ztráty jeho zaměstnání v průběhu roku tento přídavek převáží... Dále obecně vidíme, že mzdy těchto mužů jsou v určitém vztahu k ceně nutných životních prostředků, takže je jeden muž se dvěma dětmi schopen svou rodinu uživit bez toho, aby žádal o podporu na faře." (57)

Malthus* tehdy o skutečnostech zveřejněných parlamentem poznamenal:

"Přiznám se, že to veliké rozšiřování praxe kusové mzdy sleduji se znepokojením. Opravdu tvrdá práce v trvání 12 nebo 14 hodin denně, či jakoukoli delší dobu, je pro lidskou bytost příliš." (58)

V dílnách podřízených Zákonu o továrnách je kusová mzda obecným pravidlem, protože tam může kapitál pracovní den zvětšovat pouze intenzivně. (59)

Když se změní produktivita práce, tak totéž množství výrobků představuje jinou pracovní dobu. Změní se tedy také kusová mzda, neboť je cenovým vyjádřením nějaké určité pracovní doby. V našem výše uvedeném příkladu se za 12 hodin vyrobilo 24 kusů, výsledná hodnota dvanácti hodin byla 6 šilinků, denní hodnota pracovní síly byla 3 šilinky, cena pracovní hodiny 3 pence a mzda za jeden kus byla 1 a 1/2 pence. Jeden kus nasál půl pracovní hodiny. Pokud nyní tentýž pracovní den v důsledku dvojnásobné produktivity práce nyní dodává 48 kusů místo dvaceti čtyř, a pokud všechny ostatní okolnosti zůstanou nezměněny, tak kusová mzda poklesne z 1 a 1/2 pence na 3/4 pence, neboť každý kus nyní představuje jen jednu čtvrt hodinu místo původní půlhodiny.

$24 * 1 \frac{1}{2} \text{ pence} = 3 \text{ šilinky}$ a rovněž $48 * \frac{3}{4} \text{ pence} = 3 \text{ šilinky}$.

Jinými slovy:

Kusová mzda klesá v poměru, v jakém roste počet kusů vyrobených během stejné doby, (60) tedy v jakém se zkracuje pracovní doba vynaložená na jeden kus.

Tato změna kusové mzdy, která je čistě nominální, vyvolává neustálé zápasy mezi kapitalistou a pracovníkem. Buď proto, že kapitalista tu záminku využije a cenu práce skutečně sníží, nebo proto, že je zvýšená produktivita práce doprovázena současným zvýšením intenzity práce. Nebo také proto, že to zdání kusové mzdy jako placení za výrobek a nikoli za pracovní sílu bere pracovník vážně a vzpírá se takovému snižování mzdy, které neodpovídá snížení prodejní ceny toho zboží.

"Pracovníci ... pečlivě sledují ceny surovin a ceny vyráběných zboží a jsou takto schopni přesně odhadnout zisky svých majitelů." (61)

Takový nárok kapitál oprávněně odbyde jako hrubý omyl v povaze námezdní práce. (62) Běduje nad touto troufalostí uvalit daň z pokroku v průmyslu a obratem prohlašuje, že do produktivity práce pracovníkovi vůbec nic není. (63)

Poznámky:

(45) "Systém kusové práce ilustruje epochu v historii pracovníka; je na půli cesty mezi postavením pouhého nádeníka závislého na vůli kapitalisty a postavením družstevního řemeslníka, který v nedaleké budoucnosti dává příslib sloučení řemeslníka a kapitalisty v jediné osobě. Kusovní pracovníci jsou fakticky svými vlastními pány, i když pracují pro kapitál svého zaměstnance."

(John Watts, "Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies" Manchester, 1865, na stranách 52, 53)

Tento spisek zde cituji proto, že je skutečnou stokou všech již dávno prohnílych, apologetických* frází. Tentýž pan Watts dříve dělal pro owenismus a v roce 1842 publikoval jiný spisek

"Facts and Fictions of Political Economists",

ve kterém kromě jiného prohlašuje, že "property is robbery".*

Ale to už je přece dávno. [zpět](#)

(46) T. J. Dunning, "Trades' Unions and Strikes", Londýn, 1860, strana 22 [zpět](#)

(47) Jak souběh těchto dvou forem mzdy usnadňuje šízení v továrnách:

"Továrna zaměstnává 400 lidí z nichž polovina pracuje kusově a má přímý zájem pracovat déle. Zbylých 200 lidí je placeno za den, pracují stejně dlouho jako ostatní, ale nedostávají žádné peníze za přesčasy ... Půlhodinová práce denně těchto 200 lidí se rovná práci jednoho člověka v délce 50 hodin, nebo-li pěti šestin práce jednoho člověka za týden, a zaměstnavateli tak zvyšuje zisk."

(Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1860, strana 9)

"Přepracovávání se do značné míry vyskytuje stále hojně; a ve většině případů je zajištěno tak, aby se nedalo zjistit a potrestat, jak nařizuje zákon. V mnoha předchozích zprávách jsem ukázal ... to bezpráví páchané na lidech, kteří nepracují kusově, ale dostávají týdenní mzdy."

(Leonard Horner, "Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1859, na stranách 8, 9) [zpět](#)

(48) "Mzda se může měřit dvěma způsoby, buď trváním práce nebo jejím výsledkem"

("Abrégé élémentaire des principes de l'Économie Politique", Paříž 1796, strana 32)

Autorem tohoto anonymního spisu je G. Garnier.* [zpět](#)

(49) "Dají mu" (přadlákovi) "určitou váhu bavlny a on musí za nějakou určitou dobu vrátit twist nebo přízi o určité jakosti, a za každou takto zpracovanou libru dostane tolik a tolik. Jestliže za danou dobu dodá menší množství, než kolik je stanovené minimum, tak je propuštěn a nahrazen schopnějším pracovníkem."

(Ure,* v uvedeném strana 317) [zpět](#)

(50) "Když práce prochází několika rukama osob, z nichž si každá vezme svůj podíl na zisku, zatímco pouze ta poslední koná tu práci, tak potom je výplata, která dospěje až k pracující ženě, neúměrně bídná."

("Druhá zpráva Komise pro zaměstnávání dětí", strana LXX, odstavec 424) [zpět](#)

(51) I sám apologeta Watts poznamenává:

Systém kusové práce by se velmi zlepšil, kdyby všichni muži zaměstnaní na díle byli smluvními partnery, každý podle svých schopností, místo toho, aby měl jeden muž zájem na přepracovávání svých spolupracovníků pro své vlastní obohacení."

(v uvedeném strana 53)

O sprostřáctví tohoto systému více v

"Třetí zpráva Komise pro zaměstnávání dětí", strana 66, odstavec 22; strana 11, odstavec 124; strana XI, odstavec 13, 53, 59, a tak dále [zpět](#)

(51a) Tomuto přirozenému výsledku se často uměle pomáhá. Například v londýnském strojírenství je běžným trikem

"že kapitalista vybere nějakého silnějšího a zručnějšího muže za předáka několika pracovníků. Každé čtvrtletí nebo jinak mu platí přídavek s tím, že se bude maximálně snažit a pobídne tak ostatní, kteří berou pouze obvyklou mzdu, aby se mu snažili vyrovnat ... Toto bez dalšího komentáře vysvětluje ty stížnosti kapitalistů na "odborářské ochromování činnosti, vyšší zručnosti a pracovní síly".

(Dunning, v uvedeném strana 22, 23)

Jelikož je autor sám pracovníkem a tajemníkem jedněch odborů, tak to můžeme brát jako přehánění.

Avšak podívejme se například do "highly respectable"* agronomické encyklopedie pana J. Ch. Mortona, článek "Labourer", kde se tato metoda majitelům farem doporučuje jako ověřená. [zpět](#)

(52) "Všichni ti, kdo jsou placeni kusově ... překračováním zákonné meze práce vydělávají. Tuto ochotu pracovat přesčas jsme pozorovali zvláště u žen zaměstnaných jako tkadleny a navíječky."

("Reports of Inspectors of Factories, 30th April, 1858", strana 9)

"Tento systém" (kusová práce) "tolik výhodný pro zaměstnavatele ... má sklon přímo vybízet mladého hrnčíře k tomu, aby se velmi přepracovával během těch čtyř nebo pěti let, kdy je zaměstnán kusově, ale za nízkou mzdu ... Toto je ... další velká příčina, které musíme přičíst to špatné postavení hrnčířů." ("První zpráva Komise pro zaměstnávání dětí", strana XIII) [zpět](#)

(53) "Tam, kde se v jakémkoli oboru za práci platí kusová mzda, ... tam se mzdy mohou co do množství podstatně lišit ... Avšak při práci za denní mzdy je obecně jednotná míra ... schvalovaná zaměstnavateli i zaměstnanci jako mzdový standard pro běžný výkon pracovníků v oboru."

(Dunning, v uvedeném strana 17) [zpět](#)

(54) "Práce tovaryšů se řídí podle dnů nebo podle kusů (? la journée ou ? la pi?ce) ... Mistři přibližně vědí, kolik díla může pracovník v každé pozici (métier) denně vykonat, a proto je často vyplácení ve vztahu k dílu, které vykonali; tito tovaryši tak ve svém vlastním zájmu bez dalšího dozoru pracují, jak jen mohou."

(Cantillon, "Essai sur la Nature du Commerce en Général", Amsterdam vydáno 1756, strana 185 a 202. První vydání se objevilo v roce 1755)

Cantillon, ze kterého bohatě čerpali Quesnay,* Sir James Steuart* a Adam Smith,* zde už tedy kusovou mzdu ukazuje jako pouhou modifikovanou formu mzdy časové. To francouzské vydání Cantilliona se v titulu označuje za překlad z Angličtiny, avšak anglické vydání: "The Analysis of Trade, Commerce etc., by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant" je nejen pozdějšího data (1759), nýbrž i svým obsahem se prozrazuje jako pozdější přepracování. Tak například ve francouzském vydání ještě není o Humeovi* ani zmínka, zatímco v anglickém se už téměř nemluví o Pettym.* To anglické vydání je po teoretické stránce méně významné, obsahuje však všelike zvláštnosti anglického obchodu, nakládání se slitky a další věci, které ve francouzském textu chybějí. Ta slova z titulu anglického vydání "Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc." se proto zdají být pouhou, tehdy velmi častou, fikcí. [zpět](#)

(55) "Jak často jsme vídali, že se v některých dílnách zaměstnávalo daleko víc pracovníků, než kolik jich bylo pro práci skutečně zapotřebí? Často se nabírají pracovníci v očekávání nějaké ještě nejisté a někdy dokonce domnělé práce: protože se však mzdy vyplácí kusově, tak si člověk říká, že vlastně nic neriskuje, protože veškerý ztracený čas jde na vrub těch nezaměstnaných pracovníků."

(H. Gregoir, "Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles", Brusel 1865, strana 9)

[zpět](#)

(56) "Remarks on the Commercial Policy of Great Britain", Londýn 1815, strana 48 [zpět](#)

(57) "A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain", Londýn 1814, strana 4, 5 [zpět](#)

(58) Malthus, "Inquiry into the Nature etc. of Rent", Londýn 1815, strana 49, poznámka [zpět](#)

(59) "Ti, kdo jsou placeni kusově ... tvoří asi čtyři pětiny továrních pracovníků."
"Zprávy továrních inspektorů ke 30. dubnu 1858" [zpět](#)

(60) "Produktivita spřádacího stroje se přesně měří, a míra mzdy za práci, která se s ním vykoná, klesá s, nikoli však jako, vzrůst jeho produktivity."

(Ure, v uvedeném strana 317)

Tuto apologetickou frázi sám Ure znovu ruší. Přiznává, že například při prodloužení spřádacího stroje z toho prodloužení vyplývá dodatečná práce. Práce se tedy nezmenšuje v té samé míře, v jaké roste její produktivita. Dále: "Tímto prodloužením se produktivita stroje zvýší o jednu pětinu. Když se toto stane, tak přadlák není za vykonanou práci placen tou měrou jako před tím, ale protože se ta míra nesníží o jednu pětinu, tak to zlepšení zvýší jeho výdělek za jakoukoli pracovní dobu" - avšak - "předchozí tvrzení vyžaduje jistou úpravu ... Přadlák musí ze svého šestáku zaplatit něco navíc na mladé pomocníky, kromě toho se sníží počty dospělých"

(v uvedeném strana 320, 321)

což v žádném případě není tendence ke zvyšování mezd. [zpět](#)

(61) H. Fawcett,* "The Economic Position of the British Labourer", Cambridge and London 1865, strana 178 [zpět](#)

(62) V londýnském listu "Standard" z 26. října 1861 najdeme zprávu o jednom procesu firmy John Bright* et Co. u Rochdaleského smírčího soudu, která "stíhá zástupce odborů tkalců koberců pro zastrašování. Brightovi partneři zavedli nové stroje, které vyrobily 240 yardů koberce za dobu a s prací(!), která byla dříve zapotřebí na 160 yardů. Pracovníci neměli žádný nárok na podíl ze zisku, který byl vytvořen kapitálem, který zaměstnavatelé investovali do lepších strojů. Proto pánové z firmy Bright navrhli, aby byla mzda za yard snížena z jedné a půl pence na jednu penci, čímž by příjmy pracovníků za tu samou práci zůstaly stejné jako dříve. To však bylo nominální snížení mzdy, o kterém pracovníci, jak tvrdili, nebyli předem vyrozuměni." [zpět](#)

(63) "Odbory ve své touze udržet mzdy chtějí mít podíl na výhodách plynoucích ze zlepšeného strojního vybavení." (Quelle horreur!*) "... požadavek na zvýšení mezd kvůli tomu, že práce je zkrácena, je jinými slovy snahou o zavedení daně ze zlepšování strojů."

("On Combination of Trades," nové vydání, Londýn, 1834, strana 42) [zpět](#)

KAPITOLA DVACÁTÁ

Národní rozdíly ve mzdách

V patnácté kapitole jsme se zabývali rozmanitými kombinacemi, které může vyvolat změna absolutní či relativní (to znamená ve srovnání s nadhodnotou) velikosti hodnoty pracovní síly, zatímco by z druhé strany zase mohl probíhat pohyb v množství životních prostředků, kterými se uskutečňuje cena pracovní síly, pohyb nezávislý (64) či různý od této ceny. Jak jsme právě poznamenali, jednoduchým převedením hodnoty, respektive ceny, pracovní síly na exoterickou formu mzdy se ony všechny zákony proměňují na zákony pohybu mezd. To, co se při tomto pohybu projevuje jako měnící se kombinace, to se v různých zemích projevuje jako současné rozdíly v národních mzdách. Při porovnávání národních mezd se tedy musejí zvážit všechny pohyby, které určují změnu velikosti hodnoty pracovní síly, rozsah a ceny přirozených a historicky vyvinutých základních životních potřeb, náklady na vzdělání pracovníka, role ženské a dětské práce, produktivity práce a její jak extenzivní tak intenzivní velikost. Už jen to nejpovrchnější srovnání vyžaduje, aby se nejdříve průměrná denní mzda v tomtéž průmyslu v různých zemích převedla na stejně dlouhé pracovní dny. Po takovém vyrovnání denních mezd se časová mzda musí zase převést na kusovou mzdu, neboť pouze ta tvoří měřítko stupně jak produktivity práce, tak intenzity práce.

V každé zemi existuje nějaká určitá střední intenzita práce, pod kterou práce při výrobě nějakého zboží spotřebovává delší než společensky nutnou pracovní dobu, a proto se nepovažuje za práci o normální kvalitě. Hodnota měřená jako pouhé trvání pracovní doby se v nějaké dané zemi změní pouze tehdy, když se stupeň intenzity zvýší nad národní průměr. Jinak je tomu na světovém trhu, jehož součástmi jsou jednotlivé země. Střední intenzita práce se mění od země k zemi; tu je vyšší a tam zase nižší. Tyto národní průměry tedy tvoří stupnici, jejíž jednotka je průměrnou jednotkou univerzální práce. V porovnání s méně intenzivní národní prací tedy intenzivnější národní práce produkuje za danou dobu více hodnoty, která se projevuje větším množstvím zlata.

Hodnotový zákon je však při svém národním účinkování ještě dále modifikován tím, že na světovém trhu produktivnější národní práce platí rovněž za intenzivnější, takže produktivnější národ není konkurencí nucen snížit prodejní cenu svých zboží na jejich hodnotu.

V té samé míře, v jaké je v nějaké zemi rozvinutá kapitalistická výroba, je také národní intenzita a produktivita práce povýšena nad mezinárodní úroveň. (64a) Různá množství zboží stejného druhu, která se v různých zemích vyrobí za stejnou dobu, tedy mají nestejně mezinárodní hodnoty, které se vyjádří různými cenami, to znamená různými částkami peněz vždy podle mezinárodní hodnoty. Relativní hodnota peněz bude tedy menší u národa s rozvinutějším kapitalistickým výrobním způsobem než u národa méně rozvinutého. Z toho tedy vyplývá, že nominální mzda, která je ekvivalentem pracovní síly vyjádřeným penězi, bude rovněž vyšší u rozvinutějšího národa než u národa méně rozvinutého; v žádném případě však z toho nevyplývá, že to platí také pro skutečnou mzdu, to znamená pro životní prostředky, které má pracovník k dispozici.

Avšak, také když odhlédneme od této relativní různosti hodnoty peněz v různých zemích, tak často zjistíme, že denní či týdenní mzda je u jednoho národa vyšší než u druhého, zatímco relativní cena práce, to znamená cena práce v poměru jak k nadhodnotě, tak k hodnotě výrobku, je u druhého národa vyšší než u toho prvního. (65)

J. W. Cowell, člen Komise pro továrny od roku 1833, po pečlivém zkoumání spřádacího průmyslu došel k závěru, že

"ve své podstatě jsou mzdy pro továrníky nižší v Anglii než na evropském kontinentu, ačkoli pro pracovníka jsou vyšší" (Ure,* strana 314)

Anglický tovární inspektor Alexander Redgrave ve své Zprávě o továrnách ke 31. říjnu 1866 srovnávací statistikou s kontinentálními státy dokazuje, že navzdory nižší mzdě a mnohem delší pracovní době je práce na kontinentu v poměru vůči výrobku dražší než v Anglii. Anglický ředitel jedné továrny na zpracování bavlny v Oldenburgu prohlašuje, že tam pracovní doba začíná v 5:30 ráno a končí až v 8 hodin večer, včetně sobot, a že tamější pracovníci pod anglickým dozorem během té doby nevyrobí ani tolik výrobků, kolik Angličani za 10 hodin, a pod německým dozorem vyrobí dokonce ještě méně. Mzda je mnohem nižší než v Anglii, v mnoha případech o 50 procent, ale množství pracovníků v poměru ke strojům je mnohem vyšší, v různých odděleních je v poměru 5 : 3. Pan Redgrave nám poskytuje velmi přesné detaily o ruských bavlnářských továrnách. Ta data mu dodal jeden anglický manažer, který tam byl krátce zaměstnán. Na této ruské půdě, tolik plodné veškerou hanebností, je v největším rozkvětu také ta stará hrůza z období dětské práce. Ti, kdo ji řídí, jsou přirozeně Angličané, protože právě zrozený ruský kapitalista se do továrny nehodí. Navzdory veškerému přepracovávání, prolínající se denní a noční práci a nejmžoběžšímu placení pracovníků ten ruský továrník přežívá jen proto, že je zakázán dovoz. - Nakonec ještě přidávám srovnávací přehled pana Redgrave o průměrném počtu vřeten na továrnu a spřádače v různých zemích Evropy. Pan Redgrave sám poznamenává, že tato čísla dal dohromady před několika lety a že od té doby mohla velikost továren a počet vřeten na pracovníka v Anglii vzrůst. Předpokládá však poměrně stejný pokrok v uvedených kontinentálních zemích, takže si ty číselné údaje svou srovnávací hodnotu zachovaly.

Země	Průměrný počet vřeten na jednu továrnu
Anglie	12 600
Švýcarsko	8 000
Rakousko	7 000
Sasko	4 500
Belgie	4 000
Francie	1 500
Prusko	1 500

Země	Počet vřeten na jednu osobu
Francie	14
Rusko	28
Prusko	37
Bavorsko	46
Rakousko	49
Belgie	50
Sasko	50
menší německé státy	55
Švýcarsko	55
Velká Británie	74

"Toto srovnání", říká pan Redgrave, "je pro Velkou Británii dokonce nepříznivé, protože zde existuje velký počet továren, ve kterých je strojní tkaní spojeno se spřádáním, zatímco se v tabulce ani jedna osoba nezapočítává na tkalcovské stavy. Naproti

tomu zahraniční továrny jsou většinou pouhé přádelny. Kdybychom mohli přesně porovnat rovné s rovným, tak bych ve svém obvodu napočítal mnoho přádelen bavlny, kde je jeden spřádací stroj se 2200 vřeteny obhospodařován jediným mužem (dohlížitelem) a dvěma pomocníky, který denně vyrobí 220 liber přize v délce 400 mil." ("Zprávy inspektorů továren ke 31. říjnu 1866", na stranách 31-37)

Je známo, že ve východní Evropě a v Asii jsou železnice budovány anglickými společnostmi, které při tom používají kromě domácích také určitý počet anglických pracovníků. Aby se vyhnuly ztrátám, tak je praktická nutnost přiměla počítat s národními rozdíly v intenzitě práce. Jejich zkušenost nás učí, že i když velikost mzdy více méně odpovídá střední intenzitě práce, tak se relativní cena práce (v poměru k výrobku) obecně pohybuje v opačném smyslu.

V "Úvaze o míře mezd", (66) v jednom ze svých raných ekonomických spisů, se H. Carey* snaží dokázat, že různé národní mzdy jsou v přímé úměře ke stupni produktivity národního pracovního dne, aby z tohoto mezinárodního vztahu vyvodil závěr, že mzda roste a klesá s produktivitou práce.

Celý náš rozbor výroby nadhodnoty ukazuje absurditu tohoto závěru. Kdyby Carey alespoň prokázal samotné svoje premisy místo toho, aby, jak je jeho zvykem, nekriticky a povrchně promíchal různě sebraný statistický materiál. Nejlepší je na tom to, že on netvrdí, že se věci skutečně mají tak, jak by se podle té teorie mít měly. Zásahy státu totiž přirozené ekonomické vztahy narušují. Proto musíme národní mzdu počítat tak, jako by ta její část, která připadne státu ve formě daně, připadla samotnému pracovníkovi. Neměl by se pan Carey hlouběji zamyslet na tím, zda tyto "státní náklady" nejsou "přirozeným plodem" kapitalistického rozvoje?

Ta argumentace je zcela hodna člověka, který nejdříve kapitalistické výrobní vztahy prohlásí za zákony přírody a rozumu, jejichž svobodná harmonická hra je rušena pouze státními zásahy, aby poté odhalil, že ďábelský vliv Anglie na světový trh, vliv, který, jak se zdá, přírodním zákonům kapitalistické výroby neodpovídá, státní zásahy činí nutnými, zvláště pak státní ochranu oněch zákonů přírody a rozumu, alias protekční systém.

Dále odhalil, že ty Ricardovy* teorémy, ve kterých jsou formulovány existující společenské rozpory a protiklady, nejsou produktem skutečného ekonomického pohybu, nýbrž naopak, ty skutečné protiklady kapitalistické výroby v Anglii a kdekoli jinde jsou výsledkem ricardovské teorie!

Nakonec odhalil, že tím, kdo ničí vrozenou krásu a harmonii kapitalistického výrobního způsobu, je v poslední instanci obchod. Ještě jeden krok dále a snad by i odhalil, že jedinou vadou na kapitalistické výrobě je kapitál sám. Pouze člověk takto postrádající kritičnost, s učeností *de faux aloi**, si navzdory svému protekcionářskému kacířství zaslouží být tím tajným pramenem harmonické moudrosti takového Bastiata* a všech ostatních dnešních liberálních optimistů.

Poznámky:

(64) "Není správné říkat, že mzdy" (jedná se zde o jejich cenu) "stoupily, jen protože se za ně dá nakoupit více levnějšího zboží."

(David Buchanan v jeho vydání "Bohatství národů" od Adama Smitha,* 1814, svazek I, strana 417, poznámka) [zpět](#)

(64a) Na jiném místě budeme zkoumat, jaké okolnosti ve vztahu k produktivitě, mohou tento zákon pro jednotlivá výrobní odvětví modifikovat. [zpět](#)

(65) James Anderson* v polemice proti Adamu Smithovi poznamenává:

"Je třeba, aby se také řeklo, že, ačkoli je cena práce na první pohled obvykle nižší v chudých zemích, kde jsou polní plodiny a zvláště pak obilí levné, tak je tam vskutku reálně vyšší než v jiných zemích, neboť reálnou cenu práce nepředstavuje ta mzda, kterou pracovník dostává za den, ačkoli ta je její na první pohled viditelnou cenou. Reálná cena je ta, kterou podnikatele skutečně stojí nějaké určité množství vykonané práce; a z tohoto úhlu pohledu je práce skoro ve všech případech v bohatých zemích levnější

než v chudých, ačkoli cena obilí a ostatních životních prostředků je v těch chudých zemích daleko nižší než v těch bohatých ... Cena práce měřená denní mzdou je mnohem nižší ve Skotsku než v Anglii ... Cena práce měřená počtem kusů výrobku je obecně levnější v Anglii."

(James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.", Edinburgh, 1777, strana 350, 351)

- A naopak, nízké mzdy ze své strany zdražují práci.

"Práce je v Irsku dražší než v Anglii ... protože mzdy jsou o tolik nižší."

(Nr. 2074 v "Royal Commission on Railways, Minute", 1867) [zpět](#)

(66) "Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World", Philadelphia 1835 [zpět](#)

Sedmý oddíl

Proces hromadění kapitálu

Proměna nějaké částky peněz na výrobní prostředky a pracovní sílu je prvním pohybem, kterým musí nějaké množství hodnoty projít, aby mohlo účinkovat jako kapitál. Tento pohyb se odehrává na trhu, ve sféře oběhu. Druhá fáze toho pohybu - výrobní proces - je ukončena, jakmile se výrobní prostředky promění na zboží, jehož hodnota převyšuje hodnotu svých součástí a obsahuje tedy původně zálohovaný kapitál plus nadhodnotu. Toto zboží se musí znova vložit do sféry oběhu. Musí se prodat - jeho hodnota se musí uskutečnit v penězích - a peníze se pak musejí proměnit na nový kapitál. A tak stále dokola. Tyto stále stejné dokola se opakující fáze tvoří oběh kapitálu.

První podmínkou hromadění je, že kapitalista dokáže své zboží prodat a velkou část peněz, které takto obdrží, znovu proměnit na kapitál. V následujícím textu budeme předpokládat, že kapitál svým procesem oběhu prochází normálně. Blížší rozbor tohoto procesu uvedeme v druhé knize.

Kapitalista, který produkuje nadhodnotu, to znamená, že z pracovníků bezprostředně čerpá nezaplacenou práci a zachycuje ji ve zboží, je sice tím prvním, kdo si tu nadhodnotu přivlastní, avšak v žádném případě není jejím posledním vlastníkem. Musí se o ni rozdělit s kapitalisty, kteří mají ostatní funkce v širokém celku společenské výroby - například s vlastníkem půdy, a tak dále. Nadhodnota se proto štěpí na různé části. Její zlomky připadnou různým kategoriím osob a dostanou různé samostatné formy, jako je zisk, nájemné, obchodní výtěžek, pozemková renta, a tak dále. Tyto formy, do kterých se nadhodnota promění, budeme moci rozebrat až ve třetí knize.

Na jedné straně zde tedy předpokládáme, že kapitalista, který zboží produkuje, ho prodává za jeho hodnotu a dále se nezdržujeme jeho cestou na trh, ani těmi novými formami, které na sebe kapitál bere ve sféře oběhu, ani těmi konkrétními podmínkami reprodukce, které jsou do nich zahaleny. Na druhé straně je pro nás kapitalistický producent vlastníkem celé nadhodnoty, či, chceme-li, reprezentantem všech těch, kteří na kořisti mají svůj podíl. Hromadění tedy nejdříve rozebereme abstraktně, to znamená jako pouhý moment bezprostředního výrobního procesu.

Ostatně, pokud už se hromadění děje, tak se kapitalistovi prodej vyrobeného zboží a proměna peněz, které za něj dostal, na kapitál daří. Dále: Rozpad nadhodnoty na různé kusy nic nemění na její povaze, ani na nutných podmínkách, za jakých se nadhodnota stává prvkem hromadění. Ať už si kapitalistický výrobce nadhodnotu zčásti ponechává pro sebe a zbytek postupuje druhým v jakémkoli poměru, on je tím, kdo si ji přivlastňuje jako první. Tedy to, co při našem rozboru hromadění předpokládáme, je předpokladem jeho skutečného průběhu. Na druhé straně, to rozštěpení nadhodnoty a pohyb oběhu, který ji zprostředkovává, zatemňuje onu jednoduchou základní formu procesu hromadění. Pro jeho analýzu je proto zapotřebí průběžně odhlížet od všech jevů, které zakrývají vnitřní hru jeho mechanismu.

KAPITOLA DVACÁTÁ PRVNÍ

Prostá reprodukce

Ať už je společenská forma výrobního procesu jakákoli, tak musí být průběžná, nebo-li musí stále znova periodicky procházet stejnými stadii. Tím, že společnost nemůže přestat spotřebovávat, nemůže také přestat vyrábět. Každý společenský výrobní proces, pokud se na něj díváme v jeho souvislostech a neustálém toku jeho obnovy, je proto zároveň procesem reprodukce.

Podmínky pro produkci jsou zároveň podmínkami pro reprodukci. Žádná společnost nemůže stále produkovat, to znamená reprodukovat, bez toho, aby nějakou část ze svých produktů stále proměňovala zpět na výrobní prostředky, nebo-li prvky nové produkce. Za jinak stejných okolností může své bohatství reprodukovat, nebo-li udržovat ve stejném rozsahu, jen když ty výrobní prostředky, které spotřebuje například během roku, to znamená pracovní prostředky, suroviny a pomocné látky, in natura nahradí stejným množstvím nových exemplářů, které nejsou totožné s tím za rok vyrobeným množstvím a které se znova vkládají do výrobního procesu. Určité množství ročního produktu tedy přísluší zpátky produkci. Je předem určeno produktivní spotřebě a z velké části existuje v naturálních formách, které samy o sobě individuální spotřebu vylučují.

Pokud má produkce kapitalistickou formu, tak má tuto formu i reprodukce. Jestliže se pracovní proces v kapitalistickém výrobním způsobu jeví jen jako prostředek pro proces zhodnocování, tak se reprodukce jeví pouze jako prostředek k reprodukci zálohované hodnoty kapitálu, to znamená jako sebezhodnocující se hodnota. Ekonomická maska, kterou kapitalista nosí, ulpívá na jednom člověku, jen pokud jeho peníze stále účinkují jako kapitál. Pokud se například zálohovaná částka peněz 100 liber šterlinku tento rok proměnila na kapitál a vyprodukovala nadhodnotu 20 liber šterlinku, tak musí příští rok a dále tuto operaci opakovat. Jako periodický přírůstek k hodnotě kapitálu, nebo-li periodický výnos pohyblivého se kapitálu, dostává nadhodnota formu jedné z forem důchodu, který vyplývá z kapitálu. (1)

Pokud tento důchod slouží kapitalistovi jen jako spotřební fond, nebo-li tak, jak je vytvářen, je periodicky spotřebováván, tak se za jinak stejných podmínek odehrává prostá reprodukce. Ačkoli je tato jen pouhým opakováním výrobního procesu ve stejném rozsahu, toto pouhé opakování či kontinuita vtiskává tomu procesu jisté nové rysy; nebo spíše ruší zdánlivé rysy jeho osamostatněného průběhu.

Výrobní proces začíná nákupem pracovní síly na nějakou určitou dobu, a tento začátek se stále obnovuje, dokud neuběhne doba, na kterou byla práce prodána, a dokud tak neuběhne ona výrobní perioda, týden, měsíc, a tak dále. Pracovník je však zaplacen až poté, co jeho pracovní síla účinkovala a svou hodnotu stejně jako nadhodnotu uskutečnila ve zboží. Pracovník tedy nadhodnotu, kterou pro tuto chvíli považujeme pouze za spotřební fond kapitalisty, stejně tak i fond pro své vlastní vyplácení - variabilní kapitál - vyprodukoval ještě před tím, než mu zpátky přiteče ve formě mzdy, a zaměstnáván je pouze tak dlouho, jak dlouho jej reprodukuje. Odtud pochází to vyjádření, o kterém jsme se zmínili v šestnácté kapitole pod číslem II, které uváděli ekonomové, kteří výplatu ukazovali jako podíl na samotném výrobku. (2) Je to část výrobku, kterou sám ten pracovník stále znova reprodukuje, a která mu stále znova přitéká ve formě mzdy. Kapitalista mu ovšem tu hodnotu zboží vyplácí v penězích. Tyto peníze jsou však jen formou, na kterou se proměnil výsledek práce. Zatímco pracovník část výrobních prostředků proměňuje na výrobek, tak se část jeho dřívějšího výrobku proměňuje na peníze. Je to jeho práce z předešlého týdne, či z minulého půlroku, prostřednictvím které se nyní platí jeho dnešní práce či jeho práce v příštím půlroku. Ta iluze, kterou peněžní forma vytváří, zmizí hned, jakmile si místo jediného kapitalisty a jediného pracovníka začneme představovat celou třídu kapitalistů a třídu pracovníků. Třída kapitalistů v peněžní formě stále dává třídě pracovníků poukázky na část výrobku vyprodukovaného

pracovníky a přivlastněného kapitalisty. Tyto poukázky pracovníci rovněž stále odevzdávají zpět třídě kapitalistů a berou si tu část svých výrobků, která na ně připadá. Tato transakce je zahalena tím, že zboží existuje ve formě peněz a výrobek existuje ve formě zboží.

Variabilní kapitál je tedy pouze zvláštní historickou formou projevu fondu životních prostředků, nebo-li pracovním fondem, který pracovník potřebuje ke svému zachování a reprodukci, a který si musí stále produkovat a reprodukovat ve všech systémech společenské výroby. Z tohoto pracovního fondu pracovník dostává hodnotu své práce stále jen ve formě platidla, zatímco jeho vlastní produkt se od něho stále vzdaluje ve formě kapitálu. Tato forma projevu pracovního fondu však nic nemění na tom, že je kapitalistou pracovníkovi dávana jako záloha jeho vlastní zhmotněná práce. (3) Vezměme si nevolnického sedláka. Ten pracuje se svými vlastními výrobními prostředky na svém vlastním poli řekněme 3 dny v týdnu. Ty zbylé tři dny provádí robotu na panském statku. Stále si reprodukuje svůj vlastní pracovní fond a tento vůči němu nikdy nezíská formu platidla, které někdo třetí použije jako zálohu na jeho práci. Naproti tomu jeho nezaplacená vynucená práce nikdy nedostane formu svobodné a zaplacené práce. Jestliže si zítra majitel statku sám přivlastní pole, tažný dobytek, osivo, zkrátka výrobní prostředky nevolnického sedláka, tak ten sedlák od té chvíle musí svou pracovní sílu pánovi prodávat. Za jinak stejných okolností bude stejně jako před tím pracovat 6 dnů v týdnu, 3 dny pro sebe a 3 dny pro expána, který se nyní proměnil na zaměstnavatele. Sedlák bude stejně jako před tím používat výrobní prostředky jako výrobní prostředky a přenášet jejich hodnotu na výrobek. Stejně jako před tím bude určitá část výrobku vkládána do reprodukce. Tím, že se robota promění na formu námezdní práce, tím se také pracovní fond, který i před tím nevolník produkoval a reprodukoval, takto změní na formu pánem zálohovaného kapitálu. Měšťácký ekonom, jehož omezený mozek není schopen oddělit formu projevu od toho, co se prostřednictvím ní projevuje, zavírá oči před tou skutečností, že dokonce ještě dnes má v širém světě pracovní fond formu kapitálu jen výjimečně. (4)

Variabilní kapitál ovšem ztrácí smysl hodnoty zálohované z vlastních fondů kapitalisty, (4a) jakmile na kapitalistický výrobní proces nahlédneme jako na neustálý proud jeho obnovy. Ale on přece musí někdy a někde začít. Z našeho dosavadního stanoviska je proto zřejmé, že se kapitalista kdysi stal - nezávisle na nezaplacené cizí práci - díky nějakému prvotnímu nahromadění - vlastníkem peněz, a proto mohl na trh vstoupit jako kupec pracovní síly. Přesto pouhá kontinuita kapitalistického výrobního procesu, nebo-li pouhá reprodukce, způsobuje ještě jiné zvláštní změny, které se netýkají pouze variabilní části kapitálu, nýbrž celkového kapitálu.

Pokud například kapitál 1000 liber šterlinku periodicky, řekněme ročně, vytváří nadhodnotu 200 liber šterlinku a pokud se tato nadhodnota každý rok spotřebuje, tak je jasné, že po pětiletém opakování téhož procesu je celkový součet spotřebované nadhodnoty $= 5 * 200$, nebo-li je roven té původně zálohované hodnotě kapitálu 1000 liber šterlinku. Pokud se nyní ta roční nadhodnota spotřebuje jen částečně, například jen z poloviny, tak tentýž výsledek dostaneme až po desetiletém opakování toho výrobního procesu, neboť $10 * 100 = 1000$.

Obecně: Hodnota zálohovaného kapitálu dělená ročně spotřebovanou nadhodnotou se rovná počtu roků, či počtu reprodukčních period, po jejichž uplynutí je původně zálohovaný kapitál kapitalistou spotřebován, a proto zmizel. Ta představa kapitalisty, že spotřeboval výsledek cizí nezaplacené práce - nadhodnotu - a tu původní hodnotu kapitálu si ponechal, na té skutečnosti absolutně nic nemění. Po uplynutí nějakého určitého počtu roků je hodnota kapitálu, kterou vlastní, rovna celkovému součtu nadhodnoty, kterou si během stejného počtu roků bez náhrady přivlastnil, a ta celková hodnota, kterou spotřeboval, se rovná původní hodnotě jeho kapitálu. Ovšemže v ruce drží kapitál, jehož velikost se nezměnila, jehož část je v budovách, strojích, a tak dále, které už měl k dispozici, když svůj podnik rozjížděl. Zde se však jedná o hodnotu kapitálu a ne o jeho materiální součásti. Jestliže někdo celý svůj majetek spotřebuje tím, že si udělá dluhy, které jsou stejně velké jako hodnota jeho majetku, tak celková suma jeho dluhů rovněž reprezentuje celý jeho majetek. A stejně tak, jestliže kapitalista spotřeboval ekvivalent svého zálohovaného kapitálu, tak hodnota tohoto kapitálu stále reprezentuje celkovou sumu nadhodnoty, kterou si bez náhrady přivlastnil. Z jeho starého kapitálu už dále neexistuje ani atom hodnoty.

Pokud zcela odhlédneme od veškerého hromadění, pouhá kontinuita výrobního procesu, nebo-li prostá reprodukce, tedy za delší či kratší dobu každý kapitál nutně promění na nahromaděný kapitál, nebo-li kapitalizovanou nadhodnotu. I když byl kapitál při svém vstupu do výrobního procesu vlastnictvím, které si někdo vydobyl svou vlastní prací, tak se dříve nebo později stane hodnotou přivlastněnou bez ekvivalentu, nebo-li zhmotněním cizí nezaplacené práce, ať už v peněžní nebo jiné formě.

Ve čtvrté kapitole jsme viděli: Aby se peníze proměnily na kapitál, tak nestačí pouhá přítomnost výroby a oběhu zboží. Nejdříve musejí existovat dvě skupiny lidí. Na jedné straně majitelé hodnoty, nebo-li peněz, a na straně druhé majitelé hodnototvorné látky; Na jedné straně majitelé výrobních a životních prostředků, a na straně druhé majitelé ničeho jiného, než pracovní síly. A tyto dvě skupiny lidí se musejí střetávat jako kupec a prodejce. Odloučení výsledku práce od samotné práce, objektivních pracovních podmínek od subjektivní pracovní síly, bylo tedy tím skutečně daným základem - výchozím bodem kapitalistického výrobního procesu.

To, co však na začátku bylo jen výchozím bodem, se prostřednictvím pouhé kontinuity tohoto procesu - pouhé reprodukce - neustále znova produkuje a zvětšuje jako vlastní výsledek kapitalistické výroby. Na jedné straně ten výrobní proces stále dál proměňuje látkové bohatství na kapitál - na prostředky zhodnocování a užitku pro kapitalistu. Na druhé straně z tohoto procesu pracovník stále vychází tak, jak do něj vstoupil - jako zosobněný zdroj bohatství, avšak zbaven všech prostředků, pomocí kterých by toto bohatství mohl uskutečnit pro sebe. Protože se mu před vstupem do toho procesu odcizí jeho vlastní práce, kterou si přivlastní kapitalista a která se vtěluje do kapitálu, tak se tato během toho procesu zhmotňuje stále jen do cizího výrobku. Protože je výrobní proces z pohledu kapitalisty zároveň procesem spotřeby pracovní síly, tak se pracovníkův výrobek stále dál proměňuje nejen na zboží, nýbrž také na kapitál, na hodnotu, která vysává hodnototvornou sílu, životní prostředky, které osoby kupují, výrobní prostředky, které výrobci používají. (5) Sám ten pracovník proto stále produkuje objektivní bohatství jen jako kapitál, jemu cizí, jeho ovládající a vykořisťující moc, a kapitalista rovněž stále produkuje pracovní sílu jen jako subjektivní zdroj bohatství - abstraktní, existující jako pouhé tělo pracovníka, odloučené od svých vlastních prostředků uskutečnění - zkrátka produkuje pracovníka jako námezdního pracovníka. (6) Tato neustálá reprodukce či zvětšení pracovníka je sine qua non* kapitalistické výroby.

Spotřeba pracovníka je dvojího druhu. Při výrobě on sám svou prací spotřebovává výrobní prostředky a proměňuje je na produkty o vyšší hodnotě než jakou má zálohovaný kapitál. Toto je jeho produktivní spotřeba. Tato je zároveň spotřebou jeho pracovní síly kapitalistou, který ji koupil. Na druhé straně pracovník ty peníze, které byly zaplacený při nákupu pracovní síly, používá na životní prostředky: toto je jeho individuální spotřeba. Produktivní a individuální spotřeba pracovníka jsou tedy naprosto odlišné. U té první pracovník koná jako hybná síla kapitálu a patří kapitalistovi; u té druhé patří sám sobě a vykonává své životní funkce mimo výrobní proces. Výsledkem toho prvního je život kapitalisty, toho druhého pak život samotného pracovníka.

Při příležitosti rozboru "pracovního dne" atd. se ukázalo, že pracovník je často nucen svou individuální spotřebu provádět jako pouhou součást výrobního procesu. V tomto případě si s sebou bere životní prostředky, aby mohl svou pracovní sílu udržet v chodu, podobně jako parní stroj potřebuje pro svůj chod uhlí a vodu, či kolo olej. Jeho prostředky spotřeby jsou potom pouhými prostředky spotřeby nějakého výrobního prostředku, jeho individuální spotřeba je přímo produktivní spotřebou. Toto se však jeví jako zneužívání, které kapitalistickému výrobnímu procesu není vlastní. (7)

Jinak vypadá ta věc, jakmile se místo jediného kapitalisty a jediného pracovníka začneme zabývat třídou kapitalistů a třídou pracovníků, nikoli výrobním procesem jediného zboží, ale kapitalistickým výrobním procesem v celém jeho proudu a společenském rozsahu. - Jestliže kapitalista část svého kapitálu převede na pracovní sílu, tak tím zhodnocuje svůj celkový kapitál. Zabíjí tak dvě mouchy jednou ranou. Profituje nejen z toho, co od pracovníka dostává, nýbrž také z toho, co mu dává. Kapitál, při směně prodaný za pracovní sílu, se promění na životní prostředky, jejichž spotřeba slouží k tomu, aby reprodukovala svaly, nervy, kosti a mozek již přítomných pracovníků a aby zplodila pracovníky nové. V hranicích absolutně nutného je proto individuální spotřeba třídy pracovníků zpětnou proměnou životních prostředků prodaných kapitálem za pracovní sílu na nově vytěžitelnou pracovní sílu pro kapitál. Ta spotřeba je produkcí a reprodukcí samotného pracovníka - výrobního prostředku, který je pro kapitál nejnezbytnější.

Individuální spotřeba pracovníka tedy zůstává momentem produkce a reprodukce kapitálu, ať už se odehrává uvnitř nebo vně dílny, továrny, a podobně, ať už se odehrává uvnitř nebo vně pracovního procesu, zcela jako u čištění stroje, které se děje během pracovního procesu nebo v určených přestávkách. Na věci nic nemění ani to, že pracovník svou individuální spotřebu provádí pro svou vlastní radost a ne pro radost kapitalistovi. Tak i spotřeba u tažného dobytka není o nic méně nutným momentem výrobního procesu jenom proto, že tomu dobytku to, co žere, chutná. Stálé udržování a reprodukce třídy pracovníků zůstává stálou podmínkou reprodukce kapitálu. Její plnění může kapitalista svěřit pudu sebezáchovy a rozmnožovacímu pudu pracovníků. Postará se jen o to, aby jejich individuální spotřebu co nejvíce omezil na to, co je nutné, a je nahony vzdálen oné jihoamerické zhovadilosti, která pracovníka nutí, aby přijímal výživnější potravu. (8)

Proto také kapitalista a jeho ideolog - politický ekonom - považují za produktivní jen tu část individuální spotřeby pracovníka, která je zapotřebí k zachování třídy pracovníků, musí být tedy vskutku spotřebována, aby kapitál mohl spotřebovávat pracovní sílu; to, co by mimoto pracovník spotřebovával pro své potěšení, je neproduktivní spotřeba. (9) Kdyby hromadění kapitálu způsobilo zvýšení mezd, a proto zvětšení prostředků spotřeby pro pracovníka bez spotřebovávání více pracovní síly kapitálem, tak by se ten přebytečný kapitál spotřebovával neproduktivně. (10) Skutečně: individuální spotřeba pracovníka je pro něho samotného neproduktivní, neboť pouze reprodukuje jeho nutné individuum; je však produktivní pro kapitalistu a stát, neboť je produkcí síly, která produkuje to cizí bohatství. (11)

Z pohledu společnosti je tedy třída pracovníků, i mimo bezprostřední pracovní proces, příslušenstvím kapitálu stejně tak jako mrtvý pracovní nástroj. Samotná jejich individuální spotřeba je v určitých hranicích pouze momentem procesu reprodukce kapitálu. Ten proces se však stará o to, aby tyto pracovní nástroje nadané vědomím neutekly, a dělá to tak, že jimi vytvořený produkt neustále odebírá z jejich pólu k protipólu - ke kapitálu. Ta individuální spotřeba se na jedné straně stará o jejich vlastní přežití a reprodukci, na druhé straně tím, že ty životní prostředky ničí, se stará o jejich neustálou přítomnost na trhu práce. Římský otrok byl ke svému vlastníku přikován řetězem, námezdní pracovník je k němu vázán neviditelnými vlákny. Zdání jeho nezávislosti je udržováno neustálými změnami jeho individuálního zaměstnavatele a prostřednictvím *fictio juris** jeho smlouvy.

Dříve si kapitál, tam, kde mu to připadalo nutné, vytvářel vlastnický nárok na svobodného pracovníka prostřednictvím zákona. Tak například v Anglii bylo vystěhovávání strojních dělníků do roku 1815 pod přísným trestem zakázáno.

Reprodukce třídy pracovníků s sebou zároveň nese přenášení zručnosti z jedné generace na druhou. (12) To, jak moc kapitalista považuje existenci takové zručné třídy pracovníků za jednu z podmínek výroby, která mu poprávu náleží, a jak moc ji skutečně vnímá jako reálnou existenci svého variabilního kapitálu se ukazuje, jakmile hrozí ta krize, že by ji mohl ztratit. V důsledku Americké občanské války a nouze o bavlnu, která ji doprovázela, byla jak známo většina pracovníků bavlářství z Lancashire i jinde vyhozena na dlažbu. Z podnětu samotné třídy pracovníků i z jiných společenských vrstev se zvedl požadavek na státní podporu nebo dobrovolnou sbírku, aby se "nadbytečným" umožnilo vystěhování do anglických kolonií nebo do Spojených států. "Times" tehdy (24. března 1863) zveřejnily dopis pana jménem Edmund Potter, který byl prezidentem manchesterské obchodní komory. Jeho dopis byl v Dolní sněmovně zcela správně označen za "manifest továrníků". (13) Uvedeme zde několik charakteristických míst, kde je vlastnický nárok kapitálu na pracovní sílu bez obalu prohlášen:

"Můžeme říci, že nabídka bavlářských pracovníků je příliš vysoká ... a ... že se musí fakticky snížit snad o třetinu a pak bude existovat zdravá poptávka po zbylých dvou třetinách ... Veřejné mínění ... volá po vystěhovávání ... Majitel továrny však toto nemůže vidět s potěšením; může si myslet, možná i oprávněně, že je to jak špatné, tak neoprávněné... Jestliže však mají být veřejné zdroje využity na pomoc při vystěhovávání, tak má právo být vyslyšen a má právo protestovat."

Sám pan Potter poté rozebírá, jak je bavlářský průmysl užitečný, jak "nepochybně odčerpá přelidnění z Irska a anglických zemědělských okresů", jak obrovský je jeho rozsah, jak v roce 1860 tvořil pět třináctin celého anglického vývozu, jak se za několik let znovu povznese díky rozšíření trhů, zvláště v Indii, prostřednictvím vytvoření velké nabídky bavlny šest pencí za libru. Pak pokračuje:

"Za nějakou dobu, jeden, dva nebo tři roky, se bude dodávat... Pak se však ptám - Vyplatí se ten průmysl zachovat? Vyplatí se zachovat stroje provozuschopné? A není hloupost přemýšlet o tom, jak se jich zbavit? (tím míním ty živoucí stroje) Já myslím že to hloupost je. Připouštím, že pracovníci nejsou majetkem, majetkem Lancashire a továrníků; ale jsou jejich silou; jsou vyškolenou silou, která se nedá nahradit během generace; ty pouhé stroje, na kterých pracují, se dají výhodně nahradit i zlepšit během dvanácti měsíců. (14) Povzbud'te nebo dovolte (!) pracovní síle, aby emigrovala, a co pak bude s kapitalistou? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)

Tato srdceryvná slova připomínají dvorního maršála Kalba.

"... Odstraňte tu smetanu z pracovníků a fixní kapitál se značně znehodnotí a průběžný kapitál si v boji s nízkou nabídkou nižšího druhu práce neporadí ... Bylo nám řečeno, že si to pracovníci přejí" (emigraci). "Je přirozené, že tak chtějí učinit ... Snižte a smrskněte bavlnářský průmysl tím, že mu vezmete pracovní sílu a útraty z jejich mezd, řekněme o jednu pětinu, nebo pět miliónů, a co se pak stane s tou třídou nad nimi - s malými obchodníky; a co bude s nájemným ... Sledujte dále ty účinky k malým farmářům, větším domácím a až k majitelům pozemků, a pak řekněte, zda by mohl být jiný návrh více sebevražedný ke všem třídám v zemi, než ten, který chce oslabit národ vyvezením toho nejlepšího pracujícího obyvatelstva a zničením hodnoty jednoho z nejproduktivnějších kapitálů a bohatství... Navrhují půjčku (pět nebo šest miliónů liber), ... může překlenout dva nebo tři roky a bude rozdělována zvláštními komisaři přidělenými k Boards of Guardians v bavlnářských okresech, pod zvláštní zákonnou regulací, nutící k nějakému zaměstnání či práci jako k prostředku, jak zachovat morálku příjemců té půjčky ... co může být pro majitele pozemků nebo továrníka horšího, než když mu odcházejí nejlepší pracovníci a zbytek je demoralizován a zklamán z rozsáhlé emigrace, vyčerpání kapitálu a hodnoty celé oblasti?"

Potter, mluvčí bavlnářských továrníků, rozlišuje dva druhy "strojního vybavení", z nichž oba patří kapitalistovi a z nichž jeden stojí v jeho továrně a ten druhý v noci a o nedělích přebývá mimo továrnu v chatrčích. Ten první je mrtvý, ten druhý živoucí. Mrtvé strojové vybavení se zhoršuje a znehodnocuje nejen každý den, nýbrž značná část jejich existujícího objemu natolik zastarává neustálým technickým pokrokem, že se během několika měsíců dá s výhodou nahradit novými stroji. To živoucí strojové vybavení se naopak zlepšuje tím více, čím déle slouží, čím více svou zručnost hromadí z generace na generaci. "Times" odpověděly továrnímu magnátu kromě jiného toto:

"Pan Edmund Potter je natolik přesvědčen o výjimečnosti a mimořádné důležitosti bavlnářských továrníků, že, aby na věky zachoval tuto třídu a povolání, tak by půl milionu lidí z pracující třídy proti jejich vůli uvěznil ve velké morální dílně.

'Is the trade worth retaining?' ptá se pan Potter.

'Certainly by all honest means it is' odpovídáme.

'Is it worth while keeping the machinery in order?' ptá se pan Potter.

Zde váháme. Slovem 'machinery' pan Potter míní lidské stroje, ačkoli protestuje, že by je chtěl považovat za absolutní majetek. Musíme přiznat, že si nemyslíme, že je to 'worth while', nebo dokonce že je to vůbec možné, aby ty lidské stroje byly zachovávány jako provozuschopné - to znamená zavřít je a mazat olejem, dokud nebudou zapotřebí. Lidské stroje při nečinnosti zreziví, ať už je mažeme olejem, jak chceme. Navíc, lidské stroje chtějí, jak jsme právě viděli, samy od sebe nabrat páru a vzít útokem naše velká města. Mohl by být zapotřebí nějaký čas, jak říká pan Potter, na to, aby se dělníci zreprodukovali, ale pokud máme po ruce strojníka a kapitalistu, tak můžeme vždy nalézt šetrné, zdatné a pracovité muže, se kterými můžeme rychle dát dohromady více výroby, než kolik bychom si mohli přát. Pan Potter hovoří o oživení obchodu 'in one, two, or three years' a žádá nás, abychom ne 'encourage or allow the working power to emigrate'. Říká, že je naprosto přirozené, že se ti dělníci chtějí vystěhovat; ale také říká, že navzdory jejich přání by měl národ ten půlmilión dělníků a 700,000 osob na nich závislých zavřít v bavlnářských okresech; a musí si také uvědomit, že nutným následkem by bylo to, že by národ musel násilím potlačovat jejich nelibost a držet je na podpoře - jenom proto, že by je bavlnářští továrníci mohli jednou zase potřebovat... Přišel čas, aby velkolepé veřejné mínění těchto ostrovů zakročilo a tím zachránilo tuto 'working power' před těmi, kdo s ní zacházejí, jako by byla železem, uhlím a bavlnou." (15)

Ten článek v "Times" byl jen takovou *jeu d'esprit*.^{*} To "velkolepé veřejné mínění" ve skutečnosti mělo na věc stejný názor jako pan Potter, a sice, že tovární dělníci patří k mobiliáři továrny. Jejich vystěhování bylo zabráněno. (16) Zavřeli je v té "morální dílně" bavlnářských okresů, aby nadále tvořili "sílu bavlnářských továrníků z Lancashire".

Kapitalistický výrobní proces tedy prostřednictvím svého vlastního průběhu reprodukuje odloučení pracovní síly od jejích pracovních podmínek. Tím reprodukuje a zachovává podmínky pro vykořisťování pracovníka. Neustále nutí pracovníka, aby prodával svou pracovní sílu, aby mohl žít, neustále umožňuje kapitalistovi, aby ji kupoval, aby se mohl obohatit. (17) Už to není náhoda, která by kapitalistu a pracovníka na trhu se zbožím stavěla vůči sobě jako kupce a prodejce. Samotný tento proces je mlýnem, ve kterém je jeden stále uvězněn jako prodejce své pracovní síly a jeho vlastní výrobek se stále mění na prostředek nákupu pro toho druhého. Vskutku, pracovník patří kapitálu ještě před tím, než se mu prodá. Jeho ekonomické poddanství (18) je jak zprostředkováno, tak zakryto periodickou obnovou jeho prodávání se, změnou jeho individuálního zaměstnavatele a oscilací tržních cen práce. (19)

Kapitalistický výrobní proces, pokud na něj pohlížíme v jeho souvislosti, nebo-li jako na proces reprodukce, tedy produkuje nejen zboží, nejen nadhodnotu, on produkuje a reprodukuje samotné kapitálové poměry, na jedné straně kapitalistu, na druhé straně námezdního pracovníka. (20)

Poznámky:

(1) "Bohatí, kteří spotřebovávají produkty práce jiných, je dostávají pouze prostřednictvím směny (nákupu zboží). Proto se zdají být vystaveni brzkému vyčerpání svých rezervních fondů ... Ve společenském řádu si však bohatství udržuje moc, kterou se prostřednictvím cizí práce reprodukuje ... Bohatství, stejně jako práce a prostřednictvím práce, přináší roční výnos, který může být každým rokem zničen bez toho, aby boháč zchudnul. Tento výnos je důchodem, který vyplývá z kapitálu." (Sismondi, [*](#) "Nouveau Principes d'Économie Politique", díl I, strana 81, 82) [zpět](#)

(2) "Na obě věci, na mzdy stejně jako na zisk, se musíme dívat jako na část hotového výrobku." (Ramsay, [*](#) v uvedeném strana 142)

"podíl na výrobku, který pracovníkovi připadne ve formě výplaty"

(J. Mill, [*](#) "Elements of Political Economy", překlad of Parisota, Paříž 1823, strana 33, 34) [zpět](#)

(3) "Jestliže se kapitál používá k tomu, aby se vyplatila záloha na pracovníkovu mzdu, tak do fondu na udržení práce nic nepřidává."

(Cazenove [*](#) v poznámce ke svému vydání Malthusových [*](#) "Definitions in Political Economy", Londýn 1853, strana 22) [zpět](#)

(4) "Existenční prostředky jsou pracovníkům zálohovány kapitalisty ani ne v jedné čtvrtině světa." (Richard Jones, [*](#) "Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations", Hertford 1852, strana 36) [zpět](#)

(4a) "Ačkoli výrobce" (to znamená pracovník) "dostává zálohu mzdy od svého pána, tak mu ve skutečnosti nepůsobí žádné náklady, neboť hodnota jeho mzdy se společně se ziskem znova vyrobí v té zvýšené hodnotě předmětu, do kterého vkládá svou práci."

(Adam Smith, [*](#) v uvedeném, kniha II, kapitola III, strana 355) [zpět](#)

(5) "Toto je zvláště zajímavá vlastnost produktivní práce. Cokoli se spotřebovává produktivně, to je kapitálem, a kapitálem se stává spotřebou."

(James Mill, v uvedeném strana 242)

James Mill se však této "zvláště zajímavé vlastnosti" na stopu nedostal. [zpět](#)

(6) "Skutečně je pravda, že se po otevření nějaké manufaktury zaměstná mnoho chudých, avšak tito zůstávají chudí a další trvání manufaktury vytvoří ještě více chudých."

("Reasons for a limited Exportation of Wool", Londýn 1677, strana 19)

"Majitel farmy nyní absurdně tvrdí, že vydrží chudé. Tito jsou vskutku drženi v bídě."

("Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions", Londýn 1777, strana 31) [zpět](#)

(7) Rossi by tento bod tak empaticky neodsuzoval, kdyby se hlouběji ponořil do tajemství zvaného "productive consumption". [zpět](#)

(8) "Pracovníci v jihoamerických dolech, jejichž denní zaměstnání (snad nejtěžší na světě) spočívá v tom, že za den na svých ramenech z hloubky 450 stop vynesou náklad rudy vážící 100 až 200 liber, žijí jen z chleba a fazolí; oni sami by raději jedli jen samotný chleba, avšak jejich páni, kteří zjistili, že pouze o chlebu nepracují tak tvrdě, s nimi zacházejí jako s koňmi a nutí je, aby jedli fazole; fazole jsou v porovnání s chlebem opravdu mnohem bohatší na fosfáty."

(Liebig,* v uvedeném, 1. díl, strana 194, poznámka) [zpět](#)

(9) James Mill, v uvedeném od strany 238 [zpět](#)

(10) "Pokud by cena práce stoupla tak vysoko, že by se navzdory přírůstku kapitálu již nedalo použít více práce, tak bych řekl, že takový přírůstek kapitálu se spotřebovává neproduktivně."

(Ricardo,* v uvedeném strana 163) [zpět](#)

(11) "Tou jedinou produktivní spotřebou v onom smyslu je spotřeba či ničení bohatství" (tím míní spotřebu výrobních prostředků) "kapitalistou za účelem reprodukce ... Pracovník ... je produktivním spotřebitelem pro tu osobu, která ho používá a pro stát, avšak, přesněji řečeno, nikoli sám pro sebe."

(Malthus, "Definitions etc.", strana 30) [zpět](#)

(12) "Jedinou věcí, o které můžeme říct, že se stědává a předem připravuje, je zručnost pracovníka ... Hromadění a skladování zručné práce, což je velmi důležitá činnost, se provádí - pokud se díváme na velká množství pracovníků - bez jakéhokoli kapitálu."

(Th. Hodgskin,* "Labour Defended etc.", strana 13) [zpět](#)

(13) "Tento dopis může být považován za manifest továrníků."

(Ferrand, "Motion on the Cotton Famine", House of Commons, 27. dubna 1863) [zpět](#)

(14) Vzpomínáme si, že ten samý kapitál zpívá jinak za těch obvyklých okolností, když se mají snižovat mzdy. Potom ti "páni" prohlašují jedněmi ústy (viz čtvrtý oddíl, [poznámku 188](#)):

"Tovární dělníci by si měli dobře uvědomit ten fakt, že jejich práce je skutečně nízkým druhem kvalifikované práce a že neexistuje jiná kvalifikace, která by se dala získat snadněji, která by za stejnou kvalitu byla více odměňována či která by se dala získat rychleji a ve větším množství po zaškolení i úplného nezalce... Pánovy stroje" (o kterých se nyní dozvídáme, že mohou být s výhodou nahrazeny za 12 měsíců) "ve výrobním podnikání skutečně hrají mnohem důležitější roli než práce a zručnost dělníka" (kterého nyní nelze nahradit v době kratší než 30 let) "na kterou stačí šest měsíců školení a kterou se snadno naučí i obyčejný pracovník." [zpět](#)

(15) "Times", 24. březen 1863 [zpět](#)

(16) Parlament na vystěhování neschválil ani vindru, nýbrž pouze zákon, který městům umožňoval, aby ty pracovníky udržovaly mezi životem a smrtí či aby je vytěžovaly bez toho, aby jim platily normální mzdy. Když naproti tomu o tři roky později vypukla nákaza dobytka, tak parlament dokonce divoce porušil parlamentní etiketu a obratem schválil milióny jako odškodnění milionářů z řad majitelů pozemků, jejichž farmáři bez toho poškození nebyli, protože ceny masa stouply. Zvířecí řev majitelů pozemků při otevření parlamentu v roce 1866 ukázal, že člověk nemusí být Indem, aby se klaněl krávě Sabala, ani Jupiterem, aby se proměnil na vola. [zpět](#)

(17) "Pracovník potřebuje prostředky k přežití, aby mohl žít, majitel potřebuje práci, aby mohl vydělávat."

(Sismondi, v uvedeném strana 91) [zpět](#)

(18) Sedlácky neohrabaná forma tohoto poddanství existuje v hrabství Durham. To je jedno z mála hrabství, kde poměry majiteli farmy nezajišťují nesporný vlastnický nárok na zemědělského nádeníka. Na výběr tam těmto pracovníkům dává hornický průmysl. Majitel farmy zde oproti pravidlu proto přebírá pouze nájem pozemků, na kterých se nacházejí chatrče pracovníků. Nájemné za chatrč tvoří část mzdy. Tyto chatrče se nazývají "hind's houses". Jsou pronajímány pracovníkům za jistých feudálních závazků podle smlouvy, která se jmenuje "bondage" (poddanství) a která toho pracovníka například zavazuje, aby v tu dobu, kdy je zaměstnán někde jinde, nahradil sebe svou dcerou a podobně. Sám ten pracovník je nazýván výrazem bondsman - poddaný. Tyto poměry také ukazují individuální spotřebu pracovníka jako spotřebu pro kapitál, či-li produktivní spotřebu, ze zcela nové stránky:

"Je zajímavé sledovat, jak i samotné výkaly bondsmanů tvoří přídavek k zisku pečlivě počítajícího pána... a ten pán nedovolí, aby na jeho pozemcích existovaly jiné záchody, než ty jeho, a raději jim dá zdarma sem tam nějaký ten hnůj pro zahrádku, než aby se vzdal jakékoli části svých panských práv."

("Public Health, Report VII., 1864" strana 188) [zpět](#)

(19) Vzpomínáme si, že u dětské práce mizí i ta samotná formalita sebezprodávání se. [zpět](#)

(20) "Kapitál předpokládá námezdní práci a námezdní práce předpokládá kapitál. Vzájemně se podmiňují a společně přicházejí na svět. Takový pracovník v nějaké bavlnářské továrně, vyrábí pouze bavlněné látky? Nikoli, vyrábí kapitál. Vyrábí hodnoty, které znova slouží k tomu, aby ovládly jeho práci a aby prostřednictvím ní vytvořily nové hodnoty."

(Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital" in "Neue Rheinische Zeitung" číslo 266, 7. dubna 1849)

Tento článek zveřejněný v "N.Rh.Z" je složen ze zlomků přednášek, které jsem na toto téma měl v německém Spolku pracujících v Bruselu a jejichž tisk byl přerušen Únorovou revolucí. [zpět](#)

KAPITOLA DVACÁTÁ DRUHÁ

Proměna nadhodnoty na kapitál

1. Kapitalistický výrobní proces ve zvětšujícím se rozsahu. Proměna vlastnických zákonů výroby zboží na zákony kapitalistického přivlastňování

Nejdříve jsme museli rozebrat, jak nadhodnota vyplývá z kapitálu, nyní rozebereme, jak kapitál vyplývá z nadhodnoty. Použití nadhodnoty jako kapitálu, nebo-li zpětný převod nadhodnoty na kapitál, se nazývá hromadění kapitálu. [\(21\)](#)

Rozeberme nyní tento průběh nejdříve z pohledu jediného kapitalisty. Nechť například majitel přádelny zálohoval kapitál 10,000 liber šterlinku, z čehož čtyři pětiny do bavlny, strojů, a tak dále, tu poslední pětinu do mezd. Nechť každý rok vyprodukuje 240,000 liber příze o hodnotě 12,000 liber šterlinku. Při míře nadhodnoty 100 procent je v nadvýrobku - nebo-li v čistém výrobku o objemu 40,000 liber příze - v jedné šestině hrubého výrobku o hodnotě 2,000 liber šterlinku - nadhodnota, která se uskuteční prodejem. Hodnota 2,000 liber šterlinku je hodnotou 2,000 liber šterlinku. Na těchto penězích není nijak vidět a cítit, že jsou nadhodnotou. Charakter nějaké hodnoty jako nadhodnoty ukazuje, jak se ke svému vlastníkovi dostala, nic však nemění na povaze hodnoty či peněz.

Aby tu nově získanou sumu 2,000 liber šterlinku majitel přádelny proměnil na kapitál, tak z ní - za jinak stejných okolností - čtyři pětiny zálohuje do nákupu bavlny, a tak dále, a jednu pětinu do nákupu nových sprádacích pracovníků, kteří na trhu naleznou životní prostředky, jejichž hodnotu jim dal. Potom ten nový kapitál 2,000 liber šterlinku účinkuje v procesu sprádacího a přinese za sebe nadhodnotu 400 liber šterlinku.

Hodnota kapitálu byla původně zálohována v peněžní formě; nadhodnota naproti tomu od té chvíle existuje jako hodnota určité části hrubého výrobku. Pokud se tento prodá a promění na peníze, tak hodnota kapitálu opět získá svou původní formu, avšak nadhodnota svou původní existenční formu změní. Od tohoto okamžiku jsou ovšem obě - hodnota kapitálu i nadhodnota - peněžními částkami a jejich zpětná proměna na kapitál se provede zcela stejným způsobem. Tu první i tu druhou kapitalista vkládá do nákupu zboží, která mu umožňují, aby mohl znova začít zhotovovat své zboží, nyní už však ve větším rozsahu. Aby však tato zboží koupil, tak se musejí na trhu nacházet.

Jeho vlastní příze obíhá pouze proto, že on svou roční produkci přináší na trh, stejně jako to se svými zbožii dělají všichni ostatní kapitalisté. Avšak dříve než přišli na trh, tak už byli zastoupeni v ročním výrobním fondu - to znamená v celkovém objemu předmětů všeho druhu, na který se v průběhu roku proměnil celkový součet jednotlivých kapitálů, nebo-li celkový společenský kapitál, z něhož každý kapitalista jako jedinec drží jen jednu alikvótní část. Události na trhu pouze dávají do pohybu převody jednotlivých součástí té roční produkce, předávají je z ruky do ruky, avšak nemohou zvětšit celkovou roční produkci, ani nemohou změnit povahu těch vyrobených předmětů. Tedy to, jaký užitek se dá z roční celkové produkce získat, závisí na jejím vlastním složení, v žádném případě to však nezávisí na oběhu.

Nejdříve musí roční produkce dodat všechny předměty (užitné hodnoty), z nichž se v průběhu roku mají nahradit spotřebované věcné součásti kapitálu. Po odečtení těchto předmětů zůstane čistý výrobek, nebo-li nadvýrobek, ve kterém je ukryta nadhodnota. A z čeho se skládá tento nadvýrobek? Že by z věcí určených pro uspokojení potřeb a choutek třídy kapitalistů? Tedy z věcí, které připadnou na jejich spotřební fondy? Kdyby toto bylo všechno, tak by se celá nadhodnota se vším všudy prohýřila a odehrávala by se jen prostá reprodukce.

Aby se mohlo hromadit, tak se musí část nadvýrobku proměnit na kapitál. Avšak, pokud nechceme dělat zázraky, tak na kapitál můžeme proměnit pouze ty věci, které se dají použít při pracovním procesu, to znamená výrobní prostředky a další věci, ze kterých může žít pracovník, to znamená životní prostředky. Z toho vyplývá, že se nějaká část roční nadpráce musí vynaložit na výrobu dodatečných výrobních a životních prostředků jako přebytku nad tím množstvím, které bylo potřebné k nahrazení zálohovaného kapitálu. Jednou větou: nadhodnota se dá na kapitál převést jen proto, že nadvýrobek, jehož hodnotou je, již v sobě obsahuje věcné součásti nového kapitálu. (21a)

Nyní, abychom tyto součásti skutečně přiměli účinkovat jako kapitál, tak musí mít třída kapitalistů k dispozici nějakou práci navíc. Pokud nemá vytěžování již zaměstnaných pracovníků růst, ať už extenzivně nebo intenzivně, tak se musejí najmout dodatečné pracovní síly. O to se mechanismus kapitalistické výroby již rovněž postaral tím, že třídu pracovníků reprodukuje jako třídu závislou na mzdě, kdy obyčejná mzda postačuje nejen na zajištění přežití, nýbrž také na rozmnožení třídy pracovníků. Tyto dodatečné pracovní síly, které na různých stupních stárí každoročně dostává od třídy pracovníků, kapitál ještě potřebuje vtělit do roční produkce, aby tato již obsahovala dodatečné výrobní prostředky, a proměna nadhodnoty na kapitál je již hotova. Podíváme-li se na to konkrétně, tak se hromadění jeví jako progresivní reprodukce kapitálu. Kolování jednoduché reprodukce se mění - jak to vyjádřil Sismondi* - na spirálu. (21b)

Vraťme se nyní zpět k našemu příkladu. Je to jako v té staré historce: Abrahám zplodil Izáka, Izák zplodil Jákoba, a tak dále. Ten původní kapitál 10,000 liber šterlinku vynáší nadhodnotu 2,000 liber šterlinku, která se zkapitalizuje. Ten nový kapitál 2,000 liber šterlinku vynáší nadhodnotu 400 liber šterlinku; tato se znova zkapitalizuje, promění se tedy na druhý dodatečný kapitál, vynáší novou nadhodnotu 80 liber šterlinku, a tak dále.

Odhlížíme zde od té části nadhodnoty, kterou kapitalista spotřeboval. Stejně tak nás v tento okamžik nezajímá, zda se ty dodatečné kapitály připojí k tomu původnímu kapitálu nebo zda se od něj odloučí a budou se zhodnocovat samostatně; nebo zda je využívá tentýž kapitalista, který je nahromadil, nebo zda je převede na jiné kapitalisty. Jen nesmíme zapomenout, že vedle těch nově vytvořených kapitálů se i ten původní kapitál dále reprodukuje a dále produkuje nadhodnotu, a že to samé platí o každém nahromaděném kapitálu ve vztahu k dodatečnému kapitálu, který vytvořil.

Ten původní kapitál se vytvořil prostřednictvím zálohy 10,000 liber šterlinku. Kde je jejich majitel vzal? Ze své vlastní práce a z práce svých předků! odpovídají jednohlasně řečníci politické ekonomie (21c) a tento jejich předpoklad se skutečně zdá být tím jediným, který je v souladu se zákony výroby zboží.

S tím dodatečným kapitálem 2,000 liber šterlinku se věci mají zcela jinak. Proces jeho vzniku známe zcela přesně. Je to kapitalizovaná nadhodnota. Od svého vzniku a dál tento kapitál neobsahuje ani jeden jediný atom hodnoty, která by nepocházela z cizí nezaplacené práce. Ty výrobní prostředky, do kterých se vtělí ta dodatečná pracovní síla, stejně jako ty životní prostředky, díky nimž přežívá, nejsou ničím jiným, než integrovanými součástmi nadvýrobku - příspěvku, který třída kapitalistů každý rok vyrve z rukou třídě pracovníků. I když třída kapitalistů za jednu část tohoto příspěvku koupí onu dodatečnou pracovní sílu za plnou cenu, tak že se směňuje ekvivalent za ekvivalent - tak je to pořád to staré chování dobyvatele, který kupuje zboží od lidí z dobytých území za jejich vlastní peníze, které jim uloupil.

Jestliže ten dodatečný kapitál zaměstná svého vlastního výrobce, tak musí tento nejdříve pokračovat ve zhodnocování původního kapitálu a k tomu výnos své dřívější práce zpětně koupit s větší prací, než kolik stál. Když se na to díváme jako na transakci mezi třídou kapitalistů a třídou pracovníků, tak na té věci nic nemění, jestliže se dodatečná práce opatří za nezaplacenou práci již zaměstnaných pracovníků. Kapitalista ten dodatečný kapitál možná promění na nějaký stroj, který výrobce dodatečného kapitálu vyhodí na dlažbu a nahradí ho několika dětmi. V každém případě třída pracovníků prostřednictvím své letošní nadpráce vytvořila kapitál, který v příštím roce zaměstná dodatečnou práci. (22) To je to, čemu se říká: vyrábět kapitál kapitálem.

Předpokladem nahromadění toho prvního dodatečného kapitálu 2,000 liber šterlinku byla hodnota 10,000 liber šterlinku, kterou kapitalista do procesu vložil a která mu patřila díky jeho "původní práci". Naproti

tomu předpokladem toho druhého dodatečného kapitálu 400 liber šterlinku není nic jiného než pokračující hromadění z toho prvního kapitálu - z těch 2,000 liber šterlinku - jehož jsou kapitalizovanou nadhodnotou. Nyní se zdá být vlastnictví minulé nezaplacené práce jedinou podmínkou přítomného přivlastňování si živoucí nezaplacené práce ve stále se zvětšujícím rozsahu. Čím více už kapitalista nahromadil, tím více může dále hromadit.

Do té míry, do jaké byla nadhodnota, ze které pochází dodatečný kapitál číslo I, výsledkem nákupu pracovní síly prostřednictvím části původního kapitálu - nákupem, který odpovídal zákonům směny zboží, a právnicky vzato nepředpokládal nic jiného, než svobodné nakládání - na straně pracovníka se svými vlastními schopnostmi a na straně vlastníka peněz nebo zboží s hodnotami, které mu patřily - do té míry je dodatečný kapitál číslo II, a tak dále, pouhým výsledkem dodatečného kapitálu číslo I, je tedy důsledkem onoho prvního vztahu; pokud každá další transakce odpovídá zákonu směny zboží - kapitalista pracovní sílu stále kupuje a pracovník ji stále prodává - a my budeme předpokládat, že za její skutečnou hodnotu - tak se zřejmě ten zákon přivlastňování spočívající na výrobě a oběhu zboží, nebo-li zákon soukromého vlastnictví, prostřednictvím své vlastní, vnitřní a nevyhnutelné dialektiky převrací na svůj přímý protiklad. Směna ekvivalentů, která se zdála být tou původní operací, se tak otočila, že se nyní směňuje zdánlivě, kdy je zaprvé ta část kapitálu, která se směňuje za pracovní sílu, sama pouze částí výsledku cizí práce, kterou si někdo přivlastnil bez ekvivalentu, a zadruhé musí být tím, kdo ji vyprodukoval - pracovníkem - nejen nahrazena, ale nahrazena s novým přídavkem. Vztah směny mezi kapitalistou a pracovníkem je tedy pouze zdáním, které přísluší procesu oběhu, je to pouhá forma, která se tomu obsahu odcizuje a pouze ho mystifikuje. Neustálý nákup a prodej pracovní síly je tou formou. Obsahem je to, že kapitalista jednu část právě zhmotněné cizí práce, kterou si bez přestání a bez ekvivalentu přivlastňuje, stále znova obrací proti většímu množství cizí živoucí práce. Původně se nám to vlastnické právo jevílo jako postavené na vlastní práci. Alespoň tento předpoklad musel platit, aby proti sobě stáli rovnoprávní vlastníci zboží, prostředkem k přivlastňování si cizího zboží je však jen prodej vlastního zboží, a to se dá vyrobit jen prací. Nyní se vlastnictví na straně kapitalisty jeví jako právo přivlastňovat si cizí nezaplacenou práci či její produkt, na straně pracovníka jako nemožnost přivlastnit si svůj vlastní produkt. Rozkol mezi vlastnictvím a prací se stává nutným důsledkem toho zákona, který zdánlivě vyšel z jejich totožnosti. (23)

Kapitalistický způsob přivlastňování se tedy natolik zdá být ve shodě s původními zákony výroby zboží, že v žádném případě nevyplývá z jejich porušování, nýbrž naopak z jejich dodržování. Stručné ohlédnutí za posloupností jednotlivých fází pohybu, jejichž závěrem je kapitalistické hromadění, to znova jasně ukazuje.

Nejprve jsme viděli, že se původní proměna nějakého množství hodnoty na kapitál uskutečnila zcela podle zákonů směny. Jeden účastník smlouvy prodal svou pracovní sílu a druhý ji koupil. Ten první dostal hodnotu svého zboží, čímž tomu druhému prodal jeho užitnou hodnotu - práci. Ten druhý nyní výrobní prostředky, které mu patří, s pomocí práce, která mu nyní rovněž patří, promění na nový produkt, který mu rovněž po právu patří.

Hodnota tohoto produktu obsahuje: zaprvé hodnotu spotřebovaných výrobních prostředků. Užitečná práce nemůže tyto výrobní prostředky spotřebovat bez toho, aby jejich hodnotu na ten nový produkt přenesla; aby však tento bylo možno prodat, tak musí být pracovní síla schopna - v tom průmyslovém odvětví, kde se se má používat - dodávat užitečnou práci.

Hodnota toho nového produktu dále obsahuje: ekvivalent hodnoty pracovní síly a nějakou nadhodnotu. A sice proto, že pracovní síla prodaná na nějakou určitou dobu, den, týden, a tak dále, má nižší hodnotu, než užitek, který během té doby vytvoří. Ten pracovník však dostal zaplacenou směnnou hodnotu své pracovní síly, čímž prodal její užitnou hodnotu - jak je tomu u každého nákupu a prodeje.

To, že má zvláštní zboží jménem pracovní síla tu osobitou užitnou hodnotu, že dodává práci, tedy tvoří hodnotu, to nemůže obecný zákon výroby zboží nijak ovlivnit. Jestliže se tedy množství hodnoty zálohované do mzdy ve výrobku nejen znova zopakuje, nýbrž se zopakuje navýšené o nadhodnotu, tak toto nepochází z ošizení prodejce, který opravdu dostal hodnotu svého zboží, nýbrž pouze ze spotřeby tohoto zboží kupcem.

Zákon směny je podmíněn pouze rovností směnných hodnot vzájemně směňovaných zboží. On je dokonce od samého začátku podmíněn růzností těch užitných hodnot a nemá nic společného s jejich spotřebou, která začíná až po uzavření a dokončení obchodu.

Ta původní proměna peněz na kapitál se tedy uskuteční v dokonalé shodě s ekonomickými zákony výroby zboží a s vlastnickým právem, které je z nich odvozeno. Přesto je však jejím výsledkem to:

1. že výrobek patří kapitalistovi a ne pracovníkovi;
2. že hodnota tohoto výrobku kromě hodnoty zálohovaného kapitálu obsahuje ještě nadhodnotu, která pracovníka stála práci, avšak kapitalistu nestála nic, a přesto je právoplatným vlastnictvím kapitalisty;
3. že si pracovník udržel svou pracovní sílu a, pokud najde kupce, může ji znova prodat.

Jednoduchá reprodukce je pouze periodickým opakováním této první operace; peníze se pokaždé stále znova promění na kapitál. Ten zákon tedy není porušen, naopak pouze dostává příležitost, aby účinkoval trvale.

"Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier."

Několik po sobě následujících směn z té poslední nedělají nic jiného, než zástupce té první."

(Sismondi, v uvedeném strana 70)

A přesto jsme viděli, že jednoduchá reprodukce postačuje k tomu, aby této první operaci - pokud jsme ji pojali jako izolovaný proces - vtiskla zcela změněný charakter.

"Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns" (pracovníci) "y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres" (kapitalisté) "y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif."

Z těch, kteří si rozdělují národní důchod, na něj jedni získávají právo každý rok prostřednictvím nové práce, druzí na něj mají předem trvalé právo prostřednictvím prvotní práce.

(Sismondi, l.c.p. 110, 111.)

Pracovní oblast jak známo není jedinou oblastí, kde právo prvorozeného dělá divy.

Nic se také nezmění, když jednoduchou reprodukci nahradíme reprodukcí ve zvětšujícím se rozsahu - hromaděním. Při té první kapitalista prohýří celou nadhodnotu, při té druhé prokáže svou občanskou ctnost tím, že spotřebuje jen část a zbytek převede na peníze.

Nadhodnota je jeho vlastnictvím, nikdy nepatřila nikomu jinému. Pokud ji vloží do výroby, tak dává vklad - zcela tak jako toho prvního dne, kdy přišel na trh - ze svého vlastního fondu. To, že tento fond tentokrát pochází z nezaplacené práce jeho pracovníka, na věci vůbec nic nemění. Pokud je pracovník B zaměstnán použitím nadhodnoty, kterou vyrobil pracovník A, tak ten pracovník A zaprvé tuto nadhodnotu dodal bez toho, že by ho někdo na právoplatné ceně jeho zboží ošidil, a zadruhé pracovníkovi B do tohoto obchodu vůbec nic není. To, co pracovník B požaduje a na co má právo, je to, aby mu kapitalista zaplatil hodnotu jeho pracovní síly.

"Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail"

(mělo znamenat: du travail gratuit d'autres ouvriers)

"avant qu'il fruit fait;"

(mělo znamenat: avant que le sien ait porté de fruit)

"le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire"

(mělo znamenat: produisait plus de valeur que celle de son salaire)

"Oba dva ještě vydělali; pracovník, protože do něj byly vloženy plody jeho práce

(mělo znamenat: nezaplacené práce druhých pracovníků)

před tím, než byly vytvořeny

(mělo znamenat: před tím, než vytvořil své vlastní plody)

podnikatel, protože práce tohoto pracovníka měla vyšší hodnotu než jeho mzda"

(mělo znamenat: vytvořila vyšší hodnotu, než jakou měla jeho mzda).

(Sismondi, v uvedeném strana 135)

Ta věc však vypadá zcela jinak, když se na kapitalistickou výrobu díváme jako na nepřerušovaný tok její neustálé obnovy a místo jediného kapitalisty a pracovníka pohlížíme na jejich celek tvořený třídou kapitalistů a třídou pracovníků. Tím však používáme měřítko, které je výrobě zboží naprosto cizí.

U výroby zboží proti sobě nezávisle stojí pouze prodejce a kupec. Jejich vzájemné vztahy končí dnem, kdy vyprší jejich smlouva. Pokud se ten obchod opakuje, tak jen jako důsledek nové smlouvy, která s tou předchozí nemá nic společného a pro kterou je přítomnost téhož kupce a prodejce pouhou náhodou.

Pokud tedy máme posuzovat výrobu zboží nebo jí příslušný proces podle jejích vlastních ekonomických zákonů, tak se musíme zabývat každým aktem směny zvlášť, mimo jakoukoli souvislost s tím aktem směny, který mu předcházel nebo který po něm následoval. A protože se nákupy a prodeje uzavírají pouze mezi jednotlivými jedinci, tak je nepřijatelné, abychom v nich hledali vztahy mezi celými společenskými třídami.

Ať už je řada periodických reprodukcí a předešlých hromadění, kterou dnes účinkující kapitál prošel, jakkoli dlouhá, tak si tento stále chrání své prvotní panictví. Pokud jsou při každém aktu směny - bereme-li ji jednotlivě - zákony směny dodrženy, tak může ten způsob přivlastňování zažít totální převrat bez toho, že by se to jakkoli dotklo vlastnického práva postaveného na výrobě zboží. Toto právo platí jak na začátku, kdy výrobek patřil svému výrobcí a kdy se tento při směňování ekvivalentu za ekvivalent mohl obohatit pouze prostřednictvím vlastní práce, tak i v kapitalistické době, kdy se společenské bohatství ve stále rostoucí míře stává vlastnictvím těch, kteří jsou schopni si stále znova přivlastňovat nezaplacenou práci druhých lidí.

Tento výsledek se stává nevyhnutelným, jakmile je pracovní síla samotným pracovníkem svobodně prodávána jako zboží. Avšak teprve až od této chvíle se výroba zboží zevšeobecní a stává se typickou formou výroby; až od této chvíle se každý výrobek od samého začátku vyrábí proto, aby byl prodán, a mezi všechno vyrobené bohatství se dostává prostřednictvím oběhu. Teprve tehdy, když je námezdní práce základem výroby zboží, tak se tato vnutí celé společnosti; avšak také teprve tehdy se začnou rozvíjet všechny skryté možnosti. Říkat, že námezdní práce, která najednou vstoupila do výroby zboží, tuto zkresluje, znamená říkat, že pokud chce výroba zboží zůstat nezkreslená, tak se nesmí vyvíjet. Ve stejné míře, v jaké se podle svých vnitřních zákonů dále přetváří na kapitalistickou výrobu, se vlastnické zákony výroby zboží přetvářejí na zákony kapitalistického přivlastňování. (24)

Viděli jsme, že už při samotné jednoduché reprodukci se veškerý vložený kapitál, ať už byl jakkoli prvotně získán, proměňuje na kapitál nahromaděný, nebo-li na kapitalizovanou nadhodnotu. V proudu výroby je však vůbec veškerý prvotně vložený kapitál mizící veličinou (*magnitudo evanescens* v matematickém smyslu), v porovnání s přímo nahromaděným kapitálem, to znamená s nadhodnotou či nadvýrobkem, který se zpátky proměnil na kapitál, ať už nyní účinkuje v rukou, které ho nahromadily, nebo v cizích rukou. Politická ekonomie proto kapitál vůbec ukazuje jako "hromadící se bohatství" (proměněnou nadhodnotu či důchod), "která se znova používá na výrobu nadhodnoty" (25) nebo také kapitalistu ukazuje jako "vlastníka nadvýrobku". (26) Tentýž způsob, jak se na věc dívat, se pouze jinou formou vyjádří tak, že veškerý kapitál, který je k dispozici, je nahromaděným či kapitalizovaným úrokem, neboť úrok není nic jiného než část nadhodnoty. (27)

2. Mylné pojetí reprodukce ve zvětšujícím se rozsahu ze strany politické ekonomie

Před tím, než nyní přistoupíme k některým bližším určením hromadění, nebo-li zpětné proměny nadhodnoty na kapitál, musíme odstranit jednu dvojznačnost, kterou vytvořila klasická ekonomie.

Ta zboží, která kapitalista kupuje za část nadhodnoty pro svou vlastní spotřebu, neslouží jako výrobní prostředky ani jako prostředky zhodnocování, stejně tak práce, kterou nakupuje pro uspokojování svých přirozených a společenských potřeb, není produktivní prací. Místo toho, aby tu nadhodnotu proměnil na kapitál prostřednictvím nákupu oněch zboží a práce, tak ji naopak spotřebuje jako důchod. Oproti starošlechtickému smýšlení, které, jak Hegel* hezky říká, "spočívá ve spotřebě toho, co je k mání" a které bylo zvláště rozšířené jako přepych osobních služeb, bylo pro měšťanskou ekonomii rozhodující měrou důležité, aby bylo hromadění kapitálu prohlášeno za první občanskou povinnost a bylo neúnavně hlášáno: člověk nemůže hromadit, jestliže celý svůj důchod projí, místo toho, aby jeho slušnou část vynaložil na nábor dodatečných produktivních pracovníků, kteří vynesou více, než kolik stojí. Na druhé straně musela měšťanská ekonomie polemizovat s tím lidovým předsudkem, který kapitalistickou výrobu zaměňuje za hromadění pokladu, (28) a proto se domnívá, že nahromaděné bohatství je bohatstvím, které je odebráno z oběhu, nebo-li uchráněno před zničením ve své přirozené formě. Vyloučení peněz z oběhu je přímým opakem jejich zhodnocování jako kapitálu a hromadění zboží ve smyslu hromadění pokladu by bylo čirým šílenstvím. (28a) Hromadění zboží ve větším měřítku je důsledkem váznutí oběhu nebo důsledkem nadvýroby. (29) V lidových představách ovšem na jedné straně vystupuje obraz zboží nahromaděných ve spotřebním fondu bohatých lidí, jak je tito pomalu spotřebovávají, na druhé straně pak vytváření zásob jako jev, který náleží všem výrobním způsobům a u kterého se na okamžik zdržíme při rozboru procesu oběhu.

Klasická ekonomie je z tohoto pohledu v právu, když spotřebu nadhodnoty prostřednictvím produktivní místo neproduktivní práce zdůrazňuje jako charakteristický moment procesu hromadění. Avšak zde také začíná její omyl. Z toho, že se hromadění ukazuje jako pouhá spotřeba nadvýrobku prostřednictvím produktivních pracovníků, nebo-li že je to pouze kapitalizování nadhodnoty - její převedení do pracovní síly - z toho udělal Adam Smith* módu. Poslechněme si například Ricarda:*

"Musíme pochopit, že se v nějaké zemi všechny výrobky spotřebují; avšak zde je ten velký rozdíl, kdy se musíme zamyslet, zda jsou spotřebovány těmi, kteří znova vytvářejí nějaké jiné hodnoty, či těmi, kteří znova nevytvářejí nic. Jestliže řekneme, že se důchod uspořil a přidal ke kapitálu, tak tím myslíme, že ta část důchodu, o které tvrdíme, že se přidala ke kapitálu, je spotřebovávána produktivními a nikoli neproduktivními pracovníky. Není větší omyl než ten, když si někdo představuje, že se kapitál dá rozmnožit nespotebováváním." (30)

Není větší omyl než ten, který byl po Adamu Smithovi Ricardem a všemi pozdějšími opakován, že

"ta část důchodu, o které tvrdíme, že se přidala ke kapitálu, je spotřebovávána produktivními pracovníky"

Podle této představy by se veškerá nadhodnota, která se promění na kapitál, stala variabilním kapitálem. Ona se ale přece rozdělí - jako ta původně vložená hodnota - na konstantní kapitál a variabilní kapitál - na výrobní prostředky a na pracovní sílu. Pracovní síla je tou formou, ve které variabilní kapitál existuje v rámci výrobního procesu. V tomto procesu je sama kapitalistou spotřebována. Pracovní síla prostřednictvím své funkce - práce - spotřebovává výrobní prostředky. Peníze zaplacené při nákupu pracovní síly se zároveň proměňují na životní prostředky, které jsou spotřebovávány nikoli "produktivní prací", nýbrž "produktivním pracovníkem". Adam Smith zcela převráceným rozbořem dospěl k tomu absurdnímu výsledku, že i když se každý jednotlivý kapitál rozděluje na konstantní a variabilní součásti, tak se společenský kapitál promění jen na variabilní kapitál, nebo-li je vynaložen pouze na zaplacení mezd. Kdyby například výrobce látek proměnil 2,000 liber šterlinku na kapitál, tak by jednu část svých peněz vynaložil na nákup tkalců a druhou část na vlněnou přízi, stroje na zpracování vlny, a tak dále. Avšak ti lidé, od kterých tu přízi a stroje kupuje, částí těch peněz znova zaplatí práci, a tak dále, až do stavu, kdy se všech těch 2,000 liber šterlinku vynaloží na zaplacení mezd, nebo-li celý ten produkt zastoupený těmi 2,000 librami se spotřebuje produktivními pracovníky. Vidíme že: celá váha tohoto argumentu spočívá na slovu "a tak dále", které nás posílá od Pontia k Pilátovi. Vskutku, Adam Smith končí své zkoumání právě tam, kde začíná jeho obtíž. (31)

Pokud pohlížíme pouze na fond celkové roční produkce, tak je roční proces reprodukce snadno pochopitelný. Všechny součásti roční produkce však musejí být přineseny na trh a zde začíná ta obtíž. Pohyby jednotlivých kapitálů a osobních důchodů se kříží, míchají, ztrácejí se ve všeobecném přemísťování - v oběhu společenského bohatství - který náš pohled mate a nabízí našemu zkoumání k řešení velmi spletité úlohy. Ve třetím oddílu druhé knihy předvedu rozbor těch skutečných souvislostí. - Je velkou zásluhou fyziokratů, že se ve svém *Tableau économique* poprvé pokusili vytvořit obraz roční produkce v té formě, v jaké vychází z oběhu. (32)

Ostatně, rozumí se samo sebou, že politická ekonomie z věty Adama Smitha neopomněla těžit v zájmu třídy kapitalistů: že veškerá část čistého produktu, který se promění na kapitál, je spotřebovávána třídou pracovníků.

3. Rozdělení nadhodnoty na kapitál a důchod. Teorie zdrženlivosti.

V předchozí kapitole jsme rozebírali nadhodnotu, respektive nadvýrobek, pouze jako individuální spotřební fond kapitalisty, v této kapitole až doposud pouze jako fond hromadění. Nadhodnota však není ani jedním ani druhým, nýbrž obojím současně. Jedna část nadhodnoty je kapitalistou spotřebována jako důchod, (33) druhá část se použije jako kapitál, nebo-li hromadí se.

Při daném objemu nadhodnoty je jedna z těch částí tím větší, čím menší je ta druhá. Pokud všechny ostatní okolnosti zůstanou beze změny, tak ten poměr, ve kterém se uskutečňuje toto rozdělení, určuje velikost hromadění. Avšak ten, kdo toto rozdělení provádí, je vlastník nadhodnoty - kapitalista. To rozdělení je tedy aktem jeho vůle. O té části vytěženého příjmu, kterou hromadí, řekněme, že ji spoří, protože ji neprojí, to znamená, protože tou částí vykonává svou funkci kapitalisty, totiž tu funkci, že se obohacuje.

Kapitalista má historickou hodnotu a ono historické právo na existenci, které - jak říká duchaplný Lichnowski - nemá žádné datum, jen pokud je zosobněným kapitálem. Jen potud je jeho vlastní přechodná nutnost součástí přechodné nutnosti kapitalistického výrobního způsobu. Avšak potud také jeho pohnutky netvoří užitná hodnota a požitek, nýbrž směnná hodnota a její rozmnožování. Jako fanatik zhodnocování hodnoty bezohledně nutí lidstvo vyrábět jen kvůli výrobě, proto také k vývoji společenských výrobních sil a k vytváření materiálních výrobních podmínek, které samotné mohou tvořit reálný základ nějaké vyšší společenské formy, jejímž základním principem je plný a svobodný rozvoj každého jednotlivce. Kapitalistu je možno respektovat pouze jako zosobnění kapitálu. Jako takový společně s kupitelem pokladu sdílí pud absolutního obohacování se. To, co se však u kupitele pokladu jeví jako individuální mánie, to je u kapitalisty účinkem společenského mechanismu, ve kterém je pouze jedním hnacím kolem. Kromě toho rozvoj kapitalistické výroby dělá ze stále se zvětšujícího kapitálu vloženého do nějakého průmyslového podnikání nutnost, a konkurence každému jednotlivému kapitalistovi vnucuje vnitřní zákony kapitalistického výrobního způsobu jako vnější zákony. Ty ho nutí, aby svůj kapitál stále rozšiřoval proto, aby si ho udržel, a rozšířit ho může pouze prostřednictvím postupného hromadění.

Protože je jeho konání pouze funkcí kapitálu, který v něm získal svou vůli a vědomí, tak je pro něj jeho vlastní osobní spotřeba loupeží na hromadě jeho kapitálu, podobně jako u italského účetnictví, kde osobní výdaje kapitalisty stojí na debetní straně vůči kapitálu. Hromadění je dobytím světa společenského bohatství. Společně s objemem vytěžovaného lidského materiálu rozšiřuje přímé i nepřímé panství kapitalisty. (34)

Avšak ten dědičný hřích je všude. S rozvojem kapitalistického výrobního způsobu, s hromaděním a bohatstvím, kapitalista přestává být pouhým ztělesněním kapitálu. Cítí ten "dotek člověka" od svého vlastního Adama a je stvořen tak, aby se nadšení pro askezi jako předsudku staromódního kupitele

pokladu vysmíval. Zatímco klasický kapitalista pranýřoval individuální spotřebu jako hřích vůči své funkci a "zdrženlivosti" při hromadění, tak je modernizovaný kapitalista schopen hromadění pojímat jako "odříkání si" svého požitku. "Dvě duše přebývají v jeho srdci a jedna se chce od druhé odloučit!"

V historických počátcích kapitalistického výrobního způsobu - a každý kapitalistický zbohatlík jako jednotlivec tímto stadiem projde - převládá pud obohacování a lakota jako absolutní vášeň. Avšak pokrok kapitalistické výroby nevytváří jen celý svět požitků. Prostřednictvím spekulace a úvěrování otevírá tisíc zdrojů náhlého obohacení. Na jisté výši vývoje se běžný stupeň utrácení, které je zároveň prostředkem dávání svého bohatství naodiv, a proto i prostředkem získávání důvěry, stává pro tohoto "nešťastného" kapitalistu dokonce společenskou nutností. Luxus je součástí nákladů na reprezentaci kapitálu. Bez toho se kapitalista neobohatí, zrovna jako kupitel pokladu, ve vztahu své osobní práce a svého osobního nespoteřování, nýbrž v míře, ve které on vysává cizí práci a pracovníkovi vnucuje zřikání se všech životních požitků. Ačkoli proto utrácení kapitalisty nikdy nemá *bona fide** charakter utrácení čilého feudála, na jeho pozadí spíše stále číhá ta nejspínavější lakota a nejúzkostlivější vypočítavost, přesto jeho utrácení roste s jeho hromaděním bez toho, aby jedno uškodilo druhému. Současně s tím se v srdci jednotlivého kapitalisty vyvíjí Faustův* konflikt mezi pudem hromadění a požitkářstvím.

"Průmysl v Manchesteru", píše se v jednom spise, který v roce 1795 zveřejnil Dr. Aikin,* "se dá rozdělit do čtyř období. V prvním období byli továrníci nuceni pro své živobytí tvrdě pracovat."

Oni se obohacovali zvláště tím, že okrádali rodiče, kteří k nim do učení posílali své chlapce, za což museli rodiče těžce platit, zatímco učni byli mořeni hladem. Na druhé straně byly průměrné zisky nízké a hromadění vyžadovalo velkou spořivost. Žili jako kupitelé pokladu a zdaleka nespoteřovávali ani úroky ze svého kapitálu.

"V tom druhém období začali vydělávat malá jmění, avšak pracovali stejně tvrdě jako před tím", neboť bezprostřední vytěžování práce stojí práci, jak každý dozorce otroků ví, "a žili stejně skromně jako dříve ... Třetí období bylo počátkem luxusu a obchod se rozšířil prostřednictvím vysílání obchodních cestujících za zakázkami do každého z obchodních měst v království. Před rokem 1690 zde pravděpodobně neexistoval žádný nebo jen malý kapitál ve výši tří až čtyř tisíc liber šterlinku, který by někdo získal průmyslem. Avšak už v té době nebo o něco později měli průmyslníci nastřádány peníze a začali si stavět moderní cihlové domy místo domů ze dřeva a malty ... Ještě v prvních desetiletích 18. století musel jeden manchesterský továrník, který nechal svým hostům nalít pintu cizího vína, čelit poznámkám a kroucení hlavou ze strany všech svých sousedů."

Před příchodem strojů večerní spotřeba továrníků v hospodách nebyla nikdy vyšší než šest pencí za jednu sklenku punče a jednu penci za rolku tabáku. Až v roce 1758 - což byl epochální předěl - viděli "osobu angažovanou v oboru s vlastní družinou!" "To čtvrté období", poslední třetina 18. století, "je obdobím velkého luxusu a utrácení, které bylo podpořeno rozšiřováním obchodu." (35) Co by náš pan doktor Aikin asi řekl, kdyby viděl Manchester dnes!

Hromad'te, hromad'te! Zde je Mojžíš a proroci! "Průmysl dodává materiál, který spořivost hromadí." (36) Tedy spořme, spořme, to znamená převádějme co možno největší část nadhodnoty či nadvýrobku zpět na kapitál! Hromadit, aby se hromadilo, vyrábět kvůli výrobě, touto formulí vyhlášovala klasická ekonomie dějinné posláni buržoazního období. Ani na okamžik se nenechala oklamat porodními bolestmi toho bohatství, (37) však k čemu nárek nad historickou nutností? Jestliže je proletář pro klasickou ekonomii pouze strojem na výrobu nadhodnoty, tak je však pro ni kapitalista také pouze strojem na proměnu této nadhodnoty na více kapitálu. Klasická ekonomie jeho historickou funkci bere smrtelně vážně. Aby srdce kapitalisty osvobodila od neblahého konfliktu mezi požitkářstvím a pudem sebeobohacování, tak na počátku dvacátých let tohoto století Malthus* hájil takovou dělbu práce, podle které na kapitalisty, kteří se skutečně zabývají výrobou, připadá hromadění, zatímco utrácení připadá na ty ostatní podílníky na nadhodnotě - na pozemkovou šlechtu, pobírače státní a církevní prebendy, a další. Říká, že je nanejvýš důležité "oddělit vášeň pro utrácení od vášně pro hromadění" (the passion for expenditure and the passion for accumulation). (38) Páni kapitalisté, kteří se již dávno proměnili na světáky, však křičeli. Jeden z jejich mluvčích, ricardián, volal: Co má co pan Malthus kázat o vysokých pozemkových rentách, vysokých daních, a tak dále, aby průmyslníka stále poháněl bodcem neproduktivních spotřebitelů! Ovšem, výroba a stále se rozšiřující výroba, tak zní šibolet,* avšak

"Výroba se takovým procesem spíše brzdí než podporuje. Také není úplně mravné (nor is it quite fair) udržovat množství lidí v zahálce, když jsou jiní hnáni do práce, ačkoli by pravděpodobně podle jejich charakteru, kdyby k tomu byli přinuceni, mohli úspěšně pracovat." (39)

Podle něj je natolik nemravné, aby byl průmyslový kapitalista poháněn k hromadění, kdy mu z dortu berou všechnu šlehačku, že se mu pak nutně zdá, že musí mzdu pracovníka co nejvíce stlačit až na minimum, "aby se zachovala jeho pracovitost". Dokonce ani na okamžik nezastírá, že oním tajemstvím vydělávání je přivlastňování si nezaplacené práce:

"Zvýšená poptávka ze strany pracovníků neznamená nic jiného, než ochotu ponechávat si méně ze svých vlastních výrobků pro sebe a větší část z nich přenechat svým zaměstnavatelům; a když říkáme, že toto - prostřednictvím spotřeby" (pracovníků) - vytváří přebytek" (nadprodukcí) "tak na to mohu jen odpovědět, že přebytek je synonymem ke slovu vysoký zisk." (40)

Ten učený spor o to, jak se má kořist vysátá z pracovníka co nejprospěšněji rozdělit mezi průmyslového kapitalistu a zahálčivého vlastníka pozemků a další, utichl před červencovou revolucí. Krátce poté městský proletariát zatroubil do útoku v Lyonu a přes venkovský proletariát ten červený kohout přeletěl do Anglie. Na jedné straně Kanálu zuřil owenismus, na opačné straně pak saint-simonismus a fourierismus. Udeřila hodina lidové ekonomie. Přesně rok před tím, než Nassau W. Senior* v Manchesteru zjistil, že zisk (včetně úroku) z kapitálu je výsledkem nezaplacené "poslední dvanácté pracovní hodiny", oznámil světu jiný objev.

"Já", prohlásil slavnostně, "já slovo kapitál - ve smyslu výrobního nástroje - nahrazuji slovem zdrženlivost." (41)

Toto je dosud nepřekonaný příklad "objevu" ze strany lidové ekonomie! Která ekonomickou kategorii nahrazuje patolízalskou frází. Voilà tout.

"Jestliže si divoch", přednáší Senior, "vyrábí luk, tak vykonává řemeslo, avšak nepraktikuje zdrženlivost." To nám vysvětluje, jak a proč se v dřívějších společenských podmínkách "bez zdrženlivosti" kapitalisty vyráběly pracovní prostředky.

"Čím větší pokrok ve společnosti, tím více je zapotřebí zdrženlivosti", (42) zvláště od těch, jejichž prací je přivlastňování si cizí práce a jejich výsledků.

Všechny podmínky pracovního procesu se od té chvíle promění na stejné množství částic kapitalistovy zdrženlivosti. Zrní se nejen jí, ale také seje - zdrženlivost kapitalisty! Vínu je dán čas, aby vyzrálo - zdrženlivost kapitalisty! (43) Kapitalista okrádá sám sebe, jestliže "pracovníkovi půjčuje výrobní nástroje"(!) alias tím, že do nich vtěluje pracovní sílu a zhodnocuje je jako kapitál, místo toho, aby parní stroje, bavlnu, železnici, hnojivo, tažné koně, a tak dále, projedl, nebo - jak si dětinsky představuje lidový ekonom - aby "jejich hodnotu" prohýřil v luxusu a jiných předmětech spotřeby. (44) Jak by toto asi třída kapitalistů udělala, to si lidová ekonomie doposud tvrdohlavě střeží jako své tajemství. Ale dost, svět přece žije ze seabemrskáčství tohoto moderního kajícíka boha višny - kapitalisty. Nejen k hromadění, ale i k pouhému "udržení kapitálu je zapotřebí stále vydávat síly, aby člověk odolal pokušení ho spotřebovat". (45) Obyčejná humanita by tedy určitě získala, kdyby byl kapitalista z těchto muk a pokušení vysvobozen tím samým způsobem, jakým byl nedávno otrokář ze státu Georgia zrušením otrokářství zbaven toho nepříjemného dilematu, zda má nadvýrobek vymlácený z negerského otroka zcela utopit v šampaňském či zda ho má také zčásti zpětně proměnit na více negrů a více půdy.

V nejrůznějších společensko-ekonomických formacích se nekoná pouze prostá reprodukce, nýbrž - ačkoli v různé míře - reprodukce ve zvětšujícím se rozsahu. Postupně se více vyrábí a spotřebovává, a také se tedy více výrobků proměňuje na výrobní prostředky. Tento proces se však nejeví jako hromadění kapitálu, a proto také ne jako účinkování kapitalisty, protože vůči pracovníkovi jeho výrobní prostředky - a proto také jeho výrobek a jeho životní prostředky - ještě nevystupují ve formě kapitálu. (46) Richard Jones,* který zemřel před několika lety, následovník Malthuse na katedře politické ekonomie východoindické Univerzity v Haileybury, to dobře vyložil na dvou podstatných skutečnostech. Jelikož je nejpočetnější část indického lidu tvořena samostatně hospodařícími sedláky, tak také ani jejich výrobek, ani jejich pracovní a životní prostředky, nikdy nejsou "ve formě (in the shape) fondu, který by se spořil z cizího důchodu (saved from revenue), a proto neprošel předchozím procesem hromadění (a previous process of accumulation)". (47) Na druhé straně, ti nezemědělní pracovníci v provinciích, kde anglické panství ten starý systém narušilo nejméně, jsou zaměstnáváni přímo těmi velkými, jimž přitéká část venkovského nadvýrobku jako příspěvek či pozemková renta. Jednu část tohoto výrobku ti velcí spotřebují v naturální formě, druhou část promění na rozmanité prostředky spotřeby a luxusu od těch

pracovníků, zatímco ten zbytek tvoří mzdu těch pracovníků, kteří jsou vlastníci svých pracovních nástrojů. Produkce a reprodukce ve zvětšujícím se rozsahu zde jdou svou cestou bez jakéhokoli zásahu onoho neobyčejného světce, onoho rytíře smutné postavy, "odříkajícího si" kapitalisty.

4. Okolnosti, které nezávisle na poměrném rozdělení nadhodnoty na kapitál a důchod určují rozsah hromadění: stupeň vytěžování pracovní síly - produktivita práce - rostoucí rozdíl mezi používaným a spotřebovávaným kapitálem - velikost zálohovaného kapitálu

Pokud předpokládáme, že ten vztah, podle kterého se nadhodnota štěpí na kapitál a důchod, je dán, tak se velikost hromaděného kapitálu zřejmě řídí podle absolutní velikosti nadhodnoty. Pokud předpokládáme, že se 80 procent kapitalizuje a 20 procent projí, tak bude nahromaděný kapitál obnášet 2,400 nebo 1,200 liber šterlinku, při celkové nadhodnotě 3,000 nebo v druhém případě 1,500 liber šterlinku. V souladu s tím při určování velikosti hromadění spoluúčinkují všechny ty okolnosti, které stanovují objem nadhodnoty. Znova si je zde shrneme, avšak jen s ohledem na to, aby nám poskytly nový pohled na hromadění.

Vzpomínáme si, že míra nadhodnoty je v první instanci závislá na stupni vytěžování pracovní síly. Politická ekonomie tuto roli natolik vyzdvihuje, že - při různých příležitostech - zrychlení hromadění v důsledku zvýšené produktivity práce ztotožňuje s jeho zrychlením v důsledku zvýšení vytěžování pracovníka. (48) V oddílech o vytváření nadhodnoty jsme stále předpokládali, že mzda je přinejmenším rovna hodnotě pracovní síly. Násilné snížení mezd pod tuto hodnotu však při praktickém pohybu hraje příliš důležitou roli, než abychom se jím alespoň na okamžik nezabývali. Ono fakticky - v jistých mezích - promění nutný spotřební fond pracovníka na fond hromadění kapitálu.

John Stuart Mill* říká: "Mzdy nemají žádnou produktivitu; ony jsou cenou produktivity; mzdy, kromě samotné práce, nepřispívají k výrobě zboží více, než cena samotného stroje. Kdyby bylo možno mít práci bez kupování, tak by byly mzdy nadbytečné." (49)

Jestliže by ale pracovníci mohli žít ze vzduchu, tak by se také za žádnou cenu nedali koupit. Ta jejich vlastnost, že by nic nestáli, by tedy byla mezi v matematickém smyslu, vždy nedosažitelná, ačkoli vždy přibližitelná. To je také neustálý sklon kapitálu, dostat mzdy na tuto nihilistickou úroveň. Autor "Pojednání o obchodu a řemeslech" z 18. století, kterého často cituji, nám prozradil to nejvnitřnější tajemství duše anglického kapitálu, když za historický životní cíl Anglie prohlašuje snížení anglické mzdy na francouzskou a holandskou úroveň. (50) Kromě jiného naivně říká:

"Jestliže však naši chudí" (básnický výraz pro pracovníky) "chtějí žít v luxusu ... přirozeně pak musí být jejich práce drahá ... Jen se podívejte na tu kopu zbytečností (heap of superfluities), které naši manufakturní pracovníci spotřebují, jako je pálenka, džin, čaj, cukr, cizí ovoce, silné pivo, potištěné plátno, šňupací a kuřácký tabák, a tak dále." (51)

Cituje spis jednoho továrníka z Northamptonshire, který svůj zrak obrací k nebesům a běduje:

"Ve Francii je práce o celou třetinu levnější než v Anglii: neboť francouzští chudí tvrdě pracují, střídmě se živí a šatí, jejich hlavní spotřebu tvoří chléb, ovoce, zelenina a uzené nebo sušené ryby; neboť maso jedí jen zřídka, a když je drahá pšenice, tak také málo chleba." (52) "K tomu ještě", pokračuje, "patří to, že pijí vodu nebo různé slabé likéry, takže ve skutečnosti utratí úžasné málo peněz ... Takový stav věcí bude těžké přenést sem, není však nedosažitelný, což dokládá jeho přítomnost ve Francii a Holandsku." (53)

O dvě desetiletí později se této linie filantropie držel jeden americký žvanil, baronizovaný yankee Benjamin Thompson* (alias hrabě Rumford), byla to ta samá linie filantropie k potěšení Boha a lidí. Jeho "eseje" jsou kuchařskou knihou s recepty všeho druhu, jak normální - drahé - pracovníkovy potraviny opatřit z náhražek. Zde je jeden obzvláště zdařilý recept tohoto neobyčejného filosofa:

"Pět liber ječmenné drtě za 7 a půl pence, pět liber kukuřice za 6 a čtvrt pence, sledě za tři pence, za penci sůl, za penci octa, za dvě pence pepře a bylin - dohromady 20 a tři čtvrtě pence - a máme polévku pro 64 lidí; při průměrné ceně ječmene a kukuřice může jedna porce o dvaceti uncích stát čtvrt pence." (54)

S pokrokem kapitalistické výroby učinilo falšování zboží Thompsonovy ideály nadbytečnými. (55)

Na konci osmnáctého a během prvních desetiletí devatenáctého století angličtí majitelé farem a půdy prosazovali absolutně minimální platy tak, že zemědělským pracovníkům ve formě mzdy platili méně než minimum, ten zbytek jim však vyplatili ve formě podpory z fary. Zde je příklad šprýmování, kterým angličtí dogberries vykonávali svá "zákonná" ustanovení mzdových tarifů:

"Když příslušníci venkovské šlechty v roce 1795 ve Speenhamlandu stanovovali pracovníkům mzdy, tak v poledne obědvali, zřejmě si však mysleli, že u pracovníků něco takového není nutné... Rozhodli, že týdenní mzda bude 3 šilinky* na muže, když bochník chleba o osmi librách a jedenácti uncích stoupne na jeden šilink, a bude pravidelně růst, dokud ten bochník nebude stát šilink a pět pencí. Jakmile stoupne nad tuto cenu, tak se mzda měla poměrně snižovat, dokud cena bochníku nedosáhne dvou šilinků; a potom bude výživa jednoho muže o pětinu nižší než před tím." (56)

Před vyšetřovací komisí Sněmovny lordů v roce 1814 byl jistý pan A. Bennet, majitel velkých farem, soudce, správce domu pro chudé a regulátor mezd, tázán:

"Sleduje se nějak u pracovníků poměr mezi denní hodnotou práce a podporou z fary?" Odpověď: "Ano. Týdenní příjem každé rodiny se nad její nominální mzdu dorovnává až na galoňák chleba (8 liber a 11 uncí) a tři pence na hlavu ... Předpokládáme, že galoňák týdně na každou osobu v rodině k výživě postačí; a ty tři pence jsou na ošacení; a jestliže farnost šaty obstará sama, tak jsou jim ty tři pence ze mzdy sraženy. Tato praxe je běžná nejen všude na západ od Wiltshire, nýbrž, jak věřím, v celé zemi." (57) Jeden buržoazní spisovatel z té doby volá: "Takto majitelé farem po léta ctihodnou třídu venkovanů degradovali, čímž je přinutili najít si útočisté v dílnách... Majitel farmy své vlastní zisky rozmnožil tím, že bránil hromadění nezbytných spotřebních fondů na straně pracovníků." (58)

To, jakou roli dnes při tvorbě nadhodnoty a tím také při hromadění kapitálu hraje přímé loupení v nutném spotřebním fondu pracovníka, příkladně ukázala takzvaná domácká práce (viz kapitolu 13, sekci 8). Další skutečnosti uvedu dále v tomto oddílu.

Ačkoli ta část konstantního kapitálu, která se skládá z pracovních prostředků, musí ve všech odvětvích průmyslu postačit na určitý počet pracovníků - daný velikostí zařízení - tak v žádném případě nemusí růst v tomtéž poměru, v jakém roste množství práce, která se zaměstnává. V jednom továrním zařízení může sto pracovníků při osmihodinové práci dodávat 800 pracovních hodin. Pokud chce kapitalista toto množství o polovinu zvýšit, tak může zaměstnat 50 nových pracovníků; potom však musí také zálohovat nový kapitál, nejen do mezd, nýbrž také do pracovních prostředků. On však také může těch původních sto pracovníků nechat pracovat dvanáct místo osmi hodin a pak ty pracovní prostředky, které už má, postačují, pouze se dříve opotřebují. Takto může dodatečná práce, zvětšená v důsledku vyššího vypětí pracovní síly, zvýšit nadvýrobek a nadhodnotu - látku pro hromadění - bez toho, aby se úměrně tomu zvětšila konstantní část kapitálu.

V těžebním průmyslu, například v hornictví, suroviny netvoří žádnou část zálohovaného kapitálu. Pracovní předmět zde není výsledkem předchozí práce, nýbrž je gratis poskytován přírodou. Tak je tomu u kovové rudy, minerálů, uhlí, kamene, a tak dále. Zde se konstantní kapitál téměř výlučně skládá z pracovních prostředků, které zvětšené množství práce docela dobře snesou (například denní a noční směny). Jsou-li všechny ostatní okolnosti stejné, tak objem a hodnota výrobku roste přímo úměrně používané práci. Člověk a příroda jsou zde pospolu jako v první den výroby - jsou to prvotní tvůrci výrobku, a proto také tvůrci látkových prvků kapitálu. Díky pružnosti pracovní síly se oblast hromadění rozšířila bez předchozího zvětšení konstantního kapitálu.

V zemědělství se obdělávaná půda nedá rozšířit bez vložení dodatečného osiva a hnojiva. Jakmile se však tento vklad učiní, tak má již samotné mechanické opracovávání půdy na mohutnost produktu divotvorný účinek. Větší množství práce vykonávané dosavadním množstvím pracovníků takto zvýší úrodu bez toho, aby byl zapotřebí vklad nových pracovních prostředků. Znova je to přímý účinek člověka na přírodu, který je bezprostředním zdrojem zvýšeného hromadění bez zásahu nového kapitálu.

A konečně, u vlastního průmyslu předpokládá každý dodatečný výdej práce odpovídající dodatečné vydání surovin, avšak nikoli nutně také pracovních prostředků. A protože těžební průmysl a zemědělství dodávají výrobnímu průmyslu jeho vlastní suroviny, a tento dodává jejich pracovní prostředky, tak mu také přísun výrobků, které těžební průmysl a zemědělství vyrobily bez dodatečného přísunu kapitálu, přijde vhod.

Obecný výsledek: Tím, že kapitál do sebe začlení oba prvotní tvůrce bohatství - pracovní sílu a zemi - získává schopnost rozšiřovat se, která mu dovoluje, aby prvky svého hromadění rozšiřoval za zdánlivé hranice své vlastní velikosti, stanovené hodnotou a objemem právě vyráběných výrobních prostředků, v nichž má své bytí.

Dalším důležitým činitelem při hromadění kapitálu je úroveň produktivity společenské práce.

S produktivitou práce roste objem výrobků, které představují určitou hodnotu a tedy také nadhodnotu o dané velikosti. Při stálé a dokonce i při klesající míře nadhodnoty, pokud tato klesá pomaleji než jak roste produktivita práce, objem nadvýrobku roste. Při stálém poměru jeho rozdělování na důchod a dodatečný kapitál proto může spotřeba kapitalisty růst bez toho, aby se zmenšoval jeho fond hromadění. Poměrná velikost fondu hromadění může růst i na úkor spotřebního fondu, kdy zlevňování zboží poskytuje kapitalistovi stejné množství nebo i více prostředků užítu než dříve. S rostoucí produktivitou práce však jde, jak jsme viděli, zlevňování pracovníka, tedy rostoucí míra nadhodnoty, ruku v ruce, i když rostou reálné mzdy. Mzda nikdy neroste úměrně produktivitě práce. Tatáž hodnota variabilního kapitálu tedy dává do pohybu více pracovní síly, a proto také více práce. Tatáž hodnota konstantního kapitálu se projeví větším množstvím výrobních prostředků, to znamená větším množstvím pracovních prostředků, pracovního materiálu a pomocných látek, dodává tedy více prvků vytvářejících výrobek než prvků tvořících hodnotu, nebo-li prvků nasávajících práci. Při stálé nebo dokonce snižující se hodnotě dodatečného kapitálu se proto odehrává urychlené hromadění. Nejen že se rozsah reprodukce zvětšuje co do látky, nýbrž také produkce nadhodnoty roste rychleji než hodnota dodatečného kapitálu.

Vývoj produktivity práce také reaguje na původní kapitál, nebo-li na ten kapitál, který se právě nachází ve výrobním procesu. Jedna část účinkujícího konstantního kapitálu sestává z pracovních prostředků, jako je strojové vybavení, a tak dále, které se spotřebují za delší dobu a jsou proto reprodukovány, nebo-li nahrazeny novými exempláři téhož druhu. Každý rok však část těchto pracovních prostředků odumře, nebo-li dosáhne konečného účelu své produktivní funkce. Tato část se proto každý rok nachází ve stadiu své periodické reprodukce, nebo-li svého nahrazení novými exempláři téhož druhu. Pokud se ve stavu zrodu těchto pracovních prostředků produktivita práce zvýší - a ona se s nepřerušným tokem vědy a techniky rozvíjí stále - tak na místo těch starých přicházejí účinnější a - z hlediska jejich výkonu - levnější stroje, nástroje, přístroje, a tak dále. Ten starý kapitál je zreprodukován do produktivnější formy, a to odhlížíme od detailních změn pracovních prostředků, které už jsou k dispozici. Ta druhá část konstantního kapitálu - suroviny a pomocné látky - se reprodukuje stále během roku, ty, které pocházejí ze zemědělství, se většinou reprodukují rok co rok. Každé zavedení lepších metod, a podobně, zde tedy téměř současně účinkuje na dodatečný kapitál i na kapitál, který právě účinkuje. Každý pokrok v chemii nejen rozmnožuje počet užitečných látek a způsobů užití látek již známých, a tím s růstem kapitálu rozšiřuje sféry investic. On zároveň učí, jak výměšky procesu výroby a spotřeby zpátky vložit do oběhu procesu reprodukce, novou látku kapitálu tedy vytváří bez předchozího vynaložení kapitálu. Stejně jako zvýšené vytěžování přírodního bohatství pouhým zvýšením vypětí pracovní síly, tvoří věda a technika potenci svého rozšíření nezávislou na dané velikosti účinkujícího kapitálu. Tato zároveň reaguje na tu část původního kapitálu, která vstoupila do stadia své obnovy. Ve své nové formě gratis ztělesňuje ten společenský pokrok, který se uskutečnil za zády jeho staré formy. Tento rozvoj produktivity je ovšem zároveň doprovázen částečným znehodnocením účinkujících kapítalů. Pokud se toto znehodnocení prostřednictvím konkurence projeví akutně citelně, tak ta hlavní tíha padne na pracovníka, když se jeho zvýšeným vytěžováním kapitalista snaží sám sebe odškodnit.

Práce přenáší na výrobek hodnotu výrobních prostředků, které spotřebovala. Na druhé straně roste hodnota a objem výrobních prostředků, uvedených do pohybu daným množstvím práce, v poměru, v jakém se práce stává produktivnější. Ačkoli tedy stejné množství práce přidává ke svým výrobkům stále stejné množství nové hodnoty, tak ta stará hodnota kapitálu, která se současně přenáší, přesto se stoupající

produktivitou práce roste.

Například anglický a čínský přadlák mohou oba pracovat tentýž počet hodin s toutéž intenzitou, takže za týden oba vyrobí stejnou hodnotu. Navzdory této rovnosti existuje ohromný rozdíl mezi hodnotou týdenního výrobku Angličana, který pracuje s mocným automatem, a Číňana, který má pouze kolovrat. Za tutéž dobu, za kterou Číňan sepře jednu libru bavlny, Angličan sepře několik stovek liber. Několik set krát větší objem starých hodnot nafoukne hodnotu jeho výrobku, ve kterém tyto obdrží novou užitečnou formu a takto mohou znova účinkovat jako kapitál.

"V roce 1782", zpravuje nás Friedrich Engels, "nebyla celková sklizeň vlny z předchozích tří let" (v Anglii) "kvůli nedostatku pracovníků zpracována, a kdyby se nezačaly používat nově vynalezené stroje, tak by tak dál musela zůstat." (59) Ta práce vykonaná prostřednictvím strojů přirozeně žádného člověka bezprostředně nevyčarovala, ale prostřednictvím přidání relativně malého množství živoucí práce umožnila, aby se ta vlna pomocí menšího počtu pracovníků nejen produktivně spotřebovala a přidala se k ní nová hodnota, ale aby si také ve formě příze atd. udržela svou starou hodnotu. Tím zároveň dodala prostředek i podnět k rozšíření reprodukci vlny. Je přirozeným nadáním živoucí práce, že tím, jak tvoří novou hodnotu, zároveň udržuje hodnotu starou. S růstem účinnosti, rozsahu a hodnoty svých výrobních prostředků, tedy s rozvojem hromadění, které doprovází rozvoj produktivity, si proto práce udržuje a zvětšuje neustále rostoucí hodnotu kapitálu v neustále nové formě. (60) Tato přirozená schopnost práce se jeví jako schopnost sebezáchovy kapitálu, do kterého je vtělena, zcela jako se její společenské výrobní síly jeví jako jeho vlastnost, a jako se neustálé přivlastňování nadpráce kapitalistou jeví jako neustálé sebezahodnocování kapitálu. Všechny síly práce se promítají jako síly kapitálu, stejně jako se všechny formy hodnot zboží promítají jako formy peněz.

S růstem kapitálu roste rozdíl mezi použitým a spotřebovávaným kapitálem. Jinými slovy: Roste hodnota a objem látky pracovních prostředků, jako jsou budovy, stroje, drenážní trubky, pracovní dobytek, přístroje všeho druhu, které během delší či kratší doby, v neustále opakovaném výrobním procesu, podle jeho celého rozsahu účinkují nebo slouží k dosažení určitého užitku, zatímco se jen pozvolna opotřebovávají, a proto svou hodnotu ztrácejí jen po kouskách, a tedy ji také jen po kouskách přenášejí na výrobek. V poměru, v jakém tyto pracovní prostředky slouží jako stavební kameny výrobku, bez toho, aby k výrobku přidaly hodnotu, tedy zcela použité, ale jen zčásti spotřebované, vykonávají, jak již bylo uvedeno, tutéž službu gratis jako přírodní síly, voda, pára, vzduch, elektřina, a tak dále. Tato služba gratis minulé práce, jestliže je živoucí prací uchopena a je jí dána duše, hromadí s rostoucí mírou hromadění.

Protože se ta minulé práce stále převléká za kapitál, to znamená passivum pracovníka A, B, C, a tak dále, na aktivum nepracovníka X, tak jsou měšťáci a političtí ekonomové plni chvály zásluh minulé práce, která podle skotského génia MacCullocha* dokonce musí dostat svůj vlastní výnos (zisk, úrok, atd.) (61) Ta neustále rostoucí důležitost minulé práce, která spoluúčinkuje ve formě výrobních prostředků v živoucím pracovním procesu, je tedy připsána formě, která je samotnému pracovníku odcizená, neboť je jeho minulou a nezaplacenou prací - je tedy připsána její kapitálové formě. Praktičtí činitelé kapitalistické výroby a jejich ideologičtí tluchubové rovněž nejsou schopni přemýšlet o výrobních prostředcích bez toho, aby na ně dnes lepili tu antagonistickou společenskou charakterovou masku, podobně jako otrokář není schopen přemýšlet o samotném pracovníkovi jinak než tak, že tento má pro něj charakter otroka.

Při daném stupni vytěžování pracovní síly je objem nadhodnoty určen počtem současně vytěžovaných pracovníků, a tento odpovídá - ačkoli v měnícím se poměru - velikosti kapitálu. Čím více tedy kapitál prostřednictvím následných hromadění roste, tím více roste také objem hodnoty, která se štěpí na spotřební fond a fond hromadění. Kapitalista proto může žít bujněji a zároveň si více "odříkat". A nakonec se všechna kola výroby točí tím energičtěji, čím více se s objemem vloženého kapitálu zvětšuje jejich rozsah.

5. Takzvaný pracovní fond

V průběhu tohoto zkoumání se zjistilo, že kapitál není žádnou stálou veličinou, nýbrž že je pružnou částí společenského bohatství, která s rozdělováním nadhodnoty na důchod a dodatečný kapitál stále kolísá. Dále jsme viděli, že i při dané velikosti účinkujícího kapitálu, pracovní síla, která je do něho vtělena, věda a země (zemí ekonomicky rozumějme všechny pracovní předměty, které jsou od přírody k mání bez přičinění člověka) tvoří jeho pružnou potenci, která mu v jistých mezích poskytuje prostor účinkování nezávislý na jeho vlastní velikosti. Při tom jsme odhlíželi od všech vztahů procesu oběhu, které zapříčiňují velmi rozdílné stupně účinku téhož objemu kapitálu. Protože jsme předpokládali omezení daná kapitalistickou výrobou, předpokládali jsme tedy čistou přirozeně vzniklou formu společenského výrobního procesu, tak jsme odhlíželi od každé racionální kombinace, která je bezprostředně a plánovitě dosažitelná s výrobními prostředky a pracovními silami, které jsou k mání. Klasická ekonomie odjakživa ráda pojímala společenský kapitál jako stálou veličinu o stálém účinku. Tento předsudek se však ustálil jako dogma prostřednictvím arcifilištiny Jeremyho Benthama,* tohoto mdlého pedantského koženého věštce obecného měšťáckého rozumu devatenáctého století. (62) Bentham je mezi filosofy tím, čím byl Martin Tupper* mezi básníky. Oba dva mohli vyrůst jen v Anglii. (63) S jeho dogmatem se ty nejobyčejnější jevy výrobního procesu, jako například jeho náhlé rozšíření a zmenšení, a dokonce i hromadění, stávají naprosto nepochopitelnými. (64) To dogma bylo jak samotným Benthamem, tak i Malthusem, Jamesem Millem,* MacCullochem a dalšími zneužito za účelem apologetiky,* konkrétně proto, aby se jedna část kapitálu - ta variabilní, nebo-li ta, která se obrací v pracovní síle - ukázala jako stálá veličina. Látková existence variabilního kapitálu, to znamená objemu životních prostředků, který ten kapitál pro pracovníka reprezentuje, nebo-li takzvaný pracovní fond, byl vybájen jako přírodními zákony spoutaná a nepřekročitelná část společenského bohatství. K tomu, aby se ta část společenského bohatství, která má účinkovat jako konstantní kapitál, nebo-li látkově vyjádřeno jako výrobní prostředky, uvedla do pohybu, k tomu je zapotřebí určitý objem živoucí práce. Tato je technologicky dána. Avšak není dán ani počet pracovníků, kteří jsou zapotřebí, aby tento objem dali do pohybu, neboť ten se mění se stupněm vytěžování jednotlivé pracovní síly, ani cena této pracovní síly, nýbrž pouze její minimální hranice, která je navíc velmi pružná. Ty skutečnosti, které tvoří základ toho dogmatu, jsou tyto: Na jedné straně nemá pracovník co mluvit do rozdělování společenského bohatství na prostředky užítu pro nepracovníka a na výrobní prostředky. Na druhé straně může svůj takzvaný "pracovní fond" rozšiřovat na účet "důchodu" bohatých pouze ve výjimečně příznivých případech. (65)

To, k jaké absurdní tautologii to vede, když se kapitalistické omezení pracovního fondu přebásní jako společenské omezení dané přírodními zákony, nám ukazuje kromě jiných profesor Fawcett:*

"Kapitál obíhající v nějaké zemi", (66) říká, "je jejím pracovním fondem. Abychom vypočetli průměrnou mzdu, kterou každý pracovník dostane, tak prostě a jednoduše tento kapitál vydělíme počtem pracujících lidí." (67)

To tedy znamená, že nejdříve sečteme ty skutečně zaplacené jednotlivé mzdy do jedné sumy, potom budeme tvrdit, že tento součet tvoří sumu hodnoty "pracovního fondu" přiděleného Bohem a přírodou. Nakonec takto získanou sumu vydělíme počtem hlav pracovníků, abychom zpětně zjistili, kolik v průměru připadá na každého jednotlivého pracovníka. Toto je neobvykle mazaný postup. Panu Fawcettovi však nebrání, aby jedním dechem řekl:

"Celkové bohatství, které se každý rok v Anglii nahromadí, se rozdělí na dvě části. Jedna část se vynaloží v Anglii na udržení našeho vlastního průmyslu. Ta druhá část se vyveze do jiných zemí ... Ta část, která se použije v našem průmyslu, netvoří žádnou významnou část toho bohatství, které se v této zemi nahromadí." (68)

Větší část nadvýrobku, který ročně přiroste a je bez náhrady vzat anglickému pracovníku, se tedy nekapitalizuje v Anglii, nýbrž v jiných zemích. Avšak s tímto dodatečným kapitálem, který se takto vyváží, se přece také vyváží část toho "pracovního fondu" vynalezeného Bohem a Benthamem. (69)

Poznámky:

(21) Hromadění kapitálu: použití části důchodu jako kapitálu."

(Malthus, "Definitions etc.", vydal Cazenove,* strana 11)

"Proměna důchodu na kapitál." (Malthus, "Principles of Political Economy", druhé vydání, Londýn 1836, strana 320) [zpět](#)

(21a) Zde odhlížíme od zahraničního obchodu, prostřednictvím kterého může jeden národ převádět luxusní zboží na výrobní či životní prostředky a naopak. Abychom předmět našeho zkoumání uchopili v jeho čistotě, aby byl zbaven rušivých vedlejších okolností, tak zde musíme celý svět obchodu vidět jako jeden národ a předpokládat, že všude panuje kapitalistická výroba a že se zmocnila všech odvětví průmyslu. [zpět](#)

(21b) Sismondioho rozbor hromadění má tu velkou chybu, že se příliš spokojil s frází "proměna důchodu na kapitál" bez toho, aby prozkoumal materiální podmínky této operace. [zpět](#)

(21c) "Původní práce, které jeho kapitál vděčil za svůj vznik."

(Sismondi, v uvedeném, vydáno v Paříži, část I, strana 109) [zpět](#)

(22) "Práce vytváří kapitál ještě před tím, než kapitál použije práci." ("Labour creates capital, before capital employs labour.")

(E. G. Wakefield,* "England and America", Londýn 1833, svazek II, strana 110) [zpět](#)

(23) To, že kapitalista vlastní výsledek cizí práce, "je tvrdý důsledek zákona přivlastňování, jehož základní princip byl naopak vlastnickým nárokem každého pracovníka na výrobek své vlastní práce" (Cherbuliez,* "Richesse ou Pauvreté", Paříž 1841, strana 58, kde se však tento dialektický obrat rozvíjí nesprávně) [zpět](#)

(24) Proto musíme obdivovat Proudhonovu* chytrost, který chce odstranit kapitalistické vlastnictví, přičemž chce na druhé straně navěky ponechat ony věčné vlastnické zákony vyplývající z výroby zboží! [zpět](#)

(25) "Kapitál, nebo-li nahromaděné bohatství použité s vyhlídkou zisku."

(Malthus, v uvedeném)

"Kapitál ... se skládá z bohatství ušetřeného z důchodu a použitého s vyhlídkou na zisk."

(R. Jones: "An Introductory Lecture on Political Economy", Londýn, 1833, strana 16) [zpět](#)

(26) "Majitel nadvýrobku nebo kapitálu."

("The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell." Londýn, 1821) [zpět](#)

(27) "Kapitál, složený úrokem z každé části ušetřeného kapitálu, natolik všechno ovládá, že všechno bohatství světa, které přináší důchod, se už dávno stalo úrokem z kapitálu."

(Londýn, "Economist", 19. července 1851) [zpět](#)

(28) "Žádný politický ekonom nemůže v dnešní době pod pojmem spoření chápat pouze hromadění pokladu: a mimo tuto úzkou a nedostatečnou činnost si těžko dokážeme představit jiné použití tohoto termínu ve vztahu k národnímu bohatství než to, které vychází z různého používání toho, co se spoří, na základě reálných rozdílů mezi různými druhy práce, které jsou tím spořením udržovány."

(Malthus, v uvedeném na stranách 38, 39) [zpět](#)

(28a) Balzac,* který tak důkladně prostudoval všechny odstíny lakoty, nechá starého lichváře Gobsecka zdětinštět, když tento svůj poklad začne hromadit ze zboží. [zpět](#)

(29) "Hromadění kapitálu ... přerušení směny ... nadprodukce."
(Th. Corbet, v uvedeném strana 104) [zpět](#)

(30) Ricardo, v uvedeném 163, poznámka [zpět](#)

(31) Navzdory své "Logice" si pan John Stuart Mill u svých předchůdců také nikde ani nevšiml takového chybného rozboru, který i v rámci měšťanského obzoru, z pohledu čisté ekonomie, volá po nápravě. Se školáckým dogmatismem všude zaznamenává myšlenkové zmatky svých učitelů. Také zde:

"Kapitál sám se v delším období zcela promění na mzdy, a potom, co se při prodeji výrobku nahradí, se znova promění na mzdy." [zpět](#)

(32) Adam Smith ve svém rozboru procesu reprodukce - a proto také procesu hromadění - neudělal z různých stránek nejen žádný pokrok, nýbrž dokonce, ve srovnání se svými předchůdci - zvláště fyziokraty - udělal jasné kroky zpět. Ruku v ruce s tou jeho iluzí, kterou jsme uvedli v textu, jde rovněž to skutečně báječné dogma, které po něm zdělila politická ekonomie, že se cena zboží skládá ze mzdy, zisku a pozemkové renty, tedy pouze ze mzdy a nadhodnoty. Storch,* který z tohoto základu vychází, alespoň naivně přiznává:

"Nutnou cenu není možné na její nejjednodušší prvky rozložit."

(Storch, v uvedeném, Petrohrad, vydáno 1815, díl II, strana 141, poznámka)

Jaká krásná ekonomická věda, která prohlašuje, že rozložit cenu zboží na její nejjednodušší prvky není možné!

Blíže o tomto pojednáme ve třetím oddílu druhé knihy a v sedmém oddílu třetí knihy. [zpět](#)

(33) Čtenář si povšimne, že slovo "důchod" se používá ve dvojím významu. Zprvce jako nadhodnota, která je plodem periodicky vyplývajícím z kapitálu. Zadruhé označuje tu část tohoto plodu, kterou kapitalista periodicky spotřebovává, nebo-li která patří do jeho spotřebního fondu. Tento dvojí smysl dále zachovávám, protože je v harmonii s tím, jak je používán anglickými a francouzskými ekonomy. [zpět](#)

(34) V té staromódní, i když stále se znova objevující formě kapitalisty jako lichváře, Luther* velmi dobře ukazuje touhu po moci jako prvek pudu sebeobohacování:

"Pohané mohli zjistit, že lichvář je prohnáný zloděj a vrah, na základě rozumu. My křesťané je však máme v takové úctě, že se k nim modlíme ve jménu peněz ... Kdo jinému jeho obživu vysává, loupí a krade, ten rovněž páchá vraždu jako ten, kdo nechá hladového umřít a zetlít. Tak to však činí lichvář a bezpečně sedí na svém stolci, zatímco by měl viset na šibenici a být žrán tolíka havrany, kolik si nakradl peněz, jen kdyby na něm bylo tolik masa, aby se o něj tolik havranů mohlo rozdělit. Místo nich všíme zlodějíčky ... Zlodějíčci jsou dáváni do klády, velcí zloději se procházejí ve zlatě a hedvábí ... Proto na tomto světě není většího nepřítele člověka (kromě ďábla), než je skrbík a lichvář, protože chce být Bohem nad všemi lidmi. Turci, válečníci a tyrani jsou také špatní lidé, přesto musejí lidi nechat žít a uznat, že jsou zlí a nepřátelé. A dokonce se musejí občas i nad někým slitovat. Avšak lichvář a lakomec by nechal celý svět zahynout hladem a žízní, v bídě a nedostatku, jen proto, aby měl všechno pro sebe a aby od něho každý přijímal jako od Boha a byl navěky jeho otrokem. Aby mohl nosit drahé pláště, zlaté řetězy, ubrousky, kterými si utírá hubu, aby ho lidé měli za vznešeného člověka ... Lichva je obrovský netvor, jako upír, který vše ničí více než Kákos, Géryón nebo Antaios.* Přestože se skrývá a tváří se zbožně, aby lidé neviděli, kam se poděli ti volové, které pozpátku zavlekl do svého doupěte. Ale Héraklés uslyší nárek těch volů a vězňů, najde Káka dokonce i ve skalách a voly znova vysvobodí ze spárů toho zloducha. Neboť Kákos je tím zloduchem, zbožným lichvářem, krade, loupí a vše bere. Nikdy nepřizná, že tak činí, a myslí si, že ho nikdo nenajde, protože volové, které pozpátku zavlekl do svého doupěte, podle stop dělají dojem, že byli vypuštěni ven. Tak i lichvář klame svět, jakoby by byl užitečný a dával světu voly, které však sám požírá... A jestliže loupežníky, vrahy a zloděje stínáme a lámeme v kole, jak mnoho bychom měli lámat v kole a zabíjet ... štvát, proklínat a stínat všechny lichváře."

(Martin Luther, v uvedeném) [zpět](#)

(35) Dr. Aikin, "Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester",
Londýn 1795, strana 181, 182, 188 [zpět](#)

(36) Adam Smith, v uvedeném, kniha II, kapitola III [zpět](#)

(37) Sám J. B. Say* říká:

"Úspory bohatých jsou prováděny na úkor chudých."

"Římský proletář žil téměř zcela na úkor společnosti... Skoro by se dalo říct, že moderní společnost žije na úkor proletářů, z té části, která je jim z odměny za jejich práci odepřena."

(Sismondi, "Études etc.", díl I, strana 24) [zpět](#)

(38) Malthus, v uvedeném strana 319, 320 [zpět](#)

(39) "An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.", strana 67 [zpět](#)

(40) v uvedeném strana 59 [zpět](#)

(41) Senior, "Principes fondamentaux de l'Économie Politique" přeložil Arrivabene, Paříž 1836, strana 309

Toto bylo na příznivce staré klasické školy už příliš šílené.

"Pan Senior výrazům práce a kapitál podsouvá výrazy práce a zdrženlivost ... Zdrženlivost je čistou negací. Zdrojem zisku není zdrženlivost, nýbrž spotřeba produktivně použitého kapitálu."

(John Cazenove, v uvedeném strana 130, poznámka)

Pan John Stuart Mill naproti tomu z jedné strany přebírá Ricardovu teorii zisku a z druhé strany připojuje Seniorovu "remuneration of abstinence". Tak, jak je mu cizí hegelský "rozpor" - pramen veškeré dialektiky - tak se cítí doma v prázdných sporech. [zpět](#)

(42) Senior, v uvedeném strana 342, 343 [zpět](#)

(43) "Žádný člověk ... by například nevysel pšenici a nechal ji rok ležet v zemi nebo by své víno nenechal léta ve sklepech, místo toho, aby tyto věci či jejich ekvivalenty okamžitě spotřeboval ... pokud by neočekával, že za ně dostane hodnotu navíc, atd."

(Scrope, "Political Economy", vydal A. Potter, New York 1841, strana 133) [zpět](#)

(44) "To strádání, které na sebe kapitalista bere tím, že své výrobní prostředky půjčuje pracovníkovi"

(tento eufemismus byl použit, aby podle osvědčeného lidově ekonomického způsobu námezdního pracovníka vykořisťovaného od průmyslového kapitalisty ztotožnil s tím samotným průmyslovým kapitalistou, který žije za peníze od kapitalisty, který mu půjčuje) "místo toho aby svou hodnotu věnoval své vlastní spotřebě tím, že by je proměnil na užitečné nebo příjemné předměty."

(G. de Molinari,* v uvedeném strana 36) [zpět](#)

(45) "La conservation d'un capital exige ... un effort ... constant pour résister a la tentation de le consommer."

(Courcelle-Seneuil, v uvedeném strana 20) [zpět](#)

(46) "Ty konkrétní příjmové třídy, které nejvíce přispívají k vývoji národního kapitálu, se v různých fázích svého vývoje mění a jsou proto zcela jiné u národů, které jsou na různých úrovních tohoto vývoje... Zisky ... nevýznamný zdroj hromadění ve srovnání se mzdami a rentami v raných fázích společnosti... Když skutečně dojde ke značnému pokroku v síle národního průmyslu, tak začnou být zisky jako zdroj hromadění v porovnání s jinými zdroji důležitější."

(Richard Jones, "Textbook, etc.", strany 16, 21) [zpět](#)

(47) v uvedeném strana 36 [zpět](#)

(48) "Ricardo říká: 'Hromadění kapitálu nebo prostředků pro zaměstnávání' (to znamená pro vytěžování) 'je na různých úrovních společnosti rychlejší nebo pomalejší, a v každém případě musí záviset na produktivitě práce. Produktivita práce je obecně nejvyšší tam, kde je mnoho úrodné půdy.' Jestliže ta první věta říká, že produktivní síla práce znamená menší velikost té alikvótní části jakéhokoli výrobku, který připadá na ty, kdo ho svými rukama vyrobili, ta věta je skoro totožná, protože ta zbylá alikvótní část je tím fondem, ze kterého může, jestli si to vlastník přeje, být hromaděn kapitál. Ovšem pak se toto obecně tam, kde je půda nejúrodnější, neděje."
("Observations on Certain Verbal Disputes, etc." strany 74, 75) [zpět](#)

(49) John Stuart Mill, "Essays on some unsettled Questions of Political Economy", Londýn 1844, strana 90, 91 [zpět](#)

(50) "An Essay on Trade and Commerce," Londýn 1770, strana 44
Noviny "Times" z prosince 1866 a ledna 1867 otiskly podobné výlevy srdce anglických majitelů dolů, ve kterých bylo vylíčeno to šťastné postavení belgických horníků, kteří nežádali a ani nedostali více, než kolik bylo naprosto nutné, aby žili pro své "pány". Belgičtí pracující vydrží hodně, ale aby v "Times" figurovali jako vzoroví pracovníci! Začátkem února 1867 na to odpověděla stávka belgických horníků (u Marchienne), která byla potlačena prachem a olovem. [zpět](#)

(51) v uvedeném strana 44, 46 [zpět](#)

(52) Továrník z Northamptonshire se v hnutí svého srdce dopouští prominutelné zbožné lži. Říká, že srovnává život anglických a francouzských manufakturních pracovníků, těmi citovanými slovy však ličí, jak později ve svém přelomu sám přiznává, francouzské pracovníky v zemědělství! [zpět](#)

(53) v uvedeném strana 70, 71.

Poznámka ke třetímu vydání:

Dnes jsme díky světové konkurenci, která se od té doby vytvořila, o kus dál. "Jestliže se Čína", vysvětluje člen parlamentu Stapleton svým voličům, "stane velkou průmyslovou zemí, tak nevím, jak by evropský pracující lid mohl v té soutěži obstát bez toho, aby neklesl na úroveň svých konkurentů." ("Times", 3. září 1873)

- Tak už ne mzdy jako na kontinentu, ale jako v Číně - to je nyní vytoužený cíl anglického kapitálu. [zpět](#)

(54) Benjamin Thompson, "Essays, political, economical, and philosophical etc.", 3 svazky, Londýn 1796-1802, svazek I, strana 294

Pan F. M. Eden* ve své esejí "The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc." tu Rumfordovu žebráckou polévku silně doporučuje dílenským dozorcům a anglickému pracovníku vytýkavě připomíná, že "ve Skotsku je mnoho rodin, které místo pšeničného nebo žitného chleba a masa po dlouhé měsíce žijí jen z ovesné krupice a ječné mouky smíchané pouze se solí a vodou, a to velmi komfortně (and that very comfortably too)".

(v uvedeném, svazek I, kniha II, kapitola II, strana 503)

Podobné "návodů" máme i v devatenáctém století.

Například: "Angličtí zemědělstí pracovníci nechtějí jíst žádné směsi nižších obilovin. Ve Skotsku, kde je vyšší vzdělání, je tento předsudek neznámý."

(Charles H. Parry M. D., "The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered", Londýn 1816, strana 69)

Tentýž Parry si však stěžuje, že nyní (1815) anglický pracovník ve srovnání s dobou Edena (1797) velmi upadl. [zpět](#)

(55) Ze zpráv poslední parlamentní vyšetřovací komise o falšování potravin vidíme, že i falšování léčiv není v Anglii výjimkou, nýbrž pravidlem. Například při zkouškách třiceti čtyř vzorků opia, které byly koupeny ve stejném množství různých londýnských lékáren, se zjistilo, že třicet jedna vzorků bylo zfalšováno přidáním makovic, pšeničné mouky, klovatiny, jílu, písku, a tak dále. Mnoho z nich neobsahovalo ani atom morfinu. [zpět](#)

(56) G. L. Newnham (barrister-at-law):

"A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Corn Laws", Londýn 1815, strana 20, poznámka [zpět](#)

(57) v uvedeném strana 19, 20 [zpět](#)

(58) Ch. H. Parry. v uvedeném strana 77, 69.

Zeměpáni sami sebe nejen "odškodnili" za protijakobínskou válku, kterou vedli ve jménu Anglie, nýbrž se také nesmírně obohatili.

"Jejich renty se během osmnácti let zdvojnásobily, ztrojnásobily, zčtyřnásobily, a ve výjimečných případech zšestinásobily."

(v uvedeném strana 100, 101) [zpět](#)

(59) Friedrich Engels, "Postavení pracující třídy v Anglii", strana 20 [zpět](#)

(60) Kvůli chybnému rozboru pracovního procesu a procesu zhodnocování klasická ekonomie tento důležitý moment reprodukce nikdy řádně neuchopila, jak to například můžeme vidět u Ricarda. Ten například říká:

Ať už se produktivita jakkoli mění, "jeden milión lidí v továrnách vyrábí stále tutéž hodnotu."

Toto by bylo správně, kdyby byl rozsah a intenzita jejich práce dán. Nic však nebrání tomu - a toto Ricardo v jistých vývodech přehlíží - aby jeden milión lidí při různých produktivitách práce zapracovával do výrobků velmi odlišné objemy výrobních prostředků, a proto do svých výrobků vkládal velmi rozdílné objemy hodnot; hodnoty výrobků, které ti lidé dodávají, jsou tedy velmi odlišné. Ricardo se na onom příkladu snažil panu J. B. Sayovi marně, jak dále uvidíme, vysvětlit rozdíl mezi užitnou hodnotou (kterou on nazývá slovem wealth - látkové bohatství) a směnnou hodnotou. Say odpovídá:

"Co se týče té těžkosti, kterou Ricardo zdůrazňuje, když říká, že při lepším postupu může ten milión lidí vydat dvakrát až třikrát větší bohatství bez toho, aby vyrobil více hodnoty, tak tato těžkost zmizí, jestliže podle potřeby na výrobu nahlédneme jako na jednu směnu, při které se vydávají produktivní služby práce, země a kapitálu pro to, aby se obdržely výrobky. Prostřednictvím těchto produktivních služeb totiž dostáváme všechny výrobky, které na světě jsou ... Tedy ... jsme tím bohatší a naše produktivní služby mají tím větší hodnotu, čím větší je množství užitečných věcí, které do té směny, kterou nazýváme výrobou, vnášíme."

(J. B. Say, "Lettres a M. Malthus", Paříž 1820, strana 168, 169)

Ta "těžkost" existuje pro něho, nikoli pro Ricarda - ta, kterou měl Say uvést, je tato:

Proč se nezvětšuje hodnota užitných hodnot, jestliže jejich množství v důsledku zvýšené produktivity práce roste?

Odpověď: Ta těžkost se vyřeší tím, že se ta užitná hodnota podle libosti nazve směnnou hodnotou. Směnná hodnota je věc, která one way or another souvisí se směnou. Nazvěme tedy výrobu "směnou" práce a výrobních prostředků za výrobek, a už je jasné jako facta, že obdržíme tím více směnné hodnoty, čím více užité hodnoty výroba dodává. Jinými slovy: Čím více užitných hodnot, například punčoch, za jeden pracovní den výrobce punčoch dodá, tím bohatší je na punčochy. Náhle však Saye napadne, že "s větším množstvím" punčoch jejich "cena" (která přirozeně nemá se směnnou hodnotou nic co do činění) padá, "protože konkurence je" (ty výrobce) "nutí, aby výrobky prodávali za tolik, kolik je stály". Ale odkud se pak bere zisk, když kapitalista ta zboží prodává za tu cenu, kterou ho stála? Ale never mind. Say říká, že v důsledku zvýšené produktivity každý dostane jako náhradu za tentýž ekvivalent nyní dva místo dřívějšího jednoho páru punčoch. Výsledkem, ke kterému dospěl, je právě ta Ricardova věta, kterou chtěl vyvrátit. Po tomto mocném duševním vypětí triumfálně apostrofuje Malthuse se slovy:

"Toto je, pane, ta správně postavená nauka, bez které, jak říkám, není možné ty nejtěžší otázky politické ekonomie vyřešit, zvláště tu, jak je možné, že jeden národ může bohatnout, když se hodnota jeho výrobků snižuje, ačkoli bohatství představuje hodnotu."

(v uvedeném strana 170)

Jeden anglický ekonom o podobných mistrovských kouscích v Sayových "Lettres" poznamenává:

"Ty afektované způsoby řečnění (those affected ways of talking) celkově tvoří to, co by pan Say rád nazval svou doktrínou, kterou Malthusovi klade na srdce, aby ji vyučoval v Hertfordu, jak už se tomu stalo "dans plusieurs parties de l'Europe". On říká: 'Jestliže se Vám všechna ta tvrzení budou zdát paradoxní, tak ty věci, které vyjadřují, promyslete a zdráhám se uvěřit, že Vám přijdou velmi jednoduché

a velmi rozumné.' Bezpochyby, a v důsledku toho procesu se budou jevit jako všechno možné, jen ne originální."

("An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", strana 110) [zpět](#)

(61) MacCulloch měl patent na "wages of past labour"* dlouho před Seniorovým patentem na "wages of abstinence".* [zpět](#)

(62) Srovnej kromě jiného s J. Bentham, "Théorie des Peines et des Récompenses", přeložil Et. Dumont, třetí vydání, Paříž 1826, díl II, kniha IV, kapitola II [zpět](#)

(63) Jeremiáš Bentham je čistě anglickým fenoménem. I když nevynecháme našeho filosofa Christiana Wolffa,* tak se v žádné době a v žádné zemi ty nejprostší samolibé fráze tolik nerozšířily. Ten princip užitečnosti nevynalezl Bentham. On pouze bezduše zopakoval to, co Helvetius* a další Francouzi osmnáctého století řekli oduševněle. Jestliže například chceme vědět, co je užitečné pro psa, tak musíme prozkoumat povahu psa. Samotná tato povaha se nedá z "principu užitečnosti" sestavit. Pokud to uplatníme na člověka, jestliže veškeré lidské konání, pohyby, vztahy, a tak dále, chceme posuzovat podle principu užitečnosti, tak se především obecně jedná o lidskou povahu a až potom o lidskou povahu historicky přizpůsobenou každé epoše. Bentham rozhodně nechodí kolem horké kaše. Suše a naivně ukazuje moderního šosáka, zvláště pak anglického šosáka, jako normálního člověka. To, co je pro tohoto "normálního člověka" a jeho svět užitečné, to je užitečné samo o sobě. Podle tohoto měřítka on potom posuzuje minulost, přítomnost i budoucnost. Například křesťanské náboženství je užitečné, protože nábožensky zapovídá ty samé zlé skutky, které odsuzuje trestní zákoník. Kritika umění je "škodlivá", protože počestným lidem kazí požitky z Martina Tuppera a jiných. Takovými řečmi ten dobrý muž, jehož devízou bylo "nulla dies sine linea",* naplnil hory knih. Kdybych měl odvahu, jakou má můj přítel Heinrich Heine,* tak bych pana Jeremiáše nazval géniem měšťácké hlouposti. [zpět](#)

(64) "Politici ekonomové mají sklon určité množství kapitálu a určitý počet pracovníků považovat za výrobní nástroje o stejnorodé síle účinkující s jistou stejnorodou intenzitou ... Ti dotyční, kteří tvrdí, že různá zboží jsou jediným činitelem výroby, prokazují, že výroba se nedá vůbec rozšířit, neboť pro takové rozšíření by životní prostředky, suroviny a nástroje musely být předem zmnoženy. Z čehož vskutku vyplývá, že žádný růst se nemůže odehrávat bez předchozího růstu, nebo jinými slovy, že žádný růst není možný."

(S. Bailey,* "Money and its Vicissitudes", strana 58 a 70)

Bailey kritizuje to dogma hlavně z hlediska procesu oběhu. [zpět](#)

(65) John Stuart Mill ve svých "Principech politické ekonomie" říká:

"Výsledek práce se dnes rozděluje v nepřímé úměře k práci - ta největší část připadá těm, kteří nikdy nepracují, ta druhá největší těm, jejichž práce je prací téměř jen co do jména, a takto se na sestupné škále odměna smrskává v té míře, v jaké je práce tvrdší a nepříjemnější, až na nejnamáhavější a nejvíce vyčerpávající tělesnou práci, u které dokonce nelze počítat s jistotou získání pouhých životních potřeb." Abych se vyhnul nedorozumění, tak poznamenávám, že jestliže může jako je John Stuart Mill a další kárám za rozpory mezi jejich starými ekonomickými dogmaty a jejich moderními tendencemi, tak by bylo naprosto nespravedlivé, kdybychom je řadili do stáda vulgárně-ekonomických apologetů. [zpět](#)

(66) H. Fawcett, profesor politické ekonomie v Cambridge:

"The Economic Position of the British Labourer", Londýn 1865, strana 120 [zpět](#)

(67) Připomínám zde čtenáři, že kategorie variabilní a konstantní kapitál jsem první začal používat já. Politická ekonomie od doby Adama Smitha určená obsažená těmito kategoriemi různě míchá s formálními rozdíly mezi fixním a obíhajícím kapitálem, které vyplývají z procesu oběhu. Blíže o tom pojednáme ve druhé knize, ve druhém oddílu. [zpět](#)

(68) Fawcett, v uvedeném strana 123, 122 [zpět](#)

(69) Mohli bychom říci, že se ročně z Anglie nevyváží jen kapitál, nýbrž také pracovníci ve formě emigrantů. V tom textu se však vůbec nehovoří o tom druhu vystěhovalců, kteří z velké části nejsou pracovníky. Velkou část tvoří synové majitelů farem. Ten anglický kapitál, který je každý rok k zůročení vyslán do zahraničí, je v poměru k ročnímu nahromadění mnohem větší než roční vystěhování vůči ročnímu přírůstku obyvatelstva. [zpět](#)

KAPITOLA DVACÁTÁ TŘETÍ

Obecný zákon kapitalistického hromadění

1. Poptávka po pracovní síle při stálém složení kapitálu roste s hromaděním

V této kapitole se budeme zabývat vlivem, který má růst kapitálu na úděl třídy pracovníků. Nejdůležitějším činitelem při tomto zkoumání je složení kapitálu a změny, které toto složení v průběhu procesu hromadění prodělává.

Složení kapitálu můžeme pojmut ve dvojím smyslu. Ze strany hodnoty ho stanovíme poměrem, v jakém se rozděluje na konstantní kapitál - nebo-li hodnotu výrobních prostředků - a variabilní kapitál - nebo-li hodnotu pracovní síly, celkový součet mezd. Ze strany látky, tak jak tato ve výrobním procesu účinkuje, se každý kapitál dělí na výrobní prostředky a živoucí pracovní sílu; toto složení se stanoví poměrem mezi objemem používaných výrobních prostředků na straně jedné a množstvím práce, která je zapotřebí k jejich používání, na straně druhé. To první nazývám hodnotovým složením, to druhé pak technickým složením kapitálu. Obě složení vzájemně určují jedno druhé. Abychom tuto vzájemnost mohli vyjádřit, tak to hodnotové složení kapitálu - pokud je určeno svým technickým složením a odráží jeho změny, nazývám organickým složením kapitálu. Všude, kde ve zkratce hovoříme o složení kapitálu, tam vždy myslíme jeho organické složení.

Početné jednotlivé kapitály vložené do nějakého určitého výrobního odvětví se více méně vzájemně liší svým složením. Průměr jejich jednotlivých složení nám dá složení celkového kapitálu tohoto výrobního odvětví. A konečně, celkový průměr z těch průměrných složení všech výrobních odvětví nám dá složení společenského kapitálu nějaké země - a pouze o tomto je v poslední instanci v následujícím textu řeč.

Růst kapitálu v sobě zahrnuje i růst své variabilní součásti, či-li té, která se mění na pracovní sílu. Část nadhodnoty, která se proměňuje na dodatečný kapitál, se musí stále převádět zpět na variabilní kapitál, nebo-li na dodatečný pracovní fond. Předpokládejme, že vedle ostatních okolností zůstává nezměněno i složení kapitálu, to znamená, že nějaký určitý objem výrobních prostředků, či-li konstantní kapitál, stále potřebuje tentýž objem pracovní síly, aby byl uveden do pohybu, tak poptávka po práci a fond pro přežití pracovníka zřejmě roste úměrně s tím kapitálem, a tím rychleji, čím rychleji roste ten kapitál. Protože kapitál ročně produkuje nadhodnotu, ze které se jedna část každý rok připojí k původnímu kapitálu, a protože i sám tento přírůstek ročně roste spolu s rostoucím rozsahem kapitálu, který je právě vázán ve svém účinkování, a konečně, protože je - za zvláštních pobídek pudu obohacování, jako je například otevření nových trhů, nových sfér vkládání kapitálu v důsledku nově rozvinutých společenských potřeb, a tak dále - stupeň hromadění náhle rozšířitelný pouhou změnou dělení nadhodnoty či nadvýrobku na kapitál a důchod, tak mohou potřeby hromadění kapitálu převýšit růst pracovní síly, nebo-li počet pracovníků - poptávka po pracovnících tedy může převýšit jejich nabídku, a proto může zvýšit mzdy. Při neměnném setrvávání výše uvedeného předpokladu toto dokonce musí být ten případ. Protože je každý rok zaměstnáno více pracovníků než v roce předchozím, tak musí dříve nebo později přijít okamžik, kdy potřeby hromadění začnou růst mimo rámec obvyklé nabídky práce, kdy tedy nastoupí zvyšování mezd. Na toto se v Anglii ozývaly stížnosti během celého patnáctého a první poloviny osmnáctého století. Ty více či méně příznivé okolnosti, ve kterých se námezdní pracovníci ocitají a rozmnožují, však na základním rysu kapitalistické výroby nic nemění. Jestliže prostá reprodukce neustále reprodukuje samotný ten kapitálový vztah - na jedné straně kapitalisty, na druhé pak námezdní pracovníky - tak rozšířená reprodukce, či-li hromadění kapitálu, reprodukuje na jednom pólu více kapitalistů, nebo větší kapitalisty, a na druhém pólu více námezdních pracovníků. Reprodukce pracovní síly, která se

bezprerušování musí vtělovat do kapitálu jako prostředek jeho zhodnocování, která se od něho nemůže oddělit a jejíž naprostá závislost na kapitálu je zakryta pouze záměnou jednotlivých kapitalistů, kterým se prodává, ve skutečnosti tvoří moment reprodukce samotného kapitálu. Hromadění kapitálu je tedy množstvím proletariátu. (70)

Klasická ekonomie chápe tuto větu natolik dobře, že Adam Smith,* Ricardo*, a další, jak jsme se již dříve zmínili, hromadění dokonce chybně ztotožňují se spotřebou celé kapitalizované části nadvýrobku prostřednictvím produktivních pracovníků či s jejich proměnou na dodatečné námezdní pracovníky. Už v roce 1696 John Bellers* řekl:

"Kdyby měl někdo 100,000 akrů a stejně tolik peněz a dobytka, čím by byl ten bohatý muž bez pracovníků než sám pracovníkem? A jestliže pracovníci vytvářejí z lidí boháče, tak čím více pracovníků, tím více boháčů... Práce chudých je zlatým dolem pro bohaté." (71)

Takto mluví Bernard de Mandeville* na začátku 18. století:

"Tam, kde je majetek dobře chráněn, bylo by snadnější žít bez peněz nebo bez chudých, neboť kdo by pracoval?... Jestliže je třeba pracovníky chránit před vyhladověním, tak by však také neměli dostávat nic, co by si mohli ušetřit. Když se sem tam někdo z té nejnižší třídy pomocí neobvyklé pile a spořivosti pozvedne nad své okolí, ve kterém vyrostl, tak by mu v tom neměl nikdo bránit: nepochybně je to dokonce to nejmoudřejší, co může každý jednotlivý člověk a každá jednotlivá rodina dělat - být spořivý; avšak v zájmu každého bohatého národa je, aby většina chudých nikdy nezahálela a aby vždy utratila to, co si vydělá... Ti, kdo si živobytí opatřují každodenní prací, nemají nic, co by je pobízelo, aby byli úslužní, kromě svých potřeb, které je třeba chytře mírnit, avšak bylo by pošetilé snažit se je vymýtit. Jedinou věcí, která pracujícího člověka přiměje být pilný, je střídmá mzda. Příliš nízká mzda ho činí sklíčeným a zoufalým, příliš vysoká pak netečným a líným... Z toho, co jsme až dosud řekli, vyplývá, že ve svobodném národě, kde není dovoleno mít otroky, je nejjistějším zdrojem bohatství velké množství pracujících chudých. Kromě toho, že jsou nevyčerpatelným zdrojem pro loďstvo a vojsko, tak by bez nich nebyl žádný počítatek a žádná země by svou výrobu nemohla zhodnocovat. Aby byla společnost" (kterou přirozeně tvoří nepracující) "šťastná a aby i sám lid byl v nuzných podmínkách spokojen, tak je nutné, aby byla velká většina nejen chudá, ale také nevědomá. Znalosti rozšiřují a násobí naše přání. A čím méně si toho člověk přeje, tím snadněji je možno jeho potřeby uspokojit." (72)

To, co Mandeville, upřímný muž s jasnou hlavou, ještě nechápal, je, že sám ten mechanismus procesu hromadění spolu s kapitálem zvětšuje i tu masu "pracujících chudých", to znamená námezdních pracovníků, kteří svou pracovní sílu proměňují na rostoucí zhodnocovací sílu rostoucího kapitálu, čímž rovněž musejí utvrzovat i svou závislost na svém vlastním výtvoru zosobněném kapitalistou. S ohledem na tento vztah závislosti Sir F. M. Eden* ve svém spise "Postavení chudých aneb dějiny pracující třídy Anglie" poznamenává:

"Naše podnebí vyžaduje, aby se pro uspokojování potřeb pracovalo, a proto musí alespoň část společnosti neúnavně pracovat... Někteří z těch, kdo nepracují, přesto mají výsledky píle k mání. Tito vlastníci však za to vděčí pouze civilizaci a řádu; jsou čistými stvůrami měšťanských institucí. (73) Neb tyto pochopili, že plody práce je možno si opatřit i jinak než prací. Zamožní lidé za svou moc vděčí skoro úplně práci druhých, nikoli svým vlastním schopnostem, které nejsou o nic lepší, než jaké mají ti druzí; Není to vlastnictví půdy a peněz, nýbrž vláda nad prací (the command of labour), čím se bohatí liší od chudých... To, co se chudým předepisuje, není podřízené a servilní postavení, nýbrž pohodlná a liberální závislost (state of easy and liberal dependence), a bohatým lidem pak dostatečný vliv a autorita nad těmi, kteří pro ně pracují... Taková závislost je, jak každý znalec lidské povahy ví, nutná i pro pohodlí samotného pracovníka." (74)

Mimochodem poznamenejme, že Sir F. M. Eden je jediným žákem Adama Smitha, který během osmnáctého století dokázal něco významného. (75)

Do těch doposud předpokládaných a pro pracovníky příznivých podmínek hromadění je oděn vztah závislosti na kapitálu ve snesitelné, či jak říká Eden, v "pohodlné a liberální" formě. Místo toho, aby se s růstem kapitálu zintenzivnil, tak je jen extenzivnější, to znamená, že oblast vytěžování a panství kapitálu rozšiřuje pouze se svým vlastním rozměrem a počtem svých poddaných. Z jejich vlastního nadvýrobku, rostoucího a rostoucím způsobem proměňovaného na dodatečný kapitál, k nim větší část přitéká ve formě platidla, takže si mohou rozšířit okruh svých požitků, mohou lépe vybavit svůj fond spotřeby oblečení, nábytku, a tak dále, a mohou si vytvářet malé rezervy peněz. Lepší oblečení, výživa, zacházení a větší peněz však vztah závislosti a vykořisťování neruší ani u otroka, ani u námezdního pracovníka. Cena práce stoupající v důsledku hromadění kapitálu však ve skutečnosti pouze určuje, že rozsah a tíha té zlaté klece, kterou si námezdní pracovník sám pro sebe vykoval, mu dává více prostoru. Ve sporech o tomto

předmětu se většinou přehlíží ta hlavní věc, totiž ona *differentia specifica* kapitalistické výroby. Pracovní síla se zde nenakupuje proto, aby svou službou nebo svými výrobky uspokojila osobní potřeby kupce. Jeho cílem je zhodnocení kapitálu - výroba zboží, která obsahují více práce, než kolik zaplatil, a která tedy obsahují část hodnoty, která ho nic nestála, a za kterou při prodeji přesto dostane zaplacen. Výroba nadhodnoty či vydělávání je absolutním zákonem tohoto výrobního způsobu. Pracovní síla je prodejná jen potud, pokud výrobní prostředky dostává jako kapitál, pokud svou vlastní hodnotu reprodukuje jako kapitál a prostřednictvím nezaplacené práce tvoří zdroj dodatečného kapitálu. (76) Podmínky jejího prodeje, ať už jsou pro pracovníka více či méně příznivé, tedy zahrnují nutnost svého stálého opětovného prodeje a stále se rozšiřující reprodukce bohatství ve formě kapitálu. Mzda, jak jsme viděli, je ze své povahy podmíněna stálou dodávkou určitého množství nezaplacené práce ze strany pracovníka. I když zcela odhlédneme od růstu mzdy za současného poklesu ceny práce, a tak dále, tak její růst v nejlepším případě znamená jen snížení množství nezaplacené práce, kterou pracovník musí vykonávat. Toto snížení nikdy nemůže dojít do bodu, ve kterém by ohrozilo samotný systém. Pokud odhlédneme od násilných konfliktů nad mírou mezd, a Adam Smith už ukázal, že při takovém konfliktu obvykle pán vždy zůstane pánem, tak zvýšení ceny práce, které vyplývá z hromadění kapitálu, předpokládá následující alternativy:

Buď cena práce dále stoupá, protože její zvýšení nenarušuje proces hromadění; na tom není nic divného, neboť - jak říká Adam Smith -

"i při klesajícím zisku se kapitály přesto zvětšují; dokonce rostou rychleji než dříve ... Velký kapitál roste i při malém zisku obecně rychleji než malý kapitál při velkém zisku." (v uvedeném I, strana 189)

V tomto případě je očividné, že zmenšení nezaplacené práce v žádném případě neohrožuje rozšiřování panství kapitálu. - Nebo - a to je ta druhá alternativa - v důsledku rostoucí ceny práce hromadění ochabuje, protože se ostruhy zisku otupují. Hromadění se snižuje. Avšak s jeho snižováním mizí i příčina jeho snižování, jmenovitě nepoměr mezi kapitálem a pracovní silou, která je k mání pro vytěžování. Mechanismus kapitalistického výrobního procesu tedy sám odstraňuje překážky, které si dočasně vytváří. Cena práce znovu spadne na úroveň, která odpovídá potřebám zhodnocování kapitálu, ať už nyní spadne pod, nad nebo přímo na úroveň, která před nástupem zvyšování mezd platila jako normální. Vidíme, že: V prvním případě to není snížení absolutního či poměrného růstu pracovní síly či pracujícího obyvatelstva, co činí kapitál nadbytečným, nýbrž obráceně je to přibývání kapitálu, které dělá vytěžovatelnou pracovní sílu, či spíše její cenu, nadsazenou. Jsou to tyto absolutní pohyby při hromadění kapitálu, které se odrážejí jako relativní pohyby objemu vytěžovatelné pracovní síly, a proto se právě tímto zdají být způsobeny. Pokud bychom měli použít matematické vyjádření: velikost hromadění je nezávislou proměnnou, velikost mezd pak závislou, nikoli obráceně. Takto se ve fázi krize během průmyslového cyklu projevuje všeobecný pád cen zboží jako růst relativní hodnoty peněz, a ve fázi prosperity se všeobecný růst cen zboží projevuje jako pád relativní hodnoty peněz. Ta takzvaná "měnová škola" z toho vyvozuje, že při vysokých cenách obíhá příliš mnoho a při nízkých pak příliš málo peněz. Jejich ignorance a naprosté podcenění skutečnosti (77) nachází paralelu u těch ekonomů, které tyto jevy hromadění vedou k závěru, že jednou je příliš málo a podruhé příliš mnoho námezdních pracovníků.

Zákon kapitalistické výroby, který tvoří základ toho údajného "přirozeného populačního zákona", se jím prostě jen projevuje: Vztah mezi kapitálem, hromaděním a mírou mezd není ničím jiným, než vztahem mezi nezaplacenou prací, která se proměňuje na kapitál, a dodatečnou prací, která je zapotřebí k tomu, aby se ten dodatečný kapitál dal do pohybu. V žádném případě to tedy není vztah dvou na sobě nezávislých veličin - na jedné straně velikosti kapitálu a na druhé straně velikosti pracujícího obyvatelstva - v poslední instanci je to spíše jen vztah mezi nezaplacenou a zaplacenou prací téhož pracujícího obyvatelstva. Pokud množství nezaplacené práce, kterou dodává pracující třída a kterou třída kapitalistů hromadí, roste dost rychle na to, aby se mohlo na kapitál proměnit pouze prostřednictvím mimořádného přídatku zaplacené práce, tak mzdy rostou, a pokud vše ostatní zůstává stejné, tak se nezaplacená práce poměrně zmenšuje. Jakmile však toto snižování dosáhne bodu, kdy nadpráce, která živí kapitál, už není k dostání v normálním množství, tak nastoupí reakce: je kapitalizována menší část důchodu, hromadění je ochromeno a rostoucí mzdy dostávají zpětný ráz. To zvýšení ceny práce tedy zůstává uvezněno v hranicích, které základy kapitalistického systému nejenže ponechává nedotčeny, ale také zajišťuje jeho reprodukci ve zvětšujícím se rozsahu. Ten zákon kapitalistického hromadění, chybně povýšený na přírodní zákon, tedy ve skutečnosti pouze vyjadřuje to, že jeho povaha vylučuje každé takové snížení stupně vytěžování či každé zvýšení cen práce, které by mohlo vážně ohrozit neustálou reprodukci

kapitálových poměrů a jejich reprodukci ve stále se zvětšujícím rozsahu. U takového výrobního způsobu, ve kterém pracovník existuje pro potřeby zhodnocování hodnot, které již jsou k mání, a ne obráceně, kde materiální bohatství existuje pro potřeby rozvoje pracovníka, to skutečně nemůže být jinak. Tak, jak je v náboženství člověk ovládán výtvořem vlastní hlavy, tak je v kapitalistické výrobě ovládán výtvořem vlastních rukou. (77a)

2. Relativní snižování variabilní části kapitálu při postupujícím hromadění a při koncentraci, která ho doprovází

Podle samotných ekonomů to není ani rozsah společenského bohatství, které je právě k mání, ani velikost už získaného kapitálu, co navozuje zvyšování mezd, nýbrž čistě jen pokračující růst hromadění a rychlost tohoto růstu

(Adam Smith, kniha 1, kapitola 8).

Až dosud jsme probírali jen jednu zvláštní fázi tohoto procesu, tu, ve které růst kapitálu probíhá při stálém technickém složení kapitálu. Ten proces však tuto fázi překračuje.

Jakmile jsou už obecné základy kapitalistického systému dány, tak v průběhu hromadění vždycky přijde bod, kdy se nejmocnější pákou hromadění stane rozvíjení produktivity společenské práce.

"Tatáž příčina", říká Adam Smith, "která zvyšuje mzdy - totiž přibývání kapitálu - vede ke zvyšování produktivní schopnosti práce a pro výrobu většího množství výrobků začíná používat menší množství práce."

Pokud odhlédneme od přirozených podmínek, jako je úrodnost půdy, a tak dále, a od zručnosti nezávislého a izolovaného pracujícího výrobce, která se však spíše uplatňuje kvalitativně v jakosti než kvantitativně v množství díla, tak se stupeň produktivity společenské práce vyjadřuje jako poměrný rozsah výrobních prostředků, které pracovník za danou dobu s tímž vypětím pracovní síly proměňuje na výrobek. Objem výrobních prostředků, s jejichž pomocí účinkuje, roste s produktivitou jeho práce. Tyto výrobní prostředky přitom hrají dvojí roli. Růst té první je důsledek, růst té druhé je podmínkou rostoucí produktivity práce. Například při manuální dělbě práce a používání strojů se za tutéž dobu zpracuje více suroviny, do pracovního procesu tedy vstupuje větší objem suroviny a pomocných látek. To je důsledek rostoucí produktivity práce. Na druhé straně je objem používaných strojů, pracovního dobytka, minerálních hnojiv, drenážních trubek, a tak dále, podmínkou rostoucí produktivity práce. Stejně tak objem výrobních prostředků soustředěných v budovách, vysokých pecích, dopravních prostředcích, a tak dále. Avšak ať už je to podmínka nebo důsledek, rozsah výrobních prostředků rostoucí ve srovnání s pracovní silou, která se do nich vtěluje, vyjadřuje rostoucí produktivitu práce. Nárůst produktivity práce se tedy projevuje poklesem množství práce v poměru k objemu výrobních prostředků, které dává do pohybu, či-li zmenšováním subjektivního faktoru pracovního procesu ve srovnání s jeho faktory objektivními.

Tyto změny v technickém složení kapitálu - onen růst objemu výrobních prostředků ve srovnání s objemem pracovní síly, která je oživuje - se odráží v jeho hodnotovém složení, v přírůstku konstantní části hodnoty kapitálu na úkor její části variabilní. Jeden kapitál například původně - pokud počítáme na procenta - vkládal vždy 50% do výrobních prostředků a 50% do pracovní síly, později - s rozvíjením stupně produktivity práce - vždy 80% do výrobních prostředků a 20% do pracovní síly, a tak dále. Tento zákon stoupajícího růstu konstantní části kapitálu v poměru k té variabilní se potvrzuje doslova na každém kroku (jak jsme již výše ukázali) prostřednictvím srovnávacího rozboru cen zboží, a je jedno, zda srovnáváme různé ekonomické epochy u jednoho národa nebo různé národy v té samé epoše. Relativní velikost toho prvku ceny, který zastupuje pouze hodnotu spotřebovaných výrobních prostředků či konstantní část kapitálu, je přímo úměrná, relativní velikost toho druhého prvku ceny, který se platí za práci či který zastupuje variabilní část kapitálu, je pak obecně nepřímou úměrnou postupujícímu hromadění.

Variabilní část kapitálu snižena vůči té konstantní, či-li změna ve složení hodnoty kapitálu, však změnu ve složení jeho látkových součástí ukazuje jen přibližně. Jestliže je například dnes hodnota kapitálu vložená do přádelny ze 7/8 konstantní a z 1/8 variabilní, zatímco na začátku 18. století byla z 1/2 konstantní a z 1/2 variabilní, tak je naproti tomu objem suroviny, pracovních prostředků, a tak dále, který dnes určité množství spřádací práce produktivně spotřebuje, několik set krát větší, než na začátku 18. století. Důvodem je jednoduše to, že s rostoucí produktivitou práce neroste pouze rozsah výrobních prostředků, které tato používá, nýbrž jejich hodnota ve srovnání s jejich rozsahem klesá. Růst rozdílu mezi konstantním a variabilním kapitálem je proto mnohem menší než rozdílu mezi objemem výrobních prostředků, do kterých se vkládá konstantní kapitál, a objemem pracovní síly, do které se vkládá kapitál variabilní. Ten první rozdíl se zvětšuje s tím druhým, avšak v menších krocích.

Ostatně, jestliže postupující hromadění snižuje poměrnou velikost variabilní části kapitálu, tak se tím v žádném případě nevylučuje zvyšování jeho absolutní velikosti. Dejme tomu, že se hodnota kapitálu na počátku rozděluje z 50 procent na konstantní a z 50 procent na variabilní kapitál, a později z 80 procent na konstantní a z 20 procent na variabilní kapitál. Pokud mezitím ten původní kapitál, řekněme 6,000 liber šterlinku, narostl na 18,000 liber, tak jeho variabilní součást také narostla o jednu pětinu. Byla 3,000 liber, nyní je 3,600 liber. Jestliže však dříve pro zvětšení poptávky po práci o 20% stačilo kapitál zvětšit o 20%, tak je na to nyní zapotřebí ten původní kapitál ztrojnásobit.

Ve čtvrtém oddílu jsme ukázali, jak rozvoj společenské produktivity práce předpokládá spolupráci na vyšší úrovni, jak jen za tohoto předpokladu může být organizována dělba a skládání práce, prostřednictvím masového soustředění zvyšována ekonomičnost výrobních prostředků, do života uváděny pracovní prostředky, které jsou co do své látky použitelné jen společensky, například systém strojní výroby, a tak dále, spoutávány ohromné přírodní síly do služeb výroby a uskutečňována proměna výrobního procesu na technologické užívání vědy. Na základě výroby zboží, kde jsou výrobní prostředky vlastnictvím soukromých osob, kde proto řemeslník vyrábí zboží buď izolovaně a samostatně nebo svou pracovní sílu prodává jako zboží, protože mu chybějí prostředky k samostatnému vyrábění, se onen předpoklad uskutečňuje jen prostřednictvím růstu jednotlivých kapitálů, či-li prostřednictvím míry, kterou se společenské výrobní a životní prostředky proměňují na soukromé vlastnictví kapitalisty. Na půdě výroby zboží může výroba na vyšší úrovni vyrůst jen v kapitalistické formě. Určité nahromadění kapitálu v rukou jednotlivých výrobců zboží proto tvoří předpoklad specificky kapitalistického výrobního způsobu. Proto jsme ho při přechodu z řemesel na kapitalistický provoz museli předpokládat. Jelikož není výsledkem specificky kapitalistické výroby, nýbrž základem, na kterém tato vyrostla, tak ho můžeme nazývat prvotním nahromaděním. Jak to samotné prvotní nahromadění vzniklo, to zde nyní ještě nemusíme zkoumat. Prozatím nám postačí, když víme, že tvoří výchozí bod. Avšak všechny metody, které zvyšují společenskou produktivitu práce a které na tomto základě vyrostly, jsou zároveň metodami zvýšené výroby nadhodnoty či nadvýrobku, které jsou ze svého pohledu stavebními kameny hromadění. Ta souvislá zpětná proměna z nadhodnoty na kapitál se projevuje jako rostoucí velikost kapitálu, který vchází do výrobního procesu. Tento je ze svého pohledu základem zvýšené úrovně výroby a jí doprovázejících metod zvyšování produktivity práce a zrychlené výroby nadhodnoty. Jestliže je tedy určitý stupeň nahromadění kapitálu podmínkou specificky kapitalistického výrobního způsobu, tak je potom zpětně tento kapitalistický výrobní způsob příčinou urychleného hromadění kapitálu. Spolu s hromaděním kapitálu se proto rozvíjí specificky kapitalistický výrobní způsob a spolu se specificky kapitalistickým výrobním způsobem se rozvíjí hromadění kapitálu. Oba tyto ekonomické činitele, v závislosti na poměru, v jakém dávají popud, způsobují změnu v technickém složení kapitálu, kdy se variabilní část vůči části konstantní stále více zmenšuje.

Každý jednotlivý kapitál je větším či menším soustředěním výrobních prostředků s odpovídajícím velením větší či menší pracovní armády. Každé nahromadění se stává prostředkem nového hromadění. S rostoucím objemem bohatství, které účinkuje jako kapitál, rozšiřuje své soustřeďování v rukou jednotlivých kapitalistů, proto také rozšiřuje základ výroby ve větším rozsahu a specificky kapitalistických výrobních metod. Růst společenského kapitálu se uskutečňuje prostřednictvím růstu mnoha jednotlivých kapitálů. Pokud předpokládáme, že všechny ostatní okolnosti zůstanou nezměněny, tak ty jednotlivé kapitály - a s nimi koncentrace výrobních prostředků - rostou v poměru, v jakém tvoří alikvótní podíly na celkovém společenském kapitálu. Zároveň se od původních kapitálů odtrhávají odnože a účinkují jako nové samostatné kapitály. Při tom kromě jiného hraje velkou roli rozdělování

jmění v rodinách kapitalistů. S hromaděním kapitálu proto také více méně roste počet kapitalistů. Tento druh koncentrace, která bezprostředně spočívá na hromaděním, či spíše je s ním totožná, charakterizují dvě věci. Zaprvé: Rostoucí koncentrace společenských výrobních prostředků v rukou jednotlivých kapitalistů je, za jinak stejných okolností, omezena stupněm růstu společenského bohatství. Zadruhé: Ta část společenského kapitálu, která sídlí v každé určité výrobní sféře, se rozděluje mezi mnoho kapitalistů, kteří proti sobě stojí jako nezávislí výrobci zboží, kteří spolu soutěží. Hromaděním a koncentrací, která ho doprovází, je nejen roztrženo na mnoho bodů, ale i růst účinkujících kapitálů je protkáno vytvářením nových a štěpením starých kapitálů. Jestliže se tedy hromaděním na jedné straně projevuje jako rostoucí koncentrace výrobních prostředků a velení nad prací, tak se na druhé straně projevuje jako vzájemné se odpuzování mnoha jednotlivých kapitálů.

Toto roztržení celkového společenského kapitálu na mnoho jednotlivých kapitálů, nebo-li vzájemné odpuzování jeho zlomků, působí proti jejich přitažlivosti. Toto už není ta jednoduchá s hromaděním totožná koncentrace výrobních prostředků a velení nad prací. Je to koncentrace právě vytvořených kapitálů, rušení jejich jednotlivé samostatnosti, vyvlastňování kapitalisty kapitalistou, proměna mnoha menších kapitálů na několik větších. Tento proces se odlišuje od toho prvního tím, že předpokládá pouze změněné rozdělování kapitálů, které už jsou k mání a účinkují, jeho hrací pole tedy není omezeno absolutním růstem společenského bohatství či absolutními hranicemi hromaděním. Kapitál zde v jedné rukou roste ve velkém objemu, protože se jinde z mnoha rukou ztrácí. Na rozdíl od hromaděním a koncentrace je toto ta vlastní centralizace.

Zákony této centralizace kapitálů, či-li přitahování kapitálu kapitálem, zde rozvinout nemůžeme. Postačí, když naznačíme nejdůležitější skutečnosti: Konkurenční boj se vede prostřednictvím zlevňování zboží. Láce zboží závisí - *caeteris paribus** - na produktivitě práce, tato však závisí na rozsahu výroby. Větší kapitály proto porážejí ty menší. Dále si vzpomínáme, že s rozvojem kapitalistického výrobního způsobu roste i minimální rozsah jednotlivého kapitálu, který je zapotřebí k tomu, aby se výroba dala za normálních podmínek provozovat. Ty menší kapitály se proto tlačí do těch výrobních sfér, kterých se velký průmysl buď ještě nezmocnil vůbec nebo jen sporadicky. Konkurence zde zuří přímo úměrně počtu a nepřímo úměrně velikosti soupeřících kapitálů. Vždy končí zánikem mnoha menších kapitalistů, jejichž kapitály přecházejí z části do rukou vítěze, z části zanikají. Pokud odhlédneme od tohoto, tak se s kapitalistickou výrobou vytváří zcela nová síla, bankovní úvěrování, které se ve svých počátcích na scénu pokradmu vplížilo jako skromný pomocník hromaděním, které prostřednictvím neviditelných vláken na povrchu společnosti stahuje větší či menší objemy roztržštěných peněžních prostředků do rukou jednotlivého nebo kolektivního kapitalisty, které se však brzy stává novou a hroživou zbraní v konkurenčním boji a které se nakonec mění na ohromný společenský mechanismus centralizace kapitálů.

Ve stejné míře jako kapitalistická výroba a hromaděním se rozvíjejí konkurence a úvěrování, které jsou nejmnocnější pákou centralizace. Pokrok v hromaděním vedle toho rozmnožuje látku pro centralizaci, to znamená ty jednotlivé kapitály, zatímco rozšiřování kapitalistické výroby tvoří na jedné straně společenskou potřebu, na straně druhé technické prostředky oněch mocných průmyslových podniků, jejichž provozování je vázáno na pokračující centralizaci kapitálu. Dnes je tedy vzájemné přitahování se jednotlivých kapitálů a tendence k centralizaci silnější než kdykoli dříve. Jestliže je však také relativní rozšíření a energie centralizačního pohybu do jisté míry dána již dosaženou velikostí kapitalistického bohatství a převahou toho ekonomického mechanismu, tak pokrok centralizace v žádném případě nezávisí na pozitivním růstu velikosti společenského kapitálu. A zvláště toto odlišuje centralizaci od koncentrace, která je jen jiným výrazem pro rozšířenou reprodukci. Centralizace se může provádět pouhou změnou rozdělení již existujících kapitálů, jednoduše změnou kvantitativního seskupování součástí společenského kapitálu. Kapitál zde může v jedné rukou narůst do velkého objemu, protože je jinde z mnoha rukou odebrán. Svou nejzazší hranici by centralizace v jednom daném odvětví výroby dosáhla, kdyby se všechny kapitály do toho odvětví vložené slily do jednoho jediného kapitálu. (77b) V nějaké dané společnosti by tato hranice byla dosažena teprve v okamžiku, kdyby byl celkový společenský kapitál sjednocen v jedné rukou, ať už jediného kapitalisty nebo jediné společnosti kapitalistů.

Centralizace dokončuje dílo hromaděním tím, že průmyslovému kapitalistovi umožní, aby své operace prováděl na vyšší úrovni. Ať už se tohoto výsledku dosáhne hromaděním nebo centralizací; a ať už se centralizace provádí násilným zánosem - kde se určité kapitály stanou pro ostatní natolik mohutnými

gravitačními centry, že prolomí jejich jednotlivé soudržnosti a poté si přitáhnou jejich osířelé zlomky - nebo se nějaké množství kapitálů již vytvořených, respektive vázaných při vytváření, rozpustí hladkým převodem do akciových společností - tak ekonomický účinek zůstává tentýž. To zvětšené pole průmyslových podnikatelů všude vytváří výchozí bod rozsáhlejší organizace společné práce mnoha lidí, širšího rozvoje jejich materiálních hnacích sil, to znamená pokračující proměny osamocených výrobních procesů provozovaných podle starých zvyků na společensky kombinované a vědecky vybavené výrobní procesy.

Je však jasné, že hromadění - pozvolné množení kapitálu prostřednictvím reprodukce, která z kruhu přechází do spirály - má dost pomalý průběh ve srovnání s centralizací, která pouze kvantitativně seskupuje již hotové části společenského kapitálu. Kdyby svět musel čekat na to, až hromadění jednotlivého kapitálu dospěje tak daleko, že by byl tento schopen postavit železnici, tak by železnice ještě nebyly. Naproti tomu centralizace toto prostřednictvím akciových společností dokázala obratem ruky. A zatímco centralizace takto posiluje a urychluje účinek hromadění, tak současně rozšiřuje a urychluje převrat v technickém složení kapitálu, který zvětšuje jeho konstantní část na úkor jeho části variabilní, a tím snižuje relativní poptávku po práci.

Ty objemy kapitálu, které se prostřednictvím centralizace přes noc slily do jednoho, se reprodukují a množí stejně jako ostatní, jen rychleji, a stávají se tak novou mocnou pákou společenského hromadění. Pokud tedy mluvíme o pokroku ve společenském hromadění, tak tím dnes - aniž bychom to vyslovovali - myslíme i účinky centralizace.

Ty dodatečné kapitály, které se vytvořily během normálního hromadění (viz kapitolu XXII, 1) slouží přednostně jako prostředek využívání nových vynálezů a objevů, a průmyslového zdokonalování vůbec. Avšak také ten starý kapitál časem dospěje do okamžiku, kde je celý obnoven od hlavy až po paty, kdy se svlékne z kůže a znovu se zrodí v dokonalejší technické formě, ve které postačí menší množství práce k tomu, aby se dal do pohybu větší objem strojů a surovin. To absolutní snížení poptávky po práci, které z tohoto nutně vyplývá, je samo sebou tím větší, čím více už jsou ty kapitály, které procházejí procesem obnovy, nahromaděny do velkých objemů pod vlivem centralizujícího pohybu.

Na jedné straně tedy ten dodatečný kapitál vytvořený v průběhu hromadění přitahuje úměrně své velikosti stále méně a méně pracovníků. Na druhé straně pak ten starý kapitál, který se periodicky reprodukuje v novém složení, stále více a více pracovníků, které dříve zaměstnával, odpuzuje.

3. Postupující vytváření poměrného přelidnění, nebo-li průmyslové rezervní armády

Hromadění kapitálu, které se původně projevovalo jen jako jeho kvantitativní rozšiřování, se uskutečňuje, jak jsme viděli, postupnou kvalitativní proměnou jeho složení, kdy jeho konstantní část neustále přibývá na úkor jeho části variabilní. (77c)

Specificky kapitalistický výrobní způsob - jemu odpovídající rozvoj produktivity práce a jím způsobená proměna organického složení kapitálu - s pokrokem hromadění - tedy s růstem společenského bohatství - nejen drží krok, on se rozvíjí ještě rychleji, protože prosté hromadění, nebo-li absolutní rozšiřování celkového kapitálu, je doprovázeno centralizací jeho jednotlivých prvků, a technický převrat dodatečného kapitálu je doprovázen technickým převratem původního kapitálu. S postupujícím hromaděním se tedy mění poměr konstantní části kapitálu vůči té variabilní. Jestliže byl ten poměr u vloženého kapitálu původně 1:1, tak se mění na 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1, a tak dále, takže se při růstu kapitálu do pracovní síly vkládá z jeho celkové hodnoty místo původní 1/2 postupně méně a méně - 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8, a tak dále - naproti tomu do výrobních prostředků se místo původní 1/2 postupně vkládá více a více - 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8, a tak dále. Protože poptávka po práci není určena rozsahem celkového kapitálu, nýbrž jeho variabilní částí, tak tedy s postupujícím růstem celkového kapitálu stále více a více klesá místo toho, aby

jemu přímo úměrně rostla, jak jsme předpokládali v předešlém. Ona v poměru k velikosti celkového kapitálu klesá - navíc progresivně s růstem této veličiny. S růstem celkového kapitálu sice roste také jeho variabilní část, či-li pracovní síla, do které se vtělil, avšak v neustále se zmenšujícím poměru. Přestávky, kdy hromadění účinkuje jako pouhé rozšiřování výroby na daném technickém základě, se zkracují. K tomu, aby bylo dané množství dodatečných pracovníků pohlceno, nebo aby dokonce i ti, kteří jsou zaměstnáváni tím starým kapitálem, který se neustále proměňuje, zůstali v zaměstnání, je pak zapotřebí, aby se celkový kapitál hromadil zvyšující se rychlostí. Z pohledu toho starého kapitálu se toto rostoucí hromadění a centralizace stává zpětně zdrojem nové změny ve složení kapitálu, či-li opětovného zrychlení zmenšování jeho variabilní součásti v poměru k té konstantní. Toto poměrné zmenšování variabilní součásti, které je urychlováno růstem celkového kapitálu a urychlováno rychleji než jeho vlastní růst, se na druhé straně jeví naopak jako stále rychlejší absolutní růst pracujícího obyvatelstva, rychlejší než růst variabilního kapitálu, nebo-li prostředků k jeho zaměstnávání. Kapitalistické hromadění stále vytváří - a sice úměrně své energii a rozsahu - poměrné - to znamená pro průměrnou potřebu kapitálu zhodnocovat se nadměrné - přelidnění dodatečných, a proto nadbytečných pracovníků.

Pokud se díváme na celkový společenský kapitál, tak pohyb jeho hromadění jednou vyvolává periodické změny, jindy se zas jeho momenty rozdělí současně na různé výrobní sféry. V jedněch sférách se konají změny ve složení kapitálu bez růstu jeho absolutní velikosti, pouze v důsledku centralizace; v jiných sférách je absolutní růst kapitálu svázán s absolutním poklesem jeho variabilní součásti, nebo-li se zmenšením pracovní síly, kterou pohlcuje; v dalších sférách kapitál jednou na svém daném technickém základě dále roste a přitahuje dodatečnou pracovní sílu úměrně svému růstu, podruhé nastoupí změna v jeho organickém složení a jeho variabilní součást se smrskne; ve všech sférách je růst variabilní části kapitálu - a proto i počtu zaměstnaných pracovníků - vždy svázán s horečným kolísáním a přechodným vytvářením přelidnění, ať už toto má tu nápadnější formu propouštění již zaměstnaných pracovníků nebo tu méně zjevnou, nikoli však méně účinnou, formu ztíženého pohlcování dodatečného pracujícího obyvatelstva obvyklými odtokovými kanály. (78) S velikostí již účinkujícího společenského kapitálu a stupněm jeho růstu, s rozšiřováním úrovně výroby a objemem pracovníků uvedených do pohybu, s vývojem produktivity jejich práce, s širším a plnějším proudem všech zdrojů bohatství, se všemi těmito jevy se rozšiřuje také měřítko, ve kterém je větší přitahování pracovníků kapitálem svázáno s jejich větším odpuzováním, narůstá rychlost změn v organickém složení kapitálu a jeho technické formy, a zvětšuje se rozsah těch výrobních sfér, které jsou tím postiženy, jednou současně, jindy zase střídavě. S hromaděním kapitálu, které samo sebe živí, pracující obyvatelstvo tedy ve zvětšujícím se rozsahu vytváří prostředky svého vlastního znadbytečňování. (79) Toto je populační zákon vlastní kapitalistickému výrobnímu způsobu, podobně jako má své zvláštní dobově platné zákony populace vskutku každý historický výrobní způsob. Nějaký abstraktní populační zákon existuje jen pro rostliny a zvířata, pokud do něj člověk dějinně nezasáhne.

Jestliže je však nadbytečné pracující obyvatelstvo nutně produktem hromadění, nebo-li rozvoje bohatství na kapitalistickém základě, tak se toto nadbytečné obyvatelstvo naopak stává pákou kapitalistického hromadění, dokonce přímo existenční podmínkou kapitalistického výrobního způsobu. Tvoří rezervní průmyslovou armádu, která je stále k dispozici a která kapitálu patří zcela tak absolutně, jakoby tento na vlastní náklady provozoval její velkochovy. Jeho měnícím se potřebám při zhodnocování dodává stále připravený vytěžitelný lidský materiál nezávislý na omezení daném skutečným přírůstkem obyvatelstva. S hromaděním a rozvojem produktivity práce, která ho doprovází, roste síla kapitálu náhle expandovat, nejen proto, že roste pružnost účinkujícího kapitálu a absolutní bohatství, z něhož kapitál tvoří jen jednu pružnou část, a nejen proto, že úvěrování dává výrobě při každé zvláštní pobídce k dispozici jako dodatečný kapitál neobyčejnou část tohoto bohatství. Technické podmínky samotného výrobního procesu, stroje, dopravní prostředky, a tak dále, umožňují, aby se nadvýrobek v té největší míře co nejrychleji proměňoval na dodatečné výrobní prostředky. Objem společenského bohatství, který s pokrokem hromadění přetéká a je připraven se proměnit na dodatečný kapitál, se freneticky žene do starých výrobních odvětví, jejichž trh se náhle rozšířil, nebo do odvětví nově vzniklých, jako jsou železnice, a tak dále, jejichž potřeba vyplývá z rozvoje těch starých. Ve všech takových případech musejí být velké masy lidí připraveny k tomu, aby mohly být náhle nasazeny na všechna taková místa, a to bez přerušení rozsahu výroby v jiných sférách. Nadbytečné obyvatelstvo tyto masy poskytuje. Onen charakteristický běh života moderního průmyslu ve formě desetiletého cyklu období mírného oživení, horečné výroby, krize a stagnace, přerušovaných menšími výkyvy, spočívá na neustálém vytváření,

větším či menším vstřebání a novém vytváření průmyslové rezervní armády, nebo-li nadbytečného obyvatelstva. Z pohledu střídajících se fází průmyslového cyklu jsou tyto nejenergičtějšími činiteli jeho pohlcování a znovuvytváření.

Tento běh života, tak typický pro moderní průmysl, se kterým se nesetkáváme v žádném dřívějším období lidských dějin, nebyl možný dokonce ani v dětských letech kapitalistické výroby. Složení kapitálu se měnilo jen velmi pozvolna. Jeho hromadění tedy celkově odpovídal úměrný růst poptávky po práci. Stejně pomalu jako pokrok jeho hromadění - ve srovnání s moderní epochou - narážel na přirozenou mez v počtu vytěžovatelného pracujícího obyvatelstva, které se dalo sklidit pouze pomocí násilných prostředků, o kterých pojednáme později. Ta náhlá a skoková expanze rozsahu výroby je předpokladem své náhlé kontrakce; ta znova vyvolá expanzi, ale ta první expanze není možná bez disponibilního lidského materiálu, bez zvýšení počtu pracovníků nezávisle na absolutním růstu obyvatelstva. Provádí se jednoduchým procesem, kdy je část pracovníků stále "osvobozována" metodami, které snižují počet zaměstnaných pracovníků v poměru ke zvýšené výrobě. Celá forma pohybu moderního průmyslu tedy vyrůstá z neustálé proměny části pracujícího obyvatelstva na nezaměstnané nebo polozaměstnané. Povrchnost politické ekonomie se kromě jiného ukazuje tím, že expanzi a kontrakci úvěrování - pouhý symptom měnících se fází průmyslového cyklu - považuje za jejich příčinu. Zcela jako nebeské těleso, které jednou uvedeno do pohybu, tento pohyb stále opakuje, tak i společenská výroba, jakmile je jednou uvedena do onoho pohybu střídavé expanze a kontrakce, osciluje. Následky se z jejího pohledu stávají příčinami a střídavé fáze celého toho procesu, který neustále reprodukuje své vlastní podmínky, na sebe berou formu periodicity.

V autorizovaném francouzském vydání je na tomto místě tato vsuvka:

"Avšak až od té doby, kdy mechanický průmysl zapustil tak hluboké kořeny, že začal mít na celou národní výrobu převažující vliv; od té doby, kdy jeho příčinou začal zahraniční obchod převyšovat domácí; od té doby, co se světový trh začal zmocňovat postupně větších oblastí v novém světě, v Asii a v Austrálii; a konečně od té doby, co průmyslové národy, které vstoupily do arény, byly dostatečně početné - až od té doby se datují ony stále se opakující cykly, jejichž po sobě jdoucí fáze trvají léta a které vždy vyvrcholí všeobecnou krizí, která je koncem jednoho cyklu a začátkem cyklu nového. Až doposud je trvání periody jednoho cyklu deset nebo jedenáct let, avšak neexistuje žádný důvod, abychom tento počet považovali za konstantní. Právě naopak, ze zákonů kapitalistické výroby, jak jsme je odvodili, musíme dojít k závěru, že je proměnlivý a že se perioda cyklů bude postupně zkracovat."

Jakmile se tato jednou ustálí, tak i sama politická ekonomie začíná chápat vytváření relativního - to znamená ve vztahu k průměrné zhodnocovací potřebě kapitálu - nadbytečného obyvatelstva jako životní podmínku moderního průmyslu.

H. Merivale,* dříve profesor politické ekonomie v Oxfordu, později úředník anglického ministerstva kolonií, říká:

"Předpokládejme, že při nějaké krizi národ sebere síly a prostřednictvím vystěhování se zbaví nějakých sto tisíc nadbytečných pracovníků. Jaké by byly následky? Takové, že při prvním návratu poptávky po práci by byl nedostatek pracovníků. Ať už je reprodukce lidí sebereychlejší, tak vždy potřebuje alespoň jednu generaci na to, aby byli dospělí pracovníci nahrazení. Nyní závisejí zisky našich továren hlavně na schopnosti využít příznivý moment živoucí poptávky a v období ochromení se udržet beze ztrát. Tuto schopnost jim zajišťuje jen vláda nad stroji a ruční prací. Musejí najít ruce, které jsou k mání. Když je to nutné, tak musejí být schopni zvýšit nebo snížit aktivitu svých operací vždy podle stavu na trhu, jinak prostě nemohou v konkurenčním boji to břemeno, na kterém spočívá bohatství této země, unést." (80)

I sám Malthus* považuje to přelidnění, které svým omezeným způsobem vyvozuje z absolutního přebytku pracujícího obyvatelstva a nikoli z toho, že je toto obyvatelstvo učiněno nadbytečným relativně, za nutnost moderního průmyslu. Říká:

"Důsledné naplňování manželství lidmi pracující třídy dovedené do značného rozsahu v zemi, která je závislá na výrobě a obchodu, jí může být ke škodě... Na základě zvláštní poptávky nemůže být přírůstek pracovníků úměrný povaze obyvatelstva na trh dodán dříve než uběhne 16 nebo 18 let, zatímco proměna důchodu na kapitál prostřednictvím úspor se může odehrát mnohem rychleji; země je neustále vystavena tomu, že její fond pro výživu pracujících roste rychleji než obyvatelstvo." (81)

Poté, co politická ekonomie to neustálé vytváření poměrného přelidnění pracovníků takto prohlásila za nutnost kapitalistického hromadění, tak do úst svému krásnému ideálu kapitalisty - podobnému postavě staré panny - vkládá slova určená těm "nadbytečným", kteří byli dodatečným kapitálem, který sami

stvořili, vyhození na dlažbu:

"My továrníci pro vás děláme vše, co můžeme, když množíme kapitál, ze kterého vy musíte přežívat. A vy musíte udělat jen to, že své počty přizpůsobíte množství těch životních prostředků." (82)

Kapitalistické výrobě to množství disponibilní pracovní síly, které dodává přirozený přírůstek obyvatelstva, v žádném případě nepostačuje. Ona pro svou svobodnou hru vyžaduje průmyslovou armádu, která je na tomto přirozeném omezení nezávislá.

Doposud jsme předpokládali, že zvyšování nebo snižování variabilního kapitálu přesně odpovídá zvyšování nebo snižování počtu zaměstnaných pracovníků.

Při stabilním nebo dokonce snižujícím se počtu pracovníků, které ovládá, však variabilní kapitál roste, jestliže jednotlivý pracovník dodává více práce - a proto roste i jeho mzda - ačkoli cena práce zůstává stejná nebo dokonce klesá, pouze pomaleji, než jak roste objem práce. Ten přírůstek variabilního kapitálu se pak stává ukazatelem více práce, avšak nikoli více zaměstnaných pracovníků. Každý kapitalista má ten absolutní zájem, aby určité množství práce ždímal z menšího počtu pracovníků místo toho, aby ho ždímal za stejnou cenu nebo dokonce levněji z většího počtu pracovníků. V tom druhém případě rostou výdaje konstantního kapitálu úměrně objemu práce, která byla dána do pohybu. V tom prvním případě rostou mnohem pomaleji. Čím větší je rozsah výroby, tím více tato pohnutka rozhoduje. Její váha s hromaděním kapitálu roste.

Viděli jsme, že rozvoj kapitalistického výrobního způsobu a produktivity práce - který je zároveň příčinou i následkem hromadění - kapitalistovi umožňuje, aby s tím samým vkladem variabilního kapitálu dal do pohybu více práce prostřednictvím vyššího extenzivního nebo intenzivního vytěžování jednotlivých pracovních sil. Dále jsme viděli, že si za tu samou hodnotu kapitálu koupí více pracovní síly tím, že kvalifikované pracovníky stále více nahrazuje méně kvalifikovanými, zralé nezralými a mužské ženskými či dětskými.

Na jedné straně tedy během hromadění dává větší variabilní kapitál do pohybu více práce bez toho, aby nabral více pracovníků, na druhé straně, variabilní kapitál o téže velikosti dává do pohybu více práce s tímtež objemem pracovní síly, a konečně používá více nižší pracovní síly tím, že vyhání tu vyšší.

Vytváření poměrného přelidnění, či-li odstavování pracovníků, proto probíhá ještě rychleji než onen technický převrat ve výrobním procesu, který je pokrokem hromadění urychlován i bez toho přelidnění a jemuž úměrně odpovídá snižování variabilní části kapitálu vůči té konstantní. Jestliže se výrobní prostředky při svém narůstání co do rozsahu a účinnosti stávají stále méně prostředky pro zaměstnávání pracovníků, tak je sám tento vztah modifikován tím, že v míře, v jaké roste produktivita práce, zvyšuje kapitál přísun své práce rychleji než svou poptávku po pracovnících. Přepřacovávání zaměstnané části třídy pracovníků zvětšuje řady jejich rezerv, zatímco opačně zvýšený tlak, kterým ty rezervy jako konkurence tlačí na zaměstnané, pak tyto nutí, aby se podvolili diktátu kapitálu a nechali se přepřacovávat. Odsouzení jedné části třídy pracovníků k nucené zahálce prostřednictvím přepřacovávání té druhé části a naopak, se stává prostředkem obohacování kapitalisty (83) a zároveň urychluje vytváření průmyslové rezervní armády v míře, která odpovídá pokroku společenského hromadění. To, jak je tento moment pro vytváření poměrného přelidnění důležitý, se ukazuje například v Anglii. Její technické prostředky na "úsporu" práce jsou kolosální. Přesto, kdyby se zítra všude práce omezila na racionální míru a znova by se rozdělila mezi různé vrstvy třídy pracovníků podle věku a pohlaví, tak by to pracující obyvatelstvo, které je k dispozici, absolutně nestačilo k tomu, aby národní výroba pokračovala na své nynější úrovni. Ta velká většina nyní "neproduktivních" pracovníků by musela být proměněna na "produktivní".

Celkově jsou ty obecné pohyby mezd regulovány výlučně expanzí a kontrakcí průmyslové rezervní armády a odpovídají periodickému střídání průmyslového cyklu. Nejsou tedy určeny pohybem absolutního počtu pracujícího obyvatelstva, nýbrž měnícím se poměrem, ve kterém se třída pracovníků dělí na armádu aktivní a rezervní tím, že roste a klesá relativní rozsah přelidnění v té výši, ve které je jednou pohlcováno a podruhé zase uvolňováno. Pro moderní průmysl s jeho desetiletým cyklem s

periodickými fázemi, které jsou navíc protkнутy stále rychleji po sobě jdoucími nepravidelnými oscilacemi způsobenými postupujícím hromaděním, by to byl vskutku krásný zákon, který by poptávku a nabídku po práci neřídil expanzí a kontrakcí kapitálu, tedy podle jeho momentálních sebezahodnocovacích požadavků, takže se trh práce jednou zdá být poměrně nenaplněn, protože se kapitál rozpíná, podruhé zase poměrně přeplněn, protože se kapitál kontrahuje, nýbrž naopak, pohyb kapitálu by řídil v závislosti na absolutním pohybu množství obyvatelstva. Toto je však ekonomickým dogmatem. Podle něho v důsledku hromadění kapitálu rostou mzdy. Zvýšené mzdy pobízejí k rychlejšímu množení pracujícího obyvatelstva a toto trvá až do té doby, než se trh práce přeplní, tedy do té doby, než se kapitál stane v poměru k nabídce pracovníků nedostatečným. Mzdy klesnou a nyní obrácená strana mince. Tím, že klesají mzdy, se pracující obyvatelstvo postupně decimuje, takže vůči němu zase začne být kapitál dost, nebo také, jako to vysvětlují jiní, klesající mzdy a úměrně tomu zvýšené vytěžování pracovníků znovu zrychlí hromadění, zatímco současně s tím nízké mzdy drží růst třídy pracovníků v šachu. Tak znovu nastoupí ty poměry, kdy je nabídka práce nižší než poptávka po práci, mzdy rostou, a tak dále. To je ale krásná metoda pohybu vpřed pro rozvinutou kapitalistickou výrobu! Před tím, než by mohl v důsledku zvýšení mezd nastoupit jakýkoli pozitivní růst skutečného průmyslového obyvatelstva, by už znova a znova uběhla ta lhůta, ve které to průmyslové tažení začne, vybojuje a rozhodne bitvu.

Mezi lety 1849 a 1859 v anglických zemědělských okrscích nastoupilo zároveň s klesajícími cenami obilí prakticky jen nominální zvýšení mezd, například ve Wiltshire vzrostla týdenní mzda ze sedmi na osm šilinků,* v Dorsetshire ze sedmi nebo osmi na devět šilinků, a tak dále. Toto bylo důsledkem tehdy obvyklého odlivu zemědělného obyvatelstva způsobeného válečnou poptávkou, masivním rozšířením staveb železnic, továren, dolů, a tak dále. Čím nižší jsou mzdy, tím více se každé, i na první pohled nevýznamné, zvýšení projeví procentně. Pokud je například týdenní mzda 20 šilinků a vzroste na 22, tak vzroste o deset procent; pokud je jen 7 šilinků a vzroste na 9, tak potom o 28 a 4/7 procenta, což už zní velmi povzbudivě. Každopádně, majitelé farem úpěli zděšením a "London Economist" (84) o těchto hladových mzdách dokonce zcela vážně tlachal jako o "general and substantial advance". A copak ti majitelé farem udělali? Čekali, až se venkovští pracovníci v důsledku těchto úžasných mezd rozmnoží, takže jejich mzda bude muset znovu klesnout - jak se ta věc odehrává v ekonomově dogmatickém mozku? Ne. Zavedli více strojů, čímž se ti pracovníci stali znova "nadbyteční" v takovém poměru, v jakém to majitelům farem postačovalo. Nyní bylo do zemědělství vloženo "více kapitálu" než dříve a v produktivnější formě. Tím klesla poptávka po práci nejen relativně, ale i absolutně.

Ona ekonomická fikce zaměňuje ty zákony, které řídí obecný pohyb mezd, nebo-li poměr mezi třídou pracovníků, to znamená celkovou pracovní silou, a celkovým společenským kapitálem, se zákony, které rozdělují pracující obyvatelstvo mezi jednotlivé výrobní sféry. Jestliže je například v důsledku konjunktury v nějaké určité výrobní sféře hromadění obzvláště čilé, zisky jsou zde větší než průměrné zisky a dodatečný kapitál přitéká, tak přirozeně roste poptávka po práci a rostou mzdy. Ty vyšší mzdy táhnou velkou část pracujícího obyvatelstva do té příznivé sféry až do té doby, než je tato pracovní silou nasycena a mzdy mohou trvale klesnout na svou dřívější průměrnou úroveň nebo dokonce pod ni v případě, že byl ten příliv příliš velký. Poté do toho pochybného odvětví příliv pracovníků nejen končí, ale dokonce začíná odliv. Politický ekonom si pak myslí, že zde vidí to "kde a jak", se zvýšením mezd absolutní zvýšení počtu pracovníků, a s absolutním zvýšením počtu pracovníků snížení mezd, ale ve skutečnosti vidí jen lokální oscilaci trhu práce v určité výrobní sféře, vidí pouze jev rozdělení pracujícího obyvatelstva do různých sfér investování kapitálu, vždy podle jeho měnících se potřeb.

Během období stagnace a mírného oživení ta průmyslová rezervní armáda tlačí na armádu aktivních pracovníků a během období horečné nadvýroby drží na uzdě jejich nároky. Poměrné přelidnění je tedy tou půdou, na které stojí zákon nabídky a poptávky po práci. Absolutně vymezuje jeviště pro tento zákon tak, aby vyhovoval potřebě kapitálu vytěžovat a panovat. To je přesně to místo pro velké skutky ekonomické apologetiky.*

Vzpomínáme si, že jestliže se po zavedení nového nebo rozšíření starého strojního vybavení část variabilního kapitálu promění na konstantní, tak o této operaci, která "váže" kapitál a tím "osvobozuje" pracovníka, ekonomický apologeta naopak prohlašuje, že tato uvolňuje kapitál pro pracovníka. Teprve až nyní můžeme tu nestydatost apologetů plně ocenit. To, co se uvolňuje, nejsou jen ti pracovníci bezprostředně vyhnání stroji, nýbrž také jejich náhradníci a také - při obvyklém rozšiřování výroby na starém základě - ti pravidelně přijímaní dodateční pracovníci. Nyní jsou všichni "osvobozeni" a k

dispozici každému novému kapitálu, který by chtěl začít účinkovat. Ať už si přitáhne tyto nebo nějaké jiné pracovníky, účinek na všeobecnou poptávku po práci bude nulový, pokud tento kapitál pouze postačuje k tomu, aby trh osvobodil od tolika pracovníků, kolik jich na trh poslaly ty stroje. Pokud zaměstná menší počet, tak počet nadbytečných roste; pokud zaměstná více, tak všeobecná poptávka po práci roste jen o ten přebytek těch zaměstnaných nad těmi "osvobozenými". Ten rozmach, který dodatečné kapitály hledající uplatnění daly všeobecné poptávce po práci, je tedy každopádně neutralizován tak, jak postačují ti pracovníci, kteří byli kvůli strojům vyhozeni na dlažbu. To tedy znamená, že se mechanismus kapitalistické výroby stará o to, aby absolutní přírůstek kapitálu nebyl doprovázen odpovídajícím růstem všeobecné poptávky po práci. A toto ten apologeta nazývá kompenzační bídy, utrpení a možného zániku těch pracovníků vyhozených během přechodného období, kteří jsou takto vyobcováni do té průmyslové rezervní armády!

Poptávka po práci není totožná s růstem kapitálu, nabídka práce není totožná s růstem třídy pracovníků, takže se zde ovlivňují dvě na sobě nezávislé síly. *Les dés sont pipés.** Kapitál účinkuje na obou stranách zároveň. Jestliže jeho hromadění na jedné straně zvyšuje poptávku po práci, tak na druhé straně zvyšuje také nabídku pracovníků prostřednictvím jejich "osvobození", zatímco tlak nezaměstnaných na zaměstnané tyto zároveň nutí odevzdávat více práce, do určité míry tedy dodávky práce činí nezávislými na počtu pracovníků.

Fungování zákona nabídky a poptávky po práci na tomto základě zpečetí despotii kapitálu. Jakmile proto pracovníci to tajemství, jak se to odehrává, odhalí - že čím více pracují, čím více produkují cizí bohatství a čím více roste produktivita práce, tak je tím více ohrožena jejich funkce bytí prostředkem zhodnocování kapitálu; jakmile odhalí, že intenzita konkurence mezi nimi samotnými závisí zcela na tlaku poměrného přelidnění; jakmile se proto začnou prostřednictvím odborů, a tak dále, pokoušet organizovat plánovitou součinnost mezi zaměstnanými a nezaměstnanými, aby ty devastující následky onoho přírodního zákona kapitalistické výroby na svou třídu zrušili nebo oslabili - tak kapitál a jeho patolog - politický ekonom - nařikají nad porušováním "věčného" a dokonce "svatého" zákona nabídky a poptávky. Každá solidarita zaměstnaných s nezaměstnanými totiž "čistou" hru tohoto zákona narušuje. Jakmile na druhé straně - například v koloniích - nepříznivé okolnosti brání vytváření průmyslové rezervní armády a s ní absolutní závislosti třídy pracovníků na třídě kapitalistů, tak se kapitál spolu se svým přítakávajícím Sancho Pansou "svatému" zákonu nabídky a poptávky vzpírá a snaží se na chudé sáhnout násilím.

4. Různé existenční formy poměrného přelidnění. Obecný zákon kapitalistického hromadění

To poměrné přelidnění existuje ve všech možných odstínech. Každý pracovník mu přísluší během té doby, kdy je napůl nebo zcela nezaměstnaný. Pokud odhlédneme od těch velkých, periodicky se opakujících forem, které mu vtiskávají změny fáze průmyslového cyklu, při kterých se během krizí projevuje akutně, jindy zase - v období slabé výroby - chronicky, tak má ještě tři formy: plynulou, skrytou a nárazovou.

Z center moderního průmyslu - z továren, manufaktur, hutí a dolů - jsou pracovníci jednou vypuzováni, podruhé jsou do nich zase ve velkém rozsahu přitahováni, takže počet zaměstnaných celkově vzroste, i když ve stále se zmenšujícím poměru k rozsahu výroby. To přelidnění zde existuje v plynulé formě.

Stejně tak ve vlastních továrnách a ve všech velkých dílnách, do kterých jako činitel vstupují stroje nebo je tam jen prováděna moderní dělba práce, jsou zapotřebí masy mužských pracovníků až do dovršení mládežnického věku. Jakmile je tato lhůta dosažena, tak z nich v tom odvětví zůstane jen velmi malý počet, zatímco většina je zpravidla propuštěna. Ta tvoří prvek toho plynulého přelidnění, které s rozsahem průmyslu roste. Část se vystěhuje a vskutku cestuje za vystěhovávajícím se kapitálem. Jedním z následků je to, že ženské obyvatelstvo roste rychleji než mužské, jak se ukazuje v Anglii. To, že přirozený přírůstek objemu pracujících nenasytuje potřebu kapitálu hromadit se a že ji přesto zároveň překračuje, je protiklad

samotného jeho pohybu. Kapitál potřebuje větší objem pracovníků v mladém věku a menší objem dospělých mužů. Ten protiklad není o nic křiklavější než ten, že v tutéž dobu, kdy je mnoho pracovníků na dlažbě, jsou stížnosti na jejich nedostatek, protože je dělba práce přikovala k jednomu určitému výrobnímu odvětví. (85) Spotřeba pracovní síly kapitálem je navíc tak rychlá, že pracovník středního věku už je většinou více méně vyžilý. Spadá do řad nadbytečných nebo je převeden z vyššího na nějaké nižší místo. S těmi nejkratšími délkami života se setkáváme právě u pracovníků velkého průmyslu.

"Dr. Lee, zdravotní úředník z Manchesteru, zjistil, že v onom městě je střední doba života majetné třídy 38 let a třídy pracovníků jen 17 let. V Liverpoolu je to 35 a 15 let. Z toho tedy vyplývá, že privilegovaná třída má více než dvakrát větší poukaz na život (have a lease of life) než jejich méně šťastní spoluobčané." (85a)

Za těchto okolností absolutní růst této části proletariátu potřebuje formu, která zvýší jejich počet, ačkoli se její prvky rychle opotřebují. Tedy rychlejší střídání generací pracovníků. (Tentýž zákon pro ostatní třídy obyvatelstva neplatí.) Tato společenská potřeba je uspokojována brzkými manželstvími, což je nutný důsledek poměrů, ve kterých pracovníci velkého průmyslu žijí, a tou premii, kterou jeho produkci dává vytěžování dětí pracovníků.

Jakmile se kapitalistická výroba zmocnila zemědělství, tak spolu s akumulací kapitálu, který zde účinkuje, absolutně klesá i poptávka po venkovském obyvatelstvu bez toho, aby bylo jeho vypuzování stejně jako v nezemědělských oblastech vyvažováno jeho větším přitahováním. Část venkovského obyvatelstva proto dlouhodobě usiluje o to, aby přešla k městskému průmyslovému proletariátu, a čeká na okolnosti, které by tomuto přechodu byly příznivé. (86) Tento zdroj poměrného přelidnění tedy účinkuje stále. Avšak jeho stálé dodávky do měst předpokládají, že na venkově je neustále skryté přelidnění, jehož rozsah se ukáže jen tehdy, jakmile se vyjímečně široce otevrou jeho odtokové kanály. Venkovský pracovník je proto tlačěn na minimální mzdu a jednou nohou je stále v bažině žebračení.

Tu třetí kategorii poměrného přelidnění - nárazové - tvoří část té aktivní pracovní armády, avšak s naprosto nepravidelným zaměstnáním. Tato tak nabízí kapitálu nevyčerpatelný zdroj disponibilní pracovní síly. Její postavení klesá pod průměrnou normální úroveň pracující třídy a právě toto z ní dělá širokou základnu vlastních odvětví kapitálového vytěžování. Jejím hlavním rysem je maximální pracovní doba a minimální mzdy. S její hlavní formou už jsme se seznámili pod rubrikou domácké práce. Neustále se tvoří z těch nadbytečných z velkého průmyslu a zemědělství, a zvláště také ze zanikajících průmyslových odvětví, kde řemeslná výroba prohrává s výrobou manufakturní, a manufakturní prohrává s výrobou strojní. Její rozsah se zvětšuje s takovou energií, s jakou postupuje hromadění a "znadbytečňování". Zároveň však tvoří prvek pracující třídy, který sám sebe reprodukuje a tím zvětšuje, prvek, který má na celkovém nárůstu pracující třídy neúměrně větší podíl než prvky ostatní. Vskutku, nepřímě úměrně na výši mzdy - tedy na objemu životních prostředků, které mají různé kategorie pracovníků k mání - nezávisí jen objem porodů a úmrtí, nýbrž i absolutní velikost rodin. Tento zákon kapitalistické společnosti by se divochům a dokonce i civilizovaným kolonistům zdál nesmyslný. Připomíná masivní rozmnožování těch zvířecích druhů, u nichž jsou jednotlivci slabí a často pronásledováni. (87)

A konečně, ta nejspodnější vrstva přebytečného obyvatelstva spadá do sféry nepracujících chudých. Pokud odhlédneme od tuláků, zločinců, prostitutek, zkrátka od proletariátu nepracující chátřy, tak se tato společenská vrstva skládá ze tří kategorií. Zaprvé jsou to práceschopní. Stačí jen povrchní pohled do statistik anglického pauperismu a vidíme, že se jejich objem s každou krizí zvětšuje a s každým oživením obchodu zase zmenšuje. Zadruhé: Sirotci a děti chudých. Ony jsou kandidáty na vstup do průmyslové rezervní armády a v dobách velkého rozmachu, jako například v roce 1860, jsou masově rekrutovány do aktivní pracovní armády. Zatřetí: Sešlí, zchátralí, práceschopní. Jsou to zvláště jednotlivci, kteří zajdou na svou nepohyblivost způsobenou dělbu práce, takoví, kteří přežijí normální věk pracovníka, a konečně oběti průmyslu, jejichž počet roste spolu s nebezpečnými stroji, doly, chemickými továrnami, a tak dále - zmrzačení, nemocní, vdovy, atd. Pauperismus tvoří invalidovnu aktivní pracovní armády a mrtvou váhu průmyslové rezervní armády. Jeho vytváření je zahrnuto ve vytváření toho poměrného přelidnění, jeho nutnost je nutností poměrného přelidnění, spolu s poměrným přelidněním tvoří jednu z existenčních podmínek kapitalistické výroby a hromadění bohatství. Pauperismus patří k *faux frais** kapitalistické výroby, které však kapitál z větší části umí svalit na bedra pracující a nižší střední třídy.

Čím větší je společenské bohatství, účinkující kapitál, rozsah a energie jeho růstu - tedy také absolutní velikost proletariátu a produktivity jeho práce - tím větší je i průmyslová rezervní armáda. Disponibilní pracovní síla se rozvíjí z těch samých příčin jako rozpínavost kapitálu. Poměrná velikost průmyslové rezervní armády tedy roste s možnostmi bohatství. Čím větší je však tato rezervní armáda v poměru k aktivní pracovní armádě, tím masivnější je ustálené přebytečné obyvatelstvo, jehož bída je nepřímo úměrná jeho práci. A konečně, čím větší je vrstva invalidů ve třídě pracovníků a průmyslová rezervní armáda, tím větší jsou i oficiální počty nepracujících chudých.

Toto je absolutní, všeobecný zákon kapitalistického hromadění.

Stejně jako všechny ostatní zákony je i tento při svém uskutečňování modifikován rozmanitými okolnostmi. Jejich rozbor sem však nepatří.

Chápeme tedy pošetilost té ekonomické moudrosti, která pracovníkům káže, aby své počty přizpůsobili zhodnocovacím potřebám kapitálu. Mechanismus kapitalistické výroby a hromadění těmito zhodnocovacím potřebám tyto počty přizpůsobuje neustále. Toto přizpůsobování začíná vytvářením poměrného nadbytečného obyvatelstva, či-li průmyslové rezervní armády, a končí bídou stále rostoucích vrstev aktivní pracovní armády a závažím tvořeným nepracujícími chudými.

Ten zákon, podle kterého se díky pokroku v produktivitě společenské práce může do pohybu uvádět stále větší objem výrobních prostředků se stále se zmenšujícím vydáváním lidské síly - tento zákon se na kapitalistickém základě - kde nikoli pracovník používá pracovní prostředek, ale naopak pracovní prostředek používá pracovníka - projevuje tím, že čím vyšší produktivita práce, tím více pracovníků stojí vůči prostředkům jejich zaměstnávání, tím choulostivější je tedy podmínka jejich existence: prodej vlastní síly za účelem rozmnožení cizího bohatství, či-li sebezhodnocení kapitálu. Rychlejší růst výrobních prostředků a produktivity práce než růst produktivního obyvatelstva se tedy kapitalisticky naopak projevuje tím, že pracující obyvatelstvo roste stále rychleji než jak kapitál potřebuje pro své zhodnocování.

Ve čtvrtém oddílu jsme při rozboru výroby relativní nadhodnoty viděli, že: v rámci kapitalistické soustavy se všechny metody k navyšování společenské produktivity práce provádějí na úkor jednotlivého pracovníka; všechny prostředky na rozvoj výroby se mění na prostředky ovládnutí a vykořisťování výrobce, mrzačí pracovníka tím, že z něj dělají částečného člověka, ponižují ho na přívěsek stroje, přemírou práce ničí její obsah, berou mu duševní účast na pracovním procesu tou měrou, jakou je do pracovního procesu vtělována věda jako samostatná síla; otravují mu podmínky, za nichž pracuje, během pracovního procesu ho podrobují nevraživé despocii, dobu jeho života proměňují na pracovní dobu, a jeho ženu a děti vrhají mezi kola kapitálu, aby je tato také semlela. Avšak všechny metody výroby nadhodnoty jsou zároveň metodami hromadění, a každé rozšíření hromadění se naopak stává prostředkem rozvoje oněch metod. Proto z toho vyplývá, že do té míry, jak se kapitál hromadí, se postavení pracovníka, ať už je jeho mzda jakákoli, vysoká nebo nízká, musí zhoršovat. A nakonec, ten zákon, který poměrné přelidnění, či-li průmyslovou rezervní armádu, neustále drží v rovnováze s rozsahem a energií hromadění, přikovává pracovníka ke kapitálu pevněji než Hefaistovy hřeby Prométea ke skále. Podmínkou hromadění kapitálu je odpovídající hromadění bídy. Hromadění bohatství na jednom pólu je tedy zároveň hromaděním bídy, přepracovávání, otroctví, nevědomosti, hrubnutí a morálního úpadku na pólu druhém, to znamená na straně třídy, která výsledky vlastní práce produkuje jako kapitál.

Tento antagonistický charakter kapitalistického hromadění (88) političtí ekonomové vyjadřují v různých formách, ačkoli ho zčásti směšují se sice analogickými, avšak přesto zásadně odlišnými projevy předkapitalistických výrobních způsobů.

Benátský mnich Ortes,* jeden z největších autorů ekonomických spisů osmnáctého století, ten antagonismus kapitalistické výroby pojímá jako všeobecný přírodní zákon společenského bohatství:

"Ekonomické dobro a zlo se v národě vyrovnává (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), mnohost statků u jedněch je vyrovnána jejich nedostatkem u druhých (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Velké bohatství jedněch je vždy doprovázeno absolutním oloupením velkého množství druhých. Bohatství národa odpovídá jeho obyvatelstvu a bída obyvatelstva odpovídá bohatství národa. Pracovitost jedněch vynucuje zahálku druhých. Chudí a zahálčející jsou nutným plodem bohatých a zaměstnaných" a tak dále. (89)

Přibližně deset let po Ortesovi vysoký protestantský knězour Townsend* naprosto hrubým způsobem oslavil chudobu jako nutnou podmínku bohatství:

"Nucení někoho k práci zákonem je spojeno s příliš velkou námahou, násilím a povykem, zatímco hlad je nejen mírnějším, tišším a stálejším tlakem, nýbrž jako nejpřirozenější popud k pili a práci vyvolává to nejmocnější vypětí."

Vše tedy směřuje k tomu, aby byl hlad pro pracující třídu učiněn trvalým, a o to se podle Townsenda stará ten populační princip, který se činí zvláště mezi chudými:

"Zdá se být přírodním zákonem, že chudí jsou do jisté míry málo prozíraví (improvident)" (dokonce tak málo prozíraví, že na svět přicházejí bez majetku) "že vždy budou nějakí takoví, kteří budou pro obec vykonávat ty nejpodřadnější a nejšpinavější úkony. Zdroj lidského štěstí (the fund of human happiness) se tak velmi zvější, protože ti jemnější (the more delicate) jsou dřiny ušetření a mohou se nerušeně zabývat vyššími povoláními... Ten "Zákon o chudobě" má tendenci zničit harmonii, krásu, symetrii a řád tohoto systému, který Bůh a příroda na tomto světě zřídili." (90)

Jestliže ten benátský mnich v onom osudovém závěru, že je bída věčná, spatřoval existenční podmínku křesťanské dobročinnosti, celibátu, klášterů a zbožných darů, tak naproti tomu ten protestantský obročník v něm vidí záminku k tomu, aby zákon, na základě kterého má chudý právo na skromnou veřejnou podporu, odsoudil.

Pan Storch* říká:

"Pokrok ve společenském bohatství vytváří onu užitečnou společenskou třídu ... která vykonává ta nejnudnější, nejnižší a nejděsnější zaměstnání, zkrátka vše nepříjemné a otrocké, co život přináší, bere na svá bedra a tím dává ostatním třídám čas, vtip ducha a konvenční" (c'est bon!) "důstojný charakter, atd." (91)

Storch se ptá, jakoupak má vlastně tato kapitalistická civilizace se svou bídou a degradací mas před barbarstvím výhodu? A nachází jen jednu odpověď - jistotu!

Sismondi* říká:

"Prostřednictvím pokroku v průmyslu a vědě může každý pracovník každý den vyrobit mnohem více než kolik potřebuje pro svou spotřebu. Současně však, zatímco jeho práce vytváří bohatství, ho to bohatství jako zaměstnaného spotřebovává, činí ho méně vhodným pro práci."

Podle něho

"by se lidé" (to znamená nepracující) "pravděpodobně zřekli všech řemeslných výtvarných, stejně jako všech svých požitků, které nám průmysl přináší, kdyby je museli získávat vytrvalou prací, jako je ta, kterou vykonávají pracující... Dnes je námaha od svého ohodnocení oddělena; není to týž člověk, který nejdříve pracuje a poté odpočívá: právě naopak, protože jeden stále pracuje, tak musí druhý stále odpočívat... To nekonečné zvyšování produktivity práce tedy nemůže mít jiný výsledek než ten, že se bude zvyšovat luxus a požitky zahálčících bohatých." (92)

A konečně, Destutt de Tracy,* chladnokrevný tlumočník buržoazní doktríny, to říká natvrdo:

"Chudé národy jsou ty, kde se má lid dobře. A bohaté národy jsou ty, kde je lid obvykle chudý." (93)

Poznámky:

(70) Karl Marx, v uvedeném -

"Při stejném utlačování mas je nějaká země tím bohatší, čím více má proletářů."

(Colins, "L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes", Paříž 1857, díl III, strana 331)

Slovem "proletář" nemůžeme ekonomicky rozumět nikoho jiného, než námezdního pracovníka, který vytváří a zhodnocuje "kapitál", a jakmile ho už "Monsieur Capital", jak Pecqueur tuto osobu nazývá, pro své zhodnocování nepotřebuje, tak je vyhozen na dlažbu. "Churavý proletář z pralesa" je jen půvabným fantomem pana Roschera.* Ten obyvatel pralesa je vlastníkem toho pralesa a chová se k němu jako ke

svému vlastnictví, zcela tak nenuceně jako orangutan. Není tedy proletářem. To by byl jen v tom případě, kdyby prales vytěžoval jeho místo toho, aby on vytěžoval prales. A co se týče jeho zdravotního stavu, tak by tento obstál nejen ve srovnání se stavem moderního proletáře, nýbrž také se stavem syfilické a skrofulózní* "honorace". Pan Wilhelm Roscher přesto slovem prales pravděpodobně myslí své rodné Lüneburské vřesoviště. [zpět](#)

(71) "As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men ... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich."
(John Bellers, v uvedeném strana 2) [zpět](#)

(72) B. de Mandeville, ("The Fable of the Bees", páté vydání, Londýn 1728, poznámky na stranách 212, 213, 328)

"Střídmý život a neustálá práce jsou pro chudého cestou k materiálnímu štěstí" (čímž se rozumí co nejdelší pracovní den a co nejméně životních prostředků) "a bohatství státu" (zvláště pak vlastníků půdy, kapitalistů a jejich politických hodnostářů a činitelů).

("An Essay on Trade and Commerce", Londýn 1770, strana 54) [zpět](#)

(73) "Eden se měl zeptat, čehopak stvůrou jsou ty "měšťanské instituce"? Z pohledu právnické iluze se na zákon nedívá jako na výsledek materiálních výrobních vztahů, ale obráceně, výrobní vztahy vidí jako výsledek zákona. Linguet* odmítl Montesquieuův* iluzorní "Esprit des Lois" jedinou větou: "L'esprit des lois, c'est la propriété".* [zpět](#)

(74) Eden, v uvedeném, svazek I, 1.1, kapitola I, strana 1, 2, a předmluva, strana XX [zpět](#)

(75) Pokud si čtenář pamatuje na Malthuse, jehož spis "Essay on Population" se objevil v roce 1798, tak si já pamatuji, že tento spis ve své první formě nebyl ničím jiným než školácky povrchním a otrocky opsaným plagiátem ze spisů, které napsal Defoe,* Sir James Steuart,* Townsend,* Franklin,* Wallace, a další, a neobsahoval ani jednu původní myšlenku. Ten velký rozruch, který tento pamflet vzbudil, vznikl pouze kvůli stranickým zájmům. Francouzská revoluce si v britském království našla horlivé zastánce; ten "populační princip", který byl pomalu vypracován v 18. století, byl poté uprostřed velké společenské krize roztrubován jako neomylný protijed proti učení Condorceta,* a dalších, anglická oligarchie ho nadšeně vítala jako prostředek pro potlačení všech choutek na nějaký další lidský rozvoj. Malthus, svým úspěchem nanejvýš zaskočen, se pak začal věnovat tomu, že ten povrchně sebraný materiál podle starého schematu vycpával a přidával nový materiál - nikoli však vytvořený Malthusem, nýbrž přebraný. - Poznamenejme na okraj, že ačkoli byl Malthus knězem anglikánské církve, tak složil mnišský slib celibátu. To byla totiž jedna z podmínek jeho členství protestantské univerzity v Cambridge. "Člen kolegia nesmí být ženatý. Jakmile se tento ožení, přestává být členem kolegia."

("Reports of Cambridge University Commission", strana 172)

Tato okolnost Malthuse příznivě odlišuje od ostatních protestantských kněží, kteří ze sebe katolickou přísahu kněžského celibátu shodili a poučku "milujte se a množte se" si, jakoby chtěli vindikovat svou specificky biblickou misi, osvojili do takové míry, že k množení obyvatelstva všude přispívali skutečně nepřístojným způsobem, zatímco pracujícím kázali "populační princip".

Je charakteristické, že ten ekonomický první hřích, to Adamovo jablko, ten "urgent appetite", "the checks which tend to blunt the shafts of Cupid", jak kněz Townsend vtipně říká, že si na tuto choulostivou věc dělali a dělají monopol páni z protestantské teologie, či spíše z protestantské církve.

S výjimkou benátského mnicha Ortese, což byl originální a oduševnělý spisovatel, byla většina širitelů populační teorie z řad protestantských kněží. Tak například Bruckner: "Théorie du Systeme animal", Leyde 1767, ve které vyčerpávajícím způsobem podal celou moderní teorii populace a které dodal myšlenky spor probíhající mezi Quesnay* a jeho žákem Mirabeau starším,* dále kněz Wallace, kněz Townsend, kněz Malthus a jeho žák arcikněž Th. Chalmers,* a o drobných kněžourských spiscích zde vůbec nehovoříme.

Politickou ekonomii původně provozovali filosofové jako Hobbes,* Locke,* Hume,* pak také obchodníci a státníci jako Thomas More,* Temple, Sully, de Witt, North,* Law, Vanderlint,* Cantillon, Franklin, a zvláště pak teoreticky - a s velkým úspěchem - medikové jako Petty,* Barbon,* Mandeville, Quesnay. Ještě v polovině 18. století se reverend Mr. Tucker* - významný ekonom své doby - omlouval za to, že se zabýval mamonem.

Později, a sice s "populačním principem", udeřila hodina protestantských kněží. Jako by tušil, že se mu v budoucnu kněží začnou míchat do řemesla, Petty, který považoval obyvatelstvo za základ bohatství a který byl stejně jako Adam Smith zapřísáhlým nepřítelem kněží, řekl: "Náboženství kvete nejlépe tehdy, když jsou kněží nejvíce umrtveni, stejně jako právo, když advokáti nemají co na práci." Proto protestantským kněžím radil, že když už něchtějí následovat apoštola Pavla a "zklidnit se" prostřednictvím celibátu, aby

"neplodili více kněží, než kolik mohou prebendy, které jsou k mání, uživit; to znamená, že když je v Anglii a Walesu jen 12,000 prebend, tak není moudré zplodit 24,000 mladých kněží, neboť těch 12,000 nezaopatřených bude neustále přemýšlet, jak získat živobytí, a nemohli by to učinit snadněji, než tak, že půjdou mezi lidi a přesvědčí je, že těch 12,000, kteří prebendy mají, otravují jejich duše a svádějí je z jejich cesty do ráje."

(Petty, "A Treatise of Taxes and Contributions," Londýn, 1667, strana 57)

Poměr Adama Smitha k protestantskému kněžství jeho doby charakterizuje následující: V dopise "A Letter to A. Smith, L. L. D. On the life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians", 4th ed., Oxford 1784, Dr. Horne - biskup z Norwiche - peskuje Adama Smitha za to, že v jednom otevřeném dopise panu Strahanovi "svého přítele Davida pomazal", když na veřejnosti vyprávěl, jak "se Hume na své smrtelné posteli bavil Lucianem a Whistem", a že měl dokonce ještě tu drzost napsat "Vždy jsem ho považoval - jak za jeho života, tak i po smrti - za člověka, který se blíží ideálu dokonalé moudrosti a ctnosti, jak jen to lidská slabost dovoluje."

Biskup rozhořčeně křičí:

"Jakým právem označujete dokonale moudrým a ctnostným život člověka, který byl posedlý nevyléčitelnou nenávistí proti všemu, co se nazývá zbožným, a který věnoval všechny síly na to, aby ducha zbožnosti mezi lidmi vyhladil, a kdyby mohl, tak by zařídil, aby i slovo zbožnost zcela zmizelo?"

(v uvedeném strana 8) "Ti, kdož milují pravdu, jsou však nezlomní. Ateismus nebude mít dlouhého trvání." (strana 17) Adam Smith "měl odpornou neřest propagovat v zemi ateismus" (zvláště svou "Theory of Moral Sentiments")

"... My známe vaše úskoky, pane doktore! Vymyslel jste to dobře, ale tentokrát se vám to nepodaří. Příkladem váženého pána Davida Hume nás nepřesvědčíte, že ateismus je tím jediným, co si lze dát na kuráž proti malomyslnosti, a jediným protijedem na strach ze smrti... Můžete se smát nad Babylonem ležícím v troskách a blahopřát faraónovi k jeho svržení do Rudého Moře."

(v uvedeném na stranách 21, 22)

Jeden "pravověrný" z posluchačů Adama Smitha po jeho smrti napsal: "Smithovo přátelství s Humem ho odloučilo od Krista... Věřil Humeovi všechno. Kdyby mu Hume řekl, že měsíc je zelený sýr, tak by mu to věřil. Proto mu také věřil, že není žádný Bůh a nejsou žádné zázraky... Ve svých politických principech se blížil republikanismu."

("The Bee" by James Anderson, 18 svazků, Edinburgh 1791-1793, svazek 3, strana 166, 165)

Kněz Th. Chalmers podezíral Adama Smitha, že vymyslel kategorii "neproduktivní pracovník" zlomyslně kvůli protestantským kněžím - navzdory jejich pozeňnané práci ve vinici Páně. [zpět](#)

(76) Poznámka ke druhému vydání:

"Hranice zaměstnávání průmyslových i zemědělských pracovníků je však tatáž: je to možnost podnikatele, mít z výsledků jejich práce zisk. Pokud míra mezd vzroste natolik, že zisk majitele podniku klesne pod úroveň průměrného zisku, tak je buď přestane zaměstnávat, nebo je bude zaměstnávat jen pod podmínkou, že si nechají líbit snížení mzdy."

(John Wade, v uvedeném strana 240) [zpět](#)

(77) Srovnej s Karl Marx, "Zur Kritik der Politischen Oekonomie", strana 165 a dále [zpět](#)

(77a) "Vraťme se však nyní zpět k našemu prvotnímu zkoumání, kdy jsme ukázali ... že samotný kapitál je jen výtvozem lidské práce ... tak se zdá být naprosto nepochopitelné, že se člověk ocitl pod vládou svého vlastního výtvozu - kapitálu - a stal se jeho podřízeným; a protože je toto ve skutečnosti přeci nepopíratelné, tak se neodbytně na mysl dere otázka: jak se z pracovníka, který byl pánem kapitálu - neboť ho vytvořil - mohl stát otrok kapitálu?"

(Von Thünen, "Der isolierte Staat", Zweiter Theil, Zweite Abtheilung, Rostock 1863, strana 5, 6)

Záslouhou Thünena je, že se zeptal. Jeho odpověď je ale dětinská. [zpět](#)

(77b) Friedrich Engels, poznámka ke čtvrtému vydání:

Nejnovější anglické a americké "trusts" právě toto sledují, když se snaží z jednoho průmyslového odvětví alespoň sjednotit všechny velké provozovny a prakticky vytvořit monopol jediné velké akciové společnosti. [zpět](#)

(77c) Friedrich Engels, poznámka ke třetímu vydání:

Na tomto místě je v Marxově rukopisu na okraji poznámka:

"Tady poznamenat, co přijde později: Jestli je to rozšiřování jen kvantitativní, tak je poměr zisků z velkého a malého kapitálu v tom samém odvětví stejný jako poměr velikostí těch vložených kapitálů. Pokud to kvantitativní rozšiřování účinkuje i kvalitativně, tak u toho velkého kapitálu zároveň roste míra zisku." [zpět](#)

(78) Sčítání lidu Anglie a Walesu kromě jiného ukazuje toto:

Počet všech osob zaměstnaných v zemědělství (včetně vlastníků pozemků, majitelů farem, zahradníků, pastevců, a tak dále) -

v roce 1851: 2,011,447

v roce 1861: 1,924,110

snížení o: 87,337

Zpracování česané příze -

v roce 1851: 102,714

v roce 1861: 79,242

Výroba hedvábí -

v roce 1851: 111,940

v roce 1861: 101,678

Potiskování kartounu -

v roce 1851: 12,098

v roce 1861: 12,556

kde bylo malé zvýšení absolutního počtu zaměstnanců, což při enormním rozšíření tohoto oboru znamenalo značné poměrné zmenšení.

Výroba klobouků -

v roce 1851: 15,957

v roce 1861: 13,814

Výroba slaměných klobouků a čepců -

v roce 1851: 20,393

v roce 1861: 18,176

Výroba sladu -

v roce 1851: 10,566

v roce 1861: 10,677

Výroba svíček -

v roce 1851: 4,949

v roce 1861: 4,686

Toto snížení bylo kromě jiného způsobeno rozšiřováním plynového osvětlení.

Výroba hřebenu -
v roce 1851: 2,038
v roce 1861: 1,478

Zpracování dřeva -
v roce 1851: 30,552
v roce 1861: 31,647
- malé zvýšení v důsledku rozmachu strojních pil.

Výroba hřebíků -
v roce 1851: 26,940
v roce 1861: 26,130
- snížení v důsledku konkurence strojů.

Těžba mědi a cínu -
v roce 1851: 31,360
v roce 1861: 32,041

Naproti tomu:

Spřádání a tkaní bavlny -
v roce 1851: 371,777
v roce 1861: 456,646

Těžba uhlí -
v roce 1851: 183,389
v roce 1861: 246,613

Přírůstek pracovníků od roku 1851 je obecně nejvyšší v těch odvětvích, ve kterých se doposud nepoužívaly stroje.

("Census of England and Wales for 1861", svazek III, Londýn 1863, strana 35-39) [zpět](#)

(79) Někteří znamenití ekonomové klasické školy ten zákon stále rychlejšího zmenšování poměrné velikosti variabilního kapitálu, vedle jeho účinku na postavení třídy námezdních pracovníků, spíše tušili než aby ho vyjádřili slovy. Největší zásluhu na tom má John Barton,^{*} ačkoli - jako všichni ostatní - konstantní kapitál směšuje s fixním a variabilní s cirkulujícím. Říká:

"Poptávka po práci závisí na cirkulujícím a nikoli fixním kapitálu. Kdyby byla pravda, že poměr mezi těmito dvěma druhy kapitálu je ve všech dobách a za všech okolností stejný, tak by z toho vyplývalo, že se počet zaměstnaných pracovníků řídí bohatstvím státu. Takové tvrzení se však neukazuje jako pravděpodobné. V té míře, v jaké se pěstují vědy a rozšiřuje se civilizace, fixní kapitál v poměru k cirkulujícímu narůstá stále více a více. Suma fixního kapitálu použitého při výrobě jednoho kusu britského mušelínu je nejméně stokrát, pravděpodobně však tisíckrát větší než ta, která se používá při výrobě podobného kusu mušelínu indického. A podíl cirkulujícího kapitálu je stokrát nebo tisíckrát menší... Kdyby se celkové roční úspory přidaly k fixnímu kapitálu, tak by se neprojevily zvýšenou poptávkou po práci."

(John Barton, "Observations on the circumstances which influence the Condition of the labouring Classes of Society", Londýn 1817, strana 16, 17)

"Tatáž příčina, která způsobuje zvyšování čistého příjmu země, může současně vytvářet nadbytek obyvatelstva a zhoršovat postavení pracovníků."

(Ricardo, v uvedeném strana 469)

S přírůstkem kapitálu "se poptávka (po práci) úměrně snižuje".

(v uvedeném strana 480, poznámka)

"Ten obnos kapitálu, který je určen k živění práce, se může měnit nezávisle na jakýchkoli změnách v

celkovém obnosu kapitálu ... Velké výkyvy v zaměstnanosti a velká bída může být tím častější, čím bohatší je samotný kapitál."

(Richard Jones,* "An Introductory Lecture on Political Economy", Londýn 1833, strana 12)

"Poptávka (po práci) bude stoupat ... nikoli v poměru k hromadění celkového kapitálu ... Každé zmnožení národního kapitálu určeného k reprodukci proto bude mít v průběhu společenského pokroku stále menší vliv na postavení pracovníků."

(Ramsay,* v uvedeném strana 90, 91) [zpět](#)

(80) H. Merivale, "Lectures on Colonization and Colonies", Londýn 1841 a 1842, svazek I, strana 146 [zpět](#)

(81) "Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it ... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand, till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population."

(Malthus, "Principles of Political Economy", strana 215, 319, 320)

V tomto díle Malthus nakonec prostřednictvím Sismondioho objevil tu krásnou trojjedinnost kapitalistické výroby:

Nadvýroba - nadbytečné obyvatelstvo - nadměrná spotřeba, vskutku tři krásné příšery!

Srovnej s: Friedrich Engels, "Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie", v uvedeném strana 107 a dále [zpět](#)

(82) Harriet Martineau,* "The Manchester Strike", 1832, strana 101 [zpět](#)

(83) Dokonce i během bavlnářské krize v roce 1863 v jednom pamfletu spřádačů bavlny z Blackburnu čteme rozhořčené stížnosti na přepracovávání, které se kvůli platnosti továrního zákona týkaly jen dospělých mužských pracovníků:

"V této továrně se od dospělých pracovníků vyžadovala dvanácti až třináctihodinová práce denně, ačkoli bylo mnoho set lidí přinuceno k zahálce, přičemž by rádi pracovali i jen část pracovní doby, aby mohli živit rodiny a aby své bratry v práci ochránili před předčasnou smrtí v důsledku přepracovávání."

Dále stojí:

"Chtěli bychom se zeptat, zda tato praxe přepracovávání umožňuje vůbec nějaké snesitelné vztahy mezi zaměstnavateli a 'sloužícími'? Ty oběti přepracovávání tu špatnost cítí stejně tak, jako ti, kdož byli odsouzeni k nucené zahálce (condemned to forced idleness). Práce, která se má vykonat, v tomto okrsku postačuje k tomu, aby byli všichni částečně zaměstnáni. Požadujeme pouze právo žádat zaměstnavatele, aby se pracovalo krátce - alespoň dokud bude trvat tato krize - místo toho, aby byla jedna část z nás přepracovávána, zatímco je druhá část pro nedostatek práce nucena přežívat z dobročinnosti."

("Reports of Inspectors of Factories, 31st October 1863", strana 8)

Účinek poměrného přelidnění na zaměstnané pracovníky chápe autor "Essay on Trade and Commerce" svým neomylným instinktem buržuje:

"Další příčinou zahálky v tomto království je nedostatečný počet pracujících. Jakmile je v důsledku jakékoli nenadálé poptávky pracovníků málo, tak pracovníci vycítí svou důležitost a chtějí ji dát pocítit i svým zaměstnavatelům. Je to neuvěřitelné, ale smýšlení těchto chlapů je natolik zvrácené, že se v takových případech spolčili do skupin, aby svého zaměstnavatele přivedli do nesnázi tím, že celý den zaháleli."

("Essay on Trade and Commerce", strana 27, 28)

Ti chlapi totiž chtěli zvýšit mzdu. [zpět](#)

(84) "Economist", 21. ledna 1860 [zpět](#)

(85) Zatímco v druhém pololetí roku 1866 bylo v Londýně 80 až 90 tisíc pracovníků bez práce, tak se ve Zprávách o továrnách za to samé pololetí dočteme:

"Nezdá se být zcela správné, když se říká, že poptávka vždy v daném okamžiku vyvolá nabídku, neboť tak to prý nutně musí být. Práce se to zdá se netýká, neboť za poslední rok muselo kvůli nedostatku pracovních sil mnoho strojů stát."

("Reports of Inspectors of Factories for 31st October 1866", strana 81) [zpět](#)

(85a) Úvodní řeč na konferenci zdravotníků, Birmingham, 14. ledna 1875, kterou pronesl J. Chamberlain, [*](#) tehdejší starosta města, nyní (1883) ministr obchodu. [zpět](#)

(86) Při sčítání lidu v roce 1861 bylo v Anglii a Walesu napočítáno "781 měst s 10,960,998 obyvateli, zatímco ve vesnicích a farnostech jen 9,105,226 ... V roce 1851 bylo do sčítání zahrnuto 580 měst, jejichž obyvatelstvo bylo přibližně stejně početné jako obyvatelstvo okolních zemědělských okrsků. Zatímco však za posledních deset let obyvatelstvo venkova vzrostlo jen o půl milionu, tak v těch 580 městech vzrostlo o 1,554,067. Přírůstek obyvatelstva na venkovských farnostech je 6,5%, ve městech 17,3%. Ten rozdíl v míře růstu je způsoben stěhováním z venkova do měst. Tři čtvrtiny celkového přírůstku obyvatelstva přísluší městům.

("Sčítání lidu", VIII, strana 11, 12) [zpět](#)

(87) "Zdá se, že chudoba příznivě působí na plodnost." (Adam Smith)

Podle zdvořilého a oduševnělého Abbe Galianiho [*](#) je toto dokonce jedna z věcí, které Bůh zařídil obzvláště moudře:

"Bůh to zařídil tak, že se lidé, kteří vykonávají užitečná povolání, rodí ve velkých počtech." (Galiani, v uvedeném strana 78)

"Místo toho, aby bída až na pokraj vyhladovění a mor růstu obyvatelstva bránily, tak ho spíše povzbuzují."

(S. Laing, [*](#) "National Distress", 1844, strana 69)

Poté, co to Laing statisticky doložil, pokračuje:

"Kdyby všichni lidé žili v pohodlí, tak by se svět brzy vylidnil."

("If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.") [zpět](#)

(88) "Den ze dne je jasnější, že ty výrobní vztahy, ve kterých se buržoazie pohybuje, nemají jednotlivý a jednoduchý charakter, nýbrž že jsou dvojsečné, protože tytéž poměry, které vytvářejí bohatství, vytvářejí také bídu; protože za těch samých poměrů, za kterých se rozvíjí produktivita, se rozvíjí i útlak; protože tyto poměry vytvářejí pouze měšťácké bohatství, to znamená bohatství buržoazie, tím, že postupně ničí bohatství jednotlivých členů této třídy a postupně vytváří stále rostoucí proletariát."

(Karl Marx, "Misere de la Philosophie", strana 116) [zpět](#)

(89) G. Ortes, "Della Economia Nazionale libri sei 1774", vydal Custodi, [*](#) Parte Moderna, díl XXI, strana 6, 9, 22, 25, atd.

Ortes v uvedeném na straně 32 říká:

"Místo toho, abych bez užitku vymýšlel soustavy pro blaho lidu, tak se omezím na to, že prozkoumám podstatu jeho bídy." [zpět](#)

(90) "A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786", znovu vydáno v Londýně 1817, strana 15, 39, 41

Tento "jemný" kněžour, jehož spis, kromě jeho cesty přes Španělsko, Malthus často po celých stránkách opisoval, si velkou část své doktríny vypůjčil od Sira J. Steuarta, kterého však komolil. Když například Steuart říká:

"U otroctví se používala násilná metoda, aby byli lidé přinuceni k práci..." (pro ty, co nepracovali) "Lidé byli tehdy k práci nuceni" (to znamená k práci, kterou zdarma odevzdali druhým) "protože byli otroky druhých; nyní jsou lidé k práci nuceni" (to znamená k práci, kterou zdarma odevzdávají těm, co nepracují) protože jsou otroky svých vlastních potřeb", tak z toho - jako ten tlustý obročník - nevyvozuje, že by námezdní pracovníci měli pořád hladovět. On chce naopak zvětšit jejich potřeby a ty jejich zvětšující se potřeby použít jako pobídku k práci pro ty "jemnější". [zpět](#)

(91) Storch, v uvedeném, díl III, strana 223 [zpět](#)

(92) Sismondi, v uvedeném, díl I, strana 79, 80, 85 [zpět](#)

(93) Destutt de Tracy, v uvedeném strana 231

"Les nations pauvres, c'est la où le peuple est à son aise;
et les nations riches, c'est la où il est ordinairement pauvre." [zpět](#)

5. Ilustrace všeobecného zákona kapitalistického hromadění

a) Anglie mezi lety 1846-1866

Žádné období moderní společnosti není pro studium kapitalistického hromadění tak příznivé jako posledních dvacet let. Jakoby ta doba byla nevyčerpatelným měšcem. Ze všech zemí je však Anglie znova klasickým příkladem, protože zaujímá první místo na světovém trhu, samotná kapitalistická výroba je zde plně rozvinuta, a konečně, protože vznik tisícileté říše svobodného obchodu od roku 1846 zbavil vulgární ekonomii jejího posledního útočiště. Titánský pokrok ve výrobě, kdy druhá polovina toho dvacetiletého období tu první ještě daleko překonává, jsme už dostatečně ukázali ve čtvrtém oddíle.

Ačkoli byl absolutní nárůst anglického obyvatelstva za poslední půlstoletí velmi velký, tak se poměrný růst, nebo-li míra přírůstku, jak ukazuje následující tabulka, kterou jsme si vypůjčili z oficiálního sčítání, zmenšil:

Roční procentní přírůstek obyvatelstva Anglie a Walesu v desetiletích

1811-1821	1,533%
1821-1831	1,446%
1831-1841	1,326%
1841-1851	1,216%
1851-1861	1,141%

Na druhé straně se nyní podívejme na růst bohatství. Tím nejjistějším záchytným bodem je zde pohyb zisků, pozemkových rent, atd. podrobených dani z příjmu. Nárůst zdanitelných zisků (nájemné z farem a některé další rubriky v nich nejsou zahrnuty) byl mezi lety 1853-1864 ve Velké Británii 50,47% (nebo-li 4,58% v ročním průměru), (94) nárůst obyvatelstva během téhož období byl přibližně 12%. Nárůst zdanitelných pozemkových rent (včetně rent z domů, železnic, dolů, rybníků, atd.) byl mezi lety 1853-1864 38%, nebo-li 3 a 5/11 procenta ročně, na kterých mají největší podíl následující rubriky:

<i>Zdroj příjmu</i>	<i>Přebytek příjmu v roce 1864 nad příjmem v roce 1853</i>	<i>Roční přírůstek</i>
domy	38,60%	3,50%
lomy	84,76%	7,70%
doly	68,85%	6,26%
hutě	39,92%	3,63%
rybníky	57,37%	5,21%
plynárny	126,02%	11,45%
železnice	83,29%	7,57%

(95)

Pokud nyní srovnáme každé čtyři po sobě jdoucí roky v období mezi lety 1853-1864, tak stupeň narůstání příjmů neustále roste. Například příjmy pocházející ze zisku mezi lety 1853-1857 rostly o 1,73% ročně, mezi lety 1857-1861 o 2,74% ročně, a mezi lety 1861-1864 o 9,30% ročně. Celkový součet příjmů podrobených dani z příjmu ve Spojeném království byl:

v roce liber šterlinku

1856 307,068,898

1859 328,127,416

1862 351,745,241

1863 359,142,897

1864 362,462,279

1865 385,530,020

[\(96\)](#)

Hromadění kapitálu bylo zároveň doprovázeno jeho koncentrováním a centralizováním. Ačkoli neexistovala žádná oficiální statistika zemědělství Anglie (ani Irska), tak byla dobrovolně dodána deseti hrabstvími. Výsledek ukázal, že se v letech 1851 - 1861 snížil počet nájmů farem pod sto akrů z 31,583 na 26,567. 5,016 jich tedy bylo sloučeno s velkými farmami. [\(97\)](#) Od roku 1815 do roku 1825 pod dědickou daň nespadal žádný movitý majetek nad 1 milión liber šterlinku, od roku 1825 do roku 1855 naproti tomu 8, od roku 1855 do června roku 1859, to znamená za čtyři a půl roku, 4. [\(98\)](#) Ta centralizace se však nejlépe ukáže po krátkém rozboru daně z příjmu v rubrice D (zisky mimo pronájem farem, atd.) za léta 1864 a 1865. Před tím je třeba poznamenat, že z příjmů z tohoto zdroje se od šedesáti liber šterlinku platí Income Tax. Tyto zdanitelné příjmy v Anglii, Walesu a Skotsku činily v roce 1864: 95,844,222 liber šterlinku a v roce 1865: 105,435,787 liber šterlinku, [\(99\)](#) počet daňových poplatníků v roce 1864: 308,416 osob z celkového počtu obyvatel 23,891,009, v roce 1865: 332,431 osob z celkového počtu obyvatel 24,127,003. Následující tabulka ukazuje rozdělení těchto příjmů v obou letech:

Rok ukončený dubnem 1864

Rok ukončený dubnem 1865

Příjmy ze zisku (liber šterlinku)	Počet osob	Příjmy ze zisku (liber šterlinku)	Počet osob
95,844,220	308,416	105,435,787	332,431
57,028,290	22,334	64,554,297	24,075
36,415,225	3,619	42,535,576	4,021
22,809,781	822	27,555,313	973
8,744,762	91	11,077,238	107

V roce 1855 bylo ve Spojeném království vyprodukováno 61,453,079 tun uhlí v hodnotě 16,113,267 liber šterlinku, v roce 1864: 92,787,873 tun v hodnotě 23,197,968 liber šterlinku, v roce 1855: 3,218,154 tun surového železa v hodnotě 8,045,385 liber šterlinku, v roce 1864: 4,767,951 tun v hodnotě 11,919,877 liber šterlinku. V roce 1854 byla ve Spojeném království délka provozovaných železnic 8,054 mil při vloženém kapitálu 286,068,794 liber šterlinku, v roce 1864 to bylo 12,789 mil při vloženém kapitálu 425,719,613 liber šterlinku. V roce 1854 byl celkový dovoz a vývoz Spojeného království 268,210,145 liber šterlinku, v roce 1865 už byl 489,923,285.

Následující tabulka ukazuje pohyb vývozu:

1847	58,842,377 lb.št.
1849	63,596,052 lb.št.
1856	115,826,948 lb.št.
1860	135,842,817 lb.št.
1865	165,862,402 lb.št.
1866	188,917,563 lb.št.

[\(100\)](#)

Po těchto několika údajích už chápeme ten vítězný pokřik na základě sčítání britského lidu:

"Rychlost růstu obyvatelstva byla nižší než pokrok průmyslu a růst bohatství." [\(101\)](#)

Podívejme se nyní na ony bezprostřední činitele průmyslu, či-li producenty tohoto bohatství - na třídu pracujících.

Gladstone* říká: "Jedním z nejmelancholičtějších charakteristických rysů současného sociálního stavu země je, že se snížením spotřebních možností lidu a se zvýšením strádání a bídy pracující třídy se zároveň zvyšuje neustálé hromadění bohatství ve vyšších třídách a neustálý nárůst kapitálu." [\(102\)](#)

Takto dojemně mluvil ten ministr v Dolní sněmovně 13. února 1843. O dvacet let později, 16. dubna 1863, v řeči, když předkládal svůj rozpočet:

"Od roku 1842 do roku 1852 zdanitelné příjmy této země vzrostly o 6% ... Za osm let, od roku 1853 do roku 1861 vzrostl - pokud vycházíme ze základu roku 1853 - o 20%. Tato skutečnost je natolik úžasná, že je téměř neuvěřitelná ... Toto opojné zvětšení bohatství a moci ... se omezuje zcela a pouze na majetné třídy, avšak ... pro pracující obyvatelstvo musí mít nepřímé výhody, protože zlevňuje zboží běžné spotřeby - bohatí zbohatli a chudí jsou každopádně méně chudí. To, jestli se výstřelky chudoby zmenšily, si netroufám říci." [\(103\)](#)

Jaký nejapný antiklimax!

Jestliže pracující třída zůstala "chudá", pouze "méně chudá" v poměru, v jakém pro třídu vlastníků vyprodukovala to "opojné zvětšení bohatství a moci", tak poměrně zůstala stejně chudá. Jestliže se výstřelky chudoby nezvětšily, tak se ovšem zvětšily, protože se zvětšily výstřelky bohatství. Co se týká zlevňování životních prostředků, tak oficiální statistika ukazuje, například podle údajů londýnského sirotčince, průměrné dvacetiprocentní zdražení za tři roky od roku 1860 do roku 1862 ve srovnání s roky 1851-1853. V následujících třech letech 1863-1865 se postupně zdražovalo maso, máslo, mléko, cukr, sůl, uhlí a celá řada dalších nutných životních prostředků. [\(104\)](#) Následující Gladstoneova řeč při předkládání rozpočtu ze 7. dubna 1864 je pindarským* dithyrambem* na pokrok v kšeftování a na štěstí lidu krocené "chudobou". Mluví o masách "na hraně žebráctví" v těch odvětvích průmyslu, "ve kterých mzdy nestoupily", a štěstí pracující třídy nakonec shrnuje slovy:

"Lidský život je v devíti případech z deseti pouze bojem o přežití." [\(105\)](#)

Profesor Fawcett*, který není svázán oficiálními ohledy, to říká narovinu:

"Přirozeně nepopírám, že se mzdy s tímto zvětšením kapitálu" (v posledních desetiletích) "zvýšily, avšak tato zdánlivá výhoda se z velké části opět ztrácí, protože se mnoho životních potřeb stále zdražuje" (myslí si, že je to kvůli poklesu hodnoty drahých kovů) " ... Bohatí rychleji bohatnou (the rich grow rapidly richer), zatímco u pracujících tříd žádné zvýšení pohodlí nepozorujeme ... Pracovníci se téměř stávají otroky kramářů, kterým dluží." [\(106\)](#)

V oddílech o pracovním dnu a strojích jsme odhalili ty okolnosti, za kterých britská pracující třída pro majetné třídy vytvořila ono "opojné zvětšení bohatství a moci". Tehdy jsme se však především zabývali pracovníkem během jeho společenského účinkování. Abychom plně osvětlili zákony hromadění, tak se také musíme podívat na jeho postavení mimo dílnu, na to, jak se živí a jak bydlí. Omezení daná touto

knihou nás nutí, abychom zde zohlednili především tu nejhůře placenou část průmyslového proletariátu a zemědělských pracovníků, to znamená většinu pracující třídy.

Před tím však ještě pár slov o oficiálních chudých, nebo-li o té části pracující třídy, která svou existenční podmínku - prodej pracovní síly - pozbyla a přežívá z veřejné podpory. Na oficiálním seznamu chudých v Anglii (107) v roce 1855 bylo 851,369 osob, v roce 1856: 877,767, v roce 1865: 971,443. V důsledku bavlnářské krize v letech 1863 a 1864 ten počet narostl na 1,079,382 a 1,014,978. Krize v roce 1866, která nejhůře postihla Londýn, v tomto sídle světového trhu, které má více obyvatel než celé Skotské království, způsobila za rok 1866 ve srovnání s rokem 1865 nárůst chudoby o 19,5% a 24,4% ve srovnání s rokem 1866. Při rozboru statistik chudoby je třeba vyzdvihnout dva body. Na jedné straně nárůst a pokles masy chudých odráží periodické změny průmyslového cyklu. Na straně druhé oficiální statistiky o skutečném rozsahu chudoby klamou tím více, čím více se s hromaděním kapitálu rozvíjí třídní boj, a proto i sebevědomí pracovníků. Například to barbarství při nakládání s chudými, o kterém anglický tisk ("Times", "Pall Mall Gazette" etc.) během posledních dvou let hlasitě referoval, je již staršího data. Friedrich Engels v roce 1844 popsal naprosto stejné hanebnosti a tytéž přechodné, pokrytecké nářky, které patří do oblasti "senzační" literatury. Avšak ten strašlivý nárůst smrti hladem ("deaths by starvation") v Londýně během posledních deseti let bezpodmínečně ukazuje na rostoucí odpor pracovníků k otroctví ve workhouses, (108) v těchto zařízeních na trestání chudoby.

b) Špatně placené vrstvy britské průmyslové pracující třídy

Podívejme se nyní na ty špatně placené vrstvy průmyslové pracující třídy. Během bavlnářské krize, v roce 1862, byl Dr. Smith Státní radou pověřen, aby prozkoumal výživu chřadnoucích bavlnářských pracovníků v Lancashire a Cheshire. Dřívější dlouholetá pozorování ho přivedla k závěru, že "abychom se vyhnuli nemocem z hladovění (starvation diseases)", tak musí denní výživa průměrné ženy obsahovat alespoň 3,900 zrn (0.25 kg) uhlíku a 180 zrn (11 g) dusíku. Denní výživa průměrného muže alespoň 4,300 zrn (0.28 kg) uhlíku a 200 zrn (13 g) dusíku. U ženy je to přibližně tolik, kolik je ve dvou librách dobrého pšeničného chleba, u muže je to o jednu devítinu více. Týdenní průměr dospělého muže a ženy je nejméně 28,600 zrn uhlíku a 1,330 zrn dusíku. Jeho výpočet byl překvapivým způsobem prakticky potvrzen tím, že se shodoval se skrovným množstvím jídla, na které byla spotřeba bavlnářských pracovníků stlačena. V prosinci 1862 dostávali 29,211 zrn uhlíku a 1,295 zrn dusíku týdně.

V roce 1863 Státní rada nařídila průzkum bídného stavu té špatně vyživované části anglické pracující třídy. Dr. Simon, zdravotní úředník Státní rady, na tuto práci vybral již zmíněného doktora Smitha. Jeho výzkum se rozšířil, z jedné strany na zemědělské pracovníky, z druhé strany na tkalce hedvábí, švadleny, rukavičkáře, pletače punčoch, pletače rukavic a ševce. Tyto kategorie jsou s výjimkou pletačů punčoch výlučně městské. Při tom průzkumu bylo pravidlem, že z každé kategorie vybrali zdravé a poměrně prospívající rodiny.

Celkový výsledek byl, že

"pouze jedna ze zkoumaných tříd městských pracovníků o málo překročila minimální množství dusíku, pod kterým vznikají nemoci z hladovění, ve dvou třídách byl zjištěn jeho nedostatek a v jedné třídě dokonce značný nedostatek potravy obsahující jak dusík, tak i uhlík. U zemědělských rodin bylo množství potravy obsahující uhlík o více než pětinu nižší než nezbytné množství, potravy obsahující dusík měli více než o třetinu méně, a sice ve třech hrabstvích (Berkshire, Oxfordshire a Somersetshire)." (109)

Mezi zemědělskými pracovníky byli ti z Anglie - z nejbohatší části Spojeného království - těmi nejhůře placenými. (110) U venkovských pracovníků podvýživa padla hlavně na ženu a děti, neboť "muž musí jíst, aby mohl pracovat". Ještě větší nouze byla u zkoumaných městských kategorií zaměstnanců.

"Jsou tak špatně živeni, že v moha případech u nich muselo docházet ke strašlivému zdraví škodlivému strádání" (to je celé to "odříkání" kapitalisty! zvláště odříkání při placení za životní prostředky, které jeho "rukám" postačují k pouhému přežívání!) (111)

Následující tabulka ukazuje poměr stavu výživy výše zmíněných čistě městských kategorií pracovníků vůči té minimální míře, kterou stanovil Dr. Smith, a vůči výživě bavlářských pracovníků v době, kdy měli tito největší nouzi:

Obě pohlaví	Týdenní průměr uhlíku	Týdenní průměr dusíku
	(Zrna)	(Zrna)
Pět městských odvětví	28,876	1,192
Nezaměstnaní tovární dělníci v Lancashire	29,211	1,295
Minimální množství	28,600	1,330

[\(112\)](#)

Polovina - 60/125 - zkoumaných kategorií průmyslových pracovníků neměla absolutně žádné pivo, 28% žádné mléko. Týdenní průměr tekutých poživatin u rodin kolísal od sedmi uncí u šiček na 24 a 3/4 unce u pletačů punčoch. Většinu z těch, kteří neměli žádné mléko, tvořily londýnské šičky. Množství týdně zkonsumovaného chleba bylo od 7 a 3/4 liber u šiček do 11 a 1/4 liber u ševců a celkový průměr byl 9.9 liber týdně u dospělých. Cukr (sirup atd.) byl od 4 uncí týdně u rukavičkářů do 11 uncí u pletačů punčoch; celkový týdenní průměr pro všechny kategorie dospělých byl 8 uncí. Celkový týdenní průměr másla (tuku atd.) byl u dospělých 5 uncí. Týdenní průměr masa (slaniny atd.) kolísal u dospělých od 7 a 1/4 unce u tkalců hedvábí do 18 a 1/4 unce u rukavičkářů; celkový průměr pro různé kategorie byl 13.6 uncí. Týdenní náklady na výživu u dospělých měly tyto průměry: tkalci hedvábí - 2 šilinky* a 2 a půl pence, šičky - 2 šilinky 7 pencí, rukavičkáři - 2 šilinky a 9 a půl pence, ševci - 2 šilinky a 7 a tři čtvrtě pence, pletači punčoch - 2 šilinky a 6 a čtvrt pence. U tkalců hedvábí z Macclesfieldu byl týdenní průměr jen 1 šilink a 8 a půl pence. Nejhuře živěnou kategorií byly šičky, tkalci hedvábí a rukavičkáři. [\(113\)](#)

Dr. Simon ve své celkové zdravotní zprávě o tomto stavu výživy říká:

"Případů, kdy vznikají nebo se zhoršují nemoci z podvýživy, je nespočet a potvrdí je každý, kdo má lékařské zkušenosti s chudými nebo s chudými pacienty nemocnic ... K tomu se však ještě přidává jedna, podle mne rozhodující, okolnost. Musíme si uvědomit, že strádání co do výživy nevznikne jen tak a že podvýživa zpravidla přichází pouze jako následek jiného strádání. Dlouho před tím, než se z hygienického hlediska projeví nedostatek výživy, dlouho před tím, než fyziolog začne uvažovat o počítání zrn dusíku a uhlíku, která dělí život od hladovění, byla ta domácnost naprosto zbavena materiálního pohodlí; oblečení a paliva bylo ještě méně než jídla - proti nepřízní počasí nebyla žádná ochrana - obytný prostor se zmenšil na úroveň, kdy přecpanost způsobuje či zhoršuje nemoci; nábytek či domácí vybava už prakticky zmizely - dokonce i udržování čistoty bylo příliš drahé nebo náročné a i když je sebeúcta nutila, aby čistotu udržovali, každá taková snaha znamenala další vystupňování hladu. Také bydlení si našli to nejlevnější, jaké mohli; ve čtvrtích, které jsou nedotčeny sanitárním dohledem, nemají svod odpadů, zametání ulic, potlačování veřejných nepokojů, malou nebo žádnou dodávku vody, a pokud je to bydlení ve městě, tak má málo světla a vzduchu. Taková jsou zdravotní rizika, kterým je chudoba téměř jistě vystavena, jestliže již zahrnuje nedostatek potravy. A zatímco jejich součet postačuje k tomu, aby ohrozil život, tak pouhý nedostatek potravy je velmi vážným momentem... Toto jsou velmi bolestivá poznání, zvláště tehdy, když víme, že ta bída, do které se dostali, není z těch, kterou by si zavinili svou zahálkou. Ve všech případech se zde jedná o bídu pracujícího obyvatelstva. Pokud jde o dělníky pracující pod střechou, tak ta práce, za kterou dostávají minimum potravy, je většinou velmi dlouhá. Přesto však pouze postačuje - pokud to tak vůbec lze říci - k pouhému přežívání... Ve velkém měřítku se ta nominální částka, za kterou přežívají, pohybuje okolo almužny." [\(114\)](#)

Tu vnitřní souvislost mezi hladověním těch nejpilnějších pracujících vrstev a plýtvavou spotřebou bohatých založenou na kapitalistickém hromadění, ať už je tato hrubá nebo rafinovaná, lze odhalit jen na základě znalosti ekonomických zákonů. Jinak je tomu se stavem bydlení. Každý nezaujatý pozorovatel vidí, že čím masivnější je centralizace výrobních prostředků, tím větší je jí odpovídající nakupení pracovníků do téhož prostoru, a že proto čím rychlejší je kapitalistické hromadění, tím bídňější je stav bydlení pracovníků. To "zlepšování" (improvements) měst prostřednictvím bourání špatně postavených čtvrtí, zřizování paláců pro banky, obchodních domů atd., rozšiřování ulic pro obchodní dopravu a luxusní vozy, zřizování koňské dráhy atd., které doprovází zvyšování bohatství, chudé očividně zahání do stále horších a přeplněnějších děr. Na druhé straně každý ví, že drahota bydlení závisí nepřímo úměrně na jeho jakosti a že chudí jsou pro spekulanty s domy při nižších nákladech zrojem většího zisku než byly kdysi doly v Potosí.* Antagonistický charakter kapitalistického hromadění, a proto i kapitalistických vlastnických poměrů vůbec, [\(115\)](#) se zde stává tak hmatatelným, že dokonce i oficiální anglické Zprávy

na toto téma se hemží heterodoxními nárážkami na "vlastnictví a jeho právo". To zlo natolik drželo krok s rozvojem průmyslu, hromaděním kapitálu, růstem a "zkrášlováním" měst, že pouhý strach z nakažlivých chorob, před kterými vás neochrání ani "počestnost", dal od roku 1847 do roku 1864 vzniknout nejméně deseti zdravotně-policejním parlamentním zákonům, které prostřednictvím svých městských rad vyděšené měšťanstvo zavedlo ve městech jako Liverpool, Glasgow atd. Přesto doktor Simon ve své zprávě z roku 1865 říká:

"Obecně řečeno, ty nedostatky se v Anglii nezvládají."

Na příkaz Státní rady se v roce 1864 konal průzkum poměrů bydlení venkovských pracovníků a v roce 1865 chudších tříd ve městech. Znamení práce doktora Juliana Huntera nalezneme v sedmé a osmé Zprávě o veřejném zdraví. O venkovských pracovnících se zmíním později. O stavu bydlení ve městech zde předběžně uvádím jednu obecnou poznámku doktora Simona:

"Ačkoli je mé oficiální stanovisko výlučně lékařské, obyčejná lidskost mi nedovolí, abych ostatní stránky tohoto zla ignoroval. Na svém vyšším stupni téměř nutně způsobuje ztrátu veškerého citu, špinavou změť těl a tělesných potřeb, obnažení pohlaví, které je zvířecí a nikoli lidské. Vystavení těmto vlivům je ponížením, které se prohlubuje, čím déle trvá. Pro děti, které se narodily pod tímto prokletím, je to křest k haněbnosti (baptism into infamy). A přání, aby se osoby postavené do takových okolností vyzdvihly na úroveň těch, které žijí ve fyzické i morální čistotě, je naprosto beznadějné." (116)

Na prvním místě v přeplněných a pro lidi absolutně nevhodných příbytcích je Londýn.

Doktor Hunter říká:

"Dvě věci jsou jisté. Zaprvé, v Londýně existuje asi 20 velkých kolonií, každá má asi deset tisíc osob, jejichž bída překonává vše, co kdy Anglie zažila, a je téměř zcela důsledkem špatného ubytování. Zadruhé, přeplněnost a zchátralost domů v těchto koloniích je mnohem horší než před dvaceti lety." (117) "Nebudeme přehánět, když řekneme, že v mnoha částech Londýna a Newcastle se žije jako v pekle." (118)

Také lepší část pracující třídy spolu s majiteli malých obchodů a dalšími prvky nižší střední třídy v Londýně stále více spadá do prokletí tohoto mizerného ubytování v té míře, v jaké postupují ta "zlepšení" a s nimi i boření starých ulic a domů, v jaké rostou továrny a příliv lidí do metropole a v jaké nakonec rostou nájemní spolu s městskou pozemkovou rentou.

"Nájemní se staly natolik přemrštěnými, že jen málo pracovníků si může dovolit více než jednu místnost." (119)

V Londýně neexistuje téměř žádné vlastnictví domů, které by nebylo zatíženo břemenem velkého počtu "middlemen" (prostředníků). Cena půdy v Londýně je totiž stále velmi vysoká ve srovnání s jejím ročním výnosem, protože každý kupec spekuluje na to, že ji dříve či později prodá za Jury Price (za taxu stanovenou při vyvlastňování) nebo se díky blízkosti nějakého velkého podniku dočká mimořádného zvýšení její hodnoty. Důsledkem toho je pravidelný nákup nájemních smluv, které se blíží svému ukončení.

"Od těchto pánů podnikatelů můžeme očekávat, že budou jednat tak, jak jednají, že se budou z nájemníků snažit vydřít co nejvíce a ten samotný dům přenechat svým nástupcům v co nejbídějším stavu." (120)

Nájemní se platí týdně a ti páni tak nenesou žádné riziko. V důsledku stavby železnice uvnitř města

"bylo nedávno na východě Londýna možno vidět velký počet rodin vyhnaných ze svých starých bytů, jak jednou v sobotu večer s několika svými věcmi na zádech putovaly bez toho, aby našly jakékoli bydlení kromě toho ve workhouse" (121)

Workhouses jsou už plné a ta "zlepšení", která už parlament schválil, se teprve začínají uskutečňovat. Jestliže jsou pracovníci při ničení starých domů vyháněni, tak svou farnost neopustí, nanejvýš se usídlí na jejím okraji.

"Pochopitelně že se snaží ubytovat co nejbližší místa, kde pracují. Důsledkem je to, že místo dvou pokojů musí rodina vzít jen jeden. I při vyšším nájmu je to ubytování horší než to, ze kterého byli vyhnáni. Polovina pracovníků na Strand to má do práce dvě míle."

Strand - tato ulice, která na cizince dělá impozantní dojem bohatství Londýna, může sloužit jako příklad londýnského namačkání lidí. V jedné farnosti v tom místě napočítal zdravotní úředník 581 lidí na akr,

ačkoli polovinu plochy tvořila Temže. Rozumí se samo sebou, že každé zdravotní nařízení, které, jak se to doposud děje v Londýně, prostřednictvím stržení nevyhovujících domů vyžene pracovníky ze čtvrti, poslouží jen tomu, že se ještě hustěji namačkají na jiném místě.

Doktor Hunter říká:

"Bud' se musí celý tento proces jako absurdní nutně zastavit nebo se musí vzbudit veřejná sympatie (!) k tomu, co nyní bez přehánění můžeme nazvat národní povinností, a sice postarat se o přístřeší lidem, kteří nemají dostatečný kapitál, aby se o něj postarali sami, kteří však mohou pravidelně platit nájem." (122)

Jaká krásná je ta kapitalistická spravedlnost! Když jsou vlastníci pozemků, domů a obchodníci kvůli těm "zlepšením", jako jsou železnice, nové ulice atd., vyvlastňováni, tak nejenže dostanou plné odškodnění. Jejich "odříkání" přece musí být ještě právem odměněno pořádným ziskem. Pracovníci jsou však se ženami, dětmi a svými věcmi vyhozeni na dlažbu. A když se v příliš velkých počtech tlačí do jiných čtvrtí, kde městská rada lpí na slušnosti, tak jsou na základě zdravotních předpisů stíháni!

Na začátku 19. století nebylo v Anglii kromě Londýna jediné město, které by mělo sto tisíc obyvatel. Jen pět jich mělo více než padesát tisíc. Nyní je tam 28 měst, která mají více než padesát tisíc obyvatel.

"Výsledkem této změny nebyl pouze enormní nárůst městského obyvatelstva, ale ta stará hustě osídlená malá města jsou dnes jen centry, která jsou ze všech stran obestavena bez volných prostranství. Pro bohaté už nejsou příjemná, a proto tito odcházejí na příjemnější předměstí. Majitelé domů po bohatých tyto větší domy rozdělí a pronajímají často co místnost to rodinu. Takto bylo obyvatelstvo zahrnuto do domů, které pro něj nebyly určeny, s okolím, které je pro dospělé ponižující a pro děti ničivé." (123)

Čím rychleji se kapitál v nějakém průmyslovém či obchodním městě hromadí, tím rychlejší je příliv vytěžovatelného lidského materiálu a tím bídňější jsou improvizovaná obydlí pracovníků. Newcastle-upon-Tyne, centrum stále výnosného uhelného a horního okrsku, se proto po Londýnu pyšní druhým místem co do pekelných podmínek bydlení. Více než 34 tisíc lidí tam bydlí v jednotlivých malých místnostech. V důsledku absolutní obecné škodlivosti byly nedávno v Newcastle a Gatesheadu domy ve velkém počtu z úředního rozhodnutí zničeny. Výstavba nových domů pokračuje jen velmi pomalu, průmysl však velmi rychle. Město bylo proto v roce 1865 přeplněnější než kdykoli předtím. Téměř nebylo možno sehnat místnost na pronájem. Doktor Embleton z nemocnice v Newcastle říká:

"Příčina pokračujícího šíření tyfu mimo jakoukoli pochybnost spočívá v přeplnění lidmi a ve špatném ubytování. Ty domy, ve kterých pracovníci často bydlí, stojí v uzavřených postranních uličkách a dvorech. Pokud jde o světlo, vzduch, prostor a čistotu, tak jsou skutečným příkladem špatného a zdraví škodlivého prostředí, hanbou každé civilizované země. O nocích tam muži, ženy a děti leží na hromadě. Co se týče mužů, tak u nich po sobě plynule následují denní a noční směny, takže jejich postele ani nevychladnou. Ty domy jsou špatně vybaveny vodou, mají nevyhovující záchody, jsou nečisté, špatně větrané a zamořené chorobami. (124)

Týdenní cena za bydlení v takové díře se přesto pohybuje od osmi pencí do tří šilinků.

Doktor Hunter říká:

"V Newcastle-upon-Tyne nalezneme příklad jednoho z nejlepších kmenů našich venkovanů, který v důsledku vnějších okolností, ubytování a ulice, často upadá téměř až na úroveň divochů." (125)

V důsledku přílivu a odlivu kapitálu a práce je stav bydlení v průmyslovém městě dnes snesitelný, zítra už může být zase strašlivý. Městské úřady se konečně vzchopí a ty nejhorší hrůzy odstraní. Zítra zas jako hejno kobylek město zaplaví zbídačení Irové nebo angličtí zemědělci. Jsou strčeni do sklepů a spíží, nebo dříve slušný dělnický dům promění na noclehárnu, kde se lidi mění tak rychle jako za Třicetileté války. Příklad: Bradford. Rovněž tam se ten municipální filištýn zabýval reformou města. K tomu tam v roce 1861 bylo ještě 1751 neobydlených domů. Avšak nyní se tam daří obchodům, o kterých něžný liberální pan Forster,* ten přítel negrů, nedávno tak umně krákorál. Kvetoucí obchod přirozeně zalijí vlny té stále se dmoucí "rezervní armády" nebo-li "relativního přelidnění". Ty strašlivé sklepní byty a komory ze seznamu (poznámka (126)), který doktor Hunter získal od agenta jedné pojišťovací společnosti, byly většinou obydleny dobře placenými pracovníky. Tito tvrdili, že by si rádi zaplatili lepší byty, kdyby nějaké byly k mání. V těch dosavadních chytají různé nemoci, zatímco tomu něžně liberálnímu poslanci Forsterovi ukapává slza nad požehnáním svobodného obchodu a zisky předních pohlavárů z Bradfordu,

kteří jedou v česané přízi. Ve zprávě z pátého září 1865 doktor Bell, jeden z chudinských lékařů z Bradfordu, říká, že ta strašlivá úmrtnost na horečnatá onemocnění je v jeho okrsku způsobena poměry, v jakých lidé bydlí:

"V jednom sklepe, který měl 1500 krychlových stop, bydlelo deset osob... Ve Vincent Street, Green Air Place a v The Leys je 223 domů s 1450 obyvateli, 435 posteli a 36 záchodů... Každou postel - tím myslím každý smotek špinavých hadrů nebo trochu hoblin - užívají v průměru 3,3 osoby, některé 4 i 6 osob. Mnoho lidí spí bez postele, v šatech na holé zemi, mladí muži a ženy, v manželství i mimo něj, všichni různě dohromady. Je třeba dodávat, že tyto příbytky jsou většinou temné, vlhké, špinavé a smrduté díry zcela nevhodné pro bydlení lidí? Jsou to centra, ze kterých přicházejí nemoci a smrt, které postihují také dobře situované (of good circumstances), kteří dopustili, aby se mezi námi tato ohniska nákazy vytvářela." [\(127\)](#)

Na třetím místě žebříčku mizerného bydlení je Bristol.

"Zde, v jednom z nejbohatších měst Evropy, najdeme spousty nahé chudoby (blank poverty) a bídného bydlení." [\(128\)](#)

c) Kočovní pracovníci

Nyní se podíváme na vrstvu obyvatelstva, jehož původ je venkovský, zaměstnání má však z velké části v průmyslu. Tato vrstva tvoří lehkou pěchotu kapitálu, která je podle jeho potřeb posílána jednou tam a hned zase jinam. Když není na pochodu, tak "táboří". Práce kočovníků je používána při různých stavebních a zavlažovacích operacích, při výrobě cihel, pálení vápna, na stavbách železnic a podobně. Jsou putujícím zdrojem nákazy, neštovic, tyfu, cholery, spály, a tak dále, které přenášejí na místa, v jejichž sousedství táboří. [\(129\)](#) U podnikání se značným kapitálovým vkladem, jako jsou železnice atd., podnikatel sám svou armádu většinou vybaví dřevěnými chatrčemi, improvizovanými vesnicemi bez jakéhokoli zdravotního zabezpečení, mimo kontrolu místních úřadů, což je pro pana kontraktora velmi výnosné, neboť ty pracovníky vytěží dvojnásobně, jako průmyslové vojáky a jako nájemníky. Za dřevěnou chatrč, která obsahuje jednu, dvě nebo tři díry, musí její nájemník, kopáč, a tak dále, platit 2, 3, 4 šilinky týdně. [\(130\)](#) Postačí jeden příklad. Jak nás zpravuje doktor Simon, v září 1864 přišlo ministru vnitra, kterým byl Sir George Grey, následující udání od předsedy Nuisance Removal Committee na farnosti v Seven Oaks:

"Ještě asi před rokem byly neštovice na této farnosti zcela neznámé. Krátce před tou dobou začaly práce na stavbě železnice z Lewisham do Tunbridge. Kromě toho, že se hlavní práce prováděly v bezprostřední blízkosti tohoto města, tak zde bylo také zřízeno hlavní skladiště pro celou stavbu. Proto zde byl také zaměstnán velký počet osob. Protože nebylo možné je všechny ubytovat v domcích, tak kontraktor, pan Jay, nechal pro ubytování pracovníků podél dráhy na různých místech postavit chatrče. Tyto chatrče neměly větrání ani odpadní stoky a kromě toho byly přeplněny, protože každý nájemník musel nabrat další obyvatele podle toho, jak velká byla jeho rodina, ačkoli každá chatrč měla pouze dvě místnosti. Podle lékařské zprávy, kterou jsme obdrželi, bylo důsledkem to, že tito uboží lidé byli nuceni v noci se zavřít a dusit, aby se vyhnuli smrdutému zápachu stojící špinavé vody a záchodů pod jejich okny. Jeden lékař, který měl příležitost navštívit tyto chatrče, podal stížnost Nuisances Removal Committee, o podmínkách toho bydlení se vyslovoval velmi příkře a vyjádřil obavu, že by mohly následovat velmi vážné důsledky, pokud se neprovedou nějaká sanitární opatření. Před rokem pan Jay slíbil, že sežene chatrč, do které okamžitě přestěhuje ty své zaměstnance, kteří trpí nakažlivými chorobami. Naposledy tento svůj slib zopakoval 23. července, avšak ačkoli se v jeho chatrčích od té doby objevilo několik případů neštovic a dvě úmrtí na tuto chorobu, stále neučinil žádné kroky, aby svůj slib dodržel. Devátého září mi pan Kelson, lékař, ohlásil další případy neštovic v těchto chatrčích a jejich stav popsal jako velmi závažný. Pro vaši informaci (adresováno ministru vnitra) musím dodat, že izolovaný dům zvaný karanténa, který je umístěn odloučeně pro farníky, kteří by mohli trpět nakažlivou chorobou, je těmi pacienty neustále obsazen už mnoho měsíců; že v jedné rodině na neštovice a horečku zemřelo pět dětí; že od prvního dubna do prvního září tohoto roku, tedy za pět měsíců, bylo na farnosti nejméně deset úmrtí na neštovice, čtyři z nich byla v těch zmíněných chatrčích; že není možno zjistit přesný počet osob, které tu nemoc chytily, protože jejich rodiny toto skrývají, je však jisté, že jich je mnoho." [\(131\)](#)

Pracovníci v uhelných a ostatních dolech patří k těm nejlépe placeným kategoriím britského proletariátu. To, jakou cenu platí za své mzdy, jsme již dříve ukázali. [\(132\)](#) Podívejme se zde jen krátce na poměry jejich bydlení. Těžař, ať už vlastník dolu nebo jeho nájemce, zpravidla pro své ruce postaví určitý počet domků. Ty domky a uhlí na vytápění dostávají "zdarma", to znamená, že tvoří část mzdy vyplácenou v naturáliích. Ti, které není možno tímto způsobem zaopatřit, dostávají jako náhradu čtyři libry šterlinku ročně. Hornické okresy rychle přitahují obyvatelstvo, které se skládá jednak ze samotných horníků a pak

z řemeslníků, obchodníků, a tak dále, kteří se kolem nich seskupují. Jako všude, kde je husté zalidnění, je i zde pozemková renta vysoká. Důlní podnikatel se proto snaží na co nejmenším prostoru u ústí šachty postavit tolik domků, kolik je právě zapotřebí, aby se tam vešly jeho ruce i s rodinami. Pokud je v blízkosti otevřen nový důl nebo se znova začne těžit ve starém, tak ta tlačnice roste. Pokud jde o konstrukci těch domků, tak zde vládne jen jedno pravidlo - "odříkání" kapitalisty, který se zřídka všech výdajů, které nejsou absolutně nutné.

Doktor Julian Hunter říká:

"Byty horníků i ostatních pracovníků, kteří pracují pro doly v Northumberlandu a Durhamu, jsou v průměru snad ty nejhorší a nejdražší, které se dají v Anglii najít, s výjimkou podobných okrsků v Monmouthshire. Ta extrémní špatnost spočívá ve vysokém počtu lidí, kteří obývají jednu místnost, v malém prostoru, na kterém jsou postaveny, v nedostatku vody a nepřítomnosti kanalizace, v té často používané metodě, kdy se jeden dům postaví na druhý nebo je rozdělen na byty... Podnikatelé se k těm koloniím chovají, jako by to byly pouze tábory a nikoli bydliště." (133) Doktor Stevens říká: "Při plnění svých povinností jsem navštívil většinu z velkých hornických vesnic Durhamské unie ... Pouze s několika výjimkami lze o všech říci, že se v nich veškerá zdravotní opatření zanedbávají... Všichni horníci jsou majitelům nebo zprostředkovatelům zavázáni na 12 měsíců. Pokud dají průchod své nespokojenosti nebo jakkoli obtěžují dozorce, tak tento u jejich jména v dozorčí knize uvede poznámku a při každoročním obnovení nájmu ho neobnoví... Myslím, že žádný truck-systém* nemůže být horší než ten, který panuje v těchto hustě zalidněných okrscích. Pracovník je nucen jako část své mzdy přijmout domek obklopený zhoubnými vlivy. Sám si bydlení opatřit nemůže. Je v každém ohledu nevolníkem (he is to all intents and purposes a serf). Je otázkou, zda mu může pomoci někdo jiný než vlastník. Tento se však stará především o svou bilanci. Pracovník od vlastníka dostává také vodu. Ať už je tato dobrá nebo špatná, ať už ji spotřebuje nebo ne, musí za ni platit, či-li nechat si líbit srážky ze mzdy." (134)

Při konfliktu s "veřejným míněním" nebo také se zdravotní policií se kapitál vůbec nerozpakuje ty nebezpečné a ponižující podmínky, do kterých umísťuje funkci a bydlení pracovníka, "ospravedlňovat" tím, že je nutné pracovníky vytěžovat se ziskem. Takže stejně jako si kapitál v továrnách "odříká" prostředky na ochranu proti nebezpečným strojům, v dolech pak prostředky na větrání a jištění, tak si zde "odříká" i vybavení bytů pracovníků.

Doktor Simon, lékařský úředník Státní rady, ve své oficiální zprávě říká:

"Na omluvu těch mizerných podmínek bydlení se uvádí, že se těžba v dolech většinou pronajímá, že je ten nájem (u uhelných dolů většinou 21 let) příliš krátký na to, aby se nájemci dolu vyplatila ta námaha postavit pro pracovníky a řemeslníky dobré bydlení; i kdyby chtěl nájemce po této stránce jednat liberálně, tak by jeho snaha byla zmařena vlastníkem půdy. Ten má totiž sklony okamžitě požadovat přemrštěnou dodatečnou rentu za to, že dal nájemci výsadu postavit na povrchu pořádnou a pohodlnou vesnici pro ubytování pracovníků, kteří dobývají podzemní bohatství. Pokud už ne přímý zákaz, tak potom tato přemrštěná cena odstraňuje i ostatní, kteří by jinak chtěli stavět slušně... Zkoumání oprávněnosti této omluvy by bylo mimo rozsah této zprávy. Nechceme zde ani zkoumat, na koho by nakonec ty dodatečné výdaje na pořádné bydlení padly, zda na majitele pozemku, nájemce dolu, pracovníky nebo na veřejnost... Avšak vzhledem k těm zdrcujícím skutečnostem, které byly v přiložených zprávách" (doktora Huntera, Stevense a dalších) "odhaleny, se ta situace musí řešit... Právo vlastnit pozemky se zde zneužívá k tomu, že je ohrožována veřejnost. Vlastník pozemku jakožto vlastník dolu pozve průmyslovou osadu, aby pracovala na jeho majetku, a potom jako vlastník povrchu znemožňuje pracovníkům, které tam nechal shromáždit, slušně bydlet. Nájemce dolu" (kapitalistický vytěžovatel) "však nemá žádný peněžní motiv pro to, aby tomuto stavu věcí odporoval. Dobře totiž ví, že ty příšerné podmínky neničí jeho, nýbrž pracovníky, kteří nejsou dostatečně vzdělání, aby znali své právo na zdraví, a že ani to nejhorší bydlení, ani ta nešpinavější pitná voda nebude dostatečným podnětem ke stávce." (135)

d) Účinek krizí na nejlépe placenou část třídy pracovníků

Než přejdeme k zemědělským pracovníkům, tak bychom měli ještě na jednom příkladě ukázat, jak účinkují krize na nejlépe placenou část pracující třídy - na její aristokracii. Vzpomínáme si, že: v roce 1857 propukla jedna z největších krizí, kterými průmyslový cyklus pokaždé končí. Další krize měla přijít v roce 1866. Tím, že už probíhala v továrních okrscích jako bavlnářská krize, která hodně kapitálu vyhnala pryč z obvyklých sfér vkládání do center peněžního trhu, tak měla ta krize tentokrát převážně finanční charakter. Její propuknutí v květnu 1866 bylo signalizováno pádem jedné obrovské londýnské banky, po kterém následoval krach nespočtu různých spekulantských společností. Jedním z velkých londýnských průmyslových odvětví, které ta katastrofa postihla, byla stavba železných lodí. Magnáti tohoto odvětví během té doby, kdy se čile spekulovalo, nejenže provozovali masivní nadvýrobu, ale také ještě k tomu převzali enormní počet smluv na dodávky, protože spekulovali na to, že budou nadále bohaté poskytovány úvěry. Nyní přišla strašlivá reakce, která trvá až do této chvíle - konec března 1867 - a

postihuje i ostatní londýnský průmysl. (136) Abychom charakterizovali situaci pracovníků, tak zde uvádíme kousek z rozsáhlé zprávy jednoho dopisovatele novin "Morning Star", který na začátku roku 1867 navštívil místa největšího utrpení:

"Na východě Londýna v okresech Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse a Canning Town se nejméně 15,000 pracovníků i s rodinami nachází ve stavu nejhorší bída, 3,000 kvalifikovaných mechaniků láme kámen na nádvoří workhouse (po více než půlroce bez práce)... Měl jsem potíže prodat se k bráně workhouse (ve čtvrti Poplar), neboť tato byla obležena hloučkem vyhladovělých lidí... Tito čekali na lístky na chleba, dlouho před dobou jejich rozdávání. Nádvoří tvořila velká čtvercová plocha s přístřeškem okolo. Několik velkých hromad sněhu pokrývalo dlažební kameny uprostřed. Tam bylo také několik ohrad z drátěného pletiva jako pro ovce, kde ti muži pracovali za lepšího počasí. Avšak v den mé návštěvy byly ty ohrady tak zasněžené, že v nich nikdo sedět nemohl. Muži však byli zaměstnáni, pod tím přístřeškem lámali dlažební kameny na drť pro stavbu silnic. Každý muž seděl na velkém dlažebním kamenu a velkým kladivem rozbíjel jinovatku pokryté žulové bloky, dokud neudělal celou svou denní práci - považte pět bušlů drtě! - aby dostal svou denní mzdu - tři pence a poukázky na jídlo. O kus dál na nádvoří byl vetchý dřevěný domek. Když jsme otevřeli dveře, viděli jsme, že byl plný lidí, kteří byli namačkáni jeden na druhého, aby se společně hráli. Sbírali koudel a čas si krátili hádkou o to, kdo dokáže nejdéle pracovat za dané množství jídla - neboť výdrž byla známkou cti. Sedm tisíc lidí ... v tomto jediném workhouse ... dostávalo podporu ... mnoho set z nich ... o šest až osm měsíců dříve dostávalo ty nejvyšší mzdy, jaké může řemeslník vydělat... Jejich počet by se více než zdvojnásobil těmi, kteří už vyčerpali všechny své úspory, avšak stále odmítají žádat o farní podporu, protože stále ještě mají něco, co mohou dát do zástavárny. Poté, co jsem opustil ten workhouse, jsem se prošel ulicemi, které byly většinou lemovány jednopatrovými domy, jaké ve čtvrti Poplar převládají. Mým průvodcem byl člen výboru nezaměstnaných... Moje první návštěva byla u kováře, který byl dvacet sedm týdnů bez práce. Našel jsem ho, jak se svou rodinou seděl vzadu v malé místnosti. V místnosti byl nábytek a plápolal tam oheň. Bylo to nutné, aby malým dětem neomrzly nohy, protože byl velmi chladný den. Na tácu před ohněm ležela nějaká koudel, kterou ta žena a děti sbírali za farní podporu. Ten muž pracoval na tom dvoře workhouse při lámání kamene za přiděl jídla a tři pence denně. Právě byl doma na večeři, docela hladový, jak nám řekl s melancholickým úsměvem. Jeho večeře se skládala z několika krajíců namazaného chleba a šálku čaje bez mléka... Další dveře, na které jsme zaklepal, otevřela žena středního věku, která nás, bez toho, aby řekla jediné slovo, zavedla do malého salóňku, ve kterém tiše seděla celá její rodina a hleděla na dohořívající oheň. Ti lidé byli v tom pokojíčku tak zbídačení a zoufalí, že už bych něco podobného nechtěl vidět. Ta žena ukázala na své chlapce a řekla: 'Nic nevydělali už dvacet šest týdnů a všechny naše peníze už jsme utratili - celých těch dvacet liber, které jsme já a otec našetřili, když bylo lépe a když jsme si mysleli, že nám něco vynesou, až už nebudeme v práci. Jen se podívejte', řekla téměř zuřivě, když nám ukazovala vkladní knížku se všemi záznamy o penězích, které si uložili a vybrali, takže jsme mohli vidět, jak to malé jmění začalo s prvními pěti vloženými šilinky postupně růst až na dvacet liber, a jak se znovu rozpouštělo, až se částka v librách stala částkou v šilincích a až už ten poslední záznam proměnil tu knížku na bezcenný cár papíru. Tato rodina dostávala podporu z workhouse, což bylo jedno skromné jídlo denně... Dále jsme navštívili ženu pracovníka železáren. Její manžel právě pracoval na dvoře workhouse. Byla nemocná z hladu, v šatech ležela na matraci a byla přikrytá pásem koberce, neboť postel a peřiny dali do zástavy. Staraly se o ni dvě prokřehlá děti, které samy vypadaly na to, že by se o ně měl někdo starat. Devatenáct týdnů nucené zahálky je přivedlo do tohoto stavu, a když ta matka vyprávěla o trpké minulosti, tak při tom sténala, jakoby už budoucnost neměla přinést žádnou úlevu... Když jsme odcházeli, tak za námi přiběhl mladík a zeptal se nás, zda-li bychom nepřišli k němu a nemohli pro něj něco udělat. Měl mladou ženu, dvě krásné děti, svazek lístků ze zástavárny a prázdný pokoj, což bylo vše, co nám mohl ukázat."

O dozvucích krize z roku 1866 se dočteme v následujícím výtažku z jedné torystických* novin. Nesmíme zapomínat na to, že východní část Londýna, o které se zde jedná, je nejen střediskem v textu zmíněných staveb železných lodí, nýbrž také takzvané "domácké práce", která je vždy placena nejhůře.

"V jedné části metropole se včera odehrálo hrozné divadlo. Ačkoli tisíce nezaměstnaných z Východního konce nepochodovaly s černými smutečními prapory, stejně byl ten lidský proud dostatečně impozantní. Uvědomme si, co tito obyvatelé zakoušejí. Umírají hladu. Je to tak jednoduché a strašlivé zároveň. 40,000 lidí ... kteří žijí současně s námi v jedné ze čtvrtí této nádherné metropole těsně vedle bohatství tak obrovského, jaké svět neviděl, hned vedle 40,000 lidí bezmocně hladoví! Tisíce těchto lidí nyní pronikají do ostatních čtvrtí a jsou vyhladovělí, dávají nám najevo svou bolest, volají Nebesa, vyprávějí nám o svých bídách a o tom, že nemohou najít práci a že marně žebrají. Místní poplatníci chudinské daně jsou odvody pro faru sami dohnání až na pokraj žebroty."

("Standard", 5. dubna 1867)

Protože je mezi anglickými kapitalisty rozšířena móda dávat Belgii za příklad ráje pro pracovníky, neboť tam "svoboda práce", nebo-li, což je to samé, "svoboda kapitálu", není ochromena ani despotismem odborů ani továrními zákony, tak zde o tom "štěstí" belgického pracovníka řekneme pár slov. Zajisté nebyl do tajů tohoto štěstí zasvěcen hlouběji nikdo jiný než pan Ducpétiaux - generální inspektor belgických věznic a dobročinných zařízení, a člen ústřední komise pro belgické statistiky. Vezměme si jeho práci "Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique", Bruxelles 1855. Zde kromě jiného najdeme normální belgickou dělnickou rodinu, jejíž roční příjmy a výdaje jsou velmi přesně spočítány na jednotlivá data a jejíž výživa je pak porovnávána s výživou vojáků, námořníků a vězňů. Rodina "se skládá z otce, matky a čtyř dětí". Z těchto šesti osob "mohou být čtyři po celý rok zaměstnány"; předpokládá se,

"že mezi nimi nejsou nemocní ani praceneschopní" ani "výdaje na náboženské, morální a intelektuální účely, kromě malé částky na návštěvu kostela", ani "vklady na spoření nebo do důchodového fondu", ani "výdaje na luxus nebo jiné nadbytečné věci". Otec a nejstarší syn však smějí kouřit a v neděli jít do hospody, na což je jim vyhrazeno celých 86 centimů týdně.

"Z celkového přehledu mezd, které pracovníci různých odvětví dostávají, vyplývá... že nejvyšší průměr denní mzdy je: 1 frank 56 centimů u mužů, 89 centimů u žen, 56 centimů u chlapců a 55 centimů u dívek. Z toho lze vypočítat, že roční příjem rodiny činí nanejvýš 1,068 franků... Spočítali jsme všechny možné příjmy typické domácnosti. Jestliže však počítáme se mzdou u matky, tak tím odečítáme péči o domácnost; kdo se postará o dům, a kdo o děti? Kdo bude vařit, prát a látat? Toto je každodenní dilema pracovníků."

Takto vypadá rodinný rozpočet belgické dělnické rodiny:

člen rodiny	denní mzda (franky)	za 300 pracovních dnů (franky)
otec	1,56	468,-
matka	0,89	267,-
chlapec	0,56	169,-
děvče	0,55	165,-
dohromady		1,068,-

Roční výdaje a deficit rodinného rozpočtu v případě, že by rodina měla mít stejnou výživu jako:

	výdaje (franky)	deficit (franky)
námořníci	1,828,-	760,-
vojáci	1,473,-	405,-
vězni	1,112,-	44,-

"Vidíme, že jen málo dělnických rodin si může opatřit výživu tak dobrou, jakou má námořník, voják nebo dokonce vězeň. V průměru stál Belgii v letech 1847-1849 každý vězeň 63 centimů denně, což proti denním nákladům na život pracovníka dělá rozdíl 13 centimů. Náklady, které jsou u vězňů na správu a hlídání, se kompenzují tím, že vězni neplatí nájem... Jak si však vysvětlit, že tak velký počet pracovníků, můžeme dokonce říci velká většina, žije v tak skromných poměrech? Jen tím, že se uchylují k nouzovým řešením, která znají jen oni, tím, že si snižují denní příděly, že jedí žitný místo pšeničného chleba, málo nebo žádné maso, stejně tak máslo a koření, tím, že se rodina namačká do jedné nebo dvou místností, kde chlapci a dívky spí spolu, často na tomtěž slavníku, tím, že šetří na oblečení, prádle, čistících prostředcích, tím, že si odpírají nedělní zábavy, zkrátka tím, že se uchylují k bolestnému odříkání. Jakmile už jsou takto dotlačeni ke zdi, tak je potom i ten nejmenší nárůst cen životních prostředků, nedostatek práce nebo nemoc zcela zruinují. Množí se jejich dluhy, nikdo jim nepůjčí, šaty a nábytek jdou do zástavárny a nakonec rodina žádá o zapsání na seznam žebráků." [\(137\)](#)

A skutečně, v tomto "ráji kapitalistů" po každém zvýšení cen nutných životních prostředků následuje zvýšení počtu úmrtí a zločinů!

(viz "Manifest der Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!", Brusel 1860, strana 12)

V celé Belgii je 930,000 rodin, z toho podle oficiální statistiky 90,000 bohatých (voliců), což je 450,000 osob; 390,000 rodin nižší střední třídy ve městech a na venkově, velká část z nich se neustále propadá mezi proletariát, což je 1,950,000 osob. A konečně 450,000 dělnických rodin, což je 2,250,000 osob, ze kterých byla vypočtena ta průměrná Ducpétiauxova rodina užívající si to popsané štěstí. Z těch čtyř set padesáti tisíc dělnických rodin je jich 200,000 na seznamu žebráků!

Poznámky:

(94) "Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue", Londýn 1866, strana 38 [zpět](#)

(95) v téže zprávě [zpět](#)

(96) Tato čísla dostačují k porovnání, avšak pokud bychom je brali absolutně, tak jsou chybná, protože každoročně je "zamlčeno" snad 100 miliónů liber šterlinku. Stížnosti na systematické podvádění, zvláště ze strany obchodu a průmyslu, se opakují v každé zprávě finančních úředníků. Píše se v nich například: "Jedna akciová společnost udala své zdanitelné příjmy ve výši 60,000 liber šterlinku, daňový úředník je ohodnotil na 88,000 a z této částky pak byla nakonec daň zaplacená. Jiná společnost udala 190,000 liber šterlinku, ale byla nucena přiznat, že skutečná částka činila 250,000."

(v téže zprávě strana 42) [zpět](#)

(97) "Sčítání lidu atd.", v uvedeném strana 29.

Tvrzení, které vyslovil John Bright,* že polovinu anglické půdy vlastní 150 majitelů a polovinu skotské 12 majitelů, nebylo vyvráceno. [zpět](#)

(98) "Čtvrtá zpráva o domácích příjmech", Londýn 1860, strana 17 [zpět](#)

(99) Toto jsou čisté příjmy, tedy už po jistých zákonných srážkách. [zpět](#)

(100) V tuto chvíli - v březnu 1867 - je čínsko-indický trh zakázkami britských bavlnářských továrenníků už zase zcela přeplněn. V roce 1866 začalo snižování mezd o pět procent, v roce 1867 v důsledku podobného snížení stávkovalo v Prestonu dvacet tisíc pracovníků.

{Friedrich Engels: To byla jen předehra krize, která následně propukla.} [zpět](#)

(101) "Sčítání lidu atd.", v uvedeném strana 11

[zpět](#)

(102) Gladstone v Dolní sněmovně 13. února 1843:

"It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment."

("Times", 14. února 1843 - Hansard) [zpět](#)

(103) "From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent ... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption - while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say."

(Gladstone* v Dolní sněmovně 16. dubna 1863, "Morning Star", 17. dubna) [zpět](#)

(104) Viz oficiální údaje v modré knize:*

"Miscellaneous Statistics of the United Kingdom. Part VI", Londýn 1866, na stranách 260-273.

Místo statistik sirotčinců atd. by jako doklad mohly posloužit také proslovy v ministerských žurnálech na odůvodnění nákladů na děti královské rodiny. Zdražování životních prostředků v nich není nikdy opomenuto. [zpět](#)

(105) "Think of those who are on the border of that region" (pauperism), "wages ... in others not increased ... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence."

(Gladstone v Dolní sněmovně 7. dubna 1864)

Hansardova verze zní:

"Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." -

Ty nepřetržitě, křiklavé protimluvy v rozpočtových řečech, které Gladstone pronášel v letech 1863 a 1864, jeden anglický spisovatel charakterizuje následujícím citátem z Boileau:*

"Takový je člověk, přeskakuje od jednoho k druhému.

Co večer chválil, ráno odsoudí.

Ostatní obtěžuje, svou vlastní slabost však nesnese.

Své soudy mění jako košile."

("The Theory of Exchanges etc.", Londýn 1864, strana 135) [zpět](#)

(106) H. Fawcett, v uvedeném strana 67, 82

Co se týče té rostoucí závislosti pracovníků na kramářích, tak je tato důsledkem stále se zvyšujícího kolísání a přerušování zaměstnání. [zpět](#)

(107) Anglie vždy zahrnuje i Wales. Velká Británie je Anglie, Wales a Skotsko. Spojené království pak zahrnuje tyto tři země a Irsko. [zpět](#)

(108) Na pokrok od doby, kdy žil Adam Smith,* to vrhá zcela nové světlo, neboť Adam Smith výraz "workhouse" (dílňa) příležitostně používal jako synonymum ke slovu "manufactory". Například na začátku kapitoly o dělbě práce:

"Ti, kteří jsou zaměstnání na různých částech díla, mohou být často shromážděni v tomtéž workhouse."
[zpět](#)

(109) "Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Londýn 1864, strana 13 [zpět](#)

(110) v uvedeném strana 17 [zpět](#)

(111) v uvedeném strana 3 [zpět](#)

(112) v uvedeném, dodatek, strana 232 [zpět](#)

(113) v uvedeném strana 232, 233 [zpět](#)

(114) v uvedeném strana 14, 15 [zpět](#)

(115) "Nikde nejsou lidská práva obětována vlastnickým právům častěji a nestydatěji než při ubytovávání pracující třídy. Každé velké město je místem lidských obětí, oltářem, na kterém jsou ročně lakotě obětovány tisíce"

(S. Laing,* v uvedeném strana 150) [zpět](#)

(116) "Public Health. Eighth Report", Londýn 1866, strana 14, poznámka [zpět](#)

(117) v uvedeném strana 89

O dětech, které v těchto koloniích žijí, doktor Hunter říká:

"Není nikdo, kdo by nám řekl, jak byly děti vychovávány před tím, než tato doba hustého nakupení chudých začala, a jen odvážný prorok by si troufnul předpovědět, co můžeme očekávat od dětí, které nyní v podmínkách, které tato země pravděpodobně nepamatuje, dokončují své vzdělání pro budoucí praxi členů nebezpečné třídy tím, že jsou půlku noci vzhůru s osobami všech věků, opilými, obscénními a násilnými."

(v uvedeném strana 56) [zpět](#)

(118) v uvedeném strana 62 [zpět](#)

(119) "Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865" [zpět](#)

(120) "Public Health. Eighth Report", Londýn 1866, strana 91 [zpět](#)

(121) v uvedeném strana 88 [zpět](#)

(122) v uvedeném strana 89 [zpět](#)

(123) v uvedeném strana 56 [zpět](#)

(124) v uvedeném strana 149 [zpět](#)

(125) v uvedeném strana 50 [zpět](#)

(126) Seznam agenta pojišťovny z Bradfordu

Adresa	Počet místností	Počet osob
Vulcan Street, No. 122	1	16
Lumley Street, No. 13	1	11
Bower Street, No. 41	1	11
Portland Street, No. 112	1	10
Hardy Street, No. 17	1	10
North Street, No. 18	1	16
North Street, No. 17	1	13
Wymer Street, No. 19	1	8 dospělých
Jowett Street, No. 56	1	12
George Street, No. 150	1	3 rodiny
Rifle Court, Marygate, No. 11	1	11
Marshall Street, No. 28	1	10
Marshall Street, No. 49	3	3 rodiny
George Street, No. 128	1	18
George Street, No. 130	1	16
Edward Street, No. 4	1	17
George Street, No. 49	1	2 rodiny
York Street, No. 34	1	2 rodiny

Salt Pie Street	2	26
Regent Square 1	1 sklep	8
Acre Street	1 sklep	7
Robert's Court, No. 33	1 sklep	7
Back Pratt Street, používáno jako dílna měďáře	1 sklep	7
Ebenezer Street, No. 27	1 sklep	6

v uvedeném strana 111 [zpět](#)

(127) v uvedeném strana 114 [zpět](#)

(128) v uvedeném strana 50 [zpět](#)

(129) "Public Health. Seventh Report", Londýn 1865, strana 18 [zpět](#)

(130) v uvedeném strana 165 [zpět](#)

(131) v uvedeném strana 18, poznámka

Sociální úředník z Chapel-en-le-Frith Union poslal Registrar-General tuto zprávu:

"V Doveholes byly v jednom pahorku z vápencového prachu vyhloubeny díry, které kopáčům i jiným pracovníkům na stavbě železnice slouží jako příbytky. Ty díry jsou úzké, vlhké, bez kanalizace a bez záchodů. Není v nich žádné větrání kromě díry v klenbě, která slouží také jako komín. Důsledkem jsou neštovice, které tam nějakou dobu řádí a způsobily už několik úmrtí (mezi troglodyty*)"

(v uvedeném, poznámka 2) [zpět](#)

(132) Ty [dříve uvedené jednotlivosti](#) se vztahují k pracovníkům zejména v uhelných dolech. O ještě horším stavu v dolech rudných se dozvíme, přečteme-li si svědomitou zprávu Královské komise z roku 1864. [zpět](#)

(133) v uvedeném strana 180, 182 [zpět](#)

(134) v uvedeném strana 515, 517 [zpět](#)

(135) v uvedeném strana 16 [zpět](#)

(136) "Londýnští chudí ve velkém hladoví (Wholesale starvation of the London Poor) ... Za poslední dny byly londýnské zdi polepeny velkými plakáty, na kterých bylo toto zajímavé oznámení:

"Tlustí volí! Hladovějící lidé! Ti tlustí volí ze svých skleněných paláců odešli nakrmit bohaté v jejich luxusních bydlíštích, zatímco jsou hladovějící lidé ponecháni, aby shnili a chcipli ve svých mizerných děrách."

Plakáty s těmito zlověstnými nápisy jsou neustále obnovovány. Sotva je nějaký list přelepen, tak je okamžitě nějaký nový vylepen buď na tom samém nebo na jiném stejně veřejně přístupném místě. Připomíná to ta omina, která připravila francouzský lid na události v roce 1789... V tomto okamžiku, kdy angličtí pracující se svými ženami a dětmi umírají z hladu a nachlazení, jsou milióny anglických peněz - výsledků anglické práce - používány na ruské, španělské, italské a jiné půjčky."

("Reynolds' Newspaper", 20. leden 1867) [zpět](#)

(137) Ducpétiaux, v uvedeném strana 151, 154, 155, 156 [zpět](#)

5. Ilustrace všeobecného zákona kapitalistického hromadění

e) Britský zemědělský proletariát

Antagonistický charakter kapitalistické výroby a hromadění se neukazuje nikde tak brutálně, jako při vzestupu anglického zemědělství (včetně chovu dobytka) a ústupu anglického zemědělského pracovníka. Než přejdeme k jeho současnému postavení, tak se zběžně ohlédneme zpět. Moderní zemědělství se v Anglii datuje od poloviny 18. století, ačkoli převrat ve vlastnictví pozemků, na kterém je ten změněný výrobní způsob založen, je data mnohem dřívějšího.

Pokud se podíváme na údaje o zemědělských pracovnících z roku 1771, které zapsal Arthur Young* - přesný pozorovatel, avšak jen povrchní myslitel - tak tito hrají jen velmi malou roli ve srovnání se svými předchůdci z konce 14. století, kteří "mohli žít plným životem a hromadit majetek", (138) a to vůbec nehovoříme o století patnáctém, o "zlaté době anglického pracovníka ve městech i na venkově". Nemusíme však do minulosti chodit tak daleko. V jednom velmi obsáhlém spise z roku 1777 se dočteme:

"Nájemce velké farmy se pozvedl téměř až na úroveň gentlemana, zatímco chudý venkovský pracovník byl sražen k zemi. Jeho nešťastné postavení se jasně ukáže, když srovnáme dnešní poměry s těmi před čtyřiceti lety... Vlastník pudy a nájemce spolupracují, aby pracovníky utlačili." (139)

Poté je podrobně prokázáno, že reálná mzda na venkově od roku 1737 klesla o téměř jednu čtvrtinu.

Současník - Dr. Richard Price - říká:

"Moderní politika upřednostňuje vyšší třídy obyvatel; následkem toho bude dříve či později celé Království složeno jen z pánů a žebráků, jen z majitelů a otroků." (140)

Přesto je postavení anglického venkovského pracovníka z let 1770 až 1780, stejně tak co se týče jeho výživy, ubytování, sebevědomí, požitků, a tak dále, ideálem, kterého už nikdy později nebylo dosaženo. Vyjádřeno v pintách pšenice, v letech 1770 a 1771 činila jeho průměrná mzda 90 pint, v časech Edena* (1797) jen 65 a v roce 1808 už jen 60. (141)

Postavení venkovského pracovníka na konci protijakobínské války, během které se pozemkoví aristokraté, nájemci farem, továrníci, obchodníci, bankéři, burziáni, armádní dodavatelé, a tak dále, tolik obohatili, už jsme dříve naznačili. Nominální mzda stoupla zčásti v důsledku znehodnocení bankovek, zčásti v důsledku na něm nezávislého zvýšení cen základních životních prostředků. Skutečný pohyb mezd se však dá konstatovat velmi jednoduchým způsobem bez toho, abychom se uchylovali k detailům, které by se sem nevešly. Zákon o chudých a jeho výkon byl mezi lety 1795 a 1814 tentýž. Vzpomínáme si, jak se ten zákon na venkově používal: fara ve formě podpory doplňovala nominální mzdy na úroveň, která byla zapotřebí pro pouhé přežívání pracovníka. Poměr mezi mzdou vyplacenou majitelem farmy a tím doplatkem z fary nám pak ukáže dvě věci. Zaprvé pokles mezd pod jejich minimum, zadruhé to, do jaké míry byl venkovský pracovník pracovníkem a do jaké míry žebrákem, nebo také do jaké míry byl proměněn na nevolníka své fary. Zvolíme si hrabství, které je mezi všemi ostatními hrabstvími průměrné. V roce 1795 byla průměrná měsíční mzda v Northamptonshire 7 šilinků* a 6 pencí, roční celkové výdaje rodiny o šesti lidech byly 36 liber šterlinku, 12 šilinků a 5 pencí. Její celkový příjem pak 29 liber šterlinku, 18 šilinků. Doplatek od fary byl tedy 6 liber šterlinku, 14 šilinků a 5 pencí. V roce 1814 v témže hrabství byla týdenní mzda 12 šilinků a 2 pence, celkové roční výdaje rodiny o pěti osobách byly 54 liber šterlinku, 18 šilinků a 4 pence. Její celkové příjmy byly 36 liber šterlinku, 2 šilinky. Doplatek od fary byl 18 liber šterlinku, 6 šilinků a 4 pence. (142) V roce 1795 ten doplatek činil méně než 1/4 mzdy. V roce 1814 více než polovinu. Rozumí se samo sebou, že za těchto okolností z chatrčí venkovských pracovníků v roce 1814 zmizelo i to nejmenší pohodlí, které u nich Eden ještě našel. (143) Ze všech zvířat, která majitel na farmě držel, byl od té doby pracovník - instrumentum vocale - tím nejvíce dřeným, nejhůře krmeným a nejhůře se s ním zacházelo.

Tento stav věcí v poklidu trval až do doby, než

"nám" (vládnoucím třídám) "Swingovy nepokoje* v roce 1830 ve světle hořících sýpek ukázaly, že bída a vzpurná nespokojenost mezi Anglickými rolníky doutnala stejně silně jako mezi dělníky." (144)

Sadler tehdy v Dolní sněmovně ty venkovské pracovníky nazval výrazem "white slaves" a nějaký biskup toto epiteton zopakoval v Horní sněmovně. Nejvýznamnější politický ekonom té doby - E. G. Wakefield* - řekl:

"Jihoanglický rolník ... není ani svobodný, ani otrokem; je prostě žebrákem." (145)

Doba bezprostředně před zrušením Zákonů o obilí vrhla na postavení venkovských pracovníků nové světlo. Na jedné straně bylo v zájmu měšťáckých agitátorů, aby se prokázalo, jak málo ty ochránářské zákony skutečné výrobce obilí chrání. Na druhé straně, průmyslová buržoazie byla vzteky bez sebe kvůli stížnostem na tovární systém ze strany pozemkové aristokracie, kvůli předstíraným sympatiím těchto zkažených a nelítočných zahalečů s utrpením továrních dělníků a kvůli jejich "diplomatické horlivosti" ve prospěch továrního zákonodárství. Jedno staré anglické přísloví říká, že "když se perou zloději, poctivým je dobře", a vskutku, ta hlasitá a vášnivá hádka mezi dvěma frakcemi vládnoucí třídy o to, která z nich pracovníky vykořisťuje bezohledněji, byla na obou stranách porodní bábou pravdy. Hrabě ze Shaftesbury, alias Lord Ashley,* byl hlavním bojovníkem v aristokratickém filantropickém tažení proti továrnám. Mezi lety 1844 a 1845 proto tvořil oblíbené téma, když "Morning Chronicle" odhalovaly stav zemědělských pracovníků. Tyto noviny - tehdy nejvýznamnější liberální orgán - vyslaly do venkovských okrsků vlastní komisaře, kteří se rozhodně nespokojili jen obecnými popisy a statistikami, ale zveřejnili jak jména zkoumaných rodin, tak i jména majitelů půdy, na které ty rodiny pracovaly. Následující seznam udává mzdy, které byly vypláceny ve třech vesnicích v okolí Blanfordu, Wimbourne a Poole. Ty vesnice jsou ve vlastnictví pana G. Bankese a hraběte ze Shaftesbury. Všimněme si, že tento "papež chudých", tato hlava anglických pietistů, stejně jako zmíněný pan Bankes, si značnou část z těch mizerných mezd strkali do kapes pod záminkou výběru nájemného za bydlení.

Počet dětí	Počet členů rodiny	Týdenní mzda mužů	Týdenní mzda dětí	Týdenní příjmy celé rodiny	Týdenní nájemné	Celková týdenní mzda po odečtení nájemného	Týdenní mzda na hlavu
		šilinků a pencí	šilinků a pencí	šilinků a pencí	šilinků a pencí	šilinků a pencí	šilinků a pencí
První vesnice							
2	4	8š.00,0	-	8š.00,0	2š.00,0	6š.00,0	1š.06,0
3	5	8š.00,0	-	8š.00,0	1š.06,0	6š.06,0	1š.03,3
2	4	8š.00,0	-	8š.00,0	1š.00,0	7š.00,0	1š.09,0
2	4	8š.00,0	-	8š.00,0	1š.00,0	7š.00,0	1š.09,0
6	8	7š.00,0	1š.06,0	10š.06,0	2š.00,0	8š.06,0	1š.00,7
3	5	7š.00,0	2š.00,0	7š.00,0	1š.04,0	5š.08,0	1š.01,5
Druhá vesnice							
6	8	7š.00,0	1š.06,0	10š.00,0	1š.06,0	8š.06,0	1š.00,7
6	8	7š.00,0	1š.06,0	7š.00,0	1š.03,5	5š.08,5	0š.08,5
8	10	7š.00,0	-	7š.00,0	1š.03,5	5š.08,5	0š.07,0
4	6	7š.00,0	-	7š.00,0	1š.06,5	5š.05,5	0š.11,0
3	5	7š.00,0	-	7š.00,0	1š.06,5	5š.05,5	1š.01,0

Třetí vesnice							
4	6	7š.00,0	-	7š.00,0	1š.00,0	6š.00,0	1š.00,0
3	5	7š.00,0	2š.00,0	11š.06,0	10š.10,0	8š.02,0	1š.00,5
0	2	5š.00,0	2š.06,0	5š.00,0	1š.00,0	4š.00,0	2š.00,0

(146)

Zrušení Obilných zákonů dalo anglickému zemědělství nesmírný impuls. Meliorace ve velkém, (147) nový systém krmení a přidávání umělých krmiv, zavádění mechanických hnojících přípravků, nové zpracovávání jílovité půdy, zvýšené používání minerálních hnojiv, používání parních strojů a nových pracovních strojů všeho druhu, tuto epochu charakterizuje intenzivnější pěstování vůbec. Předseda Královské zemědělské společnosti - pan Pusey - tvrdil, že se v důsledku nově zavedených strojů (relativní) náklady na hospodaření snížily skoro o polovinu. Na druhé straně se rychle zvýšil výnos z půdy. Vyšší kapitálové výdaje na akr - a tedy také zrychlená koncentrace farem - byly základní podmínkou té nové metody. (148) Zároveň se mezi lety 1846 a 1856 obdělávaná plocha rozšířila o 464,119 akrů,* nemluvě o těch velkých plochách ve východních hrabstvích, které byly z půdy ležící ladem a chudých pastvin proměněny na bohatá obilná pole. Už víme, že současně s tím poklesl celkový počet osob, které pracují v zemědělství. Co se týče samotných rolníků obou pohlaví a všech věkových skupin, tak jejich počet z 1,241,269 v roce 1851 poklesl na 1,163,217 v roce 1861. (149) Jestliže proto anglický statistický úřad právem poznamenal, že "nárůst majitelů farem a pracovníků od roku 1801 nemá žádný vztah k nárůstu zemědělské výroby", (150) tak toto mnohem více platí o posledním období, kdy jde pokles počtu venkovského pracujícího obyvatelstva ruku v ruce s rozšiřováním obdělávané plochy, intenzivnějším pěstováním, neustálým hromaděním kapitálu vloženého do půdy a jejího obdělávání, zvyšováním výnosů v dějinách anglické agronomie nevídaného, stále tučnějšími rentami vlastníků pozemků a rostoucím bohatstvím kapitalistických majitelů farem. Pokud toto dáme dohromady s rychlým nepřerušovaným rozšiřováním městských odbytišť a vládou volného obchodu, tak byl venkovský pracovník *post tot discrimina rerum** nakonec uveden do poměrů, které ho *secundum artem** musely učinit štěstím bez sebe.

Profesor Rogers naproti tomu dospěl k závěru, že se postavení dnešního venkovského pracovníka mimořádně zhoršilo, ve srovnání s jeho předchůdcem z období 1770-1780 - nemluvě o srovnání s jeho předchůdci z druhé poloviny 14. a z 15. století - že "se znova stal nevolníkem", (151) a sice nevolníkem hůře živěným a ubytovaným. Doktor Julian Hunter ve své epochální zprávě o bydlení venkovských pracovníků říká:

"Náklady na čeledína" (v dobách nevolnictví název venkovského pracovníka) "jsou ustáleny na co nejnižším obnose, za který může žít... jeho mzda a ubytování nejsou započítány do zisku, který se z něj těží. Čeledín je nulou v účtech majitele farmy. (152)... Jeho životní prostředky jsou vždy počítány jako ustálené množství." (153) "Co se týče jakéhokoli dalšího snížení jeho příjmů, tak tento může říci: *nihil habeo, nihil curo*.* Z budoucnosti nemá žádný strach, protože nemá nic, kromě toho, co je pro jeho existenci naprosto nezbytné. On je na bodu nula, od kterého začínají účty majitele farmy. Ať se stane co se stane, pracovník nemá žádný podíl na štěstí nebo neštěstí." (154)

V roce 1863 se konal oficiální průzkum zaopatření a zaměstnanosti zločinců odsouzených k nuceným veřejným pracem a pracem v dopravě. Výsledky jsou zaneseny ve dvou tlustých modrých knihách.*

Kromě jiného se v nich dočteme:

"Pečlivé porovnání stravy zločinců z anglických věznic, stravy chudáků z workhouses a stravy svobodných venkovských pracovníků jednoznačně ukazuje, že vězni jsou živěni mnohem lépe než ti chudáci nebo pracovníci" (155) zatímco "množství práce, které se vyžaduje od těch chudáků odsouzených k nuceným veřejně prospěšným pracem, je přibližně poloviční vůči tomu, co musí obvykle vykonat venkovský pracovník." (156)

Několik málo charakteristických svědeckých výpovědí - John Smith, ředitel věznice v Edinburku:

Číslo 5056: "Strava v anglických věznicích je mnohem lepší než ta, kterou jedí obyčejní venkovští pracovníci."

Číslo 5057: "Skutečností je to, že obyčejní skotští zemědělští pracovníci dostávají maso jen zřídka."

Číslo 3047: "Znáte nějaký důvod, proč je nutné, aby byli zločinci živeni mnohem lépe (much better) než obyčejní venkovští pracovníci? - Jistěže ne."

Číslo 3048: "Myslíte, že je přiměřené, aby se dělaly další experimenty, při kterých se strava vězňů odsouzených k nuceným veřejným pracem přizpůsobuje stravě svobodných venkovských pracovníků?" [\(157\)](#)

"Venkovský pracovník by mohl říci: Tvrdě pracuji, ale nemám dost jídla. Když jsem byl ve vězení, tak jsem tak tvrdě nepracoval a jídla jsem měl dost, a proto je pro mě lepší být ve vězení než na svobodě." [\(158\)](#)

Z tabulek z přílohy prvního svazku té zprávy tu máme sestaven srovnávací přehled.

Týdenní výživa [\(158a\)](#)

	Součásti obsahující dusík	Nedusíkaté součásti	Minerální součásti	Celke m
	uncí	uncí	uncí	uncí
Zločinec ve věznici v Portlandu	28,95	150,06	4,68	183,69
Námořník královského námořnictva	29,63	152,91	4,52	187,06
Voják	25,55	114,49	3,94	143,98
Dělník v továrně na drožky	24,53	162,06	4,23	190,82
Sázeč	21,24	100,83	3,12	125,19
Venkovský pracovník	17,73	118,06	3,29	139,08

Celkový výsledek průzkumu té lékařské komise z roku 1863, která zkoumala výživu špatně živených tříd, je už čtenáři znám. Vzpomínáme si, že strava velké části rodin venkovských pracovníků je pod minimálním množstvím, které je nutné k odvrácení nemocí z hladovění. Toto je zejména případ všech čistě zemědělských okrsků v hrabstvích Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks a Herts.

Doktor Smith říká:

"Výživa, kterou venkovský pracovník dostává, je větší, než jak ukazuje to průměrné množství, protože on sám pro svou práci potřebuje mnohem větší část než ostatní členové rodiny, v chudších okrscích skoro všechno maso a slaninu. To množství výživy, která připadá na ženu a také na děti v době jejich rychlého růstu, je v mnoha případech, a sice skoro ve všech hrabstvích, nedostatečné, hlavně co do dusíku." [\(159\)](#)

Čeledíni a děvečky, kteří bydlí přímo u majitele farmy, jsou krmeni dobře. Jejich počet klesl z 288,277 v roce 1851 na 204,962 v roce 1861.

Doktor Smith říká:

"Práce žen na poli, ačkoli doprovázena různými potížemi, je za současných okolností pro rodinu velkou výhodou, neboť přináší prostředky na nákup obuvi, šatů, placení nájemného, a umožňuje rodině lépe se stravovat." [\(160\)](#)

Jedním z nejzajímavějších výsledků tohoto průzkumu byl ten, že venkovský pracovník je v Anglii živen nejhůře (is considerably the worst fed) ze všech ostatních částí Spojeného království, jak ukazuje tabulka:

Týdenní spotřeba uhlíku a dusíku průměrného venkovského pracovníka

	Uhlík	Dusík
	zrn	zrn
Anglie	40,673	1,594
Wales	48,354	2,031
Skotsko	48,980	2,348
Irsko	43,366	2,434

[\(161\)](#)

Doktor Simon ve své oficiální zdravotní zprávě říká:

"Každá strana zprávy doktora Huntera svědčí o nedostatečném množství a bídné jakosti bydlení našeho rolníka. A již mnoho let se v tomto ohledu jeho stav postupně zhoršuje. Nyní je pro něho mnohem těžší najít si byt, a pokud ho najde, tak jeho potřebám odpovídá mnohem méně, než jak tomu bylo snad několik set let zpět. Zvláště za posledních dvacet nebo třicet let se ty problémy začaly rychle zvětšovat a poměry bydlení venkovana jsou nyní nanejvýš žalostné. Mimo to, že by ti, koho jeho práce obohacuje, shledali vhodným jednat s ním se soucitem, je v této věci zcela bezmocný.

To, zda si najde byt na půdě, kterou obdělává, zda ten byt, který dostane, bude lidský nebo svinský, zda bude mít prostor pro malou zahrádku, která tolik ulehčuje tlak bídy - to všechno nezávisí na jeho ochotě a schopnostech platit slušnou rentu za slušné ubytování, které potřebuje, ale závisí na tom, jak druzí shledají vhodným využít své 'právo nakládat se svým, jak si sami přejí'. Ať je farma jakkoli velká, tak neexistuje žádný zákon, že na ní má být určitý jí úměrný počet příbytků pro pracovníky (a to nehovoříme o slušném bydlení). Neexistuje ani zákon, který by pracovníkovi přiznal byt jen nepatrné právo na tu půdu, pro jejíž obdělávání je jeho píle stejně potřebná jako slunce a déšť. ...

Proti němu také působí jeden vnější prvek ... je to vliv Zákona o chudých a jeho ustanovení o osadách a zdaňování. [\(162\)](#) Pod tímto vlivem má každá farnost peněžní zájem na tom, aby byl počet pracovníků, kteří v ní sídlí, co nejnižší:

naneštěstí, místo toho, aby práce v zemědělství pro tvrdě pracujícího rolníka a jeho rodinu znamenala jistotu a trvalou nezávislost, tak pro něj znamená jen delší či kratší cestu do chudoby - do chudoby, která je po celou tu cestu tak blízko, že jakákoli nemoc nebo dočasný výpadek zaměstnání nutně vyvolá jeho žádost o podporu - takto pak jakékoli osídlení farnosti zemědělským obyvatelstvem okamžitě zvyšuje její počty chudých ...

Velcí vlastníci [\(163\)](#) ... se starají o to, aby na svých pozemcích neměli žádné příbytky pracovníků, čímž se účinně zbavují své poloviny odpovědnosti za chudobu pracovníků. To, jak dalece bylo záměrem anglické ústavy a zákonů, aby bylo možno mít půdu v takto bezpodmínečném vlastnictví a aby měl její majitel, který má 'právo nakládat se svým, jak si sám přeje', možnost zacházet s lidmi, kteří jeho půdu obdělávají, jako s vetřelci, které může ze svého pozemku vyhnat, to je otázka, kterou zde nechci vznášet. ...

To vyhánění totiž neexistuje jen teoreticky. Ve velkém měřítku převažuje i v praxi - převažuje ... jako hlavní podmínka, která řídí okolnosti, za kterých zemědělství pracovníci bydlí. ...

Pokud jde o rozsah toho zla, tak postačí, když se podíváme na údaje, které z posledního sčítání lidu sestavil doktor Hunter. Tyto ukazují, že se navzdory zvýšené místní poptávce po bydlení během posledních deseti let v 821 jednotlivých farnostech nebo městských obvodech Anglie ničily domy tak, že i když odhlédneme od lidí, kteří byli zbaveni svého statutu obyvatele (té farnosti, ve které pracují), tak se v těchto farnostech a městských částech od roku 1851 do roku 1861 obyvatelstvo zvětšilo o 5.3 procenta, zatímco se plocha ubytování o 4.5 procenta zmenšila...

Jakmile proces vyliďnění dosáhne svého cíle, výsledkem je výstavní vesnice (show-village), kde je jen několik domků a kde nesmí žít nikdo kromě pasáků ovcí, zahradníků a hajných - stálých sloužících, což je třída, se kterou milostivé panstvo obvykle zachází dobře. [\(164\)](#)

Avšak půda se musí obdělávat a, jak víme, pracovníci, kteří jsou na to zaměstnáni, nejsou na té půdě doma, nýbrž docházejí z veřejné vesnice, snad tři míle vzdálené, kde mají malé příbytky poté, co byly jejich domky v těch zavřených vesnicích zničeny. Tam, kde věci spějí k tomuto výsledku, se osud takových domků pozná podle bídného vzezření. Nacházíme je na různých stupních přirozeného rozkladu. Dokud drží střecha, tak je pracovníkům dovoleno, aby platili nájemné, a často jsou velmi rádi, že tak mohou činit, ačkoli cena odpovídá nájemnému v dobrém bytě. Na domcích se však nedělají žádné opravy a vylepšení kromě těch, které jejich držitel zvládne bez peněz. Až se domek nakonec stane zcela neobyvatelným, tak je o jeden zničený domek více a o určitou částku na chudinskou daň méně. Zatímco se velcí vlastníci prostřednictvím vyliďňování své půdy zbavují chudinské daně, tak nejbližší městečko nebo veřejná obec ty vystřádané přijímá; říkáme nejbližší, ovšem tato 'nejbližší' obec je vzdálena tři nebo čtyři míle od pole, na kterém ti pracovníci denně dřou. Tak musí pracovník pro svůj chléb kromě své denní práce odpočodovat šest až osm mil. Všechna zemědělská práce, kterou vykonává jeho žena a děti, se nyní provádí za stejných přitěžujících okolností.

A to není jediná potíž, kterou mu ta vzdálenost způsobuje. Ve veřejné obci spekulanti skupují kousky půdy, které co nejhustěji zastavějí co nejlevnějšími pelechy. A v těchto bídných příbytcích, které, ačkoli jsou stavěny na zelené louce, mají ty nejhorší

rysy těch nejmizernějších městských sídlišť, přežívají angličtí zemědělní pracovníci (165) ...

Nesmíme si ani namlouvat, že ti pracovníci, kteří bydlí na půdě, kterou obdělávají, mají ubytování, které si jejich produktivní píle zasluhuje. I na těch nejvýstavnějších statcích jsou jejich domky často ty nejbídnější. Existují majitelé půdy, pro které je chlívek dostatečným obydlím pracovníků a jejich rodin, a kteří se navíc nestydí vymáčet z nich co nejvyšší nájemné. (166) Často je to polorozpadlá chatrč se stájí pro ovce, bez pece, bez odpadů, bez normálních oken, bez vody kromě té z koryta, bez zahrádky, pracovník je proti takovému příkoří bezmocný. A naše hygienické zákony (The Nuisances Removal Acts) jsou jen potíštěným papírem. Jejich provádění je svěřeno právě těm majitelům, kteří takové díry pronajímají ...

Nesmíme se nechat oslepit světlými stránkami a přehlížet tu převahu skutečností, které jsou hanbou anglické civilizace. Současný stav věcí musí být skutečně příšerný, jestliže se navzdory hrůzám současného bydlení kompetentní pozorovatelé shodují v tom, že ta všeobecná nicotná jakost bytů je nepoměrně menším problémem než jejich nedostatek co do množství. Už mnoho let je přeplnění bytů venkovských pracovníků předmětem hlubokého zármutku nejen u osob, kterým leží na srdci jejich zdraví, nýbrž i u osob, kterým na srdci leží jejich morálka a řádný život.

Znova a znova si stále stejnými slovy, že už se to zdá být stereotypem, zpravodajové stěžují, že příčinou epidemií nemocí ve venkovských okresech je přeplněnost jejich příbytků, která naprosto maří jakékoli pokusy tyto epidemie zadržet. Znova a znova bylo prokázáno, že navzdory mnoha zdravým vlivům venkovského života, to nakupení lidí způsobuje nejen řádění nakažlivých chorob, ale také vznik chorob, které nakažlivé nejsou. A ty osoby, které si na tento stav stěžovaly, mluví o dalších problémech. I tam, kde se jejich původní práce týkala jen zdravotní péče, byli téměř přinuceni zabývat se dalšími stránkami této věci. Když poukázaly na to, jak často se stává, že dospělé osoby obou pohlaví, ať už manželé nebo svobodní, žijí na hromadě (huddle) v malých ložnicích, tak musely jejich zprávy vyvolat přesvědčení, že za popsanych okolností jsou tím nejhrubějším způsobem narušeny pocity studu a slušnosti, a že veškerá morálka je nutně skoro zničena (167) ...

Například v dodatku k mé poslední zprávě, ve které doktor Ord ve své zprávě o epidemii horečky v obci Wing v Buckinghamshire popisuje, jak tam jeden mladý muž z Wingrave přišel s horečkou. V prvních několika dnech své nemoci spal s devíti dalšími osobami v jedné místnosti. Za dva týdny byly další osoby nakaženy, za několik týdnů mělo horečku pět z těch devíti a jedna osoba zemřela. Současně s tím mi tutéž zprávu poslal doktor Harvey z nemocnice St. George, který obec Wing v době té epidemie navštívil při své soukromé praxi:

'Jedna mladá žena s horečkou v noci spala v jedné místnosti s otcem, matkou, se svým dítětem, které nemá otce, celkem tam bylo deset osob. O několik týdnů dříve ve stejné místnosti spalo třináct dětí.' (168)

Doktor Hunter prozkoumal 5,375 domků venkovských pracovníků, nikoli jen v ryze zemědělských okresech, nýbrž ve všech hrabstvích Anglie. Z těchto 5,375 mělo 2,195 jen jednu ložnici (často to byla i obývací místnost), 2,930 jen dvě a 250 více než dvě. Uvádím zde krátký výběr tuctu hrabství.

1. Bedfordshire

Wrestlingworth:

Ložnice jsou dlouhé asi 12 a široké asi 10 stop, ačkoli mnohé jsou i menší. Malé přízemní chatrče jsou často deskami rozděleny na dvě ložnice, často je jedna postel v kuchyni vysoké pět a půl stopy. Roční nájemné je 3 libry šterlinku. Nájemníci si musejí postavit své vlastní záchody, majitel domu nechává udělat pouze díru. Jakmile někdo záchod postaví, tak je tento užíván celým sousedstvím. Jeden dům, který patřil rodině Richardsonů, byl nedosažitelně krásný. Jeho omítnuté zdi se vzdouvaly jako ženské šaty. Jeden ohyb byl convexní, druhý konkávní, a na něm bohužel stál komín, zahnutá roura z jílu a dřeva, která vypadala jako sloní chobot. Byl podepřen dlouhou tyčí, aby nespádl. Vhod a okno měly tvar kosočtverce. Ze sedmnácti domů, které jsme navštívili, měly jen čtyři více než jednu ložnici a tyto čtyři byly přeplněny. Ty chatrče s jedinou ložnicí byly přístřeším pro tři dospělé a tři děti, manželský pár se šesti dětmi, atd.

Dunton:

Vysoké nájemné, čtyři až pět liber šterlinku ročně. Mužská týdenní mzda byla deset šilinků. Rodina doufá, že si na to nájemné vydělá pletením slaměných výrobků. Čím vyšší je nájemné, tím více lidí musí společně plést, aby ho mohli zaplatit. Šest dospělých, kteří žijí se čtyřmi dětmi v jedné ložnici, platí tři libry a deset šilinků ročně. Nejlevnější dům v Duntonu, zvnějšku patnáct stop dlouhý, deset široký, je pronajímán za tři libry ročně. Jen jeden z domů, které jsme navštívili, měl dvě ložnice. Kousek za vesnicí byl dům, jehož "nájemníci káleli za domovní zdi". Spodních devět palců dveří bylo pryč v důsledku hniloby. Vchod tvořil otvor, který se na noc zakryl několika cihlami a přikryl jakousi rohoží. Půlka okna, sklo i rám, byly úplně pryč. V tomto domku bez nábytku žily na hromadě tři dospělí a pět dětí. Dunton na tom není hůře než zbytek Biggleswade Union.

2. Berkshire

Beenham:

V červnu 1864 muž, jeho žena a čtyři děti žili v jedné chatrči (přízemním domku). Dcera přišla domů ze služby a měla spálu. Zemřela. Onemocnělo a zemřelo i další dítě. Doktor Hunter, který byl přivolán, zjistil, že matka a jedno dítě trpěli tyfem. Otec a další dítě spali venku, avšak to, jak je v takové mizerné vesnici obtížné zajistit izolaci, se ukázalo tím, že na zalidněném prostranství leželo prostěradlo z té domácnosti postižené spálou a čekalo na vyprání. Nájemné za dům, ve kterém bydlel H., bylo jeden šilink týdně; jedna ložnice pro muže, ženu a šest dětí. Další dům byl za osm pencí týdně, čtrnáct stop dlouhý, sedm široký, kuchyň šest stop vysoká; ložnice bez oken, krbu, dveří nebo jakéhokoli otvoru kromě toho do chodby; bez zahrádky. Jeden muž zde žil nějakou dobu se dvěma dospělými dcerami a jedním dospělým synem; otec a syn spali na posteli, dcery na chodbičce. Každá měla dítě, jedna z nich šla do workhouse, aby tam porodila, pak přišla zpět.

3. Buckinghamshire

Na tisíce akrech* půdy ve třiceti domcích bylo ubytováno 130 až 140 osob. Farnost Bradenham zahrnuje tisíc akrů; v roce 1851 čítala 36 domů a obyvatelstvo tvořilo 84 mužů a 54 žen. Tato nevyrovnanost pohlaví byla v roce 1861 částečně zahojena, když tam bylo 98 mužů a 87 žen; za deset let počet osob vzrostl o 14 mužů a 33 žen, zatímco počet domů klesl o jeden.

Winslow:

Velká část z nově postavených domů je slušná; poptávka po domech je značná, neboť i hodně mizerné chatrče se zde pronajímají za šilink až šilink a tři pence týdně.*

Water Eaton:

Zde majitelé pozemků tváří v tvář rostoucímu počtu obyvatel zbořili asi dvacet procent existujících domů. Chudý pracovník, který musel chodit do práce asi čtyři míle, na otázku, zda nemůže sehnat bydlení blíže, odpověděl: "Ne, jim se asi ubytovat chlapa s velkou rodinou nevyplatí."

Tinker's End, u Winslow:

Ložnice, ve které byli čtyři dospělí a čtyři děti; 11 stop dlouhá, 9 stop široká, v tom nejvyšším místě 6 stop a pět palců vysoká; další 11 stop 3 palce krát 9 stop 10 palců, v ní šest osob. Každá z těchto rodin měla méně prostoru, než kolik je považováno za nutné u zločinců. Žádný dům neměl více než jednu ložnici, žádný neměl zadní dvorek, vodu jen zřídka, týdenní nájemné bylo od jednoho šilinku čtyř pencí do dvou šilinků. V šestnácti z navštívených domů byl jen jeden muž, který vydělával deset šilinků týdně. Množství vzduchu na osobu za právě popsanych podmínek odpovídá množství, které by měla osoba po celou noc zavřená v krychli o hraně čtyři stopy. Ty starodávné brlohy alespoň poskytovaly určité množství neplánovaného větrání.

4. Cambridgeshire

Obec Gamlingay patří několika majitelům pozemků. Rozbitější chatrče se už jinde nedají najít. Hodně se v nich provozuje pletení slaměných výrobků. V Gamlingay vládne "smrtná netečnost, beznadějná odevzdanost špíně". Nedbalost, která je tam běžná, se ve výstřelcích stává naprostým umrtvením, na severu i na jihu, domy se tam rozpadají a hnijí. Majitelé pozemků, kteří tam nežijí, těm chudákům pěkně pouštějí žilou. Nájemné je velmi vysoké, osm nebo devět lidí je nacpáno v jedné ložnici, ve dvou případech šest dospělých, každý s jedním nebo dvěma dětmi, všichni v jedné ložnici.

5. Essex

V tomto hrabství se na mnoha farnostech snižují jak počty osob tak počty domků. Avšak nejméně na dvaceti dvou farnostech boření domů nezabránilo růstu obyvatelstva, a nebo nezpůsobilo to vyhánění, které se běžně odehrává pod názvem "migrace do měst". Ve Fingringhoe, na farnosti o velikosti 3,443 akrů, v roce 1851 bylo 145 domů; v roce 1861 jen 110. Avšak lidé nechtěli odejít a za těchto okolností své počty ještě zvýšili. V roce 1851 žilo v 61 domech 252 lidí, avšak v roce 1861 se už jen ve 49 domech tlačilo 262 lidí. V Basilden v roce 1851 žilo 157 lidí na 1,827 akrech a v 35 domech. Po deseti letech 180 lidí ve 27 domech. Na farnostech Fingringhoe, South Cambridge, Widford, Basilden a Ramsden Craggs v roce 1851 žilo 1,392 lidí na 8,449 akrech ve 316 domech. V roce 1861 na téže ploše žilo už 1,473 osob ve 249 domech.

6. Herefordshire

Toto malé hrabství tím "duchem vyhánění" trpělo více než kterékoli jiné v Anglii. U Nadby byly domky běžně přečpané, měly dvě ložnice a patřily většinou nájemcům farem. Ti je klidně pronajímali za tři nebo čtyři libry šterlinku ročně a platili týdenní mzdy devět šilinků.

7. Huntingdonshire

V obci Hartford bylo v roce 1851 87 domů, krátce na to bylo v této malé farnosti o výměře 1,720 akrů 19 domků zničeno. V roce 1831 tam bylo 452 obyvatel, v roce 1851 382 a v roce 1861 341. Prošli jsme čtrnáct chatrčí, každá měla jednu ložnici. V jedné byl jeden manželský pár se třemi dospělými syny, jednou dospělou dívkou a čtyři děti, dohromady deset lidí. V další chatrči byli tři dospělí a šest dětí. Jedna z těch místností, ve které spalo osm lidí, byla dvanáct stop deset palců dlouhá, dvanáct stop dva palce široká a šest stop devět palců vysoká. Průměrný objem bez započtení vstupu byl přibližně 130 krychlových stop na hlavu. V těch čtrnácti ložnicích bylo třicet čtyři dospělých a třicet tři dětí. Tyto chatrče mají zahrádku jen zřídka, mnoho nájemníků si však mohlo pronajmout malé pruhy pole, za deset nebo dvanáct šilinků za záhon (čtvrtinu akru).^{*} Tato pole jsou však od těch domů bez záchodů vzdálena. Aby se rodina zbavila svých exkrementů, tak buď musí jít na svou parcelu nebo přímo v domku tak, že se místo na záchod chodí nad dřevěnou zásuvku, která se každý týden vynese na záhon a vyprázdní se tam, kde je potřeba. I v Japonsku se látkový životní cyklus odehrává slušněji než zde.

8. Lincolnshire

V obci Langtoft žije ve Wrightově domku muž se ženou, její matkou a pěti dětmi; domek má vepředu kuchyň, umývárnu, nad kuchyní ložnici. Ta kuchyně s ložnicí má plochu dvanáct stop dva palce krát devět stop pět palců. Celé přízemí má dvacet jedna stop dva palce krát devět stop pět palců. Ta ložnice je v podkroví: zdi se sbíhají k sobě a tvoří jakoby sedlovou střechu, v jedné je střešní okno. "Proč tu žijete? Kvůli zahrádce? Ne, je moc malá. Kvůli nájemnému? Ne, to je vysoké, šilink a tři pence týdně. Protože to máte blízko do práce? Ne, je to šest mil, denně ujdu dvanáct tam a zpět. Žijeme tu, protože je to slušný domek, a my jsme chtěli mít domek sami pro sebe za jakoukoli cenu na jakémkoli místě."

Uvádíme zde statistiku dvanácti domků v Langtoftu, které mají dvanáct ložnic, bydlí v nich 38 dospělých a 36 dětí:

DVANÁCT DOMKŮ V OBCI LANGTOFT

Zkoumaný domek	Počet ložnic	Počet dospělých	Počet dětí	Počet všech osob
1	1	3	5	8
2	1	4	3	7
3	1	4	4	8
4	1	5	4	9
5	1	2	2	4
6	1	5	3	8
7	1	3	3	6
8	1	3	2	5
9	1	2	0	2
10	1	2	3	5
11	1	3	3	6
12	1	2	4	6

9. Kent

Obec Kennington byla v roce 1859 velmi přelidněná, když v ní propukl záškrť a farnostní lékař začal se zdravotním průzkumem stavu chudších tříd. Zjistil, že na tomto území, kde je zaměstnáno mnoho lidí, bylo zbořeno mnoho domků, avšak žádné nové nebyly postaveny. V jednom okrsku stály čtyři domky, kterým říkali "ptačí klece", každý měl čtyři místnosti s následujícími rozměry:

Kuchyň	9 stop	5 palců krát	8 stop	11 palců krát	6 stop	6 palců
Umývárna	8 stop	6 palců krát	4 stop	6 palců krát	6 stop	6 palců
Ložnice	8 stop	5 palců krát	5 stop	10 palců krát	6 stop	3 palce
Ložnice	8 stop	3 palce krát	8 stop	4 palce krát	6 stop	3 palce

10. Northamptonshire

V obcích Brixworth, Pitsford a Floore se v zimě ulicemi potulovalo bez práce 20 až 30 mužů. Majitelé farem ne vždy obdělávali všechna obilná a řepná pole, a proto se majitel půdy rozhodl všechny farmy sloučit do dvou až tří. Z toho vznikla ta nezaměstnanost. Zatímco na jedné straně je půda, která volá po obdělávání, na straně druhé stojí podvedení pracovníci a toužebně se na ni dívají. V létě jsou horečně přepracováni, v zimě pak téměř vyhladovělí. Žádný div, když pak svým zvláštním nářečím říkají: "The parson and gentlefolks seem frit to death at us". [\(168a\)](#)

Ve Floore jsou příklady párů se čtyřmi, pěti, šesti dětmi v jedné ložnici těch nejmenších rozměrů. Tři dospělí s pěti dětmi. Pár s dědou a šesti dětmi nemocní spálou, atd. Ve dvou domcích se dvěma ložnicemi byly dvě rodiny, jedna měla osm, druhá devět dospělých.

11. Wiltshire

V obci Stratton jsme navštívili 31 domků. Osm z nich mělo jen jednu ložnici. V obci Penhill na té samé farnosti byl jeden domek pronajímán za šilink tři pence týdně čtyřem dospělým se čtyřmi dětmi. Kromě dobrých zdí na něm od podlahy z hrubých kamenů až po střechu ze starých došek nic dobrého nebylo.

12. Worcestershire

Zde boření domků nedosahovalo takové míry, přesto od roku 1851 do roku 1861 počet obyvatel každého domku vzrostl z průměru 4,2 na 4,6.

V obci Badsey je mnoho domků a malých zahrádek. Někteří z majitelů farem prohlašují, že ty domky "jsou tu naškodu, protože přinášejí bídu".

K prohlášení jednoho pána

"Ti chudáci na tom nebudou líp, i kdyby se pro ně postavilo 500 domků, množí se velmi rychle, čím víc domků se postaví, tím víc jich bude zapotřebí"

- podle tohoto pána domky plodí své nájemníky, kteří přirozeně vytvářejí tlak na "prostředky ubytování" - doktor Hunter poznamenal:

"Tito chudí musejí nyní odněkud přicházet, a protože do Badsey je nic nepřitahuje, například žádná podpora, tak musejí být z nějakého ještě horšího místa vyháněni, což je přivádí sem. Kdyby každý mohl najít pozemek blízko své práce, tak by nešel do Badsey, kde za trochu půdy platí dvakrát tolik, jako nájemce farmy za tu svou."

To neustálé vystěhovávání do měst, to neustálé "zpřebytečňování" lidí na venkově v důsledku slučování farem, proměny polí na louky, zavádění strojů, a tak dále, jde s tím neustálým vyháněním venkovského obyvatelstva prostřednictvím boření domků ruku v ruce. Čím méně je v okrsku lidí, tím větší je jeho "relativní přelidnění", tím větší je tlak na prostředky zaměstnání, tím větší je absolutní přebytek venkovského obyvatelstva nad prostředky jeho ubytování a tím větší je tedy ve vesnicích místní přelidnění a zhouba z namačkání lidí na malém místě. To zahuštění hromady lidí v malých rozptýlených vesnicích a městečkách odpovídá onomu násilnému vyčištění plochy venkova od lidí. To nepřerušené "znadbytečňování" venkovských pracovníků navzdory jejich snižujícímu se počtu a s rostoucím objemem jejich výrobků je kolébkou jejich nezaměstnanosti a chudoby. Jejich eventuelní pauperismus je motivem pro vyhánění a hlavním zdrojem jejich mizerného bydlení, které láme poslední zbytky jejich odporu a dělá z nich ryzí otroky majitelů půdy (169) a nájemců farem do té míry, že se u nich minimální mzda ustálí jako přírodní zákon. Na druhé straně je venkov navzdory svému neustálému "relativnímu přelidnění" zároveň příliš málo lidnatý. Toto se neprojevuje pouze lokálně na takových místech, kde odliv lidí do měst, dolů, na stavby železnic, a tak dále, probíhá příliš rychle, projevuje se to všude, jednak během žní, stejně tak na jaře a v létě během četných momentů, kdy to velmi pečlivé a intenzivní anglické zemědělství potřebuje pracovníky navíc. Pro střední potřeby zemědělství je venkovských pracovníků neustále příliš mnoho a pro vyjimečné či dočasné příliš málo. (170) Proto v oficiálních dokumentech nacházíme z těch samých míst protikladné stížnosti na nedostatek pracovníků a zároveň na jejich přebytek. Dočasný či místní nedostatek pracovníků nezpůsobuje zvýšení mezd, nýbrž nahnání žen a dětí na pole a používání stále mladších dětí. Jakmile vykořisťování žen a dětí začne hrát větší roli, tak se stává novým prostředkem znadbytečňování mužských pracovníků a zachovávání jejich nízkých mezd. Na východě Anglie z tohoto *cercle vicieux* vyrostl nádherný plod - takzvaný gang-system, ke kterému si zde něco krátce povíme. (171)

Gang-system sídlí téměř výlučně v hrabstvích Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk a Nottinghamshire, sporadicky pak v sousedních hrabstvích Northhampton, Bedford a Rutland. Jako příklad zde použijeme Lincolnshire. Velkou část tohoto hrabství tvoří nová země získaná z vřesovišť nebo také z moře, jako v ostatních jmenovaných východních hrabstvích. To téměř zázračné odvodnění vykonaly parní stroje. Dřívější bažiny a písčiny nyní rodí moře obilí a ty nejvyšší pozemkové renty. Totéž platí o uměle získaných naplaveninách, jako jsou na ostrově Axholme a dalších farnostech na břehu řeky

Trent. Nejenže se nestavěly žádné nové domky v té míře, v jaké vznikaly nové farmy, nýbrž ty staré byly bořeny, dostatek pracovníků byl však získán z několik mil vzdálených veřejných vesnic podél silnic, které se klikatí po návrších. Tam mělo obyvatelstvo dříve jedinou ochranu před dlouhotrvajícími zimními povodněmi. Pracovníci usedlí na farmách od 400 do 1000 akrů (nazývají je tam "confined labourers") slouží výlučně při stálých těžkých pracech s koňmi. Na každých 100 akrů připadá v průměru sotva jeden domek. Například, jeden fenlandský farmář před vyšetřovací komisí vypovídá:

"Moje farma má 320 akrů, všechno jsou to obilná pole. Nejsou na ní žádné domky. Nyní u mně bydlí jeden pracovník. Mám mnoho mužů na práci s koňmi, kteří bydlí v okolí. Tu lehkou práci, na kterou je zapotřebí mnoho lidí, mi dělají gangy." (172)

Půda vyžaduje mnoho lehké polní práce, jako je pletí, okopávání, některé operace v rámci hnojení, sbírání kamenů atd. Tuto práci provádějí ty gangy, či-li organizované skupiny, které žijí ve veřejných vesnicích.

Gang se skládá z deseti až čtyřiceti nebo padesáti osob, zvláště žen a mladých lidí obou pohlaví (13-18 letých, ačkoli chlapci většinou ve třinácti odcházejí), a konečně z dětí obou pohlaví (6-13 letých). Na vrcholu stojí gangmistr, vždy obyčejný venkovský pracovník, většinou takzvaný špatný chlap, nedbalý nestálý ochlasta, avšak s jistým podnikavým duchem a *savoir-faire*. Tento nabírá členy gangu, kteří pracují pod ním, nikoli pod majitelem farmy. Gangmistr se s majitelem dohodne na díle a na mzdě, která v průměru příliš nepřesahuje tu, která je obvyklá u normálních pracovníků, (173) a záleží především na jeho zručnosti, s jakou přiměje svou bandu odvést v nejkratším možném čase co nejvíce práce. Majitelé farem zjistili, že ženy pracují pořádně jen pod mužským vedením, avšak když se pustí do práce ženy a děti, tak pracují, jak už věděl Fourier, s nespoutaným zápallem, zatímco dospělí muži jsou tak úskoční, že naopak šetří síly. Gangmistr táhne z jednoho statku na druhý a zaměstnává tak svou bandu šest až osm měsíců v roce. Jeho zákazníci jsou pro rodiny pracovníků mnohem výnosnějším a jistějším zdrojem živobytí než jediný farmář, který děti zaměstnává jen příležitostně. Tato okolnost ve veřejných obcích natolik upevňuje gangmistřům vliv, že se děti většinou dají zaměstnat jen jeho prostřednictvím. Individuální půjčování dětí mimo gang tvoří jeho vedlejší obchod.

"Stinné stránky" tohoto systému jsou přepracovávání dětí a mladých osob, dlouhé pochody, které denně vykonávají k pět, šest a někdy sedm mil vzdáleným statkům, a nakonec i demoralizace tohoto "gangu". Ačkoli je ten gangmistr, kterému v některých oblastech říkají "the driver" (poháněč), vyzbrojen dlouhou tyčí, používá ji jen zřídka a stížnosti na brutální zacházení se svěřenci jsou jen výjimečné. Je demokratickým císařem nebo určitým druhem Krysaře z Hameln.* Mezi svými poddanými je tedy populární a poutá je k sobě cikánstvím, které pod jeho ochranou jen kvete. Syrová nevázanost, veselá rozpustilost a oplzlá drzost dává gangu křídla. Gangmistr většinou rozdává výplaty v hospodě a potom se vypotácí ven podpíráný svými ženskými a táhne směrem domů, přičemž mladí a děti řadí okolo a zpívají posměšné a nemravné písničky. Na zpáteční cestě je na denním pořádku to, co Fourier nazývá výrazem "phanerogamie". Často se stává, že třinácti a čtrnáctileté dívky otěhotní se svými mužskými vrstevníky. Veřejné vesnice, které jsou zdrojem těchto gangů, jsou jako Sodoma a Gomora (174) a je v nich dvakrát tolik nemanželských novorozenat než ve zbytku Království. To, jak si dívky, které mají tuto školu, vykládají morálku jako provdané ženy, už jsme ukázali dříve. Jejich děti jsou - pokud je nezničí opium - rozenými rekruty gangu.

Gang ve své klasické formě, kterou jsme právě popsali, se nazývá veřejným, obecným nebo putujícím (public, common or tramping gang). Existují však také soukromé gangy (private gangs). Mají stejné složení jako ty veřejné, avšak menší počet členů, a pracují nikoli pod gangmistrem, ale pod starým čeledínem, kterého majitel farmy neumí zaměstnat lépe. Ten cikánský humor zde mizí a podle všech svědectví je zde zacházení s dětmi a jejich placení horší.

Gang-systém, který se za poslední roky neustále rozšiřoval, (175) zcela zřejmě neexistuje pro radost gangmistřům. Existuje proto, aby obohatil majitele velkých farem, (176) respektive majitele půdy. (177) Majitel farmy nemá žádnou rozumnější metodu, jak svůj pracovní personál udržet hluboko pod normální úrovní a přitom mít stále připraveny lidi na práci navíc, jak si s co nejméně penězi vynutit co nejvíce práce (178) a jak učinit dospělé mužské pracovníky "nadbytečnými". Na základě dřívějšího rozkladu už chápeme, proč se na jedné straně přiznává větší či menší nezaměstnanost venkovanů a proč se zároveň na druhé straně gang-systém kvůli nedostatku mužské práce a jejímu odcházení do měst prohlašuje za

"nutnost". (179) Odplevelené pole a lidský plevel v Lincolnshire atd. jsou pólem a protipólem kapitalistické výroby. (180)

f) Irsko

Na závěr tohoto oddílu se musíme ještě na okamžik podívat do Irska. Nejdříve uvedeme základní fakta.

Obyvatelstvo Irska do roku 1841 rostlo až na 8,222,664 lidí, v roce 1851 byl počet nižší, klesl na 6,623,985, v roce 1861 poklesl na 5,850,309 a v roce 1866 až na 5 a půl miliónu, což je přibližně úroveň roku 1801. Ten pokles začal v roce hladomoru 1846. Od té doby Irsko za méně než dvacet let ztratilo více než pět šestnáctin svého obyvatelstva. (181) Počet vystěhovalců od května 1851 do června 1865 čítal 1,591,487 osob. Vystěhovávaní za posledních pět let 1861 - 1865 dělá více než půl miliónu. Počet obývaných domů se od roku 1851 do roku 1861 snížil o 52,990. Od roku 1851 do roku 1861 narostl počet nájmu farem o velikosti 15 až 30 akrů o 61,000. Počet nájmu farem větších než 30 akrů narostl o 109,000, zatímco počet všech farem klesl o 120,000. Toto snížení bylo tedy způsobeno výlučně ničením farem menších než 15 akrů, jinak řečeno jejich centralizací.

Ten pokles počtu obyvatel byl přirozeně doprovázen celkovým snížením objemu výroby. Pro naše účely nám postačí brát v úvahu pětileté období 1861 - 1865, během kterého emigrovalo půl miliónu lidí a počet obyvatel absolutně klesl o více než osminu miliónu. (viz tabulku A)

Tabulka A								
Stavy dobytka								
Rok	Koně		Tur		Ovce		Prasata	
	Celkový počet	Roční přírůstek	Celkový počet	Roční přírůstek	Celkový počet	Roční přírůstek	Celkový počet	Roční přírůstek
1860	619,811		3,606,374		3,542,080		1,271,072	
1861	614,232	-5,579	3,471,688	-134,686	3,556,050	13,970	1,102,042	-169,030
1862	602,894	-11,338	3,254,890	-216,798	3,456,132	-99,918	1,154,324	52,282
1863	579,978	-22,916	3,144,231	-110,659	3,308,204	-147,928	1,067,458	-86,866
1864	562,158	-17,820	3,262,294	118,063	3,366,941	53,737	1,058,480	-8,978
1865	547,867	-14,291	3,493,414	231,120	3,688,742	321,801	1,299,893	241,413

Z výše uvedené tabulky vyplývá:

Absolutní přírůstek			
Koně	Tur	Ovce	Prasata
-71,944	-112,960	146,662	28,821

(182)

Nyní se podívejme na pěstování plodin, které tvoří životní prostředky dobytka i lidí. V následující tabulce jsou pro každý rok vypočítány přírůstky (respektive úbytky) vůči předchozímu roku. Mezi obilniny je zahrnuta pšenice, oves, ječmen, žito, fazole a hrášek. Zeleninu tvoří brambory, krmná řepa, červená řepa, zelí, pastinák, vikev, a tak dále.

Tabulka B					
Přírůstek či úbytek půdy používané pro pěstování nebo pastvu (v akrech)					
Rok	Obilí	Zelenina	Pastviny a jeteliště	Len	Veškerá půda pro pěstování a pastvu
	Roční přírůstek	Roční přírůstek	Roční přírůstek	Roční přírůstek	Roční přírůstek
1861	-15,701	-36,974	-47,969	19,271	-81,373
1862	-72,734	-74,785	6,623	2,055	-138,841
1863	-144,719	-19,358	7,724	63,922	-92,431
1864	-122,437	-2,317	47,486	87,761	10,493
1865	-72,450	25,421	68,970	-50,159	-28,218
1861 - 1865	-428,041	-108,013	82,834	122,850	-330,370

V roce 1865 přešlo pod rubriku "pastviny" 127,470 akrů hlavně proto, že se o 101,543 akrů zmenšila plocha z rubriky "pustá nevyužitá půda a bažiny (torfmoor)". Pokud srovnáme rok 1854 s rokem 1865, tak se pěstování obilnin snížilo o 246,667 čtvrtáků, * z čehož bylo 48,999 pšenice, 166,605 ovsa, 29,892 ječmene, atd.; výnos brambor, ačkoli se jejich plocha v 1865 zvětšila, klesl o 446,398 tun, atd. (viz tabulku C)

Tabulka C									
Srovnání roku 1865 s rokem 1864. Přírůstek nebo úbytek obdělávané půdy, výnosu z akru a celkového výnosu. (183)									
Produkt	1864			1865			Rozdíl		
	Obdělávaná plocha (akr)	Výno s z akru	Celkový výnos	Obdělávaná plocha (akr)	Výnos z akru	Celkový výnos	Obdělávaná plocha (akr)	Výnos z akru	Celkový výnos
		(cent)	(čtvrták)		(cent)	(čtvrták)		(cent)	(čtvrták)
Pšenice	276,483	13,3	875,782	266,989	13,0	826,783	-9,494	-0,3	-48,999
Oves	1,814,886	12,1	7,826,332	1,735,228	12,3	7,659,272	-69,658	0,2	-166,605
Ječmen	172,700	15,9	7,826,332	177,102	14,9	732,017	4,402	-1,0	-29,892
Bere	8,894	16,4	15,160	10,091	14,8	13,989	1,197	-1,6	-1,171
Žito		8,5	12,680		10,4	18,364		1,9	5,684
		(tuna)	(tuna)		(tuna)	(tuna)		(tuna)	(tuna)
Brambory	1,039,724	4,1	4,312,388	1,066,260	3,6	3,865,909	26,536	-0,5	-446,398
Krmná řepa	337,355	10,3	3,467,569	334,212	9,9	3,301,683	-3,143	-0,4	-165,976
Mangold	14,073	10,5	147,284	14,389	13,3	191,937	0,316	2,8	44,653
Zelí	31,821	9,3	297,375	33,622	10,4	350,252	1,801	1,1	52,877
Len	301,693	34,2 (stone)	64,506	251,433	25,2 (stone)	39,561	-50,260	-9,0 (stone)	-24,945

Seno	1,609,569	1,6	2,607,153	1,678,493	1,8	3,068,707	68,924	0,2	461,554
------	-----------	-----	-----------	-----------	-----	-----------	--------	-----	---------

Od pohybu obyvatelstva a výnosů půdy Irska přejdeme k pohybu v peněženkách irských majitelů půdy, větších majitelů farem a průmyslových kapitalistů. Tento pohyb se odráží ve zvyšujícím se nebo snižujícím se výběru daně z příjmu. Abychom pochopili následující tabulku D, tak musíme poznamenat, že rubrika D (zisky kromě zisků majitelů farem) zahrnuje také takzvané "profesionální" zisky, to znamená příjmy advokátů, lékařů atd., a nevypsané rubriky C a E, které obsahují příjmy úředníků, důstojníků, státních důchodců, státních věřitelů, a tak dále.

<i>Tabulka D</i>				
Příjmy podléhající dani z příjmu (v librách šterlinku) (184)				
<i>Rok</i>	<i>Rubrika A</i> Pozemkové renty	<i>Rubrika B</i> Zisky majitelů farem	<i>Rubrika D</i> Průmyslové a ostatní zisky	<i>Součet všech rubrik A až E</i>
1860	12,893,829	2,765,387	4,891,652	22,962,885
1861	13,003,554	2,773,644	4,836,203	22,998,394
1862	13,308,938	2,937,899	4,858,800	23,597,574
1863	13,494,091	2,938,823	4,858,800	23,597,574
1864	13,470,700	2,930,874	4,546,147	23,236,298
1865	13,801,616	2,946,072	4,850,199	23,930,340

Nárůst příjmů pod rubrikou D měl mezi lety 1853 - 1864 roční průměr jen 0,93, zatímco v celé Velké Británii za tutéž dobu činil 4,58. Následující tabulka ukazuje rozložení zisků (kromě zisků majitelů farem) za roky 1864 a 1865:

<i>Tabulka E</i>				
Rubrika D. Příjmy ze zisku (nad 60 liber šterlinku) v Irsku. (185)				
	<i>1864</i>		<i>1865</i>	
	liber šterlinku	rozděleno na počet osob	liber šterlinku	rozděleno na počet osob
Celkové roční příjmy	4,368,610	17,467	4,669,979	18,081
Roční příjmy nad 60 a pod 100 liber šterlinku	238,726	5,015	222,575	4,703
Z celkových ročních příjmů	1,979,066	11,321	2,028,571	12,184
Zbytek celkových ročních příjmů	2,150,818	1,131	2,418,833	1,194
Z toho	1,073,906	1,010	1,097,927	1,044
	1,076,912	121	1,320,906	150
	430,535	95	584,458	122
	646,377	26	736,448	28
	262,819	3	274,528	3

Anglie, země s rozvinutou převážně průmyslovou kapitalistickou výrobou, by po takovém puštění žilou a odtoku obyvatelstva jako v Irsku, vykrvácela. Avšak Irsko je v současnosti pouze zemědělským okrskem Anglie odděleným vodním příkopem, Anglie, které dodává obilí, vlnu, dobytek a brance pro průmysl a armádu.

Po vyliďnění se mnoho půdy přestalo obdělávat, výnosy z půdy velmi poklesly, (186) a u chovu dobytka - navzdory rozšíření jeho plochy - způsobilo v některých jeho odvětvích absolutní pokles, v jiných sotva znatelný pokrok přerušovaný neustálým couváním. Přesto současně s poklesem množství lidí postupně rostly pozemkové renty a zisky majitelů farem, ačkoli ty ne tak stále. Důvod pochopíme snadno. Zaprvé, spolu se sloučením farem a proměnou orné půdy na pastviny se větší část celkového výrobku proměnila na nadvýrobek. Ten nadvýrobek rostl, ačkoli celkový výrobek, ze kterého tvoří část, klesal. Zadruhé, peněžní hodnota tohoto nadvýrobku rostla ještě rychleji než jeho objem v důsledku toho, že na anglickém trhu s masem, vlnou, a tak dále, rostly ceny, které rostou už dvacet let a v posledních deseti letech zvlášť.

Rozptýlené výrobní prostředky, které slouží samotnému výrobcovi jako prostředky zaměstnávání a přežívání bez toho, aby se zhodnocovaly prostřednictvím nasávání cizí práce, nejsou kapitálem, stejně tak i výrobky, které spotřebovává sám výrobce, nejsou zbožím. Jestliže se spolu s objemem lidí snižoval i objem výrobních prostředků používaných v zemědělství, tak rostl objem do nich vloženého kapitálu, protože část dříve rozptýlených výrobních prostředků byla proměněna na kapitál.

Celkový kapitál Irska vkládaný mimo zemědělství - do průmyslu a obchodu - se během minulých dvaceti let hromadil jen pomalu a za neustálých velkých výkyvů. O to rychleji se naproti tomu rozvinula koncentrace jeho jednotlivých součástí. A konečně, ať už byl jeho absolutní nárůst sebenepatrnější, tak relativně - v poměru k zmenšenému počtu lidí - velmi narostl.

Zde se tedy přímo před našima očima odvíjí ve velkém proces, že by si ortodoxní ekonomie k potvrzení svého dogmatu nemohla přát hezčí, toho dogmatu, podle kterého bída pramení v absolutním přelidnění a podle kterého může být rovnováha znovu nastolena vyliďněním. Toto je experiment, který je důležitý zcela něčím jiným, než mor z poloviny čtrnáctého století, který malthusiáni tolik velebili. Mimochodem poznamenejme, že by bylo školometsky naivní, kdybychom výrobní a jim odpovídající lidské poměry devatenáctého století přiložili jako měřítko na století čtrnácté, a tato naivita by se ukázala navíc i tím, že po tom moru a následné decimaci na jedné straně Kanálu - v Anglii - následovalo osvobození a obohacení venkovského lidu, zatímco na druhé straně - ve Francii - způsobilo větší poddanství a chudobu. (186a)

Ten hladomor v Irsku v roce 1846 zabil více než milión lidí, avšak pouze chudáky. Ani v nejmenším nepoškodil bohatství země. Ten dvacetiletý exodus, který následoval a který nadále roste, nezdecimoval spolu s lidmi jejich výrobní prostředky tak, jak to například učinila třicetiletá válka. Irský génius vynalezl zcela novou metodu - chudí lidé se z místa své bídy odčarují pryč do tisíce mil vzdálených míst. Ti, kdo přesídlili do Spojených států, každoročně posílají domů peníze - prostředky na cestu těch, kteří ještě zůstali doma. Každá skupina, která tento rok vycestuje, za sebou táhne další skupinu, která vycestuje příští rok. Místo toho, aby to vystěhovávání Irsko něco stálo, tak tvoří jedno z nejvýnosnějších odvětví jeho exportu. A konečně, to vystěhovávání je systematickým procesem, který si z té masy lidí neukusuje jen po troškách, nýbrž každým rokem z ní odčerpá více, než kolik stačí dorůst, takže absolutní úroveň počtu obyvatel rok co rok klesá. (186b)

Jaké byly důsledky pro ty irské pracovníky, kteří zůstali doma a kteří byli od toho přelidnění osvobozeni? Takové, že to poměrné přelidnění je dnes stejné, jako před rokem 1846, že mzdy jsou stejně nízké a dřiny přibýlo, že bída na venkově znova hrozí další krizí. Příčiny jsou jednoduché. Revoluce v zemědělství držela krok s vystěhováváním a produkce relativního přelidnění více než držela krok s absolutním vyliďňováním. Pohled na tabulku B ukazuje, jak proměna orné půdy na pastviny v Irsku působí ještě ostřeji než v Anglii. Zde spolu s chovem dobytka roste i pěstování zeleniny, tam se snižuje. Zatímco velké plochy polí byly ponechány ladem nebo proměněny na trvalé pastviny, velká část dříve nevyužitých pustiny a vřesovišť slouží k rozšíření chovu dobytka. Majitelé malých a středních farem - k těm počítám všechny, kteří neobhospodařují více než sto akrů - stále dělají přibližně osm desetin z celkového počtu. (186c) Ti jsou stále více utlačováni, ve zcela jiné míře než dříve v konkurenci s kapitalisticky provozovanými farmami, a neustále se tak stávají novými rekruty třídy námezdních pracovníků. Jediný

velký průmysl Irska - výroba plátna - potřebuje poměrně málo dospělých mužů a navzdory jejímu velkému rozšíření mezi léty 1861 - 1866, kdy se stala bavlna dražší, zaměstnává jen poměrně nevýznamnou část obyvatelstva. Stejně jako každý jiný velký průmysl, tak i tento za stálých výkyvů ve své vlastní sféře vytváří poměrné přelidnění, a to i při absolutním nárůstu množství lidského materiálu, který pohlcuje. Bída venkovského lidu tvoří pilíř obrovských továren na košile atd., jejichž pracovní armáda je z velké části rozptýlena po venkově. Znovu zde nacházíme onen systém domácké práce, který jsme již dříve popsali a jehož metodickými prostředky pro "znadbytečňování" jsou co nejnižší mzdy a co největší přepracovávání. A konečně, i když to vyliďňování nemá tak ničivé následky, jaké by mělo v zemi s rozvinutou kapitalistickou výrobou, tak se rozhodně neodehrává bez toho, že by nepostihovalo vnitřní trh. To prázdno, které na něm to vystěhovávání vytváří, nejenže zužuje místní poptávku po práci, nýbrž také zakázky malých kramářů, řemeslníků a malých živnostníků vůbec. Proto v tabulce E vidíme to snížení příjmů mezi šedesáti a sty librami šterlinku.

Průzračnou ilustraci postavení venkovského nádeníka v Irsku nalezneme ve zprávách irských inspektorů Úřadu pro chudé (1870). (186d) Úředníci vlády, která se drží jen pomocí bajonetů a je v neustálém, někdy otevřeném, jindy skrýtem, obležení, musejí volit natolik mírný jazyk, že by jimi za to jejich angličtí kolegové pohrdali; přesto však nepřipouštějí, aby si jejich vláda dělala nějaké iluze. Podle nich se ty stále ještě velmi nízké mzdy na venkově za posledních dvacet let zvýšily o padesát až šedesát procent a nyní jsou v průměru šest až devět šilinků týdně. Za tímto optickým zvýšením se však skrývá pokles reálných mezd, neboť zvýšení cen nutných životních prostředků, ke kterému mezitím došlo, nebylo ani vyrovnáno. Důkazem nechť je následující výtah z úředních účtů jednoho irského workhouse:

<i>Týdenní průměr životních nákladů na osobu</i>			
Rok	Jídlo	Oblečení	Dohromady
29. září 1848 až 29. září 1849	1 šilink 3,25 pence	3 pence	1 šilink 6,25 pencí
29. září 1868 až 29. září 1869	2 šilinky 7,25 pence	6 pencí	3 šilinky 1,25 pence

Cena nutných životních prostředků je tedy skoro dvakrát a u oblečení přesně dvakrát vyšší než před dvaceti lety.

I když odhlédneme od tohoto nepoměru, tak nám pouhé srovnání mezd vyjádřených v penězích nedá žádný pořádný výsledek. Před tím hladomorem se velký objem venkovských mezd vyplácel v naturáliích, v penězích jen malá část. Dnes je pravidlem výplata v penězích. Už z toho vyplývá, že ať už byl pohyb skutečných mezd jakýkoli, tak jejich peněžní vyjádření muselo vzrůst.

"Před tím hladomorem měl zemědělský nádeník kousek půdy, na kterém si pěstoval brambory, a choval prasata a drůbež. Dnes, nejenže si musí všechny životní prostředky kupovat, ale přichází i o příjmy z prodeje prasat, drůbeže a vajec." (187)

Dříve byli venkovští pracovníci a majitelé malých farem vsutí na jedné lodi a většinou tvořili jen zadní voj majitelů středních a velkých farem, u kterých nacházeli zaměstnání. Teprve až po té katastrofě v roce 1846 začali tvořit část třídy čistých námezdních pracovníků, třídy, která je zvláštní tím, že je se svými zaměstnavateli spojena už jen peněžními vztahy.

Víme, v jakých podmínkách v roce 1846 bydleli. Od té doby se jejich bydlení ještě zhoršilo. Část venkovských nádeníků, která se den ze dne zmenšuje, ještě bydlí na pozemcích majitelů farem v přeplněných chatrčích, jejichž ohavnost daleko překonává to nejhorší, co jsme viděli v anglických zemědělských okrscích. A tak je to tam všude, s výjimkou několika míst okolo Ulsteru; na jihu v hrabstvích Cork, Limerick, Kilkenny atd.; na východě ve Wicklow, Wexfordu atd.; uprostřed v King's a Queen's County, v Dublinu atd.; na severu v Down, Antrim, Tyrone atd.; na západě v Sligo, Roscommonu, Mayo, Galway atd. Jeden z těch inspektorů zvolává:

"Je to potupa zbožnosti a civilizovanosti této země." (187a)

Aby ti nádeníci měli své bydlení v těch dírách snesitelnější, tak se jim systematicky konfiskují ty kousky půdy, které k nim odjakživa patřily.

"Uvědomění si této péče, které se jim od majitelů pozemků a jejich správců dostává, u venkovských nádeníků vzbudilo odpovídající pocity odporu a nenávisti proti těm, kteří s nimi jednají jako s rasou, která nemá žádná práva." (187a)

Prvním dějstvím revoluce v zemědělství bylo to, že se v co největším měřítku a jako podle jednoho z výše uvedených hesel vymetly chatrče, které stály přímo na polích. Mnoho pracovníků tak bylo nuceno hledat přístřeší ve vesnicích a městech. Tam je strčili do sklepů a podkroví, do děr v těch nejhorších čtvrtích. Tisíce irských rodin, které se - dokonce i podle svědectví Angličanů postižených národními předsudky - vyznačovaly nevšední oddaností rodinnému krbu, bezstarostným veselím a domáckou čistotou mravů, se tak najednou ocitly přesazeny do záhonu neřesti. Muži nyní musejí hledat práci u majitelů sousedních farem a jsou najímáni pouze na den, tedy za tu nejchoulostivější formu mzdy; přitom

"musejí chodit dlouhou cestu na farmu a zpátky, často jsou promoklí a jsou vystaveni nepříjemnostem, které často způsobují slabost, nemoci a bídu" (187b)

"Města musela rok co rok přijímat ty, kteří se ve venkovských okresech stali nadbytečnými", (187c) a pak se ještě divíme,

"že ve městech a na vesnicích je přebytek, a na venkově nedostatek pracovníků!" (187d)

Pravdou je, že tento nedostatek začne být pociťován "v době naléhavých polních prací, na jaře a na podzim, zatímco po zbytek roku mnoho rukou zahálí"; (187e)

že "po žních, od října do jara, pro ně téměř není práce", (187f)

a že také během doby zaměstnání

"často promarní celé dny a jsou vystavováni výlukám z práce všeho druhu". (187g)

Tyto následky revoluce v zemědělství - to znamená proměna orné půdy na pastviny, používání strojů, přísné šetření pracovníky, a tak dále - jsou ještě zostřovány tím typem majitelů půdy, kteří, místo aby své renty spotřebovávali v zahraničí, jsou tak laskaví, že bydlí na svých panstvích v Irsku.

"nyní téměř celou jejich poptávku po práci uspokojují malí farmáři, kteří jsou tak nuceni pro své pány dřít za mzdu menší než je ta obyčejného nádeníka, a to bez ohledu na nepříjemnosti a ztráty, které jsou způsobeny tím, že v kritické době setby nebo žní musejí svá vlastní pole zanedbávat." (187h)

Nejistota a nepravidelnost zaměstnání, častý výskyt a dlouhé trvání prostojů, všechny tyto příznaky poměrného přelidnění tedy figurují ve zprávách inspektorů Úřadu pro chudé stejně jako stížnosti irského zemědělského proletariátu. Vzpomínáme si, že jsme podobné projevy viděli u anglického venkovského proletariátu. Rozdíl je však ten, že v Anglii - v průmyslové zemi - se průmyslová rezerva sbírá na venkově, zatímco v Irsku - v zemědělské zemi - se zemědělská rezerva sbírá ve městech - v útočišti vyhnaných zemědělců. V Anglii se přebyteční zemědělci proměňují na tovární dělníky; zde v Irsku ve městech zůstávají ti vyhnaní zemědělci, přičemž současně tlačí dolů městské mzdy, a při náhlé poptávce po práci jsou posíláni zpět na venkov.

Úřední zpravodajové shrnují materiální postavení zemědělských nádeníků takto:

"Ačkoli žijí nanejvýš skromně, tak jejich mzda sotva stačí na to, aby za ni pořídili stravu a bydlení pro své rodiny; na oblečení potřebují dodatečné příjmy... Ovzduší jejich bydlení v součinnosti s dalšími nedostatky tuto třídu ve zvýšené míře vystavuje tyfu a tuberkulóze." (187i)

Podle toho není žádný div, že se celých šiků lidí z této třídy, jak zpravodajové dosvědčují, zmocňuje temná nespokojenost, že si přejí, aby se vrátila minulost, přítomnost proklínají a nad budoucností si zoufají, a že se

"oddávají vlivu demagogů"

a stále myslí jen na vystěhování do Ameriky. To je ta země blahobytu, kterou z Irska udělalo vylidňování - malthusiánský lék na všechny bolesti světa!

O tom, jak dobře se daří irským manufakturním pracovníkům, postačí jeden příklad:

Anglický tovární inspektor Robert Baker říká:

"Při své nedávné inspekci na severu Irska mě zarazila snaha jednoho kvalifikovaného irského dělníka, který i s těmi nejubožejšími prostředky svým dětem platil vzdělání. Uvádím zde jeho výpověď doslova tak, jak jsem ji slyšel z jeho úst. To,

že se jednalo o kvalifikovaného pracovníka, jsem poznal podle toho, že byl zaměstnán u zboží pro manchesterský trh. Johnson: Jsem beetler a pracuji od rána do jedenácti večer, od pondělí do pátku; v sobotu končíme v šest večer a máme tři hodiny na jídlo a zotavení. Mám pět dětí. Za svou práci dostávám deset šilinků šest pencí týdně; moje žena taky pracuje a vydělává pět šilinků týdně. Moje nejstarší dcera - je jí dvanáct let - opatruje dům. Je naší kuchařkou a jedinou pomocnicí. Vypravuje mladší děti do školy. Moje žena vstává a odchází se mnou. Jedna holka, která chodí kolem našeho domu, mě budí o půl šesté ráno. Než přijdeme do práce, nic nejíme. To dvanáctileté dítě se přes den stará o ty mladší. Snídáme v osm a jdeme kvůli tomu domů. Jednou týdně máme čaj, jinak máme kaši, někdy z ovesné, jindy z kukuřičné mouky, podle toho, jakou seženeme. V zimě si do kukuřičné mouky dáváme trochu cukru a vody. V létě si ze záhonu, o který pečujeme, vysbíráme něco brambor, a když už je všechny sníme, tak se vrátíme zpět ke kaši. Tak to u nás chodí den co den, ať už pracovní nebo v neděli, po celý rok. Večer jsem vždy po celodenní práci unavený. Někdy máme vyjimečně kousek masa, ale jen velmi zřídka. Tři naše děti chodí do školy. Platíme penci za dítě týdně. Naše nájemné je devět pencí týdně, topení a vaření stojí nejméně šilink šest pencí co dva týdny." (188)

Takové jsou irské mzdy, a takový je irský život!

V Anglii je ta irská bída vskutku opět tématem dne. Na konci roku 1866 a začátku roku 1867 začal tu situaci v "Times" řešit jeden z irských pozemkových magnátů - Lord Dufferin.

"Jak lidské od takového vznešeného pána!"

V tabulce E jsme viděli, že zatímco si tři soukromníci v roce 1864 z celkového zisku 4,368,610 liber šterlinku strčili do kapsy jen 262,819, tak v roce 1865 už tito virtuozové "odříkání" měli 274,528 z celkového zisku 4,669,979 liber šterlinku.

V roce 1864: 26 soukromníků 646,377 lb.št.,

a v roce 1865: 28 soukromníků 736,448 lb.št.

V roce 1864: 121 soukromníků 1,076,912 lb.št.,

a v roce 1865: 150 soukromníků 1,320,906 lb.št.

V roce 1864: 1,131 soukromníků 2,150,818 lb.št. - skoro polovina celkového ročního zisku,

a v roce 1865: 1,194 soukromníků 2,418,833 lb.št., což je více než polovina celkového ročního zisku.

Avšak ten lví podíl, který z ročního národního důchodu spolkně zanedbatelně malý počet pozemkových magnátů v Anglii, Skotsku a Irsku, je tak monstrózní, že anglická státnická moudrost neshledává vhodným, aby byl o rozdělování pozemkové renty předkládán tentýž statistický materiál jako o rozdělování zisků. Lord Dufferin je jedním z těchto magnátů. To, že by pozemkové renty a zisky mohly vůbec kdy být "nadměrné" nebo že by jejich hojnost mohla nějak souviset s hojností bídy lidu, tak taková představa je přirozeně "neseriózní" a "nezdравá" (unsound). On se drží faktů. A fakt je, že množství irského obyvatelstva se zmenšuje a irské pozemkové renty rostou, a že vyliďňování vlastníkům pozemků "vyhovuje", vyhovuje tedy také půdě, a tedy také lidu, který je jen příslušenstvím půdy. On tedy prohlašuje, že Irsko je stále ještě přelidněné a že proud vystěhovalců teče stále příliš líně. Aby bylo Irsko dokonale šťastné, tak ho musí opustit ještě nejméně třetina miliónu práceschopných lidí. Raději nemyslet na to, že tento lord, nadto ještě poetický, je lékařem Sangradovy školy, který, vždycky když vidí, že se nemocnému nedaří, předepíše puštění žilou, a pak další puštění žilou, dokud se z pacienta spolu s krví nevytratí i jeho nemoc. Lord Dufferin požaduje další puštění žilou, nyní pouze třetinu miliónu, místo přibližně dvou miliónů, bez jejichž odpuštění vskutku není možné si život v Irsku představit. Důkaz se sežene snadno.

Počet a rozsah farem v Irsku v roce 1864

	Počet	Plocha v akrech
1. Farmy o ploše 1 akr a menší	40,653	25,394
2. Farmy větší než 1 akr nepřesahující 5 akrů	82,037	288,916
3. Farmy větší než 5 akrů nepřesahující 15 akrů	176,368	1,836,310
4. Farmy větší než 15 akrů nepřesahující 30 akrů	136,578	3,051,343
5. Farmy větší než 30 akrů nepřesahující 50 akrů	71,961	2,906,274
6. Farmy větší než 50 akrů nepřesahující 100 akrů	54,347	3,983,880
7. Farmy větší než 100 akrů	31,927	8,277,807
Celková plocha	1	20,319,924

[\(188a\)](#)

Od roku 1851 do roku 1861 centralizace zničila hlavně farmy těch prvních tří kategorií, pod jeden akr a nepřesahující patnáct akrů. Ty především musejí zmizet. Z toho nám vychází 307,058 "nadbytečných" farmářů, a když započítáme jejich rodiny, přinejmenším s průměrem čtyři osoby, tak nám vychází 1,228,232 osob. Pokud si optimisticky představíme, že čtvrtina z nich po dokončení té zemědělské revoluce znovu najde uplatnění, tak nám k vystěhování zůstává 921,174 osob. Ty kategorie 4, 5, 6 - farmy větší než 15 akrů nepřesahující 100 akrů - jsou, jak už se v Anglii dlouho ví, na kapitalistické pěstování obilí příliš malé, a na chov ovcí až zanedbatelně malé. Za téhož předpokladu, který jsme uvedli výše, by se tedy mělo vystěhovat dalších 788,761 osob. Dohromady tedy 1,709,532. A protože *comme l'appétit vient en mangeant*,^{*} tak rentiéři brzy zjistí, že Irsko je s třemi a půl milióny lidí stále chudé, a chudé je proto, že je přelidněné, a proto musí vystěhovávání pokračovat, aby splnilo svůj konečný úkol - proměnit Irsko na jednu anglickou pastvinu pro ovce a krávy. [\(188b\)](#)

Tato výnosná metoda má, jako všechno dobré na tomto světě, i svůj nedostatek. S hromaděním pozemkových rent v Irsku drží krok hromadění Irů v Americe. Ten Ir, vyhnaný ovce a krávy, se na druhé straně oceánu objevuje jako fenián.^{*} A ta mladá obří republika se proti té staré královně moří zvedá stále hrozivěji a hrozivěji.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.^{*}

Poznámky:

(138) James E. Th. Rogers (profesor politické ekonomie na univerzitě v Oxfordu), "A History of Agriculture and Prices in England", Oxford 1866, svazek I, strana 690
Toto dobře propracované dílo v doposud vydaných prvních dvou svazcích obsahuje jen období mezi lety 1259 a 1400. Druhý svazek obsahuje pouze statistické materiály. Jsou to první autentické dějiny cen, které z toho období máme. [zpět](#)

(139) "Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or, a comparative view of the price of labour and provisions"
(Důvody nedávného zvýšení množství chudých, aneb srovnání cen práce a výživy), Londýn 1777, strana 5, 11 [zpět](#)

(140) Dr. Richard Price, "Observations on Reversionary Payments", 6. vydání od W. Morgana, Londýn 1803, VII, strana 158, 159
Na straně 159 Price poznamenává:
"Nominální cena za práci nádeníka nyní není vyšší než čtyř nebo nanejvýš pětinasobek částky z roku 1514. Avšak cena za obilí je vyšší sedmkrát, za maso a oblečení asi patnáctkrát. Cena za práci proto zůstala za nárůstem životních nákladů natolik pozadu, že nyní v poměru k těmto nákladům nedělá ani polovinu toho, co tehdy." [zpět](#)

(141) Barton,^{*} v uvedeném strana 26
Srovnání s koncem 18. století nalezneme u Edena, v uvedeném. [zpět](#)

(142) Parry, v uvedeném strana 80 [zpět](#)

(143) tamtéž na straně 213 [zpět](#)

(144) S. Laing,* v uvedeném strana 62 [zpět](#)

(145) "England and America", Londýn 1833, svazek I, strana 47 [zpět](#)

(146) "London Economist", 29. března 1845, strana 290 [zpět](#)

(147) Pozemková aristokracie si pro tento účel půjčila peníze ze státní pokladny, přirozeně přes parlament, na velmi nízký úrok, které pak půjčila farmářům na dvojnásobný úrok. [zpět](#)

(148) Snižování počtu středních farmářů vidíme zvláště na rubrikách sčítání lidu: "farmářův syn, vnuk, bratr, synovec, dcera, vnučka, sestra, neteř"; zkrátka na počtu členů jeho vlastní rodiny zaměstnaných na farmě. Tato kategorie v roce 1851 čítala 216,851 osob; v roce 1861 jen 176,151 osob. Od roku 1851 do roku 1871 počet farem pod 20 akrů klesl o více než 900; počet farem od 50 do 75 akrů klesl z 8,253 na 6,370; to samé se stalo se všemi ostatními farmami pod 100 akrů. Na druhé straně se v těch samých dvaceti letech zvýšil počet velkých farem; farmy od 300 do 500 akrů vzrostly ze 7,771 na 8,410; farmy s více než 500 akry z 2,755 na 3,914 a počet farem s více než 1,000 akry stoupl ze 492 na 582. [zpět](#)

(149) Počet pastýřů ovcí vzrostl z 12,517 na 25,559. [zpět](#)

(150) "Sčítání lidu", v uvedeném strana 36 [zpět](#)

(151) Rogers, v uvedeném strana 693

"The peasant has again become a serf." v uvedeném strana 10.

Pan Rogers patří k liberální škole, jeho osobními přáteli jsou Cobden* a Bright,* není to tedy žádný *laudator temporis acti*.* [zpět](#)

(152) "Public Health. Seventh Report", Londýn 1865, strana 242

"The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live ... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations." [zpět](#)

(153) v uvedeném strana 135 [zpět](#)

(154) v uvedeném strana 134 [zpět](#)

(155) "Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", Londýn 1863, strana 42, číslo 50 [zpět](#)

(156) v uvedeném strana 77

"Memorandum by the Lord Chief Justice" [zpět](#)

(157) v uvedeném, svazek II, důkazy [zpět](#)

(158) v uvedeném, svazek I, příloha, strana 280 [zpět](#)

(158a) v uvedeném strana 274, 275 [zpět](#)

(159) "Public Health. Sixth Report, 1863", strana 238, 249, 261, 262 [zpět](#)

(160) v uvedeném strana 262 [zpět](#)

(161) v uvedeném strana 17

Anglický venkovský pracovník dostává jen jednu čtvrtinu mléka a jen jednu pětinu chleba irského pracovníka. Lepšího stavu stravování irských venkovanů si všiml už na počátku tohoto století A. Young ve své "Tour through Ireland". Důvodem je jednoduše to, že chudý irský majitel farmy je nesrovnatelně lidštější než bohatý anglický. Pokud jde o Wales, tak ty údaje uvedené v textu neplatí pro jihozápad.

"Všichni tamější lékaři se shodují v tom, že zvyšování úmrtnosti kvůli tuberkulóze, skrofulóze,* a tak dále, roste se zhoršováním fyzického stavu obyvatelstva a všichni toto zhoršování připisují na vrub bídy. Denní náklady na přežití venkovského pracovníka jsou tam stlačeny na pět pencí, v mnoha okrscích platí majitel farmy" (který je sám chudý) "ještě méně. Trocha nasoleného masa suchého jako kus dřeva, které se sotva vyplatí strávit, nebo slanina slouží jako ochucení velkého množství polévky z mouky a pórku nebo ovesné kaše. Venkovští pracovníci toto obědvají den co den ... Pokrok průmyslu v tomto tvrdém a vlhkém klimatu nahradil jejich solidní doma tkané oděvy levnými takzvanými bavlněnými a silnější nápoje byly nahrazeny takzvaným čajem ... Po mnoha hodinách ve větru a dešti se rolník vrací domů do své chatrče, aby seděl u ohniště, ve kterém hoří rašelina nebo koule jílů smíchaného s uhlíky a ze kterého unikají uhlíkaté a sírové kyseliny. Zdi jsou z bláta a kamenů, podlaha z udusané hlíny, střechu tvoří volně uložené a promáčené slaměné došky. Každá puklina je vycpána, aby se uvnitř udrželo teplo. V ovzduší plném ďábelského zápachu, na blátěné podlaze, se svými jedinými šaty, které se mu suší na hřbetě, ten rolník jí a spí se svou ženou a dětmi. Porodníci, kteří v těchto chýších strávili část noci, popisovali, jak se jim chodidla zabořovala do blátěné podlahy a jak byli nuceni provrtat si díru skrz zeď (což nebylo nic těžkého), aby se mohli nadýchat čerstvého vzduchu. Mnoho svědků různého postavení potvrdilo, že tito podvyživení rolníci jsou každou noc vystaveni těmto i jiným zdraví škodlivým vlivům, a to, že výsledkem je oslabené a skrofulózní obyvatelstvo, snad není nutno dokazovat ... Prohlášení farních úředníků z Carmarthenshire a Cardiganshire jasně ukazují tentýž stav věcí. Kromě toho je tam "ještě hroznější mor - velký počet idiotů."

Nyní pár slov o klimatických podmínkách.

"Osm nebo devět měsíců fouká v celé zemi silný jihozápadní vítr a přináší s sebou přívaly deště, které většinou spadnou na západních svazích kopců. Stromů je tam málo, kromě ohrazených míst, a tam, kde nejsou chráněny, jsou větrem ohnuty. Chatrče se zpravidla krčí pod nějakým zlomem, často ve strži nebo lomu. Žádná zvířata kromě malých ovcí a místního dobytka na tamějších pastvinách nemohou žít ...

Mladí lidé se stěhují do východních hornických okrsků v hrabstvích Glamorgan a Monmouth.

Carmarthenshire je místo, kde se hornické obyvatelstvo rodí a kam se nemocné vrací. Obyvatelstvo tam sotva udržuje své počty." Stavby obyvatelstva v Cardiganshire byly:

	1851	1861
muži	45,155	44,446
ženy	52,459	52,955
celkem	97,614	97,401

(Zpráva doktora Huntera, součást "Sedmé zprávy o veřejném zdraví za rok 1864", Londýn 1865, na stranách 498 až 502) [zpět](#)

(162) V roce 1865 byl tento zákon o něco vylepšen. Zkušenost nás brzy poučí, že podobná fušeřina není k ničemu. [zpět](#)

(163) Abychom pochopili následující text:

Close Villages (uzavřené vesnice) jsou ty, které leží na pozemcích jednoho nebo několika velkých vlastníků;

Open Villages (veřejné vesnice) jsou pak ty, které leží na půdě mnoha malých vlastníků. Jsou to ta poslední místa, kde mohou stavební spekulanti postavit domky a noclehárny. [zpět](#)

(164) Takové výstavní vesnice vypadají velmi pěkně, jsou však stejně nereálné jako ty, které na své cestě na Krym viděla Kateřina Druhá. V poslední době jsou z těchto show-villages často vyháněni už i pasáci ovcí. Například u Market Harborough je jedna ovčí farma o pěti stech akrech, na které je zapotřebí práce pouze jediného muže. Aby si zkrátil dlouhé pochody na těchto rozsáhlých plochách, na krásných loukách u Leicesteru a Northamptonu, tak mívá pasák domek u stříhárny. Nyní mu dali třináct šilinků na ubytování, které si musí najít ve vzdálené veřejné vesnici. [zpět](#)

(165) "Domky pracovníků" (ve veřejných vesnicích, které jsou přirozeně stále přeplněné) "stojí obvykle v řadě, zadek mají až na hraně toho pruhu pozemku, který stavební spekulant prohlašuje za svůj. Proto k nim nemá přístup vzduch ani světlo, jediné zepředu."

(Dr. Hunters Report, v uvedeném strana 135)

"Hospodský nebo kramář je velmi často zároveň pronajímatelem domků. V takovém případě je pro venkovského pracovníka vedle majitele farmy druhým pánem. Musí být jeho zákazníkem. S deseti šilinky týdně, s odečtením roční renty čtyři libry šterlinku, je povinen od kramáře kupovat čaj, cukr, mouku, mýdlo, svíčky a pivo za cenu, kterou si kramář řekne."

(v uvedeném strana 132)

Tyto veřejné vesnice jsou vskutku "trestaneckými koloniemi" anglického zemědělského proletariátu. Mnoho z domků jsou ryzí noclehárny, kudy prochází všechna potulná sebranka z okolí. Rolník a jeho rodina, kteří si v těch nejšpinavějších poměrech často zázračně uchovali slušnost a čistotu charakteru, tu jdou jednoduše k čertu. U vznešených Shylocků* je přirozeně módou nad stavebními spekulanty, malými vlastníky a veřejnými vesnicemi farizejsky krčit rameny. Moc dobře vědí, že ty jejich "uzavřené a výstavní vesnice" jsou přesně těmi místy, kde se ty "veřejné vesnice" zrodily, a že by bez těch uzavřených nemohly existovat. "Bez těch malých vlastníků veřejných vesnic by větší část venkovských pracovníků musela spát pod stromy na statcích, na kterých pracují."

(v uvedeném strana 135)

Ten systém "veřejných" a "uzavřených" vesnic převládá všude v Midlands a na východě Anglie. [zpět](#)

(166) "Ten pronajímatel" (majitel pozemku nebo farmy) "se obohacuje přímo nebo nepřímo prostřednictvím práce člověka, kterému platí deset šilinků týdně a poté tomuto ubožákovi opět sebere čtyři nebo pět liber jako roční nájemné za domek, který na volném trhu nemá hodnotu ani dvacet liber. Ta vysoká cena za pronájem se uměle udržuje tím, že vlastník má moc nájemníkovi říci: 'Bud' budeš bydlet v mém domku nebo se seber a najdi si ubytování jinde, potom ti ale já nedám potvrzení o zaměstnání' ... Pokud si chce nějaký člověk své postavení zlepšit a chtěl by jít pracovat na stavbě železnice nebo do kamenolomu, tak je tatáž moc znovu proti němu: 'Pracuj pro mě za tuto nízkou mzdu nebo tu máš týdenní výpověď'; jestli máš prase, vem si ho s sebou, a zkus zjistit, kolik vyděláš na těch bramborách, co ti rostou na zahrádce.' Pokud má přesto pracovník zájem odejít, tak mu v takovém případě vlastník (pozemku nebo farmy) vezme zvýšené nájemné jako trest za dezerci ze služby."

(Dr. Hunter, v uvedeném strana 132) [zpět](#)

(167) "Novomanželské páry nejsou pro dorůstající bratry a sestry v jedné ložnici zrovna vhodným příkladem: a ačkoli se jednotlivé případy nesmějí zaznamenávat, v paměti máme dostatek dat, která nás opravňují tvrdit, že po účasti na zločinu incestu je údělem dívek značná deprese a někdy i smrt."

(Dr. Hunter, v uvedeném strana 137)

Jeden venkovský policista, který po mnoho let pracoval jako detektiv v těch nejhorších čtvrtích Londýna, o dívkách ze své vesnice říká:

"při své službě v těch nejhorších částech Londýna jsem nikdy v životě neviděl takovou drzost a nestydatost... Velcí chlapi a děvčata, matky a otcové, žijí jako prasata, v mnoha případech spí všichni v jedné místnosti."

("Children's Employment Commission, Sixth Report", 1867, strana 77 až 155) [zpět](#)

(168) "Public Health. Seventh Report, 1864", na stranách 9-14 [zpět](#)

(168a) "Faráři a vznešení páni nás chtějí uštvat k smrti." [zpět](#)

(169) "Díky obdělávání pole, které nám svěřil Bůh, má i rolník své důstojné postavení. Není otrokem, nýbrž vojákem v době míru, a proto si zaslouží, aby mu majitel půdy, který si osobuje právo nutit ho k práci, podobně jako si vlast osobuje právo nutit vojáka k boji, poskytl ubytování přiměřené ženatému muži. Na rozdíl od vojáka, rolník za svou práci ani nedostává její tržní cenu. Stejně jako voják je naverbován mladý, nezkušený a zná pouze svou obživu a svůj kraj. Brzké manželství a různé zákony o osidlování na něj působí stejně jako na vojáka odvod a zákon o službě."

(Doktor Hunter, v uvedeném strana 132)

Občas si nějaký výjimečně lidumilný majitel půdy postěžuje na svou samotu, kterou si sám vytvořil.

"Je melancholické stát sám na své zemi",

řekl Lord Leicester, když mu gratulovali k dokončení jeho sídla Holkham,

"Rozhlížím se okolo a nikde žádný dům, kromě mého. Jsem obrem ve svém Obřím zámku a sežral jsem všechny své sousedy." [zpět](#)

(170) Podobný proces se už desetiletí odehrává ve Francii do té míry, v jaké se tam kapitalistická výroba zmocnila zemědělství, a to "nadbytečné" venkovské obyvatelstvo vyhání do měst. I tam se zhoršil stav ubytování a poměry těch "nadbytečných". O "Prolétariat foncier", kterému dalo vzniknout rozparcelování, čtete kromě jiných výše citovaný spis Colina a také můj spis: Karl Marx, "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", druhé vydání, Hamburg 1869, strana 88 a dále.

V roce 1846 čítalo městské obyvatelstvo Francie 24,42 procent, venkovské 75,58 procent. V roce 1861 tvořilo městské obyvatelstvo 28,86 procent a venkovské 71,14 procent. Za posledních pět let je snížení procenta venkovského obyvatelstva ještě větší. Už v roce 1846 Pierre Dupont ve svých "Ouvriers" pěl:

"Oděni v hadrech, bydlíme v díře,
v podkroví a v troskách,
žijeme se sovami a zloději,
s přáteli temnoty."

[zpět](#)

(171) Poslední, Šestá zpráva Komise pro zaměstnávání dětí, která byla zveřejněna na konci března 1867, se týkala pouze toho zemědělského gang-systému. [zpět](#)

(172) "Komise pro zaměstnávání dětí, Šestá zpráva", důkazy, strana 37, odstavec 173 [zpět](#)

(173) Někteří gangmistři se však vypracovali na nájemce farem o pěti stech akrech nebo na majitele řad domků. [zpět](#)

(174) "Polovina dívek z obce Ludford byla zničena gangy."

(v uvedeném, dodatek, strana 6, odstavec 32) [zpět](#)

(175) "Ten systém se v posledních letech velmi rozšířil. Na některých místech byl zaveden teprve nedávno, na jiných, kde už se používal, se do gangů nabírá více a mladších dětí."

(v uvedeném strana 79, odstavec 174) [zpět](#)

(176) "Majitelé malých farem gangy nepoužívají."

"Práce gangu se nepoužívá na chudé půdě, nýbrž na půdě, ze které se bere renta dvě libry šterlinku až dvě libry šterlinku deset šilinků* na akr."*

(v uvedeném strana 17 a 14) [zpět](#)

(177) Jednomu z těchto pánů jeho renty chutnaly tak moc, že vyšetřovací komisi rozhořčeně vysvětloval, že celý ten pokřik okolo toho systému je způsoben pouze jeho špatným názvem. Kdyby se místo slova "gang" používal výraz "asociace mladistvých pro práci a obživu v zemědělství", tak by bylo všechno all right. [zpět](#)

(178) "Práce gangů je levnější než jiná práce, to je ten důvod, proč se používá", říká jeden bývalý gangmistr

(v uvedeném strana 17, odstavec 14)

"Gang-systém je rozhodně tím nejlevnějším pro majitele farem a stejně tak rozhodně tím nejzlobivějším pro děti", říká jeden majitel farmy

(v uvedeném strana 16, odstavec 3) [zpět](#)

(179) "Bezpochyby byla práce, kterou nyní vykonávají gangy, dříve vykonávána muži a ženami. Tam, kde se používají ženy a děti, je nyní bez práce více mužů než dříve."

(v uvedeném strana 43, odstavec 202)

Naproti tomu:

"Otázka práce (Labour Question) se v mnoha zemědělských okrscích, zvláště v obilnářských, vyhrotila kvůli vystěhovávání a kvůli tomu, že železnice zjednodušuje odchod do měst, že si myslím" (toto říká pozemkový agent jednoho velkého pána) "že zaměstnávání dětí je absolutně nezbytné."

(v uvedeném strana 80, odstavec 180)

Ta Labour Question totiž v anglických zemědělských okrscích, na rozdíl od ostatního civilizovaného světa, znamená Landlord's and Farmer's Question:

Jak to udělat, aby se navzdory množícímu se odchodu lidí zachovalo na venkově to "poměrné přelidnění" a díky němu ony minimální mzdy venkovských pracovníků? [zpět](#)

(180) "Public Health Report", ta zpráva, ze které už jsem citoval a ve které se v souvislosti s dětskou úmrtností zběžně pojednává i o gang-systému, zůstala pro anglický tisk a tím i pro anglickou veřejnost neznámá. Naproti tomu ta poslední zpráva "Children's Employment Commision" nabídla tisku vítanou "senzační" potravu. Zatímco se liberální tisk ptal - jak mohli ti vznešení džentlmeni, dámy a obročníci státní církve, kterými se Lincolnshire jen hemží, nechat na svých statcích před svými očima vyrůst takový systém; ti, kdo k protinožcům vysílali misionáře, "aby povznesli morálku divochů z jižních moří" - tak se vznešenější tisk omezil výlučně na líčení syrové zkaženosti venkovanů, kteří jsou schopni své děti prodat do takového otroctví! Za těch prokletých okolností, do kterých ti "vznešení" ty rolníky zahnali, by se dalo pochopit i to, kdyby tito své vlastní děti snědli. Skutečně podivuhodné je to, že si rolníci z velké části zachovali charakter. Ti oficiální zpravodajové dokazují, že rodiče na gang-systém pohlížejí s odporem, a to i v okrscích, kde se používá:

"Máme mnoho důkazů o tom, že rodiče těch dětí by v mnoha případech uvítali zákonná omezení, aby se mohli ubránit tlaku a pokušení, kterému jsou často vystaveni. Pod hrozbou, že budou sami propuštěni, je farní úředníci nebo zaměstnavatelé přimějí, aby dali děti do práce ve věku, kdy je pro ně jednoznačně nejlepší školní docházka. Všechn ten ztracený čas a síla, všechno to utrpení, které ta mimořádná a zbytečná únava rolníkům a jejich rodinám způsobuje, každý případ, kdy rodiče své děti morálně ničí ať už bydlením v přeplněném domku nebo tím, že je nechají napospas vlivu gangu, probouzí v srdci pracujících chudých pocity, které jistě chápeme a které nemusíme detailně popisovat. Jsou si vědomi toho, že byli vystaveni duševnímu a tělesnému příkoří za okolností, na kterých nenesou žádnou odpovědnost, a se kterými by, kdyby to bylo v jejich moci, nikdy nesouhlasili a proti kterým nemají dost síly bojovat."

(v uvedeném strana XX, odstavec 82 a XXIII, odstavec 96) [zpět](#)

(181) Obyvatelstvo Irska čítalo v roce

1801: 5,319,867,

1811: 6,084,996,

1821: 6,869,544,

1831: 7,828,347,

1841: 8,222,664 osob. [zpět](#)

(182) Ten výsledek by byl ještě nepříznivější, kdybychom šli dále do minulosti. Například:

Ovce v roce 1865: 3,688,742, avšak v roce 1856: 3,694,294.

Prasata v roce 1865: 1,299,893, avšak v roce 1858: 1,409,883. [zpět](#)

(183) Údaje uvedené v textu jsou sestaveny z materiálu "Agricultural Statistics, Ireland. General Abstract", Dublin, od roku 1860 a dále, a z "Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Dublin 1867.

Jsou to oficiální statistiky každý rok předkládané parlamentu.

Dodatek ke druhému vydání:

Oficiální statistiky pro rok 1872 ukazují ve srovnání s rokem 1871 zmenšení plochy obdělávané půdy o 134,915 akrů.

Došlo ke zvětšení plochy pastvin, krmné řepy, mangoldu a podobných plodin; a ke zmenšení plochy pšenice o 16,000 akrů, plochy ovsa o 14,000 akrů, ječmene a žita o 4,000 akrů, brambor o 66,632 akrů, lna o 34,667 akrů a o 30,000 akrů méně luk, jetele, vikve a řepky olejné.

Plochy pro pěstování pšenice se za posledních pět let zmenšovaly takto:

1868 - 285,000 akrů;

1869 - 280,000 akrů;

1870 - 259,000 akrů;

1871 - 244,000 akrů.

Za rok 1872 bylo zjištěno zvýšení počtů, zaokrouhleně: 2,600 koní; 80,000 turu domácího; 68,600 ovcí a snížení počtu prasat o 236,000. [zpět](#)

(184) "Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue", Londýn 1866 [zpět](#)

(185) Celkový roční příjem pod rubrikou D se zde od předchozí tabulky odchyluje kvůli určitým přípustným zákonným srážkám. [zpět](#)

(186) Jestliže klesají i výnosy z akru, tak nesmíme zapomínat, že Anglie už jedno a půl století tu půdu z Irska nepřímou vyváží bez toho, aby těm, kdo ji obhospodařují, dopřála byt' jen prostředky na náhradu jejích živin. [zpět](#)

(186a) Jelikož se na Irsko pohlíží jako na zemi "populačnímu principu" zaslíbenou, tak Th. Sadler ještě před zveřejněním svého díla o populaci vydal svou známou knihu "Ireland, its Evils and their Remedies", druhé vydání, Londýn 1829, ve které porovnáním statistik jednotlivých hrabství dokazuje, že ta bída tam není, jak by chtěl Malthus, * přímo úměrná, nýbrž nepřímou úměrná počtu obyvatel. [zpět](#)

(186b) Za dobu od roku 1851 do roku 1874 dosáhl celkový počet vystěhovalců 2,325,922. [zpět](#)

(186c) Poznámka ke druhému vydání:

Podle jedné tabulky z Murphyho spisu "Ireland. Industrial, Political and Social", 1870, tvoří 94,6% půdy farmy do sta akrů a 5,4% farmy nad sto akrů. [zpět](#)

(186d) "Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Ireland", Dublin 1870

Srovnej také s

"Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.", 8. March 1861. [zpět](#)

(187) v uvedeném strana 29, 1. [zpět](#)

(187a) v uvedeném strana 12 [zpět](#)

(187b) v uvedeném strana 25 [zpět](#)

(187c) v uvedeném strana 27 [zpět](#)

(187d) strana 26 [zpět](#)

(187e) strana 1 [zpět](#)

(187f) strana 32 [zpět](#)

(187g) strana 25 [zpět](#)

(187h) strana 30 [zpět](#)

(187i) strana 21, 13 [zpět](#)

(188) "Zprávy továrních inspektorů ke 31. říjnu 1866", strana 96 [zpět](#)

(188a) Ta celková plocha zahrnuje také "vřesoviště a pustiny". [zpět](#)

(188b) To, jak byl ten hladomor a jím způsobené okolnosti plánovitě využity, jak jednotlivými vlastníky půdy, tak i anglickým zákonodárstvím, aby byla ta revoluce v zemědělství násilně prosazena a aby se obyvatelstvo Irska zřídilo na míru, která majitelům půdy vyhovovala, to ukáží podrobněji ve Třetí knize tohoto spisu, v oddíle o vlastnictví půdy. Vráťím se tam i k poměrům mezi majiteli malých farem a venkovskými pracovníky. Zde uvádím pouze jeden citát. Nassau W. Senior* ve spise ze své pozůstalosti "Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", dva svazky, Londýn 1868, svazek II, strana 282, kromě jiného říká:

"Dr. G. trefně poznamenal, že máme náš Chudinský zákon, což je velký nástroj, jak nechat majitele půdy zvítězit; druhým nástrojem je vystěhovávání. Nikdo, kdo má Irsko rád, si nemůže přát, aby se ta válka" (mezi majiteli půdy a malými keltskými farmáři) "prodlužovala a už vůbec ne, aby skončila vítězstvím farmářů ... Čím dříve skončí, tím dříve se z Irska stane země pastvin (grazing country) s takovým počtem obyvatel, jaký je pro pastviny zapotřebí, a tím lépe pro všechny třídy."

Anglické Obilné zákony z roku 1815 Irsku zajistily monopol na svobodné dodávky obilí do Velké Británie. Uměle tedy podpořily pěstování obilí. Tento monopol byl v roce 1846 zrušením zákonů o obilí náhle odstraněn. Pokud odhlédneme od všech ostatních okolností, tak už samotná tato událost postačuje k tomu, aby byl dán mocný popud k proměně irských polí na pastviny, koncentraci farem a vyhánění malých sedláků. Poté, co byla mezi lety 1815 a 1846 úrodnost irské půdy hlasitě velebena - prý byla pro pěstování pšenice jako stvořená - tak po roce 1846 angličtí agronomové, ekonomové a politici najednou zjistili, že se vlastně nehodí k ničemu jinému než k pěstování trávy! Pan Léonce de Lavergne si pospíšil, aby toto zopakoval na opačné straně Kanálu. To už musí mít člověk "vážnost" a la Lavergne, aby se na takovou dětinskost nechal nachytat. [zpět](#)

KAPITOLA DVACÁTÁ ČTVRTÁ

Takzvané prvotní hromadění

1. Tajemství prvotního hromadění

Viděli jsme, jak se peníze proměňovaly na kapitál, jak se prostřednictvím kapitálu vytvářela nadhodnota a jak se z nadhodnoty vytvářelo více kapitálu. Přesto, hromadění kapitálu předpokládá nadhodnotu, nadhodnota kapitalistickou výrobu, tato však předpokládá existenci větších objemů kapitálu a pracovní síly v rukou výrobců zboží. Celý tento pohyb se tedy zdá být v nějakém začarovaném kruhu, ze kterého se dostaneme pouze tím, že budeme u kapitalistické výroby předpokládat výchozí "prvotní" hromadění (u Adama Smitha* "previous accumulation"), což je hromadění, které není výsledkem kapitalistického výrobního způsobu, nýbrž jeho výchozím bodem.

Toto prvotní hromadění v politické ekonomii hraje přibližně stejnou roli jako první hřích v teologii. Adam kousl do jablka - a tím na lidské pokolení uvalil hřích. Jeho původ se vysvětluje tím, že se vypráví jako anekdota o minulosti. Kdysi dávno byla na jedné straně pilná, inteligentní a především spořivá elita, a na druhé straně líní pobudové, kteří všechno a ještě něco navíc prohýřili. Ta legenda o teologickém prvotním hříchu nám ovšem vypráví, jak byl člověk odsouzen k tomu, aby chléb získával v potu tváře; avšak ta historka o ekonomickém prvotním hříchu nám odhaluje, proč existují lidé, kteří toto rozhodně zapotřebí nemají. Ale to je jedno. Tak se to prostě stalo, že ti jedni hromadí bohatství a ti druzí nakonec nemají na prodej nic než svou vlastní kůži. A od tohoto prvního hříchu se datuje chudoba velkého množství lidí, kteří stále navzdory veškeré práci nemají na prodej nic než sebe sama, a bohatství menšiny lidí, které dále roste, ačkoli ti lidé už dávno přestali pracovat. Takovou dětinskou pošetilost přezývá například pan Thiers,* ještě navíc se státnickou vážností, aby ochránil "propriété" kdysi tak oduševnělých Francouzů. Ale jakmile přijde otázka vlastnictví na pořad dne, tak je svatou povinností, aby toto stanovisko na úrovni dětského slabikáře zastávali jako jediné správné lidé všech věkových skupin a vývojových stupňů. Ve skutečných dějinách jak známo hraje velkou roli dobývání, podrobování a loupežné vraždění - zkrátka násilí. V jemné politické ekonomii odjakživa panovala idyla. Právo a "práce" byly odjakživa jedinými prostředky obohacování, přirozeně pokaždé s výjimkou "tohoto roku". Metody prvotního hromadění jsou vskutku vším možným, jen ne idylou.

Peníze a zboží nejsou okamžitě kapitálem, stejně tak nejsou výrobními a životními prostředky. Ony se na kapitál musejí proměnit. Samotná tato proměna však může probíhat jen za určitých okolností, které se střetávají: Musejí se setkat dva velmi odlišné druhy vlastníků zboží, na jedné straně vlastníci peněz, výrobních a životních prostředků, kteří chtějí jimi vlastněné množství hodnoty zhodnotit prostřednictvím nákupu cizí pracovní síly; na druhé straně svobodní pracovníci, prodejci své vlastní pracovní síly, a proto prodejci práce. Pracovníci, kteří jsou svobodní ve dvojím smyslu, jednak že sami bezprostředně nepatří mezi výrobní prostředky, jako tomu bylo u otroků, nevolníků, a tak dále, a ani jim nepatří výrobní prostředky, jako tomu bylo u samostatně hospodařících sedláků, atd., jsou jich spíše prosti, prostí a volní. Tato polarizace trhu se zbožím je základní podmínkou kapitalistické výroby. Kapitálové poměry předpokládají odloučení pracovníků od vlastnictví podmínek, za kterých se práce uskutečňuje. Jakmile už kapitalistická výroba stojí na vlastních nohou, nejen že se jí to odloučení dostává, ona ho sama reprodukuje ve stále rostoucím měřítku. Ten proces, který tvoří kapitálové poměry, tedy nemůže být ničím jiným než procesem odlučování pracovníka od vlastnictví jeho pracovních podmínek, je to proces, který na jedné straně společenské životní a výrobní prostředky proměňuje na kapitál, na druhé straně ty bezprostřední výrobce proměňuje na námezdní pracovníky. To takzvané prvotní hromadění tedy není ničím jiným, než historickým procesem odlučování výrobců od výrobních prostředků. "Prvotním" se zdá být proto, že tvoří dějiny před kapitálem a výrobním způsobem, který mu odpovídá.

Ekonomická struktura kapitalistické společnosti vyšla z ekonomické struktury společnosti feudální. Rozpad feudální společnosti uvolnil stavební prvky pro společnost kapitalistickou.

Bezprostřední výrobce - pracovník - mohl disponovat svou vlastní osobou až potom, co přestal být připoután k půdě a přestal být nevolníkem nebo poddaným nějaké jiné osoby. Aby se stal svobodným prodejcem pracovní síly, který nosí své zboží s sebou všude tam, kde najde trh, tak musel dále uniknout vládě cechů, jejich učednickým a tovaryšským pravidlům, a omezujícím pracovním předpisům. Takto se na jedné straně ten dějinný pohyb, který ty výrobce proměnil na námezdní pracovníky, jeví jako jejich osvobození od bytí sluhou a od vlády cechů; a pro naše měšťanské dějepisce existuje pouze tato stránka věci. Na druhé straně se však tito nově vysvobození stali prodejci sebe sama až potom, co jim byly uloupeny všechny jejich výrobní prostředky a všechny záruky jejich existence ve starém feudálním uspořádání. A dějiny tohoto jejich vyvlastnění jsou v análech lidstva zapsány ohněm a krví.

Průmysloví kapitalisté - noví páni - museli vytlačit nejen cechovní mistry, nýbrž také feudální pány, kteří drželi zdroje bohatství. Z této strany se jejich vzestup vzhůru jeví jako výsledek vítězného boje proti feudální moci a jejím nestydatým výsadám, stejně jako proti cechům, které volnému vykořisťování člověka člověkem do cesty stavěly překážky. Rytíři průmyslu však rytíře s kordy zvládli vytlačit jen tím, že využili událostí, na kterých neměli žádný podíl. Vyšvihli se vzhůru pomocí prostředků stejně nízkých, jakými se kdysi římský propuštěnec stal pánem nad svým bývalým patronem.

Výchozím bodem toho vývoje, který vytvořil námezdního pracovníka i kapitalistu, bylo poddanství pracovníka. Ten pokrok spočíval ve změně formy tohoto poddanství, v proměně feudálního vykořisťování na vykořisťování kapitalistické. Abychom rozuměli jejímu průběhu, tak se vůbec nemusíme dívat daleko do minulosti. Ačkoli se první začátky kapitalistické výroby sporadicky objevovaly už ve 14. a 15. století v několika městech ve středomoří, tak se kapitalistická éra datuje teprve až od století šestnáctého. Tam, kde nastoupila, je zrušení nevolnictví dávno dokonáno a onen zlatý hřeb středověku - sláva suverénních měst - již dlouhou dobu bledla.

V dějinách prvotního hromadění jsou historicky epochální všechny ty převraty, které slouží jako páka pro tvořící se třídu kapitalistů; především však ty momenty, při kterých byli lidé ve velkých množstvích náhle a násilně odtrženi od svých prostředků obživy a jako zcela volní proletáři vhozeni na trh práce. Základ celého toho procesu tvoří vyvlastnění půdy venkovského výrobce - sedláka. Dějiny tohoto vyvlastnění mají v různých zemích různá zabarvení a probíhají různými fázemi v různých posloupnostech a v různých dějinných epochách. Klasickou formu mají pouze v Anglii, kterou proto bereme jako příklad. [\(189\)](#)

2. Vyvlastnění půdy venkovského lidu

Nevolnictví v Anglii fakticky zmizelo na konci 14. století. Velkou většinu obyvatelstva [\(190\)](#) tehdy, a v 15. století ještě více, tvořili svobodní, samostatně hospodařící sedláci, ať už se jejich vlastnictví schovávalo za jakýmkoli feudálním vývěsním štítem. Na větších panských statcích byl bailiff (rychtář) - sám dříve nevolník - vytlačen svobodným majitelem farmy. Zemědělstí námezdní pracovníci se z části skládali ze sedláků, kteří svůj volný čas zhodnocovali prací na velkých statcích, z části pak ze samostatně, relativně i absolutně nepočetné třídy vlastních námezdních pracovníků. Také tito byli fakticky zároveň samostatně hospodařícími sedláky tím, že kromě své mzdy dostávali čtyři i více akrů půdy na obdělávání vedle svého domku. K tomu ještě společně se skutečnými sedláky využívali obecní pozemky, na kterých se pásli dobytek a který jim také poskytoval prostředky na vytápění, dříví, rašelinu, a podobně. [\(191\)](#) Ve všech zemích Evropy je feudální výroba charakterizována rozdělením půdy mezi co nejvíce usídlenců. Moc feudálního pána - jako každého vládce - nespočívala na velikosti jeho renty, nýbrž na počtu jeho poddaných - a tento závisel na počtu samostatně hospodařících sedláků. [\(192\)](#) Ačkoli byla anglická půda po normanském dobytí rozdělena na obrovská baronství, z nichž jediné obsáhlo často 900 starých anglosaských panství, tak byla poseta malými statky, pouze tu a tam narušenými většími statky panskými. Takové vztahy, za současného rozkvětu státu, kterým se 15. století vyznačuje, dovolovaly ono bohatství lidu, které kancléř Fortescue* tak výmluvně vyličil ve svém "Laudibus Legum Angliae", avšak

vylučovaly bohatství kapitálu.

Předehra toho převratu, který vytvořil základ kapitalistického výrobního způsobu, se odehrává v poslední třetině patnáctého a v prvních desetiletích století šestnáctého. Prostřednictvím zrušení feudálního příslušenství bylo na trh práce vhozeno velké množství zcela volných proletářů, kteří, jak Sir James Steuart* správně poznamenal, "všude bezúčelně plnili domy i dvory". Ačkoli královská moc, jež je sama výsledkem rozvoje měšťanstva, ve své snaze o absolutní suverenitu násilně urychlila zrušení tohoto příslušenství, tak v žádném případě nebyla jeho jedinou příčinou. Ve vzdorovitém odporu vůči královské moci a parlamentu velký feudální pán vytvořil nepoměrně větší proletariát tím, že z půdy násilně vyhnal sedláky, kteří na tu půdu měli tentýž feudální nárok, jako on sám, a uchvácením jejich obecní půdy. Bezprostředním podnětem k tomu, zvláště v Anglii, byl rozkvět flanderských manufaktur na zpracování vlny a tomu odpovídající vzrůst cen vlny. Starou feudální šlechtu spolkly velké feudální války a ta nová byla dítětem své doby, ve které tu největší moc představovaly peníze. Jejich heslem tedy byla proměna polí na pastviny pro ovce. Harrison ve svém "Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles" popisuje, jak tehdy vyvlastňování malých sedláků ruinovalo zemi. "What care our great incroachers!" (Co je našim velkým uzurpátorům do toho?) Obydlí sedláků a domky pracovníků byly násilně strženy nebo ponechány, aby zchátraly.

Harrison říká:

"Pokud porovnáme starý inventář každého rytířského statku, tak zjistíme, že zmizelo nespočetné množství domů a malých hospodářství, že země živí mnohem méně lidí, že mnoho měst upadlo, ačkoli několik nových měst se trochu povzneslo ... Mohl bych vyprávět o městech a vesnicích, které byly zničeny kvůli pastvinám pro ovce a ve kterých stojí jen panské domy."

Ty nářky starých kronik jsou vždy přehnané, avšak přesně vystihují působení revoluce ve výrobních vztazích na samotné jejich současníky. Srovnání mezi spisy kancléře Fortescue a spisy Thomase More* názorně ukazují propast mezi patnáctým a šestnáctým stoletím. Anglická pracující třída, jak správně říká Thornton, ze zlatých časů spadla bez jakéhokoli mezidobí do časů železných.

Zákonodárství bylo tím převratem zděšeno. Ještě nebylo na té civilizační úrovni, na které bylo bohatství národa "Wealth of the Nation" - to znamená tvorba kapitálu a bezohledné vytěžování a ožebračování mas lidu - Ultimou Thule* veškeré státnické moudrosti. Bacon* ve svých dějinách Jindřicha VII. říká:

"V té době" (1489) "se množily stížnosti na proměňování polí na louky" (pastviny pro ovce, atd.) "snadno dohlížené několika pastýři; a nájmy na léta, na život a s roční výpovědí (z nichž žila velká část yeomanů) byly proměněny na panské statky. Toto vyvolalo zánik lidu a v důsledku toho zánik měst, církví, desátků ... Při léčbě této vady byla moudrost krále a parlamentu v té době obdivuhodná ... Zavedli opatření proti tomuto vyliďňování obecních pozemků a pastvin (depopulating inclosures and depopulating pasturage)."

Jeden zákon Jindřicha Sedmého z roku 1489, zákon 19, zakázal ničení všech sedláckých domů, ke kterým příslušelo alespoň dvacet akrů půdy. V zákonu 25 Jindřicha Osmého je ten zákaz obnoven. Kromě jiného se v něm říká, že

"mnoho farem a velkých stád dobytka, zvláště ovcí, se nahromadilo v několika málo rukou, čímž velmi vzrostly pozemkové renty a orná půda (tillage) velmi upadla, kostely a domy byly strženy, ohromnému množství lidí bylo znemožněno, aby sebe a své rodiny uživil."

Ten zákon proto nařizuje obnovu upadlých farem, stanovuje poměr mezi ornou půdou a pastvinami, a tak dále. Jeden zákon z roku 1533 si stěžuje, že mnoho vlastníků má 24,000 ovcí a omezuje jejich počet na 2,000. (193) Stížnosti lidu a zákonodárců proti vyvlastňování malých farmářů a sedláků, od Jindřicha Sedmého trvající 150 let, byly skoro bez účinku. Tajemství neúčinnosti toho zákona nám bezděky prozrazuje Bacon:

"Ten zákon Jindřicha Sedmého", říká ve svých "Essays, civil and moral", pojednání 29, "byl hluboký a obdivuhodný tím, že vytvořil standardní farmy a sedlácké domy; to znamená, že jim přidělil takové množství půdy, aby se v nich dalo žít v pohodlném dostatku a nikoli v podřízeném postavení, a aby byl pluh v rukou vlastníků, nikoli jen v rukou nájemníků." (193a)

To, co vyžadoval kapitalistický systém, bylo naopak podřízené postavení mas lidu, jejich proměna na nájemníky a proměna jejich pracovních prostředků na kapitál. Během tohoto přechodného období se

zákonodárství také snažilo zachovat ty čtyři akry půdy u domku venkovského námezdního pracovníka a zakázalo mu brát do svého domku nájemníky. Ještě v roce 1627, za Karla Prvního, byl Roger Crocker z Frontmillu odsouzen za to, že na panství ve Frontmillu nechal postavit domek bez čtyř akrů půdy na něj vázaných; ještě v roce 1638, za Karla Prvního, byla jmenována královská komise, aby vynucovala dodržování těch starých zákonů, zvláště také toho o čtyřech akrech půdy; ještě Cromwell* zakázal stavbu domů čtyři míle od Londýna bez toho, aby byly vybaveny těmi čtyřmi akry půdy. Ještě v první polovině osmnáctého století byly stížnosti, když domek venkovského pracovníka neměl příslušenství ve formě jednoho až dvou akrů. Dnes má venkovský pracovník se štěstím zahrádku nebo si může najmout několik záhonů daleko od domu.

Doktor Hunter říká: "Majitelé pozemků a farem zde jednají společně. Několik akrů u domku by pracovníka učinilo příliš nezávislým." (194)

Násilný proces vyvlastňování mas lidu dostal v šestnáctém století nový strašlivý impuls od reformace a - v jejím důsledku - kolosální krádeže církevních statků. Katolická církev byla v době reformace feudálním pánem velké části anglické půdy. Zrušení klášterů atd. vrhlo jejich obyvatele mezi proletariát. Ty samotné církevní statky byly z velké části darovány loupežectvím královským oblíbencům nebo byly za směšnou cenu prodány spekulujícím majitelům farem a měšťanům, kteří ty staré dědičné poddané masově vyháněli a jejich hospodářství spojovali. Zákonem zaručené vlastnictví části církevních desátků u zchudlých venkovanů bylo tiše zestátněno. (195) "Pauper ubique jacet!";* volala královna Alžběta po jedné okružní cestě po Anglii. Ve čtyřicátém třetím roce její vlády se konečně pauperismus musel oficiálně uznat prostřednictvím zavedení daně na chudé.

"Navrhovatelé tohoto zákona se styděli vyslovit své důvody, a proto ho proti všem zvyklostem poslali do světa bez jakékoli preambule." (196)

Prostřednictvím čtvrtého zákona ze šestnáctého roku vlády Karla Prvního byl prohlášen trvalým a vskutku až v roce 1834 dostal novou tvrdší formu. (197) Tyto bezprostřední účinky reformace nebyly jejími nejtrvalejšími. Majetek církve tvořil náboženskou baštu starobylých vztahů mezi vlastníky půdy. Když padl, tak ty vztahy již nebyly dále udržitelné. (198)

Ještě v posledních desetiletích sedmnáctého století bylo yeomanry - nezávislé sedláctvo - početnější než třída farmářů. Tvořilo hlavní sílu Cromwella a bylo - jak sám Macaulay* přiznává - dobrým protikladem vůči ožralým šlechtickým statkářům a jejich sluhům - venkovským kněžourům - kteří tu panskou "děvečku" museli dostat pod čepec. Venkovští námezdní pracovníci byli ještě spoluvlastníky obecního majetku. Yeomanry zmizelo přibližně v roce 1750 (199) a v posledních desetiletích osmnáctého století zmizely poslední stopy po obecním majetku zemědělců. Odhlížíme zde od čistě ekonomických hnacích kol revoluce v zemědělství. Ptáme se po jejich násilných prostředcích.

Za obnovené vlády Stuartovců si vlastníci půdy zákonem prosadili uzurpaci, která byla prováděna i mimo zákonný rámec všude na kontinentě. Zrušili feudální pojetí půdy, to znamená, že ze sebe setřásli povinnost dodávat státu, ten stát "odškodnil" daněmi uvalenými na sedláky a zbylé rolníky, vindikovali moderní soukromé vlastnictví statků, na které měli pouze feudální nárok, a konečně, vynutili si ony zákony o usazování (laws of settlement), které mutatis mutandis, na anglické zemědělce účinkovali jako edikt Tatara Borise Godunova na ruské sedláky.

Ta "glorious revolution" s Vilémem Třetím Oranžským (200) vynesla k vládě i pozemkové a kapitalistické spekulanty. Ti přinesli novou éru tím, že doposud jen skromné krádeže v doméně státu prováděli v kolosálním měřítku. Tyto pozemky byly věnovány, prodány za směšné ceny či také přímo uzurpovány a připojeny k soukromým statkům. (201) Všechno toto se stalo bez nejmenší pozornosti zákonodárců. Ty státní statky společně se statky ukořistěnými církví, které si takto podvodně přivlastnili - pokud o ně nepřišli během republikánské revoluce - tvoří základ dnešních knížectví anglické oligarchie. (202) Měšťáctí kapitalisté té operaci přáli, kromě jiného také proto, že se půda proměnila na čisté zboží, že se rozšířila oblast velkého zemědělství, že se zvětšilo množství volných proletářů přicházejících z venkova, a tak dále. Ta nová pozemková šlechta byla navíc přirozeným spojencem nové bankokracie, velkých financí, které se z toho vejce rovněž vylíhly, a tehdejších vlastníků manufaktur, kteří se tehdy opírali o ochranná cla. Anglická buržoazie jednala ve svém zájmu přesně tak, jako švédští měšťané, kteří

obráceně, ruku v ruce se svou ekonomickou baštou - sedláky - podporovali krále při násilném znovunabytí královských pozemků z rukou oligarchie (od roku 1604, později za Karla X. a Karla XI.).

Obecní majetek - zcela odlišný od zde rovněž probíraného státního majetku - byl starogermánským zřízením, které přežívalo pod povrchem feudalismu. Viděli jsme, jak jeho násilná uzurpace, většinou doprovázená proměnou orné půdy na pastviny, začala na konci patnáctého a pokračovala v šestnáctém století. Tehdy však byl ten proces prováděn jako násilné činy jednotlivců, proti kterým zákonodárství po sto padesát let marně bojovalo. Pokrok osmnáctého století se projevil tím, že sám ten zákon se nyní stal prostředkem loupení pozemků lidu, ačkoli majitelé velkých farem používali současně také své malé nezávislé privátní metody. (203) Parlamentní formu toho loupení představuje "Bills for Enclosures of Commons", jinými slovy dekrety, kterými majitelé pozemků sami sobě věnovali pozemky lidu jako své soukromé vlastnictví, dekrety vyvlastnění lidu. Sir F. M. Eden* vyvrací svou vychytralou obhajovací řeč, ve které se snaží obecní majetek ukázat jako soukromý majetek velkých vlastníků pozemků, kteří nastoupili na místo feudálů, tím, že sám požaduje "obecný parlamentní zákon o začlenění obecních pozemků", tedy přiznává, že je pro jejich proměnu na soukromé vlastnictví nějaký parlamentní státní zásah nutný, na druhé straně však od legislativy požaduje "odškodnění" vyvlastněných chudých. (204)

Zatímco na místo nezávislých yeomanů nastoupili tenants-at-will - menší nájemníci s roční výpovědí - sorta servilní a závislá na libovůli majitele půdy - tak vedle loupení ve státní doméně pak zvláště ta systematicky prováděná krádež obecního majetku pomohla zvětšit ty velké farmy, které se v osmnáctém století nazývaly kapitálové farmy (205) nebo obchodní farmy, (206) a pomohla "osvobodit" venkovský lid jako proletariát pro průmysl.

Osmnácté století však ještě nechápe totožnost národního bohatství s bídou lidu v té samé míře, jako století devatenácté. Proto v ekonomické literatuře té doby nacházíme nejostřejší polemiku o "enclosure of commons". Abych barvitě ukázal tehdejší poměry, tak z velkého množství materiálu, který mám k dispozici, uvádím několik málo míst.

"Na několika farnostech v Hertfordshire", píše jeden rozhořčený pisatel, "bylo 24 farem čítajících v průměru 50 až 150 akrů spojeno do tří farem." (207) "V Northamptonshire a Leicestershire probíhalo ohrazování obecních pozemků ve velmi velkém rozsahu, a většina z těch nových panství, která vznikla ohrazením, byla proměněna na pastviny; v důsledku toho nemá mnoho panství, na kterých se dříve oralo 1,500 akrů, nyní ani 50 akrů orné půdy... Ruiny dřívějších obytných domů, stodol, stájí, atd." jsou jedinými stopami po předchozích obyvatelích. "Sto domů a rodin se na mnoha místech zcvrklo ... na osm nebo deset... Majitelů půdy je na většině farností, kde ohrazování proběhlo už před patnácti či dvaceti lety, velmi málo v porovnání s těmi počty, když byla půda obdělávaná jako otevřená pole. Není neobvyklé vidět, že si čtyři nebo pět bohatých chovatelů dobytka uzurpovalo nově ohrazená panství, která se dříve nacházela v rukou dvaceti až třiceti majitelů farem a stejném počtu menších vlastníků a usedlíků. Všichni tyto byli i se svými rodinami ze svého vlastnictví vyhnáni vedle mnoha jiných rodin, které jimi byly zaměstnávány a živěny." (208)

Nebyly to jen pozemky ležící ladem, nýbrž často i obecní půda či půda obdělávaná za určité platby obci, kterou si pod záminkou ohrazování sousedící majitel půdy připojil ke svým pozemkům.

"Hovořím zde o připojení otevřených polí a pozemků, které se už obdělávají. Sami ti spisovatelé, kteří ta ohrazování hájí, přiznávají, že zvětšují monopol velkých farem, zvyšují ceny životních prostředků a způsobují vyliďňování... a i samotné ohrazování ladem ležících pozemků tak, jak se nyní provádí, bere chudým část jejich prostředků obživy a zvětšuje farmy, které už jsou i tak příliš velké." (209) Dr. Price říká: "Jestliže se půda dostává do rukou několika málo velkých farmářů, tak se ti malí farmáři

(které dříve označil za "množství malých vlastníků a farmářů, kteří živí sebe a své rodiny výnosy z půdy, kterou obdělávají, ovce, drůbež, prasata, atd., které nechávají pást na obecních pozemcích, takže mají málo důvodů proto, aby si životní prostředky kupovali")

promění na lidi, kteří musejí své živobytí získávat prací pro druhé a jsou nuceni pro všechno, co potřebují, chodit na trh ... Možná se vykoná více práce, protože k tomu bude větší popud ... Města a manufaktury porostou, protože do nich bude zahrnuto více lidí, kteří hledají zaměstnání. Toto je způsob, jak koncentrace farem přirozeně účinkuje a jak již mnoho let v tomto království skutečně účinkovala." (210)

Celkové působení ohrazených pozemků shrnuje takto:

"Celkově se postavení nižších tříd lidu skoro v každém ohledu zhoršilo, malí vlastníci půdy a farmáři byli srazeni do postavení nádeníků; a výdělky se v téže době v tomto postavení zhoršily." (211)

Uzurpace obecní půdy a revoluce v zemědělství, která ji doprovázela, skutečně účinkovala na zemědělce tak akutně, že - podle samotného Edena - mezi lety 1765 a 1780 jejich mzda začala padat pod minimum a na toto byla doplněna oficiální podporou pro chudé. Jejich mzda, říká, "postačovala jen na absolutní životní potřeby".

Poslechněme si na okamžik jednoho zastánce ohrazování a protivníka doktora Price:

"To není správný závěr, že se vylidňování děje, protože už nevidíme lidi mrhat svou prací na volných polích... Jestliže se po proměně malých sedláků na lidi, kteří musejí pracovat pro jiné, dá do pohybu více práce, tak je to přece výhoda, kterou si národ" (k němuž ti proměnění sedláci přirozeně nepatří) "musí přát... Výnosy budou vyšší, jestliže se na farmě použije jejich kombinovaná práce: takto se vytvoří nadvýrobek pro manufaktury, a tím se počty manufaktur - zlatých dolů tohoto národa - v poměru k vyprodukovanému množství obilí zvýší." (212)

Ten stoický klid, se kterým politický ekonom mluví o tom nejdřívějším pošlapání "svatého práva vlastnit" a nejhrubším násilí proti osobám, pokud je toto zapotřebí, aby vytvořilo základ kapitalistického výrobního způsobu, nám kromě jiných ukazuje Sir F. M. Eden, "filantrop" a ještě k tomu tory.* Celá řada loupení, hanebností a útisku, které doprovázely násilné vyvlastnění lidu od poslední třetiny patnáctého až ke konci osmnáctého století, ho pouze vede ke "spokojenému" závěru:

"Ten správný (due) poměr mezi ornou půdou a pastvinami musel být nastolen. Ještě po celé čtrnácté a z větší části patnáctého století na jeden akr pastvin připadaly dva, tři i čtyři akry orné půdy. V polovině šestnáctého století se ten poměr změnil na dva akry pastvin vůči dvěma akrům orné půdy, později na dva akry pastvin vůči jednomu akru orné půdy, až nakonec dosáhl toho správného poměru tři akry pastvin na jeden akr orné půdy."

V devatenáctém století se vzpomínka na souvislost mezi zemědělcem a obecním vlastnictvím přirozeně ztratila. Ani nemluvě o pozdější době. Jakou náhradu kdy dostal venkovský lid za 3,511,770 akrů obecní půdy, která mu byla mezi lety 1810 až 1831 uloupena a kterou majitelé půdy prostřednictvím parlamentu darovali majitelům půdy?

Posledním velkým procesem vyvlastňování půdy sedláků je konečně takzvaný Clearing of Estates (vyčištění statků, skutečné vymetení lidí). Při tom "čištění" všechny ty doposud probírané anglické metody kulminovaly. Jak jsme viděli v líčení moderního stavu v předchozím oddílu, tak nyní, když už neexistují žádní nezávislí sedláci, dochází k "očistě" od domků, takže zemědělství pracovníci na půdě, kde pracují, už nemají prostor nutný pro vlastní bydlení. To, co však "Clearing of Estates" vlastně znamená, to se dozvídáme v zaslíbené zemi moderní románové literatury, ve Skotské vysočině. Tam se ten proces vyznačuje systematickým charakterem, rozsahem, v jakém se provádí jednou ranou (v Irsku to pozemkoví páni dotáhli tak daleko, že současně smetli několik vesnic; ve Skotsku se jedná o půdu o velikosti německého vévodství) - a konečně prostřednictvím zvláštní formy toho zpronevěřeného pozemkového majetku.

Keltové ze Skotské vysočiny se dělili na klany, z nichž každý byl vlastníkem půdy, kterou osídlil. Zástupce klanu, jeho šéf či "velký muž" byl vlastníkem této půdy pouze z titulu své funkce, zcela jako Královna Anglie, která z titulu své funkce vlastní veškerou národní půdu. Když se anglické vládě podařilo potlačit vnitřní války těchto "velkých mužů" a jejich neustálé vpády do skotských rovin, tak ti šéfové klanů se svým starým loupežnickým řemeslem nepřestali; pouze změnili jeho formu. Na základě své autority proměnili své titulární vlastnické právo na právo soukromého vlastnictví, a protože u členů svého klanu narazili na odpor, tak se rozhodli, že ho potlačí otevřeným násilím.

"Anglický král by si na základě stejného práva mohl troufnout zahnat své poddané do moře",

říká profesor Newman. (213) Tuto revoluci, která ve Skotsku začala po posledním povstání podporovatelů uchazeče o trůn, můžeme v jejích prvních fázích sledovat u Sira Jamese Steuarta (214) a Jamese Andersona.* (215) V osmnáctém století bylo Galům vyhnaným z půdy zároveň zakázáno

vystěhování ze země, aby tak byli násilím zahnáni do města Glasgow a dalších továrních měst. (216) Jako příklad metody, která panovala v devatenáctém století, (217) zde postačí "mýcení" vévodkyně ze Sutherlandu. Tato osoba vzdělaná v ekonomii se hned po svém chopení se vlády rozhodla začít radikální ekonomickou léčbu a celé hrabství, jehož obyvatelstvo se kvůli podobným předchozím procesům smrsklo na 15,000, proměnit na pastvinu pro ovce. Od roku 1814 do roku 1820 bylo těchto patnáct tisíc obyvatel, přibližně tři tisíce rodin, systematicky vyháněno a vyhlazováno. Všechny jejich vesnice byly zničeny a spáleny, všechna jejich pole byla proměněna na louky. Rozkaz k provedení dostali britští vojáci a došlo na potyčky s domorodci. Jedna stará žena uhořela v zapálené chatrči, kterou odmítla opustit. Takto si tato madam přivlastnila 794,000 akrů půdy, která odnepaměti patřila klanu. Těm vyhnaným domorodcům přidělila přibližně 6,000 akrů u moře, dva akry na každou rodinu. Těch šest tisíc akrů do té doby leželo ladem a jejich vlastníci z nich neměli žádný příjem. Paní vévodkyně ve své šlechtnosti zašla tak daleko, že lidem z klanu, kteří po staletí za její rodinu prolévají krev, pronajala jeden akr v průměru za dva šilinky a šest pencí.* Celou tu uloupenou půdu klanu rozdělila na 29 velkých ovčích farem, každá z nich byla obydlena jedinou rodinou, většinou najatými anglickými pacholky. V roce 1825 bylo těch patnáct tisíc Galů nahrazeno sto třiceti jedním tisícem ovcí. Ta část domorodců, kterou vystrnadili na mořské pobřeží, se snažila žít z rybolovu. Stali se z nich obojživelníci a žili - jak řekl jeden anglický spisovatel - způlky na zemi a způlky na vodě, a pouze s polovinou z každého. (218)

Své horalské romantické zbožňování "velkých mužů" klanu si však ti udatní Galové měli odpykat ještě hůře. Pach ryb stoupl velkým mužům do nosu. Zavětrili za ním něco výnosného, a tak ta pobřeží pronajali londýnským velkoobchodníkům s rybami. Galové byli vyhnáni podruhé. (219)

Nakonec se však část těch ovčích pastvin proměnila na honitbu. Každý ví, že v Anglii nejsou žádné opravdové lesy. Zvěř v lesoparcích je vlastně domácí zvířectvo, tlusté jako londýnští měšťáci. Posledním útočištěm té "ušlechtilé vášně" je proto Skotsko.

Somers v roce 1848 říká:

"Na Vysočině se zalesněná území velmi rozšířila. Na straně Gaicku je nový les u Glenfeshie a na druhé straně je nový les u Ardverikie. Tímto způsobem je nově zalesněna ohromná pustina Bleak-Mount. Od východu k západu, od sousedství Aberdeenu až k útesům u Obanu je nyní souvislý pás lesa, zatímco v jiných částech Vysočiny se nacházejí nové lesy u Loch Archaig, Glengarry, Glenmoristonu, atd. ... Proměna jejich země na pastviny pro ovce ... zahnala Galy na neplodnou půdu. Nyní začínají být ovce nahrazovány jelení zvěří a žene Galy do ještě ničivější bída ... Lesy s honitbou (219a) nemohou existovat současně s lidmi. Jedni nebo druhí musejí odejít. Pokud budou honitby růst v tomtéž počtu a rozsahu jako dosud, tak za čtvrt století už v jeho domovině nenajdeme ani jednoho Gala. Tento proces je u vlastníků půdy na Vysočině z části důsledkem módy, aristokratické záliby v lovu, atd., z části však obchod se zvěřinou provádějí výlučně s vidinou zisku. Je totiž faktem, že kus horské půdy, který se použije jako honitba, je v mnoha případech ziskovější než pastvina pro ovce ... Vášnivý lovec, který hledá honitbu, je omezen pouze tloušťkou své peněženky ... Nad Vysočinou se vznášá utrpení, které není menší, než politika prováděná normanskými králi v Anglii. Jelení zvěř dostala volný prostor, zatímco lidé jsou štváni do stále užšího kruhu ... Svoboda lidí byla kousek po kousku uloupena ... A ten útlak stále s každým dnem roste. Vykořeňování a vyhánění je ze strany vlastníků prováděno jako ustálený princip, jako zemědělská nutnost, tak, jako se v divočině Ameriky a Austrálie mýtí stromy a křoví, a tato operace je prováděna v pokojném, obchodním duchu." (220)

Loupení církevních statků, podvodné odcizení státního majetku, krádež obecního majetku, uzurpátorská proměna feudálního vlastnictví a vlastnictví klanů na moderní soukromé vlastnictví prováděná s bezohledným terorismem, tyto a další byly těmi idylickými metodami prvotního hromadění. Dobyly pole pro kapitalistické zemědělství, proměnily půdu na kapitál a postaraly se městskému průmyslu o potřebnou dodávku volného proletariátu.

3. Krvavé zákonodárství proti vyvlastněným od konce patnáctého století. Zákony na snížení mezd

Volný proletariát, rázně a násilně vyhnaný z půdy prostřednictvím zrušení feudální příslušnosti, nemohl být vznikajícími manufakturami absorbován tak rychle, jak byl do světa poslán. Na druhé straně se ti lidé, náhle vykojení ze své navyké životní cesty, nemohli stejně náhle sžít s disciplínou svého nového stavu. Masově se měnili na žebráky, lupiče, tuláky, z části k tomu měli sklony, ve většině případů je k tomu přinutily okolnosti. Proto na konci patnáctého a během celého šestnáctého století v celé západní Evropě vzniklo krvavé zákonodárství proti tuláctví. Otcové dnešní třídy pracovníků byli za jim vnucenou proměnu na tuláky a žebráky nejdříve trestáni. Zákonodárství je považovalo za "svobodné" zločince a předpokládalo, že to, zda budou dále pracovat v již neexistujících starých poměrech, závisí jen na jejich dobré vůli.

Ono zákonodárství začalo za Jindřicha VII.

Jindřich VIII., v roce 1530: Staří a žebráci neschopní práce obdrží žebrácký průkaz. Chycení tuláci budou naproti tomu zbičováni a uvězněni. Někdo jsou tito přivázáni k vozu a bičováni, dokud jim z těla nepoteče krev, potom složí přísahu, že se vrátí tam, kde se narodili, nebo tam, kde žili poslední tři roky, a že se "nechají najmout do práce" (to put himself to labour). Jaká hrozná ironie! V zákonu z 27. roku vlády Jindřicha VIII. se opakuje předchozí stav, nové doplňky ho však zostřují. Po druhém přistižení při tuláctví se bičování opakuje a je mu uříznuta polovina ucha, po třetím opakování necht' je přistižený popraven jako těžký zločinec a nepřítel obce.

Eduard VI.: Jedno ustanovení z prvního roku jeho vlády, 1547, nařizuje, aby ten, kdo odmítá pracovat, byl odsouzen do otroctví osobě, která ho jako zahaleče udala. Jeho pán ho měl živit chlebem a vodou, slabým vývarem a odřezky masa tak, jak mu přišlo vhodné. Měl právo ho ke každé, byť i odporné, práci dohnat bitím a upoutat ho řetězem. Jestliže se otrok vzdálí na čtrnáct dní, tak bude k otroctví odsouzen doživotně a na čelo nebo líci mu bude vypáleno písmeno S. Jestliže uteče potřetí, tak bude jako nepřítel státu popraven. Jeho pán ho může prodat, odkázat, pronajmout ho zcela jako jiný movitý statek či dobytek. Pokud se otroci jakkoli vzeprou proti panstvu, tak budou rovněž popraveni. Soudci budou po oznámení povinni ty chlapy stíhat. Pokud se zjistí, že nějaký tulák tři dny zahálel, tak bude odveden do svého rodiště, železem rozžhaveným do červena mu bude na prsa vypáleno písmeno V, a tam bude v železech používán na pouliční či jiné podobné práce. Pokud vagabund udá falešné rodiště, tak se stane celoživotním otrokem toho místa, obyvatel či společnosti, a bude oceňován písmenem S. Každý má právo vagabundům odebrat jejich děti a držet je u sebe jako učně, chlapce do dvacátého čtvrtého roku, dívky do dvacátého roku života. Pokud utečou, tak budou až do toho věku otroky svého mistra, kteří je budou moci poutat železy, bít a podobně, jak budou chtít. Každý mistr smí svému otroku nasadit železný kruh na krk, paži či nohu, aby ho lépe poznal a jistěji držel. (221) Poslední část tohoto ustanovení předvídá, že jistí chudí by měli být zaměstnáni obcí nebo jednotlivci, kteří jim chtějí dávat jíst a pít, a zaměstnávat je. Tento druh farních otroků se v Anglii udržel hluboko do devatenáctého století pod názvem roundsmen.

Alžběta, 1572: Žebráci bez průkazu starší čtrnácti let budou těžce zbičováni a oceňováni na levém ušním laloku, v případě, že je nikdo nebude chtít na dva roky vzít do služby; pokud budou znova přistiženi a budou starší osmnácti let, tak budou popraveni, v případě, že je nikdo nebude chtít na dva roky vzít do služby. Při třetím opakování však budou bez milosti popraveni jako nepřátelé státu. Podobná ustanovení: zákon 13 z 18. roku vlády Alžběty, a další z roku 1597. (221a)

Jakub I.: Toulající se a žebrající osoba bude prohlášena za tuláka a vagabunda. Soudci malých obvodů jsou zplnomocněni nechat je veřejně zbičovat, pro prvním přistižení je zavřít na šest měsíců do vězení, po druhém na dva roky. Během věznění budou bičováni tak často, jak bude soudce považovat za vhodné... Nepolepšitelní a nebezpeční tuláci budou na levém rameni oceňováni písmenem R a dáni na nucené práce. Pokud budou znova přistiženi při žebvání, tak budou bez milosti popraveni. Tato nařízení, která byla v platnosti až do začátku 18. století, byla zrušena až zákonem 23 z 12. roku vlády Anny.

Podobné zákony byly ve Francii, kde se uprostřed sedmnáctého století v Paříži vytvořilo království tuláků (royaume des truands). Ještě na začátku vlády Ludvíka XVI. (nařízení z 13. července 1777) měl být každý zdravý člověk od šestnácti do šedesáti let, pokud byl bez životních prostředků a nebyl vyučen v žádné profesi, poslán na galeje. Podobná ustanovení Karla V. pro Nizozemí v říjnu 1537, první výnos států a měst Holandska z 19. března 1614, tabule spojených provincií z 25. června 1649, a tak dále.

Takto byl venkovský lid, který násilím vyvlastnili, vyhnali a učinili z něj tuláky, prostřednictvím zákonů groteskního teroru bičován, cejchován a trýzněn, aby si osvojil disciplínu nutnou pro systém námezdní práce.

Ono nestačí, že na jednom pólu vystupují pracovní podmínky jako kapitál a na druhém pólu lidé, kteří nemají nic, co by prodali, kromě své pracovní síly. Nestačí je také nutit, aby se dobrovolně prodávali. Jak kapitalistická výroba postupuje, tak se vyvíjí třída pracovníků, kteří na základě své výchovy, tradice, zvyků a nároků onen výrobní způsob uznávají jako samozřejmý přírodní zákon. Organizace ustáleného kapitalistického výrobního způsobu láme každý odpor, neustálé vytváření poměrného přelidnění drží zákon nabídky a poptávky po práci - a proto také mzdy - v kolejkách, které odpovídají potřebě kapitálu zhodnocovat se, nemá nutnost ekonomických poměrů zpečetí panství kapitalisty nad pracovníkem. Bezprostřední násilí bez ekonomického pozadí se sice stále používá, avšak jen výjimečně. Za obvyklého běhu věcí může být pracovník přenechán "přirozeným zákonům výroby", to znamená své závislosti na kapitálu, která vyplývá ze samotných výrobních podmínek, jimiž je garantována a zvěčněna. Jinak je tomu při historickém vzniku kapitalistické výroby. Nastupující buržoazie potřebuje a používá státní násilí, aby mzdy "regulovala", to znamená, aby je držela v mezích příslušných kapitalistově "vydělávání", aby prodloužila pracovní den a aby samotného pracovníka udržela na normálním stupni závislosti. Toto je podstatný moment takzvaného prvotního hromadění.

Třída námezdních pracovníků, která vznikla ve druhé polovině čtrnáctého století, tehdy a v následujícím století tvořila jen velmi malou část obyvatelstva, které bylo ve svém postavení dobře chráněno prostřednictvím samostatného sedláctví na venkově a cechovními organizacemi ve městech. Na venkově i ve městě byli mistr a pracovník na sociálním žebříčku blízko sebe. Podřízení práce kapitálu bylo pouze formální, to znamená, že ten výrobní způsob ještě neměl specificky kapitalistický charakter. Variabilní prvek kapitálu velmi převažoval nad jeho konstantním prvkem. Poptávka po námezdní práci proto rychle rostla s každým hromaděním kapitálu, zatímco nabídka námezdní práce ji následovala jen pomalu. Velká část národního produktu, později převáděná do fondu hromadění kapitálu, tehdy ještě šla do spotřebního fondu pracovníka.

Mzdové zákonodárství, ražené na zakázku vytěžování pracovníka, které vůči němu bylo při svém vývoji stále stejně nepřátelské, (222) v Anglii začalo jako Statute of Labourers (pracovní stanovy) za Eduarda III. v roce 1349. Ve Francii tomu odpovídalo nařízení z roku 1350, vydané jménem krále Jana. Anglická a francouzská zákonodárství účinkovala souběžně a co do obsahu jsou totožná. Pokud jde o to, jak ty Stanovy vynucovaly prodloužení pracovního dne, tak se k tomu nebudu vracet, neboť tento bod jsme již [dříve](#) probrali.

Ty Statute of Labourers byly vydány na naléhavou žádost Dolní sněmovny.

"Dříve", naivně říká jeden Tory, "chudí požadovali tak vysoké mzdy, že ohrožovali průmysl a bohatství. Nyní jsou jejich mzdy tak nízké, že rovněž ohrožují průmysl a bohatství, avšak jinak a možná i hůře než tehdy." (223)

Pro města i venkov byl stanoven zákonný mzdový tarif na denní i kusovou práci. Venkovští pracovníci se měli nechávat najímat na rok, městští pracovníci se pak prodávali "na volném trhu". Pod trestem vězení bylo zakázáno platit vyšší mzdu než jaká byla určena Stanovami, avšak příjem vyšší mzdy byl trestán přísněji než její vyplácení. Tak podle oddílů 18 a 19 alžbětinských Stanov učení hrozilo deset dnů vězení tomu, kdo by zaplatil vyšší mzdu, naproti tomu dvacet jedna dnů vězení tomu, kdo by ji vzal. Ve Stanovách z roku 1360 byly ty tresty zpřísněny a dokonce mistra zmocňovaly k tomu, aby si zákonný mzdový tarif vynutil tělesným násilím. Všechny kombinace, smlouvy a přísahy, kterými se zedníci a tesaři vzájemně spojovali, byly prohlášeny za neplatné. Spolčování pracovníků bylo od čtrnáctého století bráno jako těžký zločin až do roku 1825, což byl rok zrušení zákonů proti spolčování. Duch pracovních

stanov z roku 1349 a jejich potomků jasně prosvítá z toho, že sice byly státem nadiktovány maximální mzdy, avšak ani náhodou mzdy minimální.

V šestnáctém století se, jak víme, postavení pracovníka velmi zhoršilo. Mzda v penězích stoupla, avšak nikoli v poměru ke znehodnocení peněz a tomu odpovídajícímu růstu cen zboží. Mzdy tedy ve skutečnosti poklesly. Přesto dál trvaly ty zákony, které měly za cíl jejich snížení, současně s odřezáváním uší a vypalováním značek na ty, "které nikdo nechce vzít do služby". Prostřednictvím Stanov učení, třetího zákona z pátého roku Alžběty, byli soudci zmocněni k tomu, aby určité mzdy stanovovali a modifikovali v závislosti na období roku a cenách zboží. Jakub I. rozšířil tuto regulaci práce také na tkaní, spřádání a všechny možné kategorie práce, (224) Jiří II. pak rozšířil zákony proti spolčování pracovníků na všechny manufaktury.

Ve vlastním období manufaktur už byl kapitalistický výrobní způsob dostatečně posilněn, aby pro něj byla zákonná regulace mezd jak nepraktická, tak nadbytečná, pro všechny případy si však chtěl ponechat zbraň z toho starého arzenálu. Ještě v osmém roce Jiřího II. bylo krejčovským tovaryšům v Londýně a okolí zakázáno brát vyšší mzdu než 2 šilinky 7 a půl pence denně, kromě případů všeobecné drahoty; ještě v třináctém roce Jiřího III. zákon 68 pověřil soudce regulací mezd spřádačů hedvábí; ještě v roce 1796 bylo zapotřebí dvou rozsudků vyšších soudů k tomu, aby se rozhodlo, zda nařízení nižších soudců o mzdách platí také pro nezemědělské pracovníky; ještě v roce 1799 jeden parlamentní zákon potvrdil, že mzda horníků ve Skotsku měla být regulována Alžbětínskými stanovami a dvěma skotskými zákony z let 1661 a 1671. To, jak moc se mezitím změnil vztahy, ukazuje jedna do té doby neslýchaná událost v anglické Dolní sněmovně. Zde, kde se již více než 400 let schvalovaly zákony o maximu, které mzdy rozhodně nesměly překročit, v roce 1796 pan Whitbread navrhl zákonnou minimální mzdu pro zemědělské nádeníky. Pan Pitt to odmítal, připustil však, že "postavení chudých je hrozné (cruel)". A konečně, v roce 1813 byly zákony o regulaci mezd zrušeny. Byly směšnou anomálií již v té době, kdy si kapitalista prostřednictvím svého soukromého zákonodárství sám reguloval továrnu a prostřednictvím daně na chudé doplňoval mzdy venkovských pracovníků na nezbytné minimum. Ta ustanovení pracovních stanov o smlouvách mezi zaměstnavateli a námezdními pracovníky, o výpovědních lhůtách a podobně, které proti zaměstnavateli, který poruší smlouvu, umožňovaly pouze občanskou žalobu, avšak proti pracovníku, který poruší smlouvu, žalobu trestní, v celé své kráse platí až do dneška (1873).

Ty hrozné zákony proti spolčování padly v roce 1825 v důsledku výhrůžného chování proletariátu. Přesto padly jen částečně. Některé krásné zbytky těch starých Stanov zmizely až v roce 1859. A konečně, parlamentní zákon z 29. června 1871 zrušil poslední stopy tohoto třídního zákonodárství tím, že zákonně uznal existenci odborů. Jeden parlamentní zákon téhož data (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) ten předchozí stav ve skutečnosti znovu vytvořil v nové formě. Tímto parlamentním žonglováním byly ty prostředky, které pracovníci mohli použít při stávce nebo výluce, odebrány z obecného práva a postaveny pod výjimečný trestní zákon, jehož výklad připadl na samotné továrníky, kteří účinkovali jako smírčí soudci. Dva roky před tím tatáž Dolní sněmovna a tentýž pan Gladstone* známým přímým způsobem navrhl zrušení všech výjimečných trestních zákonů proti pracující třídě. Dále než do druhého čtení však nebyl připuštěn a celá ta věc se tak vlekla, dokud nakonec "velkolepá Liberální strana" ve spojení s Konzervativci nenašla odvahu, aby se obrátila proti tomu samému proletariátu, který ji dostal k moci. Ta "velkolepá Liberální strana" se s touto zradou nespokojila a dovolila anglickým soudcům, vždy připraveným sloužit vládnoucí třídě, aby znovu vykopali ty zastaralé zákony o "spiknutí" a používali je proti spolkům pracovníků. Vidíme, že pouze proti své vůli a pod tlakem mas se anglický parlament vzdal zákonů proti stávkám a odborům, poté co sám po pět set let s nestydatým sobectvím zastával funkci odborů kapitalistů proti pracovníkům.

Přímo na začátku revolučního vzepětí se francouzská buržoazie rozhodla znovu zrušit pracovníkům právo na spolčování, které teprve nedávno získali. Dekretem ze 14. června 1791 prohlásila veškeré spolky pracovníků za "atentát na svobodu a deklaraci lidských práv" pod trestem 500 liber a ročního odebrání aktivních občanských práv. (225) Tento zákon, který konkureční boj mezi kapitálem a pracovníkem policajtsky držel v mezích výhodnějších pro kapitál, přežil revoluce a změny dynastií. Sama ta Hrůzovláda ho ponechala nedotčený. Teprve až nedávno byl z trestního zákona vyloučen. Není nic charakterističtějšího než záminka tohoto měšťáckého puče. "Ačkoli", říká Le Chapelier, zpravodaj, "si přejeme, aby byla mzda vyšší než nyní, a aby ten, kdo ji dostává, nebyl v důsledku nedostatku nutných

životních prostředků absolutně závislý, téměř tak závislý, jako v otroctví", přesto se pracovníci nesmějí o svých zájmech zpravovat, jednat společně a tím svou "absolutní závislost, která je téměř otroctvím" zmírňovat, protože by tím také narušovali "svobodu svých nynějších zaměstnavatelů" (tu svobodu udržovat pracovníky v otroctví!) a protože by spolčení proti despocii sdružení dřívějších zaměstnavatelů bylo - hádejte co! - vytvářením takových sdružení, která již byla francouzskou ústavou zrušena! (226)

4. Geneze kapitalistického majitele farmy

Potom, co jsme probrali násilné vytvoření volného proletariátu, krvavou disciplínu, která je proměnila na námezdní pracovníky, špinavé akce státu, které společně se stupněm vytěžování práce policajtsky zvýšily i hromadění kapitálu, se ptejme, odkud ti kapitalisté původně pocházejí? Neboť vyvlastňování venkovského lidu bezprostředně vytváří pouze velké vlastníky půdy. Co se týče geneze majitelů farem, tak té se můžeme takříkajíc dotknout rukou, protože je pomalým procesem probíhajícím po mnoho staletí. Sami nevolníci, též vedle svobodných malých majitelů půdy, se nalézali ve velmi odlišných majetkových vztazích, a proto se také emancipovali za velmi odlišných ekonomických podmínek.

První formou majitele farmy byl v Anglii bailiff, který byl sám nevolníkem. Jeho postavení bylo podobné starořímskému majiteli s názvem villicus, jen v menším měřítku. Během druhé poloviny 14. století je nahrazen majitelem farmy, který majitele půdy zaopatřuje osivem, dobyt看em a zemědělským nářadím. Jeho postavení se příliš neliší od postavení sedláka. Využíval pouze více námezdní práce. Brzy se z něho stává metayer, poloviční majitel. Ten představuje první část zemědělského kapitálu, majitel půdy pak tu druhou. Oba si rozdělují celkový produkt v poměru stanoveném smlouvou. Tato forma v Anglii brzy mizí, aby uvolnila místo pro skutečného majitele farmy, který prostřednictvím používání námezdních pracovníků zhodnocuje svůj vlastní kapitál a část z nadvýrobku, ať už v penězích nebo v naturáliích, platí majiteli půdy jako pozemkovou rentu.

Dokud během 15. století nezávislí sedláci a čeledíni, kteří kromě práce za mzdu ještě samostatně hospodařili, prostřednictvím vlastní práce obohacovali sami sebe, tak byly okolnosti pro majitele farmy a jeho výrobní pole dosti nevalné. Revoluce v zemědělství v poslední třetině 15. století, která pokračovala skoro celé 16. století (avšak s výjimkou posledních desetiletí), ho však obohatila stejně rychle, jako ochudila venkovský lid. (227) Uzurpace obecních pastvin atd. mu umožnila velké zvětšení stavů jeho dobytka téměř bez nákladů, zatímco mu tento dobytek dodával výživné hnojivo k obhospodařování půdy.

V 16. století přichází rozhodující moment. Tehdy byly smlouvy o pronájmu půdy stanovovány na dlouhou dobu, často na 99 let. Neustálý pád hodnoty drahých kovů, a proto také hodnoty peněz, majiteli farmy přinesl zlaté ovoce. On snížil mzdy - pokud odhlédneme od všech ostatních již dříve uvedených okolností. Část mzdy byla připojena k zisku z farmy. Postupný vzestup cen obilí, vlny, masa, zkrátka všech zemědělských produktů, nafoukl celkový peněžní kapitál majitele farmy bez jeho přičinění, zatímco se pozemková renta, kterou měl platit, ve staré peněžní hodnotě smrskla. (228) Takto se obohatil současně na úkor svých námezdních pracovníků i svého majitele půdy. Není tedy divu, že na konci 16. století v Anglii existovala třída na tehdejší poměry bohatých "kapitálových farmářů". (229)

5. Zpětné působení revoluce v zemědělství na průmysl. Vytvoření vnitřního trhu pro průmyslový kapitál.

Nárazové a stále se opakující vyvlastňování a vyhánění venkovského lidu, jak jsme viděli, městskému průmyslu znova a znova dodávalo masy proletářů stojících zcela mimo cechovní vztahy, šťastná to okolnost, která toho starého A. Andersona* (nezaměňovat s Jamesem Andersonem) v jeho Dějinách obchodu nutí věřit na přímý zásah prozřetelnosti. U tohoto prvku prvotního hromadění se ještě musíme na okamžik zdržet. Řídnutí nezávislého samostatně hospodařícího venkovského lidu nejen odpovídalo zahušťování průmyslového proletariátu, podobně jako Geoffroy Saint-Hilaire zahušťování látky světa vysvětluje jejím řídnutím na jiném místě. (230) Půda - navzdory sníženému počtu lidí, kteří ji obdělávali - vynášela stejně nebo dokonce více, než před tím, protože ta revoluce v pozemkových vlastnických vztazích byla doprovázena zlepšenými metodami pěstování, větší spoluprací, soustředěním výrobních prostředků, a tak dále, a protože venkovští námezdní pracovníci nejen pracovali s vyšším vypětím, (231) ale také to výrobní pole, na kterém pracovali sami pro sebe, se stále více zmenšovalo. Současně s tou uvolněnou částí venkovského lidu se tedy také uvolňují jeho dřívější prostředky na výživu. Tyto se nyní mění na látkový prvek variabilního kapitálu. Sedlák vyhozený z půdy musí svou hodnotu nakupovat u svého nového pána - průmyslového kapitalisty - ve formě mzdy. Stejně jako s potravinami to bylo i s domácími zemědělskými surovinami pro průmysl. Proměnily se na prvek konstantního kapitálu.

Představme si například, že je jedna část westfálských sedláků, kteří za Bedřicha II. spřádali pokud ne hedvábí, tak všechný len, násilně vyvlastněni a vyhnáni z půdy, ta druhá zbylá část je však proměněna na nádeníky na větších farmách. Současně vznikají velké přádelny a tkalcovny lnu, ve kterých ti "osvobození" nyní pracují za mzdu. Ten len vypadá stejně jako před tím. Nezměnilo se na něm ani vlákno, do jeho těla se však dostala nová sociální duše. Nyní pro majitele manufaktury tvoří část konstantního kapitálu. Dříve byl rozdělen mezi obrovské množství malých výrobců, kteří ho sami pěstovali a v malých množstvích ve svých rodinách spřádali, nyní je soustředěn v rukou jednoho kapitalisty, který pro sebe nechává příst a tkát druhé. Ta práce vydaná navíc při spřádání lnu se dříve projevila v příjmu navíc nespočtu selských rodin, nebo také, za Bedřicha II., v daních pour le roi de Prusse. Nyní se projevuje jako zisk několika kapitalistů. Ta vřetena a stavy, která byla dříve rozprostředna po celé zemi, jsou nyní soustředěna do několika velkých dílen, stejně jako pracovníci, tak i surovina. Vřetena, stavy a surovina se z prostředku nezávislé existence pro přádláka a tkalce od té chvíle mění na prostředek, kterým jsou ovládáni (232) a kterým se z nich vysává nezaplacená práce. Na těch velkých manufakturách, stejně jako na těch velkých farmách, není nijak vidět, že vznikly sloučením mnoha malých výrobních míst a že byly vytvořeny prostřednictvím vyvlastnění mnoha malých nezávislých výrobců. Nezaujatý pohled se však nedá zmást. V době Mirabeau,* velkého revolucionáře, se ty velké manufaktury ještě jmenovaly manufactures réunies, spojené dílny, podobně jako hovoříme o spojených polích.

"Jen se podívejte", říká Mirabeau, "na ty velké manufaktury, kde stovky lidí pracují pod jedním ředitelem a které se obvykle nazývají spojené manufaktury (manufactures réunies). Naproti tomu ty, kde pracuje velké množství lidí odděleně na svůj vlastní účet, těm se stěží věnuje pozornost. Dávají se zcela do pozadí. To je velký omyl, neboť ony tvoří důležitou část bohatství lidu... Spojená továrna (fabrique réunie) úžasně obohatí jednoho nebo dva podnikatele, avšak pracovníky jsou tam jen lépe či hůře placení nádeníci a na blahobytu zaměstnavatelů se nijak nepodílejí. Naproti tomu v rozdělené továrně (fabrique séparée) nikdo nezbohatne, avšak mnoho pracovníků žije v blahobytu... Počet pilných a příčinlivých pracovníků roste, protože v moudřejším způsobu života, v práci vidí prostředek, jak si své postavení značně zlepšit, místo toho aby získali malé zvýšení mzdy, které nemůže nikdy být důležitým předmětem pro budoucnost, nýbrž těm lidem nanejvýš umožňuje, aby mohli o něco lépe žít z ruky do huby. Ty jednotlivé rozdělené manufaktury, které jsou většinou svázány s malým zemědělským hospodářstvím, jsou svobodné." (233)

Vyvlastňování a vyhánění jedné části venkovského lidu uvolňuje pro průmyslový kapitál společně s pracovníky nejen jejich životní prostředky a pracovní materiál, ale také vytváří vnitřní trh.

Vskutku, ty události, které malého sedláka mění na námezdního pracovníka a jeho životní a pracovní prostředky mění na věcné prvky kapitálu, současně vytvářejí vnitřní trh pro tento kapitál. Selská rodina dříve vyráběla a obhospodařovala životní prostředky a suroviny, které poté z větší části sama spotřebovala. Tyto suroviny a životní prostředky se nyní staly zbožím; majitel velké farmy je prodává a

svůj trh nalézají v manufakturách. Příze, plátno, vlněné zboží, věci, pro něž se suroviny nacházely v dosahu každé selské rodiny a které ta rodina pro svou vlastní spotřebu spřádala a tkala - se nyní proměnil na zboží z manufaktur, jejichž odbytiště tvoří právě venkovské okresy. Početní roztroušení zákazníků, doposud závislých na množství malých výrobců pracujících na vlastní účet, se nyní soustřeďuje na velkém trhu, který zaopatřuje průmyslový kapitál. (234)

Ruku v ruce s vyvlastňováním dříve samostatně hospodařících sedláků a jejich odlučováním od jejich výrobních prostředků jde takto ničení venkovského vedlejšího průmyslu, proces odlučování manufaktur a zemědělství. A pouze zničení venkovských domáckých živností může dát vnitřnímu trhu nějaké země šířící a pevnější základ, který kapitalistický výrobní způsob potřebuje.

Ve vlastním období manufaktur nedochází k žádnému radikálnímu přetvoření. Vzpomínáme si, že se národní výroby zmocňuje jen po kouskách a stále spočívá na širokém základu městských řemesel a domácko-zemědělského vedlejšího průmyslu. Jestliže kapitalistický výrobní způsob tyto v nějaké formě, ve zvláštních obchodních odvětvích, v jistých bodech ničí, tak je v jiných bodech zase vyvolává, protože je potřebuje na přípravu surovin na určitý stupeň. Proto produkuje novou třídu malých venkovanů, kteří mají hospodaření na půdě jako vedlejší zaměstnání a jako hlavní zaměstnání provozují průmyslovou práci a prodej výrobků manufakturám, ať už přímo nebo oklikou přes obchodníka. Toto je základ, pokud už ne hlavní základ, jevu, který badatelé v anglických dějinách nejdříve mate. Od poslední třetiny 15. století dále se vyskytují stále a pouze v určitých intervalech přerušované stížnosti na rostoucí venkovské kapitálové hospodaření a postupné ničení sedláctví. Na druhé straně se toto sedláctví znova vyskytuje, i když v nižším počtu a stále se zhoršující formě. (235) Hlavním důvodem je toto: Anglie je jednou přednostně pěstitelem obilí, podruhé chovatelem dobytka, v obdobích změn se mění i rozsah sedláckých provozů. Až když velký průmysl se strojním vybavením začne vytvářet konstantní základ kapitalistického zemědělství, tak radikálně vyvlastní ohromnou většinu venkovského lidu a dokončí odloučení mezi zemědělstvím a domácko-zemědělskou živností, jejíž kořeny - spřádání a tkaní - zpřetrhá. (236) Teprve až potom také celý vnitřní trh dobude pro průmyslový kapitál. (237)

6. Geneze průmyslového kapitalisty

Geneze průmyslového (238) kapitalisty neprobíhala stejně pozvolným způsobem jako tomu bylo u majitelů farem. Bezpochyby se někteří z malých cechovních mistrů a mnohem více samostatných malých řemeslníků nebo také námezdních pracovníků proměnilo na malé kapitalisty a tím, že postupně rozšiřovali vytěžování námezdní práce a odpovídajícím způsobem hromadili, se stali kapitalisty zcela zřejmými. V dětském věku kapitalistické výroby se to často dělo stejně jako v dětském věku středověkého měšťanství, kdy se o tom, kdo se z utečených nevolníků stane mistrem a kdo služebníkem, z velké části rozhodovalo na základě dřívějšího či pozdějšího data jejich útěku. Hlemýždí tempo této metody však v žádném případě neodpovídalo potřebám obchodování na novém světovém trhu, který stvořily velké objevy na konci 15. století. Středověk však té době předal dvě různé formy kapitálu, které zrají v různých společensko ekonomických formacích a které jako takové účinkují jako kapitál již před érou kapitalistického výrobního způsobu - lichvářský kapitál a obchodní kapitál.

"V současné době prochází veškeré bohatství společnosti nejdříve rukama kapitalisty ... tento platí vlastníku půdy jeho rentu, pracovníkovi jeho mzdu, platí výběřčímu daní a desátků a pro sebe si ponechá velkou, ve skutečnosti tu největší a denně rostoucí část ročního produktu práce. Nyní můžeme říci, že kapitalista je z první ruky vlastníkem celého společenského bohatství, ačkoli mu právo na toto vlastnictví žádný zákon nedal... Tato proměna na vlastnictví se vykonává prostřednictvím braní úroků z kapitálu... a proto není vůbec divné, že tomu zákonodárci z celé Evropy chtěli zabránit prostřednictvím zákonů proti lichvě... Moc kapitalisty nad veškerým bohatstvím země je úplnou revolucí v majetkovém právu. Prostřednictvím kterého zákona či řady zákonů byla vykonána?" (239)

Autor si mohl uvědomit, že revoluce se nedělají prostřednictvím zákonů.

Peněžní kapitál vytvořený lichvou a obchodem byl při své proměně na průmyslový kapitál omezován - na venkově feudálními a ve městech cechovními svazky. (240) Tato omezení padla společně se zrušením

feudální příslušnosti, s vyvlastněním a částečným vyhnáním venkovského lidu. Nové manufaktury byly zřizovány v přístavech, odkud se vyváželo, nebo v místech, kde byla půda ležící ladem, mimo vládu starého měšťanství a jeho cechovních svazků. Proto v Anglii probíhal ten trpký boj korporátních měst proti těmto novým školám pro pěstění průmyslu.

Objevení nalezišť zlata a stříbra v Americe, vykořenění, zotročení a zakopání domorodého lidu do dolů, počínající dobývání a plundrování východní Indie, proměna Afriky na oboru určenou k lovu černochoů pro obchod s otroky, tyto události byly jitrěnkou éry kapitalistické výroby. Tyto idylické procesy jsou hlavními momenty prvotního hromadění. Za nimi následuje obchodní válka evropských národů, jejímž jevištěm je celá zeměkoule. Začala odtržením Nizozemí od Španělska, obrovský rozsah nabrala při anglické Antijakobínské válce a ještě stále probíhá v opiových válkách proti Číně, a tak dále.

Různé momenty prvotního hromadění jsou tak více či méně stupni jedné časové řady, jako je Španělsko, Portugalsko, Holandsko, Francie a Anglie. V Anglii jsou tyto momenty na konci 17. století systematicky shrnuty do koloniálního systému, systému státních dluhů, moderního daňového systému a ochrannářského systému. Tyto metody, například koloniální systém, zčásti spočívají na nejhrušším násilí. Všechny však používají státní moc, soustředěné a organizované společenské násilí, které slouží k tomu, aby se, podobně jako ve skleníku, podpořil proces proměny feudálního výrobního způsobu na kapitalistický a aby se tento přechod zkrátil. Násilí je porodní bábou každé staré společnosti, která je těhotná novou. Ono samo je ekonomickou silou.

W. Howitt,* který z křesťanství dělá velkou zvláštnost, o křesťanském koloniálním systému říká:

"To barbarství a neslýchaná krutost takzvané křesťanské rasy proti každému lidu a v každé zemi světa, kterou si mohla podmanit, je zcela bezpříkladné v jakékoli éře světových dějin, u jakékoli rasy, ať už byla divoká, nevzdělaná, nestydatá a bez slitování." (241)

Dějiny holandského koloniálního hospodářství - a Holandsko bylo vzorovým kapitalistickým národem 17. století - "ukazují nepřekonatelný obraz zrady, uplácení, úkladného vraždění a hanebnosti". (242) Není nic charakterističtějšího než jejich systém kradení lidí v Celebes, aby získali otroky pro Jávau. Za tímto účelem byli zřízeni zloději lidí. Hlavními činiteli tohoto obchodu byl zloděj, tlumočník a prodejce, hlavními prodejci byli domorodí princové. Ukradená mládež byla na Celebes držena v tajných vězeních, dokud nedozrála a nebyla poslána na otrokářské lodě. Jedna oficiální zpráva říká:

"Například toto jediné město, Makassar, je plné tajných vězení, jedno otřesnější než druhé, která jsou přečpaná ubohými oběťmi nenasytnosti a tyranie, jež jsou spoutány řetězi a násilně odtrženy od svých rodin."

Aby se Holanďané zmocnili města Malakka, podplatili portugalského guvernéra. Tento je v roce 1641 nechal do města vstoupit. Okamžitě spěchali k jeho domu a zavraždili ho, aby se té sumy 21,875 liber šterlinku, kterou ho podplatili, "zřekl". Všude, kam vkročili, následovalo pustošení a vylidňování. Banjuwangi - jedna provincie na Jávě - měla v roce 1750 přes 80,000 obyvatel. V roce 1811 už jen 8,000. Toto je ten *doux commerce*!*

Anglická Východoindická společnost jak známo obdržela, kromě politického panství ve Východní Indii, výhradní monopol na obchod s čajem, stejně jako na veškerý obchod s Čínou a převoz zboží z a do Evropy. Avšak pobřežní plavby z Indie a mezi ostrovy stejně jako obchod uvnitř Indie byly monopolem vyšších úředníků Společnosti. Monopoly na sůl, opium, betel a další zboží byly nevyčerpatelnými zdroji bohatství. Úředníci sami stanovovali ceny a podle libosti tak oškubávali nešťastného Indu. Generální guvernér se na tomto soukromém obchodu podílel. Jeho oblíbenci dostali smlouvy za podmínek, kdy, chytřejší než alchymisté, vyráběli zlato z ničeho. Velcí boháči rostli jako houby po dešti a prvotní hromadění šlo samo od sebe bez vložení jediného šilinku. Soudní stíhání pana jménem Warren Hastings se takovými příklady jen hemží. Zde je jeden případ.

Jistému panu jménem Sullivan byla přidělena smlouva na dodání opia v okamžiku jeho odjezdu - z oficiálního pověření - do jedné části Indie zcela odloučené od okresů, kde se pěstuje opium. Sullivan svou smlouvu za 40,000 liber šterlinku prodal jistému panu jménem Binn, pan Binn ji téhož dne prodal za 60,000 a následující kupce a vykonavatele smlouvy prohlásil, že z ní potom ještě vytloukl obrovský zisk. Podle jednoho seznamu, který byl předložen parlamentu, se Společnost a její úředníci mezi lety 1757 a

1766 obdarovali šesti milióny liber šterlinku! V letech 1769 a 1770 Angličané uměle vytvořili hladomor tím, že skoupili veškerou rýži, čekali a znovu ji začali prodávat za úžasné ceny. (243)

Zacházení s domorodci bylo přirozeně nejhorší na plantážích určených k pěstování jen na vývoz, jako v Západní Indii, a v lidnatých a bohatých zemích jako je Mexiko a Východní Indie vydaných napospas loupežnému vraždění. Avšak také ve vlastních koloniích se ten křesťanský charakter prvotního hromadění nezapřel. Oni střizliví ctnostní protestanti, puritáni Nové Anglie, na závěr jednoho svého shromáždění v roce 1703 stanovili odměnu 40 liber šterlinku za každý indiánský skalp a za každého chyceného rudocha. V roce 1720 pak 100 liber za každý skalp, v roce 1744, poté, co v Massachusetts-Bay prohlásili jistý kmen za rebely, vyhlásili tyto odměny: 100 liber za skalp muže staršího dvanácti let, 105 liber za chyceného muže a 50 liber za chycenou ženu nebo dítě! O několik desetiletí později se koloniální systém pomstil na potomstvu těch zbožných poutnických otců, ze kterých se mezitím stali vzbouřenci. Na popud a za peníze Angličanů byli zabiti tomahawky. Britský parlament prohlásil skalpování a honění psy za "prostředek, který do jeho rukou vložil Bůh a příroda".

Koloniální systém si cíleně pěstoval obchod a lodní dopravu. Ony Lutherovy* "společenské monopoly" byly pákami násilného soustřeďování kapitálu. Kolonie zajišťovaly odbytiště vznikajícím manufakturám a hromadění umocněné tržním monopolem. Bohatství ukořistěné mimo Evropu přímým pleněním, zotročováním a loupežným vražděním přitékalo zpět a měnilo se zde na kapitál. Holandsko, které koloniální systém plně rozvinulo jako první, už v roce 1648 stálo na výsluní své obchodní velikosti. Bylo

"téměř výhradním vlastníkem východoindického obchodu a dopravy mezi evropským jihozápadem a severovýchodem. Jeho rybářství, námořnictví a manufaktury převyšovaly ostatní z jakékoli jiné země. Kapitál té republiky byl významnější než kapitál celého zbytku Evropy dohromady."

Gulich zapomněl dodat: Holandské masy lidu byly už v roce 1648 více přepracované, zbídačené a brutálně utlačované, než celého zbytku Evropy dohromady.

V dnešní době průmyslová nadvláda s sebou nese nadvládu obchodní. Naproti tomu ve vlastním období manufaktur je to obchodní nadvláda, která převládá nad tou průmyslovou. Proto tehdy koloniální systém hrál tak převažující roli. Byl to "ten cizí Bůh", který se posadil na oltář vedle starých evropských model, a který jednoho krásného dne všechny šmahem vyhodil a za jediný a poslední smysl lidstva prohlásil vydělávání.

Systém veřejného úvěru, to znamená státního dluhu, jehož původ objevujeme už ve středověkém Janově a Benátkách, během období manufaktur zdomácněl v celé Evropě. Koloniální systém se svým zámořským obchodem a obchodními válkami mu sloužil jako pěstební skleník. Takto se nejprve ustavil v Holandsku. Státní dluh, to znamená zcizování státu - ať už despotického, konstitučního nebo republiky - zanechává na kapitalistické éře svůj otisk. Jediná část takzvaného národního bohatství, která skutečně vchází do celkového majetku moderních národů, je - jejich státní dluh. (243a) Následkem toho nutně vznikla ta moderní doktrína, že národ bude tím bohatší, čím hlouběji se zadluží. Veřejný úvěr se stal krédem kapitálu. A se vznikem státního zadlužení na místo neomluvitelného hříchu vůči duchu svatému nastoupilo porušení víry ve státní dluh.

Veřejný dluh se stal jednou z nejenergičtějších pák prvotního hromadění. Jako mávnutím kouzelného proutku dal neproduktivním penězům sílu plodit a proměnil je tak na kapitál bez toho, aby byl tento vystaven nebezpečí a namáhavé správě při jeho vkládání do průmyslu nebo dokonce do lichvy. Státní věřitelé ve skutečnosti nic nedávají, neboť ta půjčená suma se promění na veřejné a snadno převoditelné dluhopisy, které jdou z jejich rukou dále, jako kdyby byly stejným množstvím hotových peněz. Avšak i když odhlédneme od takto vytvořené třídy zahálčivých rentiérů a od improvizovaného bohatství finančníků, kteří zprostředkovávají hru mezi vládou a národem - stejně jako od daňových farmářů, obchodníků, soukromých továrníků, kterým velká část z každé státní půjčky slouží jako kapitál spadlý z nebes - státní dluh dal vzniknout akciovým společnostem, obchodům s dohodnutými účinky všeho druhu, vyhánění cen cenných papírů, jedním slovem: hře na burze a moderní bankokracii.

Od svého zrození byly velké banky pyšníci se národními tituly pouze společnostmi soukromých spekulantů, kteří se postavili po bok vlád a díky získaným privilegiím byli schopni do státu vkládat peníze. Proto hromadění státního dluhu nemá žádné přesnější měřítko svého stupně než postupný vzestup akcií těchto bank, jejichž plný vývin se datuje od založení Bank of England v roce 1694. Anglická národní banka začala tím, že vládě půjčovala své peníze s osmiprocentním úrokem; současně byla parlamentem zmocněna k tomu, aby z téhož kapitálu razila peníze, přičemž je znova půjčovala veřejnosti ve formě bankovek. Těmito bankovkami směla splácet směnky, půjčovat na zboží a nakupovat drahé kovy. Netrvalo dlouho a tyto úvěrové peníze, které sama vytvořila, se staly penězi, které Bank of England půjčovala státu a na účet státu platila úroky z veřejného dluhu. Nestačilo, že jednou rukou dávala, aby druhou rukou brala více; zatímco brala, tak zůstávala věčnou věřitelkou národa až do poslední vydané vindry. Pozvolna se stala nezbytným strážcem kovových pokladů země a středem gravitace veškerého obchodního úvěrování. V tutéž dobu, kdy se v Anglii přestaly upalovat čarodějnice, se tam začali všet padělatelé bankovek. To, jaký efekt mělo na současníky náhlé objevení tohoto plemena bankokratů, finančníků, rentiérů, makléřů, akcionářů a burziánů, ukazují spisy z oné doby, například od pana Bolingbroke.* ([243b](#))

Společně se státními dluhy vznikl mezinárodní systém úvěrů, za kterým se často u toho či onoho národa skrývá jeden ze zdrojů prvotního hromadění. Sprostota benátského systému kořistění tvoří takový skrytý základ kapitálového bohatství Holandska, kterému upadající Benátky půjčily velké sumy peněz. Stejně tak tomu bylo mezi Holandskem a Anglií. Už na začátku 18. století jsou holandské manufaktury daleko předstiženy a Holandsko přestalo být vládnoucím obchodním a průmyslovým národem. Jednou z jeho hlavních obchodních činností v letech 1701 až 1776 proto bylo půjčování obrovských kapitálů, zvláště pak svému mocnému soupeři Anglii. Podobně se to dnes děje mezi Anglií a Spojenými státy. Mnohý kapitál, který dnes ve Spojených státech vystupuje bez rodného listu, je dětskou krví, která teprve včera zkapitalizovala v Anglii.

Protože má státní dluh svou oporu ve státních příjmech, které musejí krýt roční úroky atd., tak se nutným doplňkem systému národních půjček stal moderní daňový systém. Půjčky vládě umožňují pokrýt mimořádné výdaje bez toho, aby to daňový poplatník okamžitě pocítil, avšak následně je zapotřebí zvýšených daní. Na druhé straně to zvýšení daní způsobené nakupením dluhů jednoho po druhém nutí vládu, aby si na nové mimořádné výdaje stále brala nové půjčky. Moderní fiskální systém, který se točí kolem daní uvalených na ty nejnutnější životní prostředky (tedy kolem jejich zdražování), proto sám v sobě nese zárodek automatické progrese. Nadměrné zdaňování není výjimečným případem, nýbrž principem. V Holandsku, kde byl tento systém zaveden nejdříve, ho proto velký vlastenec de Witt ve svých Maximách oslavoval jako nejlepší systém, jak námezdního pracovníka učinit pokorného, skromného, pilného a ... zavaleného prací. Ten ničivý vliv, který má na postavení námezdního pracovníka, nás zde však zajímá méně než jím podmíněné násilné vyvlastňování sedláků, řemeslníků, zkrátka všech součástí nižší střední třídy. Na to nejsou žádné odlišné názory, dokonce ani mezi měšťáckými ekonomy. Jeho vyvlastňovací účinek je ještě posílen ochrannářským systémem, který je jednou z jeho integrálních součástí.

Velký podíl na kapitalizaci bohatství a vyvlastňování mas, který připadá na veřejný dluh a jemu odpovídající fiskální systém, mnoho autorů, jako je Cobbett, Doubleday a další, vedl k tomu, že v něm neprávem hledali hlavní příčinu chudoby moderních lidí.

Ochrannářský systém byl umělým prostředkem k výrobě továrníků, k vyvlastňování nezávislých pracovníků, ke kapitalizaci národních výrobních a životních prostředků a k násilnému zkrácení přechodu ze středověkého na moderní výrobní způsob. Evropské státy se perou o patent na tento vynález, a jakmile vstoupily do služby vydělávačů, vydrancovaly k onomu účelu vlastní lid, nepřímo prostřednictvím ochranných cel, ale také přímo prostřednictvím podpory vývozu atd. V závislých okolních zemích byl všechn průmysl násilně vykořeněn, například irské manufaktury na zpracování vlny Anglií. Na evropském kontinentu byl ten proces podle Colbertova příkladu ještě značně zjednodušen. Prvotní kapitál pro průmysl zde z části přitéká přímo ze státní pokladny.

Mirabeau volá:

"Proč bychom měli hledat příčinu vzestupu saských manufaktur až v době před sedmiletou válkou? Co těch 180 miliónů státního dluhu!" (244)

Koloniální systém, státní dluhy, daňové břemeno, ochranářství, obchodní války, a tak dále, tyto ratolesti vlastního období manufaktur se obrovským způsobem zvětšují během dětského období velkého průmyslu. Jeho zrození bylo oslaveno velkým herodovským* vražděním nevinňátek. Podobně jako královská flotila, tak se i pracovníci pro továrny rekrutují prostřednictvím nátlaku. Sir F. M. Eden je tak povýšený nad hrůzami vyvlastňování půdy venkovského lidu, které probíhalo od poslední třetiny 15. století až do jeho časů - ke konci 18. století - tak samolibě gratuluje tomuto procesu, který byl "nutný", aby pro kapitalistické zemědělství vytvořil "ten pravý poměr mezi ornou půdou a pastvinami", naproti tomu však neprojevuje stejný ekonomický náhled na to, jak bylo pro proměnu manufakturních provozů na provozy tovární a pro vytvoření těch pravých vztahů mezi kapitálem a pracovní silou nutné kradení a zotročování dětí. Říká toto:

"Snad by publikum mohlo zvážit, zda může jakákoli manufaktura, která ke svému úspěšnému uskutečnění musí chatrče a dílny přeplnit chudými dětmi, které jsou na směny zaměstnány delší část noci, oloupeny o klid, který potřebuje každý, zvláště však děti; manufaktura, která dává dohromady obě pohlaví různých věků a sklonů takovým způsobem, že nakažlivost příkladu nemůže vést k ničemu jinému, než k zvrhlosti a zhýralosti - zda může taková manufaktura zvětšit individuální nebo národní štěstí?" (245) "V Derbyshire, Nottinghamshire a zvláště v Lancashire", říká Fielden, "byly nově vynalezené stroje použity ve velkých továrnách, blízko vodních toků, které byly schopny otáčet vodními koly. Najednou byly zapotřebí tisíce rukou na těchto místech, daleko od měst; a zvláště hrabství Lancashire, v té době poměrně řídké zalidněné a neplodné, nyní potřebovalo především lidi. Nejžádanější byly drobné a hbité prstíky malých dětí. Okamžitě se zažil zvyk, brát učedníky (!) z různých farních dílen z Londýna, Birminghamu, a tak podobně. Mnoho, mnoho tisíc těchto malých bezmocných stvoření ve věku od sedmi do třinácti nebo čtrnácti let bylo takto posláno na sever. Bylo obvyklé, že mistr" (to znamená zloděj dětí) "své učedníky šatil, živil a ubytoval ve své ubytovně pro učedníky blízko továrny. Byli najati dozorcí, aby dohlíželi na jejich práci. V jejich zájmu bylo ty děti co nejvíce opracovat, neboť jejich plat byl úměrný množství výrobků, které na dítěti vynutili. Přirozeným důsledkem byla hrůza... V mnoha továrních okresech, zvláště v Lancashire, byla na těchto neškodných stvořeních, která nikdo neměl rád a která byla přidělena majitelům továren, vykonávána ta nejsrdceryvnější mučení. Přemírou práce byly ušívány k smrti... byly bičovány, přikovány a trýzněny vynalézavou rafinovanou krutostí; v mnoha případech byly vyhladovělé až na kost, zatímco je bič nutil k práci... V některých případech byly dokonce dohnány k sebevraždě... Ta krásná a romantická údolí v Derbyshire, Nottinghamshire a Lancashire, uzavřená očím veřejnosti, se stala temnou pustinou mučení a často mnoha vražd... Zisky továrníků byly enormní. To však jejich chuť jen zvětšilo. Začali s praxí noční práce, to znamená poté, co během dne znavili jednu skupinu rukou, tak měli druhou pro noční práci; denní skupina putovala do postelí, které právě opustila noční skupina, a naopak. V Lancashire se mezi lidmi traduje, že postele nikdy nevychladnou." (246)

S rozvojem kapitalistické výroby během období manufaktur evropské veřejné mínění ztratilo poslední zbytky studu a svědomí. Národy se cynicky chlubily každou hanebností, kterou použily jako prostředek pro hromadění kapitálu. Přečtete si například ty naivní Obchodní anály šosáka A. Andersona. Zde se jako triumf anglické státnické moudrosti vytrubuje to, že si Anglie v Utrechtském míru na Španělských prostřednictvím Smlouvy Asiento vynutila tu výsadu, že obchod s negry, který do té doby provozovala jen mezi Afrikou a anglickou Západní Indií, směla provozovat také mezi Afrikou a španělskou Amerikou. Anglie tak získala právo ročně dodávat do španělské Ameriky 4,800 negrů až do roku 1743. Toto byl zároveň oficiální plášť pro britské pašování. Liverpool vyrostl na základě obchodu s otroky. Ten byl jeho metodou prvotního hromadění. A až dodnes ta liverpoolská "úctyhodnost" zůstala Pindarem obchodu s otroky, který - srovnej z již citovaným spisem doktora Aikina* z roku 1795 - "se spojil s odvážným dobrodružstvím, které bylo hlavním rysem obchodování Liverpoolu a které jej rychle přivedlo k nynější prosperitě; vytvořil velké příležitosti pro plavbu a námořníky, a velmi zvýšilo poptávku pro manufaktury". Liverpool v roce 1730 v obchodu s otroky zaměstnával 15 lodí, v roce 1751 jich bylo 53, v roce 1760 74, v roce 1770 96 a v roce 1792 zaměstnával 132 lodí.

Zatímco průmysl zpracování bavlny v Anglii zaváděl dětské otroctví, tak dal zároveň popud k proměně dříve více méně patriarchálního otrokářského hospodářství Spojených států na systém vytěžování. Zastřené otroctví evropského námezdního pracovníka se vůbec stalo základem otevřeného otroctví v novém světě. (247)

Tantae molis erat,* aby ty "věčné přírodní zákony" kapitalistického výrobního způsobu byly přivedeny na svět, aby se dokončil proces odluky pracovníka od jeho podmínek pro práci, aby se na jednom pólu měnily společenské výrobní a životní prostředky na kapitál a aby se na protipólu masa lidí měnila na námezdní pracovníky, na svobodné "pracující chudé", na tento umělý výtvar moderních dějin. (248)

Jestliže peníze, podle Augiera, "přirozeně přicházejí na svět s jedním lícem od krve", (249) tak z kapitálu potom, od hlavy až po paty a ze všech jeho pórů, krev a špína jenom kape. (250)

7. Dějinné tendence kapitalistického hromadění

Kam směřuje prvotní hromadění kapitálu, to znamená jeho historická geneze? Pokud není bezprostřední proměnou otroků a nevolníků na námezdní pracovníky, tedy pouhou změnou formy, tak už je jen vyvlastněním bezprostředních výrobců, to znamená zrušením soukromého vlastnictví, které spočívá na práci samotného vlastníka.

Soukromé vlastnictví, jako protiklad vůči společenskému kolektivnímu vlastnictví, vzniká jen tam, kde pracovní prostředky a vnější podmínky práce patří soukromým osobám. Avšak podle toho, zda jsou tyto soukromé osoby pracovníky nebo nepracovníky, má také toto soukromé vlastnictví různý charakter. Ta nekonečná množství odstínů, ve kterých se nám na první pohled ukazuje, pouze odrážejí všechny stavy, které leží mezi těmito dvěma extrémy.

Pracovníkovo soukromé vlastnictví jeho vlastních výrobních prostředků je základem malé výroby, malá výroba je nutnou podmínkou pro rozvoj společenské výroby a svobodné individuality samotného pracovníka. Ovšemže tento výrobní způsob existuje také v rámci otrokářství, nevolnictví a jiných vztahů závislosti. Kvete však, uvolňuje celou svou energii a dostává adekvátní klasickou formu jen tam, kde je pracovník svobodným soukromým vlastníkem svých pracovních podmínek, kterých sám užívá, sedlákem na půdě, kterou obdělává, řemeslníkem s nástroji, na které hraje jako virtuoz.

Tento výrobní způsob předpokládá rozčlenění půdy a rozptýlení ostatních výrobních prostředků. Vylučuje soustředění těchto výrobních prostředků a stejně tak vylučuje spolupráci, dělbu práce uvnitř jednoho a téhož výrobního procesu, společenské ovládnutí a řízení přírody, a svobodné rozvíjení společenských výrobních sil. Tento výrobní způsob je slučitelný pouze s úzkými přirozeně vzniklými mezemi výroby a společnosti. Zvětšit ho by znamenalo, jak Pecqueur správně říká, "nařídít všeobecnou průměrnost". Na jistém vývojovém stupni vytváří materiální prostředky pro své vlastní zničení. Od tohoto okamžiku se v nitru společnosti probouzejí síly a vášně, které se cítí být společností spoutány. Ona musí být zničena, a je zničena. Její zničení, které proměnu individuálních rozštěpených výrobních prostředků na společensky soustředěné, tedy proměnu trpasličího vlastnictví mnoha lidí na obrovské vlastnictví několika lidí, tedy vyvlastnění půdy, životních prostředků a pracovních nástrojů velké mase lidu, toto hrozné a obtížné vyvlastnění mas lidu tvoří předešlu dějinám kapitálu. Zahrnuje celou řadu násilných metod. Zde jsme však ukázali jen ty, které byly nejvíce epochální jako metody prvotního hromadění kapitálu. Vyvlastnění bezprostředních výrobců bylo prováděno s bezohledným vandalismem a z popudu těch nejhanebnějších, nejšpinavějších a nejodpornějších vášní. Soukromé vlastnictví, které spočívá na vlastní práci, takřkajíc na srůstu jedince, nezávislého pracovníka, se svými pracovními podmínkami, je nahrazeno kapitalistickým soukromým vlastnictvím, které spočívá na vytěžování cizí, avšak formálně svobodné práce. (251)

Jakmile tento proces přeměny starou společnost dostatečně co do hloubky a rozsahu rozložil, jakmile je pracovník proměněn na proletáře, jakmile jsou jeho pracovní podmínky proměněny na kapitál, jakmile už kapitalistický výrobní způsob stojí na vlastních nohou, potom další zespolečňování práce a další proměna země a ostatních výrobních prostředků na společensky vytěžované, tedy společenské výrobní prostředky, tedy další vyvlastňování soukromých vlastníků, dostává novou formu. Už to není samostatně hospodařící pracovník, kdo nyní bude vyvlastněn, nýbrž kapitalista, který vytěžuje mnoho pracovníků.

Toto vyvlastnění je provedeno prostřednictvím hry vnitřních zákonů samotné kapitalistické výroby, prostřednictvím soustřeďování kapitálů. Jeden kapitalista zabíjí několik jiných kapitalistů. Ruku v ruce s tímto soustřeďováním či vyvlastňováním mnoha kapitalistů několika málo kapitalisty se ve stále rostoucí míře rozvíjí forma pracovního procesu založeného na spolupráci, vědomé využívání vědy v technologii

výroby, plánovité vytěžování země, proměna pracovních prostředků na pracovní prostředky, které jsou použitelné pouze při společenské výrobě, zvýšení ekonomičnosti všech výrobních prostředků prostřednictvím jejich užívání jako výrobních prostředků kombinované, společenské práce, pohlcení všech národů sítí světového trhu a z toho vzniklý mezinárodní charakter kapitalistického režimu. Spolu se stále se zmenšujícím počtem kapitalistických magnátů, kteří si budou uzurpovat a monopolizovat veškeré výhody tohoto procesu přeměny, bude růst i objem chudoby, útlaku, podřízenectví, degenerace a vykořisťování, avšak také rozhořčení třídy pracujících, která bude stále narůstat a která byla samotným mechanismem kapitalistického výrobního procesu vyškolená, spojená a zorganizována. Z monopolu kapitálu se stanou okovy výrobního způsobu, který s ním a pod ním rozkvetl. Soustředění výrobních prostředků a zespolečnění práce dosáhne bodu, ve kterém už nebude slučitelné se svou kapitalistickou slupkou. A ta praskne. Udeří poslední hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé budou vyvlastněni.

Ten způsob kapitalistického vyvlastňování, který vychází z kapitalistického výrobního způsobu, je první negací individuálního soukromého vlastnictví založeného na vlastní práci výrobce. Kapitalistická výroba však s nutností přírodního procesu vytváří svou vlastní negaci. Negaci negace. Tato už znova nevytvoří to soukromé vlastnictví, ale individuální vlastnictví na základě vymožeností kapitalistické éry: na základě spolupráce a obecného vlastnictví země a výrobních prostředků, které samy byly tou prací vyrobeny.

Proměna roztržitého soukromého vlastnictví, které spočívá na vlastní práci jednotlivého výrobce, na kapitalistické soukromé vlastnictví je přirozeně procesem nesrovnatelně zdoluhavějším a obtížnějším než proměna kapitalistického vlastnictví, které už skutečně spočívá na společenském výrobním procesu, na vlastnictví společenské. Tehdy se jednalo o vyvlastnění mas lidí několika uzurpátory, zde se jedná o vyvlastnění několika uzurpátorů masami lidí. [\(252\)](#)

Poznámky:

(189) V Itálii, kde se kapitalistická výroba rozvinula nejdříve, byly také nevolnické vztahy zrušeny nejdříve. Nevolník se zde emancipuje ještě před tím, než si zajistil jakékoli právo na vydržení půdy. Jeho emancipace ho tedy okamžitě proměňuje na zcela volného proletáře, který ve městech - pocházejících většinou už z dob starého Říma - nachází nové pány. Poté, co revoluce světového trhu od konce 15. století zničila obchodní nadřazenost severní Itálie, začal pohyb v opačném směru. Pracovníci z měst byli masově hnáni na venkov a zde způsobili nevídaný rozmach drobných kultur ve stylu zahradničení. [zpět](#)

(190) "Malí vlastníci půdy, kteří vlastníma rukama obhospodařovali svá vlastní pole a těšili se skromnému blahobytu, ... tehdy tvořili daleko důležitější část národa než dnes ... Pokud můžeme věřit statistikám tehdejších nejlepších spisovatelů, tak ne méně než 160,000 sedláků, kteří se svými rodinami tvořili více než sedminu veškerého obyvatelstva, získávalo své živobytí z malých svobodných statků. Průměrný příjem těchto malých zeměpánů ... byl odhadován na šedesát až sedmdesát liber ročně. Bylo spočítáno, že počet osob, které obdělávaly svou vlastní půdu, byl vyšší než počet těch, které obhospodařovaly půdu cizí."

Macaulay: * "History of England," desáté vydání, 1854, I, strana 333, 334

- Ještě v poslední třetině sedmnáctého století byly čtyři pětiny anglického lidu zemědělné (v uvedeném strana 413). -

Cituji zde pana Macaulay, protože on jako systematický falšovatel dějin podobná fakta co nejvíce "přistřihuje". [zpět](#)

(191) Nikdy nesmíme zapomínat na to, že i samotný nevolník byl nejen vlastníkem - i když vlastníkem s povinností dodávat - pozemků příslušejících k jeho domu, nýbrž také spoluvlastníkem obecních pozemků. "Sedlák je tam" (ve Slezsku) "nevolníkem." Tito nevolníci nicméně vlastní obecní statky. "Doposud se nepodařilo Slezany přimět k rozdělení obecní půdy, zatímco v Neumarku sotva existuje vesnice, ve které by toto rozdělení nebylo s velkým úspěchem provedeno."

(Mirabeau, * "De la Monarchie Prussienne", Londýn 1788, díl II, strana 125, 126) [zpět](#)

(192) "Japonsko nám svou čistě feudální organizací pozemků a svým rozvinutým malým sedláckým hospodařením ukazuje mnohem pravdivější obraz evropského středověku než veškeré naše knihy o dějinách - většinou diktované měšťáckými předsudky. Je skutečně velmi pohodlné být "liberálem" na účet středověku. [zpět](#)

(193) Ve své "Utopii" mluví Thomas More o zvláštní zemi, kde "Ovce žerou lidi".

("Utopia", přeložil Robinson, cd. Arber, Londýn 1869, strana 41) [zpět](#)

(193a) Bacon dává do souvislosti svobodné majetné sedláky a dobrou pěchotu.

"Pro královskou moc bylo velmi důležité, že měla dostatečné množství farem, které umožňovaly dobrý život mimo chudobu, a že velkou část půdy království dala do vlastnictví yeomanů nebo lidí středního stavu mezi šlechtou a rolníky a čeledíny... Neboť nejlepší válečníci mají obecně názor..., že hlavní sílu armády tvoří pěchota. Aby se však vytvořila dobrá pěchota, tak jsou zapotřebí lidé, kteří vyrostli nikoli v závislosti a nuzotě, nýbrž ve svobodě a v určitém blahobytu. Jestliže je proto stát tvořen většinou šlechtou a pány, zatímco na venkově jsou pouze pracovníci, čeledíni nebo také nájemníci, to znamená ubytování žebráci, tak můžete mít dobrou jízdu, ale nikdy dobrou odolnou pěchotu... Vidíme to ve Francii, v Itálii a v dalších cizích zemích, kde je vskutku buď šlechta nebo chudí sedláci... natolik, že jsou nuceni najímat žoldáky ze Švýcarska a podobné, a používat je jako pěchotu: z toho také vyplývá, že tyto národy mají mnoho lidu, ale málo vojáků."

("The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, vydáno 1719", Londýn 1870, strana 308) [zpět](#)

(194) Dr. Hunter, v uvedeném strana 134 -

"To množství půdy, které bylo" (ve starých zákonech) "přidělováno, by dnes bylo pro pracovníka považováno za příliš velké a spíše by z něj mohlo učinit malého pronajímatele."

(George Roberts, "The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries", Londýn 1856, strana 184) [zpět](#)

(195) "Právo chudých podílet se na církevním desátku je uzákoněno starými ustanoveními."

(Tuckett, v uvedeném, svazek II, strana 804, 805) [zpět](#)

(196) William Cobbett, "A History of the Protestant Reformation", §471 [zpět](#)

(197) Toho "ducha" protestantismu vidíme kromě jiného i v následujícím:

Na jihu Anglie dali různí vlastníci půdy a majetní majitelé farem hlavy dohromady a ohledně správné interpretace alžbětinských chudinských zákonů vznesli deset otázek, které předložili k posudku jednomu slavnému právníkovi té doby, kterým byl seržant Snigge (později soudce za Jakuba Prvního).

"Devátá otázka: Někteří z bohatých majitelů farem na farnostech vymysleli chytrý plán, kterým by všechny zmatky ve výkonu toho zákona mohly být odstraněny. Navrhli na farnosti postavit vězení. Každému chudému, který se do toho vězení nebude chtít nechat zavřít, by byla odepřena podpora. Poté by bylo v okolí oznámeno, že jestliže by jakákoli osoba byla ochotna najmout si chudé z této farnosti, tak by v určený den odevzdala zapečetěnou obálku s co nejnižší cenou, za kterou si je od nás přebere. Autoři tohoto plánu předpokládají, že v okolních hrabstvích existují osoby, které nechťejí pracovat a které nemají majetek ani nejsou důvěryhodné, aby získaly půdu na pronajímání nebo loď, takže by mohly žít bez práce (so as to live without labour). Takové osoby by mohly být ochotny dát té farnosti velmi výhodné nabídky. Pokud by chudí tu a tam pod tím smluvním partnerem přišli o zabezpečení, tak by ten hřích ležel před jeho dveřmi, neboť farnost vůči chudým svou povinnost splnila. Bojíme se však, že současný zákon nedovoluje žádné chytré obcházení (prudential measure) tohoto druhu; musíte však vědět, že zbytek freeholders tohoto hrabství a přilehlých se k nám připojí, aby členy Dolní sněmovny přiměli k předložení

takového zákona, který by dovoloval zavření a nucení chudých k práci, takže by každá osoba, která by se zavření vzpírala, byla zbavena podpory. Toto, jak doufáme, chudé osoby odradí od toho, aby požadovaly podporu (will prevent persons in distress from wanting relief)."

(R. Blakey, "The History of Political Literature from the earliest times", Londýn 1855, svazek II, strana 84, 85) -

Ve Skotsku se zrušení nevolnictví konalo o staletí později než v Anglii. Ještě v roce 1698 Fletcher ze Saltounu ve Skotském parlamentu prohlásil:

"Počet žebráků se ve Skotsku odhaduje na ne méně než dvěstě tisíc. Jediným lékem, který jako republikán z principu mohu navrhnout, je, aby se obnovilo staré nevolnictví a aby se ze všech těch, kteří se o svou obživu nedokáží postarat, udělali otroci."

Takto se vyjádřil Eden, v uvedeném, kniha I, kapitola I, strana 60, 61 -

"Pauperismus pochází ze svobody rolníků ... obchod a manufaktury jsou skutečnými rodiči našich národních chudých."

Eden, stejně jako ten skotský republikán z principu, se mýlí jen v tom, že nikoli zrušení nevolnictví, nýbrž zrušení rolníkovy vlastnictví půdy z něj učinilo proletáře, respektive paupera.

Ve Francii, kde se to vyvlastňování provádělo jinak, těm anglickým chudinským zákonům odpovídají nařízení Moulina z roku 1566 a edikt z roku 1656. [zpět](#)

(198) Pan Rogers, ačkoli byl tehdy profesorem politické ekonomie na Univerzitě v Oxfordu - v sídlu protestantské pravé víry - v předmluvě k "History of Agriculture" zdůrazňuje, jak byl lid prostřednictvím reformace zbaven půdy. [zpět](#)

(199) "A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman", Ipswich 1795, strana 4.

Sám fanatický zastánce velkých farem, autor spisu "An Inquiry into the Connection between the present Prices of Provisions etc." J. Arbuthnot,* Londýn 1773, strana 139, říká:

"Nejvíce mi vadí ztráta našeho yeomanry, těch mužů, kteří skutečně zaručovali nezávislost tohoto národa; a je mi líto, když nyní jejich půdu vidím v rukou monopolizujících pánů, pronajímanou malým farmářům, kteří jsou v nájmu za takových podmínek, které jsou jen o něco lepší než poddanské a kteří musejí vyhovět každému vrtošivému přání." [zpět](#)

(200) O osobní morálce těchto měšťanských hrdinů kromě jiného:

"To velké přidělení pozemků v Irsku paní Orkney v roce 1695 je veřejnou ukázkou přízně krále a vlivu té paní ... ty drahocenné služby paní Orkney měly spočívat ve - *foeda labiorum ministeria*.*"

(V Sloane Manuscript Collection, v Britském muzeu, číslo 4224. Ten rukopis je nadepsán: "The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc." a je plný různých zajímavostí.) [zpět](#)

(201) "To ilegální odcizení korunních statků, zčásti prostřednictvím prodeje, zčásti prostřednictvím darování, tvoří skandální kapitolu anglických dějin ... gigantický podvod na národu (gigantic fraud on the nation)."

(F. W. Newman, "Lectures on Political Economy", Londýn 1851, strana 129, 130) -

{Poznámka Friedrich Engels:

O tom, jak přišli dnešní angličtí velkomajitelé pozemků ke svému vlastnictví, se podrobně dočtete v N. H. Evans, "Our old Nobility. By Noblesse Oblige", Londýn 1879} [zpět](#)

(202) Přečtete si například pamflet E. Burke* o knížecím domu v Bedfordu, jehož ratolestí byl Lord John Russell, "the tomtit of liberalism"* [zpět](#)

(203) "Majitelé farem zakazují domkařům chovat jakákoli živá stvoření kromě sebe samých, a to pod záminkou, že kdyby měli dobytek nebo drůbež, tak by krmivo kradli ze stodol. Také říkají: udržujte domkaře chudé - a budete je mít pracovité. Skutečným důvodem však je ten, že si takto majitelé farem uzurpují veškerá práva na obecní pozemky."

("A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", Londýn 1785, strana 75) [zpět](#)

(204) Eden, v uvedeném, předmluva, strana XVII, XIX [zpět](#)

(205) "Capital farms." ("Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business", Londýn 1767, strana 19, 20) [zpět](#)

(206) "Merchant-farms." ("An Inquiry into the Present High Prices of Provisions.", Londýn 1767, strana 111, poznámka)
Tento dobrý spis, který vypadal jako anonymní, napsal reverend Nathaniel Forster* [zpět](#)

(207) Thomas Wright, "A short address to the Public on the Monopoly of large farms", 1779, strana 2, 3 [zpět](#)

(208) Reverend Addington, "Enquiry into the Reasons for or against enclosing open fields", Londýn 1772, na stranách 37-43 [zpět](#)

(209) Dr. R. Price, v uvedeném, svazek II, strana 155, 156.

Přečtěte si spisy, které napsal Forster, Addington, Kent, Price a James Anderson, a porovnejte je s těmi patolízalskými řeči MacCullocha* v jeho soupisu "The Literature of Political Economy", Londýn 1845 [zpět](#)

(210) v uvedeném strana 147, 148 [zpět](#)

(211) Price, v uvedeném strana 159, 160.

Vzpomínáme si na starý Řím.

"Bohatí obsadili největší části neobdělávané půdy. Věřili, že jim okolnosti v té době umožní, že už o ni nepřijdou, a proto koupili pozemky chudých ležící v okolí, z části po dobrém, z části si je vzali násilím, takže pak obhospodařovali rozsáhlá panství místo jednotlivých polí. K obdělávání půdy a chovu dobytka používali otroky, protože jim svobodné lidi z práce vzali do vojenské služby. Vlastnictví otroků jim také přinášelo tak velké zisky, protože ti se kvůli zproštění vojenské služby mohli nerušeně rozmnožovat a mít mnoho dětí. Takto si mocní přivlastnili všechno bohatství a celá země se hemžila otroky. Italů bylo naproti tomu stále méně, protože byli sužováni chudobou, daněmi a vojenskou službou. Přišla však také období míru, takže byli odsouzeni k naprosté nečinnosti, protože bohatí vlastnili půdu a místo svobodných lidí na práci používali otroky."

(Appian, "Římské občanské války", I, 7)

Tato stať se vztahuje k době před zákonem Licinia. Vojenská služba, která tak velmi urychlila zničení římského plebejce, byla také hlavním prostředkem, kterým Karel Veliký urychlil přeměnu svobodných německých sedláků na poddané a nevolníky. [zpět](#)

(212) J. Arbuthnot, "An Inquiry into the Connection between the present Prices of Provisions etc.", strana 124, 129.

Podobně, avšak s protichůdnou tendencí:

"Pracovníci jsou vyháněni ze svých domků a jsou nuceni hledat si zaměstnání ve městech; - ale potom vzniká větší nadbytek, a tím se množí kapitál."

(R. B. Seeley, "The Perils of the Nation", druhé vydání, Londýn 1843, strana XIV) [zpět](#)

(213) "A king of England might as well claim to drive his subjects into the sea."

(F. W. Newman, v uvedeném strana 132) [zpět](#)

(214) Steuart říká:

"Jestliže porovnáme rentu z těchto pozemků" (tuto ekonomickou kategorii mylně přenáší na odvody taksmanů šéfovi klanu) "s jejich rozsahem, tak se zdá velmi malá. Jestliže však porovnáme počty lidí, které živí tamější farmy, tak zjistíme, že statek na Skotské vysočině živí snad desetkrát více lidí, než statek o stejné hodnotě v bohatších a úrodnějších provinciích."

(v uvedeném, svazek I, kapitola XVI, strana 104) [zpět](#)

(215) James Anderson, "Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.", Edinburgh 1777 [zpět](#)

(216) V roce 1860 byli násilně vyvlastnění lidé pod falešnými přísliby vyváženi do Kanady. Někteří utekli do hor a na okolní ostrovy. Byli stíháni policajty, poprali se s nimi a uprchli. [zpět](#)

(217) "Na Vysočině", říká Buchanan, komentátor Adama Smitha, 1814, "je starý stav vlastnictví denně násilně vyvracován... Majitel půdy bez ohledu na dědičné nájemníky" (také tato kategorie je zde použita mylně) "dává půdu tomu, kdo dá nejvyšší nabídku, a pokud je tento zlepšovatel (improver), tak hned zavede novou kulturu. Půda, dříve posetá malými sedláky, byla v poměru ke svému produktu zalidněná; za toho nového systému zlepšené kultury a zmnožené renty se získává co největší výnos za co nejnižší náklady, a za tímto účelem se zbavují pracovníků, kteří se stali zbytečnými... Vyhnaní z rodné půdy se snaží získat obživu v továrních městech, atd."

(David Buchanan, "Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations", Edinburgh 1814. svazek IV, strana 144)

"Skotští páni vyvlastnili rodiny jakoby vyrývali plevel, s vesnicemi a jejich obyvateli zacházeli jako Indové mstíci se na divoké zvěři. Lidé jsou vyměněni za ovčí vlnu a skopové, dokonce za méně... Po vpádu do severních provincií Číny šel v radě Mongolů návrh, aby byli obyvatelé vystěhováni a jejich země proměněna na pastviny. Tento návrh mnoho pánů ze Skotské vysočiny uskutečnilo ve své vlastní zemi proti vlastním venkovským lidem."

(George Ensor,* "An Inquiry concerning the Population of Nations", Londýn 1818, strana 215, 216) [zpět](#)

(218) Když nynější Vévodkyně ze Sutherlandu v Londýně s velkou okázalostí přijala paní Beecher-Stowe, autorku "Chaloupky strýčka Toma", aby Americké republiky vystavila naodiv své sympatie vůči negerským otrokům - na které, stejně jako její spolušlechtičny, během občanské války chytře zapoměla, když každé "ušlechtilé" anglické srdce tlouklo za otrokáře - tak jsem v "New-York Tribune" ukázal poměry těch Sutherlandských otroků. (Různá místa použil Carey* ve svém "The Slave Trade", Philadelphia 1853, strana 202, 203) Můj článek byl otištěn v jednom skotském listu a mezi ním a patolízalem Sutherlandů vyvolal půvabnou polemiku. [zpět](#)

(219) O tomto obchodu s rybami najdeme mnoho zajímavostí v "Portfolio, New Series", které napsal pan David Urquhart.* - Nassau W. Senior* tu proceduru v Sutherlandshire ve svém posmrtném výše citovaném spise hodnotí jako "jedno z nejdobročinnějších mycení (clearings) v lidských dějinách". (v uvedeném strana 282) [zpět](#)

(219a) Ty skotské "deer forests" (jelení lesy) nemají ani jeden strom. Ovce se prostě odeženou a na holé svahy se vysadí jeleni, to celé se pak nazve "deer forest". Nejsou to tedy ani lesy! [zpět](#)

(220) Robert Somers, "Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847", Londýn 1848, na stranách 12-28

Tyto dopisy se původně objevily v novinách "Times". Angličtí ekonomové o tom hladomoru Galů přirozeně prohlásili, že byl způsobený jejich přelidněním. Každopádně "tlačili" na to, aby jim byly dodány potraviny. - To "Clearing of Estates" či, jak zní německý výraz, "Bauernlegen" v Německu účinkovalo zvláště po Třicetileté válce a ještě v roce 1790 v Kurfírštském Sasku vyvolávalo povstání sedláků. Panovalo zvláště ve východním Německu. Ve většině Pruských provincií Friedrich II sedlákům zajistil vlastnické právo. Po dobytí Slezska vlastníky pozemků nutil k obnově domků, stodol, atd. a k vybavení selských statků dobytím a náčiním. Potřeboval vojáky pro svou armádu a daňové poplatníky pro svou státní pokladnu. Ostatně to, jak příjemný život vedl sedlák za Friedrichových špatných financí a vládního propletence despotismu, byrokracie a feudalismu, můžeme poznat z následujícího místa jeho obdivovatele Mirabeau:

"Len tedy představuje jedno z největších bohatství sedláka v severním Německu. Naneštěstí pro lidstvo je pouze pomocí proti chudobě a nikoli cestou k blahobytu. Ty přímé daně, roboty a nucené služby všeho druhu německého sedláka ničí, k tomu ještě musí platit nepřímé daně ze všeho, co koupí... a aby byla jeho zkáza dokončena, neodvažuje se své produkty prodat tam, kde by chtěl; neodvažuje se také koupit to, co potřebuje, u těch obchodníků, kteří by mu to mohli dodat ze nízkou cenou. Všechny tyto příčiny ho pomalu ale jistě ruínují, a bez sprádaní by nebyl schopen přímé daně v den splatnosti zaplatit; sprádaní je pro něj

pomocí z nouze, kdy zaměstnává svou ženu, děti, děvečky a čeledíny. Přesto, i s touto pomocí, jaký to namáhavý život! V létě pracuje jako trestanec s pluhem a při žních; v devět hodin chodí spát a vstává ve dvě, aby své práce stihl; v zimě by měl své síly občerstvit delším odpočinkem; ale to by chybělo zrní na chleba a osivo, kdyby se zbavil plodů země, které musí prodat, aby zaplatil daně. A aby ucpal tuto díru, tak musí spřádat ... a sice velmi houževnatě. Takto potom ten sedlák v zimě chodí spát o půlnoci nebo v jednu a vstává o páté nebo šesté; nebo jde spát v devět a vstává ve dvě, takto po celý život kromě neděle. Tato přemíra bdění a práce ničí člověka a tak se stává, že na venkově muži a ženy stárnou mnohem dříve než ve městě."

(Mirabeau, v uvedeném, III díl, strana 212 a dále)

Dodatek ke druhému vydání.

V dubnu 1866, osmnáct let po zveřejnění výše citovaného spisu Roberta Somerse měl profesor Leone Levi přednášku v Society of Arts o proměně pastvin pro ovce na honitby, ve které ličil postupné zpustnutí Skotské vysočiny. Kromě jiného říká:

"Vylidňování a přeměna na pouhé pastviny pro ovce nabízely ten nejpohodlnější prostředek k získání příjmů bez nákladů... Deer forest namísto pastvin pro ovce se stal obvyklou změnou vysočiny. Ovce se odeženu kvůli divoké zvěři, podobně jako byli předtím kvůli místu pro ovce vyhnáni lidé... Od statků hraběte z Dalhousie ve Forfarshire se dá jít až ke statkům Johna O'Groats bez toho, abyste opustili honitbu. V mnoha" (těchto honitbách) "se zabydlely lišky, divoké kočky, kuny, tchoři, lasičky a alpští zajáci; zatímco králíci, veverky a krysy si tam našly cestu až nedávno. Obrovské pásy země, které ve skotských statistikách figurovaly jako výjimečně úrodné pastviny, jsou nyní vyloučeny z jakéhokoli hospodaření a jsou věnovány loveckému potěšení několika osob, které navíc trvá jen krátkou dobu v roce."

Londýnský list "Economist" z druhého června 1866 říká:

"Jeden skotský list minulý týden kromě dalších novinek přinesl zprávu: 'Jedna z nejlepších ovčích farem v Sutherlandshire, za kterou byla, po propadanutí posledního nájmu, nabídnuta roční renta 1,200 liber šterlinku, se změnila na deer forest!' Vidíme zde, jak moderní pud feudalismu ... účinkuje jako v době, kdy normanští dobyvatelé ... zničili 36 vesnic, aby vytvořili New Forest ... Dva milióny akrů, které zahrnují některé z nejúrodnějších pozemků ve Skotsku, byly zcela zpustošeny. Přírodní tráva v Glen Tilt byla považována za nejvýživnější v hrabství Perth; deer forest v Ben Alder byl nejlepším travnatým pozemkem v celém okrese Badenoch; část Black Mount forest byla tou nejznamenitější pastvinou ve Skotsku pro černohubé ovce. O rozšíření pro loveckou zálibu zpustošené půdy si můžete udělat představu ze skutečnosti, že zahrnuje mnohem větší plochu než celé hrabství Perth. Ztrátu, kterou země utrpěla na výrobních zdrojích v důsledku násilného zpustošení, můžete odhadnout na základě toho, že půda lesa Bena Aldera mohla uživit 15,000 ovcí a že tento les tvoří jen jednu třicetinu veškerých loveckých revírů Skotska... Veškeré tyto lovecké pozemky jsou naprosto neproduktivní. Takovému improvizovanému pustošení by měla tvrdá ruka zákona učinit přítrž." [zpět](#)

(221) Autor spisu "Essay on Trade and Commerce", 1770, poznamenává:

"Za vlády Eduarda VI. se Angličané se skutečně s plnou vážností soustředili na podporu manufaktur a zaměstnávání chudých. To vidíme na jednom zajímavém zákonu, ve kterém se říká, že všichni tuláci mají být oceňováni, atd."

(v uvedeném strana 5) [zpět](#)

(221a) Thomas More ve své Utopii říká:

"Tak se stává, že hladový a nenasytný žrout, skutečný škůdce své země, oplotí a ohradí tisíce akrů půdy, nebo může násilím a křivdami uštvat její vlastníky, takže jsou nuceni vše prodat. Tak nebo tak, po dobrém nebo po zlém, jsou nuceni jít pryč - ubohé trápené duše! Muži, ženy, děti bez otce, vdovy, naříkající matky s kojenci a celá domácnost, s málem prostředků a s množstvím hlav, neboť sedlačení potřebuje mnoho rukou. Táhnou pryč ze svého domova bez toho, aby našli místo klidu; prodej veškerých jejich domácích potřeb, ačkoli by neměly velkou hodnotu, by za jiných okolností vydal jistý obnos; ale když jsou náhle v tísní, musejí je prodat za směšné ceny. A jestliže bloudí kolem dokola, až vše utratí, co jiného pak mohou dělat, než krást a potom být probůh poprávu pověšeni, nebo jít žebrať? A potom jsou také vsazeni do vězení jako tuláci, protože se toulají a nepracují: ti, které nikdo nechce zaměstnat, ačkoli se sebevíc nabízejí."

Z těchto ubohých utečenců, o kterých Thomas More říká, že byli nuceni krást, "bylo za vlády Jindřicha Osmého popraveno 72,000 velkých a malých zlodějů"

(Holinshed,* "Description of England", svazek I, strana 186)

V době Alžběty byli "tuláci spoutaní do řady; přičemž obvykle neminul jediný rok bez toho, aby jich bylo 300 nebo 400 pověšeno na šibenici".

(Strye, "Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign", druhé vydání, 1725, svazek II)

Podle toho pana Strye bylo v Somersetshire v jednom jediném roku popraveno 40 osob, 35 bylo ocejchováno, 37 zbičováno a 183 "práceschopných tuláků" osvobozeno. "Přesto", říká, "tento velký počet obžalovaných kvůli nedbalosti soudců a poštilému soucitu lidu netvoří ani pětinu zločinů".

K tomu dodává:

Ostatní hrabství v Anglii na tom nebyla lépe než Somersetshire a mnoho jich na tom bylo ještě hůře." [zpět](#)

(222) "Kdykoli se zákonodárci pokusí regulovat rozdíly mezi pány a jejich pracovníky, tak poradci jsou vždycky páni", říká Adam Smith.

"Duchem zákona je vlastnictví", říká Linguet.* [zpět](#)

(223) B. Byles, "Sophisms of Free Trade. By a Barrister", Londýn 1850, strana 206. Jízlivě dodal:

"Byli jsme dostatečně připraveni konat v zájmu zaměstnavatelů. Nemohlo by se teď udělat také něco pro zaměstnance?" [zpět](#)

(224) Na jedné podmínce ve Stanovách, v šestém zákonu z druhého roku Jakuba Prvního, vidíme, že si jistí výrobci sukna vymínili, aby si sami mohli ve svých vlastních dílnách diktovat mzdy jako soudci. - V Německu, zvláště po Tricetileté válce, byly časté stanovy, které mzdy udržovaly dole.

"Majitelé statků byli na liduprázdné půdě velmi zasaženi nedostatkem sluhů a pracovníků. Všem vesničanům bylo zakázáno, aby pokoje pronajímali svobodným mužům a ženám, všechny takové osoby měly být nahlášeny vrchnosti a v případě, že by nechtěly vstoupit do služby, vsazeny do vězení, a to i tehdy, kdyby se živily jinou činností, nádenickým oséváním polí nebo dokonce obchodem s obilím.

('Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien', I, 125)

Po celé jedno století se ve výnosech majitelů pozemků stále znova opakují stížnosti na tu zlomyslnou a tvrdohlavou chátru, která se v těch těžkých podmínkách stále nechce spokojit se zákonnou mzdou; samotným majitelům pozemků bylo zakázáno, aby dávali více, než kolik bylo státem stanoveno. A přesto byly podmínky služby po válce mnohem lepší, než jaké byly sto let poté; v roce 1652 ve Slezsku čeled' dostávala maso dvakrát týdně, a ještě v tomto století byly v těžké zemi okresy, kde ho dostávala třikrát ročně. I týdenní mzda byla po válce vyšší než v následujících stoletích."

(G. Freytag) [zpět](#)

(225) První odstavec tohoto zákona zní:

"Protože jeden ze základů francouzské ústavy spočívá v tom, že se ruší všechny druhy spolčení občanů stejného stavu a povolání, tak se zakazuje tato spolčení pod jakoukoli záminkou a v jakékoli formě znova vytvářet."

Čtvrtý odstavec vyhláší, že jestliže by se "občané, příslušející ke stejnému povolání, živnosti či řemeslu vzájemně radili společně konali tak, aby tím odepřeli výkon svého povolání či práce, nebo by si tím chtěli zajistit určitou cenu, tak je toto spolčení a konání ... protiústavní a je atentátem na svobodu a lidská práva", tedy zločinem proti státu, zcela jako v těch starých Pracovních stanovách.

("Révolutions de Paris", Paříž 1791, díl III, strana 523) [zpět](#)

(226) Buchez et Roux, "Histoire Parlementaire", díl X, na stranách 193 - 195 [zpět](#)

(227) Harrison* ve svém spisu "Description of England" říká:

"Majitelé farem, kterým bylo dříve zatěžko zaplatit rentu 4 libry šterlinku, nyní platí 40, 50 i 100 liber a ještě si myslí, že udělali špatný obchod, pokud jim po splnění nájemní smlouvy nezůstane částka ve výši šesti až sedmileté renty." [zpět](#)

(228) O tom, jaký mělo snížení hodnoty peněz v 16. století vliv na různé společenské třídy, se dočteme ve spise:

"A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman", (Londýn 1581)

To, že je tento spis napsán formou rozhovoru, přispělo k tomu, že byl dlouho připisován Shakespearovi a ještě v roce 1751 byl znova vydán pod jeho jménem. Jeho autorem je William Stafford. Na jednom místě ten rytíř (Knight) argumentuje takto:

Knight:

"Vy pane sousede, rolníku, vy pane obchodníku a vy kmotře kováři, jako ostatní řemeslníci, vy už dobře víte, jak si pomoci. Neboť o kolik jsou všechny věci dražší, než jak byly, o tolik zvýšíte ceny svých zboží a prací, které znova prodáváte. Avšak my nemáme nic, co bychom mohli prodat, čehož ceny bychom mohli zvýšit, abychom dorovnali cenu věcí, které musíme znova koupit."

Na jiném místě se Knight ptá doktora:

"Prosím Vás, co jsou to za lidi, které máte na mysli. Především, kteří lidé podle Vašeho názoru při tom neutrzí ztrátu?"

Doktor:

"Mám na mysli všechny ty, kteří žijí z nákupu a prodeje, neboť tak, jak draho nakoupili, potom prodají."

Knight:

"Jací jsou ti další lidé, kteří, jak říkáte, při tom vydělají?"

Doktor:

"Pak všichni ti, kteří sami obhospodařují farmy za starý nájem, neboť to, co zaplatí podle staré míry, to prodají podle nové - to znamená, že za svou půdu zaplatí méně a všechno to, co na ní roste, prodají dražší..."

Knight:

"A co jsou to za lidi, kteří, jak říkáte, při tom mají větší ztrátu než zisk?"

Doktor:

"Je to všechna šlechta, páni a všichni ti, kteří žijí buď z dané renty nebo stipendia, nebo svou půdu sami neobhospodařují, ani se nezabývají nákupem a prodejem." [zpět](#)

(229) Ve Francii se régisseur - správce a vymahač dodávek pro feudálního pána - během raného středověku brzy změnil na homme d'affaires, který se prostřednictvím vydírání a podvodů vyšvindloval až na kapitalistu. Tito régisseurs byli někdy sami šlechtici. Například:

"Tento účet dává Jacques de Thoraisse, rytířský zámecký pán v Besançon, pánu, který ve městě Dijon pro vévodu a hraběte z Burgundu vede účet o rentách, které uvedenému zámeckému panstvu náležejí od 25. prosince 1359 až do 28. prosince 1360."

(Alexis Monteil, "Histoire des Matériaux manuscrits etc.", strana 234, 235)

Již zde se ukazuje, jak ve všech sférách společenského života připadne lví podíl zprostředkovatelům. Například v ekonomické oblasti z obchodů slízávají smetanu finančníci, burziáni, obchodníci, kramáři; v právních záležitostech advokát oškubává své klienty; v politice je zástupce důležitější než voliči, ministr je více než hlava státu; v náboženství je Bůh zatlačen do pozadí "prostředníkem" a tento je zase odsunut kněžoury, kteří jsou znova nezbytnými prostředníky mezi dobrým pastýřem a jeho ovečkami.

Stejně jako v Anglii byla i ve Francii velká feudální území rozdělena na nekonečně mnoho malých hospodářství, pro venkovský lid však za nesrovnatelně nepříznivějších podmínek. Během 14. století vznikly farmy - fermes či terriers. Jejich počty stále rostly, daleko přes 100,000. Dvanáctinu až pětinu produktu platily jako pozemkovou rentu v penězích nebo v naturáliích. Ty terriers byly léna, podléna, atd. (fiefs, arriere-fiefs), vždy podle rozsahu panství, některé z nich byly velké jen několik arpents (jiter). Všechny tyto terriers měly nad usedlíky nějaký stupeň soudní pravomoci; existovaly čtyři stupně. Jistě chápeme, jak byl venkovský lid všemi těmi malými tyrany utlačován; Monteil říká, že tehdy bylo ve Francii 160,000 soudů, zatímco dnes tam postačuje 4,000 tribunálů (včetně smírčích soudů). [zpět](#)

(230) V jeho "Notions de Philosophie Naturelle", Paříž 1838 [zpět](#)

(231) To je bod, který zdůrazňuje Sir James Steuart. [zpět](#)

(232) "Dovolím vám, abyste měli tu čest mi sloužit, pod podmínkou, že mi za tu námahu, kterou vydávám, když vás ovládám, dáte to málo, co vám zůstane."

(J. J. Rousseau,* "Discours sur l'Économie Politique", Ženeva 1760, strana 70) [zpět](#)

(233) Mirabeau, v uvedeném, díl III., na stranách 20-109.

Jestliže Mirabeau ty rozdělené dílny považuje za ekonomičtější a produktivnější než ty "spojené", přičemž za těmito vidí pouhé umělé skleníkové výpěstky v důsledku péče vlády státu, tak se to vysvětluje tehdejším stavem velké části kontinentálních manufaktur. [zpět](#)

(234) "Dvacet liber vlny, která se nenápadně v přestávkách mezi jinými pracemi a díky jeho vlastní péči změní na roční ošacení pracovníkovy rodiny - toto není vidět; avšak přineste je na trh, pošlete je do továrny, pak k překupníkovi, pak k obchodníkovi, a najednou tu máte velké obchodní operace a nominální kapitál o dvacetinásobné hodnotě té vlny... Pracující třída je dřena, aby takto podporovala zbídačené tovární obyvatelstvo, parazitickou třídu obchodníků a vymyšlený obchodní, peněžní a finanční systém."

(David Urquhart, v uvedeném strana 120) [zpět](#)

(235) Výjimku zde tvoří doba Cromwella. Dokud existovala Republika, tak se všechny vrstvy anglického lidu povznesly z degradace, do které za Tudorovců spadly. [zpět](#)

(236) Tuckett ví, že velký průmysl na zpracování vlny se zaváděním strojí výroby vychází z vlastních manufaktur a ze zničení venkovských či domáckých manufaktur. (Tuckett, v uvedeném, svazek I, strana 139-144)

"Pluh a jeho byly vynálezy Boží a zaměstnáním hrdinů: jsou tkalcovský stav, včetně a kolovrat z méně ušlechtilého rodu? Odtrhněte kolovrat od pluhu, včetně od jeho, a dostanete továrny a chudobince, úvěry a paniku, dva zneprátené národy, zemědělce a obchodníky."

(David Urquhart, v uvedeném strana 122)

Nyní však přichází Carey a stěžuje si na Anglii, jistě ne neprávem, že se snaží každou jinou zemi proměnit na pouze zemědělský národ, jehož továrníkem bude Anglie. Tvrdí, že tímto způsobem prý bylo zruinováno Turecko, protože "vlastníkům a hospodářům na půdě nebylo nikdy dovoleno" (Anglii) "aby se posílili vytvořením přirozeného spojení pluhu s tkalcovským stavem a kladiva s branami".

("The Slave Trade", strana 125)

Podle něho je Urquhart sám jedním z hlavních činitelů ruinování Turecka, kde v zájmu Anglie vedl propagandu svobodného obchodu. To nejlepší je, že Carey chce, kromě toho, že je velký milovník Ruska, onomu procesu odluky zabránit tím ochránářským systémem, který ho urychluje. [zpět](#)

(237) Filantropičtí angličtí ekonomové, jako Mill, Rogers, Goldwin Smith,* Fawcett* a další, a liberální továrníci, jako John Bright* a společníci, se aristokratů - majitelů pozemků - ptají, kam se poděly ty tisíce našich freeholderů? - podobně jako se Bůh ptal Kaina, kde je jeho bratr Abel. Ale jak jste vlastně vznikli vy? Zničením oněch freeholderů. Proč se jich dále nezeptáte, kam se poděli ti nezávislí tkalci, spřádači a řemeslníci? [zpět](#)

(238) Slovo "průmyslový" je zde použito jako protiklad ke slovu "zemědělský". V "kategorickém" smyslu je majitel farmy stejně tak průmyslovým kapitalistou jako továrník. [zpět](#)

(239) "The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted", Londýn 1832, strana 98, 99.

Autorem tohoto anonymního spisu je Th. Hodgskin* [zpět](#)

(240) Dokonce ještě v roce 1794 poslali malí výrobci látek z města Leeds své zástupce do parlamentu a požadovali nějaký zákon, který by všem obchodníkům zakázal, aby se stali továrníky.

(Dr. Aikin, v uvedeném) [zpět](#)

(241) William Howitt, "Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies", Londýn 1838, strana 9.

Dobrý soupis o zacházení s otroky udělal Charles Comte,* "Traité de la Législation", třetí vydání, Brusel 1837.

Člověk musí ty věci detailně prostudovat, aby viděl, co ze sebe a z pracovníka buržoazie učiní, kdykoli má možnost tvořit svět k obrazu svému. [zpět](#)

(242) Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of that island, "The History of Java", Londýn 1817, svazek II, strana CXC, CXCI [zpět](#)

(243) V roce 1866 zemřelo na hladomor v jediné provincii Orissa více než milión Indů. Nicméně byl učiněn pokus, kterým se z té ceny, za kterou byly nutné životní prostředky prodávány hladovějícím lidem, měla indická státní pokladna obohatit. [zpět](#)

(243a) William Cobbett poznamenal, že se v Anglii všechna veřejná zařízení označují jako "královská", což je však vynahrazeno tím, že dluh je "národní" (national debt). [zpět](#)

(243b) "Kdyby Tataři Evropu zaplavili dnes, tak by bylo obtížné jim vysvětlit, co to znamená, když je u nás někdo finančníkem."

(Montesquieu,* "Esprit des lois", díl IV, strana 33, vydáno v Londýně 1769) [zpět](#)

(244) "Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!"

(Mirabeau, v uvedeném, díl VI, strana 101) [zpět](#)

(245) Eden, v uvedeném, kniha II, kapitola I, strana 421 [zpět](#)

(246) John Fielden, v uvedeném strana 5, 6.

O prvotních hanebnostech v továrnách pro srovnání: Dr. Aikin (1795), v uvedeném strana 219, a Gisborne, "Enquiry into the duties of men" 1795, svazek II.

Jelikož parní stroj továrny přemístil od venkovských vodopádů do středu měst, tak měl nyní ten "odřikánilačný" vydávající dětský materiál po ruce bez toho, aby je musel násilně jako otroky vozit z těch farních dílen.

Když Sir R. Peel* (otec toho "ministra přijatelnosti") v roce 1815 předložil svůj zákon na ochranu dětí, Francis Horner (iluminát komise pro slitky a blízký přítel Ricarda*) v dolní sněmovně prohlásil:

"Je všeobecně známo, že jako důsledek jednoho bankrotu šla do veřejné dražby i banda, pokud smím užít tento výraz, továrních dětí a jako část majetku byla vyhlášena a odklepnuť. Před dvěma roky" (1813) "se před Královskou stolicí (před vyšším soudem) odehrál jeden otřesný případ. Jednalo se tam o množství chlapců. Jedna farnost z Londýna je přenechala nějakému továrníkovi, který je znova převedl na dalšího. Nakonec byli několika lidumily nalezeni ve stavu absolutního vyhladovění (absolute famine). O jiném případě, ještě otřesnějším, se dozvěděl jako člen parlamentní vyšetřovací komise. Před několika lety uzavřela jedna londýnská farnost s jedním továrníkem z Lancashire smlouvu, ve které bylo vymíněno, že na každých dvacet zdravých dětí koupí i jednoho idiota." [zpět](#)

(247) V roce 1790 v anglické Západní Indii připadalo na jednoho svobodného člověka 10 otroků, ve francouzské pak 14, v holandské 23.

(Henry Brougham, "An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers" Edinburgh 1803, svazek II, strana 74) [zpět](#)

(248) Výraz "labouring poor"* se v anglických zákonech objevuje od toho okamžiku, kdy se třída námezdních pracovníků stala zřetelnou. Ti "labouring poor" stojí v protikladu, na jedné straně vůči "idle poor"* - žebrákům a podobným - na druhé straně vůči těm pracovníkům, kteří ještě nejsou oškubanými slepicemi, nýbrž vlastníky svých pracovních prostředků. Ze zákonů přešel výraz "labouring poor" do politické ekonomie, od Culpepera, J. Childa a dalších až k Adamu Smithovi a Edenovi. Podle toho můžeme posoudit tu bonne foi* toho "execrable political cantmongera"* Edmunda Burkeho, jestliže on tento výraz "labouring poor" prohlašuje za "execrable political cant".* Tento patolízal, který hrál v žoldu

anglické oligarchie romantika vůči Francouzské revoluci, stejně jako hrál v žoldu severoamerických kolonií na začátku amerického zmatku liberála vůči anglické oligarchii, byl skrz naskrz obyčejným buržujem:

"Zákony obchodu jsou zákony přírody a v důsledku toho zákony Boží."

(E. Burke, v uvedeném strana 32)

Žádný div, že on, který věří Božím a přírodním zákonům, sám sebe vždy prodával na tom nejlepším trhu! Ve spisech reverenda Tuckera* - Tucker byl kněz a tory,* ve zbytku však byl slušným člověkem a zdatným politickým ekonomem - nalezneme velmi dobrou charakteristiku tohoto Edmunda Burkeho v jeho liberálním období. Při té hanebné bezcharakternosti a zbožné víře v "zákony obchodu", která dnes panuje, je povinností znova a znova ukazovat na takové pány Burke, kteří se od svých následovníků liší jen jedinou věcí - talentem! [zpět](#)

(249) Marie Augier, "Du Crédit Public", Paříž 1842, strana 265 [zpět](#)

(250) Quarterly Reviewer říká, že "Kapitál utíká před spory a hádkami, a má bázlivou povahu. To je pravda, avšak ne celá pravda. Kapitál má hrůzu z nedostatku zisku nebo z velmi malého zisku, stejně jako má příroda hrůzu z prázdnoty. S odpovídajícím ziskem se kapitál stává odvážným. Pokud má deset procent jistých, tak ho už používají všude; když má dvacet procent, tak už je čilý; padesát procent, a je smělý; na stech procentech už pošlape všechny lidské zákony; a na třech stech procentech už neexistuje zločin, který by neriskoval i přes hrozbu, že by skončil na šibenici. Jestliže spory a hádky přinesou zisk, tak je sám vyvolá. Obchod s otroky a pašování dostatečně prokázalo to, co zde bylo řečeno."

(J. Dunning,* v uvedeném strana 35, 36) [zpět](#)

(251) "Nacházíme se v situaci, která je pro společnost zcela nová ... směřujeme k tomu, že všechny druhy vlastnictví oddělíme od všech druhů práce."

(Sismondi,* "Nouveaux Principes de l'Économie Politique", II. díl, strana 434) [zpět](#)

(252) "Pokrok průmyslu, jehož neúmyslným a nevyhnutelným nositelem je buržoazie, pracovníky, místo toho, aby je prostřednictvím konkurence od sebe izoloval, spojuje do revoluční jednoty. S rozvojem velkého průmyslu se tedy pod nohama buržoazie odstraňuje samotný základ, na kterém si vyrábí a přivlastňuje výrobek. Ona si tedy především vyrábí své vlastní hrobníky. Její zánik a vítězství proletariátu jsou nevyhnutelné... Ze všech tříd, které dnes stojí vůči buržoazii, je pouze proletariát skutečnou revoluční třídou. S rozvojem velkého průmyslu ty ostatní třídy upadají a zanikají, zatímco proletariát je jeho nejvlastnějším výtvozem. Příslušníci střední třídy, malý průmyslník, malý obchodník, řemeslník, sedlák, ti všichni s buržoazií zápasí, aby si zachovali svou existenci ve střední třídě... jsou reakční, neboť se snaží kolo dějin otočit zpět."

(Karl Marx und Friedrich Engels, "Manifest Komunistické strany", Londýn 1848, strana 9, 11. [zpět](#)

KAPITOLA DVACÁTÁ PÁTÁ

Moderní teorie kolonizace (253)

Politická ekonomie zaměřuje dva zásadně odlišné druhy soukromého vlastnictví. To první spočívá na vlastní práci výrobce, zatímco to druhé na vykořisťování cizí práce. Politická ekonomie zapomíná, že to druhé je nejen přímým protikladem toho prvního, ale že také roste na jeho hrobě.

V západní Evropě, v domovině politické ekonomie, je proces prvotního hromadění více méně dokončen. Kapitalistická moc si zde již buď přímo podrobila veškerou národní výrobu nebo tam, kde jsou vztahy méně vyvinuté, přinejmenším nepřímo ovládá společenské vrstvy spojené se zastaralými výrobními způsoby, jež existují vedle ní. Tento hotový svět kapitálu politický ekonom dychtivě a blahosklonně poměřuje s představami o právu a vlastnictví předkapitalistického světa, a to tím více, čím více podstata onoho světa jeho ideologii bije do očí.

Jinak je to však v koloniích. Tam kapitalistická moc všude naráží na překážky, tvořené výrobci, kteří vlastní své pracovní prostředky a díky své vlastní práci bohatnou místo kapitalistů. Rozpor těchto dvou protichůdných ekonomických soustav se zde v praxi odráží v jejich souboji. Kde má kapitalista za zády sílu své domovské země, tam se ty způsoby výroby a přivlastňování, které spočívají v používání vlastní práce, snaží násilně odklidit z cesty. Tentýž zájem, který podlézavci kapitálu - politickému ekonomu - v domovské zemi přikazuje, aby kapitalistický způsob výroby prohlásil teoreticky za jeho vlastní opak, tentýž zájem ho zde žene, aby tu věc otevřeně vyslovil a protiklad obou výrobních způsobů jasně vyjádřil. On za tímto účelem dokazuje, jak je vývoj společenské produktivity práce, spolupráce, dělby práce, použití strojů ve velkém, a tak dále, nemožný bez toho, aby byli pracovníci vyvlastněni a aby byly jejich výrobní prostředky odpovídajícím způsobem proměněny na kapitál. On v zájmu takzvaného národního bohatství pátrá po umělých prostředcích k vytvoření chudoby lidu. Pancíř jeho smířlivosti se zde kus po kuse drolí jako troudu.

Je velkou zásluhou E. G. Wakefielda,* že o koloniích neodhalil nic nového, (254) ale že v koloniích odhalil pravdu o kapitalistických poměrech v domovské zemi. Tak jak ochránářský systém ve svých počátcích (255) vyráběl kapitalisty v domovské zemi, stejně tak Wakefield prosazuje teorii kolonizace, kterou se Anglie nějakou dobu snažila pomocí zákonů zavést, a sice vyrábění námezdních pracujících v koloniích. Wakefield toto nazývá výrazem "systematická kolonizace".

Wakefield v koloniích odhalil především ten fakt, že vlastnictví peněz, potravin, strojů a dalších výrobních prostředků ještě z člověka nedělá kapitalistu, dokud chybí ještě jeden doplněk - námezdní pracovník - druhý člověk, který se dobrovolně přinutí prodat se. Wakefield zjistil, že "kapitál" není nějaká věc, nýbrž společenský vztah mezi osobami zprostředkovaný věcmi, (256) a stěhuje si nám, že si pan Peel z Anglie vzal s sebou na Swan River do Nového Holandska* životní a výrobní prostředky v hodnotě 50 tisíc liber, přičemž byl dokonce tak prozíravý, že si s sebou vzal i 3 tisíce osob z pracující třídy - muže, ženy a děti. Když však dorazil na místo, tak

pan Peel zůstal bez jediného služebného, který by mu ustlal postel či přinesl vodu z řeky . (257)

Nešťastný pan Peel tak naplánoval všechno - kromě vývozu anglických výrobních vztahů na Swan River!

Abychom pochopili následující Wakefieldovy objevy, učiníme dvě předběžné poznámky:

- Víme, že výrobní a životní prostředky, jež jsou bezprostředně vlastnictvím samotného výrobce, nejsou kapitálem. Kapitálem se stanou pouze za podmínek, kdy zároveň slouží jako prostředek k ovládnutí a vykořisťování pracovníka. Tato kapitalistická duše výrobních a životních prostředků je však v hlavě politického ekonoma vnitřně spojena s jejich hmotnou látkou, takže je politický ekonom za všech okolností křtí na kapitál, a to i tam, kde jsou jeho přímým opakem. Přesně tak to dělá i Wakefield.
- Dále: Rozštěpení výrobních prostředků na jednotlivá vlastnictví mnoha na sobě nezávislých samostatně hospodařících pracovníků on nazývá rovnoměrným rozdělením kapitálu. Toto jde politickému ekonomu jako feudálnímu právníkovi - ten na čistě peněžní vztahy také lepil svoje feudální právníkové nálepky.

Wakefield říká:

"Kdyby byl kapitál rovnými díly rozdělen mezi všechny členy společnosti, tak by nikdo neměl zájem hromadit více kapitálu, než kolik by byl schopen upotřebit vlastníma rukama. Toto je do určité míry případ nových amerických kolonií, kde touha vlastnit pozemky zabraňuje existenci třídy námezdních pracovníků." [\(258\)](#)

Pokud tedy může pracovník hromadit pro sebe - a to tam může - tak zůstává vlastníkem svých výrobních prostředků, a proto je tam kapitalistické hromadění a kapitalistický způsob výroby nemožný. Třída námezdních pracovníků, která je pro to nezbytná, chybí. Jak tedy bylo ve staré Evropě zajištěno vyvlastnění pracujících z jejich pracovních podmínek a tím vytvořen kapitál a námezdní práce? - "Společenskou smlouvou" zcela originálního druhu:

"Lidstvo ... si osvojilo jednoduchou metodu podpory hromadění kapitálu"

- která se se mu přirozeně zjevovala od časů Adama jako jediný důvod jeho existence -

"rozdělilo se na vlastníky kapitálu a vlastníky práce ... toto rozdělení bylo výsledkem svobodného srozumění a složení." [\(259\)](#)

Jednou větou:

Zástupy lidu se samy vyvlastnily ku slávě hromadění kapitálu. Nyní je třeba věřit, že pudu, který vede k tomuto fanatickému sebeodříkání, musí být dán bezuzdný průchod zejména v koloniích, neboť právě tam existují lidé a okolnosti, které převedou "společenskou smlouvu" z říše snů do skutečnosti. Ale k čemu je pak vůbec "systematická kolonizace", když naproti ní probíhá přirozená kolonizace? Ale, ale:

"je možno pochybovat, zda vůbec jedna desetina obyvatel v severních státech americké unie spadá do kategorie námezdních pracujících ... V Anglii ... je velká masa lidí námezdně pracujících." [\(260\)](#)

Ano, ten pud, který nutí pracující lidstvo vyvlastnit samo sebe ku slávě kapitálu, existuje tak málo, že otrokářství - podle samotného Wakefielda - je tou jedinou přirozenou podstatou koloniálního bohatství. Jeho "systematická kolonizace" je jen pomocí v nouzi, neboť má najednou místo otroků co dělat se svobodnými lidmi.

"První španělští osadníci u Santa Dominga nezískali žádné pracovníky ze Španělska. Ale bez pracovníků"

- (to znamená bez otroků) -

"by byl kapitál promarněn nebo by se přinejmenším smrškl na malá množství, která by používal jednotlivec za pomoci svých vlastních rukou. Toto se skutečně stalo v posledních koloniích založených Angličany, kde kvůli nedostatku námezdních pracovníků zanikl velký kapitál tvořený osivem, skotem a nástroji, a kde žádný osadník nevlastní o moc více kapitálu, než kolik dokáže zvládnout vlastníma rukama." [\(261\)](#)

Takže jsme viděli, že když vyvlastníme půdu velkému množství lidí, získáme základ pro kapitalistický způsob výroby. Podstata svobodné kolonie však tkví naopak v tom, že velké množství půdy je ještě lidovým vlastnictvím a každý osadník proto může její část proměnit na své osobní vlastnictví a využívat ji jako soukromý výrobní prostředek bez toho, aby pozdějším osadníkům bránil provádět to samé. [\(262\)](#) Toto je tím tajemstvím rozkvětu kolonií, stejně tak tajemstvím oné jejich rakoviny - odporu vůči příchodu kapitálu.

"Tam, kde je půda laciná a všichni lidé jsou svobodní a kde si může každý vzít kus své země, tam je práce nejen velmi drahá, co se týče podílu pracovníka na jeho výrobku, ale navíc je velmi obtížné kombinovanou prací za jakoukoli cenu získat." [\(263\)](#)

Protože v koloniích ještě neexistuje odloučení pracovníka od pracovních podmínek a jejich kořenů - od půdy - popřípadě jen občas nebo v příliš omezeném prostoru, proto zde také ještě neexistuje odloučení zemědělství od průmyslu - ještě není zničena venkovská domácká výroba - kde by se tu tedy vzal trh pro kapitál?

"Žádná část obyvatelstva Ameriky není výlučně zemědělná, s výjimkou otroků a jejich uživatelů, kteří spojují práci a kapitál do velkých závodů. Svobodní Američané, kteří obdělávají sami vlastní půdu, provozují současně mnoho jiných zaměstnání. Část nástrojů a nábytku, který sami používají, si obvykle sami vyrábějí. Často si sami stavějí své vlastní domy a výsledky své vlastní píle nosí na vzdálené trhy. Předou a tkají, vyrábějí mýdlo a svíčky, boty a šaty, vše pro svou vlastní potřebu. V Americe je sedláctví často vedlejším zaměstnáním kovářů, mlynářů a kramářů." (264)

Kde jen může mezi těmito podivíny být ono "sebeodříkací pole" pro kapitalisty?

Velký půvab kapitalistické výroby spočívá v tom, že kromě toho, že z námezdního pracovníka stále znovu vytváří námezdního pracovníka, tak také v souladu s hromaděním kapitálu neustále vytváří poměrný přebytek námezdních pracujících. Tímto způsobem je zákon nabídky a poptávky na trhu práce držen ve správných kolejích. Kolísání mezd v rámci kapitalistického vykořisťování jsou postaveny příslušné meze. A konečně je zaručena ona tak nepostradatelná společenská závislost pracovníků na kapitalistech - naprostý vztah závislosti, který politický ekonom v domovské zemi lživě označuje za svobodný smluvní vztah kupce a prodávajícího, vztah sobě si rovných nezávislých vlastníků zboží - vlastníků zboží kapitálu a vlastníků zboží práce.

Ale v koloniích se tento krásný přelud rozplyne. Absolutní zalidnění zde roste mnohem rychleji než v domovské zemi tím, že mnozí pracovníci se zde objeví už dospělí, a přesto je trh práce stále nenasycený. Zákon nabídky a poptávky práce zde krachuje. Na jedné straně starý svět nepřetržitě vkládá vykořisťovatelský a sebeodříkavý kapitál, na druhé straně naráží pravidelné znovuvytváření námezdního pracovníka jako námezdního pracovníka na nezbedné a nepřekonatelné překážky.

Najednou žádný přebytek námezdních pracujících vhodných pro hromaděním kapitálu! Dnešní námezdní pracovník se zítra stane nezávislým samostatně hospodařícím sedlákem nebo řemeslníkem. A zmizí z trhu práce - nikoli však do továrny. Tato neustálá proměna námezdně pracujících na nezávislé výrobce, kteří místo aby pracovali pro kapitál, pracují sami pro sebe, a kteří místo aby obohacovali pány kapitalisty, obohacují sami sebe, zpětně působí veskrze škodlivě na stav trhu práce. Nejen že stupeň vykořisťování námezdních pracovníků zůstává nízký, ale námezdní pracovník nadto ztrácí se vztahem závislosti také pocit závislosti na sebeodříkavém kapitalistovi. Zde pramení všechny ty nepřístojnosti, které nám E. G. Wakefield tak bravurně, výmluvně a dojemně vyličil.

On si nám stěžuje, že přísun námezdní práce není stálý a pravidelný, ani dostatečný. On je "stále nejen příliš malý, ale i nejistý". (265)

"Ačkoli je produkt, který si mezi sebou pracovník a kapitalista rozdělují, značný, bere si pracovník tak velký díl, že se brzy sám stane kapitalistou... Avšak málo z nich může nahromadit velké bohatství, i kdyby žili neobvykle dlouho." (266)

Pracovníci kapitalistovi prostě nedovolí, aby jim nezaplatil značný díl jejich práce. A nic mu nepomůže, když si chytrě společně se svým kapitálem přiveze z Evropy také své vlastní námezdní pracovníky.

"Brzy přestanou být námezdními pracovníky a změní se na nezávislé sedláky nebo dokonce začnou svému starému mistru na pracovním trhu konkurovat." (267)

Pochopíte takovou hanebnost?! Ten udatný kapitalista si z Evropy za své vlastní těžce vydělané peníze přivezl své úhlavní konkurenty! Tak tady už přestává všechno! Žádný div, že si Wakefield stěžuje na chybějící pocit závislosti námezdně pracujícího v kolonii.

"Kvůli vysokým mzdám existuje v koloniích velká poptávka po laciné a podřízené práci - po třídě, které může kapitalista diktovat podmínky místo toho, aby byly jemu podmínky diktovány", říká jeho žák Merivale.*

"V civilizovaných zemích je pracovník sice svobodný, ale přirozeně závislý na kapitalistovi, zatímco v koloniích musí být tato závislost nastolena umělými prostředky." (268)

Co je nyní podle Wakefielda následkem této nepřistojnosti? "Barbarský systém rozptýlení" výrobců a národního bohatství. (269) Rozštěpení výrobních prostředků mezi nespočetné samostatně hospodařící vlastníky ničí soustředění kapitálu a tím základ kombinované práce. Každé zdlouhavé podnikání, které trvá roky a vyžaduje výdej fixního kapitálu, naráží na překážky. V Evropě kapitál neváhá ani okamžik, neboť neustálý přebytek lidí pracujících třídy vytváří jeho živoucí doplněk a je neustále po ruce. Ale co v koloniích! Wakefield nám vypráví jednu nanejvýš trapnou anekdotu. Bavit se s několika kapitalisty z Kanady a ze státu New York, kde přistěhovalecké vlny často váznou, což ztenčuje tu vrstvu "přebytečných" pracovníků.

"Náš kapitál",

povzdechne si jedna z postav našeho melodramatu,

"náš kapitál byl připraven na mnohé operace, které ke svému dokončení potřebují značné časové rozpětí. Mohli jsme se však do takových operací pustit se zaměstnanci, kteří by se k nám, jak jsme věděli, brzy obrátili zády? Cítili bychom se jistěji, kdybychom mohli přistěhovatele a jejich práci zadržet, s radostí bychom je okamžitě zaměstnali a dali jim vysoké mzdy. Vlastně bychom je zaměstnali i tehdy, kdyby bylo jisté, že bychom je ztratili, jen kdybychom si byli jisti přísunem čerstvých zaměstnanců podle našich potřeb." (270)

Poté co Wakefield okázale odlišil anglické kapitalistické zemědělství a jeho "kombinovanou" práci od roztroušeného amerického sedláctví, nechtěně ukázal také obrácenou stranu mince. Líčí americký lid jako majetný, nezávislý, podnikavý a poměrně vzdělaný, zatímco

"anglický zemědělský pracovník je ubohý otrhanec (a miserable wretch), chudák ... Ve které zemi kromě Severní Ameriky a několika nových kolonií mzdy za práci na půdě významně převyšují hodnotu nezbytnou pro přežití pracovníka? ... V Anglii jsou tažné koně jako hodnotný majetek bezpochyby živeny lépe než anglický zemědělský pracovník." (271)

Ale *never mind*, národní bohatství je přece od přírody totožné s chudobou lidu.

Jak tedy vyléčit ten antikapitalistický vřed na koloniích? Kdybychom chtěli veškerou půdu jednou ranou změnit z lidového vlastnictví na vlastnictví soukromé, tak bychom sice vyvrátili kořeny toho zla, ale také - kolonie. Umění je zabít dvě mouchy jednou ranou. Nechť vláda určí umělé ceny panenské půdy, které jsou nezávislé na nabídce a poptávce, a které přistěhovatele přinutí, aby delší dobu námezdně pracoval, dokud nebude mít dost peněz, aby si mohl koupit půdu (272) a změnit se na nezávislého sedláka. Toto jmění, které plyne z prodeje půdy námezdně pracujícím za poměrně vysokou cenu, tedy za peníze vydřené z mezd prostřednictvím porušení svatého zákona nabídky a poptávky, toto jmění - ve stejné míře jak roste - vláda obratem použije na dovoz nemajetných z Evropy do kolonií, aby panu kapitalistovi naplnila trh námezdní práce. Za těchto okolností *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles.** Toto je to velké tajemství "systematické kolonizace".

"Podle tohoto plánu",

zvolává Wakefield vítězoslavně,

"musí být přísun práce stálý a pravidelný, neboť zaprvé: protože není žádný pracovník schopen opatřit si půdu dříve, než pracoval za peníze, tak by všichni přistěhovalí pracovníci, tím že provádějí námezdní kombinovanou práci, vytvářeli svému uživateli kapitál na vytvoření více pracovních míst; zadruhé: každý, kdo by námezdní práci pověsil na hřebík a stal by se majitelem půdy, by svým nákupem půdy zajistil jmění k dodání čerstvé práce do kolonie." (273)

Ta státem určená cena půdy musí být přirozeně "dostatečná", to znamená tak vysoká, "aby pracovníkovi zabránila stát se nezávislým sedlákem dříve než přijdou další, kteří ho nahradí na trhu námezdní pracovní síly". (274) Tato "dostatečná cena půdy" není ničím jiným než jemnějším výrazem pro výkupné, které musí pracovník kapitalistovi zaplatit za povolení, aby směl odejít z trhu námezdní práce na půdu. On musí nejdříve panu kapitalistovi opatřit "kapitál", aby ten mohl vykořisťovat více pracujících a pak zajistit za sebe "náhradníka", kterého vláda pošle za moře na jeho útratu jeho bývalému panu kapitalistovi.

Je nanejvýš příznačné, že anglická vláda celá léta prováděla tuto metodu "prvotního hromadění", kterou ji Wakefield předepsal právě pro použití v koloniálních zemích. Její fiasko bylo zrovna tak nepříjemné jako transakce pana Peela. Proud vystěhovalců se pouze odklonil z anglických kolonií do Spojených států. Mezitím pokrok kapitalistické výroby v Evropě, doprovázený rostoucím tlakem vlády, učinil

Wakefieldův recept zbytečným. Na jedné straně obrovské a nepřestávající proudy lidí hnáných do Ameriky rok co rok doplňují váznoucí zásoby pracovníků na východě Spojených států, kam vystěhovalecká vlna z Evropy vrhá lidi na pracovní trh rychleji, než mohou být spláchnuty vlnou vystěhovávání na západ. Na druhé straně americká občanská válka po sobě zanechala jako svůj důsledek obrovský národní dluh a s ním daňové břemeno, vytváření té nejčistší finanční aristokracie, darování obrovské části veřejných pozemků společností spekulantů, kteří dále těží ze železnic, dolů a tak dále - zkrátka to nejprudší soustředění kapitálu. Ona velká republika tedy přestala být pro vystěhované pracovníky zemí zaslíbenou. Kapitalistický způsob výroby tam jde obrovskými kroky kupředu, přičemž pokles mezd a závislost námezdních pracovníků ještě dlouho nespadne na normální evropskou úroveň.

To nestoudné prodávání neobdělávané koloniální půdy aristokratům a kapitalistům pod cenou, které provádí anglická vláda a které sám Wakefield nahlas kritizuje, vytvořilo zejména v Austrálii, [\(275\)](#) společně s proudy lidí přitahovanými nalezišti zlata a konkurencí pro malé řemeslníky, tvořenou dovozem anglického zboží, dostatečný "poměrný přebytek pracovníků", takže skoro každý poštovní parník nese špatnou zprávu o přeplnění australského trhu práce a prostituce tam místy bují jako na Senném trhu v Londýně.

Avšak my se zde nezabýváme stavem kolonií. To jediné, co nás zde zajímá, je ono tajemství, které politická ekonomie v novém světě odhalila o světě starém a které jasně vyjádřila: kapitalistický způsob výroby a hromadění - a tedy také kapitalistické soukromé vlastnictví - je podmíněno zničením soukromého vlastnictví spočívajícího na vlastní práci a je tedy podmíněno vyvlastněním pracujících.

Poznámky

(253) Zde máme na mysli skutečné kolonie - panenskou půdu kolonizovanou svobodnými přistěhovalci. Z ekonomického pohledu jsou Spojené státy stále ještě evropským koloniálním územím. K těm ostatně patří i ty staré plantáže, na kterých zrušení otrokářství zcela rozvrátilo původní poměry. [zpět](#)

(254) To málo světla, které Wakefield vrhl na poměry v koloniích, je zcela obsaženo v práci Mirabeau staršího, [* fyziokratů](#) a ještě mnohem dříve v práci anglických ekonomů. [zpět](#)

(255) To se později stalo dočasnou nutností v mezinárodním konkurenčním boji. Ať už je však motiv jakýkoli, následky jsou jedny a tytéž. [zpět](#)

(256) "Negr je negrem. Až v určitých poměrech se stává otrokem. Stroj na spřádání bavlny je strojem na spřádání bavlny. Jen v určitých poměrech se stává kapitálem. Mimo tyto poměry je kapitálem tak málo, jako zlato samo o sobě penězi, či cukr cenou cukru ... Kapitál, to jsou společenské výrobní poměry. Jsou to historické výrobní poměry."
(Karl Marx, "Lohnarbeit und Kapital", Neue Rheinische Zeitung, číslo 266 ze 7. dubna 1849) [zpět](#)

(257) E. G. Wakefield, "England and America", svazek II, strana 33 [zpět](#)

(258) v uvedeném - svazek I, strana 17 [zpět](#)

(259) v uvedeném - strana 18 [zpět](#)

(260) v uvedeném - strana 42, 43, 44 [zpět](#)

(261) v uvedeném - svazek II, strana 5 [zpět](#)

(262) "Aby se země mohla stát prvkem kolonizace, tak musí být nejen neobdělávaná, ale také ve veřejném vlastnictví, které se může změnit na vlastnictví soukromé." (svazek II, strana 125) [zpět](#)

(263) v uvedeném - svazek I, strana 247 [zpět](#)

(264) v uvedeném - strana 21, 22 [zpět](#)

(265) v uvedeném - svazek II, strana 116 [zpět](#)

(266) v uvedeném - svazek I, strana 131 [zpět](#)

(267) v uvedeném - svazek II, strana 5 [zpět](#)

(268) Merivale, I. c., v. II, porůznu na stranách 235-314

Molinari* - mírný liberální lidový ekonom - sám říká:

"V těch koloniích, kde bylo zrušeno otrokářství a kde nucená práce nebyla nahrazena odpovídajícím množstvím nezaměstnaných pracovníků, se odehrával pravý opak toho, co se denně odehrává před našima očima. Obyčejní pracovníci vykořisťovali průmyslové podnikatele, když od nich požadovali takové mzdy, které vůbec nebyly v poměru k právoplatnému podílu, jenž jim z výrobků příslušel. Jelikož majitelé plantáží nebyli schopni svůj cukr prodat za dostatečně vysokou cenu, aby mohli pokrýt stoupající mzdy, tak byli nuceni dodatečné náklady pokrývat nejdříve ze svého zisku, následně ze samotného svého kapitálového majetku. Velké množství majitelů bylo takto zruinováno, zatímco druzí své podniky zavřeli, aby se krachu vyhnuli ... Bezpochyby je lepší pohled na to, když upadají hromady kapitálu než když upadají generace lidí, " (jaká velkorysost od pana Molinariho!) " avšak nebylo by to ještě lepší, kdyby neupadali ani jedni ani druzí?"

(Molinari, v uvedeném - strana 51, 52)

Pane Molinari, pane Molinari! Kampak se podělo Desatero, Mojžiš a proroci - zákon nabídky a poptávky - když může v Evropě "podnikatel" pracovníkovi a v západní Indii pracovník podnikateli zkrátit jeho právoplatný podíl? A co je prosím pěkně ten "právoplatný podíl", který, jak jste přiznal, kapitalista v Evropě každodenně neplatí? Pana Molinariho to hodně svrbí, aby tam za mořem v koloniích, kde jsou pracovníci tak "proští", že "vykořisťují" kapitalisty, zákon nabídky a poptávky, který jinak funguje automaticky, policajtsky nasměroval do správných kolejí. [zpět](#)

(269) Wakefield, v uvedeném - svazek II, strana 52 [zpět](#)

(270) v uvedeném - strana 191, 192 [zpět](#)

(271) v uvedeném - svazek I, strana 47, 246 [zpět](#)

(272) "K tomu dodává:

Díky přivlastnění si půdy a díky kapitálu získává práci a živobytí i ten člověk, který vlastní jen svou chudobu ...

naopak právě kvůli osobnímu přivlastnění si půdy existují lidé, kteří vlastní jen svou chudobu ...

Když strčíte nějakého člověka do vzduchoprázdny místnosti, tak mu ukradnete vzduch. To učiníte také tehdy, když se zmocníte té půdy ...

To znamená, že ho strčíte do prázdnoty bez jakéhokoli bohatství, aby nemohl žít jinak, než podle vaší vůle."

(Colins, v uvedeném, díl III, porůznu na stranách 267-271) [zpět](#)

(273) Wakefield, v uvedeném - svazek II, strana 192 [zpět](#)

(274) v uvedeném - strana 45 [zpět](#)

(275) Hned jak si Austrálie začala sama vydávat zákony, přirozeně vydala pro přistěhovalce zákony příznivější, avšak ono anglické již kdysi provedené mrhání půdou tomu stojí v cestě.

"První a nejdůležitější cíl, kterého se nový pozemkový zákon z roku 1862 snaží dosáhnout, spočívá v tom, že umožní značné ulehčení přistěhovalectví."

("The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands" London 1862) [zpět](#)

Doslov ke druhému vydání

Čtenáře prvního vydání musím nejdříve uvědomit o změnách, které byly provedeny ve vydání druhém. Okamžitě si všimneme přehlednějšího členění knihy. Dodatečné poznámky jsou všude označeny jako poznámky ke druhému vydání. Co se týče samotného textu, nejdůležitější změny jsou tyto:

V první kapitole, v 1. části, je to odvození hodnoty prostřednictvím rozboru rovnic, kterými je vyjádřena každá směnná hodnota, podáno z vědeckého hlediska přísněji, stejně tak i souvislost mezi látkou hodnoty a určením velikosti hodnoty prostřednictvím společensky nutné pracovní doby, která byla v prvním vydání jen naznačena, je nyní výslovně zdůrazněna.

První kapitola, 3. část (forma hodnoty), je zcela přepracována, což bylo nutné už kvůli dvojímu vyjádření hodnoty. - Zběžně poznamenávám, že to dvojí vyjádření navrhl můj přítel Dr. L. Kugelmann z Hannoveru. Když z Hamburku přišly první zkušební tisky, na jaře roku 1867, byl jsem u něj na návštěvě a on mě přesvědčil, že pro většinu čtenářů bude nutný dodatečný, didaktičtější rozklad formy hodnoty. - Poslední část první kapitoly - "Zboží jako fetiš a jeho tajemství" - je z velké části změněna.

Třetí kapitola, část 1. (míra hodnot) je pečlivě zrevidována, protože v prvním vydání byla tato část podána nedbale s poukazem na rozbor uvedený ve spise "Ke kritice politické ekonomie", Berlín 1859.

Sedmá kapitola, zvláště pak druhý díl, je významně přepracována.

Bylo by zbytečné zde probírat změny textu na jednotlivých místech, často jen stylistické, neboť jsou rozptýleny po celé knize. Nyní, při revizi francouzského překladu, který se objevil v Paříži, vidím, že by některé části německého originálu potřebovaly hlubší přepracování, jinde rozsáhlejší stylistickou korekturu, a také pečlivé odstranění nahodilých přehlédnutí. Zprávu, že všechny výtisky prvního vydání už byly rozebrány, jsem dostal až na podzim roku 1871, uprostřed jiných naléhavých prací. Druhé vydání však mělo jít do tisku už v lednu 1872.

To porozumění, které si "Kapitál" rychle získal v širokých kruzích německé pracující třídy, je pro mě tou největší odměnou. Jeden muž, který zastává buržoazní ekonomické názory, pan Mayer, vídeňský továrník, v jedné brožuře zveřejněné za německo-francouzské války, trefně ukázal, že to velké teoretické myšlení, které platilo za německé dědictví, z takzvaných vzdělaných tříd Německa zcela zmizelo, naproti tomu v jeho pracující třídě znovu ožívá.

Politická ekonomie byla v Německu až do této chvíle zahraniční vědou. Gustav von Gülich ve svém spise "Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.", zvláště v těch dvou prvních svazcích svého díla vydaných v roce 1830, už z velké části vyložil ty historické okolnosti, které u nás brání rozvoji kapitalistického výrobního způsobu a tím i rozvoji moderní měšťácké společnosti. V Německu tedy politické ekonomii chyběla živná půda. Proto byla jako hotové zboží dovezena z Anglie a Francie, a její němečtí profesori zůstali žáky. Teoretické vyjádření cizí skutečnosti se v jejich rukách proměnilo na sbírku dogmat, která vykládali ve smyslu maloměšťáckého světa, který je obklopoval, vykládali je tedy falešně. Ten ne zcela potlačitelný pocit vědecké bezmocnosti a to nečisté svědomí z toho, že museli přednášet cizorodé poznatky, se snažili skrýt za okázalou literárně historickou učeností, nebo tím, že přimíchávali cizí látky, které si vypůjčili z takzvaných kamerálních věd, což je jen nesourodá směs poznatků tvořící očištěc, kterým musí projít každý, kdo se touží stát německým byrokratem.

Od roku 1848 se v Německu kapitalistická výroba rychle rozvíjela a dnes už prakticky kvete. Avšak naše odborníky nečekal dobrý osud. Dokud moderní ekonomické vztahy v německé skutečnosti chyběly, tak mohli provozovat politickou ekonomii naprosto nezaujatě. A když tyto vztahy vešly do života, tak se to stalo za okolností, které už nezaujaté studium v jejich měšťáckém duševním rozhledu nepřipouštěly. Dokud je politická ekonomie měšťáckou - to znamená, že místo toho, aby kapitalistické zřízení pojímala jako přechodný dějinný vývojový stupeň, tak ho naopak prohlašuje za absolutní a poslední formu

společenské výroby - tak může zůstat vědou jen potud, pokud třídní boj zůstává skrytý nebo o sobě dává vědět pouze jednotlivými projevy.

Podívejme se na Anglii. Její klasická politická ekonomie spadá do období nerozvinutého třídního boje. Její poslední velký zástupce - Ricardo* - protiklad třídních zájmů - mzdy a zisku, zisku a pozemkové renty - nakonec vědomě učinil východiskem svého bádání, přičemž tento protiklad naivně považoval za společenský přírodní zákon. Tím však také měšťácká ekonomická věda dospěla ke své nepřekročitelné hranici. Ještě za života Ricarda* se vůči ní a proti Ricardovi objevila kritika v osobě Sismondiho.* (1)

Následné období v letech 1820 až 1830 se v Anglii na poli politické ekonomie vyznačovalo čilým vědeckým životem. Byla to doba jak zlidovění a rozšíření ricardovské teorie, tak i jejího boje se starou školou. Pořádaly se skvostné turnaje. To, co bylo tehdy vykonáno, není na evropském kontinentu příliš známo, neboť ta polemika byla z větší části rozptýlena v různých člancích, příležitostných spisech a pamfletech. Nezaujatý charakter této polemiky - ačkoli také i ricardovská teorie vyjimečně sloužila jako účinná zbraň proti měšťáckému hospodaření - je vysvětlen okolnostmi té doby. Zaprvé, v té době samotný velký průmysl teprve vyrostl ze svého dětství, což se ukázalo už tím, že svůj moderní periodický životní cyklus zahájil teprve až po krizi v roce 1825. Zadruhé, třídní boj mezi kapitálem a prací byl zatlačen do pozadí, politicky prostřednictvím sporu feudálů a vlád semknutých okolo svaté aliance s masou lidu vedenou buržoazií, ekonomicky prostřednictvím tahanice průmyslového kapitálu s aristokratickým pozemkovým vlastnictvím, která se ve Francii skrývala za protikladem vlastnictví malých a velkých pozemků, v Anglii často propukávala od doby schválení zákonů o obilí. Literatura politické ekonomie v Anglii během tohoto období připomíná bouřlivé ekonomické období ve Francii po smrti Dr. Quesnaye, avšak jen tak, jak babí léto připomíná jaro. S rokem 1830 politická ekonomie jednou a provždy vstoupila do rozhodující krize.

Buržoazie si ve Francii a Anglii vydobyla politickou moc. Od té chvíle získával třídní boj, prakticky i teoreticky, stále více jasnější a hrozivější formu, a měšťácké vědecké ekonomii zazvonil umíráček. Od té chvíle už se nejednalo o to, zda je ten či onen teorém pravdivý, nýbrž o to, zda je nebo není prospěšný pro kapitál, ať už je proti předpisům nebo nikoli. Na místo nezištného bádání nastoupilo placené vytrubování, na místo nezaujatého vědeckého zkoumání pak špatné svědomí a zlé úmysly apologetiky.* Přesto i ty dotěrné traktáty, které Liga proti obilným zákonům s továrníky Cobdenem* a Brightem* v čele, vrhala do světa, byly, když už ne z vědeckého, tak alespoň z historického hlediska, zajímavé svou polemikou proti pozemkové aristokracii. Liberální zákonodárství od doby Sira Roberta Peela* lidové ekonomii vytáhlo také tento poslední trn.

Kontinentální revoluce z roku 1848 udeřila také na Anglii. Lidé, kteří si dělali nárok na vědecké zásluhy a chtěli být více než jen pouhými sofisty a patolizaly vládnoucí třídy, se snažili politickou ekonomii řízenou kapitálem sladit s nároky proletariátu, s nároky, které už nebylo možno dále ignorovat. Odtud ten bezduchý synkretismus, jehož nejlepším představitelem je John Stuart Mill. Je to vyhlášení bankrotu "měšťácké" ekonomie, jak to nedávno ve svém díle "Umrisse der politischen Ökonomie nach Mill" mistrně vyložil velký ruský učenec a kritik N. Černyševskij.

V Německu tedy kapitalistický výrobní způsob dozrál až poté, co už se jeho antagonistický charakter ve Francii a Anglii hlasitě projevil dějinnými zápasy, a v té době už měl německý proletariát mnohem rozhodnější teoretické třídní vědomí než německá buržoazie. Jakmile v Německu začala být buržoazní vědecká politická ekonomie díky rozvoji kapitalistického výrobního způsobu vůbec možná, tak se kvůli vzestupu německého proletariátu hned zase stala nemožnou.

Za těchto okolností se její mluvčí rozdělili na dva tábory. Jedni - ti chytří, ziskuchtiví, praktičtí lidé - se sjednotili pod praporem Bastiata* - toho nej povrchnějšího, a proto i nejzdařilejšího, zástupce vulgárně-ekonomické apologetiky; druzí - pyšní na profesorskou důstojnost své vědy - při pokusu usmířit nesmiřitelné následovali J. St. Milla. Stejně jako v klasickém období měšťácké ekonomie zůstali Němci také v době jejího úpadku pouhými žáky, papoušky, nohsledy a poskoky velkých zahraničních činitelů.

Ten zvláštní historický vývoj německé společnosti zde tedy vyloučil jakýkoli originální příspěvek k "měšťácké" ekonomii, avšak nikoli její - kritiku. Pokud má taková kritika vůbec zastupovat nějakou třídu, tak může zastupovat pouze tu třídu, jejímž dějinným posláním je převrat kapitalistického výrobního způsobu a konečné odstranění tříd - pouze proletariát.

Ti učení i nevyučení mluvčí německé buržoazie se nejdříve pokusili "Kapitál" zamlčet, jak se jim to podařilo s mými dřívějšími spisy. Když už tato taktika neodpovídala dobovým poměrům, tak pod záminkou kritiky mé knihy napsali návod "K uklidnění občanského vědomí", v dělnickém tisku však našli rozhodné protivníky, jimž jsou dodnes dlužni odpověď. (2)

Na jaře roku 1872 se v Petrohradě objevil znamenitý ruský překlad "Kapitálu". Náklad třech tisíc výtisků je už skoro rozebrán. Nedávno, v roce 1871, pan N. Sieber, profesor politické ekonomie na univerzitě v Kijevě, ve svém spise "Ricardova teorie hodnoty a kapitálu" prokázal, že moje teorie hodnoty, peněz a kapitálu je ve svých základních rysech nutným pokračováním učení Smitha* a Ricarda. Západoevropana při čtení jeho pečlivě knihy překvapí důsledné lpění na čistě teoretickém stanovisku.

Metodě používané v "Kapitálu" nebylo příliš porozuměno, což dokazují už ta její vzájemně si protiřečící pochopení.

Pařížská "Revue Positiviste" mi vytýká, že se na jedné straně zabývám ekonomickou metafyzikou, na druhé straně se - hádejte co! - omezují na pouhý kritický rozbor daného, místo toho, abych předepisoval hotové (comtistické?)* recepty na krásnou budoucnost. Proti té výtce ohledně metafyziky profesor Sieber poznamenal:

"Pokud se jedná o tu vlastní teorii, tak je Marxova metoda deduktivní metodou celé anglické školy, jejíž přednosti a nedostatky jsou u těch nejlepších teoretických ekonomů společné."

Pan M. Block - "Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet et aout 1872" - zjistil, že moje metoda je analytická. Kromě jiného říká:

"Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents."

Němečtí recenzenti přirozeně naříkají nad hegelovskou* sofistikou. Petrohradský list "Evropský posel" v jednom článku, který se celý věnoval metodě "Kapitálu" (květnové číslo v roce 1872, strana 427-436), shledává mou metodu bádání přísně realistickou. Říká:

"Na první pohled, jestliže ho posuzujeme podle vnější formy projevu, je Marx tím největším idealistickým filosofem, a sice v německém, to znamená v tom nejhorším, smyslu slova. Ve skutečnosti je však nekonečně realističtější, než všichni jeho předchůdci na poli ekonomické kritiky ... Idealistou ho v žádném případě nemůžeme nazývat."

Panu autorovi nemohu odpovědět lépe než několika výtažky z jeho vlastní kritiky, která by navíc mohla zajímat některé z mých čtenářů, kterým je ruský originál nepřístupný.

Po jednom citátu z mé předmluvy ke "Kritik der Politischen Oekonomie", Berlín 1859, strana IV-VII, kde vyjevují materialistickou podstatu své metody, pan autor pokračuje:

"Pro Marxe je důležité jen jedno: nalézt zákony jevů, jejichž zkoumáním se zabývá. A nejsou pro něj důležité pouze ty zákony, které je ovládají, když už mají hotovou formu a stojí v nějaké souvislosti, ve které jsou v nějakém daném časovém úseku pozorovány. Pro něj jsou především důležité zákony jejich proměny, jejich vývoje, to znamená přechodu z jedné formy do druhé, z jednoho řádu souvislostí do druhého. Když už jednou tyto zákony odhalí, snaží se je dopodrobna následovat tam, kde se projevují ve společenském životě ... V důsledku toho se Marx snaží jen o jediné: přesným vědeckým zkoumáním prokázat nutnost určitého řádu společenských poměrů a co nejdokonaleji konstatovat ta fakta, která mu slouží jako východiska a opěrné body. K tomu plně dostačuje, jestliže s nutností přítomného řádu zároveň prokáže nutnost nějakého jiného řádu, do kterého ten první musí nevyhnutelně přejít, a je zcela lhostejné, zda tomu lidé věří nebo nikoli, zda si toho jsou nebo nejsou vědomi. Marx se zabývá společenskými změnami jako přírodním procesem, který je řízen zákony, které jsou nejen nezávislé na vůli, vědomí a záměrech lidí, nýbrž naopak jejich vůli, vědomí a záměry určují ... Jestliže prvek vědomí hraje v kulturních dějinách takovou podřadnou roli, tak se rozumí samo sebou, že kritika, jejímž předmětem je samotná kultura, nemůže mít za základ cokoli jiného, jakoukoli jinou formu nebo jakýkoli jiný výsledek vědomí. To znamená, že nikoli idea, nýbrž pouze vnější projev může posloužit jako východisko. Kritika se omezuje na porovnávání a konfrontaci jedné skutečnosti nikoli s ideou, nýbrž s jinou

skutečností. Pro kritiku je důležité jen to, že jsou obě skutečnosti co nejpřesněji prozkoumány a že ta první vůči té druhé skutečně vytvářejí různé vývojové momenty, především je však důležité, že se neméně přesně zkoumá série řádů, posloupnost a spojení, kterými se ty vývojové stupně projevují. Avšak, kdybychom řekli, že ty obecné zákony ekonomického života jsou jedny a tytéž, tak je zcela lhostejné, zda je použijeme na přítomnost nebo minulost. Právě toto však Marx popírá. Podle něho takové abstraktní zákony neexistují ... Podle jeho mínění má naopak každé historické období své vlastní zákony ... Jakmile již život nějaké dané vývojové období překonal a z daného stadia přejde do jiného, tak začne být také řízen jinými zákony. Zkrátka, ekonomický život je pro nás analogickým projevem jedné z dějin vývoje na ostatních polích biologie ... Staří ekonomové si povahu ekonomických zákonů vykládali chybně, když je srovnávali se zákony fyziky a chemie ... Hlubší rozbor jejich projevů ukázal, že společenské organismy se jeden od druhého zásadně liší stejně jako organismy rostlin a zvířat ... Vskutku, jeden a tentýž projev podléhá zcela odlišným zákonům v důsledku různé celkové stavby oněch organismů, odchylek v jejich jednotlivých orgánech, rozdílu podmínek, ve kterých účinkují, atd. Marx například popírá, že populační zákon je ve všech dobách na všech místech stejný. Naopak nás ujišťuje, že každý vývojový stupeň má svůj vlastní populační zákon ... S různým rozvojem produktivity práce se mění poměry a zákony, které je řídí. Tím, že si Marx dává za cíl z tohoto pohledu zkoumat a vysvětlit kapitalistický hospodářský řád, tak pouze přísně vědecky formuluje ten cíl, který musí mít každé přesné zkoumání ekonomického života ... Vědecká hodnota takového bádání spočívá ve vysvětlení těch zvláštních zákonů, které řídí vznik, existenci, vývoj a smrt nějakého společenského organismu, a jeho náhradu nějakým jiným, vyšším. A tuto hodnotu Marxova kniha skutečně má."

Pan autor popsal něco, co nazývá mou skutečnou metodou. Tím, že ji popsal tak trefně a - pokud jde o to, jak ji já osobně používám - vlídně, co jiného popsal, než dialektickou metodu?

Způsob podání se od způsobu bádání ovšem musí formálně lišit. Bádání se musí látky zmocnit do detailu, analyzovat její různé vývojové formy a vysledovat, jak jsou vnitřně svázány. Až potom, co je tato práce dokončena, může být ten skutečný děj odpovídajícím způsobem podán. Pokud se toto podaří a pokud se nyní život té látky odráží ideálně, tak to může vypadat, že zde máme co do činění s konstrukcí a priori.

Moje dialektická metoda se od té hegelovské nejen od základu liší, nýbrž je jejím přímým protikladem. Pro Hegela je proces myšlení, který dokonce pod názvem Idea proměňuje na samostatný subjekt, demiurgem* skutečného, které tvoří pouze jeho vnější projev. U mě naopak ideálně není ničím jiným, než materiálem přesaženým a přeloženým do lidské hlavy.

Tu mystifikační stránku hegelovské dialektiky jsem kritizoval už skoro před třiceti lety v době, když ještě byla v módě. Avšak právě když jsem vypracoval první svazek "Kapitálu", tak se to nevrlo, domýšlivé a průměrné epigonentum, které má nyní ve vzdělaném Německu hlavní slovo, teprve dostalo k tomu, že Hegela považuje za "mrtvolu", podobně jako ten mojžíš Mendelssohn Spinozu* v době Lessinga. Proto jsem otevřeně přiznal, že jsem žákem onoho velkého myslitele, a dokonce jsem na několika místech v kapitole o teorii hodnoty koketoval se způsobem vyjadřování, který je pro něj příznačný. Ta mystifikace, kterou dialektika v Hegelových rukách utrpěla, v žádném případě nepopírá to, že on byl prvním, kdo její obecné formy pohybu podal obsažnějším a vědomějším způsobem. Dialektika u něj stojí na hlavě. Musíme ji obrátit, abychom v té mystické slupce našli racionální jádro.

Ve své mystifikující formě byla dialektika německou módou, protože se zdálo, že osvětlovala jsoucí. Ve své racionální formě je pro měšťáctví a mluvčí jeho doktríny pohoršením a hrůzou, protože v pozitivním porozumění jsoucímu zahrnuje také porozumění jeho negaci, jeho nutnému zániku, každá vzniklá forma se ve svém pohybu - pojatá tedy také ze strany své pomíjivosti - nenechá ničím imponovat, ze své podstaty je kritická a revoluční.

Ten protikladný pohyb kapitalistické společnosti se pro praktického buržuje stává nejpádňěji hmatatelným v protifázích periodického cyklu, kterým moderní průmysl prochází a jehož vrcholem je - všeobecná krize. Nyní znova nastupuje, ačkoli se ještě nachází ve svých předstádiích, a prostřednictvím všudypřítomnosti svého jeviště i intenzitou svého účinku vtluče dialektiku do hlav i samotným miláčkům toho nového svatého - prusko-německé říše.

Londýn, 24. ledna 1876

Karl Marx

Poznámky:

(1) Viz můj spis "Ke kritice politické ekonomie", strana 39 [zpět](#)

(2) Ti užvanění breptové německé vulgární ekonomie na mém spisu strhali styl a podání. Nikdo nemůže literární nedostatky "Kapitálu" posoudit přísněji než já sám. Přesto zde chci, pro radost těchto pánů a jejich publika, ocitovat jeden anglický a jeden ruský posudek.

"Saturday Review", která je vůči mým názorům naprosto nepřátelská, ve svém oznámení prvního německého vydání řekla:

Podání "dává i těm nejsušším ekonomickým otázkám půvab (charm)".

"Petrohradské noviny" v čísle z 20. dubna 1872 kromě jiného poznamenávají:

"Podání, s výjimkou několika příliš speciálních částí, se vyznačuje obecnou srozumitelností, jasností a, navzdory vysoké vědecké úrovni, neobyčejnou živostí. V tomto ohledu se autor zdaleka liší od ... většiny německých učenců, kteří ... své knihy píší tak mlhavou a suchou řečí, že z toho obyčejného smrtelníka bolí hlava."

Čtenáře současné německé národní liberální profesorské literatury však bolí něco úplně jiného než hlava.

[zpět](#)

Fráze z různých jazyků

Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture

Poznámky k zákonu o továrnách, jak tento ovlivňuje zpracování bavlny

wanted a good deal of finishing

potřeboval, aby na něm ještě někdo pořádně zapracoval

Paris vaut bien une messe!

"Paříž má vsutku hodnotu jedné mše!" nebo "Paříž jsem opravdu dostal za jednu mši!"

Slavná věta, kterou údajně prohodil Jindřich IV. Navarrský 21. března 1594 potom, co za jásotu Pařížanů vyšel z chrámu Notre Dame, kde dal sloužit mši.

Aby si podmanil velmi silnou, ryze katolickou Paříž, tak - původně protestant - hugenot - v roce 1593 formálně přestoupil na katolickou víru.

Protestanti neměli mši, drželi pouze "večeři páně".

Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nomisis ejus.

Ona mají nějaký význam a té bestii svou sílu a moc předávají. A nikdo nemůže koupit nebo prodat, pokud nemá znamení či jméno té bestie, nebo počet jejího jména.

(Apokalypsa)

femmes folles de leur corps

ženy s ohněm v těle

justice éternelle

věčná spravedlnost

res sacrosanctae, extra commercium hominum

svatosvatá věc mimo lidské jednání

no admittance except on business

nezaměstnaným vstup zakázán

De te fabula narratur!

Mluví se zde o tobě!

culpa levis

lehká vina, malý prohřešek

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!

Dante Alighieri: Jdi svou cestou a lidi nech ať mluví!

tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles

vše nejlépe v nejlepším z možných světů

tantae molis erat

tolik námahy to dalo

the tomtit of liberalism

starý kocour liberalismu

labouring poor
pracující chudí

idle poor
zahálející chudí

bonne foi
dobrá víra

execrable political cantmonger
odporný politický pokrytec

execrable political cant
odporné politické pokrytectví

wages of past labour
mzda za minulou práci

wages of abstinence
mzda za zdrženlivost

property is robbery
vlastnictví je loupení

do ut des, do ut facias, facio ut des
dám, abys dal; dám, abys udělal; udělám, abys dal

facio ut facias
udělám, abys udělal

valeur
hodnota

prix
cena

why and wherefore
proč a nač

laws of apprenticeship
zákony o učení

Le platonisme ou va-t-il se nicher!
Kde všude se ten platonismus neuhnízdí!

wiseacre
vševěd

ni plus, ni moins
nic víc, nic máň

all bosh
celé nesmysl

ni l'un, ni l'autre
ani jedno, ani druhé

Enthaltung
zdrženlivost

Entsagung
odříkání

for masters
pro pány; pro majitele podniků

Quelle horreur!
Jaká hrůza!

superintendence of labour
dohlížení na práci

civis romanus
římský občan

What is a pound?
Co je libra?

little shilling men
obchodníci

building masters
stavební podnikatelé

Bayrische Zeitung
Bavorské noviny

respectable British Juryman
úctyhodný britský porotce

Coroner's Jury
porota, která zasedá po vyšetřování úmrtí

baker's stuff
pekařská výplň

juryman
porotce

amis du commerce
přátelé obchodu

public nuisances
škůdci veřejného blaha

Board of Health
Zdravotní rada v rámci Státní rady vlády Spojeného království

Britons never, never shall be slaves!
Britové již nikdy, nikdy nebudou otroky!

Mutato nomine de te fabula narratur!
Se změněným jménem se rozpráví o tobě

Après moi le déluge!
Po mně potopa!

Statute of Labourers
pracovní stanovy

in cute curanda
ve správném počínání

Obsequium ventris istis (pracovníkům) perniciosius est.
Hýření je pro ně (pracovníky) mnohem nebezpečnější.

vertu mise en pratique
ctnost užitá v praxi

periculum in mora
je nebezpečné otálet

Quantum mutatus ab illo!
Jak velká to změna!

poll' epistaio ergo, kakos d'epistano panta
mnoho prací uměl, špatně všechny uměl

autarkeia
soběstačnost

ergou kairon diollytai
ta správná doba promarní

manslaughter
zabití

demiurg
tvůrčí princip, stvořitel světa a jeho řádu

caeteris paribus
za jinak stejných okolností;
jsou-li ostatní podmínky stejné

droits et devoirs du citoyen
práva a povinnosti občana

Le mort saisit le vif
mrtvý se chytá živého
majetek mrtvého automaticky přechází na dědice

science
věda

nec plus ultra

nepřekonatelný; samotný vrchol; ten největší nebo nejlepší

pour encourager les autres

aby povzbudili ostatní

toto coelo

všech

fustian cutting

stříhání fustiánu - látky s lněným základem protkaným bavlnou

quidproquo

něco za něco; záměna dvou věcí o stejné hodnotě

intermundie

mezisvětí; u Epikura jsou to místa, kde přebývají bohové, ti prodlévají v mezisvětích, avšak do světů nezasahují

laudator temporis acti

vychvalovač časů minulých; konzervativec; zpátečník

apologetika

obhajoba;

obhájci křesťanství psali v jeho počátcích apologie, aby ochránili víru

the course of true love never does run smooth

cesta pravé lásky nikdy nevede zpříma

membra disjecta

rozhozené údy; rozptýlené součásti

non olet

nesmrdí;

narážka na slavný výrok císaře Vespasiana

"pecunia non olet" (peníze nesmrdí),

který pronesl poté, co mu jeho syn Titus vyčetl, že zavedl poplatky za použití veřejných záchodů

Ce n'est que le premier pas que coute

záleží jen na tom, kdy se udělá první krok

soyons riches ou paraissions riches

buďme bohatí nebo se zdejme být bohatými

virements

vyrovnávací účet; žiro

ex officio

z moci úřední

nulle terre sans seigneur

žádná půda bez pána

l'argent n'a pas de maître

peníze nemají pána

auri sacra fames

zatracený hlad po penězích

Hic Rhodus, hic salta!

Tady je Rhodos, tady skákej!

volně přeloženo: Ukaž to teď a tady!

rčení pochází z Ezopovy bajky

locus standi

stanoviště

qu'on aime pour lui-meme

co bychom měli rádi kvůli tomu samotnému

in spe

budoucí, příští, v budoucnosti

conditio sine qua non

podmínka, bez které nelze

nezbytná podmínka

Ultima Thule

bájná země na konci světa;

přeneseně: nejzazší místo

ager publicus

veřejná půda za Římské republiky a císařství

turn an honest penny

vydělávat si na chlébездеjší

free trade

svobodné obchodování

death from simple overwork

smrt z obvyčejného přepracování

ad oculos

před oči;

názorně, zjevně, viditelně

Ecce iterum Crispinus

Už zase Kryšpín!

těmito slovy začíná IV. satira Juvenalova, zesměšňující Crispina, jednoho z dvořanů římského císaře Domiciana;

přeneseně postesek nad tím, že se něco nepříjemného stále opakuje

paliativum

zmírňující prostředek

loi des suspects

zákon francouzské měšťanské revoluce, kdy se na feudály a priori pohlíželo jako na vinné

proslavery rebellion

v USA revolta proti zrušení otrokářství

faux frais

nepravé, dodatečné, mimořádné náklady a výdaje

pro tanto

pro tolik; jen potud; jen zčásti

bellum omnium contra omnes

válka všech proti všem

pro rata

poměrně; poměrným dílem

cotton gin

cotton engine;

stroj na snadné oddělení vláken bavlny od semínek

prima facie

na první pohled; zřejmě

Impossible? Ne me dites jamais ce bete de mot!

Nemožné? Nikdy mi neříkejte taková hloupá slova!

taillable a merci et miséricorde

vydán na milost a nemilost

ateliers nationaux

národní dílny;

Pracovní místa vytvořená ve Francii v revolučním roce 1848 na základě nově proklamovaného Práva na práci

nominibus mollire licet mala

slovy lze špatné zmírnit

voilà tout

a to je celé

big loaf

velký bochník;

Před tím, než byly v roce 1846 proti vůli šlechty a majitelů pozemků zrušeny Obilné zákony, slibovali kapitalisté pracujícím "velký bochník", aby získali jejich podporu.

gens honnetes

slušní lidé

experimenta in corpore vili

pokusy na bezvýznamném tělu

perfectibilité perfectible

zdokonalovaná dokonalost

Ne sutor ultra crepidam!

Nechť švec nejde nad sandál!

Ševče, drž se svého kopyta!

mala fides

bytí si vědom vlastního protiprávního jednání

highly respectable

vysoce ctihodné

de faux aloi

nepravý, falšovaný, nekvalitní

raisons d'être

důvod bytí; ospravedlnění existence

jeu d'esprit

vtipná poznámka nebo spis

fictio juris

podle výmyslů právníků; právní fikce

nulla dies sine linea

ani den bez řádku

šibolet

hebrejské slovo, které doslova přeloženo znamená "obilný klas";

V Knize soudců je legenda, podle které byli ti z prchajících, kteří to slovo vyslovili po Efraimsku "sibolet", vítěznými Galádskými popraveni.

V přeneseném významu je šibolet správné heslo, které rozhoduje o přežití, a také typický znak, kterým se nějaká skupina odlišuje od ostatních.

bona fide

v dobré víře; v dobrém úmyslu; nevědom si svého protiprávního jednání

L'esprit des lois, c'est la propriété

Duch zákona - tím je vlastnictví.

Les dés sont pipés

sedli na lep; skočili na špek; nechali se nachytat

Acerba fata Romanos agunt**Scelusque fraternae necis**

trpký osud stíhá Římany

spolu se zločinem bratrovraždy

(Horatius)

comme l'appétit vient en mangeant

s jídlem roste chuť

nihil habeo, nihil curo

nic nemám, nic se nestarám

post tot discrimina rerum

po všech těch rozličných událostech

secundum artem

podle pravidel řemesla (umění)

foeda labiorum ministeria

služby stydkých pysků

pauper ubique jacet

všude samý žebrák

doux commerce

sladký obchod;

tento obrat razil Montesquieu, když volný obchod ukazoval jako záruku klidu a míru

instrumentum mutum, instrumentum semivocale, instrumentum vocale

nástroj němý, nástroj polohlasný, nástroj hlasný;

Aristotelovo rozdělení nástrojů.

con amore

s potěšením

Poznámky

Akr

přibližně 4000 metrů čtverečních - čtyři desetiny hektaru;
z praktických důvodů ve tvaru dlouhého obdélníka o stranách 20 * 200 metrů. Tyto rozměry původně
vyplynuly z množství půdy orané jedním mužem jeden den.

Aristotelés (384 - 322 před naším letopočtem)

starořecký filosof;

jeho metoda zkoumání a zaznamenávání zkušenosti se stala předlohou moderním přírodním vědám

Heinrich Clauren (1771 - 1854)

populární německý romantický spisovatel, kritiky vysmíván za triviální obsah a uhlazený styl

William Fenwick Williams

během Krymské války v roce 1855 velel Rusy obležené turecké posádce v pevnosti ve městě Kars. Jeho
posádka odmítla umřít zimou, hladem a nemocemi, a tak se 26. listopadu 1855 vzdala.

První vévoda z Wellingtonu Arthur Wellesley

Největší britský vojevůdce počátku devatenáctého století. V roce 1815 u Waterloo porazil Napoleona.

Lombard Street

londýnská ulice, na které sídlily banky působící v Anglii

fyziokratismus

2. polovina 18 století, Francie;

nauka, která pokládá půdu a zemědělství za jediný zdroj blahobytu

Dogberry, Seacoal

postavy ze Shakespearovy hry "Mnoho povyků pro nic"

Maritorne

špinavá ošklivá dívka z románu "Don Quijote"

asignáty

dluhopisy kryté půdou

souverain

název jednolibrové zlaté mince

bullion

slitek, kus kovu - mince nebo prut

Jeremy Bentham (1748 - 1832)

anglický právník, filosof a sociální reformátor

Pindaros (počátek pátého století před naším letopočtem)

řecký aristokrat, který proslul básnickým talentem, zejména pak chvalo zpěvy

peón

latinskoamerický rolník s dědičným závazkem

stone

britská váhová jednotka;

přibližně odpovídá váze hmotnosti 6 kilogramů

libra šterlinku, šilink, pence

jedna libra šterlinku se dělila na dvacet šilinků,

jeden šilink se dělil na dvanáct pencí;

v době spisu byla mzda obyčejného pracovníka kolem tří liber šterlinku měsíčně, což bylo asi dva a půl šilinku denně

Menenius Agrippa

proslul svou bajkou, kterou přednesl římským plebejcům, aby je přesvědčil o nenahraditelnosti římských patricijů (mezi které sám patřil), když tyto přirovnal k žaludku a plebejce pak ke zbylým částem lidského těla:

Zbylé části si řekly, že žaludek zahálí, a proto ho přestaly krmit, načež samy začaly slábnout a chřadnout.

chiliasmus

očekávání konce světa a začátku tisícileté Kristovy pozemské říše

Johann Christoph Gottsched (1700 - 1766)

německý filosof a literát, který byl terčem posměchu svých kolegů za své mechanické pojetí poezie, lpění na dodržování starých pravidel a odmítání talentu

Thúkydídés

starořecký historik, zakladatel moderního dějepisectví

Jean-Baptiste Colbert (1619 - 1683)

francouzský ministr financí za Ludvíka čtrnáctého; ve státním zájmu podporoval ty měšťany, kteří vlastnili důležité podniky

valašský

rumunský

quaker

hanlivý název člena Society of Friends, což je společnost podobná církvi založená v 18. století v Anglii. Její členové odmítají zprostředkovaný přístup k Bohu, tolik typický pro ostatní církve, a přistupují k němu přímo každý sám za sebe.

John Dryden (1631 – 1700)

významný anglický básník, dramatik, kritik a překladatel

kalos k'agathos

starořecký aristokrat

blue book - modrá kniha

Termín "modrá kniha" se vztahuje na různé informační a statistické záznamy parlamentu. Název pochází z patnáctého století, kdy byly záznamy parlamentu Spojeného království skutečně vedeny ve velkých knihách pokrytých modrým sametem.

Fahrenheit

Pokud jsou teploty uvedeny ve stupních Fahrenheita, tak
75 stupňů Fahrenheita je 24 stupňů Celsia,
90 stupňů Fahrenheita je 33 stupňů Celsia

tory

toryové - předchůdci konzervativců, zastánci monarchie, anglikánské církve, atd.

assisy

soud s porotou

dithyramb

hymnus na oslavu boha (původně Dionýza)

Pierre-Joseph Proudhon (1809 – 1865)

francouzský filosof, socialista a anarchista, původním povoláním tiskař

rovnostář - leveller

v polovině 17. století v Anglii příslušník politického hnutí, které hlásalo rovnost před zákonem a náboženskou svobodu

merkantilismus

v 16. až 18. století soustava ekonomických názorů, z nichž nejdůležitější je ten, že by stát měl prostřednictvím tarifů podporovat vývoz a potlačovat dovoz

Charles Ganilh (1758 - 1836)

francouzský ekonom

Wilhelm Roscher (1817 - 1894)

německý ekonom, profesor univerzity v Gottingenu a Lipsku;
razil takzvanou historickou metodu zkoumání ekonomických jevů

paní Obratná

Hospodská Obratná je postava ze Shakespearovy hry Jindřich IV.

Thomas Malthus (1766 – 1834)

anglický kněz a ekonom, který se proslavil svým spisem "Pojednání o populačním principu"

Fokajové

maloasijská Řekové

Nassau William Senior (1790 - 1864)

anglický ekonom

Sir William Petty (1623 – 1687)

anglický filosof, vědec a ekonom

Thor

starogermánský bůh hromu

Timur Tamerlán (1336 - 1405)

turkotatarský dobyvatel;

jeho říše měla centrum v Samarkandu;

až do své smrti úspěšně dobýval, pustošil a vraždil na všech územích, na která se se svými vojsky vypravil;

údajně stavěl pyramidy z desítek tisíců lebek

Claude Frédéric Bastiat (1801 – 1850)

francouzský liberální politický ekonom

Nicholas Barbon (1640 - 1698)

anglický lékař a ekonom;

patřil mezi kritiky merkantilismu

Richard Cobden (1804 – 1865)

anglický továrník a politik; spolu s Johnem Brightem se angažoval v Lize proti Obilným zákonům

John Ramsey MacCulloch (1789 - 1864)

britský ekonom, představitel ricardiánské školy

Henry Charles Carey (1793 - 1879)

americký ekonom

John Stuart Mill (1806 – 1873)

britský filosof, ekonom a politik;

syn Jamese Milla

James Mill (1773 – 1836)

skotský filosof, historik a ekonom;

otec J. St. Milla

Twickenham

severozápadní čtvrť Londýna

Diodorus Siculus (1. století před Kristem)

starořecký historik

Thomas Hodgskin (1787 - 1869)

anglický socialistický politický ekonom;

obhajoval volný trh a odbory

Martin Farquhar Tupper (1810 - 1889)

anglický spisovatel a básník;

byl kritizován za sepisování otřepaných frází

Charles Montesquieu (1689 - 1755)

francouzský sociální a politický myslitel;

obhajoval myšlenku rozdělení státní moci na moc zákonodárnou, výkonnou a soudní

Richard Arkwright (1733 – 1792)

vynálezce spřádacího stroje;

je považován za jednoho ze zakladatelů průmyslové revoluce

John Bright (1811 – 1889)

anglický továrník a politik; spolu s Cobdenem vedl Ligu proti Obilným zákonům; kritizoval Britskou zahraniční politiku

Antoine Louis Claude Destutt, hrabě z Tracy (1754 - 1836)

francouzský filosof;
v ekonomických otázkách obhájce volného trhu

John Bellers (1654 - 1725)

anglický teoretik vzdělávání

Gustave de Molinari (1819 - 1912)

belgický liberální ekonom

William Ewart Gladstone (1809 – 1898)

vedl britskou Liberální stranu; čtyřnásobný předseda britské vlády

David Urquhart (1805 - 1877)

anglický politik; cestoval po světě, proto se snažil ovlivňovat zejména zahraniční politiku Anglie

Charles Babbage (1791 – 1871)

anglický matematik a filosof; jako jeden z prvních vytvářel mechanické počítačí stroje

John Cazenove (1788 – 1879)

obchodník a politický ekonom

Martin Luther (1483 – 1546)

německý mnich a teolog; reformátor církve; otec protestantismu

Robert Owen (1771 – 1858)

sociální reformátor; jeden ze zakladatelů socialismu a výrobních družstev

Jacob Vanderlint (? - 1740)

anglický ekonom; autor spisu Money Answers All Things

Honoré de Balzac (1799 – 1850)

francouzský spisovatel a dramatik; jeden ze zakladatelů evropského realismu

Oliver Cromwell (1599 – 1658)

anglický vojevůdce a politik; pod jeho vedením se země Anglie, Skotsko a Irsko na pět let až do jeho smrti staly republikou

David Hume (1711 – 1776)

skotský filosof, ekonom a historik; jedna z nejdůležitějších postav západní filosofie

James Anderson (1739 - 1808)

skotský ekonom a reformátor zemědělství;
kritizoval Adama Smitha za jeho názory na zemědělskou politiku

Reverend Nathaniel Forster (1726–1790)

politický ekonom a spisovatel

William Edward Forster (1818 – 1886)

britský politik; člen Liberální strany; lidumil

Kákos, Géryón, Antaios

nebezpečná stvoření z antické mytologie

Kákos - syn boha Héfaista sídlící v jedné sicilské jeskyni; lidožravá příšera chrlicí oheň; zardoušen Héraklem

Géryón - nadlidská obrovitá stvůra se třema hlavama a šesti rukama; střelen Héraklem

Antaios - syn Poseidona a matky Země; silák a zabiják; zvednut nad zem a smrtelně sevřen Héraklem

John of Mitcham Arbuthnot

?

Jérôme-Adolphe Blanqui (1798 - 1854)

francouzský ekonom; žák Saye

John Elliott Cairnes (1823 - 1875)

irský ekonom

Jean-Baptiste Say (1767 – 1832)

francouzský podnikatel a ekonom; klasický liberál

François Quesnay (1694 - 1774)

francouzský ekonom; fyziokrat

Wilhelm Ludwig von Eschwege (1777 - 1855)

německý důlní odborník, geolog a zeměpisec; pracoval zejména v Brazílii

Samuel Jones-Loyd Overstone (1796 - 1883)

britský bankéř a politik

Sir Robert Peel (1750 – 1830)

anglický průmyslník a politik;

otec slavného ministerského předsedy

Sir Robert Peel (1788 – 1850)

konzervativní politik; předseda britské vlády v letech 1834 - 1835 a 1841 - 1846; za jeho předsednictví byly zrušeny Obilné zákony

Daniel Defoe (1659 - 1731)

anglický spisovatel; jeden z prvních ekonomických novinářů

Sir Dudley North (1641 – 1691)

anglický ekonom

Ferdinand Lassalle (1825 — 1864)

německý právník a socialistický politik;

založil "Všeobecný německý svaz pracujících", ze kterého se později stala německá Sociálně demokratická strana

Guillaume François Le Trosne (1728 – 1780)

francouzský ekonom; fyziokrat

John Locke (1632 – 1704)

anglický filosof; jeden z největších myslitelů doby osvícenství

Faust

faustus - latinsky "mající štěstí";

hlavní postava klasické německé legendy; získá vědění za smlouvu s Ďáblem

Adam Ferguson (1723 - 1816)

skotský filosof a historik

David Ricardo (1772 – 1823)

anglický finančník a politický ekonom; jeden z nejvlivnějších klasických ekonomů

Adam Smith (1723 – 1790)

skotský filosof a politický ekonom; považován za otce moderní ekonomie

Sir James Denham-Steuart (1712 – 1780)

skotský ekonom

Victor de Riquetti, markýz z Mirabeau (1715 – 1789)

francouzský ekonom; fyziokrat;

otec Honoré Mirabeau

Honoré Gabriel Riqueti, hrabě z Mirabeau (1749 – 1791)

francouzský spisovatel a státník;

syn Victora Mirabeau

Ferdinando Galiani (1728 - 1787)

italský ekonom

Pietro Verri (1728 - 1797)

italský filosof, ekonom, historik a spisovatel

Pierre le Pesant Boisguillebert (1646 - 1714)

francouzský ekonom; jeden z prvních obhájců tržní ekonomiky

Arthur Young (1741 - 1820)

anglický spisovatel;

zabýval se zemědělstvím, ekonomikou a sociální statistikou

farthing

britská mince o hodnotě čtvrtiny pence

Sir George Ramsay (1800 - 1871)

filosof a politický ekonom;

první, kdo formuloval rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem

Thomas Hobbes (1588 – 1679)

anglický filosof; přispěl v oboru historie, geometrie, fyziky, etiky, teologie a politiky;

načrtl teorii "společenské smlouvy"

Maximilián I. císař mexický (1832 – 1867)

bratr "našeho" Františka Josefa I. (1830 – 1916)

Christian Matthias Theodor Mommsen (1817 – 1903)

německý historik, právník, novinář, politik, archeolog a spisovatel;

autor Římských dějin

Benjamin Franklin (1706 – 1790)

politik, státník, diplomat, spisovatel, vědec, vynálezce;
jeden ze zakladatelů Spojených států amerických

Robert Torrens (1780 – 1864)

důstojník britské armády, politický ekonom, politik a vlastník listu Globe

Étienne Bonnot de Condillac (1715 - 1780)

francouzský filosof

Pierre-Paul Le Mercier de La Riviere (1719 - 1794)

francouzský ekonom; fyziokrat

Polonius

postava ze Shakespearova Hamleta;
jeho hlavním rysem je obřadné žvanění

Jean Charles Léonard de Sismondi (1773 - 1842)

evropský historik a ekonom;
žil ve Švýcarsku, Francii, Anglii a Itálii

Samuel Bailey (1791 – 1870)

anglický filosof a spisovatel

Giovanni Francesco Pagnini (1715 - 1789)

italský ekonom

Filip VI. francouzský, řečený Filip z Valois (1293 - 1350)

král Francie v letech 1328 až 1350

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 – 1831)

německý filosof; jeden ze zakladatelů německého idealismu;
rozvinul dialektickou metodu myšlení

Thomas Babington Macaulay (1800 – 1859)

britský básník, historik a politik

Benito Pablo Juárez García (1806 – 1872)

pětinásobný prezident mexické republiky; s pomocí USA potlačil francouzskou okupaci a Francouzi dosazeného Maxmiliána habsburského

Francis Bacon (1561 – 1626)

anglický státník, filosof a spisovatel

George Opdyke (1805 - 1880)

americký podnikatel, milionář;
během Občanské války starosta New Yorku

Francis Wayland (1796 – 1865)

americký filosof; zasazoval se o rozvoj vzdělávání

John Gray (snad 1724 - 1811)

tajemná postava britské ekonomické literatury; autor jedné z prvních ucelených kritik Smithova "Bohatství národů" a několika dalších anonymních spisů

Antoine-Elisée Cherbuliez (1797- 1869)

švýcarský liberální myslitel

Lucius Quinctius Cincinnatus (519 – 430 před naším letopočtem)

starořímský aristokrat;

žil skromně a obdělával svá pole, dokud nebyl při ohrožení Říma zvolen diktátorem; poté, co svůj vůdcovský úkol splnil, se sám vrátil zpět na svá pole

Sir Reginald Bray (1440 – 1503)

???poradce anglického krále Jindřicha Sedmého

René Descartes (1596 – 1650)

francouzský filosof a matematik;

jeden z nejvlivnějších myslitelů všech dob;

propojil geometrii s aritmetikou a algebrou

François Véron Duverger de Forbonnais (1722 – 1800)

francouzský finančník a ekonom; fyziokrat

Barthold Georg Niebuhr (1776 - 1831)

německý historik; zabýval se dějinami starověku

Edmund Burke (1729 - 1797)

anglo-irský spisovatel, filosof a politik;

"duchovní otec konzervatismu"

Bethel Henry Strousberg (1823 – 1884)

německý průmyslník a železniční podnikatel;

v roce 1868 získal smlouvu na stavby rumunských železnic a v roce 1872 zkrachoval

Sir Samuel Morton Peto (1809 – 1889)

anglický stavební podnikatel, prováděl stavby železnic; poslanec parlamentu;

v roce 1867 kvůli finanční krizi zkrachoval, pokoušel se však pokračovat ve východní Evropě, kde také zkrachoval

Simon-Nicolas-Henri Linguet (1736 - 1794)

francouzský právník, spisovatel a pěstitel

Andrew Ure (1778 – 1857)

skotský doktor; studoval chemii a přírodní filosofii;

velký obhájce dobrodiní, které přinesl průmyslový kapitalismus

Max Wirth (1822 - 1900)

německý novinář a národohospodář

Protagoras (asi 490 – 420 před naším letopočtem)

aténský před Sokratovský filosof;

účinkoval jako sofista - učitel filosofie a rétoriky;

politická účelovost sofistiky je - počínaje Platónem - kritizována

Eleaté

řecká před Sokratovská filosofická škola v italské Kampánii

skrofulóza

tuberkulóza lymfatických žláz projevující se zevně na krku

Georg Friedrich Daumer (1800 – 1875)

německý náboženský filosof a básník

Žid Shylock

postava ze Shakespearovy komedie "Kucep benátský";

Když Antonio nestihl splatit dluh, Shylock si chtěl u soudu vymoci, aby mohl - podle smlouvy - vyříznout z jeho prsou libru masa.

Josiah Tucker (1713–1799)

anglický ekonom a politický teoretik

Malachy Postlethwayt (1707–1767)

anglický ekonom

Anthony Ashley Cooper, sedmý hrabě ze Shaftesbury (1801 – 1885)

anglický politik a lidumil;

zasloužil se o schválení Továrnických zákonů

Josiah Wedgwood (1730 - 1795)

původně řemeslník - hrnčír;

postupně rozvinul tovární způsob výroby keramiky

William Newmarch (1820 - 1882)

anglický bankéř, ekonom a statistik

Andrew Yarranton (1619 – 1684)

angličan;

vyznamenal se řízením staveb anglických vodních cest

Gian Rinaldo Carli (1720 - 1795)

italský spisovatel, historik a ekonom

Benedict de Spinoza (1632 – 1677)

holandský filosof;

jeden z nejvlivnějších západních filosofů

Lambert Adolphe Jacques Quételet (1796 - 1874)

belgický matematik, astronom, statistik a sociolog

Dugald Stewart (1753 - 1828)

skotský filosof

Hélóti

původně ve starém Řecku národ zemědělců, který otročil pro Spartany

spinning jenny

spřádací stroj vynalezený kolem roku 1760;

umožňoval, aby jeden člověk navíjel přízi na několik vřeten současně

John Wyatt (1700 – 1766)

anglický vynálezce, který první experimentoval s mechanickým spřádáním

George Berkeley (1685 - 1753)

irský filosof, působil v Americe a Anglii;
razil teorii subjektivního idealismu

Justus von Liebig (1803 - 1873)

německý chemik

Germain Garnier (1754 - 1821)

francouzský ekonom a politik

quarter

čtvrťák, váhová jednotka;
přibližně odpovídá váze hmotnosti 12 kilogramů;
přibližně 2 stone; přibližně čtvrtina centu (cent je přibližně 100 liber)

truck-systém

systém, kdy kapitalista současně vlastní podnik, ve kterém jeho zaměstnanci pracují, dům, ve kterém bydlí, popřípadě také prodejnu, ve které nakupují své nutné životní potřeby;
prostřednictvím srážek ze mzdy jako nájemného, vyplácením části mzdy ve formě poukázek na odběr zboží, popřípadě pozdržením výplat mezd a následným zadlužením u prodejny tak kapitalista nad svými zaměstnanci získává plnou kontrolu, což mu umožňuje nájemné, ceny potravin a úroky z půjček vyšroubovat na maximum

James Nasmyth (1808 - 1890)

skotský vynálezce parního bucharu

Herodes Veliký (74 - 4 před naším letopočtem)

v době římské nadvlády králem Judeje;
biblická tradice mu přisuzuje vyvraždění betlémských kojenců

Lykúrgos

legendární spartský zákonodárce

Charles Forbes René, hrabě z Montalembert (1810 - 1870)

francouzský novinář, historik a politik;
představitel takzvaného liberálního katolicismu

Johann Bernhard Basedow (1724 – 1790)

německý reformátor vzdělávání

James Watt (1736 – 1819)

skotský vynálezce;
jeho úpravy parního stroje se staly základem průmyslové revoluce

Louis-Adolphe Thiers (1797 - 1877)

francouzský politik a historik

gutaperča

guma vyráběná z mléčné šťávy stromů v jihovýchodní Asii;
podobá se kaučuku

gagát

černý drahokam organického původu podobný jantaru;
v devatenáctém století byly gagátové šperky v Anglii velmi populární

Joseph Massie (? - 1784)

britský politický ekonom

Piercy Ravenstone

pseudonym neznámého autora spisu "Thoughts on the Funding System and its Effects" z roku 1824

Henry Fawcett (1833 – 1884)

anglický státník a ekonom

Sir Edward West (1782 - 1828)

anglický ekonom

Anne Robert Jacques Turgot (1727 - 1781)

francouzský státník a ekonom

Heinrich Friedrich von Storch (1766 - 1835)

rusko-německý ekonom

Alexandre de Laborde (1773 - 1842)

francouzský archeolog a politik

Richard Jones (1790 - 1855)

anglický ekonom

Goldwin Smith (1823 – 1910)

britsko-kanadský historik a novinář;
politický liberál na straně Johna Brighta

Christian Johann Heinrich Heine (1797 - 1856)

německý básník a novinář

Claude-Adrien Helvétius (1715 - 1771)

francouzský filosof

John Aikin (1747 – 1822)

anglický lékař a spisovatel

Christian Wolff (1679 - 1754)

významný německý filosof

bagnos

tábor nucených prací; trestanecká kolonie

Sir Thomas More (1478 – 1535)

anglický právník, spisovatel a státník;
humanistický učenec, kterého proslavila jeho kniha "Utopia"

Thomas Chalmers (1780 - 1847)

skotský matematik a šéf "Svobodné skotské církve"

Giovanni Maria Ortes (1713 – 1790)

italský filosof, matematik a ekonom

Markýz de Condorcet (1743 – 1794)

francouzský filosof, matematik a politolog;
hlásal liberální ekonomické názory a rovnost mezi lidmi

Bernard de Mandeville (1670 – 1733)

holandsko-anglický filosof, politický ekonom a satirik

Sir Frederick Morton Eden (1766 - 1809)

anglický spisovatel;
jako jeden z prvních se zabýval sociální vědou

Sir Benjamin Thompson (1753 – 1814)

anglo-americký fyzik, vynálezce a spisovatel

Thomas de Quincey (1785 – 1859)

anglický spisovatel

Joseph Townsend (1739 - 1816)

anglický lékař, geolog a cestovatel

Pietro Custodi (1771 - 1842)

italský politik;
vydal sbírku spisů italských ekonomů 16. a 17. století

Samuel Laing (1812 - 1897)

britský podnikatel, politik a spisovatel

Joseph Chamberlain (1836 – 1914)

britský podnikatel, politik a státník;
jeho syn Neville Chamberlain je u nás známý kvůli Mnichovské dohodě s Hitlerem

Herman Merivale (1806 - 1874)

anglický politický ekonom, státní tajemník pro kolonie, spisovatel

Harriet Martineau (1802 – 1876)

anglická filosofka, novinářka, spisovatelka, politická ekonomka a feministka

John Barton (1789 - 1852)

anglický botanik, sociální vědec a cestovatel

fenián

člen irské nacionalistické organizace, která z Ameriky podporovala nezávislost Irska na Anglii;
jméno vzniklo podle legendárních irských bojovníků, které vedl Fionn mac Cumhaill

Potosí

vysoko položené město v Bolívii proslavené těžbou stříbra

troglodyté

jeskynní lidé;
také lidé, kteří bydlí v zemních obydlích;

Étienne Boileau (1200 - 1270)

jeden z prvních proboštů Paříže

Nicolas Boileau (1636 - 1713)

francouzský básník a umělecký kritik

Krysař z Hameln

hlavní postava staré německé pověsti o krysaři, který hrou na píšťalku z města odlákal krysy, nedostal však slíbenou odměnu, a proto z pomsty z města odlákal malé děti

William Harrison (1534 - 1593)

anglický kněz

Sir John Fortescue (1394 - 1476)

anglický právník

Nové Holandsko

oblast u města Perth v západní Austrálii

William Howitt (1792 – 1879)

anglický spisovatel

Adam Anderson (1692 – 1765)

skotský ekonom;

úředník Společnosti jižních moří

Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778)

švýcarský filosof, spisovatel a hudební skladatel;

svou politickou filosofií ovlivnil Francouzskou revoluci

Charles Comte (1782-1837)

francouzský právník a publicista

John Dunning (1731 - 1783)

anglický právník a politik

Edward Gibbon Wakefield (1796 – 1862)

britský politik a ekonom

Auguste Comte (1798 – 1857)

francouzský myslitel;

rozvinul pozitivistickou metodu zkoumání a jako první začal používat termín "sociologie"

Swingovy nepokoje

Anglie 1830

Rozsáhlé povstání zemědělských pracovníků z polí jižní a východní Anglie. Své jméno získalo podle podpisu "Kapitán Swing" na několika výhružných dopisech, které byly tehdy zaslány majitelům farem, soudcům, a dalším. Ti rolníci si svůj hněv vylévali na nově zaváděných zemědělských strojích.

Simon Vissering (1818 – 1888)

holandský novinář, statistik a ministr financí; liberál

Cesare Beccaria (1738 – 1794)

italský aristokrat, filosof a politik

Henry St John Bolingbroke (1678 – 1751)

anglický filosof a politik

Raphael Holinshed (? - 1580)

anglický kronikář

George Ensor (1769 - 1843)

irský právník a spisovatel